

THE
KASHI SANSKRIT SERIES

235
*****

CATURVARGACINTĀMAṆĪ

OF

ŚRĪ HEMADRI

Volume III

PARIŚEṢAKHAṆḌA

PART I

ŚRĀDDHAKALPA—1

EDITED BY

PANḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA

and

PANḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGĪŚA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

©) *Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi*

Phone · 65889

Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 800-00 for Volume III (*Pariseṣakhaṇḍa*)

(Part 1-2 *Śrāddhakalpa*)

Originally Published by The Asiatic

Society of Bengal in 1888

Reprinted 1985

Also can be had of

CHAUKHAMBHA VISVABHARATI

Post Box No. 1084

Chowk (Opposite Chitra Cinema)

VARANASI-221001

Phone : 65444

**Printers—Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi**

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

प्रथमो भागः

श्राद्धकल्पः—१

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नेन

श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन

च

परिशोधितः

चौरवम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० बा० चौखम्भा, पो० बा० नं० ११३६

ब्रह्मव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर नेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : रु० २५००-०० संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग

रु० ८००-०० तृतीय खण्ड (परिशेष खण्ड)

(भाग १-२ श्राद्धकल्प)

SI NE 015/171

S
294 5926
H 487 C
V. 3, Pt 1

मूल रूप से आसियाटिक सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १८८८

पुनर्मुद्रणम् १९८५

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA 700016

Acc No. 3502

Date...

COMPUTERISED

C 1035

जन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बॉक्स नं० १०८४

चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६३४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं

ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली

विज्ञापनम्।

सुधीसम्पन्न-श्रीहेमाद्रिनामक-महापण्डितेन विरचितोऽयं चतुर्बर्ग-
चिन्तामणिनामा स्मृतिनिबन्धः व्रत-दान-तीर्थ-परिशोषखण्डैर्विभक्ती-
कृतश्च। तत्र व्रतखण्डं दानखण्डं च सोसाहृटी समाजाध्यक्ष
महोदयानामुनमत्या पण्डिताग्रणी स्वर्गीयभरतचन्द्रशिरोमणि महोदयानां
परिशोधनप्रयत्नेन मुद्रितमभूत्। तदनन्तरमुक्तमहोदयानां
परलोकावाप्तौ परिशोषखण्डान्तर्गतश्राद्धखण्डमुक्तसमाजाध्यक्ष
महोदयानुमत्या आवयोः परिशोधनप्रयत्नेन च मुद्रितं। परिशोधने त्रीणि
आदर्शपुस्तकानि आवयोः सहायभूतानि आसन्। तेषां द्वय क-खचिर्हर्नितं
वाराणस्या लब्धं, एक गचिर्हर्नित कलिकाता-संस्कृतविद्यामन्दिर-
पुस्तकालयाल्लब्धं। एतस्मिन् पुस्तकत्रये द्वय परिशुद्ध, एकमपरिशुद्ध,
यत्र पुस्तकत्रये संशयो जातः, तत्र स्मार्त्तशालपाणि-मन्वादिस्मृति-
निबन्धानां साहाय्येन परिशोद्धितं। अनन्तरं परिशोषखण्डान्तर्गत-
कालखण्डस्य मुद्रणं भविष्यति। सम्भाव्यते यदेतन्मुद्रणं
महात्मनामपकाराय भविष्यति।

अपि च विज्ञाप्यते हेमाद्रिस्तु वात्सगोत्रीयदाक्षिणात्यब्राह्मण आसीत्।
कामदेवो वासुदेवो वामनदेवश्च क्रमेणास्य पिता, पितामहः,
प्रपितामहश्चासीत्। स हि देवगिरिस्थ-यादववंशज-महाराजाधिपतिराज
महादेव-नृपते सकल करणाधिपतिपण्डित आसीत्। स हि
पक्षग्रहधरेन्दुमते शकनृपतिसंवत्सरे समुदितवान्। हेमाद्रिस्तु
तत्समकालिक एवेत्यलं।

श्रीयज्ञेश्वरशर्मणः।

श्रीकामाख्यानाथशर्मणः।

चतुर्वर्गचिन्तामण्युपक्रमखिका ।

प्रथमे अध्याये आह्वविधिपञ्चमसंवापकरणम्	१
द्वितीये पिढनिरूपणप्रकरणम्	१६
तृतीये देवतानिर्णयप्रकरणम्	१२
चतुर्थे आह्वदेवकथनप्रकरणम्	१५२
पञ्चमे आह्वकाकनिर्णयप्रकरणम्	१६०
षष्ठे ब्राह्मणनिरूपणम्	१००
सप्तमे अयासनीबनिरूपणप्रकरणम्	५२५
अष्टमे प्रक्षेप्यबनिरूपणप्रकरणम्	५२०
नवमे आह्वोपकरणानि	११०
दशमे परिभाषाप्रकरणम्	३०८
एकादशे निमग्नबध्नाप्रकरणम्	११२०
द्वादशे आह्वदिनपूर्णाह्वानं	११६०
त्रयोदशे आह्वदिनापराह्वानं	११०
चतुर्दशे परिवेषव्याधिप्रकरणम्	१२६०
पञ्चदशे पिच्छदानप्रकरणम्	१००२
इष्टे सुप्रोक्षितादिपदार्थनिरूपणम्	१०८०
त्रिदशे वृद्धिआह्वप्रयोगप्रकरणम्	१५१०
अष्टमदशे अतिआह्वप्रयोगप्रकरणम्	१५६२
ऊनविंशे तीर्थाह्वप्रयोगप्रकरणम्	१५१८
द्विंशे प्रेतहन्निकरआह्वदीनां प्रयोगप्रकरणं	१५८६
पृक्त्रिंशे सपिच्छोकरणप्रकरणम्	१६३६
द्वाविंशे साम्प्रतिकआह्वप्रयोगः	१६८८
त्रयोविंशे अपरपक्षआह्वप्रयोगप्रकरणम्	१६८८
चतुर्विंशे सम्वासाह्वप्रयोगप्रकरणम्	१००२
पञ्चविंशे नीवआह्वप्रयोगप्रकरणम्	१०००

शुचीपत्रम् ।

५

	पृष्ठायां ।
अनीकरवर्णिक्यः	१३१६
अनीकरवहोमाधिकरवर्णिक्यः	१३२८
अनीकरवहोमाङ्गभूतप्रत्नोत्तरव्याधि	१३४४
अज्ञानाभङ्गनरूपनिरूपणं	७३४
अज्ञानिका	६२४
अतिविद्यरीत्याभिषेधः	४३२
अतिविद्युनाविधिः	४३३
अतिविद्युनाफलम्	४३५
अतिविद्युत्संज्ञा	४३०
अतिविद्युत्तरूपनिरूपणं	४२७
अतिद्येः आङ्गपङ्क्तौ भोजनीयत्वनिरूपणं	४३८
अतन्तोपहतव्यमुद्रपायाः	८११
अथर्ववेदिनां जप्यानि	१०७६
अथर्वोपायानिर्गतस्य प्रतिषेधः	५३१
अथात्ममुद्रपायाः	७६०
अनभिज्ञानां अपिच्छीकरवर्णिकाः	२६६
अनभिज्ञानैवैविकपिच्छमागानिधानं	५८
अनुकल्पनिरूपणं	४४१
अनुकल्पस्य विषयः	७५६
अज्ञसंज्ञक्यः	१३८०
अज्ञानि	६००

अनाहायिकार्यमाहाङ्गभूतं दिनभोजनात् पूर्वसाधीनमधिमत्-					
कट्टकपिण्डप्रदानं	१००१				
अपरपक्षचतुर्दशीआङ्गनिरूपणं	१११				
अपराङ्गकण्याः	११०				
अपराङ्गादिकानविनियोगः	११०				
अपराङ्गकृतं	११०				
अपाङ्गेयाः ब्राह्मणाः	१०८				
सपातनीयनिरूपणं	१११				
प्रमाणाद्याः	१११				
अभ्यस्त्याहरणम्	१११				
शास्त्राक्षये आङ्गविधिः	१०८				
प्रमावास्यातिथेर्बारविशेषेण पुण्ययोगतमत्वं	१०८				
प्रमावास्यातिथेर्नक्षत्रयोगेन पुण्यतमत्वं	१०८				
अमावास्याद्वैधनिर्णयः	१०५				
अमावास्यानिरूपणं	१०८				
अमावास्याया निम्नताविधिः	१००				
अमावास्यासृष्ट्यादिआङ्गकायस्य निम्नतानिर्णयं	१०				
अयनादयः श्रौद्धकाजाः	११५				
अर्घ्यदानविधिः	११००				
अर्घ्यपात्रसंस्कारः	११०८				
अर्घ्यदानप्रयोगपद्धतिः	११०६				
अनुष्णपवादः	५११				
अष्टकासु आङ्गविधिः	११				
अष्टकानिरूपणं	१५१				
अष्टकाशौचः	१६०				

३

आ

	पृष्ठायां ।
आचमनदानग्रहणप्रकारः	१३६५
आचमननिरूपणं	६५७
आचमने निषेधः	६७७
आचमनादयः पिच्छदानोदीच्याङ्गभूताः पदार्थाः	१४५१
आचमनापवादः	६७१
आचमने गच्छुषसंख्या	६६१
आचमने तीर्थनियमः	६६
आचमने दिङ्मनियमः	६८
आचमनोदकानि	६८५
आचमनोदकपरिमाणं	
आच्छादननिरूपणं	६६-
आतिथ्यमकुर्वन्तोदोषः	४३-
आवाहनं	१२२१
आसननिरूपणं	७०७

इ

इष्टापौष्टिककार्ममुद्यार्थ-गोष्ठदैविकयात्रार्थ-पौष्टिककाम्यआज्ञानां

प्रयोगः	१५८१
-----------------	------

उ

उच्छिष्टोदासनं	१५१०
उत्कृष्टवस्य भोक्तव्यज्ञानं	१६३२
उदकमुद्युपायाः	८३४
उपवेशन-ववेशन-पाद्यार्थाचमनीयानि	१२६८
उपानय्यादुक्तानिरूपणं	७०५

	पृष्ठावली ।
कमलकन्दारिजबपात्राणि	७००
कल्पपादयः	२५६
काल्यपुष्पाः	६६६
काम्यश्राद्धकालाः	२६२
काम्यश्राद्धतिथयः	२६२
काम्यश्राद्धनक्षत्राणि	२६६
काम्यश्राद्धवाराः	२७२
काम्याः प्रकीर्णकालाः	२७६
कालसमवायनिर्णयः	३२६
कालविशेषावच्छेदेन कर्मिकराणि कर्माणि	५८६
क्रियास्थानं	८०४
कुतपकालविनियोगः	३२०
कुतपकालाः	३२८
कुशविधिः	६३१
कृष्णपक्षः	१८३
कृष्णाजिननिरूपणं	६५२
केतनानुहाः	३७७
क्षयाष्टदशनिर्णयः	२८६
क्षयाष्टनिर्णयः	२९८
क्षयाष्टपरिचयाने सांख्यिकश्राद्धकालाः	२८८
क्षीरादीनि दद्यात्वाणि वर्णानि च	५६७
गजच्छायानिरूपणं	२४४
गन्धनिरूपणं	६७८
गन्धारिदानं	१३०८, १३४१

५

ग

गन्धादिदानसम्प्रदाननिर्यायः	१०३१
गन्धादिदानेतिहाससंख्याता	१०३१
गवास्तज्जप्रयोगः	१५७५
गुह्याः पितरः	४६
गृहस्थादीनां योगित्वं	४१५
गौमहिषीवशीवहोद्गादिनिरूपणं	७२५
घाह्यानि घान्यानि	५४०
घाह्याण्यन्तानि	६००
घाह्याण्युदकाणि	६१८

घ

घतुर्दश्रीन्नाहप्रयोगः	१७६६
घतुर्विधपूर्णाहविशेषः	३१७
घन्द्र-सूर्ययोर्घण्डं	२४७
घामरव्यजन-दर्पण-केशप्रसाधन-निरूपणं	७११

ङ

ङ्घनिरूपणं	७०३
ङ्घ्नोगानां जप्यानि	१०७६

च

चप्यानि अथर्ववेदिनां	१०७६
चप्यानि ऋन्दोगानां	१०७६
चप्यानि यजमानस्य	१०६६
चप्यानि यजुर्वेदिनां	१०७४
चप्यानि आहभोक्तृब्राह्मणानां	१०६८

६

					पृष्ठांश ।
अप्यानि अन्यान्वपि ..	..	..	..	..	१०६१
अनादुत्तीर्णस्य ज्ञानं ..	..	..	..	..	६०५
जीवन्मुक्तप्रयोगः ..	..	..	..	..	१०००

त

तर्पणं सप्तोक्तं ..	..	..	..	..	६५३
तर्पणकाल-देशनिरूपणं ..	..	..	..	..	६१५
तर्पणसाधनानि ..	..	..	..	..	६१६
तर्पणीयगणक्रमः ..	..	..	..	..	६२५
तर्पणैतिककर्तव्यता ..	..	..	..	..	६३०
तिक्तनिरूपणं ..	..	..	..	..	६४३
तिस्रोदकपिच्छन्नाद्वादीनां प्रयोगः ..	..	..	..	..	६४६
तीर्थस्नानप्रयोगः ..	..	..	..	..	१५६८
तैजसादिब्रह्मशुभायाः ..	..	..	..	..	८०५

द

दक्षिणा ..	..	..	..	..	१०४१
दक्षिणाशयननिरूपणं ..	..	..	..	..	७४४
दक्षिणासयदाननिर्णयः ..	..	..	..	..	१०४०
दण्डयोगपट्टौ ..	..	..	..	..	६८६
दर्शनदानं ..	..	..	..	..	१२५१
दीपनिरूपणं ..	..	..	..	..	६८६
देवतामन्त्रक्रमसंस्थाविकल्पसहितं पिच्छदानाख्यं प्रधानं ..	..	..	..	..	१४३३
दौहित्रप्रतिपत्स्नानप्रयोगः ..	..	..	..	..	१०००
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तौपलक्षितः कालः ..	..	..	..	..	२५६
द्रव्यशुभायाः ..	..	..	..	..	७००

७

					पृष्ठायां ।
दादशाङ्कस्पर्शनं	..	..	..	..	६६५
द्विराचमननिमित्तानि	..	..	..	..	६६६

घ

अज्ञानाधिकारखविरोधपरिहारः	..	..	..	..	५३४
अर्म्भोपायार्जितद्रव्यविधिः	..	..	..	..	५२४
धूपनिरूपणं	..	..	..	..	६८६

न

नारायणबलिप्रयोगः	.	..	..	..	१६६१
आहुतकालनिर्णयः	..	..	..	..	१०६७
नित्यआहुतप्रयोगः	.	..	..	..	१५६३
निमन्त्रणस्थूलकालाः	.	..	..	..	१२३०
निमन्त्रणकर्त्तारः	..	..	..	..	१२३८
निमन्त्रणीयब्राह्मणसङ्ख्या	.	..	..	..	१२३९
निमन्त्रणोत्कर्त्तव्यता	..	..	..	..	१२५४
निमित्ततनियमाः	..	..	..	..	१०००
निषिद्धमांसप्रकृतयः	..	..	..	..	५८२

प

पञ्चाङ्गशुद्धिपायाः	..	..	..	..	८२४
पञ्चनभायडानि	..	..	..	..	६७६
परिविन्धादयः	.	..	..	..	३७०
परिवेषणं	..	..	..	..	१२६७
परिवेषणपात्राणि	..	..	..	..	६७४
पात्राणि	..	..	..	..	६६९

	पृष्ठायां ।
पाकादिकृत्यं	११६०
पात्रादिसंस्कारः	१२७६
पात्रालम्भजपाकुष्ठनिवेशनानि	१३७४
पात्रालम्भादिप्रयोगः	१३८४
पिण्डदानकालाः	१४०३
पिण्डदानप्रदेशाः	१०६
पिण्डदानप्रयोगः, तत्रानुच्चायच्छर्वा	१४१२
पिण्डदानस्थानकल्पना	१४१३
पिण्डदानस्थानसंस्कारः	१४१४
पिण्डपत्रिमाशविषयो विधिः	१४२६
पिण्डनिर्व्वापाङ्गभूतं कर्त्तृसंस्थानं	१४३१
पिण्डार्थान्नविषयो विधिः	१४२६
पिण्डविप्रार्चनकार्यं	१२५०
पिण्डदर्भासनदानानि	१२५०
पिण्डनिरूपणप्रकरणं	३६
पिण्डपत्रः	१०८२
पिण्डस्य विक्रमसंख्याः	१३६६
पुष्यनिरूपणं	६८१
पृथिवीकृत्यादिकृत्यं	१२०३
प्रकीर्णकाः	५०१
प्रयोगपद्धतिः	१३०६
प्रश्नस्तमासप्रकृतयः	५७७
प्राचीनावीतयश्चोपवीतनिर्ययः	११०६
प्रातः स्नानं	८८०
प्रेतवृत्तिकराणां तिकोदकपिण्डस्थाद्वादीनां प्रयोगः	१५८३

प्रेतपिण्डप्रयोगः	दृष्टायां ।
प्रेतदृष्टिंकर आङ्गादीनां प्रयोगः	१५८८
	१५९६

ब

बौधायनोक्तपर्यायं	८४६
ब्राह्मणप्रश्नंसा	४४०
ब्राह्मणगिरूपयप्रकरणं	४४०
ब्राह्मणलक्षणं	४४२
ब्राह्मणमुवादयः	४४०
ब्राह्मणोपवेशनार्थमासनेपकल्पनं	११६०
ब्राह्मणोपवेशनं	११६४
ब्राह्मण्याः श्रुतुल्याः	४५६
ब्राह्मण्याः पतिताः	४५८
ब्राह्मण्याः वयडाः	४५६
ब्राह्मण्याः नद्याः	४५६
ब्राह्मण्याः पाङ्गियाः	४६१
ब्राह्मण्याः पङ्क्तिपावनाः	४६६
ब्राह्मण्याः पङ्क्तिपावनपावनाः	४०४
ब्राह्मण्याः अमधीयानादयः	४६५
ब्राह्मण्याः शरोरवोषिणः	४६८
ब्राह्मण्या निन्दिताचाराः	४७०
ब्राह्मण्याः आश्रमवास्याः	४७५
ब्राह्मण्या अपाङ्गियाः	४७६
ब्राह्मण्याः पङ्क्तिदुष्कृताः	४६४
ब्राह्मणपरीक्षा	५०५

	पृष्ठायां ।
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धप्रयोगः	१६८
भाद्रपदापरपक्षः	१६५
भू-स्य-ह-पुस्तकाभयनिरूपणं	७२८
भूतयज्ञादिकाननिर्यायः... ..	१०६५
भृशुश्रुपायाः	८२१
भोजनपात्राणि	६७२
भोजयिष्ठनियमाः... ..	१०२६
भोक्त्यान्ननिरूपणं... ..	७६६

मघात्रयोदशीश्राद्धनिरूपणं	२१३
मध्याह्नकस्याः	३१०
मध्याह्नकानविनियोगः	३२४
मध्याह्नखानं	८८७
मन्वन्तरादयः	२५४
मन्वादयः पदार्थाः	१२२७, १२५८
मकमासनिरूपणं	२२१
मकमासेऽपरपक्षादिश्राद्धापवादः	२२१
मांसमन्त्रे विधिः	५७०
मांसदानविधिः	५७१
मांसमन्त्रे नियुक्तस्य प्रत्यवायः	५७६
मांसमन्त्रे प्रतिषेधः	५८०
मुख्यानातिक्कमन्वायाः	३०२

ष

	पृष्ठायां ।
दक्षजानकप्यानि	१०६८
दक्षसुर्वेदिनां जप्यानि	१०७४
दक्षेः आङ्गे नियोगः	४१६
दक्षोपवीतनिरूप्यं	६८७
दक्ष-भीष्मतरपक्षे	८४७
दक्षानां महिमा	६४८
युमाक्ष्यः	२५१
दुगान्ताः	२५४
योगिनां आङ्गे नियोगः	४०६
योगिनां सर्वोत्कृष्टत्वं	४१२
योगियोऽतिक्लमदोषनिरूप्यं	४१४

र

रजतनिरूप्यं	६५७
रजतमहिमा	६५८

व

वर्षां ब्राह्मणाः	४५८
वर्षानि पलमूलादीनि	५५५
वर्षान्यद्रानि	६०७
वर्षान्युदकानि	६२१
वर्षानि पुष्पाणि	६८२
विकिरादिकमविधिः... ..	१३८०
विकिरेतिकर्षण्यता	१३६६

	पृष्ठायां ।
विकिरमन्नाः	१९६६
विष्णुहृदयमन्त्रः	१०८०
विस्तरेखार्धनिरूपणं... ..	१९२६
वैश्वानरतिकादयः	२१३
वैशेषिकाः आह्निकाः	२५२
वैश्वदेवकानिर्णयः	१०५८
वैश्वदेवपाकनिर्णयः	१०७६
वैश्वदेवार्चनकाण्डं	१२१४
खड्गिआह्नं	१६०
खड्गिआह्नप्रयोगः	१५३७
खण्डीपतिप्रभृतयः	२५७
थतीपातः	२४१

ग्र

ग्रथ्यान्तरग्रन्थादनपट्टीपाधानानि	७०
गुरुस्य सपिण्डीकरणकालाः	१८
ग्रोथभो	१५१४
आह्नकस्मृतिपरिभाषा... ..	७१८
आह्नकर्तृनिर्णयमा	१००६
आह्नाकरणे प्रत्यवायः	२४
आह्निकाः वैशेषिकाः	२७
आह्नदेशं प्रति पितृणां आगमनं	१८
आह्नदेवतानिर्णयः	१९
आह्नदेशा	१६०
आह्नदिनपञ्चाङ्गस्य	११६०

					पृष्ठायां ।
आङ्गविधिप्रणयप्रसंसा	..	..	..	..	१
आङ्गविशेषः	..	..	..	..	१६७
आङ्गमहिमा	..	..	..	..	२५
आङ्गे प्रशस्ता ब्राह्मणाः	..	..	..	..	३७७
आङ्गोपकरणानि	..	..	..	..	६२०
आङ्गे मृतमनुष्योद्देशविधिः	..	..	..	..	६६
आङ्गपदार्थविचारः	..	..	..	..	१५२
आङ्गोपमनानि	..	..	..	..	८८८
आङ्गभोक्तुर्नियमाः	..	..	..	..	१०१६
आङ्गस्तम्भदः	..	..	..	..	११७२

स

सपिण्डीकरणप्रयोगः	..	..	..	..	१६३६
सपिण्डीकरणकालः	..	..	..	..	२६६
समीचीनस्रोत्रं	..	..	..	..	१०८१
सुविहितब्राह्मणानतिक्रमः	..	..	..	..	४५२
साम्प्रतिककर्मक-वैश्यदेवकालनिर्यायः	..	..	..	..	१०६४
साम्प्रिकानां सपिण्डीकरणकालः	..	..	..	..	२६६
साम्प्रिकीजपादि	..	..	..	..	१३८५
साम्प्रिकआङ्गकालनिरूपणं	..	..	..	..	२८८
साम्प्रिकआङ्गप्रयोगः	..	..	..	..	१६५७
सायाङ्गकस्याः	..	..	..	..	३१८
साम्प्रिकतादयः पदार्थाः	..	..	..	..	१४८०
सामप्रसंसा	..	..	..	..	८७६
सामभेदाः	..	..	..	..	८५१

	पृष्ठायां ।
खानकस्तुः प्रतिषेधाः	८५७
खानार्थं याद्धानि वर्णानि च उदकानि	८६०
खानसम्भाराः	८७८
संखवयिनियोमादि	१२६७
संस्काराः	१६१
संक्रान्तिनिरूपणं	२३०

४

हस्ततीर्थोपवीतकानुदिङ्मियमाः	६२८
हस्तोन्मार्जनं	१४४६
हिरण्यनिरूपणं	६६०
हिरण्यमहिमा	६६३
हिरण्याकङ्कारयाननिरूपणं	७२५, ७२१
ऊतावाग्निप्रतिपत्तिः	१३६२
होमाधिकारबभूताप्रिकल्पणं	१३३५

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ श्राद्धविधिफलप्रशंसाप्रकरणम् ।

बीरोदार्षवसारसङ्ग्रहकलासीलाममास्त्रिक्रितो-
भ्राम्यन्मन्दरकूटकोटिघटनानिर्मृष्टरत्नाङ्गदः ।
उन्मीलस्रवनीलनीरजदलश्रेणिप्रभामण्डल-
द्याघालङ्घनजाह्निकच्छविरसौ पायादपायाद्दूरिः ॥१॥
गणेशं वन्देऽहं मदजलगलस्रिर्धरधरित-
पराभोदास्वादप्रसृतमनसां क्रीडनवताम् ।
द्विरेफदन्दानां कलसरसङ्ग्रहारसुरस-
स्वरप्रार्थिर्गेयैः श्रवणपटपेयैः प्रमुदितम् ॥२॥
देवीं शारदकौमुदीमदहरस्कारप्रभामण्डली-
लेषकेशितदुस्तरान्तरतमस्तोभोद्गवापद्मगम् ।
भौमन्मान्मानवेष्टितोज्ज्वलकलामर्वाङ्गनिर्यतसुधा-
धाराधोरणिपूरिताम्बरतलां वन्दामह शारदाम् ॥३॥

यामासाद्य पदैश्चतुर्भिरभितो लब्धोदयामासते
 कर्तुं संव्यवहारमाङ्गरिह ते सर्व्वेऽप्यमी नान्यथा ।
 या सैषोपनिषत्प्रथीं तनुमनुप्राप्ता व्युदस्य भ्रमं
 खैरानन्दपदं परं वितनुते तां नौमि देवीं गिरम् ॥४॥
 तां वाचं समुपासन्हे परिमिता यामौ चतुर्भिः पदैः
 वेदैर्यत्परिपाकमेतदखिलं ब्रह्माण्डमाङ्गर्द्धाः ।
 यस्याः प्राप्य परं प्रसादमयते सर्व्वेऽपि सर्व्वज्ञतां
 हीनस्तेन तु पद्वजासनश्चयो ब्रह्मापि जिह्वायते ॥५॥
 यदये चादीयस्तरुदरमाचेऽपि विधिना
 विना वा केनापि क्वचिदपि च पिण्डे विनिहिते ।
 मस्यत्पापालेपास्त्रिदशपदमायान्ति पितरो
 ममस्तस्मै कुर्षीं मस्यमथगयास्त्राय हरये^(१) ॥६॥
 प्रदत्तपिण्डान् स्वपुत्रः सपिण्डैः
 प्रभूतपापाश्रकौकसोऽपि ।
 समुद्धरन्तं कृपयादिदेवं
 गदाधरं नौमि गयाश्रिरस्यम् ॥७॥
 वसून् वसुपाहरणे समुद्यतान्
 रुद्रान् विमुद्रान् हतयोगसम्पदः ।
 ममामि सत्कर्मपथप्रवर्त्तका-
 नादित्यनाम्नस्त्रिदशैश्चपूजितान् ॥८॥

(१) निरवहितमुदयागाय मङ्गते इति ख० ।

यन्नित्तिंशविशीर्यमाण-सुभटत्रुव्यत्करोटीषटत्-
कारस्फारविगवभैरवरणचोणीचणक्रीडिनः ।
मृत्यन्ति स्म गलङ्गलास्तमितस्कन्धाः^(१) कबन्धा मुञ्जः
योऽभृद्विक्रमनिर्जितोर्जितरिपुः श्रीशङ्खो भूपतिः ॥८॥
यस्योद्यत्करवालकालभुजगी निष्पीतभयोऽखिल-
प्रत्यर्धचित्तिपालपुष्कल्यशःक्षीरातिदग्ना सती ।
तन्द्रालुः परिहृत्य घोरसमरक्रीडारसे निर्भरं
वध्नाति स्म महावकाशविलसत्कोषप्रवेशे मतिम् ॥९०॥

एतस्मादभवत् प्रौढप्रतापानसदुर्जयः ।
तनूजो विजितारतिर्जेयपाल इतीरितः ॥११॥
तस्मादपि महादेवः पालिताशेषभुतलः ।
विजिताशेषदिकृषको विक्रमैकरसोऽभवत् ॥१२॥
यत्प्रतापानसज्जालाह्लासु परिपरातुकम् ।
अमिचमण्डलं भजे शलभावलिकपताम् ॥१३॥

यच्छेषस्य धनुर्विसुक्तविश्वसमातमणास्त्वव-
द्विभ्राडस्रविनिर्मिताखिलसरितपूरेषु भूरेणवः ।
मिश्रीभृय सकद्गुणद्विविधमं भङ्गामभृमिं व्यधुः
खप्यासोघपराक्रमस्य सक्तिमा वर्धः कथं भूषतेः ॥१४॥
यः श्रीमत्करपुष्करच्युतमहादानानुधाराभरात् ,
संसिद्धन् वरविप्रवर्यनिवहान् यान् धर्मकल्पमान् ।

(१) गलङ्गलास्तमितस्कन्धा इति ग० ।

चक्रे पद्मवितान् महीतलमिलच्छायाघने तदने
 लोकः शोकमुदस्य निवृत्तिमयीं लेभे शुभां सुस्थितिम् ॥१५॥
 यद्वायविनिर्गतायकिरणप्राग्भावरज्जग्रह-
 यस्ते वैरिकुलप्रतापतपने यः पुण्यकालोऽभवत् ।
 तस्मिन्नायतवाहिनोषु धवलप्रोक्तास्त्रवञ्चावली-
 कम्बोलाकुलितासु वीरनिकरं स्वैरं न्यमञ्जश्चिरम् ॥१६॥

भृपेन तेनाथ कृतोऽधिनाथः

स्फारश्रिया श्रीकरणे मनस्वी ।

हेमाद्रिनामास्य च वर्षमानं

वंशं समाकर्णयत् प्रकाशम् ॥१७॥

स्नाध्यायाध्ययनप्रवीणधरणीगौर्वाणचूडामणिः
 वंशं वस्त्रमुनेर्मनोहरगुणयामाभिरामाकृतिः ।
 त्रिंशं वामनमञ्जुको वलिकयागायामसुन्मौलित-
 प्रत्यगाप्रतिमप्रभावरुचिरं यः प्राप लक्ष्मीं पराम् ॥१८॥
 म प्राप्तुं सुतं नवोञ्ज्वलकलामम्भारगोष्ठीसदं
 भृतस्फोटग्लोद्गलन्नवरमप्रह्लादिवेदोदयम् ।
 पुण्यावर्त्तनसर्गमञ्जनमनःमन्नाषवर्षाम्बदं
 शम्भुदेदरहस्यवस्तुरसिकं श्रीवासुदेवाङ्गयम् ॥१९॥
 आसीत्तस्मादभिनवसुधासोदरालापलीलः
 श्रीलाचारप्रवरधिषणातापिताशेषलोकः ।
 सत्यां वाचं त्यजति न पुरा क्वरिपि यः सङ्कटेऽपि-
 प्रशाराशिः सुहृतरसिको नामतः कामदेवः ॥२०॥

येनाचार्यवर्गार्थसङ्गतिमता निर्व्यान्म मौञ्जीप्रतं
 कृत्वा दारपरिग्रहं विदधरे कर्माणि गृह्याणि च ।
 वेद्यावेद्यमहेन्द्रजालदलनं तेमङ्करं शाङ्करं
 ज्योतिः किञ्चिदुपासितं स जगद्वे वर्यन्तुरीयाश्रमम् ॥१९॥
 तस्माद्विष्णुयनोयपुण्यचरितो हेमाद्रिनामाजनि
 प्रत्ययाप्रतिमप्रभावविकशद्विश्रात्तरश्रीनिधिः ।
 योऽसौ सर्वकलाविशारदशिशोरत्नाङ्कुरो भास्वरः
 सर्वश्रीकरणेश्वरो नृपमहादेवस्य मान्योऽभवत् ॥१९॥
 यस्याज्ञां स्वविशालमौलिवल्गुभौमिंहामने सादरं
 ध्यापालाः परिपाल्य निर्वृत्तनिजव्यापञ्चराः शरते ।
 किञ्चोक्तामितदीप्यमानमहसो वर्द्धिष्णुजिष्णुश्रियः
 आघां दिक्षु विदिक्षु चातिमहतीमामादयन्ति लणात् ॥२०॥
 यः कीर्त्तिप्रसरावधौरितविधुप्रत्ययरोषिश्च यः
 चक्रं विक्रमचातुरीमदजुषः शत्रूनपास्तश्रियः ।
 यश्च प्रह्वशिरःकिरीटघटनानिर्म्हृष्टसेवावगं
 धन्यन्वन्त्यदरापरीतिरमिकाष्टद्विं मिनायाचिरात् ॥२१॥
 सोऽयं सेवाप्रसङ्गं विनयनयनसम्पन्नलघीभ्रमौलि
 प्रत्युत्तोद्दीप्तगद्वद्युमणिकरभरभ्राजमानार्द्रिपद्यः ।
 श्रीहेमाद्रिः कराग्ररदमलजलप्रत्तवित्तप्रवाहैः,
 लोके कस्येह जिह्वां मिजगुणगणनालोलमूर्त्तां न चक्रे ॥२२॥
 आमिन्धोरातुषाराचलशिवभुवः कीर्त्तिगङ्गायभङ्गीः
 स्त्रीहृद्योत्कृष्टनृत्यप्रसयपरिचित्त यस्य लोके चरन्तौ ।

शश्वदैमानिकानामकुरुत ग्यभ्यन्द्गवर्चनृत्यत्-
 चौराकूपारवृद्धं स जयति मतिमानेष हेमाद्रिसूरिः ॥२६॥
 ज्ञातुं नीतिरहस्यमस्य गुरुतां यस्मैहते शिष्यतां
 नूनं सोऽपि वृहस्पतिः स च कविर्यत्नेन मस्यर्द्धते ।
 सोऽयं चित्रचरित्रमान्यमहिमा मन्वीन्द्रचूडामणिः
 हेमाद्रिर्न निनाय विस्मयरसं कं धीरधुर्यं नरम् ॥२७॥
 येनाचारविचारचारुचरितश्लाघेन तीव्रव्रत-
 ज्ञातप्रीणितनन्दनन्दनघनप्रेमप्रवृद्धश्रिया ।
 दत्तैर्विप्रगणाङ्गनानि गणनातीतैर्द्धनैश्चक्रिरे
 भूभृतकोषनिवेशभङ्गिमचमत्कारोत्किराणि क्षणात् ॥२८॥
 सौमं दिङ्मायिकानां सितरुचिरुचिरा शारयष्टिः समायाः
 सद्यः सम्पुङ्गमस्त्रीकुसुमचयमयी शोवधूकेशभूषा ।
 ब्रह्माण्डोद्दण्डवेश्मोदरनिहितसुधालेपलक्ष्मीर्यदीया
 कीर्त्तिर्हेमाद्रिमन्त्री स जयति जगतौभूषणं धर्मसेतुः ॥२९॥
 येनाभोज्यनुवासरं रमलमन्त्रेह्यादिभेदास्पदैः
 अस्त्रैर्भिन्नगुणक्रियाक्रमगतस्वादूपदंशाश्वितैः ।
 विप्राणां खलु माङ्गशेदविदुषां तिग्मं महस्रत्रयं
 र्धोत्कर्षमना ये चातिवज्रभिः स्वर्णैर्विकीर्णैर्भुङ्गः ॥३०॥
 हरिहरमहाभक्तिव्यक्तप्रभूतविभूतिमान्
 उपचितनिजप्रज्ञो यज्ञक्रियाक्रमसुन्दरः ।
 गुणमणिगणश्रेणिश्रीमत्प्रकाशविक्रम्वरः
 करणतिलकः श्रीहेमाद्रिः कथं स हि वर्ण्यते ॥३१॥

प्रणीतञ्च चतुर्वर्गचिन्तामणिममाहुयम् ।

शास्त्रं तेन समस्तार्त्तनिःशेषार्त्तनिवर्त्तकम् ॥ ३२ ॥

यो मन्द्याचलमूलवेगविचलद्गुग्धाभिसुग्धोत्कली-

निष्ठूतः स जगाम शक्रसदनं कश्चिन्मणियामणौः ।

इत्यालोच्य विमथ्य शब्दजलधिं हेमाद्रिणा निर्भितो

दाता वर्गचतुष्टयस्य विमलश्चिन्तामणिर्नूतनः ॥ ३३ ॥

इहानुपूर्व्वेण विनिर्मितानि

पद्म प्रपञ्चेन च खण्डकानि ।

व्रतेषु दानेषु च तीर्थसार्थे

मौले च शेषेऽथ तथार्थजाते ॥ ३४ ॥

आराधनं ह्यभुजान्नु पद्ममे

खण्डे समस्तं प्रतिपाद्य कथ्यते ।

हेमाद्रिणा सम्प्रति कथ्यभोजिनां

आहुस्य कल्पेन मन्त्रैश्चलत्रिया ॥ ३५ ॥

बलानि शास्त्रानि विमृश्य रच्यते

आहुस्य कल्पोऽयमतिप्रयत्नतः ।

इहेापनेयः महिमा न केनचित्

दोषो लघीयानपि बुद्धिशालिना ॥ ३६ ॥

तत्र चाद्ये प्रकरणे स हेमाद्रिः शुभाशयः ।

फलप्रशंसासयुक्तं वक्ति आहुविधिं रुधीः ॥ ३७ ॥

उक्तमादौ लिङ्गप्रतिमाद्यधिष्ठाने शिवत्रिपुगुणेश्चादिदेवतानार १-
धनम् । अनन्तरं गवाधिष्ठाने देवतारूपाणां मन्दादिकामधनूनां हरि-

हरादीनाञ्चाराधनम् । अथेदानीं ब्राह्मणादिरूपाधिष्ठाने वसु-रुद्रा-
दित्य-पितृमत्सोमाङ्गिरस-यम-कव्यवाहनाग्नि-सोमपाज्यपाग्निस्वान्ता-
दौनां महामहिम्नां पितृरूपाणां देवतानामाराधनमुच्यते । आराध-
नञ्च, मनसः प्रीणनं, तस्य चोपायः आद्भूलक्षणं कर्म । अतस्तदुच्यते ।

तत्र तावद्विधिः स्वविधेयं^१ पुरुषं प्रवर्त्तयन् स्वसाध्यपुरुषप्र-
वृत्त्यतिशयकारिणीं विधेयप्ररोचनामपेक्षमाणो विधयरुच्युत्पादकानि
प्रशंभावचनान्यपेक्षते फलवचनानि च । यथैवैते पुरुषा विधेयं प्रव-
र्त्तन्ते तथैव तद्विषये ग्रन्थे श्रोतारः । अतस्तेषामपि तत्र विधिफलप्रशं-
सावाक्यानि प्रवर्त्तकानीति आद्भूविषयाणि । तान्येव प्रथममभिलि-
ख्यन्ते । तानि च परस्परान्वयादेकवाक्यतां गतानीत्येकमेवेदं प्रकरणम् ।

आह समन्तः ।

आद्भूत्परतरं नान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन आद्भूं कुर्याद्विचक्षणः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तस्माच्छाद्भूं नरो भक्त्या शार्करपि यथाविधि ।

कुर्वीति अद्भूया तस्य कुले कश्चिन्न भोदति ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृगोतास्तथैवात्र श्लोकास्तांश्च गृह्णन्व मे^१ ।

श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यं तत्रादृतात्मना^२ ॥

अपि धन्यः कुले जायादस्माकं^३ मतिमान् नरः ।

(१) पितृगोतास्तथैवाश्च श्लोकास्ताः गृह्णन् पार्थिव इति ग० ।

(२) तत्र दृतात्मना इति ख० ।

(३) भूयादस्माकमिति ग० ।

अकुर्वन् वित्तशायं यः पिण्डान् नो निर्वपिष्यति^(१) ॥
 रत्नवस्त्रमहोद्यानमूर्ध्वभोगादिकं^(२) वस् ।
 विभवे मति विभेभ्यो योऽस्मान्दृश्य दास्यति ॥
 अन्नं वा यथा शक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिनस्रधोः
 भोजयिष्यति विप्रायान् तन्मात्रविभवो नर ॥

नागरखण्डे ।

लोकान्तरेषु ते तोयं लभन्तं नान्तमेव च ।
 दत्तं न वंशजैर्येषां ते कथां यान्ति दारुणाम् ॥
 क्षुत्पिपासाममुद्गतांस्मात् मन्तर्पयत्येतेन ॥
 नित्यं शक्त्वा यथा राज्ञोऽर्थभोगैः पृथग्विधैः
 तथात्रैवस्त्वेवैर्धैः पुष्यगन्धान् लेपनैः ।
 पितृमेधादिभिः पुण्यैः आर्द्रैरुच्चात्तरपि ॥
 तर्पितास्ते प्रयच्छन्ति कामानिष्टान् हृदि स्थितान् ।
 त्रिवर्गञ्च महाराज पितरः आर्द्रतर्पिताः ॥

कूर्मपुराणे ।

योऽनेन विधिना आर्द्रं कुर्याद्वै शान्तमानसः ।
 व्यपेतकम्पधो नित्यं याति नावर्त्तते पुनः ॥

यमस्यतौ ।

इममत्र विधिञ्छं कामार्थं कल्पितं द्विजैः ।
 ये विप्रा ज्ञानवर्त्तन्तं तेषां लोकाः मनातनाः ॥

(१) पिण्डान् निर्वपिष्यति इति ग० ।

(२) रत्नवस्त्रमहोद्यानमूर्ध्वभोगादिकमिति ख० ।

आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कौर्त्तिं पुष्टिं बलं त्रियम् ।
 पशून् सौख्यं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं सख्यगृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।
 सन्पूज्या ह्यव्यकव्याभ्यामस्त्रेनातिथिबान्धवाः ॥
 आक्षारमाक्षरेत्तत्र पितृमेधाश्रितं नरः ।
 आयुषा धनपुत्रैश्च वर्द्धते नैव संशयः ॥
 देवलस्ततौ ।

अरोगः प्रकृतिस्थश्च चिरायुः पुत्रपौत्रवान् ।
 अर्थवानर्थभोगी च आर्द्रकामो भवेदिह ॥
 परत्र च परां पुष्टिं लोकांश्च विपुलान् शुभान् ।
 आर्द्रकृत्स्नमवाप्नोति यशश्च विपुलं नरः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

देवकार्यादपि मदा पितृकार्यं विशिष्यते ।
 देवताभ्यः पितृणां हि पूर्वमाप्यायनं शुभम् ॥

सर्वेषु देवेषु कर्मेषु कर्माङ्ग-आर्द्रस्य पूर्वमनुष्ठानात् देवेभ्यः पूर्वं
 पितृणामाप्यायनमिति विष्णुधर्मोत्तरे वराहवचनम् ।

अथप्रभृति लोकेषु प्रेतानुद्दिश्य वै पितृन् ।
 ये तु आर्द्रं करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥
 आर्द्रकाले तयास्त्रेन पिष्टुनिर्व्वपणं तथा ।
 पितृणां ये करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तेषां त्रयः पूजिताश्च भविष्यन्ति तथाग्रयः ॥
 त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्तथैव च युगत्रयम् ।
 पूजिताश्च त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 पूजितस्तैर्भविष्यामि क्षुरात्मा तथाप्यहम् ॥
 पैतृपैतामहः पिण्डो वासुदेवः प्रकीर्त्तितः ।
 पैतामहस्य निर्दिष्टस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
 पिण्डपिण्डस्तु विज्ञेयः प्रद्युम्नस्यापराजितः ।
 आत्मानिहृद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्व्वपणे बुधैः ॥
 एवं सम्पूजितस्तेन चतुरात्मा ह्यहं स्थितः ।
 भविष्यामि प्रदास्यामि तस्य कामान् तद्येषितान् ॥
 चत्वारः पूजिता वेदाश्चत्वारस्य तथाश्रमाः ।
 पुरुषार्थाश्च चत्वारश्चतस्रस्य तथा दिशः ।
 चत्वारस्य तथा वर्षाश्चत्वारस्य तथा युगाः ॥
 पित्रपितामहस्याद्यं पैतृपैतामहः प्रापितामह इत्यर्थः ।

यमस्मृतौ ।

ये यजन्ति पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्च ऊताश्रमान् ।
 सर्वभृताम्तराश्रानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं विधानतः आहुं कृत्वा स्वविभवाचितम् ।
 आब्रह्मस्तम्भपर्य्यन्तं जगत् प्रीणाति मानवः ॥

विष्णुपुराणे ।

ब्रह्मोद्-रुद्र-नासत्य-सूर्याग्नि-वसु-माह्वतान् ।

विश्वेदेवान् ऋषिगणान्^(१) वर्यामि मनुजान् पशून् ॥

सरीसृपान् पितृगणान् यश्चान्यद्भूतमञ्जकम्^(२) ।

आर्द्रं श्रद्धान्वितः कुर्वन् तर्पयत्यखिलं हि तत्^(३) ॥

येन केनचित् पुरुषेण स्वीयपितृपितामहेद्देशेन आर्द्धे क्रिय-
माणे ब्रह्मोन्द्रादीनामनुद्दिष्टानामप्यनेकेषामेकस्मिन्नेव प्रयोगे युगपतप्री-
तिरन्यत्कुलोत्पन्नानामपि सरीसृपादीनाञ्च ऋषिः स्यादिति वच-
नार्थः । आर्द्धकर्तृकुलोत्पन्नानाम् नानायोनिगतानामनुद्दिष्टाना-
मप्यनेकेषामेकस्मिन्नेव प्रयोगे तत्तच्छ्राद्धक्रियात्रयवैस्मृतिः स्यादिति
व्यक्तमुक्तम् मार्कण्डेय-स्कान्द-ब्रह्मपुराणेषु ।

अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ।

तेन ऋषिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥

यत्तोयं^(४) स्वानवस्तेभ्यो भूमौ पतति पुत्रक ।

तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषां ऋषिः प्रजायते ॥

द्यास्तु गन्धाम्बकण्डिकाः पतन्ति धरणीतले ।

ताभिरापायनं तेषां ये च तिर्यक्कुले गताः ॥

ये चादन्ताः कुले बालाः क्रियायोग्या ह्यसंस्कृताः ।

विपन्नास्ते तु विकिरमन्माञ्जेनजलाग्निनः ॥

भुक्त्वा वाचमनं यस्य जलं यश्चाङ्गिशीचजम ।

(१) पितृगणानिति ग० ।

(२) यश्चान्यद्भूतमञ्जितमिति ख० ।

(३) प्रीत्ययाखणं जगदिति ग० ।

(४) यद्वाग् इति ख० ।

ब्राह्मणानां तथैवान्ते तेन दृष्टिं प्रयान्ति वै ॥
 पिशाचत्वमनुप्राप्तः कृमिकीटत्वमेव ये ।
 एवं ये यजमानस्य यस्य तेषां द्विजन्मनाम् ॥
 कश्चिज्जन्मात्रावलेपो हविरुच्छिष्टमेव वा ।
 तेनान्नं कुलं तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः ।
 प्रथान्धाप्यायनं वत्स सम्यक्श्राद्धाक्रियावताम् ॥
 अन्यायोपार्जितैरर्थैश्चाद्भु क्रियते नरैः ।
 दृष्यन्ति तेन चाण्डालपुङ्गवाद्यासु योनिषु ॥
 एवमाप्यायनं वत्स बहूनामपि बान्धवैः ।
 याद्भु कुलं द्विरश्राद्धाकारेण हि जायते ॥

मागरखण्ड ।

श्राद्धे तु क्रियमाणे वै न किञ्चिद्द्वयर्थतां प्रजेत् ।
 उच्छिष्टमाप राजेन्द्र तस्माच्छ्राद्धं समाचरेत् ॥
 त्रिप्रपादोदकं यच्च भूमौ पतति पार्थिव ।
 तेन ये गात्रजाः केचिदपुत्रा मरणं गताः ।
 तावत् पुष्करपात्रैस्तु पिवन्ति पितरो जलम् ॥
 श्राद्धे प्रक्रियमाणे त यत्किञ्चित् पतति क्षितौ ।
 पुष्पगन्धादिकं चान्नमपि तोयं नरेभ्यः ॥
 तेन दृष्टिं परां यान्ति ये कृमिलसुपागताः ।
 कीटत्वं वापि तिर्यक्त्वं व्यासृत्वं वा मराधिप ॥
 यदुच्छिष्टं क्षितौ ध्यात पात्रप्रक्षालनोद्भवम् ।
 तेन दृष्टिं परां यान्ति ये प्रेतलसुपागताः ॥

ये चापमृत्युना केचिन्मृत्युं प्राप्ताः सवंशजाः ।

विकिरेण प्रदत्तेन ते हस्तिं यान्ति चाखिलाः ॥

तदेवं आद्भावयवैः केषामपि वंशानां हस्तिरूपा । ब्राह्मणभोज-
नादिना प्रधानकर्मणा तु मुख्यानामद्दिश्यमानानां पितृपितामहा-
दीनां हस्तिर्भवतीत्युक्तम् ।

स्कान्दे ।

पितृनुद्दिश्य यत्कथं ब्राह्मणेभ्यश्च दीयते ।

सम्यक्श्रद्धापरैर्मर्त्यैस्सङ्गवेत् हस्तिदं महत् ॥

पितृणां सर्वदेवेश इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

पितुः पितामहस्यापि तत्पितुश्च ततः परम् ॥

समुद्देशेन दत्तेन ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्तिः ।

सर्वेषां स्यात् परा हस्तिर्यावराभृतसंप्रवम् ॥

ननु, पुण्योत्कर्षवाः स्वर्गलोकं गतानां मनुष्यपितृपितामहादीनां
अमृताहाराणां^(१) मतां कथं ब्राह्मणभोजनविनष्टेन मानुषेण
चान्नं हस्तिः सम्भवति । पापीयसां वा तिर्यग्गोनिगतानां तृणाद्या-
हाराणां मतां प्रेतादिरूपत्वं गतानां वा रुधिराद्याहाराणां मता-
मित्युक्तं पाद्म-मात्स्ययोः ।

यदि मर्त्यैर्द्विजैर्भुक्तं ह्ययतं यदि षानले ।

शुभाशुभात्मकैः प्रेतैस्तद्दत्तं भुज्यते कथम् ॥

अस्याच्चेपस्य समाधानं तत्रैवोक्तम् ।

(१) अमृतान्धसामिति ग० ।

तत्राह देवसः ।

देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः ।

तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ॥

गान्धर्वं भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् ।

आह्वानं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति ॥

पानं भवति यत्त्वे गल्लसले तथामिषम् ।

दानवत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् ।

मनुष्यत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरसे भवेत् ॥ इति ॥

ननु यथा चीरस्य दधिरूपेण परिणामः, दधश्च तन्नादिरूपेण प्रत्यक्षतो दृश्यते, नैवं भोज्यमानस्य ह्ययमानस्य वा अमृतादिरूपेण तृणादिरूपेण वा परिणामो दृश्यते । न च परिणतस्यापि स्वातन्त्र्येण क्रियाशक्तिपूर्वस्य देशान्तरगतप्राणिप्राप्तिः सम्भवति । नापि नाना-कर्मवशङ्गतानां प्रमीतप्राणिनां आहुदेशोपमर्षणमुपपद्यते । नापि चास्य सुपर्ण-गन्धर्व-यल-गल्लम-प्रेत-पिशाच-नर-किन्नर-परु-पक्षि-कृमि-कौटादिकोटिजातिमहस्रतिरष्कृतस्वरूपैः आहुकर्तृपूर्वजैः सह स विविच्य सम्बन्धः सम्भवतीत्याद्याक्षेपाः पुराणेषु सूचिताः ।

पाद्म-माक्ययोः ।

कथं कथानि दन्तानि हयानि च जनैरिह ।

गच्छन्ति पिहलोकं वा प्रापकः कोऽच गद्यते ॥

त्रिपुण्ड्रपुराणे ।

हप्रथे जायते पुंसे भुक्तमन्येन चेततः ।

दद्यात् आहुं अह्वयान्नं न वहेद्युः प्रवासिनः ॥

स्कान्दे ।

मृतार्ता यदि जन्तूनां आङ्गमाप्यायनं ततः ।
निर्व्यासस्य प्रदीपस्य तैषं सम्बद्धयेच्छिखाम् ॥

नागरखण्डे ।

किमर्थं क्रियते आङ्गममावास्यादिषु द्विजैः ।
मृतस्य पुत्रेषा विप्र स्वकर्त्तृजनितानां गतिम् ।
गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्रममाप्नुयुः ॥
परिहारा अपि पुराणेष्वेव सूचिताः ।

तत्र मास्य-पापयोः ।

नामगोचं पिष्टवान्नु प्रापकं ह्यथकथयोः ।
आङ्गं मन्त्रास्तदाद्य उपसभ्यानि भक्तिः ॥

पिषादिनामादीनि उपसभ्यानि ज्ञातव्यानीत्यर्थः । मन्वचेतन-
त्वात्नामादीनां कथं ह्यथकथप्रापकत्वमित्याशङ्कोक्तम् ।

अग्निव्यान्तादद्यक्षेधामाधिपत्ये व्यवस्थिता इति ॥

अग्निव्यान्तादद्यः पिष्टविशेषाणामाद्यधिष्ठातारः प्रापका इ एतन्
भवति । ननु यदि नामगोचं प्रापकं तर्हि नामगोचाज्ञाने आङ्गं
क्रियमाणमनर्थकं स्यात् । तथा च “यदि नाम न विन्द्यात् स्वधा
पिष्टभ्यः पृथिवी चतुर्भ्य इति प्रथमं पिष्टं दद्यात्” इत्यापस्तम्बसूत्र-
विरोध इत्याशङ्क्य च ऊहपदस्यापि प्रापकत्वं दर्शितं तत्रैव ।

नाममन्त्रास्तदादेव भवान्तरगतानपि ।

प्राणिनः प्रौढस्यन्ते तदाहारत्वमागतान् ॥

तदादेशा नामगोत्रमन्वादीनामादेशा ऊहादिप्रकारेण विपरि-
वर्तिताः शब्दा इत्यर्थः ।

अर्थान्तरस्य । देवदत्तादिनामसु प्रून्यप्रकाशनेषु च मन्त्रेषु कश्च-
िदपि सम्बन्धमलभमानाना-सद्भिश्चात्तादिप्रकाशकानां मन्त्राणाम्
अतत्प्रकाशका नाममन्त्राद्यादेशास्वात्कार्यकारिण इत्यर्थः ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः स्वपितृणाञ्च नामधृक् ।

तानेवाह्वयते सम्यक् विधिमन्त्रवद्विष्कृताम् ॥ ६

इति वाराहपुराणस्मरणात् ।

भवान्तरगतानपीत्यनेकदेशकालयोन्यवस्थान्तरगतानपीत्यर्थः ।
तदाहारत्वमागतानित्यनेन प्रदत्तस्य हविषस्तत्तद्योनिसमुचितसुधा-
द्याहाररूपेण परिणामत्वं^(१) मन्त्रादेरेवालौकिकस्य हेतोरुक्तम् ।
मन्त्रादिरक्षणं आहुतीयस्य सर्व्वस्यापि विधेरूपस्यैवार्थम् ।

अतएव वायुपुराणे ।

काले न्यायागतं पात्रे विधिना प्रतिपादितम् ।

अस्त्रं नयन्ति तत्रैते जन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥

यथा गोषु प्रणष्टासु वत्सो विन्दति मातरम् ।

तथास्त्रं नयते विप्रो जन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥

नामगोत्रस्य मन्त्रस्य दत्तमस्त्रं नयन्ति ते ।

अपि योनिञ्चतं प्राप्तान् दत्तांस्तानुपतिष्ठति ॥

तदेवं आहुद्वेषं प्रथमागतान् लोकान्तरस्थानेषु पितृण् प्रति
मन्त्रादयो हविः प्रापयन्तीत्युक्तम् ।

(१) प्रीत्यिद्वत्त्वमिति ग० ।

एवमेव वायुपुराणे निरवस्थान् प्रेतस्थानस्थितांश्च पितृमभिधा-
योक्तम् ।

तेषां लोकान्तरस्थानां त्रिविधैर्नामगोत्रकैः ।

भृश्यामसव्यं दर्भेषु दत्ताः पिण्डाः सुतैस्तु वै^(१) ।

यान्ति तांस्तर्पयन्त्येव प्रेतस्थानस्थितान् पितृन् ॥

अप्राप्ता यातनास्थानं श्रेष्ठा ये भृत्रि पञ्चधा ।

नानारूपासु जाता ये तिर्यग्योन्यादिजातिषु ॥

यदाहारा भवन्त्येते तासु तास्विह योनिषु ।

तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं श्राद्धान्नमुपतिष्ठति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे दिव्यान् पितृगणानभिधायोक्तम् ।

एते श्राद्धस्य भोक्तारो विश्वेदेवैः सदा सह ।

एते श्राद्धं सदा भुक्त्वा पितृन् सन्तर्पयन्त्युत ।

यत्र क्वचन धर्मज्ञा वर्त्तमाना हि योगतः ॥

एते सुपुत्र्या विनियोजयन्ति

श्राद्धस्य दातारमदीनमत्ताः ।

दृष्ट्या तथैते विनियोजयन्ति

दातुः पितृन् सर्व्वर्गणान् महीपते^(२) ॥

याज्ञवल्क्यस्यतौ ।

वसुरुद्रादितिस्तृताः पितरः श्राद्धदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन् श्राद्धेन तर्पितव्यः ॥

(१) अयस्तु वै इति ख० ।

(२) महीयते इति ग० ।

यथा ह्यनर्वात्री सुहृदा दीयमानं दोहदादिद्रव्यमुपभुञ्जाना स्वयं तृष्यति, तेनैव च दोहदद्रव्येन स्वकीयोदरवर्त्तिनं गर्भं तर्पयति, दोहदप्रदानेनोपकारकर्त्तारं प्रत्युपकारैः परितोषयति, तथाग्निस्वा-
त्तादयो वस्त्रादयश्च देवताविशेषत्वादचिन्त्यसहिमानः आहुं भुक्त्वा स्वयं तृष्यन्ति स्वाधिष्ठितांश्च मनुष्यपितृस्तर्पयन्ति, आहुकर्त्तारश्च आयुष्यादिभिः फलैर्योजयन्तीत्याशयः । अत्र येषां पितृणां देशकाल-
व्यवहितान्तीन्द्रियार्थज्ञाने आहुदेशं प्रत्यागमने च शक्तिर्नास्ति तेषां देशान्तरस्थानामेव मन्वादिप्रापितेन हविषा तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् । अतीन्द्रियज्ञानयुक्तानामागमनशक्तियुक्तानां आहुदेशश्च प्रत्यागतानां वायवीयेन शरीरेण ब्राह्मणशरीराविष्टानां तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् कूर्ध्व-
पुराणम् ।

तृष्यन्ते पितरः श्रुत्वा आहुकालमुपस्थितम् ।

अन्यान्यं मनसा ध्यात्वा मस्यन्ति मनोजन्ताः ॥

तैर्ब्राह्मणैः सहाश्रन्ति पितरोऽह्यन्तरीचगाः ।

वायुभृतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम् ॥

मत्स्यपुराणम् ।

निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।

वायुवहानुगच्छन्ति^१ तथाभोनानुपामते ॥

तथा एकब्राह्मणपतेर्बोधायनः ।

अरक्षाः पितरस्तस्य वामपार्श्वे पितामहाः ।

प्रपितामहा दक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डभक्तकाः ॥

(१) वायुभृता नु गच्छन्तीति ग० ।

अतएव ब्रह्मपुराणादिषु उक्तम् ।

आश्वयुज्याञ्च कृष्णार्थां त्रयोदश्यां मघासु च ।

प्राष्टङ्गन्ते यमः प्रेतान् पितृन्स्युध यमालयात् ।

विसर्जयति मानुष्ये हत्वा ष्टुन्यं स्वकं पुरम् ॥

बुधार्त्ताः कीर्त्तयन्तस्य दुष्कृतस्य स्वयं हतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यो पायसं मधुमंयुतम् ।

तस्मात् तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ॥

अतस्मात्तद्विधिनाः पितरः आद्भुदेशं प्रत्यागच्छन्ति, अतएव
पुष्करवाचायां वियोगवाण्यां रामेण आद्भुते क्रियमाणे सीता ब्राह्मण-
शरीरे दशरथादीनपश्यत् ।

तथाच पद्मपुराणे ।

परिपक्वन्तु जानक्या सिद्धं रामे निवेदितम् ।

ज्ञात्वा वियोगवाण्यां स सुस्नानत्वमपालयत्^(१) ॥

मघासु चलिते सूर्ये काले कुतपक्वे तथा ।

आयाता ऋषयः सर्वे ये रामेण निमन्त्रिताः ॥

तानागतान् मुनीन् दृष्ट्वा वैदेही जनकात्मजा ।

अपामर्षत् ततो दूरे विप्राणां मध्यतः स्थिता^(२) ॥

गुल्मैराच्छाद्य चात्मानं निगूढा सा तदा स्थिता ॥

अपक्रान्तां तदा सीतां ज्ञात्वा राघवमन्दनः ।

विमृश्य सुचिरं कालमियं किमिति सत्वरम् ।

(१) सुस्नानमन्वपालयदिति ग० ।

(२) विप्रमध्ये सुसंस्थिता इति ख० ।

अन्यत्र च गता साध्वी मन्ये चाहं त्रपाश्विता ॥
 किन्तावद्भोजये विप्रान् सीतामन्वेषयामि किम् ।
 कारणं नैव जानामि आङ्गकाले ह्युपस्थिते ।
 रामेण भोजिता विप्रा इत्युक्ता च यथाविधि ॥
 गतेषु द्विजमुख्येषु प्रियां रामोऽब्रवीद्विदम् ।
 किमर्थं सुभ्रु नष्टासि मुनीन् दृष्ट्वा समागतान् ।
 तत्सर्वं मम तन्वक्ति कारणं वद माषिरम् ॥
 एवमुक्ता तदा भर्त्रा त्रपयाधोमुखी स्थिता ।
 मुञ्चन्ती चाश्रुमङ्गलान् राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥
 गृणु त्वं नाथ यत् पृष्टमाश्चर्यमिह^(१) यादृशम् ।
 पिता तव मया दृष्टो ब्राह्मणाङ्गेषु राघव ॥
 सर्व्वाभरणमयुक्तो द्वौ चान्यौ च तथाविधौ ।
 दृष्ट्वा त्रपाश्विता चाहमपक्रान्ता तवान्निकात् ॥
 वस्त्रलाजिनसंवौता कथं राज्ञः पुरःभरा ।
 भवामि रिपुवीरघ्न ~~कथं~~ इददाहतम् ॥
 स्वहस्तेन कथं राज्ञे वा नेत्रं भोजनं त्विदम् ।
 दृष्टानामपि यत् दामा नोपभुञ्जन्ति कर्षिषित् ।
 तादृशन्तु कथं तस्मै कमा दातुं वदस्व मे ॥
 याहं राज्ञा पुरा दृष्टा सर्व्वास्त्रहारभूषिता ।
 सा स्वदेमस्रदिग्धाङ्गी कथं पश्यामि ह्यपिपम् ॥ इति ॥

(१) यदृष्टमाश्चर्यमिहेति ख० ।

नागरखण्डे आङ्गदेशं प्रति पितृणामागमनमुक्तम् ।

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।

वायुभृताः प्रवाच्छन्ति आङ्गं पितृगणा नृषाम् ॥

धावदस्तमयं भानोः क्षुत्पिपासाममाकुलाः ।

ततश्चासुं गते भानौ निराशा दुःखमंयुताः ।

निश्वस्य सुचिरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ॥

आनन्त उवाच ।

मृतास्तु पुरुषा विप्र स्वकर्म्मजनितां गतिम् ।

गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्रममाप्नुयुः ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

मत्यमेतन्महाभाग यत्त्वया व्याहृतं वचः ।

स्वकर्म्मार्हो गतिं यान्ति मृताः सर्वेषु मानवाः ॥

परं यथा ममायान्ति वंशजस्याश्रमं^(१) त्विह ।

तथा तेऽहं प्रवक्ष्यामि मन्देहो न यथा भवेत् ॥

मृता यान्ति यथा राजन् ये च केचिन्महामते^(२) ।

ते जायन्ते न मर्त्येऽत्र यावदंशस्य संस्थितिः ॥

परं शुभात्मका ये च ते तिष्ठन्ति सुरान्नयं ।

पाप्मानस्य नरा ये च तेऽपि स्वर्गनिक्षेपने ।

अन्यदेहं समाश्रित्य भुञ्जते कर्म्मणः फलम् ॥

ब्रुभं यदंशजैः आङ्गं स्वयं विहितमात्मनः ।

(१) वंशजस्याश्रयमिति ख० ।

(२) यत्र केचिन्महामते इति ग० ।

पितृलोकस्थितानाञ्च स्वर्गस्त्रानामपि क्षुधा ।
 पिपासा च तथा राजन् तेषां सञ्जायतेऽधिका ॥
 यावन्नरत्रयं राजन् पितरो मातरस्तथा^(१) ।
 उद्धृता ये गयाश्राद्धे ब्रह्मलोकेषु ते शुभम् ।
 भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥
 न चापि पतनं तस्मात् स्यानात् भवति भूमिप ।
 वंशोच्छेदात् पुनः सर्वे निपतन्ति महीतले ॥
 आगत्यास्मात् ततो मर्त्या निपत्य जगतीतलम् ।
 पापाः पापं ममायान्ति योनिश्रेष्ठं शुभान्विताः ॥

तदेवमुपपन्नः पितॄणां आहुदत्तं हविषा तृप्तिः दिव्यपितॄणाञ्च फलदाहत्वमिति ।

तत्र केचिदाहुः । हविःप्रत्युद्देयत्वं देवतात्वम्, न तु हविर्भक्तृत्वं फलदाहत्वं वा । यावद्भ्यः स्वाहेत्यादिष्वचेतनस्यापि देवतात्वदर्शनात् । इन्द्रादीनामपि विद्यहादिमत्त्वेन देवत्वानभ्युपगमात् । यत्किञ्चिद्द्रुपाणाम् पित्रादीनामुद्देयत्वमभवात् देवतात्वोपपन्नः । फलहेतुत्वन्तु कर्मण एव । तत् साधनभूतायां देवतायां स्तुत्यर्थमर्थवादरूपे वाक्ये उपचर्यते । तृप्तिवाक्यमपि चेतनत्वादिगुणं गमयत्प्राशस्त्यपरमेवेति । तन्न अतिस्मृतौतिहासपुराणादिषु सर्वत्र पितृहृत्प्रिप्राधान्येनैव आद्वारम्भदर्शनात् फलदाहत्वस्यापि विधिमन्त्रयोगादिमथावसानेस्वनेकशोऽभिधानादभियुक्तगणानां शिष्टानां तादृग्धादाद्या-

(१) पितृतो माहृतमन्थति ग० ।

लोकस्याथथाविचिकित्साप्रतीतेस्तृप्तिफलदाहत्वयोरलीकत्वकल्पनानुप-
पत्तेः । यथा श्लेथानि स्मृतिपुराणेषु पितृद्वय्याद्यनेकफलप्रतिपादकानि
आहुविषयानि वाक्त्राणि दर्शितानि, तथा तदकरणे प्रत्यवायप्रति-
पादकान्यपि लिख्यन्ते ।

नागरखण्डे ।

तर्पयन्ति न ये पापाः स्वान् पितृन् नित्यश्रो नृप ।

पशवस्ते नरा ज्ञेया द्विपदाः शृङ्गवर्जिताः ॥

अन्यप्रयामं महाफलं आहुमकृत्वा प्रत्यवायरूपमनर्थमङ्गीकुर्वा-
णासमोगुणादृतज्ञाना हिताहितमप्रतिपद्यमानाः पशुमास्यात् पशवः ।

तथा । जलेनापि च न आहुं शाक्नेनापि करोति यः ।

अमायां पितरस्तस्य शापं दत्त्वा प्रयान्ति च ॥

हागैतस्मृतौ ।

न तत्र वीरा जायन्ते नारोगा न शतायुषः ।

न च श्रेयोधिगच्छन्ति यत्र आहुं विवर्जितम् ॥

अपि मूलेः फलेर्वापि तथाह्युदकतर्पणैः ।

अविद्यमाने कुर्वन्ति नैव आहुं विवर्जयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकादिनित्यकालाननुक्रम्येकम् ।

तस्य पाकआहुकाला नित्याः प्रोक्ता मनीषिभिः^(१) ।

नैमित्तिकान् कर्त्तव्यं पश्ये चन्द्रसूर्ययोः ।

बान्धवानान् कर्त्तव्यं नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

(१) दिनेदिने इति ग० ।

ब्रह्मवैवर्तवायुपुराणयोः अष्टकासु आहुं विधायोक्तम् ।

पितरः पर्वकालेषु^(१) तिथिकालेषु देवताः ।

सर्वे पुरुषमायान्ति निपानस्येव धेनुवः ॥

मास्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ।

मोघास्तस्य भवन्त्याद्याः परत्रेह च सर्वशः ॥

पूजकाणां सदात्कर्षी नास्तिकानामधोगतिः ।

देवांसु दायिनो यान्ति तिर्यग्गच्छन्मदायितुः ॥

वायुपुराणे पाठभेदः ।

मोघस्तस्य भवेन्नोक्तो लब्धस्यास्य विनश्यति ॥ इति ॥

त्रिषणस्पतित्रिषणधर्मात्तरयोः अमावास्यादिकाननुकर्म्याक्तम् ।

एतांसु आहुकाम्पान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आहुमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

न मन्ति पितरस्येति कृत्वा मनसि यो नरः ।

आहुं न कुरुते मोहात्^(२) तस्य रक्तं पिषाभा ते ॥

इत्येवं आहुप्रशंसाद्वारेण आहुमाहात्म्यमुक्तम् । अर्घदानि आहु-

देवतारूपपितृप्रशंसाद्वारेण^(३) आहुमहिमोच्यते । ब्रह्मवैवर्त

न हि योगगतिः सूक्ष्मा न पितृणां परा मतिः ।

(१) सर्वकालेष्विति ग० ।

(२) तेषामिति ख० । काले इति ग० ।

(३) आहुदेवता निरूपयन् पितृप्रशंसाद्वारेणेति ख० ।

तपसापि न दृश्यासौ^(१) किं पुनर्मांसचक्षुषा ॥
 चत्वारः पितरो मूर्त्ता मूर्त्तिर्हौनास्तयस्तथा ।
 तेषां आङ्गानि सक्त्य देवाः कुर्वन्ति यत्नतः ॥
 भक्ताः प्राञ्जलयः सर्वे देवास्तद्गतमागमाः ।
 विश्वे च वसवश्चैव पृष्ठिनः^(२) शृङ्गिणस्तथा ।
 कृष्णाः श्वेतास्त्रजाश्चैव विधिवत् पूजयन्त्युत ॥
 प्रजाता वातरसना दिवाकृत्यास्तथैव च ।
 मेघाश्च मरुतश्चैव ब्रह्माद्याश्च दिवैकमः ॥
 अत्रिमृश्वङ्गिराद्याश्च षडयः सर्व्व एव च ।
 यज्ञा मागाः सुपर्णाश्च किन्नरा राक्षसैः सह ।
 पितृंस्तेऽपूजयन् सर्व्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥
 एवमेते महात्मानः आद्वैः सक्त्य पूजिताः ।
 सर्व्वान् कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
 हित्वा त्रैलोक्यमभारं जगामृत्युभयं तथा ।
 मोक्षं योगमथैश्वर्य्यं सृन्मदेहमदेहताम् ।
 कृत्स्नं वैराग्यमानक्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
 वरिष्ठः सर्व्वधर्माणां मोक्षधर्मः सनातनः ।
 पितृणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मना ॥
 मुक्तावैदुर्यवासांसि वाजिनागायुधानि च ।
 कोटिशश्चैव रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

(१) दृश्या सा इति ग० ।

(२) पृष्ठिजा इति ग० ।

षड्वर्षिण्युक्तानि मुक्तावैदुर्यवन्ति च ।
 किष्किणीजालनद्धानि सदा पुष्पफलानि च ॥
 विमानानां महस्त्राणि जुष्टान्यस्त्रसाङ्गणैः ।
 सर्वकामसमृद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
 प्रजां पुष्टिं स्थितिं मेधां राज्यमारोग्यमेव च ।
 प्रीता नित्यं प्रयच्छन्ति मानुषाणां पितामहाः ।
 पितृन् प्रीणाति यो भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तम् ॥

वायुपुराणे ।

आद्यां गणस्तु योगाणां स नित्यं योगवर्द्धनः ।
 द्वितीयो देवतानाञ्च तृतीयो देववैरिणाम् ॥
 शेषास्तु वर्षिष्णां ज्ञेया इति सर्वं प्रकीर्तिताः ।
 देवास्त्रेताम् यजन्ते वै सर्व्वेऽध्वतेष्ववस्थितान् ॥
 आश्रमास्तु यजन्ते तांश्चत्वारस्तु यथाक्रमम् ।
 वर्षास्यैव यजन्ते तान् चत्वारश्च यथाविधि ॥
 यथा सङ्करजातास्तु षोडशास्यैव यजन्ति वै ।
 तथा वै पितरः पूज्याः सृष्टारो देशकालयोः ॥
 पितृभक्त्या ततो नित्यं योगं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
 योगेन मोक्षं लभते हिला कर्म शुभांशुभम् ॥
 यज्ञहेतोर्यदुद्धृत्य मोहयित्वा जगत्सदा ।
 गुहायां निहितो योगः कथ्यतेन महात्मना ॥
 तस्य योगं समासेन पितृभक्त्या ह्यक्षयः ।

अथन्नात् प्राप्नुयाज्जन्तुः^(१) सर्वमेव न संशयः ॥
 यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।
 क्षिप्रं प्राप्नोति तत्सर्वं पितृभक्तिपरो नरः^(२) ॥
 राजा तु समते राज्यमधनस्योत्तमं धनम् ।
 क्षीणायुर्लभते चायुः पितृभक्तः सदा नरः ।
 यान् कामान्^(३) मनसा वाञ्छेत् दयुस्तान् पितरोऽस्य^(४) वै ॥

मात्स्यपाद्मादिषु ।

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
 राज्यञ्चापि प्रयच्छन्ति प्रीताः पितृगणा नृप ॥
 रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्तता^(५) ।
 दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यसम्पदः ।
 आद्वपुष्पमिदं^(६) प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः ॥
 श्रूयते हि पुरा मोक्षं प्राप्ताः कौशिकस्तनवः ।
 पञ्चभिर्जन्मसम्बन्धैः प्राप्ताः ब्रह्मपदं परम्^(७) ॥
 कौशिको नाम धर्मात्मा सुबुद्धेर्भे महान् ऋषिः ।
 नामतः कर्मतस्तस्य सुतान् सप्त निबोधत ॥

-
- (१) प्राप्यते जन्तुरिति ख० ।
 (२) आजे दाता न संशय इति ख० ।
 (३) यत्किञ्चिदिति ग० ।
 (४) पितरोऽस्य इति ग० ।
 (५) भोजनशक्तितेति ख० ।
 (६) आजे पुण्यमिदमिति ख०, ग० च ।
 (७) ब्रह्म परं परमिति ग० ।

सख्यमः^(१) क्रोधनो चिंत्तः पिशुनः कविरेव च ।
 वाग्दुष्टः पिहवर्ती च गर्गश्चिन्त्यासदाभवन् ॥
 पितर्युपरते तेषामभृदुभिर्लभुञ्जसम् ।
 अनादृष्टिस्तु महती सर्वलोकभयङ्करौ ॥
 गर्गादेन्नादने दोग्ध्रीं रत्नस्तौ तदा द्विजाः ।
 इनामः कपिलामेकां धेनुं क्षुत्पीडितां भृशम् ॥
 इति चिन्त्यतां तेषां लघु प्राह तदानुजः ।
 अथावश्यमियं बध्या आहु रूपेण योज्यताम् ।
 आहुं नियोज्यमानेयं पापात् चास्यति नो भुवम् ॥
 एवं कुर्षित्यनुज्ञातः पिहवर्ती तदापथैः ।
 चक्रे समाहितः आहुमालम्ब्य कपिञ्चां च ताम् ॥
 द्वौ देवे भ्रातरौ कृत्वा पित्रे चोद्यापरान् क्रमात् ।
 तथैकमतिथिं कृत्वा आहुदः स्वयमेव तु ॥
 चकार मन्त्रवच्छाहुं स्मरन् पितृपरायणः ।
 तथा गवा विशङ्कासौ गुरवे वै न्यवेदयन् ।
 व्याघ्रेण निहता धेनुर्वत्साऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
 एवं सा भक्षिता धेनुः सप्तभिस्त्रैस्तपोधनैः ।
 वैदिकं बलमाश्रित्य क्रूरे कर्षाणि निर्भयैः ।
 ततः कासापकृष्टासौ व्याधा दाक्षपुरेऽभवन् ॥

अत्र दाक्षपुरं दशार्जदेवे विद्यत इति ज्ञायते । आता व्याधा
 दशार्जेषु सप्त धर्मविचक्षणाः—इति हरिवंशदर्शनात् ।

(१) सख्यम इति ग० ।

जातिस्मरत्वं प्राप्तास्ते पितृभावानुभाविताः ।
 यत्कृतं क्रूरकर्मापि आद्भूतं रूपेण तैस्तदा ॥
 तेन ते भवने जाता व्याधानां क्रूरकर्माणाम् ।
 पितृणाञ्चैव माहात्म्यात् जाता जातिस्मराश्च ते ॥
 नामधेयानि चाप्येषामिमान्यामन् महात्मनाम् ।
 निर्वैरो निर्द्वेषः चान्तो निर्मन्युः हृतिरेव च ।
 वैधर्मो मातृवर्त्ति च व्याधाः परमधार्मिकाः ॥
 मृता वैराग्ययोगेन आस्थायानश्नन् पुनः ।
 जातिस्मराः सप्त मृगा जाताः कालञ्जरे गिरौ ॥
 उन्मुखो नित्यविवेकः सन्धकर्षो विलोचनः ।
 पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्ते प्रकौर्त्तिताः ॥
 जङ्गः प्राणान् मरुं साध्य लब्धाहारा जितेन्द्रियाः^(१) ।
 तेषां मरुं साध्यतां पदस्थानानि तत्र वै ॥
 तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे शुभे ।
 मरुप्रपतनेनाथ जाता वैराग्ययोगिनः ॥
 मानसे चक्रवाकास्ते सञ्जाताः सप्त योगिनः ।
 नामतः कर्षतः सर्वान् शृणुत्वं षड्विंशत्तम ॥
 सुमनः कुमुदः शुद्धः छिद्रदर्शी सुनेत्रकः ।
 स्वतन्त्रः शकुनश्चैव मप्रैते योगपारगाः ॥
 बृष्टा विभ्राजनामानमुद्याने स्त्रीभिरश्वितम् ।
 क्लौडन्तं विविधैर्भागैर्महाबलपराक्रमम् ॥

(१) तपस्विन इति ग० ।

योगभ्रष्टास्तस्तेषां बभूवुस्तान्पदेतसः ।
 राज्यकामोऽभवच्चैकस्तेषां मध्ये जज्ञौकसाम् ।
 पितृवर्त्ती च यो विप्रः आद्रकृत् पितृवत्सलः ॥
 अपरौ मन्त्रिणौ दृष्ट्वा प्रभूतबलवाहनौ ।
 मन्त्रित्वे चक्रतुश्चिन्तं कण्डूरीकसुबालकौ ॥
 ब्रह्मादत्तोऽभिधिकस्तु काम्यित्ये नगरोत्तमे ।
 पञ्चालराजो विस्थातः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 योगवित्सर्वजन्तूनां रतवेत्ताभवत्तदा ॥
 तस्य राज्ञोऽभवत् भार्या देवलस्यात्मजा तदा ।
 सन्नतिर्नामविख्याता कपिला याऽभवत्पुरा ॥
 पितृकार्यनियुक्तत्वादभवत् ब्रह्मवादिनी ।
 तथा चकार सहितः स राज्यं राज्यमन्दनः ॥
 ये च योगादविभ्रष्टास्तारस्ते महादिजाः ।
 तस्मिन्नेव पुरे जातास्ते तु चक्राङ्गयास्तदा ।
 दृद्रुदिजस्य दायादाः विप्रा जातिस्मराः पुरा ॥
 स्यतिमान् तन्वदर्शी च विद्याचन्द्रसपोत्सुकः ।
 नामतः कर्मतश्चैव सुदरिद्रस्य ते सुताः ॥
 तपसे बुद्धिरभवत्तदा तेषां दिजन्मनाम् ।
 यास्यामः परमां सिद्धिमित्युषुस्ते दिवोत्तमाः ॥
 ततस्तद्वचनं श्रुत्वा सुदरिद्रो महातपाः ।
 उवाच दीनया वाचा किमेतदिति पुचकाः ॥
 अधर्ष एष इति वः पिता तानभ्युवाच च ।

वृद्धं पितरमुत्सृज्य दरिद्रं वनवासिनम् ।
 को नु धर्मो नु भवतामन्याय्या गतिरेव च ॥
 जसुस्ते कल्पिता वृत्तिस्तव तावच्छृणुष्व नः ।
 वृत्तमेतत्पुरा राक्षः स ते दास्यति पुष्कलम् ।
 धनं ग्रामसदृशाणि प्रभाते पठतस्तव ॥
 कुरुक्षेत्रे तु ये विप्रा व्याधा दाशपुरे तु ये ।
 कालञ्चरे मृगा भूताश्चक्रवाकास्तु मानसे ॥
 इत्युक्त्वा पितरं जग्मुस्ते वनं तपसे पुनः ।
 वृद्धोऽपि राजभवनं जगामात्ममद्वये ॥
 ततः प्रभाते नगरान्नृपः सेनासमावृतः ।
 निर्गच्छन् मन्त्रिसहितः सभार्यो वृद्धमागतं ।
 गदन्तं विप्रमायान्तं तं वृद्धं स ददर्श ह ॥

वृद्ध उवाच ।

ये विप्रमुखाः कुरुजाङ्गलेषु
 जातास्तथा दाशपुरे मृगाश्च ।
 कालञ्चरे सप्त च चक्रवाकाः
 ये मानसे ते वयमप्रसिद्धाः ॥

पुराणान्तरे तु कौञ्जिकदायादामां शरद्वीपे कापि जन्माश्रये
 चक्रवाकत्वमभिधाय पुनर्मानसे शरसि राजहंसत्वमुक्तम् । तथा च
 मन्दिखण्डादिषु तस्मिन्नुक्तैः ।

ये ते शुद्धधाष्वापाङ्गोबधेनातिपीडिताः ।

पितृभक्ता हितज्ञाना जाताः सर्वे शिवोदयाः ॥

सप्त व्याधा दृष्टार्णेषु धृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥

एतदेव विदित्वैवं किमर्थंज्ञावमीदथ ।

सम्प्रधार्य च तत्त्वेन राज्यं हत्वातिचञ्चलम् ।

त्यक्त्वा मानुष्यकं जन्म कुरु त्वं वचनं हि नः ॥ इति ॥

इतिवन्नादिषु तु सप्त व्याधा इत्यारभ्य हंसाः सरसि मानसे इत्युक्त्वा
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः प्रस्रिता दीर्घमध्वाभं
यूयं तेभ्योऽवमीदयेति वाक्यशेष उक्तः ।

पाद्म-माक्ययोः ।

इत्याकर्ण्य नृपो वाक्यं स पपात श्रुत्वाश्रितः^(१) ।

जातिस्मरत्त्वमगमत्तौ च मन्त्रिवराषुभौ^(२) ॥

हा वयं योगविभ्रष्टाः कामतः कर्मबन्धनात् ।

एवं विलय्य बह्मशस्त्रयस्ते योगपारगाः ॥

विस्मृताः आद्रुमाहात्म्यमभिनन्द्य पुनः पुनः ।

स तु तस्मै धनं दत्त्वा प्रभृतयामसंयुतम् ॥

विश्वक्सेनाभिधानन्तु राजा राज्येऽभ्यषेचयत् ।

मानसे मिलिताः सर्वे ततस्ते योगिनी वराः ॥

ब्रह्मदत्तादयस्तस्मिन् पितृभक्ता विमत्तराः ।

ततस्ते योगमास्थाय सर्व्वेऽप्य वनौकसः ॥

(१) श्रुत्वाश्रितः स पपातायु यानत इति ख० ।

(२) मन्त्रिवरात्मजाविति ग० ।

मङ्गारन्ध्रेण परमं पदमापुस्तपोबलात् ।

सन्नतिश्रुतिर्योगेन पदमाख्याय चाययम् ॥

हरिवंशे ।

एवमेतत् पुरावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत ।

तद्धारयस्व गाङ्गेय श्रेयसा योक्त्यसे ततः ॥

ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितमुत्तमम् ।

तिर्यग्गोनिषु ते जातु^(१) न भविष्यन्ति कर्हिचित् ॥

श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं महार्थं महतां गतिम् ।

योगधर्मा इदि मदा परिवर्त्तत भारत ॥

स तेनैवानुबन्धेन कदाचिन्नभते शमम् ।

ततो योगगतिं याति सिद्धानामपि^(२) दुर्लभाम् ॥ इति ॥

अस्य पुराकल्परूपार्थवादात्मकस्य सप्तव्याधोपाख्यानस्येदं तात्पर्यं,
 धद्रुस्वामिकामननुज्ञातामपि स्वबुभुक्षानिबन्धनं भक्षणोद्देशेनापि
 गुरुं वञ्चयित्वापि गामपि हत्वापि सपिण्डानामपि श्राद्धभोजनं विधाय
 हृदनापि श्राद्धं कृतवतामन्यस्मिन् जन्मनि तिर्यग्जातीनामपि यदा
 पूर्वजन्मस्यतिस्नादृग्विधज्ञानवैराग्यपूर्वके योगलाभो राज्यलाभः,
 सर्व्वधन्वत्तज्ज्ञता मोक्षलाभ इत्येवं विधानि षष्ठ्युः तदा किं वक्त-
 व्यम् । न्यायार्जितधनसम्पादिनशालियवाज्यादिनिष्पादितैरतिशयर-
 चनामयैरश्रैर्वेदवेदार्थविदः पात्रीभूतान् निमन्त्रणादिविधिना सम्यक्

(१) जाता इति ख० ।

(२) सिद्धानां भुवि इति ग० ।

सम्पादितान् द्विजानुपवेश्य यथाविधि आद्रं कृतवनामायुरारोग्या-
दौनि निःश्रेयसपर्यन्तानि फलानि भवन्तीति । तथाह विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्वर्गश्च मोक्षश्च यश्च सुखानि

राज्यश्च पुत्रानथ भूमिपाल ।

स्त्रियश्च मुख्या विविधाश्च कामाः

देवेश्वरः आद्रकृतो विधत्ते ॥ इति ॥

तथा अन्यान्यपि आद्रविशेषजन्यानि फलानि भवन्ति । तद्यथा
आभ्युदयिकेऽभ्युदयः । कर्माङ्गे कर्मासागुण्यं । तीर्थयात्राङ्गे यात्रा ।
स्वतन्त्रेषु^(१) प्रत्यवायानुत्पत्तिरूपान्तदुरितक्षयश्च । गयादितौर्थाद्रेषु
पितृणां विभिन्नलोकावाप्तिः । पिढटप्तिस्तु सर्वेष्वपि आद्रेषु प्रयो-
जनमिति । आद्रविधिपाठस्यापि फलं हारौतेनोक्तम् ।

इमं आद्रविधिं पुण्यं कुर्याच्चापि पठेच्च यः ।

स सर्वकामसंयुक्तो ह्यमृतत्वश्च विन्दति ॥

वृहस्पतिना तु आद्रविधिज्ञानोपदेशानुमतानामपि फलमुक्तम् ।

एवं वेत्ति मतिमाम् तस्य आद्रफलं भवेत् ।

उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ ॥ इति ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपति-

पण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ

परिशेषखण्डे आद्रकल्पे आद्रविधिफल-

प्रशंसाप्रकरणं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पितृनिरूपणप्रकरणम् ।

करोति हेमाद्रिरिमं हिमाद्रि-
शृङ्गावलिश्रीमदहारिकीर्त्तिः ।
निरूपणं भूरिगुणं पितृणां
धीमत्सभानन्दकरं प्रबन्धम् ॥

उक्तमुक्ते प्रकरणे अद्वैतराधितानां पितृणां फलदायकत्वम् ;
अथैतेषामुत्पत्त्यादिभिर्निरूपणं कर्तुं प्रकरणात्तरस्यारभ्यते । तत्र
नावत् प्रकरणप्रतिपाद्योऽर्थः प्रअभङ्ग्या प्रस्तूयते ।

ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

क एते पितरो नाम वर्त्तन्ते कश्च ते प्रभो ।
पुत्राश्च के स्यतास्तेषां कथञ्च पितरः स्यताः ॥
कथं ॥ ते समुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ।
स्वर्गं वै पितरोऽन्ये तु देवानामपि देवताः ॥
स्वर्गं च के तु वर्त्तन्ते पितरो नरके तु के ।
किमर्थं ते न दृष्ट्यन्ते तत्र किं कारणं स्यतम् ॥
के च कैः पितरः पूज्याः कान् यजामो वयं पुनः ।
देवा ह्यपि पितृन् स्वर्गं यजन्तीति हि नः श्रुतम् ॥

एतद्देदितुमिच्छामो विश्वरेण वज्रश्रुत ।

स्यष्टाभिधानमर्थन्तु तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥

तदेतत्सर्वं सुच्यते । तत्र तावदुत्पत्तिः । सा च द्विधा पुराणेषु
दृश्यते । कश्चित् मात्ताद्ब्रह्मशरीराः कश्चिद्भावधानेन । तत्र तावत्
मात्तादभिधीयते ।

विष्णुपुराणे ।

सत्यमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगद्दे तनुम् ।

पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जग्निरे ।

उत्ससर्ज पितृन् सृष्ट्वा ततस्तामपि स प्रभुः ॥

वाराहपुराणे ।

पूर्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा मिसृक्षुर्विधाः प्रजाः ।

एकाद्यमानसः सर्वास्तन्मात्रान् मनसो वक्षिः ॥

कृत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् स्वर्गमगाच्च वै ।

तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ॥

तन्मात्रा निर्ययुर्देहाद्भूमवर्णकृतत्विषः ।

पिवाम इति भाषन्तः खादाम इति चामकृत् ।

ऊर्ध्वं जिगमिषक्तो वै वियत्संम्यास्तपस्विनः ॥

तान् दृष्ट्वा महसोवाच ब्रह्मा विश्वपितामहः ।

भवन्तः पितरः मन्तु सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥

वायुपुराणे ।

अतमग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।

जग्निरे अतवस्तस्माद्दृत्तुभ्यस्तार्त्तवास्तथा ॥

आर्चवाह्यनुमासाख्याः पितरो ह्यनुसूनवः ।
 ऋतुः पितामहा मासा आर्चवाद्यास्य सूनुवः ।
 प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः ॥

आदित्यपुराणे ।

अर्भांसि जज्ञिरे पूर्वं तमोभृते जगत्त्रये ।
 ब्रह्मणो विश्रुताः पुत्रास्ततः स्नायन्भुवेऽन्तरे ॥
 पितेव पूज्यमानास्तु जज्ञिरे पितरोऽस्य वै ।
 प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः ॥
 संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निर्ऋतमित्युच्यते बुधैः ।
 ऋतान्तु ऋतवो देवा जज्ञिरे ऋतवस्तु ते ॥
 मासास्तु चार्चवा ज्ञेया ऋतोरेतेऽभवन् सुताः ।
 ततोऽभवन्स्तु पितरो ऋतवश्च पितामहाः ॥
 स्वमेकान्तु प्रसूयन्ति प्रजा यस्मादशेषतः ।
 तस्मात् स्मृतः प्रजानां वै स्वमेकः प्रपितामहः ॥

अत्र संवत्सरकालाभिमानिन्यो देवताः पितृशब्देनोच्यन्ते न
 कालमात्रं, फलदाहत्वस्य चेतनधर्मस्य तत्रासम्भवात् । संवत्सरादिश-
 ब्दास्तु संवत्सराद्यभिमानिनीषु देवतासु लाक्षणिका एतदप्यादित्य-
 पुराणे एवोक्तम् ।

संवत्सरः स्वमेकस्तु मामान्येतानि स्थानिनाम् ।
 स्थाने तु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः ॥
 स्थानास्त्रान्तु रधानास्तु तदात्मानः सुराः स्मृताः ।
 मन्वत्सरे त्विहान्ये ते स्थिताः कालाभिमानिनः ।

कार्यकारणमुक्तास्ते ऐश्वर्याधिप्यसंस्थिताः ॥

स्थानशब्देन चात्र काल एव । अतएव कालाभिमानिन इत्यभि
धायोक्तम् ।

स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्कौह प्रमङ्गतः ॥ इति ॥

इत्येते पितरो देवाः पितरश्चार्त्तवाञ्च ये ।

ऋतुत्वञ्च पितृत्वञ्च आर्त्तवत्वञ्च कौर्त्तितम् ॥

तत्र ते पञ्च भवन्ति ।

आदित्यपुराणे ।

ऋतवः पितरो ज्ञेया ऋतात्पञ्चाभवन् मुताः^(१) ।

मनुष्याणां पशूनाञ्च पक्षिणाञ्च मरीच्यपाम् ।

स्थावराणाञ्च पश्चानां पुष्यकालर्त्तवः^(२) सृताः ॥

इत्यभिधानात् । कालिकापुराणे तु ऋतुमंज्ञाः पितरः षड्रुक्ताः
षडमध्यादयः ते ऋतवः पितरो देवा इति वैदिकी श्रुतिः । मधुमाधवौ
वसन्तौ । शुचिशुक्रौ शुश्रिणौ । नभानभस्यौ वार्षिकारुतुः । इषोर्जा
शरदृतुः । महःमहस्यौ हेमन्तऋतुः । तपसपस्यौ शैशिर्या । ऋतवो
ब्रह्मण आत्मजा तैः षड्भिः संवत्सरः स प्रजापतिः संवत्सरोऽग्निर्ऋत-
मुच्यते । ऋताश्च ऋतवो जज्ञिरे तेभ्यः स्थानुजङ्गमा ऋतुः कालस्तस्मात्
सर्वमुत्पद्यते तस्मात् पितरश्चेति । इति ब्रह्मशरीरात् साक्षात् पितृणा-
मुत्पत्तिरुक्ता ।

तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्ताहजन्मनीन् ।

(१) ऋतात् पञ्चार्त्तवन्मुता इति ख० ।

(२) विसर्गसोपात् परं सन्धिरार्धः ।

मां यजध्वमनेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिना ॥
 आत्मनात्मानमेवाये ते यजन्त इति श्रुतिः ।
 तेषाञ्च यजतां ब्रह्मा महावैकारिकात्मवान् ॥
 अश्वपद्माभिचारो मे महानेष कृतो यतः ।
 प्रभ्रष्टज्ञानिनः सर्वे भविष्यन् न संशयः ॥
 एवं मत्प्राप्तस्तेन ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।
 सद्यो वंशकरान् पुत्रानुत्पाद्य त्रिदिवं ययुः ॥
 ते च वैमानिकाः सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
 तत्पिण्डदानमन्त्रोक्तं प्रपश्यन्तो व्यवस्थिताः ।
 ये च ते पितरो ब्रह्मन्निबोध मम शंसतः ॥ इति ॥

अत्र त इति मरीच्यादयस्तत्पुत्राश्च ।

ते वर्त्तन्ते पुरा कल्पे देवानां सोमवर्द्धनाः ।

ये मरीच्यादयः सप्त स्वर्गे ते पितरः स्मृताः ॥

अथ मरीच्यादिपुत्रेषु पितृशब्दप्रवृत्तौ कारणम् ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्मा-
ण्डपुराणयोरुक्तं तथाहि ।

देवानसृजत ब्रह्मा मां यक्ष्यन्तीति वै प्रभुः ।

तमुत्सृज्य तदात्मानमयजन्त फलार्थिनः ॥

ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा भविष्यन् ।

मास्य किञ्चिदजानन्त ततो लोकेऽथ सुहृत् ॥

ते भूयः प्रणताः सर्वे प्रावोचन्त पितामहम् ।

अनुग्रहात् म लोकानां पुनस्तानब्रवीदथः ॥

प्रायश्चित्तञ्च कर्त्तव्यं व्यभिचारो हिवः कृतः ।

पुत्रान् स्वान् परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥
 प्रायश्चित्तार्थिनस्ते वै पृथ्वन्तः स्वकान् सुताम् ।
 तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसु^(१)रनेकशः ॥
 प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ।
 ते पुत्रान्नुवन् प्रीता लभ्यसंज्ञा दिवोकमः ॥
 यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं प्रतिबोधिताः ।
 धर्मं ज्ञानञ्च कामञ्च को वरो वः प्रदीयतासु ॥
 पुनस्तान्ब्रवीद्ब्रह्मा यूयं वै मत्वावादिनः ।
 तस्माद्यदुक्तं युस्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥
 उक्त्वा वः पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स वः ।
 पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयतां वरः ॥
 यूयं शरीरकर्त्तारस्तेषां देवा भविष्यथ ।
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वै न मंशयः ॥
 तेनैव वचसा पूर्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुत्राः पितृत्वमापन्नाः पुत्रत्वं पितरः पुनः ।
 अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च वै ॥

वायुपुराणे ।

इत्येते पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च वै ।

श्चतार्त्तवाः स्वमेकान्तु अन्योन्यं पितरः स्मृताः ॥

अत्र वाराहादिपुराणेषु मरुत्त्यादीनां ऋषीणां पुत्राः पितर इति दृश्यन्ते । ब्रह्मवैवर्त्तादिषु पुनः देवानां पुत्राः पितर इति ।

(१) शंसुरित्ययं प्रयोग आर्षः ।

तत्र ब्रह्मवैवर्त्तादिषु दिव्यन्तीति देवा इति व्युत्पत्त्या देवशब्देन मरीच्यादय एवोक्ता इति भवितुमर्हतीतिवाराहपुराणेन सह सा-
दृश्यादेकत्वस्य प्रत्यभिज्ञानात् । तथा ब्रह्मवैवर्त्त एव लोकसृष्टि-
पूर्वकमेतेषां पितृशब्दप्रवृत्तौ कारणान्तरमुक्तम् ।

घोरान्तरीचं पृथिवी नक्षत्राणि दिशस्तथा ।

सूर्या चन्द्रमसौ चैव तथाःशारात्रमेव च ॥

न बभूव तथा तत्र तमोभूतमिदं जगत् ।

ब्रह्मैको दुश्चरं तत्र चचार परमं तपः ॥

सर्वेषां तपसां श्रेष्ठं यमाङ्ग्योगमुत्तमम् ।

योगमन्विच्छता सृष्टा ब्रह्मणा योगचक्षुषा ॥

लोकाः सन्तानका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्कराः^(१) ।

वैराजा इति विख्याता देवानां दिवि देवताः ॥

तेषां सप्त समाख्याता गणास्त्रैलोक्यपूजिताः ।

उपरिष्ठात् त्रयस्तेषां वर्त्तन्ते च त्रिमूर्त्तयः ॥

ततो देवास्ततो भूमिरेवं लोकपरम्परा ।

वर्त्तन्ते ये तु लोकेऽस्मिन् तेभ्यः पर्जन्यसम्भवाः ॥

सृष्टिर्भवति वै वृष्ट्या लोकानां सम्भवाः स्यतः ।

ऊचुस्ते वै पितृस्सम्प्राप्तोकानां लोकसत्तमाः ॥

अथ ब्रह्मवैवर्त्तरीरात् पितृणां व्यवधानेनैवेत्पत्तिः ।

कालिकापुराणे ।

अव्यक्तजन्मनः पुत्रा ये मरीच्यादयः स्यताः ।

(१) ते सुरा इति श्र० ।

तेषां पितृगणा मुख्या जातास्तेभ्यश्च देवताः ॥

देवेभ्यश्च जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

विद्धि तत्त्वं परं वत्स ऋषीणां पितरः सुताः ॥

तत्र या ब्रह्मशरीरात् पितृणां साक्षादुत्पत्तिः पुराणेषु दृश्यते, सा मरीच्यादीनां पितृत्वमपेक्ष्य, या तु ब्रह्मशरीराव्यवधानेन सा मरीच्यादिपुत्राणां पितृत्वमपेक्ष्येति विवेकव्यम् । अतो न विरोधः । एवञ्च सति मरीच्यादीणां ये पुत्रास्ते पितरः, मरीच्यादयः पितामहाः, ब्रह्मा प्रपितामह इति गम्यते । यश्च ब्रह्मा स प्रजापतिश्चन्द्रवायुः संवत्सरः प्रपितामहः । मरीच्यादयश्च अतवः पितामहाः । मासाश्चार्त्तवाः पितर इति न कस्यित् विरोधः पुराणानाम् ।

मनोर्हैरण्डगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।

तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥

इति मनुवाक्ये यन्मरीच्यादीनामपि ब्रह्मशरीराव्यवधानेन जन्मोक्तं तदपि कल्पभेदेन सृष्टिभेदादुपपन्नम् । अथैतेषां पितृणां नामरूपादिभेदाः ।

तत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

पितृणां हि गणाः सप्त नामतन्मु निबोध मे ।

सुभास्वरा बर्हिषद अग्निध्वान्नास्तथैव च ॥

ऋत्यादास्योपहृताश्च आज्यपाक्ष सुकालिनः ।,

मूर्त्तिहीनास्तयस्येषां चत्वारश्च समूर्त्तयः ॥

सुभास्वरा बर्हिषद अग्निध्वान्नास्तथैव च ।

त्रयो मूर्त्तिविहीनास्ते राजन् पितृगणाः स्मृताः ॥

क्रव्यादाश्चोपहृताश्च आज्यपाश सुकालिनः ।

मूर्त्तिमन्तः पितृगणास्त्वारः परिकीर्तिताः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोः ।

तेषां सप्त समाख्याता गणास्तैलोक्यपूजिताः ।

अमूर्त्तयस्त्वयस्तेषां चत्वारश्च समूर्त्तयः ॥

उपरिष्टाश्च ये तेषां वर्त्तन्ते ते अमूर्त्तयः ।

तेषामधस्ताद्वर्त्तन्ते चत्वारः सृष्टमूर्त्तयः ॥

अतएव ह्यन्देगानामपि पितृकन्या सूक्तान्यित्दनपश्यत् । तदप्युक्तं
ब्रह्माण्डपुराणादिषु ।

सा तेन व्यभिवारेण मनसा कामरूपिणी ।

पितरं प्रार्थयित्वा न्यं योगभ्रष्टा पपात ह ॥

श्रीण्यपश्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्च्युता ।

असरेणुप्रमाणानि तेस्वपश्यच्च तान् पितृन् ।

सुसुक्मानपरिव्यक्तानग्नीनग्निध्विवाहितान् ॥

निगमे ।

ये हतास्तत्र संग्रामे पितरस्ते त्रिधा भवन् ।

यद्भुतं पितृयज्ञेषु तेषां गच्छति तद्भुविः ॥

तत्रेति वृत्रसंग्रामे यं हता देवास्ते पितरोऽभवन् । त्रिधेति
शरद्भूमन्तशिथिरा इति । एतएव सोमवन्तो वर्षिषदोऽग्निव्यात्ताश्च ।

तथा च शतपथश्रुतिः ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नः । तेनोऽएव व्यजयन्त येयमेषां
विजितिस्तामथ यानेवैषां तस्मिन्संग्रामेऽग्रंस्तान्यित्यज्ञेन समैरयन्त

पितरो वै तऽआसंस्मात्पितृयज्ञो नाम ॥ तदमन्तो घीभो वर्षाः ।
 एते ते ये व्यजयन्त शरद्धेमन्तः शिशिरस्तऽउ ते यान्पुनः समैरयन्त ॥
 तद्ये सोमेनेजानाः । ते पितरः सोमवन्तोऽथ ये दत्तंन पक्वेन लोकं
 जयन्ति ते पितरो वर्हिषदोऽथ ये ततो नान्यतरश्चन यानग्निरेव
 दहन्त्स्वदयति ते पितरोऽग्निश्वाक्ता एतऽउ ते ये पितरः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अमूर्त्ता मूर्त्तिमन्तस्य पितरो द्विविधा स्मृताः ।
 नान्दीमुखास्त्वमूर्त्तास्तु मूर्त्तिमन्तोऽथ पार्श्वीणाः ।
 एकोद्दिष्टाग्निः प्रेताः पितृणां निर्णयस्त्रिधा ॥

वाराहपुराणे पितृस्मृष्टिसुक्तोक्तम् ।

ताम् इष्ट्वा प्राह म ब्रह्मा तिर्यकभूम्यानधोमुखान् ।
 भवन्तः पितरः सक्तु सर्वेषां गृहमेधिनाम् ।
 ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखमञ्जिताः ॥

नन्दिपुराणे ।

निर्माताः पितरो नाम पञ्च वै देवयोनयः ।
 ब्रह्मणा तपसा वत्स अर्थज्ञाः गृह्णुमूर्त्तयः ॥
 अग्निश्वाक्ता वर्हिषदः कात्याशापि सकान्तिनः ।
 यामास्य योनयो ह्येते पञ्चोक्ताः पितृयाजिनाम् ॥

नागरखण्डे ।

अग्निश्वाक्ता वर्हिषद आज्यपाः सोमपाः स्मृताः ।
 रक्षिपा उपहृताश्च तथैवायन्तु नः परे ॥
 तथा स्नादुषदसान्ये स्मृता नान्दीमुखा नृप ।

एते पितृगणाः ख्यातास्ते च देवसमुद्भवाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा नामत्यावश्चिनावपि ।
 मन्तर्पयन्ति ते चैतान् मुक्ता नान्दीमुखान् पितृन् ॥

हारीतस्मृतौ ।

सोमो यमोऽग्निराश्वैव सोमपाः पितरस्तथा ।
 वर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च ऊतादः षड्विधो गणः ॥
 चन्द्रमा च्छनवश्चैव स्मृतं योऽग्निर्दहत्यपि ।
 सोमोपहृताः प्राक्सोमा अनीजानाश्च ब्राह्मणाः ॥

एवमुक्ता नामतो रूपतश्च देवपितृणां भेदाः, सन्ति मनुष्य-
 पितृणामपि भेदाः, त इदानीमुच्यन्ते ।

वायुपुराणं ।

अतः पितृन् प्रवक्ष्यामि मामश्राद्धभुजस्तु ये ।
 देवानां पितरो देवाः पितरो लौकिकास्तथा ॥
 देवाः सौम्याश्च यज्वानो ह्ययज्वानो ह्ययोनिजाः ।
 देवास्ते पितरः सर्व्वे देवांस्तान् भावयन्त्युत ॥
 मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये लौकिकाः स्मृताः ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 यज्वानो ये तु सोमेन सोमवन्तस्तु ये स्मृताः ।
 ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वै वर्हिषदः स्मृताः ॥
 कर्मस्वितेषु युक्ता ये भवन्त्यादेहमंप्रवात् ।
 अग्निष्वात्ताः स्मृतास्तेषां होमिनोऽथाश्रययाजिनः ॥

तेषां ते धर्मसाधर्म्यात् स्मृता सा योज्यकैः द्विजैः ।
 ये चाप्याश्रमधर्माणः प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥
 अन्ने च नावमीदन्ति आद्भ्युक्तेन कर्षणा ।
 ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ।
 अद्भ्युक्ता प्रज्ञया चैव प्रदानेन च सप्रधा ॥
 कर्मव्येतेषु ये युक्ता भवन्त्यादेशपातनात् ।
 देवैस्तेः पितृभिः सार्द्धं सृष्ट्वैवे सोमपात्र्यपिः ।
 स्वर्गता दिवि मोदन्ते पितृन् ये समुपासते ।
 प्रजावतां प्रथमैषा स्मृता शुद्धक्रियावताम् ।
 तेषां निर्वाणकपर्दं तत्कुलीनेश्च मान्धवैः ॥
 मामश्राद्धभुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलौकिकाः ।
 एते मनुष्यपितरो मामश्राद्धभुजस्तु ते ॥

उक्ताः सत्कर्माभिर्द्वैवापितृसाम्यं प्राप्ता मनुष्यपितरः । अथ दुष्कर्मा-
 भिरभ्योगतिं प्राप्ता मनुष्यपितरोऽभिधीयन्ते ।

तेभ्योऽपरे तु येऽप्यन्ये सङ्कीर्णाः कर्मयोगिषु ।
 भ्रष्टाश्चाश्रमधर्मैः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥
 भिन्नदेशा दुरात्मानः प्रेतभृता यमचये ।
 स्वकर्माण्येव शोचन्ति यातनास्थानमागताः ॥
 दीर्घायुषोऽतिशुष्काश्च सश्रुलाश्च विवामसः ।
 चुत्पिपासापरीताश्च विद्रवन्ति ततस्ततः ॥
 मरिक्त्स्रस्तडागानि वापीश्चैवाभिलिप्तवः ।
 परास्त्रानि च लिप्सन्ते काममानास्ततस्ततः ॥

स्थानेषु पच्यमानासु^(१) यातनानिरयेषु वै ।
 ब्राह्मणलौ वैतरण्याञ्च कुम्भीपाकेषु तेषु च ॥
 करम्भवालुकायाञ्च असिपत्रनेषु च ।
 त्रिलामशेषणे चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ।
 तत्र स्थानानि तेषां वै दुःखितानामनेकत्रः ॥

उक्ता मरकस्या मनुष्यपितरः अथ भूमिस्थाः ।

अप्राप्ता यातनास्थानं श्रेष्ठा ये भुवि पञ्चधा ।
 पञ्चान्मु ये स्थावरान्ते भूतानां केषु कर्मसु ॥
 गानारूपासु जाता ये तिर्यग्गोन्यादिजातिषु ।
 वाङ्मौक्त्याश्चैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ।
 कृष्णपद्मस्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्राय शर्वरी ॥

नागरखण्डेऽपि ।

अथ ये पितरो मर्त्या निवसन्ति त्रिपिष्टये ।
 द्विविधास्ते प्रदृश्यन्ते सुखिनोऽसुखिनः परे ॥
 येभ्यः आद्भानि यच्छन्ति मर्त्यलोके स्ववञ्जजाः ।
 ते सर्व्वे तत्र संसृष्टा देववन्दिताः स्थिताः ॥
 येषां प्रयच्छते नैव किञ्चित्कश्चित् स्ववञ्जजः ।
 क्षुत्पिपासाकुलास्ते च दृश्यन्ते ते च दुःखिताः ॥

मनुस्मृतौ ।

य एते तु गणा मुख्याः पितृणां परिकीर्णिताः ।
 तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥

(१) याचमानाश्चेति ग० ।

वाराहपुराणे ।

एष ते पैटकः सर्ग उद्देशेन महासुने ।

कथितो नाम्ना एवास्य वर्षकोश्या हि वृष्यते ॥

याज्ञवल्करस्मृतौ ।

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः आङ्गदेवता इति ॥

अथ गुह्याः पितर उच्यन्ते मन्दिपुराणे । अग्निश्वात्तादीन् पित्र-
भेदानभिधाय महेश्वरेशोक्तम् ।

अयामराश्च पितरो गुह्याः षट्पुं नरोत्तम ।

विष्णुः पिताश्च जगतो दिव्यो यज्ञः स एव च ।

ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहश्च प्रपितामह इति ॥

एते ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अपि पितरः विश्वसृष्टिहेतुत्वात् ।
पितृपितामहाद्यधिष्ठानभूताग्निश्वात्ताद्यधिष्ठातृत्वेन आङ्गे पितरो
देवतारूपास्तद्रूपेणानुसन्वीयमानाः आङ्गस्य कामपूर्वामैहिकाद्युच्चि-
कफलोत्पादिकां ब्रह्मिं जनयन्तीति सर्वेषु आङ्गकव्येषु गोपितत्वेन
आङ्गोपदेशोपनिषद्विरूपा, अग्निश्वात्तादिवत् पितृत्वेनाप्रसिद्धास्तेति
गुह्याः अपूर्वा ब्रह्मिं जनयन्तीत्येतदेव दर्शितम् ।

उद्दिश्य विष्णुर्धरिष्टः पितरस्तैस्तु तर्पिताः ।

ब्रह्मा समिष्टः प्रीणाति पुंमः सर्वान् पितामहान् ॥

प्रपितामहानुद्दिश्य खिष्टोऽहं धैर्महात्मभिः ।

न यान्ति नरके घोरे तेषां वै प्रपितामहाः ॥

लोकानि दिव्यानि मनोरमाणि

प्रयान्ति सर्व्वं प्रसभं गणेश्च ।
 पिता च तेषान्नु पितामहश्च
 तथा च तेषां प्रपितामहश्च ॥
 ये वैष्णवज्ञानविदोऽर्चयन्ति
 विष्णुं समभ्यर्च्य तु सर्व्वभावैः ।
 भजन्ति तेषां पितरस्तु तुष्टिम् ।
 निरुष्टजातीश्च परित्यजन्ति ॥

वाराहपुराणे पितृन् प्रति वराहवचनम् ।

यमोऽधिदेवो भवतां मैत्र्यः स्वाध्यात्म ईरितः ।
 अधियज्ञस्ततस्त्वग्निर्भवतां कल्पना त्विद्यम् ॥
 अग्निर्वायुश्च सूर्यश्च स्थानश्च भवतामिति ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवतामधिपूतृषाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा भवतां मूर्त्तयस्त्वमेः ।
 योगिनो योगदेहाश्च योगाधाराश्च सुव्रताः ।
 कामतो विश्वरिष्यध्वं फलदाः सर्व्वजन्तुषु ॥

महाभारते वराहरूपेण विष्णुना जलनिमग्नां धरणीमुद्गत्य
 द्रंष्ट्राविलग्नान् मृत्पिण्डान् पितृत्वेन कल्पयित्वा तानभ्यर्चयाम् ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।
 अहमेवाच विज्ञेयस्त्वेषु पिण्डेषु संस्थितः ॥
 नास्ति मत्तोऽधिकः कस्त्विको वाभ्यर्च्येण मया स्वयम् ।
 को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ।
 पितुः पितामहस्यैव अहमेवाच कारणम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पितृपैतरश्चः पिण्डो वासुदेवः प्रकीर्तितः ।
 पैतामहश्च निर्दिष्टस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
 पितृपिण्डश्च विज्ञेयः प्रद्युम्नस्यापराजितः ।
 आत्मानिरुद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्व्वपणे बुधैः ।
 आङ्गकर्तुं कथं ब्रह्मं विना वैष्णवतेजसा ॥

भविष्यपुराणे ।

अनिरुद्धः स्वयं देवः प्रद्युम्नस्तु पिता स्मृतः ।
 सङ्कर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत्पिता ॥
 स्वयं आङ्गकर्त्ता अनिरुद्धो देवः । आङ्गकर्त्तुः पिता प्रद्युम्नः ।
 तज्जनकः आङ्गकर्त्तृपितृजनकः सङ्कर्षणः । तत्पिता आङ्गकर्त्तृपितृज-
 नकपिता वासुदेवः स्मृत इत्यर्थः ।

स्मृतिषु पिण्डानां वरुणादिरूपत्वमुक्तम् ।

प्रथमो वरुणो देवः प्राजापत्यस्तथापरः ।

तृतीयोऽग्निः स्मृतः पिण्ड एष पिण्डविधिः स्मृत इति ॥

अथास्मिन् प्रकरणे पूर्व्वमुद्दिष्टानां सुभास्वरवर्षिषदाग्निव्याना-
 दीनां लोकजनकोपासनभेदाः ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सुभास्वरा ब्रह्मसुताः सोममाप्याययन्ति ते ।

ब्रह्मलोकवरा राजन्नित्यं मूर्त्तिविवर्जिताः ॥

तथा वर्षिषदो राजन् स्मृताः पुत्रा मरौचिनः ।

आप्याययन्ति ते देवलोके तिष्ठन्ति पूजिताः^(१) ॥
 विभ्राजलोके तिष्ठन्ति अग्निव्याप्ता मराधिप ।
 पुलस्त्यस्य षष्ठेः पुत्रा भावयन्ति जनानिमे ॥
 ऋष्यादासोपहृतास्य आज्यपास्य सुकालिनः ।
 ऋषेरङ्गिरसस्यैव कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 बह्विष्टस्य तथा पुत्राः क्रमेणैते प्रकीर्त्तिताः ॥
 ष्वोतिर्भाषाः स्मृताः लोका ये च लोका मरौचिनः ।
 तेजस्विनो मानसास्य क्रमेणैषां प्रकीर्त्तिताः ॥

माक्यपाद्मादिषु ।

अमूर्त्तयः पितृगणा वैराजस्य प्रजापतेः ।
 यजन्ति यान् देवगणा वैराजा इति विश्रुताः ॥
 लोकाः सोमपथा नाम यत्र मारौचनन्दनाः ।
 वर्त्तन्ते देवपितरो यान् देवा भावयन्त्यलम् ॥
 अग्निव्याप्ता इति ख्याता यज्वानो यत्र संस्थिताः ।
 यत्र वैभ्राजनामानो दिवि सन्ति सुवर्चसः ।
 लोका बर्हिषदो यत्र पितरः सन्ति सुव्रताः ।
 यत्र बर्हिषपुत्रानि विमानानि सहस्रशः ॥
 यद्दद्यात् बर्हिषो यत्र तिष्ठन्ति फलदायिनः ।
 यथाभुदयशाखासु मोदन्ते आद्भुदायिनः ॥
 यान् देवासुरगणाः^(२) गन्धर्वास्सुरसाङ्गणाः ।

(१) सोमपथे स्थिता इति ग० ।

(२) यान् दानवाः सुरगणा इति ख० ।

यत्रचोगणाश्चैव यजन्ति दिवि देवताः ॥
 प्लस्यपुत्राः शतशस्तपोयोगबलान्विताः^(१) ।
 अमूर्त्तिमन्तः पितरो वशिष्ठस्य सुकालिनः ॥
 नाम्ना तु मानसाः सर्व्वे सर्व्वे ते^(२) धर्ममूर्त्तयः ।
 ज्योतिर्भासेषु लोकेषु ये वसन्ति दिवं परम् ॥
 विराजमानाः क्रीडन्ति यत्र ते आद्भुदायिनः ।
 सर्व्वकामसमृद्धेषु विमानेष्वपि पादपाः ।
 किं पुनः आद्भुदा विप्रा भक्तिमन्तः क्रियान्विताः ॥
 मरौचिगर्भा नाम्ना तु लोका मार्त्तण्डमण्डले ।
 पितरो यत्र तिष्ठन्ति हविश्मन्तोऽङ्गिरस्सुताः ।
 तीर्थआद्भुप्रदा यान्ति यत्र तत्रियमन्तमाः ॥
 राजान् पितरस्ते वै स्वर्गमोक्षफलप्रदाः ।
 सुखधा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति ते सुताः ॥
 आज्यपा नाम लोकेषु कर्द्दमस्य^(३) प्रजापतेः ।
 पुलहाङ्गजदायादा वैश्यास्तान् भावयन्ति च ॥
 यत्र आद्भुद्वृतः सर्व्वे पश्यन्ति युगपद्गतान् ।
 पितृ-मातृ-स्वसृ-भ्रातृ-सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ।
 अपि जन्मायुर्तेर्दानहेतुभूतान् सहस्रशः ॥
 लोकास्तु मानसा नाम ब्रह्माण्डोपरिमस्थिताः ।

(१) तपोयोगसमन्विता इति ग० ।

(२) सर्व्वे च इति ग० ।

(३) कल्पावस्येति ग० ।

सोमपा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति ब्रान्यताः ॥
 धर्ममूर्त्तिधराः सर्व्वे पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
 उत्पन्नाः स्वधया ये तु ब्रह्मत्वं प्राप्य योगिनः ॥
 कृत्वा सृष्ट्यादिकं सर्व्वं मानसे संप्रतिष्ठिताः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोकाः सनातना नाम^(१) यत्र तिष्ठन्ति भास्कराः^(२) ॥
 अमूर्त्तयः पिद्मगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ।
 विराजस्य प्रजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ॥
 लोकाः सोमपद्या नाम यत्र पूर्व्वं मरीचिनः ।
 पितरस्तत्र वर्त्तन्ते देवास्तान् भावयन्त्युत ॥
 वर्षिषदस्तु विख्याताः पितरः सोमपायिनः ।
 विभ्राजमाना लोकास्ते दिवि भान्ति सुदर्शिताः ॥
 अग्निष्वान्ताः स्मृतास्तत्र पितरो ये परिश्रुतः ।
 तान्दानवगणा यदा रक्षोगन्धर्व्वकिश्वराः ।
 नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्धमितौजसः ॥
 एते पुत्राः स्मृता ब्रह्मण पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ।
 भूय एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्त्तिधराः स्मृताः ॥ ।
 उत्पन्ना ये स्तथाद्यान्तु काव्या ह्यग्नेः कवेः सुताः ।
 पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासेषु भास्कराः ॥
 सर्व्वकामसमृद्धेषु दिजास्तान् भावयन्त्युत ।

(१) सन्तानकामाय इति ग० ।

(२) भास्करा इति ख० ।

मरीचिगर्भास्ते लोकान् समाम्निष्य दिवि स्थिताः ॥
 एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः साध्वीः संवर्द्धिताः पुरा ।
 उपहृताः स्मृतास्ते वै पितरो भास्करा दिवि ।
 तान् सत्रियगणा हृष्टा भावयन्ति फलार्थिनः ॥
 आश्रया नाम पितरः कर्हमस्य प्रजापतेः ।
 समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नाः कर्हमस्य ते ॥
 तेजस्विनोऽपि वर्त्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ।
 एतान् वैश्वगणाः श्राद्धे भावयन्ति फलार्थिनः ॥
 सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्त्युत ।
 मानसा नाम ते लोका वर्त्तन्ते यत्र ते दिवि ॥
 मनस्मती ।

विराट्सुताः सोमसदः साध्वानां पितरः स्मृताः ।
 अग्निध्वान्तासु देवानां मारीच्या लोकाविभ्रुताः ॥
 वैश्वानरवयक्षाणां गन्धर्वारगरक्षसाम् ।
 सुपर्णकिन्नराणाञ्च स्मृता वर्षिषदोऽञ्जिताः ॥
 सोमया नाम विप्राणां सत्रियाणां इतिर्भुलः ।
 वैश्यानामाश्रया नाम शूद्राणाम् सुकालिनः ॥
 सोमयास्तु कवेः पुत्रा इविभ्रन्तोऽङ्गिरःसुता ॥
 पुलस्तस्यशाश्रयाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥
 अनग्निदग्धानग्निदग्धान्^(१) काव्यान् वर्षिषदस्मया ।

(१) अनग्निदग्धानग्निदग्धानिति मनः २८८ श्लोकाः ३२ अ० ।

अग्निध्वान्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥

अस्य वाक्यस्य मनुभाष्यकृता व्याख्योच्यते ।

विराट्सुताः विराजः सुताः सोममदो नाम, ते च साध्यानां देवविशेषाणां पितरस्तेषां पूज्याः । अनेनैतत् सूच्यते ईदृशमिदं पित्र्यं कर्मावश्यं कर्त्तव्यम्, यत्प्रतद्व्यतिरपि साध्यानामर्कैर्देवैः क्रियत इति । अग्निध्वान्तास्तु देवानां अग्नौ पक्वं चरुपुरोडाशादि स्वदन्ते इत्यग्निध्वान्ताः, देवानामिन्द्रान्यादीनां पितरस्तेषां पूज्याः । अनेनान्यथाकर्त्तव्यता सूच्यते । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् ।

दैत्यदानवयक्षाणां वर्द्धिषदे नाम पितरः, अत्रेर्जाता अत्रिजाः । सुपर्णाः पत्निः, किन्नराः अश्वमुखाः, एतेषां तिरश्चामपि पितरोऽर्चनीयाः, किमुत कर्माधिकारिणां मनुष्याणामिति आद्वयस्यावश्यं कर्त्तव्यतैव सूचिता ।

सोमपा नामेत्यादि । सोमं पिवन्तीति सोमपाः, ज्योतिष्टोमादिदेवताः इन्द्रवाय्वाद्याः । हविर्भुजः पुरोडाशादिभुजो दर्शपूर्णमासादिदेवताः । आज्यपा आचाराज्यभागादिदेवताः । सुकालिनः कालयन्ति अपवर्जयन्ति समापयन्ति कर्मेति सुकालिनः कर्मापवर्गहेमादिदेवताः, अथाश्वाग्नेस्यनभिगस्तिपाश्वेत्यादिविहिताः ।

सोमपास्तु कवेरित्यादि । हविर्भुज एव हविर्भन्तः ।

अर्नाग्निदग्धेत्यादि । अर्नाग्निदग्धः सोमः न ह्यग्निनास्य पाकोऽस्ति, तेन या देवता इज्यन्ते ता अपि तत्सम्बन्धेनानग्निदग्धा इत्युच्यन्ते । एवमग्निदग्धा इत्यग्निना पच्यमानपुरोडाशादिहविःसम्बन्धिन्यः, अत्रैवमभिमन्वन्धः क्रियते । येऽग्निदग्धा उच्यन्ते तानग्निध्वान्तानिति

विनिर्दिशेत् । ये अनग्निदग्धाः तान् मौम्यान् मोमपानेव विनिर्दि-
शेत् । एवं काव्यान् वर्हिषद इति । कवेः पुत्राः काव्याः । तेन
मोमपास्तु कवेः पुत्रा इत्युक्ताः । वर्हिषदोऽत्रिजा उक्ताः । नायमेवकारो
यथादेशं द्रष्टव्यः । यथादेशवे ह्ययमर्थः स्यात् । विप्राणामेवेति
पितरो न क्षत्रियादीनां । तच्च प्रागुक्तं विरुध्यते । न चैते वर्णभेदेन
पितृत्वेनोक्ताः, येन तत आश्लिष्य ब्राह्मणसम्बन्धितेषामुच्येत । तस्मा-
दपक्षयैवकारः सम्बन्धनीयः, अग्निस्वात्तानेव मौम्यानेवेति । विप्रग्रह-
णमनुवादत्वात् क्षत्रियादिप्रदर्शनार्थं ।

एवंनामानस्य पितरो वेदे श्रूयन्ते । अग्निस्वात्ताः पितराः^(१) ये
अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा इति^(२) । तान्मन्वास्मानाप्रकारेण सहज्जन्ता
वितृत्वानिति ज्ञेयम् । अथवा विप्राणां निर्दिशदिति न शब्दभेदे-
नार्थभेदाशङ्का कर्त्तव्या, विप्रग्रहणमपि क्षत्रियाद्युपलक्षणार्थम् । प्रधाने
अनग्निदग्धा अग्निदग्धा वर्हिषदः मौम्याश्च पितरः मोमपाग्निस्वात्तंभ्यः
पितरोऽन्य एव । ते चैते अनग्निदग्धादयः मौम्यान्नाशतुविधाः,
क्षत्रिपुत्राः मोमपा मरौक्षिपुत्रा अग्निस्वात्तास्येति द्विविधाः, एते षड्-
विधा अपि पितरः । न च वक्तव्यं मौम्या वर्हिषदोऽग्निस्वात्ताश्च
साध्यादीनामपि पितर इति क्त्वा विप्राणामेव विरुध्यत इति । वर्णेषु
मध्ये विप्राणामेवेति विवक्षितत्वेनाविरोधान् । न च वर्णात्तमाभ्यनु-
ज्ञातः शूद्रः सर्वान् पितृन् यजेदिति वाराहपुराणोक्तेन सह विरोधः ।
अत्र हि विप्राभ्यनुज्ञया शूद्रस्य सर्वं विहिताः, न तु स्वतः ।

(१) यजुः सा वा. १६ ५६ । ऋ १०. १५. ११० ।

(२) ऋ १०. १५. १७ । येऽग्निस्वात्ता येऽनग्निस्वात्ता इति यजुर्वेदे
पाठभेदः ।

विप्राणामेवेति तु स्वतो विवक्षितमित्यविरोधः । न च कविपुत्राणां
सोमपानां विप्रसम्बन्धस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् पौनरुक्त्यम् । एतावन्तो
द्विजानामेवेति समुदायसम्बन्धस्य विवक्षितत्वाददोषः । वाराहपुराणे
ब्राह्मणान् प्रतीत्यं व्यवस्थावाक्यमुक्तम् ।

ऊर्ध्ववक्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखमङ्गिताः ।

दृष्ट्विश्राद्धेषु सततं पूज्याः श्रुतिविधानतः ॥

अग्निः पुरस्कृतो यैस्तु तान् दिजास्वग्निहोत्रिणः ।

नित्यैर्नैमित्तिकैः काम्यैः पार्वणैस्तर्पयन्तु तान् ।

आज्यं पिबन्ति ये चात्र तानर्चन्ति विभ्रः सदा ॥

अग्निहोत्रिण इति । एवं त्रिविधवैश्वैरपि सम्बध्यते । एवञ्च साग्निकानां
वैवर्णिकानां पितृभागमभिधायानग्निकानामप्याह ।

अनाहिताग्नयो ये च ब्रह्मवचविशो जनाः ।

सुकालिनस्तेऽर्चयन्तु लोकाग्निषु रताः सदा ।

इत्येवं पूजिता यूयमिष्टान् कामान् प्रयच्छथ ॥

तथा वाराहपुराणे एव ।

अनेकधा हि पितरः^(१) वर्चन्ते द्विजसत्तम^(२) ।

भूर्लोकवासिनां याज्या भूर्वर्लीकनिवासिनः ॥

वस्वाद्यास्तु ततस्तेषां याज्याः स्वर्गनिवासिनः ।

ब्रह्मपुत्रा मरीच्याद्यास्तेषां याज्या महर्गताः ॥

कल्पवासिन इत्युक्तास्तेषामपि जनस्थिताः ।

सनकाद्यास्ततस्तेषां वैरात्रास्तपमि स्थिताः ॥

(१) एते त एकतन्व इति क० ।

(२) द्विजसत्तमा इति ग० ।

तेषां सत्यगणा उक्ताः इत्येषां पितृसन्ततिः ।

सप्तधा सप्तलोकेषु आदिमन्वन्तरक्रिया ॥

अन्येषां वसवः साध्या रूद्रादित्याम्बिनावपि ।

मरुतः^(१) सर्ववर्णानां माधारण्येन संस्थिताः ।

अष्टयस्य तदुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥

तेषां कन्या तु सञ्जाता सोमपा पितृसन्ततिः ।

अग्निष्वाप्तेति मागौची वैराजी वर्द्धमंजिता ॥

सुकास्ता नाम पितरो वशिष्ठस्य प्रजापतेः ।

तेऽपि याज्ञास्त्रिभर्वर्णेन शूद्रेण पृथक्श्रुतेः^(२) ।

वर्षोत्तमाभ्यनुज्ञातः^(३) शूद्रः सर्व्वापितृम् यजन् ॥

अस्यार्थः । सुकान्तिनस्तु शूद्राणामित्येवंविधेषु मन्वादित्रयनेषु पृथक्श्रुतिदर्शनात् शूद्राणामेव सुकान्तिनः, सुकान्तिन एव शूद्राणामित्येवंविधो विशेषो न यज्ञोक्तव्यः । किन्तु ब्राह्मणादौनामपि सुकान्तिनः पितरो भवन्ति । अन्येऽपि शूद्राणां ब्राह्मणानुज्ञयेति ज्ञातव्यम् ।

न तु सन्ति पृथक् तस्य पितरः शूद्रजातयः ।

सुक्ता स्वजनकान् ब्रह्मन् न तु दिव्येषु दृश्यते ।

विशेषः शास्त्रदृष्ट्या तु पुराणानां निदर्शनात् ॥

अस्यार्थः । न तु दिव्येषु पितृषु शूद्रत्वाविरूपो विशेषो दृश्यते । अतः शास्त्रेण दृश्यमानानां दिव्यापितृणां विद्यते चेत् शूद्रत्वाविरूपो विशेषस्तर्हि शास्त्रेण दृश्यतेऽत्यर्थः । एवं अष्टयन्तैः शास्त्रैर्ज्ञात्वा याज्ञाः सम्भवाः ।

(१) अग्रत इति ख० ।

(२) पृथक्श्रुतमिति ख० ।

(३) वर्षोत्तयाभ्यनुज्ञात इति ख० ।

स्वयं दृष्ट्वा सृष्टिं लब्ध्वा पुराणं ब्रह्मणो यतः ।
 परं निर्वाणमापन्नास्तेऽपि ज्ञानिन एव च ॥
 वखादीनां काश्यपाद्या वर्णानां ब्राह्मणादयः^(१) ।
 अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्व्याद्या अपि भुवंम् ॥
 अग्निध्वान्ता ब्राह्मणानां पितरः परिकीर्त्निताः ।
 राज्ञां वर्हिषदो नाम विश्वाङ्गाव्याः प्रकीर्त्निताः ।
 सुकालिनस्तु शूद्राणां व्यामा श्लेष्कान्तजादिषु ॥

अथैतेषां माहात्म्यं ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डयोः ।

वैराजा इति विख्याता देवानां दिवि देवताः ।
 योगेन तपसा युक्ताः पितरश्च सदा प्रभो ॥
 आदिदेवा इति ख्याता महासत्त्वा महौजसः ।
 सर्वकामैः सदा पूज्या देवदानवमानवैः ॥
 मनोजवाः स्वधाभक्ताः सर्वकामपरिच्छदाः ।
 लाभमोहभयापेता निश्चिन्ताः कामवर्जिताः ॥
 एते योगपरिभ्रष्टाः प्राप्य लोकान् सुदर्शनान् ।
 दिव्याः पुण्या विपाप्मानो महान्तस्ते भवन्त्युत ॥
 ततो युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ।
 प्रतिलभ्य पुनर्यागं मोक्षमिच्छन्त्यमूर्त्तयः ॥
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगबलेन च ।
 नश्यन्त्युत्केऽव गगने क्षणाद्विद्युत्प्रभेऽव च ॥
 उत्सृज्य देहजालानि महायोगबलेन च ।

(१) वसवादय इति ग० ।

निराख्योपाख्यतां यान्ति सरितः सागरं यथा ॥
 क्रियया गुरुपूजाभिर्भागं कुर्वन्ति यत्रतः ।
 ताभिराष्याययन्त्येते पितरो योगवर्द्धनाः ॥
 आद्धे पीत्वा पुनः सोमं पितरो योगमाश्रिताः ।
 आष्याययन्ति सोमेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥
 आद्धैराष्यायिताश्चैव पितरः सोममक्षयम् ।
 आष्याययन्ति पुश्चाद्यैर्बर्द्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥
 आद्धैराष्यायितः सोमेन लोकमाष्याययिष्यति ॥
 कृत्स्नं सपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्बर्धतम् ॥
 एवमाज्ञाकृतं सर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वै न संशयः ॥
 पितृणां हि बलं योगो योगात् सोमः प्रवर्त्तते ।

मनुस्मृतौ ।

अक्रोधनाः धौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।

न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥

अथ पितृणां मार्गः दाराहपुराणं ।

इत्युक्त्वा तांस्तदा ब्रह्मा तेषां पन्थानमादिशत् ।

दक्षिणायनसंज्ञन्तु पितृथानं पितामहः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपण्डित-

श्रीहेमाद्रिबिरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आद्रकल्पे

पितृनिरूपणप्रकरणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

देवतानिर्णयप्रकरणम् ।

यस्यैता गुणरत्नहारस्तिकाः कण्ठोपकण्ठे परां
शोभां कन्दलयन्ति दिव्यकवितासाम्राज्यभाजां भुवि ।
सोऽयं श्रीकरणेश्वरो वितनुते हेमाद्रिराद्यः सतां
आद्धे दैवतनिर्णयं विदलयन्नानाविधं संग्रहम् ॥

अथैतेषां आद्धे देवतात्वं निर्णयिते । तत्र तावदिदं मन्दिह्यते ।
किमेतान्यग्निष्वान्तादिप्रतिपादकानि वाक्यान्यर्थवादाः, उत विधयः ।
विधिल्लेऽपि किं गृह्णीता गोत्रनामनी आद्धं कुर्यादित्येवं
विधिवाक्यैः सामान्यतो गोत्रेषु विहितेष्वग्निष्वान्तासोमपादिसंज्ञक-
गोत्रविशेषनियमविधयः । उत आद्धदेवतारूपेषु यजमानस्य पितृ-
पितामहादिष्वग्निष्वान्ताद्यभेददृष्टिविधयः । उताग्निष्वान्तादीनां आद्धे
देवतात्वस्य विधय इति । तत्र तावदिधिल्लामसम्भवान्मेधातिथिरेषां
वाक्यानामर्थवादत्वं मन्यते । तथाहि न तावदेते सोमपादयो
गोत्रविधयः । यतो नामनिर्देशोऽयं न गोत्रनिर्देशः सोमपा नामेति
श्रवणात् । गोत्रनामत्वेऽपि नामशब्द उपपद्यत एवेति चेत् एवं तर्हि
गोत्रनिर्देशे वैयधिकरणं स्यात् । पितृणां सोमपागोत्रमिति, न तु
सामानाधिकरण्यं पितरः सोमपा इति । अथाभेदोपचारेण गोत्रेण
सन्तानभेदव्यपदेशो दृष्टः यथा वक्रमिन्दुरिति । अत्रोच्यते । इद-
मिह निरूप्यं । किमेतद्गोत्रं नामेति । विद्याविज्ञाशौर्यादार्या-
दिगुणयोगाद्विख्यातमेतन् येन कुलं व्यपदिश्यते स कुलसंज्ञाकारौ
आदिमः पुरुषो गोत्रमिति । एवं हि सर्वेषामेव ब्राह्मणादीनाम-

वान्तरगोचभेदाः सन्ति । स्मरन्ति च तादृशं । तत्सन्तानजाः पुरुषा
 वयममुष्य कुले जाता इति । अतस्तेनैव व्यपदेशो युक्तः । न हि
 सोमपा वयमिति कश्चित् गोत्रत्वेन सोमपान् स्मरन्ति यथा भृगु-
 गर्गगालवान् । ब्राह्मणानाञ्च तैरेव गोत्रैर्व्यपदेशो युक्तः । तानि हि
 सुख्यानि गोत्राणि रुद्रिरूपेण हि तत्र गोत्रशब्दः प्रवर्तते । न हि
 तेषां गोत्रत्वे एतन्नक्षणम् । आदिमः पुरुषः संज्ञाकारी गोत्रमिति
 अनादित्वादेव गोत्राणां ब्राह्मणजातिवत् । न हि पराशरान्मुनेरुद्धं
 पराशरव्यपदेशः । एवं हि सत्यादिमन्त्रा वेदस्य प्रसज्यते । अतो
 नित्यत्वादेतस्य गोत्रव्यपदेशस्य आहुतर्पणादौ तदेव गोत्रं आवधि-
 तव्यम् । न हि नित्ये मन्त्रव्यनित्यस्योपादानं वैदिके कर्मणि युक्तम् ।
 अतो ब्राह्मणैर्यथागोत्रं गर्गगोत्रायामुक्तशब्देण इत्येवमुद्देशं कृत्वा
 आहुतादि कर्मव्यं । क्षत्रियादीनाम् नैतादृशो गोत्रव्यवहारो विद्यते ।
 न हि यथा ब्राह्मणा गोत्रं नित्यतं स्मरन्ति एवं क्षत्रियादयः ।
 तस्मात्तेषां स्त्रौक्तिकमेव गोत्रमादिपुरुषः संज्ञाकारी स्थाततम
 इति । अतस्तेन गोत्रेण ते आहुतादौ व्यपदिश्यन्ते, न तु हविर्भुज
 इत्यादिगोत्रैः । आदिमन्त्रापि नामधेये नास्ति । ननु यद्येवं पुरुष-
 विज्ञेयस्य गोत्रत्वमभ्युपगम्यते तर्हि क्षत्रियादिषु तावदन्नास्तीर्थं गोत्र-
 व्यवहारमुत्सृज्य ब्राह्मणैरेव हविर्भुजादिभिर्गोत्रव्यवहारः प्रवर्तताम् ।
 न हि । हविर्भुजादीनां गोत्रत्वे प्रमाणाभावात् । स्वायम्भुवेष्वाकुण-
 ङ्गवनाभागभरतर्षभभगौरथादिवत्तेषां गोत्रत्वेनाप्रसिद्धं । श्रिष्टापरि-
 यक्षाच्च । तस्मान्न गोत्रविधयः । नापि आहुतदेवतारूपेषु यजमानस्य
 पिष्टपितामहादिष्वग्निष्वान्नाद्यभेददृष्टिविधयः । तदनुगुणानां श्रुति-
 6

लिङ्गवाक्यादीनामदर्शनात् । न ह्यादित्यो ब्रह्मेत्युपासीतेतिवत्
पित्रादिषु सोमपादिदृष्टिः कर्त्तव्येति दृश्यते । यदपि च मनुदेव-
सञ्जातातपस्वतिषु ।

वसवः पितरो ज्ञेया रुद्राश्चैव पितामहाः ।

प्रपितामहास्त्वादित्याः श्रुतिरेषा पुरातनी^(१) ॥

यदपि च मनुस्मृतौ ।

वसून् वदन्ति वै पितृन् रुद्राश्चैव पितामहान् ।

प्रपितामहांस्त्वादित्यान् श्रुतिरेषा मनातनी ॥

यदपि नन्दिपुराणादिषु ।

विष्णुः पितास्य जगतो दिव्यो यज्ञेश एव च ।

ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहञ्च प्रपितामह इति ॥

यदप्यादित्यपुराणे ।

मासाश्च पितरो ज्ञेया ऋतवश्च पितामहाः ।

संवत्सरः प्रजानां वै सुमेकः प्रपितामहः ॥

इति वस्वादिविष्णादिमामादीनां पित्रादिभिः महाभेदाभिधानं
तदपि न वस्वादिदृष्टिः कर्त्तव्येत्येवंपरं आदित्योयुप इतिवत् प्राश-
स्त्यपरतयाप्युपपत्तेः । न च मन्भवत्यर्थवादः वे विधिकल्पना युक्ता ।
तदेवं प्रमाणाभावात् नाभेददृष्टिविधयः । नाप्यग्निष्वत्तादीनां आ-
ब्रुदेवतात्वस्यापि विधयः ।

यतः । स पुत्रः पितरं यस्तु जीवन्तमनुवर्त्तते ।

संस्थितं तर्पयंस्तथा श्राद्धेन विविधेन च ॥

(१) मनातनीति ग० ।

इत्यादयः श्राद्धविधयो मृतमनुष्यदृष्ट्यर्था एवेति मनुष्याणामेव देवतात्वमापादयन्ति, देवतैव हि त्यज्यमानेन हविषा तर्पणीया भवति । वहवश्च ते तृप्तिममर्थनप्रकरणे प्रदर्शिताः श्लोकाः, ये मृतमनुष्याणां श्राद्धेषु तर्पणीयत्वं प्रतिपादयन्ति । अथैवं मन्यसे त्यज्यमानहविः-प्रत्युद्देयत्वं देवतात्वं न तर्पणीयत्वं, तच्चतुर्थ्यादिप्रमाणकमिति । तदपि तर्हि मन्येषु विद्यत एव । पित्रे, पितामहाय, मात्रे, मातामहाय पिण्डान्निर्वपेदित्यादेर्वाक्यस्याधिकारप्रकरणे वज्रशो दर्शनात् । तथाहि ब्रह्मपुराणादिषु ।

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ।

ज्ञामुष्यायणमंजाम्नु मातामहपितामहान् ।

पूजयंत्युयंत्यान्यायं श्राद्धैर्नैमित्तिकैरपि ॥

अत्र चतुर्थभाषेऽपि मृतमनुष्याणां श्राद्धैः पूज्यत्वं देवतात्वं विना न सम्भवतीति ।

इच्छन्ति पितरः पुत्रान्नरकापातभीरवः ।

पितृभ्यो जातिहीनोऽपि तस्मात्कुर्यात् पितृक्रियामिति ॥

तथा तस्मै तस्मै य एषां प्रेताः सृगिति गणगारिः । प्रेतेभ्य एव निवृणीयादिति तौन्वन्निरिति । शतपथश्रुतौ च चतुर्थ्यन्तपितृपितामहादिल्लिङ्गकमन्वाख्यानं दृश्यते । अभावेतत्तऽ इत्येव यजमानस्य पित्रे ऽभावेतत्तऽ इति पितामहायामावेतत्तऽ इति प्रपितामहायंति^(१) । तथा एतत्तेऽन्नं ये च त्वामन्वित्येवमादिषु पिण्डादीनामवनेर्जनाभ्यञ्जनादिप्रतिपादकेषु मन्त्रेषु मृतमनुष्यप्रकाशनस्य दर्शनात् । नहि प्रयोगा-

(१) शतपथब्राह्मणे २ अ०, ४. २. १६. ।

समवेतं मन्त्रं प्रकाशमिति युज्यते । न च मृतमनुष्याणां देवतात्व-
मन्त्ररेण प्रयोगसमवायः सम्भवति । साक्षाच्च मृतमनुष्योद्देशविधिः
आहुतेषु दृश्यते । तथाच त्रिष्णुधर्मोत्तरे वाराहवचनम् ।

अद्यप्रभृति लोकेषु प्रेतानुद्दिश्य वै पितृन् ।

ये तु आहुं करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥

नागरखण्डे पितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

पितुः पितामहस्यैव तत्पितुश्च ततः परम् ।

समुद्देशेन यद्दत्तं^(१) ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्तितः ।

सर्वेषां स्यात्परा तस्मिंर्यावदाहृतसंज्ञवम् ॥

तथा सर्वेषु स्मृतिपुराणेषु आङ्गीयश्रुतिः पितुः प्रत्युद्देश्य सगोत्रस-
म्बन्धनामानि यथावत्परिकौर्मयेदित्यादिना गोत्रादिसंकौर्मनविधाना-
मृतमनुष्याणां देवतात्वावगमात् । द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डे पिण्डे
च नामनी इति । तथा द्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके
पृथगिति बौधायननारदादिस्मृतिषु दर्शनाच्च । यदि द्विपितास्यादे-
कैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदित्यापसम्बन्धे विधानाच्च । भार्या-
दिषु गोत्रविशेषोपदेशात् । तस्मिन्पुत्रपादनप्रकरणे आहुदेशं प्रति
मृतमनुष्यागमनस्योक्तत्वात् ।

अपि नः स्वकुले भृयाद्यो नो दद्यात्तयोदशीम् ।

पायसं मधुसंयुक्तं वर्षासु च मघासु च ॥

इत्यादि मृतमनुष्याणां स्वकुलोत्पन्नआहुकर्तृणुरूपप्रार्थनादर्शनात् ।
आहुदेवतारूपाणां प्रश्नप्रकरणोक्तफलदाहृतं मृतमनुष्येष्वसम्भावि-

(१) यो दत्ते इति ग० ।

तस्मैन्मन्त्रे, तत्र । देवभृद्यं गतेषु मनुष्येषु सम्भवात् । तदेवं श्रुतमनु-
 नुव्याणां पिशादीनां आहुषु देवतात्मवगम्यमानमग्निस्वान्तादीनां दे-
 वतात्मं बोध्यत इति नाग्निस्वान्तादिप्रतिपादकानि वाक्यानि देवतात्मक
 विधयः । न च पिशादिभिः सहाग्निस्वान्तादीनां विकल्पः सम्भवति ।
 यतः पिष्टपितामहादिभ्यः आहुं कुर्यात्, तथा पित्रे पितामहाय
 पिण्डान्निर्वपेत्, तथा अत ऊर्ध्वं पुत्रास्त्रिभ्यो दधुरित्येवमादिषु
 आहुतोत्पत्तिविधिवाक्येषु पुत्रादिभिः कर्त्तव्यमिति श्रूयते पुत्रादि-
 ब्रह्मास्य सम्बन्धिब्रह्माः, अतः पिशादीनामुत्पत्तिश्चित्वाद्ग्निस्वान्ता-
 दीनां तत्र विधानासम्भवात् । न ह्युत्पत्तिश्चित्तुगुणावसृष्टे कर्षाणि
 तदिसृष्टं गुणान्तरं विधातुं शक्यम् । इन्द्रानुवादे तदप्रत्यभिज्ञानात् ।
 विश्विष्टानुवादे गुणान्तरानुरक्तताविरोधात् । न च देवतान्तरविशिष्टं
 आहुविध्यन्तरमेवेदमिति वाच्यम् । विहितविधानासम्भवात् कर्षान्त-
 रत्वप्रसङ्गात् ।

किञ्च अग्निस्वान्तादयः पितर उपचर्या इत्येतावदेव अचते ।
 उपचारब्रह्मार्थस्य न कस्यिद्दानयागादिविद्विभक्तः प्रतीयते । प्रायेण ह्यत्र
 करोतिवत् सन्निहितक्रियापरतया प्रयुज्यते । सन्निहितस्य आहुम् ।
 आहुकर्त्तमम्पदानकं विहितमन्त्रक्यं पुनर्विधातुम् । अविधेयत्वे च न
 सन्निधिरस्ति । असन्निहितस्य च नोपचारनिर्वाचकः । सोऽपि लोके
 गुरुवदुपचर्य इत्यत्र प्रयोगेऽपि इन्द्रानुवादाद्यर्थः पादधावनादिः
 प्रतीयते, सोऽपि गुरुसम्बन्धित्वेन प्रसिद्ध उपमार्थेन वत्किना
 सन्निधिर्य एव । असन्निहितस्यापि पादधावनादेरुपचारस्य प्रतीता-
 वतीन्द्रियेषु पिष्टेषु तस्मिन्पादनमन्त्रक्यमेव । अतो विधिचोम्ब-

भावार्यविशेषवाचकशब्दाभावात् विधानानुपपत्तेः । न च स्वतःसा-
ध्यभावार्यानन्तर्भूतगुणमात्रविधिः सम्भवति । इति नाम्निष्वात्तादीनां
पित्रादिभिः सह विकल्पेन समुच्चयेन वा देवतात्वम् । इतश्च न
समुच्चयः । त्रिभ्य एव दद्यादिति मंख्यानियमबाधापत्तेः । पित्रादी-
नामग्निष्वात्तादीनाञ्चैकस्मिन् प्रयोगेऽन्वयामम्भवात् । न चैवं वक्तव्यम् ।
ये विज्ञातपित्रादिनामकाम्नात्कर्मकशब्दे पित्रादीनां देवतात्वं, ये
चाविज्ञातनामकाम्नात्कर्मकौ सोमपादीनां देवतात्वमिति व्यवस्थया
देवतात्वविधय इति । यतो नामान्यविद्वांस्येत् पितामहेऽति पिण्डा-
न्निर्वपेदिति । तथा यदि नाम न विन्द्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवी
षड्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यादिति कल्पसूत्रेषु नामाज्ञानविषयं
आह्नवप्रकारस्य विहितत्वात् तद्विरुद्धस्य कल्पस्य व्यवस्थाविधेरसम्भवात् ।
अतएव पतितपितृपितामहादिकर्मकनिष्ठामावास्यादिआह्नविषयेऽपि
न वक्ष्यादिदेवताविधयः । इति न व्यवस्थापि सम्भवति ।

यदि च सोमपादयो यथावचनं आह्नदेवतात्वेनाभिप्रेताः स्युः
ततोऽभिजनवचनमनुपयोगि स्यात् । एकत्वे तु सर्वसुपपद्यते । यः
कश्चित्पितृद्वेषात् पित्रे कर्मण्यनादरपरः स्यात् तं प्रति प्रवृत्त्यर्थमिद-
मुच्यते, मैवं संख्याः । मृतमनुष्यरूपाः पितरः आहुः मन्तर्पिताः कस्मिन्
गुणं करिष्यन्ति । अमन्तर्पिता वा कं दोषमिति । यत एते ब्रह्मपुत्राः
मरौश्चाद्यृषिपुत्राद्याग्निष्वात्तादयो महामहिमानो मृतमनुष्यरूपपि-
त्राद्यधिष्ठातारो मनुष्यनामभिः क्रियमाणैः आहुः मन्तर्पिताः मन्तः
सन्तर्पकस्यापेक्षितानेकफललाभरूपं गुणं करिष्यन्ति । असन्तर्पि-
ताद्यापेक्षितहानिरूपं दोषञ्च करिष्यन्ति । इति सन्ति च प्रति-

पत्तारो य एतादृशेभ्योऽर्थवादावाक्येभ्यः कर्मकर्त्तव्यतां प्रतिपद्यन्ते,
नान्यथा ।

अथ एतेऽर्थवादा एवेति । इतश्चार्थवादा अग्निष्टग्निष्टत्वात् । न
हि सोममदः साध्यानां पितरः, अग्निष्वात्ताश्च देवानां, वर्षिषदो
दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्व्वीरगरत्तमां सुपर्णकिन्नराणामित्यादिना
सोममदादयः आहुं देवतात्वेन विधीयन्ते । न हि साध्यादीनां
देवानां उरगसुपर्णादीनां तिरश्चां वा धर्मरूपं कर्मण्यधिकारोऽस्ति ।
देवानां ह्यधिकारे कर्त्तव्यपत्नौ देवतालदानप्रसङ्गः देवतात्वकहेत्व-
योर्भेदात् । तिरश्चाञ्च शक्तिज्ञानयोरभावात् । सोममदः साध्यानां
पितर इत्यादिना वा अग्निष्टनैकवाक्यत्वात् 'सोमपा नाम विप्राणां
क्षत्रियाणां हविर्भृजः' इत्येवमादयोऽण्यर्थवादा एवेति । अत्रोच्यते ।
यद्यपि मनवाक्यैर्विस्पष्टमग्निष्वात्तादीनां आहुं देवतात्वस्य विधिर्न
दृश्यते तथापि तिष्ठामपराण्यु चतुर्थ्यन्तः शब्दैः आहुं न महिषां
सम्प्रयोगस्य दर्शनादवगम्यत एव देवतात्वम् । तथाहि पाश्चात्या-
योरग्निष्वात्तादीनभिधायोक्तम् ।

तेभ्यः सर्व्वे तु मनवः प्रजाः सर्गं तु निर्दिशताः ।

ज्ञान्ता आहुतानि कुर्यन्ति धर्मीमेवेति सर्व्वदा ॥

न सर्व्वे वक्तव्यम् । वर्त्तमानोपदेशात् अनुभिरनुष्ठितस्य आहुत्यानु-
वादोऽयं न ब्राह्मणादिकर्त्तव्यस्य आहुस्य विधिरिति । एतोऽनुवाद-
मात्रमनर्थकम् । प्रशंसार्थमिति चेत्, न । ब्रह्मणापि हि विधेयस्यैव
युज्यते । अतो ब्राह्मणादिकर्त्तव्यत्वात्तद्विदेवतात्वमाहुविध्यर्थमे-
वेदमिति मन्त्रव्यम् । विधिरपि साक्षात् दृश्यते ।

तथाच हरिवंशे ।

तेषामथाभ्युपगममनुसृते युगे युगे ।
 प्रवर्त्तयति आङ्गानि मष्टे धर्मे प्रजापतिः ॥
 पितृणामादिसर्गन्तु सर्वेषां द्विजसत्तम ।
 तस्मादेवं स्वधर्मेण आङ्गं देयं वदन्ति वै ॥

एवमग्निस्वात्तादीनुद्दिश्य ब्राह्मणादिभिरपि आङ्गं देयम् । स्वध-
 र्मेणेति स्वेन स्वेन धर्मेण यथा ब्राह्मणादिभिः पत्नीनाम्नेन शूद्रे-
 णामास्त्रेणैवमादिना प्रकारभेदेनेत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोरपि ।

एतेषामभ्युपगमान्मनुर्मन्वन्तरेश्वरः ।
 मन्वन्तरादौ आङ्गानि प्रावर्त्तयत सर्वशः ॥
 पितृणामानुपूर्वेषु सर्वेषां वरवर्णिनाम् ।
 तस्मादिह स्वधर्मेण आङ्गं देयन्तु सर्वदा ॥

अत्र हरिवंशादिष्वग्निस्वात्तादीनां षष्ठ्यापि आङ्गसम्बन्धोऽभिधी-
 यमानो देवतात्वरूपे विशेष एव पर्यवस्यतीति देवतात्वेनाभिम-
 तेषु मृतमनुष्येष्वपि ब्रह्मशः षष्ठीप्रयोगदर्शनात् इतोऽप्येषां आङ्ग-
 देवतात्वम् । यतो विष्णुधर्मात्तरादिष्वेतेषामेव साक्षात् आङ्ग-
 भोक्तृत्वं, मनुष्याणाम्नु एतद्द्वारकं तृप्तियोगमात्रमुक्तम् ।

एते आङ्गस्य भोक्तारो विश्वेदेवैः सदा मह ।

एते आङ्गं सदा भुक्त्वा पितृन् सन्तर्पयन्वत ॥

दृष्ट्वा तथैते विनियोजयन्ति दातुः पितृन् सर्वगणान् महौपते ॥

न चैवं वाच्यम् । स्तुतिमात्रमेवेदं तृप्तियोगित्वमात्रं वा न तु

हविःप्रत्युद्देश्यत्वस्य च देवतात्वमिति । यतो विश्वेदेवैः सहेति हविः-
प्रत्युद्देश्ये विश्वेदेवैः सह समानभोक्तृत्वस्याभिधानात् । तथा ब्रह्मपुराणे
मूर्त्तामूर्त्तानां पितृणां आहुतभोक्तृत्वमुक्तम् ।

अमूर्त्ता मूर्त्तिमन्स्य पितरो द्विविधाः स्मृताः ।

नान्दीमुखाः पार्ष्णास्य एकोद्दिष्टाग्निस्तथा ॥

उद्दिष्ट एष मूर्त्तानां पितृणां निर्णयस्त्विधा ।

अत्र मूर्त्ता अमूर्त्ताः पितरोऽग्निष्वात्तादय एव पितृनिरूपण-
प्रकरणे दर्शिताः । अत्र च नान्दीमुखा इति वृद्धिश्चाहुतभोक्ताः । पार्ष्णा
इति पार्ष्णविधिनिष्पन्नश्चाहुतभोक्ता इति ज्ञायते । एकोद्दिष्टाग्नि
इत्येतन्नायपाठात्^(१) । तथा ब्रह्मवैवर्त्तादिषु ब्रह्मपुराणेषु आहुतर्ष-
णौयत्वमेवामुक्तम् ।

आहुतैराप्यायितास्यैते पितरः सोममव्ययम् ।

आप्याय्यमानं शुक्लाभिवर्द्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥

तथा ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखमञ्जिकाः ।

वृद्ध्याहुतेषु मततं पूज्याः श्रुतिविधानतः ॥

इत्यादौ पितृनिरूपणप्रकरणे दर्शिते वाराहपुराणे आहुतविभागे-
न वर्णविभागेन च स्पष्टमेव दिव्यपितृणां देवतात्वं गम्यते । दृश्यते
चाक्षरे वृद्धिश्चाहुते नान्दीमुखानां देवतात्वम् । न चैवं दृश्यमानेऽपि
विधावमति बाधकेऽर्थवादकल्पना न्याय्या । अर्थवत्त्वं हि विधावा-
नर्थक्यमर्थवादे । यतः स्तुतस्यास्तुतस्य तावानेव सोऽर्थः न न्यूनोतिरिक्त
इति न्यायविदो मन्यन्ते ।

(१) पार्ष्णपाठादिति ग० ।

यानि पुनश्चोदकक्रियाप्रतिपादनपरैः फलकरणेतिकर्त्तव्यताभि-
 धायकैः सहपदैः समभिव्याहृतान्यतदर्थानि पदानि तान्यध्ययनविधि-
 विहितक्रियार्थत्वानुरोधेन “एषा हि ब्रह्मचीरा” इत्यादिवाक्येषु लोक-
 व्युत्पत्तिमुपलभ्य च स्तावकत्वेन यथाकथञ्चिच्छान्ते क्रियापरतया वर्णि-
 तानि । यदि नामान्यनतिप्रयोजनवन्ति प्रयोजनप्रूरुत्यानि वा तथापि
 तत्र न कश्चिदुपालम्भनयोगोऽस्ति नित्यत्वाद्देदस्येति । अध्ययनवि-
 ध्यपेक्षितं क्रियाभिधानपरत्वन्तु सस्तुतिकसृतमनुश्याणां देवतात्वमुत्प-
 त्तिशिष्टत्वान्न देवतान्तरविधिः सम्भवतीति । न शुद्धोत्पत्तिरपि
 दर्शनात् । तथाहि पाद्ममाख्यादिषु ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्दुचये मदा ॥

मनुस्मृतावपि पार्वणस्य शुद्धैवोत्पत्तिः ।

पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

श्रुत्वान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मामानुमामिकमिति ॥

अनेकेषु च श्राद्धकल्पेषु नित्यश्राद्धामावास्याश्राद्धादीनां पितृभ्यो
 दद्यादित्येवंविध एवोत्पत्तिविधिर्दृश्यते । अग्निश्वात्तादयोऽपि च
 पितृशब्दवाच्या इत्यग्निश्वात्तादीनामप्युत्पत्तिशिष्टत्वात् देवतात्वेने-
 त्यत्तिशिष्टगुणावरोधदोषः । यानि पुनरेकोद्विष्टानि प्रेतश्राद्धानि
 सपिण्डीकरणमांवरिके च पार्वणविकृतिभृते तत्रोत्पत्तिशिष्टमन-
 मनुष्यदेवताविरोधान्माहृदग्निश्वात्तादीनां देवतात्वम् । तस्मादस्त्र-
 त्यत्तिशिष्टदेवतानवरुद्धेषु क्वचिदमावास्थेपरागादिषु पुण्यकालादि-
 विहितेषु नित्यनैमित्तिककाम्येषु श्राद्धेष्वग्निश्वात्तादीनां वैकल्पिक

देवतात्वं । अस्ति च वसुहृद्रादित्यानां आहुते देवतात्वस्य विधिः ।
याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

वसुहृद्रादितिमुताः पितरः आहुते देवता इति ।

पैठीनसिरित्याह । य एवं विद्वान्पितृव्यजते वसवो हृद्रा आदि-
त्यास्यास्य प्रीता भवन्ति । क एते पितरो नाम येभ्यो दत्तमिहाक्षयं
भवति । वसवः पितरः, हृद्राः पितामहाः, आदित्याः प्रपितामहा-
स्तेभ्यो दत्तमिहाक्षयं भवति ।

देवलस्मृतौ ।

मर्षं च पितरः पूजा देवतानाञ्च देवताः ।

गुरुचयो निर्मलाः गुरुता दक्षिणा दिशमाश्रिताः ॥

वसवः पितरो ज्ञेया इत्यादि । अतो देवताविकल्पः । महा-
र्णवप्रकाशकारादयस्तु देवताव्यवस्थां मन्यन्ते । तथाहि त्रिः-
प्रकाराः पितरः । एकं जनकादयः । अपरे मरीच्यादिमुताः
मोमपादयः । अपरे वस्वादयः । तत्र जनकादि औत्सर्गिकं आहुतं ।
तथाच शातपथी श्रुतिः । अमावेतत्त इत्येव यजमानस्य पित्र इति ।
तथा मनुस्मृतिः । प्रथिताः प्रेतकृत्येति । तथा प्रियमाणे तु
पितरि पूर्वेषामेव निर्व्वेदिदिति । नाज्जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिदद्या-
दिति श्रुतेः । इत्येवमादिवाक्यैः मृतपित्राद्युद्देशेन पित्रकार्यं विधी-
यते । तस्योद्देशस्य कचिदपवादः स्मर्यते ।

भ्राह्मणादिहते ताते पतिते मङ्गवर्जिते ।

कुत्समास मृते देयं येभ्य एव ददात्यमौ ॥

आत्मनस्याग्निनाश्चैव निवर्त्तेतोदकक्रियेत्यादि ।

एवञ्च पतितपितृकः आङ्गकर्त्ता पितामहादिभ्यः आङ्गं करोति,
पतितपितृपितामहस्य प्रपितामहादिभ्यस्त्रिभ्यः ।

उक्तं हि । प्रपितामहपूर्वभ्यो जीवत्पितृपितामहः ।

भोजयेत् पार्ष्णो आङ्गे प्रत्यचौ तौ च पूर्ववत् ।

पूर्वेषु त्रिषु द्रतव्यं जीवेषु चित्रयं यदि ॥

महापितृयज्ञे चोक्तं । चीन् परतरान् पितृनाचष्टे, षष्ठं प्रथमे
पिण्डे, पञ्चमं द्वितीये, चतुर्थं तृतीये, सप्तमे निवृत्तिः प्रतीयत इति ।

तत्र पित्रादीनां त्रिचतुराणां पिण्डायोग्यत्वे सप्तमादिभ्यश्च
पिण्डनिषेधे पार्ष्णोऽङ्ग-पिण्डपितृयज्ञयोश्च नित्यत्वे तयोः कथम-
नुष्ठानमित्येषेजायासुक्तं सोमपा नाम विप्रणामित्यादि । वसवः
पितरो ज्ञेया इत्यादि च । तस्मान्पतितपित्रादिविषये सोमपादीनां
वस्त्रादीनाञ्चामावास्यादिश्राद्धे पितृयज्ञे च देवतात्वम् ।

तथाचापस्तम्बगोभिलौ । यदि नाम न विन्द्यात्स्वधा पितृभ्यः
पृथिवीषड्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात् । स्वधा पितृभ्योऽन्नरौक्षड्भ्य
इति द्वितीयं, स्वधा पितृभ्यो दिविषड्भ्य इति तृतीयमिति । अनेन
स्वत्वेकत्वत्रिंशष्टस्य कस्यचिद्देवतात्वं बोधितम् । वज्रत्वविशिष्टेन पितृत्वेन
च ब्राह्मन्तरे सोमपादयो वस्त्रादयश्च दर्शिताः । अतस्तेषामेव पृथि-
वीषडादिशब्देनाभिधानमित्येषैव लक्ष्णौ कल्पना । लिङ्गदर्शनाच्च
सोमपादीनां देवतात्वम् । तथाच ब्रह्मपुराणे ।

पितृन् पितामहान् यच्छेद्भोजनेन यथाक्रमम् ।

प्रपितामहान् सर्व्याश्च तत्पितृज्ञानपूर्वशः ।

उन्नतश्चेति च जपन् पितृनावाहयेन्नतः ॥

सोमवक्तो वर्हिषदस्याग्निध्वान्तासु येऽपरे ।

पितरः पुष्ययज्ञसः सर्वेऽप्यायन्तु नस्त्विति ॥

वैदिकस्य मन्त्रः । आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निध्वान्ताः पथि-
भिर्देवयानैरिति^(१) । तथा अग्निध्वान्ताः पितर एह मस्कृत सदः मदः
सदत सुप्रणीतय इति^(२) । तथ्य वर्हिषदः पितर उत्यर्वागिमा वे
इथा सक्तमा जुषध्वमिति^(३) । तथा अङ्गिरसो नः पितरो नवम्वा
अथर्वाणो भूतवः सोम्यास इति^(४) । तथ्य ये नः पूर्व्वे पितरः
सोम्यासोऽनुहिरे सोमपौथं वशिष्ठा इति^(५) । तथा उध्वताः पितरः
सोम्यासो वर्हिषेषु निधिषु प्रियेध्विति^(६) । तथा अग्निध्वान्तानृतु-
मतो हवामहे नाराञ्जमे सोमपौथं य आग्रुरिति^(७) ।

हारीतस्मृतौ च । लिङ्गदर्शनं ब्राह्मणानुदपात्ते यथार्थमर्चयित्वेति
व्याख्यातश्च जयस्वामिना । यस्य वर्णस्य यैः पित्रभिरर्चितैः आहुकार्यस्य
आहुप्रयोजनस्य निवृत्तिस्मान्पितृमनतिक्रम्यार्चयित्वेत्यर्थ इति । ते
च सोमपा नाम विप्राणामिति मन्वादिभिर्दर्शिताः । तथा हारीत
एव । सोमञ्छेष्टान्पितृस्तेन प्रीणाति सोमपांसु पित्रस्तेन प्रीणातीति ।
अग्नौ करणे च दृश्यते । सोमाय पित्रमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवा-
हनाय स्वधा नमो यमायाङ्गिरसे पित्रमते स्वधा नम इति ।
महाइविःसंज्ञकषट्कपालादि निर्वर्च्य पित्रयज्ञे च दृश्यते । तथा च

(१) यजुः मा० वा० १६. ५८ । (४) यजुः मा० वा० १६. ५१ ।

(२) यजुः मा० वा० १६. ५६ । (५) यजुः मा० वा० १६. ५७ ।

(३) यजुः मा० वा० १६. ५५ । (६) यजुः मा० वा० १६. ६१ ।

(७) यजुः मा० वा० १६. ५० ।

शातपथे । महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुरित्युपक्रम्य तस्माद्वा एष
 एतेन यजते^(१) इत्यन्तेन सार्थवादकेन वाक्येन पितृयज्ञं विधायोक्तम् ।
 स पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षड्ङ्गपालं पुरोडाशं निर्वपति सोमाय वा पितृमत
 इत्यादि^(२) । तथा अथ पितृभ्यो वर्षिषद्भ्यः अन्वाहार्थपथेने धानाः
 कुर्वन्तीति^(३) । अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो निवान्यायै दुग्धे सङ्ग-
 दुपमथित एकमलाकया मन्यो भवतीत्यादि^(४) । एतष्वाग्निष्वात्ता-
 दिपदानामर्थवादमात्ररूपत्वे कथञ्चिन्नोपपद्यते । तर्पणे च दृश्यते ।
 सोमं पितृमन्त्रं यममङ्गिरस्वन्तं अग्निं कव्यवाहनं तर्पयेदित्यादि ।
 वस्वादीनाञ्च देवतात्वे लिङ्गं ब्रह्मपुराणे जीवच्छ्राद्धप्रकरणे ।

आवाहनादिना पूर्वं विश्वान्देवान् प्रपूज्य च ।

अहं वसुभ्यस्त्वां विप्र रुद्रेभ्यस्त्वामहं ततः ।

सूर्येभ्यस्त्वामहं विप्र भोजयामोति ताम्बदेदिति ॥

तदेवं कश्चिन्कोषाच्चिद्विष्यपितृणां देवतात्वदर्शनाद्भवत्येति हरि-
 हरादयो मन्यन्ते । अभेददृष्टिविधयो व्रैते । अयन्तु पत्रः सिद्धान्ततया-
 भ्युपगन्तुं न्यायः । अयमेव ह्याचारे दृश्यते । अयमेव हि सर्वेषां
 विश्वरूपपादीनां सम्यतः । अयमेव ह्यनवद्यः । न्यायो हि स्तावकत्वादि-
 धिपरत्वमित्येतत्पूर्वमेवोक्तम् । आदित्यो यूष इति वेदवाक्ये यूषेपि
 यदि नाम तथा स्यात्तदा किं नाम कर्माणां हीयेत वरं सगुणत्वमेव
 भवेत् ।

(१) शतपथब्राह्मणे २ अ० ५, ४, १ ।

(२) शतपथब्राह्मणे २ अ० ६, १, ४ ।

(३) शतपथब्राह्मणे २ अ० ६, १, ५ ।

(४) शतपथब्राह्मणे २ अ० ६, १, ६ ।

विधिपचान्तराणाञ्चावद्यानि वक्ष्यन्ते । एतच्च दृष्टिविधानं न षड्कपालादिनिर्वर्त्ये पितृयज्ञादौ । तत्र हि वर्हिषदादीनामेव देवता-
त्वस्य विधानात् । यत्र तु आहुत्वाख्ये कर्मण्युभयेषां तत्र ह्यग्निस्वाप्ता-
दीनां देवतात्वे त्रिसंख्याबाधः, पितृपितामहादिबाधो विकल्पो वा
स्यात् । विकल्पेऽपि नित्यवत् श्रुतस्य पक्षे बाध एव । एतेऽप्ये च
विकल्पदोषाः स्युः । आहुप्रकरणश्रुतानामपि चेत् षड्कपालादिमाद्ये
यज्ञे विनियोगस्तदा प्रकरणादुत्कर्ष इत्येष दोषः ।

पतितपितृकादिकर्तृकआहुत्वे देवतात्वविधावापस्तम्बाण्युक्तप्रथिवी-
पदादिदेवताबाधः स्यात् । अर्थवादत्वे च श्रुतदेवतात्वबाधप्रसङ्ग इति ।
तदेवं श्रुतदेवतात्वानुगुणानवद्यपक्षलाभे मनुष्यपितृभ्यो भेदेन श्रुता-
नामभेदोपदेशो भेदः श्रुत्यविरोधी देवतात्वविरोधी च कल्प्यते ।
आहुप्रयोगे देवतात्वेन मृतमनुष्योद्देशे क्रियमाणं मनुष्येषु भोमपादिव-
स्वादिविष्णवादि-प्रद्युम्नादि-मामादि-वरुणाद्यभेदारोपः कर्त्तव्य इति ।
अभेदारोपदाह्याय च द्विजैः भोमपरूपेभ्य इत्यादयः, जत्रियैस्तु हवि-
षद्रूपेभ्य इति, वैश्वेस्वाज्यपरूपेभ्य इति, शूद्रैस्तु सुकालरूपेभ्य इति
शब्दाः प्रयोज्याः । अथवा अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यो
वसु-रुद्रादित्यरूपेभ्य इति वा, प्रद्युम्न-मङ्गर्षण-शामुदेवरूपेभ्य इति वा,
मामर्त्तु-मंत्ररूपेभ्य इति वा, सर्वैरेव शब्दाः प्रयोज्याः । पितृदाने तु
अस्मत्पितृ-पितामह-प्रपितामहेभ्यो वरुण-प्रजापत्याग्निरूपेभ्य इत्यपि
प्रयोज्यम् । एतच्च स्वावमर्दे तत्र तत्र वक्ष्यते । एवं हि मृत्यकस्मिन्नेव
प्रयोगे उभयेषामुद्देशेन देवतात्वं सिद्ध्यति । न च कस्यचिद्बाधा
भवति । भेदाभेदोपदेशौ च समर्थितौ भवतः । अत्र च मुख्यतया

मृतमनुष्याणामेवोद्देशः । सोमपादीनां वस्वादीनाञ्चामेददृष्टिविधयो-
द्देशस्वरूपे प्रवेशः । न पुनर्विपरीतम् ।

अतएव वायुपुगणे मनुष्यपितृणामेवोद्देशेन क्रियमाणे 'आद्रे
दिव्यपितृणां हस्मिर्भवतीत्युक्तम् । न तु तेषां प्राधान्येनोद्देशो दर्शितः ।
उक्तं हि तत्र मनुष्यपितृभेदानभिधाय ।

तेषां निर्वापदत्तेऽभौ तत्कुलीनैश्च बान्धवैः ।

मासश्राद्धभुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलोकिकाः ॥

नागरखण्डे दिव्यपितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

पितुः पितामहस्यैव तत्पितृस्य ततः परम् ।

समुद्देशेन दत्तेन ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्तिः ।

सर्वेषां स्यात् परा हस्मिर्थावदाचन्द्रतारकम् ॥

तथा मातामहानाञ्च पत्ने नास्त्यत्र संशयः ।

त्रिभिः सन्तर्पितैस्तेऽपि तर्पितास्ते ममाज्ञया ॥

इति मनुष्यपितृहस्मिमभिधाय दिव्यपितृहस्मिर्मुक्तम् ।

युष्माकं हृष्यथे यस्य सुखोपायो भविष्यति ।

स श्रूयतां महाभागा गदतो मम माम्प्रतम् ॥

पितृनश्रेण येनैव समुद्दिश्य द्विजोत्तमान् ।

तर्पयिष्यन्ति तेनैव पिण्डान् दास्यन्ति च क्षितौ ।

तेनैव कर्मणा हस्मिः शाश्वती वो भविष्यति ॥

देवलस्यतात्रपि मृतमनुष्योद्देश एवोक्तः ।

प्रेतानुद्दिश्य यत्कर्म क्रियते मानुषैरिह ।

तुष्यन्ति पितरस्तेन न प्रेताः पितरः स्मृता इति ॥

न प्रेताः पितर इति निन्दार्थवादेन प्रेतानां इषिःप्रत्युद्देश्यत्व-
लक्षणं देवतात्वं निषिध्यत इति न मन्तव्यम् प्रेतानुद्दिश्येत्युपक्रमवा-
धापत्तेः । किन्तु नानाथोनिगतानां मनुष्याणां कथं तद्विप्रमन्तोषपूर्व-
कममानुषशक्तिं सत्याद्य फलविशेषदातृत्वमित्याशङ्कां वारयितुं वस्वा-
दीनां प्रेताधिष्ठातृत्वलक्षणं पितृत्वमुच्यत इति । अनेनैवाभिप्रायेण
याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।

वसुरुद्रादितिमुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितृन् श्राद्धेन तर्पिताः ॥

अत्र मृतमनुष्योद्देशेन निर्वर्तनेनैव श्राद्धेन वस्वादयः तर्पिताः ।
अधिष्ठातृत्वेनैव मृतमनुष्यस्य तद्विप्रिं कुर्वन्तीति बोध्यम् । एतच्च
तद्विप्रिममर्थनप्रकरणे विस्तरेणाभिहितम् ।

यदपि च नन्दिपुराणे दिव्यान् पितृगणानभिधायोक्तम् ।

शुभाशुभगतिं प्राप्ता नानाथोनिषु ये नराः ।

तेस्मैस्तु पुरुषेरिष्टाः पितरस्तर्पयन्ति तान् ॥

पुत्रैः पौत्रैश्च येषां हि स्विष्टाम्बु पितरः मृगाः ।

पितृपितामहांस्तेषां तर्पयन्ति मृगास्तु तानिति ॥

तदपि याज्ञवल्क्यवचनेनैव व्याख्यातम् ।

ये च नन्दिपुराणे । उद्दिश्य विष्णुर्धैरिष्टः पितरस्मैस्तु तर्पिताः ।

मन्त्रा ममिष्टः प्रीणाति पुंसः सर्वान् पितामहात् ॥

श्राद्धकाले समुद्दिश्य त्विष्टोहं यैर्महात्मभिः ।

न यान्ति नरके घारे तेषां वै प्रपितामहा इति ॥

तदपि न विष्णवादीनां प्राधान्येनोद्देशं प्रतिपादयति, किन्त्वभेद-

दृष्टिप्रकारेणोद्देशस्वरूपान्तर्भावमेव । एवमन्येष्वथेवंविधेषु वचनेषु व्याख्यानं विधेयम् । तदेवं मृतमनुष्याणां आद्धे देवतात्वं । तदभेद-
दृष्टिविधया तु दिव्यपितृणां देवतास्वरूपेऽन्तर्भाव इति सिद्धम् ।
एवञ्च लिङ्गदर्शनान्येषुपपन्नानीति । तदेवं तावन्नोकान्तरगता
पित्रादयः आद्धे देवतात्वेनोद्देश्या इति वर्णितम् ।

अथ के कुत्र कियत्संख्या उद्देश्या इत्यपेक्षायामुच्यते । तत्र ताव-
न्मुख्ये पार्वणे पितृ-पितामह-प्रपितामहास्तयः, मातामह-प्रमातामह-
वृद्धप्रमातामहाश्च त्रय इति । एवं षट् मनुष्यब्राह्मणभोजने पिण्ड-
दाने च मपत्नीका उद्देश्याः । तथा च वायुपुराणे । “प्राक्दक्षिणा-
भिमुखो दद्यात् पिण्डान् पिण्डादनन्तरं” । पिण्डानिति वज्रवचनात्
वज्रत्वेऽवगते प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायात् वसन्ताय
कपिञ्जलानालभत इतिवत् त्रीनेवेत्यवगम्यते । अतएवास्मिन्नेव
पुराणेऽभिहितम् ।

मधुमर्षिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्व्वपेद्बुध इति ।

जातृकर्णोऽप्याह । कृत्वात्रनेजनं दद्यात्त्रीन् पिण्डांस्तु यथाविधीति ।

त एते त्रयः पिण्डाः पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय इत्येवं
त्रिभ्यो देया इति ।

तथा च शातपथीश्रुतिः । अमावेतत्तऽ इत्येव यजमानस्य पित्रेऽमावे-
तत्तऽ इति पितामहायामावेतत्तऽ इति प्रपितामहायेति ।

मत्स्यपुराणेऽपि पित्रादीनां त्रयाणां पिण्डभागित्वमुक्तम् ।

लेपभागाश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां मापिण्ड्यां साप्तपौरुषमिति ॥

अत्र चतुर्थी वृद्धप्रपितामहः स आद्यो येषां ते तदाद्यास्तद्गुण-
संविज्ञानो बज्रवीहिः, तस्यातद्गुणसंविज्ञानाद्बलीयस्त्वात् । तद्गुणे हि
श्रुतग्रहणं, अग्रहणमतद्गुणे । तस्माच्चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठास्त्रयः पुरुषा
लेपभागिनः । पित्राद्याः पितृ-पितामह-प्रपितामहास्त्रयः । एते
पिण्डभागिनः । मार्कण्डेयपुराणे चैतद्युक्तमुक्तम् ।

पिता पितामहसैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डमन्मन्थिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥

लेपमन्मन्थिनश्चान्ये पितामहपितामहात् ।

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्रम इति ॥

तदेवं तावत् पिण्डदाने पित्राद्यस्त्रय उद्दिष्टाः । ब्राह्मणभोज-
नेऽप्येत एवेद्दिष्टाः । तथाच वायुपुराणादिषु ।

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डौकरणादनु ।

आहुषु चैव मर्त्सुषु तत्पुर्वानर्षयेत्पितृमिति ॥

ब्रह्मपुराणे च लिङ्गदर्शनम् ।

पितृन् पितामहान् यद्ध भोजनेन यथाक्रमम् ।

प्रपितामहांश्च सर्वांश्च तत्पितृश्वानुपूर्वश इति ॥

तथा शौनकादिस्मृत्येषु लिङ्गदर्शनम् । पितरिदन्नेऽर्ष्यं पितामहेदन्ने-
ऽर्ष्यं प्रपितामहेदन्नेऽर्ष्यमिति ब्राह्मणहस्तोष्वर्थं निनयंति ।

यमस्मृतौ अर्ष्यपात्रस्यापने विधीयमाने तेषां पित्रादिमन्मन्थेऽवगम्यते ।

पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।

प्रापितामहं ततो न्यस्य नोद्धरेत् च चालयेत् ॥

अत्र चार्शपात्राणां भोज्यब्राह्मणभोजनान्वयात् भोजनान्वये मति

तत्रस्यदेवतासम्बन्ध उपपद्यते नान्यथेति ब्राह्मणभोजनेऽपि चयाणां देवतात्वम् । नखस्तु चयाणामेव देवतात्वम् यतः कल्पसूत्रेष्वमावा-
स्याश्राद्धे चयाणामेव देवतात्वमुक्तम् । मैवम् । यतः मातामहाना-
मण्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकमिति विष्णुना । याज्ञवल्क्येन च पिण्डदान-
प्रयोगमभिधायोक्तम् । मातामहानामण्येवं दद्यादाचमनं तत इति ।

अत्राह शङ्खश्रीधरः । स्यादेतदेवम् यदीदं याज्ञवल्क्यवचनमुप-
देशकं स्यात् यावतातिदेशकं वाक्यमिति विद्वांसो मन्यन्ते । कथमिति
चेत् ? एवं कर्त्तव्यमित्युपदेशात् । तद्वत्कर्त्तव्यमित्येतदेवास्मादाक्यादव-
गम्यते, न पुनरेतत्कर्त्तव्यमिति । न ह्येतदेकं वाक्यं विधातुमितिदृष्ट्वा
शक्नोति, वाक्यभेददोषापत्तेरिति । अतोऽस्य वाक्यस्यायमर्थोऽव-
गम्यते । यः कश्चिदचनान्तरेण मातामहश्राद्धस्य कर्त्तव्यगतः पुत्रि-
कापुत्रादिः स मातामहश्राद्धं कुर्वन् पितृश्राद्धवत्कुर्यान्नान्यथेति ।
तदेतदयुक्तम् । त्रिशिष्टविधौ वाक्यभेदाभावात् । श्रुत्यादिमन्त्रकर्म-
सम्बन्धोऽवगम्यते प्रकरणेनापि स एव । ननु मातामहानामण्येवमि-
त्येतावदेवात्र श्रूयते न तु श्राद्धं कुर्यादित्येतदपि । अतोऽस्य वाक्य-
स्यातिदेशमात्रपरत्वे श्रुतार्थविषयो विधिः । त्रिशिष्टविधिपरत्वे च
श्रुतार्थविषय इति । मैवं । श्राद्धं कुर्यादित्येतावतो वाक्यावयव-
स्थावश्वमनुषङ्गेण वा अध्याहारेण वाच कल्पनीयत्वात् । न हि तम-
न्तरेण कस्यापि विधिः सम्भवति । ननु यावद्यावद्विधेयान्तरमुपादी-
यते तावत्तावद्विधिश्चास्ति तत्र सञ्चरति । यथा रक्तः पटो भवती-
त्यत्र वाक्ये पटो भवतीत्येतमर्थं परित्यज्य रक्तो भवतीत्येतमर्थमा-
श्रयते । मैवं । अप्राप्तार्थविषयो हि विधिर्भवतीति विधिः स्वभावः

न तु विधेयान्तरविषय इति । अन्यथा विधिष्टविधिभावोऽपि विलीयते । यस्तु विधेयान्तरविषया विधिप्रक्रियेत्येवंविधो न्यायः स तु प्राप्ते एकस्मिन् पदार्थे द्वितीयविषयपदार्थ एव भवति । अप्राप्ते तत्तरपदार्थविषयोऽप्येति विवेचनीयः ।

“ननु कुर्यात्मातामहश्चाद्ध नियमात्पुत्रिकासुतः । उभयोरर्थसम्बन्धः कुर्यात्स उभयोरपीति” यमसंहितावचने मातामहश्चाद्धं पुत्रिकापुत्र-स्यैव नियमेन विहितम् । अतो दौहित्रमात्रस्य न तत्र नियमेनाधिकारोऽस्तीत्यवगम्यते । यतः पुत्रिकासुत इत्येतस्माच्छब्दोऽपुत्रिकासुतस्य मिदृशनिरेव गम्यते । शब्ददृष्टेर्न्यनिदृशपरत्वादिति । तस्मादेतद्वचनाविरोधाय मातामहानामप्येवमित्येदञ्चनमतिदेशमात्रपरं व्याख्येयमिति । मैवं । द्विविधो हि पुत्रिकापुत्रः । एको मातामहेनैव मन्त्रद्वः, अन्या मातामहेन पित्रा च । तत्र यो मातामहेनैव मन्त्रद्वः पुत्रिकापुत्रः स मातामहश्चाद्धमेव नियमात्कुर्यात्, पितृश्चाद्धं कुर्याद्वा न वेति । तस्य पितृश्चाद्धनियमनिवारणार्थं ‘नियमात्पुत्रिकासुतः’ इत्येतद्वचनम् । न तु दौहित्रान्तरस्य मातामहश्चाद्धनिष्कानि-वारणार्थमिति । एतच्चाधिकारिप्रकरणे विस्तरणाभिधास्यते । कर्त्तव्य-पाध्यायेनाप्युक्तम् । आद्धं कर्त्तव्यमित्येवंविधे विधौ विशेषानवगमना-द्भयंशां आद्धं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते । सूत्रकारवचनाच्च श्रीश्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादिति, वीष्णा हीयं मातामहपिण्डापेक्षया सप्त प्रयोग एवोपपद्यते । मन्त्रस्त्रिणाञ्च पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपिताम-हेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो तृद्धप्रमातामहेभ्य इति । इतश्च पार्ष्णे मातामहश्चाद्धमावश्यकम् । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा

वैश्वदेविकमिति वैश्वदेविकस्य तन्वतोपदेशात् । यदि मातामहश्राद्धं
पितृश्राद्धप्रयोगकाले न प्रयुज्येत तदा किमपेक्षा वैश्वदेवतन्वता
स्यात् । मरीचिगणाह ।

तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवममन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिमयन्नस्तन्नं वा वैश्वदेविकमिति ॥

तदेवं षड्दैवत्यं मुख्यं पार्वणमिति सिद्धम् । यच्च पार्वणेन त्रिना
क्रियमाणमष्टकामंक्रान्तिग्रहणादिमाधारणकालविहितं नित्यनैमित्तिकं
काम्यं वा अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमित्येवंस्वक्षणकं प्रतिदिनमनु-
ष्ठीयमानञ्च नित्यं तदपि षड्दैवत्यमेव । पार्वणतिकर्त्तव्यतातिदेशात् ।
धौम्यवचनाच्च ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं ध्रुवमिति ॥

अत्राह शङ्खश्रीधरः । यत्र त्रयोदशीश्राद्धवृद्धिश्राद्धादौ वर्गद्वयस्य
नियमेनैव श्राद्धं विहितं तद्विषयं धौम्यवाक्यं ज्ञानुभ्यायणदत्त-
पुत्रिकापुत्रादिविषयञ्चेति तदयुक्तम् । मन्वतिषयत्वे न्यायवचनाभ्यां
विरोधाभावात् । पराभिमतत्रयोदश्यादिविषयत्वे चानुवादकत्वापत्तं ।
यतस्तयोदश्यादौ वर्गद्वयस्य श्राद्धं तत्प्रकरणे विशेषवचनेरेव विहितम् ।
अविशेषविधायकत्वानुवादकमिति चेत् । मैवं । पितरो यत्र पूज्यन्ते
इत्यादिपूर्वार्थस्थानुवादत्वानिर्गतेः । किञ्च अविशेषविधायक्यनुष्ठेया-
धिष्ठाभावाद्व्यावृत्तमेवोपदिश्यते इति सर्वस्याप्यनुवादकत्वम् ।
आदरस्यापि श्राद्धान्तरिकत्वात् श्रद्धाश्रितः श्राद्धं कर्त्तव्यमित्यादि-
नैव प्राप्तत्वात् । नन्वेतेनैव तर्हि सर्वत्र वर्गद्वयस्य श्राद्धे प्राप्ते त्रयो-

दश्यादौ वर्गद्वयश्राद्धोपदेशकानामनुवादकत्वं स्यात् । न स्यात् ।
प्रमादादन्यथाकरणे तेषां प्रत्यवायातिशयप्रतिपादनपरत्वात् विधिलस्य
वक्षमाणत्वाच्च । वृहस्पतिस्मृतावपि ।

सर्वस्मात् प्रकृतादन्यात् पिण्डान्मधुतिलाश्वितान् ।

पितृ-मातामहादीनां दद्याद्गृह्यविधानतः ॥

पितृ-मातामहादीनामित्यस्यायमर्थः । पित्रादीनां त्रयाणां
मातामहादीनां त्रयाणामित्येवममावास्याश्राद्धे पिण्डान् दद्यादिति ।
कात्यायनोऽप्याह ।

कर्पूममन्वितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्धघोषणम् ।

प्रत्याब्धिकं वा शंखेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरिति ॥

कर्पूममन्वितं मपिण्डाकरणम् । अनेनार्थात् कर्पूममन्वितादिषु
मातामहश्राद्धे न विद्यत इति चोक्तं भवति । देवत्वादिस्मृतियु ।

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत् ।

षडर्थान् दापयेत्तत्र षडभ्यो दद्यात्तथाशनम् ॥

पिता भुङ्क्तुः दिजकरं मुखं भुङ्क्तुः पितामहः ।

प्रपितामहस्तु तालुस्यः कण्ठं मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ तु संस्थितः ॥

एवमथाचरेच्छ्राद्धं षड्देवस्यं महासुने^१ ।

विभक्तं कारयेद्यस्तु पितृहा म प्रजायते ॥

मत्स्यपुराणे पिण्डान्वाहार्यप्रयोगे ।

प्राचीनाबीतिना कार्यामतः सर्व्वं विजानता ।

(१) महामुदे इति ख० ।

षड्वत्सन्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् हत्वा तथोदकम् ।
दद्याद्दकपात्रेषु मल्लिनं मद्यपाणिना ॥

पुलस्त्योऽप्याह ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्युताः ।
तेषान् पितृवच्छ्राद्धं कुर्याद्दुहितृसूनुवः ॥

पितृवदिति त्रैपुरुषिकं श्रावणकत्वेन तुल्यादरतया च ।
व्यासोऽप्याह ।

पितृन् मातामहांसैव द्विजः श्राद्धेन तर्पयेत् ।
अनृणः स्यात्पितृणान् ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि ।

तस्यान्तु पैतृकं श्राद्धं पितृप्रभृतिषु त्रिषु ।
कुर्यान्मातामहानाञ्च तथैवानृण्यकारणात् ॥

आनृण्यकारणादित्यभिधानात् तस्याकरणे पितृणां च अनपाकत-
मेव तिष्ठतौत्यवगमादावश्यकत्वं गम्यते । अतएव तस्याकरणे दोषो-
ऽपि ब्रह्माण्डपुराणे ।

पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः ।

मातामहान् कुरुते पितृहा स प्रजायत इति ॥

ननु यदि दौहित्रमात्रस्य मातामहश्राद्धमावश्यकं तर्हि स्कन्द-
पुराणे धनहारिण एव दौहित्रस्य मातामहश्राद्धमावश्यकमिति कथं
प्रतिपादितम् । तथाहि ।

श्राद्धं मातामहानाम् अवश्यं धनहारिणा ।

दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यै कर्त्तव्यं त्रिधिवन् भवेति ॥

अतो धनहारिणो दौहित्रादन्यस्य मातामहश्चाद्भ्रमभावश्चकमिति गम्यते । मैवं । असमेतमनुष्ठानामित्यादिवाक्यभेदपर्यालोचनया दौहित्रधनहारिशब्दस्य दौहित्रमात्रोपलक्षणपरत्वस्याधिकारिप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च दौहित्रमात्रस्यामावास्यादिकालिकमाता-महश्चाद्वाधिकारे मत्यपि धनहारिणो दौहित्रस्य मातामहश्चाद्वा-दावप्यधिकारलाभाद्यमेतद्वचनमिति । न दौहित्रान्तराधिकारिनवृत्तौ पर्यवस्यति । यदपि मनुवचनम् ।

दौहित्रो ह्यखिलं षड्व्यमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥

स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय चेति ॥

अपुत्रमातामहश्चाद्भ्रमैवावग्यकत्वं दर्शयति तदपि पूर्व्वेण समानार्थतया व्याख्येयमिति । तदेवमेतत्सिद्धम् अमावास्यादिमा-धारणकालविहिते श्राद्धे पित्रादौनां त्रयाणां मातामहादौनामपि त्रयाणामित्येवं घणा देवतात्वमिति । तदेतदेषां देवतात्वं प्रत्येक-मेव, न पुनः समुदितानाम् ।

तथा च श्रुतिः प्रत्येकमेवाद्देशं दर्शयति ।

अमावेतत्त दत्तं यत्तमानस्य पित्रेऽमावेतत्त इति पितामहस्या-
ऽमावेतत्त इति प्रपितामहायेति ।

मनुः । यत्किञ्चिन्नाधुमिश्रं गोक्षीरघृतपायमम

दत्तमन्नयमित्याहुः पितरस्त्वेव देवता इति ॥

अत्र देवता इत्यस्मिन् बहुवचनान्ते ऽद्दे देवता च देवता चेत्येवं-विधिविग्रहवाक्योपदेशात् देवतानां बहुत्वावगतेः प्रत्येकपरिसंगतमेव देवतात्वमवगम्यत इति हरिहरः ।

वैजवापश्य । उशन्नस्वेत्यनया यजमानस्य पितरं पितामहं प्रपितामहं नामभिरावाह्यायन्तु न इति जपित्वा पात्राण्युद्दिश्यति । पितरेतत्तेऽर्थं पितामहेतत्तेऽर्थं प्रपितामहेतत्तेऽर्थमित्यावाहना-
र्थादौ प्रत्येकमेव पित्रादीन् निर्दिशतीति प्रत्येकमेव देवतात्वं मन्यते ।

आश्वलायनस्य । स्वधा पित्रे स्वधा पितामहाय स्वधा प्रपिता-
महायेति प्रत्येकमेव निर्दिशति ।

विष्णुस्य । नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखेषु निवेद-
येदित्यन्ननिवेदने पित्रादिप्रत्येकमेव चतुर्थ्यन्तैः शब्दैर्निर्दिशति ।

कात्यायनस्य । स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छति, वाच्यतामित्युक्ते
पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यश्च स्वधा वाच्यतामिति प्रत्येकमेव
निर्दिशं दर्शयति । तथा अमाववनेनिस्त्विति यजमानस्य पितृप्रसृतीं-
स्त्वोन्वित्यवनेजनप्रयोगे प्रत्येकमेव निर्दिशं दर्शयति । ब्रह्मपुराणेऽपि ।

पितृभ्यश्च तथा दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।

एकैकस्यापि विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात् ॥

अमुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नम इति । अत्रामुकगोत्रैतत्तुभ्य-
मन्नमित्ययं व्यक्तं पृथङ्निर्देशो दृश्यते । तदेवमादिभिः श्रुति-
स्मृति-पुराणवचनैः पित्रादीनां प्रत्येकमेव देवतात्वमवगम्यते । ननु
आद्रममावास्यायां पितृभ्यो दद्यादिति गौतमोक्तेः पितृभ्योदद्यात्
पूर्वेषुः ब्राह्मणान् सन्निधाष्येति वशिष्ठोक्तेश्च समुदितानां देवतात्वमव-
गम्यते । तच्च हि पितृभ्य इत्यनेनैकशेषेणेतरेतरयोगोऽवगम्यते ।
मैवं न हि चतुर्थी देवतात्वं ब्रूते, किन्तु तस्मा कल्पनीयं तद्भवेत् । न

च कल्पयितुं शक्यते । पूर्वोपदर्शितश्रुतिस्मृतिविरोधात् । इतरेतर-
 योगस्याभिधानक्रियापेक्षया लोके वेदे च दृष्टः । यथा गार्गा भोज्यन्तां
 क्षौमे वमानावग्निमादधीयातामिति । ननु तदभयविधत्तदर्शनात्
 प्रत्येकं मिलितानां वा देवतात्वमिति किं न कल्प्यते । अत्र कश्चिदाह ।
 तुल्यबलप्रमाणद्वयोपनिपाते हि विकल्पः स्यात् । न चैतदत्रास्ति । मन्त्र-
 वर्णाद्वि प्रत्येकं देवतात्वमवगम्यते । समुदितानान्तु चतुर्थ्या, चतुर्थी च
 मन्त्रवर्णात् दुर्बला । प्रयोगसमवायी हि मन्त्रवर्णः प्रयुज्यमानावस्थ-
 पदार्थप्रकाशकत्वाद्देवतास्वरूपाभिधायकश्च इति चतुर्थीतोऽभ्यर्हितः ।
 चतुर्थी तु साक्षाद्देवतास्वरूपानभिधायिकेति । अतो न प्रत्येकपक्ष-
 समुदायपक्षयोर्विकल्पः प्रमाणवान् । तत्र । अतिर्हि चतुर्थी, लिङ्गं
 मन्त्रवर्णः, अतिश्च बलीयसी । मन्त्रवम्, तर्हि मिलितानां देवतात्वमाप-
 तितम् । मैवम् । पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्येकदेवतात्वपक्षस्य निर्व्याघात्
 बलतरवचनात्स्पृष्टत्वाच्च प्रत्येकपक्षस्य बलत्वम् । यदि च समुदिताना-
 नामपि देवतात्वं स्यात्तदा ब्राह्मणबलत्वेऽपि कदाचिदेकैकस्मिन् ब्राह्मणे
 समुदितानामुद्देश्यत्वं स्यात्, न तु नियमाद्देदनेति । अथैकब्राह्मणपक्ष-
 एव समुदितानां देवतात्वम् । मैवम् । ब्राह्मणबलत्वेकत्वनिमित्तान्न
 देवतात्वाश्रवणात् । अथान्य एवायं समुदितदेवताकः प्रयोगः, अन्य
 एव प्रत्येकदेवताकः प्रयोग इत्युच्यते तदा समुदितानामुदितदेवताभेदे-
 नागन्तमानविशेषतया ऐकस्यापि प्रवृत्ततन्त्रत्वान्नवगमात्प्रसङ्गानुपपत्तौ
 पृथगनुष्ठाने प्राप्ते चत्वारो ब्राह्मणाः स्युरिति क्त्वा 'दो' देवै पिहकृत्य
 चीनेकैकमुभयत्र वा भोजयेत् सुममृद्दोऽपि' इत्यादिका चिब्राह्मणेक-
 ब्राह्मणपक्षयोः कल्पानुक्रमरूपत्वप्रतिपादिका मन्त्रादिस्मृतिर्बाध्यते ।

किञ्चैकब्राह्मणपत्तेऽपि परिवेषितस्त्रान्नस्य विभागं कल्पयित्वा पृथ-
गेकैकमुद्दिश्य त्यागं दर्शयन् वृहस्पतिरेकैकस्यैव पित्रादेर्देवतात्वं
दर्शयति ।

यद्येकं भोजयेद्विप्रं स्वन्यत्वात् प्रकृतस्य तु ।

स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नन्तु प्रकल्पयेदिति ॥

अत्र केनचित्प्रचेतानाम्ना वचनं कल्पितम् ।

उद्देश्यैको द्विजैको वा एकार्थैकपवित्रकम् ।

पिण्डनिर्व्वपणञ्चैकमिति गालवभाषितमिति ॥

अत्र वाक्ये उद्देश्यानेकत्वेऽपि द्विजैको विभागमपरिकल्प्यैव
पिण्डदानविधानात्समुदितानां देवतात्वं गम्यते । तत्र विभागकल्पना-
वचनैः पृथक्पिण्डदानवचनैश्च विरोधे ध्येयमेव तावदेतद्वचनम् ।
एकोद्दिष्टविषयत्वेन वा व्याख्येयम् । उद्देश्यैकत्वे सति ब्राह्मणभूयस्त्वं
वैकल्यं वास्तु, तथाप्येकमेव आहुं कर्त्तव्यमित्यर्थः । उद्देश्यभेदे हि
द्विजैकोऽपि पूर्व्ववचनैरेव भेदेनानुष्ठानस्य सिद्धत्वात् । एकब्राह्मण-
निमन्त्रणवति प्रयोगान्तरे समुदितदेवतात्वपक्षाश्रयणे तत्र 'उन्नन्तस्त्वा'
इत्यावाहनश्लोऽन्वयो न स्यात् । ननु 'उन्नन्नुन्नन्त आवाह पितृन्' इति
बहुवचनान्तेन पितृशब्देन दन्द्ममानार्थैकशेषवशादितरेतरयुक्ताना-
मेव पित्रादीनां देवतात्वमभिधीयत इति लिङ्गात् तत्रैव विनियोगे
कथमनन्वयाशङ्का क्रियते । उच्यते । 'उन्नन्तस्त्वा' इत्यनया यजमानस्य
पितरं पितामहं प्रपितामहं नामभिरावाह्येति प्रत्येकदेवतावत्येव
प्रयोगे वैजवापवचनैर्विनियोगादैकैवलिङ्गानुरोधात् । तस्मादेक-
ब्राह्मणपत्तेऽपि प्रत्येकमेव पित्रादीनां देवतात्वमिति प्रत्येकमेवेवाद्दिश्य

सर्व्वत्यागा विधेयाः, न तु कदाचिदितरेतरयोगाभिधायिना इन्द्र-
समासेन समुदितामुद्दिश्येति स्थितम् । अथेदं विचार्य्यते । किमेषां
मपत्नीकानां देवतात्वं उत केवलानामिति । तत्र तावत् केवलाना-
मिति हरिहरो मन्यते । तथा च ब्रह्मपुराणे प्रयोगवाक्यं मपत्नीका
इति विशेषणपूर्वन्यमेव रचितं दृश्यते ।

एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुलमादरात् ।

असुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नम इति ॥

अत्राद्ये असुकशब्दे सम्बन्धनामनौ विवक्षिते । द्वितीये गोत्रं स्पष्ट-
मेव । तदेवं प्रयोगवाक्यं निष्पद्यते । अस्मत्पितर्यश्चदत्तशर्मन् वामिष्ठ-
गोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमो नम इति । कल्पसूत्रेष्वपि वाक्यरचना-
विशेषणपूर्व्वैव दृश्यते । तद्यथा साङ्ख्यायनगृह्ये । अन्नश्चामावेतन्न
इत्युद्दिश्य भोजयेदिति । विष्णुस्मृत्येऽपि पित्रे पितामहाय नामगो-
त्रेभ्यो गोत्राभ्यामुदङ्मुखेऽर्पित्यादि ।

न चात्र पत्नीविशेषणवतः पित्रादेर्देवतात्वे प्रमाणमस्ति । न चैवं
वाच्यम् । “अम्बुत्कामु वृद्धौ च प्रतिमंत्रसं तथा । अत्र मातुः पृथक्
आङ्गुलमन्त्र पतिना सहेति” शातातपस्वतौ मातुः पत्या सह आङ्गु-
कर्त्तव्यमिति वचनात् पत्नीविशेषणवतः पित्रादेर्देवतात्वं कल्पनीय-
मिति । यतः कल्पनायां पूर्वापदर्शितपुराणादिस्थितप्रत्यक्षप्रयोगवाक्य-
विरोधः स्यात् । किञ्च पतिना सहेति वचनात् ऋहयुक्तेऽप्रधान इति
शब्दानुशासनाच्च पत्युः सहयोगेनाप्रधानत्वात् प्राधान्योपपत्त्यापकविशेष्य-
त्वानुपपत्तौ सभर्त्तृकार्यै मात्रे इति प्रयोगवाक्यं स्यात् । किञ्च यथा
‘पत्नीवत दहं गृह्णाति’ इत्यत्र पत्नीवतो निरपेक्षस्य देवतात्वे सिद्धे

‘सजूर्देवेन त्वद्वा सोमं पिव’ इति महत्वे श्रुतिमामर्थ्येन न त्वद्वा सहितस्य देवतात्वमेवमिहापि ‘पित्रे पितामहाय आहुं कुर्यात्’ इति निरपेक्ष-
श्रुतेर्न पत्नीसहितस्य देवतात्वमिति । न च वाच्यम् तद्धितविरोधात्तत्र
तथा । अत्र तु कल्पनीयं देवतात्वम् । महश्रुतिमामर्थ्यात् सपत्नीक-
स्यैव कल्प्यमिति । यतस्तत्रापि गृह्णातीति गृहणमात्र एवाद्देश्यत्वश्रव-
णाद्देवतात्वं कल्प्यमेव । यथेन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिष्विन्द्रवाय्वादीनां ।
इतश्च न पत्नीविशेषणवतः पित्रादेर्देवतात्वम् । यतः ‘न योषिद्भ्यः
पृथग्दद्यादवमानदिनादृते । सभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरामां यतः स्मृता’
इत्यादीनि वाक्यानि योषितां विशेषणत्वेनाप्युद्देश्यत्वं नास्तीत्येतेदेव
प्रतिपादयन्ति । न चैतद्भवत्यम् पृथग्दाननिषेधादपृथग्दानमनुमत-
मिति । पतिविशेषणत्वेनाप्युद्देश्यत्वमभ्यनुज्ञायत इति योषिद्गृहण-
स्याविशेषणत्वात् । यतोऽस्मिन् पत्ने पत्नीसाहित्यात्पुरुषाणामपि
पृथग्दानाभावात् । तस्मान्न योषिद्भ्यो दद्यादित्येतावदेवात्र विधीयते ।

‘स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरामां यतः स्मृता’ इत्ययं हेतुवन्निगदो-
ऽप्यमुमेवार्थं द्योतयति । अत्र हि भर्तृपिण्ड इति पिण्डो व्यपदिश्यते
न पत्नीपिण्ड इति । यदि पत्न्या अपि तस्मिन् पिण्डे भर्तृविशेषणत्वे-
नाद्देश्यत्वं स्यात्तदा द्वयोरेवामौ पिण्ड इति द्वाभ्यां व्यपदिश्यते ।
तस्मात्पुरुषानेवोद्दिश्य प्रदीयमानपिण्डांशुभ्यो योषितामपि तृप्ति-
र्भवतीति नाद्देश्या योषित इत्युक्तं भवति । अतएव मत्स्यपुराण
अग्निमत्स्यकर्तृकामावास्याश्राद्धप्रयोगे पत्नीनां पृथक्पिण्डा विहिताः ।
न पुनः पितृविशेषणत्वेनाद्देश्यत्वं विहितमिति । तद्यथा

षड्वत्तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा तथोदकम् ।

दद्याद्दुदकपात्रैस्तु मल्लिनं मय्यपाणिना ॥

इत्यादिनाञ्जेखनावनेजन-ग्रहण-निनयन-प्रत्यवनेजन-नमस्कार-गन्ध-
पुष्पाद्यर्चनाद्यन्तं पित्रादिषट्पुरुषपिण्डदानप्रयोगमभिधायोक्तम् ।

ततः कृत्वान्तरे दद्यात्तत्पत्नीभ्यः कुशान् बुधः ।

तत्तत्पिण्डादिकं कुर्यादावाहनविमर्जनम् ॥

इति चतुर्विंशतिमतेऽप्युक्तम् ।

तथाहं वर्जयित्वैकं स्त्रोणां नास्ति पृथक्क्रिया ।

केचिदिच्छन्ति नाशोणां पृथक्श्राद्धं महर्षयः ॥

इति माह्व्यायनगृह्येऽपि पत्नीनां पृथगेव पिण्डदानं विहितम् । न
पुनः पतिविशेषणत्वेनेति । तस्मात् पित्रादीनां केवल्नानां देवतात्वात्
मपत्नीकेति विशेषणपृष्टव्य एव पित्राद्युद्देशः कर्त्तव्य इति प्राप्तेऽभि-
धीयते । मपत्नीकानामेव देवतात्वमिति 'अन्यत्र पतिता महति वच-
नात् । न च मभर्त्तृकार्ये मात्र इति प्रयोगप्रसङ्गः । प्रतीयमानस्यापि
पत्न्याः प्राधान्यस्यात्राविवक्षितत्वात् । पतिमहत्त्वस्य प्राधान्यस्य च
विवक्षितत्वे गौरवं स्यात् । प्राप्ते च कर्मणि गुणद्वयविधौ वाक्यभेदः
स्यात् । अप्राधान्यकारणानां भृयमासुपलभ्नात्तेषाञ्चैककारणापेक्षया
बलीयत्वात् । विपतिषिद्धधर्मममवाये भृयमां स्यात् मधर्मत्वमिति
न्यायात् । अथ तानि कारणानि प्रदर्शयन्ति । तत्र तावत् 'अश्वश्रुतासु
दृष्टौ च प्रति संवत्सरं तथा । अत्र मातुः पृथक्श्राद्धे' इत्येतावता
पदकदम्बकेन मातृश्राद्धस्य पृथक्मात्रमभिधाय अन्यत्र तद्गतितरेका-
भिधानं कृतम् । 'अन्यत्र पतिता महति तत्र पूर्वमभिहिताप्राधान्य-
व्यतिरेकात्मकस्य प्राधान्यस्याप्यभिधाने विवक्षिताभिधानमेव । विव-

जिताभिहितव्यतिरेकातिरिक्तत्वात् । स्त्रीधर्मेषु स्त्रीणां पतिपार-
 तन्त्र्यादप्राधान्यमुक्तम् । लोकतोऽपि तदेव गम्यते । तस्मादस्तु-
 बलविरोधात् शब्दबलोपनीतं प्राधान्यमविवक्षितमिति कल्प्यते । ननु
 शब्दैकप्रमाणके आद्भुक्तृव्यापाररूपे देवतात्वेनाभिधाने प्राधान्यं
 शब्दबलोपनीतम् । लोकादिभिश्च पत्नीव्यापारे पतिपारतन्त्र्यमवग-
 तम् । न च तयोर्बिरोधोऽस्तीति । कथं तद्वलात् प्राधान्यस्या-
 विवक्षेति । उच्यते । 'प्रथिता प्रेतकृत्येत्यादिवचनपर्यालोचनया-
 भोजनद्वारेण प्रमीतमनुष्योपकारिकेयं आद्भुक्तियेत्यवगमान पत्या
 मह पत्या अपि भोजने क्रियमाणे स्वकार्यं तत्परतन्त्रतास्तीति ।
 तथैवाभिधाने प्राप्ते आद्भुक्तृव्यापारेण मह विरुद्धं लोका-
 दवगतमप्राधान्यमिति । तदनुरोधात् प्राधान्यमविवक्षितं गम्यते ।
 पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय आद्भुं कुर्यादित्येवंविधे आद्भु-
 त्पत्तिविधौ पित्रादीनां देवतात्वेऽवगते पूर्व्यावगतेन तेनैव प्रधान-
 स्थानवरोधे पश्चादागच्छतस्तत्पत्नीनां देवतात्वस्यागन्तूनां निवेशोऽन्त
 इति न्यायादप्रधानस्थानाश्रयणमेवाचितमिति नेत्यत्तिशिशुगुणवि-
 रोधोऽपि । न हि मुखान्तरेण निविशमानफलचममवदृत्यत्ति-
 शिष्टेन बाधितुं शक्यते । विशेषणत्वेन निविशमानं सुतरां न शक्यते ।
 सर्वस्यापि विशेषणं प्रति साकाङ्गत्वात् । अतएव मामान्यतो विहित
 विशेषणेन सम्बध्यते । यथा सोमस्तिपर्शत्वादिना विशेषणेन । न
 चैवं सति लघुरपि विशेषणत्वमुखेन प्रसङ्गः । विध्यभावात् । अत्र तु
 पतिना मह मातुः आद्भुं कर्त्तव्यमिति आद्भुं देवतात्वं विधीयत
 इति, वैषम्यात् । इतश्च पित्रादिआद्भुं तत्पत्नीनां देवतात्वमप्र-

धानत्वञ्च । यतः ज्ञातातपेन पतिश्राद्धे पत्न्या अंशभागित्वमुक्तम् ।
 एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे ह्यते ।

पत्नी पतिपितृणाञ्च तस्मादंशेषु भागिनौति ॥

अंशशब्दो हि महाद्रव्यस्यैकदेशं वदन् पित्रादिभोज्यार्थाच्चित्त्व-
 पत्वं महाद्रव्यत्वं गमयन् तद्भोज्यार्थां पित्रादीनां प्रधानदेवतात्वं
 गमयति । एकमूर्त्तित्वञ्चात्र प्रेतभावापगमेन पितृभावप्राप्त्या सावृक्ष-
 सन्निकर्षादिरूपमेव श्राद्धभोज्ययोग्यतापादकं सारूप्यम् । न पुनर्भुक्ष-
 मैकरूप्यं, तस्यासम्भवात् । न हि क्षेत्रज्ञद्रव्यस्यैक्यं शरीरैक्यं वा कश्चि-
 त्काले वृश्यते । नापि शिष्टसम्पत्तम् । न चाप्यबाधितम् । एकस्मि-
 न्दहे क्षेत्रज्ञभेदात् बुद्धीच्छा-प्रयत्न-प्रवृत्तिवैमत्योत्पत्तिरिह मानात्म-
 वादिनः । वृक्षस्यतिष्ठतावपि पित्रादिश्राद्धे माचादीनां सहभावेन
 देवतात्वं वृश्यते ।

स्त्रेण भर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधाममम् ।

पितामही च स्त्रेणैव स्त्रेणैव प्रपितामहीति ॥

शङ्खस्मृतावपि ।

अम्बुष्टकां तथा मातृश्राद्धं चैव मृताहनि ।

ऐकोद्विष्टं तथा मुक्ता स्त्रीषु मान्यत् पृथग् भवेत् ॥

षट्त्रिंशत्प्रतेऽपि ।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

न पृथक्पिण्डदानञ्च तस्मात् पत्नीषु विद्यत इति ॥

नन्वत्र यतो भर्त्रा सहैकत्वं सा गता पत्नी तस्मात्पत्न्याः पृथक्-
 पिण्डदाननिषेधावगमाद्गृह्यत्वमेवावगम्यते । मीमं । पृथक् न विद्यत
 8

इत्यभिधानादपृथग्विद्यत एवेत्यनुज्ञा गम्यते । न च तदा पत्युरपि पृथ-
 गदानाभावात् पत्नीग्रहणमविवर्चितं स्यादिति वाच्यम् । यतोऽत्र पत्या
 सह पत्न्याः आद्धे क्रियमाणे पतिमपेक्ष्य प्राधान्याप्राधान्यनियमेन
 प्राधान्येनैव वा तुल्यप्रधानतया वा निर्देशो न कर्त्तव्यः, किन्तु
 पतिविशेषत्वेनैव, इत्येवंविधाप्राधान्यविवर्त्तार्थत्वात् पत्नीग्रहणस्य भवति
 चैवंविधप्रधानाप्रधानविषयो निर्देशः । पर्षद्भोजनार्थपाकात् पृथक्
 चैत्रभोजनार्थः पाक इति न ह्यत्र चैत्रभोजनार्थः पाको नास्ति, न वा
 चैत्रग्रहणमविवर्त्तितं जातम्, किन्त्वपृथग्भावेऽप्यप्रधानत्वगमकम् ।
 तथात्र पत्न्या अपौति । एवमेव चैतद्वचनं व्याख्येयम् । अन्यथा
 न विद्यत इत्येतावन्मात्रेऽर्थे पृथक् न विद्यत इत्येतावद्वाक्यं स्यात् ।
 तथा च पृथगित्यनर्थकं भवेत् । अनेनैव च न 'योषिद्भ्यः पृथग्द-
 द्यादवसानदिनादृते' इत्यत्रोक्तो योषिद्ग्रहणस्याविशेषत्वप्रसङ्गाऽपि
 निराकृतः । यत्तूक्तं 'स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिगामां यतः स्मृता' इत्यत्र
 भर्तृपिण्ड इति पिण्डो व्यपदिश्यते । न पत्नीपिण्ड इति कृत्वा न
 योषितां तत्रोद्देश इति । तदपि न वाच्यम् । पत्युः प्राधान्याभि-
 धानात् । पत्युः पत्न्याश्च देवतात्वाविशेषणकेन प्रधानेनैव निर्देश-
 स्योचितत्वात् । अतः मिद्धममावास्यादिकालिकेषु पित्रादिश्राद्धेषु
 तत्पत्नीनामप्यप्राधान्येनोद्देश्यत्वमिति । तथा चास्मत्पितृश्राद्ध-
 शर्धन् वामिष्ठगोत्र मपत्नीकैतत्तुभ्यमन्नमित्यादिप्रकारप्रयोगवाक्य-
 माचारानुग्रहवशात् प्रत्येतव्यम् । येऽत्र मन्यन्ते । स्थितश्चेत्पतिश्राद्धे
 पत्नीनामुद्देश्यत्वं तर्हि सम्बन्ध-नाम-गोत्राणि यथावत् परिकीर्त्तयेत्
 'नामगोत्रं पितृणान्नु प्रापकं इत्यकथयोः' इत्यादिविधिमिच्छर्थं पत्नी-

नामपि गोत्रनामनौ कीर्त्तनीये इति, तेषान्नु मतेन अस्मत्पितर्यश्चदत्त-
 शर्क्षन्वासिष्ठगोत्र मावित्रीनामिकया वामिष्ठगोत्रया पत्न्या सहैतत्तुभ्य-
 मन्नमित्यादिप्रकारकं प्रयोगवाक्यमनुसन्धेयम् । अस्मिंस्तु पत्ने यदा
 वज्रपत्नीकः पिता भवति तदा असुक्रासुक्रनामिकाभिर्वासिष्ठगोत्राभिः
 पत्नीभिः सहैतत्तुभ्यमन्नमित्यादिप्रकारकं प्रयोगवाक्यं प्रयोग्यम् ।
 स्वजननीयतिरिक्तानामपि एकत्वं मा गता भर्त्तुरित्यादिवाक्यवशाद्-
 विशेषेण पतिश्राद्धेऽंशभागित्वात् । “ननु स्वेन भर्त्ता समं श्राद्धं
 माता भुङ्क्ते इति” माहशब्देन व्यपदेशात् जननीयतिरिक्तानां पितृप-
 त्नीनां न महोद्देश इत्यत्रगम्यते । नैतदेवम् । सर्व्वासामपि माहत्वात् ।
 कथमित्यं “सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चतुर्विणी भवेत् । सर्व्वासा-
 स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भनः” ॥ इति मनुवचनात् । मन्वन्त्यासां
 सोदरजातपुत्राभावे सपत्नीपुत्रेण पुत्रवत्त्वमिति वचनार्थावगमात् सप-
 त्नीपुत्रमात्रविषयत्वं वचनस्येति कथमत्रिशेषेणोक्तप्रयोगवाक्यरचनेऽप-
 पद्यते । उच्यते । सपत्नीपुत्रेणापि पुत्रवतीत्वं भवतीत्येतावन्मात्रस्यात्र
 वचने त्रिवचनित्वात् । “एका चेत् पुत्रिणी नान्या” एवंविधायां त्रिव-
 च्चायामेव शब्दार्थाध्याहारप्रसङ्गः । ननु, सर्व्वास्यापि शब्दस्यान्यनिवृत्ति-
 परत्वान्नाध्याहारदोषः, मैत्रम् । स्वार्थमसर्पणपरत्वमेव शब्दानामौत्स-
 र्गिकं नान्यनिवृत्तिपरत्वम्, तत्परत्वे हि सर्व्वासां परिमंख्यार्थत्वापत्तेः ।
 यदि चैकाचेदित्यन्यनिवृत्तिपरं स्यात्तदा द्वयोः पुत्रवत्यास्तत्पुत्राभ्यां
 द्वितीयाद्याः पुत्रवत्यो न स्युः । अथैका चेदित्येतन्न द्वितीयां निवृत्त्यर्थं
 किन्तु स्वेन पुत्रेण पुत्रिण्याः सपत्न्याः सपत्न्यन्तरपुत्रेण न पुत्रवतीत्वं
 स्वेनैव तु तद्भवेत्, अपुत्राया एव तु सपत्नीपुत्रेण पुत्रवतीत्वमिति ।

पुत्रवतीव्यावृत्त्यर्थमेवकेति पदमिति । मैवम् । एकपदस्य पुत्रवतीव्या-
वर्त्तनसामर्थ्याभावात् । स्वार्थविपरीतो ह्यर्थः शब्देन व्यावर्त्तते नान्यः ।
अनेक एव चैकशब्दार्थविपरीतो न तु पुत्रवतीत्येषः । नन्वस्लोकशब्दः
पुत्रिणीव्यावर्त्तनाममर्थः पुत्रिणीशब्द एव तु भविष्यति । ननु चित्र-
मिदम्, पुत्रिणीशब्द एव पुत्रिणीव्यावर्त्तक इति । स्वार्थादन्वोहि
शब्देनार्थो व्यावर्त्तते न पुनः स्वार्थ एव । न हि भवति पुत्रिणीं न
निमन्त्रयेत्यत्र सपुत्रायाः व्यावृत्तिः । अथ किं पुत्रिणीं न निमन्त्रयेत्य-
त्रापि न भवति व्यावर्त्तकः । मैवम् । न ह्यत्र पुत्रिणीशब्दे व्यावर्त्तकः,
किन्तु नकारः, न चासौ प्रकृतेऽस्ति । अथ स्वेन पुत्रेण पुत्रिण्याः
पुत्रवतीत्वाभावश्चाविषयत्वायोगात् सिद्धेन च तत्पुत्रिणीत्वेनान्याषां
पुत्रवतीत्वसाधनात् स्वेन पुत्रेण पुत्रवत्याः पुत्रवतीत्वप्रतिपादनमना-
काङ्क्षितमनर्थकमात्माश्रयदूषितञ्चेति । न हि भवत्येवंविध उपदेशः
या येन पुत्रेण पुत्रिणी भवति सा तेन पुत्रेण पुत्रवतीति । एवं हि
मत्येकस्यैव विभेदत्वानुवाद्यत्वे उपसृष्टणत्वेापलक्ष्यत्वे ज्ञातत्वाज्ञातत्वे
च युगपदेकं ऽप्युच्यते स्याताम् । अतः पुत्रिणीशब्दः समभिव्याहृतप-
दान्तरसङ्गतः पुत्रिणीं व्यावर्त्तयतीति न कस्यिद्विरोधः । उच्यते ।
या येन पुत्रेण पुत्रवती सा तेन पुत्रेण पुत्रवतीत्युपदेशामभवेऽपि
एकस्याः पुत्रेण सपत्नी पुत्रवत्यपुत्रा वा पुत्रवती भवतीत्यन्यस्याः
पुत्रत्वोपदेशस्यभावात् समभिव्याहृतपदान्तरसङ्गतोऽपि न पुत्रवती-
निवर्त्तने क्लृप्तः पुत्रिणीशब्द इति । तदेवमेकस्याः पुत्रेण पुत्रवती पुत्र-
रक्षिता वा पुत्रवतीत्येवन्तरमाहपुत्रस्य सपत्नीपुत्रवतीतिवचं वचनमिति
व्याख्या अपि सिद्धव्याः वाधररक्यादिभिः सिद्धव्यास्तु वचनमेवैतद्व्याख्याः ।

नन्वेवं सति स्त्रे पुत्रे विद्यमानेऽपि सपत्नीपुत्रेणौर्द्धदेहिकं कर्तव्यं
 स्यात् पुत्रत्वेन तस्याप्यधिकारात् । मैवम् । तस्यौर्द्धदेहिकं यावताम-
 धिकारस्तावद्भिः पृथक् पृथक् क्रियते, किन्तु मर्त्यानुमत्या सद्यदेवेमै-
 वेति वक्ष्यते, अन्यथा सोदरैरपि सर्व्वस्तस्य पृथगनुष्ठानमापद्येत् । सप-
 त्नीपुत्रस्य ओष्ठत्वेऽपि स्त्रोदरजातस्यैवान्तरङ्गत्वात् मातुरौर्द्धदेहिकेष्व-
 धिकारः । ननु यदि स्त्रेन पुत्रेण पुत्रवत्यपि सपत्नीपुत्रेण पुत्रवती
 स्यात् तदा “भ्रातृणामेकजातानामेकस्येत् पुत्रवान् भवेत् । सर्व्वे ते
 तेन पुत्रेण पुत्रिणे मनुरन्नवीत् ॥” इति वचनादमावास्यादीं पितृभ्रातृ
 क्रियमाणं पुत्रवतः पितृव्यस्यापि पितृत्वात् द्विपितुः पिण्डदानं स्यादिति
 स्मृतस्तस्याप्युद्देशः प्राप्नोति, इति चेत् हन्त तर्ह्यपुत्रपितृव्यस्योद्देशः
 पितृभ्रातृ प्रमज्जमानः केन वार्य्येत । अथ पितृव्यं पितृत्वस्य गौण-
 त्वादन्युद्देश इति मतम् तर्हि कदाचिदपि भ्रातृसुतः सुतगर्हितस्य
 पितृव्यस्य भ्रातृं न कुर्यात् । अथ पुत्रकार्य्यकरत्वेनोक्त इति हत्वा
 तत्कुर्यात्, हन्तदानीममावास्यादिकालेऽपि पितृभ्रातृ किमिति
 पितृव्योद्देशं न कुर्यात् । योऽपि च द्यामुष्याद्यणन द्वितीयः पितोद्देश्यते
 सोऽपि गौण एवेति नोद्देशमर्हतीति । अत्रोच्यते, न वयमत्र मातृ-
 त्वेन जननीत्यतिरिक्तानां पितृपत्नीनां महभावेनोद्देश्यत्वं ब्रूमः, किन्तु
 पितृपत्नीत्वेनैव, “स्त्रेन भर्ता ममं भ्रातृं माता भुङ्क्ते सुधामम”
 मित्यत्र मातृशब्दस्य पितृपत्नीमात्रोपपन्नतणपरत्वात्, अत्रपु वचनेषु
 पत्नीशब्दपुरस्कारेणैकभ्रातृ भोक्तृत्वविधिदर्शनात् । वरुणपत्नीके च
 पितामहे सर्व्वानां तत्पत्नीनां महाद्देशं न कथितं मन्देहाऽस्ति ।
 तादृशं प्रपितामहेऽपि न मन्दह इत्यविचारितमिदुः सर्व्वोद्देशं

इति । मातामहादिश्राद्धेषु तु सहभावेन तत्पत्नीनामुद्देशे माताम-
हानामप्येवमित्यादिपितृश्राद्धमास्योपदेशादवगन्तव्यः । “न योषिद्भ्यः
पृथग्दद्यादवमानदिनादृते स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरामां यतः स्यता”
इत्यादिभिर्ब्रह्मचरैश्चावगन्तव्यः । तदेवमेतन्निर्व्यूढं, यत् व हपत्नीकपित्रादि-
देवत्यामावास्यादिसाधारणकालिकश्राद्धप्रयोगे अस्मत्पितर्यज्ञदत्तशर्कन्
वासिष्ठगोत्रामुकामुकनामिकाभिर्वामिष्टगोत्राभिः पत्नीभिः सहैतत्तुभ्य-
मन्नमित्यादिभिः स्वोपुंसाद्देशोपलक्षितैर्वाक्यैरनुष्ठानं कर्त्तव्यमिति ।

अत्र मिद्वान्तोभिधीयते । तत्र तावन्मुख्ये पार्ष्वणे जननीव्यति-
रिक्तानां पितृपत्नीनां न सद्देशः कर्त्तव्यः । नापि पितृजननी-
व्यतिरिक्तानां पितामहपत्नीनाम्, नापि पितामहजननीव्यतिरिक्तानां
प्रपितामहपत्नीनाम् । तामां हि स्वोदरजातसुतमद्भवेऽन्योदरसुतानां
व्यवधानात् । श्राद्धेषु नियमेनाधिकारो नास्तीति वक्ष्यते । अनियमेन
तु कृपया स्नेहेन वा भवति । न चामौ नित्येन विधिना मन्वन्मर्हति,
नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । ननु तामां पितृदिपत्नीत्वेन सहभा-
षायं नित्यविधिप्रष्ठभावेनागतो नाधिकारमपेक्षते, नित्यविधिप्रष्ठभा-
वेनागतत्वादेव वा नित्यमधिकारान्तरमनुमाय प्रवर्त्तते । मैवम् ।
पत्नीत्वेनापि सहभावो भवन् स्वतन्त्रमिद्वेवाधिकारमपेक्ष्य भवितु-
मर्हति । ऋषो हि कर्ष्यं बाधते, निश्चितश्चाप्यनिश्चितम्, संवादी च
असंवादिनम् । जननीश्राद्धाधिकारो हि ऋषो निश्चितः संवादी च ।
अन्यस्तु विपरीतः । इतश्च जनन्यादिव्यतिरिक्तानां न सहभावेनाद्देशः
नित्यानित्यसंयोगविरोधान्तरात् । न हि जनन्यादिव्यतिरिक्ता पित्रा-
दिपत्न्यो भवन्त्येवेति नियमोऽस्ति । सोऽयं तामां पात्रिक-सहभावो

न नित्यकर्मसम्बन्धार्हः । जननी तु नियमेन भवत्येवेति सहभाव-
 मर्हति । अतएवापुत्राणामपि तामां न नित्ये कर्मणि सहभावः,
 यतः सद्भाव एव तामामनित्यो भवति । योऽपि मातृत्वादेव तामां
 सहभावोऽभिमतः सोऽपि न समीचीनः । गौणं हि तामां मातृत्वं
 पितृव्यस्यैव पितृत्वम् । गौणमुख्ययोर्हि मुख्यं सम्प्रत्यय इति न्यायात् ।
 मातृशब्दवता वाक्येनोपदिश्यमानोऽर्थो जनन्या एव भवतीति ।
 अन्यथा पितृव्यस्यापि गौणपितृरूपत्वात् ज्ञामुष्यायणकर्त्तृक इवामा-
 वास्याश्राद्धे क्षेत्रिणः समुद्देशः प्राप्नोति । ननु यदि मुख्यं सम्प्रत्ययः
 क्षेत्रिणोऽपि तर्हि नोद्देशः प्राप्नोति । मैत्रम् । “द्वौ द्वौ पिण्डो
 निर्लपेद्दृष्टेर्केकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावनुकीर्त्तयत्” इत्यादिवचनश्रुत
 तद्देशं न तु पितृभ्यः पितामहेभ्यो दद्यादित्येतदशादिति । अतएव
 द्वौ पिण्डानित्यादिवाक्यानामर्थान्त्वमन्यथा पितृत्वं नैव तत्प्राप्तिरानर्थक्यं
 भवेत् । किञ्च क्षेत्र्यादिपिण्डदानार्थमेव क्षेत्रजादिपुत्रोत्पत्तिविधा-
 नादमुख्येऽपि सप्रत्ययो न तु मातृविषयः । इतश्च मातृरूपेणैव
 जननीत्यतिरिक्तानां नोद्देशः तामां मातृत्वाभावात् । “मर्त्यास्तास्तेन
 पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनु” इत्यनेन सपत्नीपुत्रस्य पुत्रकार्यं करत्वं
 विहितं न मातृसपत्न्या मातृत्वं मातृकार्यं करत्वं वा । ननु किमिदं
 मातृकार्यं नाम । उच्यते । नित्याधिकारविहितस्य पुत्र कर्त्तृकस्य
 मातृश्राद्धस्य देवतात्वेन निष्पादनम् । अथ किं पुत्रकार्यं नाम ।
 उच्यते । लोकान्तरगताया मातुः श्राद्धादिना तृष्यादिनिष्पादनम् ।
 ननु कोऽत्र त्रिंशः । यदेव हि पुत्रकार्यं श्राद्धं तदेव देवतात्वेन
 माता निष्पाद्यत इत्युक्तमेव द्वयोः कार्यं । मत्प्रसेवं । किन्त्वैकमेव

आङ्गस्य प्रयोजनभेदरूपः कार्यभेदोऽभिमतः । अतो यत्र नित्यानु-
 ष्ठानसिद्धिमनुसन्धाय पुत्रः आङ्गे प्रवर्त्तते तत्र पुत्रः स्वकार्यमेव
 करोतीति न मातृसंपत्त्याः पार्ष्णे सहभावेनोद्देश इति । अनेनैवा-
 ष्टहासक्रान्त्युपरागादिकालविहितानि नैयमिकानि यानि आङ्गानि
 व्याख्यातानि पार्ष्णधर्मातिदेशवन्ति हि तानि भवन्ति । यानि पुनः
 शुद्धीच्छया^(१) फलेच्छया वा पितृहर्षीच्छया वा क्रियन्ते तान्यपि
 पार्ष्णधर्मातिदेशवन्ति । पितृआङ्गान्येवंविधान्तेव । तदेवममावास्या-
 दिकालिकपितृआङ्गे जनन्याः सहभावेनोद्देशेन जननीसपत्नीनामिति
 स्थितम् । यत्र तु पृथग्नात्आङ्गं विधीयते तृद्धिआङ्गादौ तत्रापि
 मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायाज्जनन्या एवाद्देश्यत्वं नान्यामामिति ।
 यदा तु नानापितृहर्षिकामनया विशिष्टे महापत्यादिकालविशेषे
 गयादितोर्थविशेषे वा आङ्गं कुर्यात् तदा पुत्रवतीनामनुचाराणां वा
 मातृसपत्नीनामपि आङ्गं कुर्यात् । पुत्रवतीनामपि तामां आङ्गेषु
 कृपया स्नेहेन वा सपत्नीपुत्रस्यापि पात्रिकाधिकारवत्त्वात् । एतेनैव
 पितृजननीव्यतिरिक्ताः पितामहपत्न्यः पितामहजननीव्यतिरिक्ताः प्रपि-
 तासपत्न्योऽपि व्याख्याताः । जननीसपत्नीनां गौणत्वरूपत्वेन
 तज्जनकानामपि गौणमेव मातामहत्वमिति न पार्ष्णआङ्गे तेषां
 देवतात्वमित्यपि निरूपितं भवति । यदा तु विशिष्टदेशकालादौ
 नानापितृहर्षिकामनया आङ्गं कर्त्तुमिच्छेत् तदा पालिकेणाधिकारेण
 तेषामपि कुर्यादिति स्थितम् । तदेवं आङ्गकल्पेपितामहादौनां

(१) शुद्धीच्छया इति ख० ।

मानामहादीनाञ्च सपत्नीकानां षष्णाममावास्यादिकालविहिते मुख्य-
 पार्वणे देवतात्वे व्यवस्थिते पार्वणधर्मातिदेशयुक्तेषु साधारणकालिकेषु
 नित्यनैमित्तिककाम्यगोष्ठौशुद्धिआहुष्वपि तेषामेव देवतात्मिति
 स्थितम् । यात्रायान्तु यदाधिकार्यैव स्वयं यात्रां कर्तुमारभेत
 तदा तावत् स्वपितृभ्य एव आहुं कुर्यादित्यतत् सिद्धमेव । यदा
 तु स्वयमशकृत्सादारभ्ये सामदानादिना समुत्साह्य कर्त्तन्तरं प्रेर-
 यति तदा सन्देहः । किमयं कर्त्ता स्वभ्यः पितृभ्यः आहुं कुर्यात्
 उताधिकारिपितृभ्य इति । तत्र “यो यः कश्चित्तीर्थयात्रामनुग-
 ष्केत्” इत्यादिना कर्त्तव्यस्य आहुोपदेशात् आहुदेवताविधाय-
 कानां पित्रादिश्चिदानां सम्बन्धपेनायां मन्त्रिहितः कर्त्तव्यो सम्बन्धो
 भवितुमर्हति । ननु येन केनचित् क्रियमाणायामपि यात्रायामधि-
 कारवर्कतृत्वमप्यधिकारिण एव अधिकारकर्तृत्वयोः सामानाधिकर-
 ण्यात् । न हि परिक्रमवेतफलोत्पादके कर्मणि कश्चिदात्मनः कर्तृत्वं
 चाहुमर्हति । न चानर्हं शब्दे बोधयति । तस्माच्छब्दप्रमाणकेषु
 कर्मध्वधिकारिण एव कर्तृत्वं शब्देन ज्ञापितम् । अतस्तस्मैव भवति ।
 कथमन्यथा अन्येन कृतमधिकारिणैव कृतमित्युच्यते । मत्स्यमंत्रं ।
 शक्तिरेव त्विह कल्प्यवचनेनापादिता । अतः कर्त्तव्यतरेण कृतं कर्मण्य-
 धिकारिणः^(१) फलभागित्वेन कर्तृत्ववादे गौण एव । लौकिकं हि
 कर्तृत्वं प्रत्यक्षादिप्रमेयम् । लोकश्च यस्मिन् प्रयतमाने यत् कर्म
 निष्पद्यते तमेव तत्र कर्त्तारं व्यवहरति । अस्तु वा कर्त्तव्यतरेण क्रिय-

(१) अधिकारिवशादिति ग० ।

माणे कर्मण्यधिकारिणः प्रयोजककर्तृत्वेन कर्तृत्ववादो मुख्य एव । किन्तु यदधिकारबोधममये साक्षात् कर्तृत्वमवगतं तदैयधिकरणं प्राप्तमेव । अतः कर्त्तव्यं स्वपितृभ्यः आर्द्धं कुर्यादिति । अत्रोच्यते । मुख्यवदनु-
 कन्पावस्थायामपि यथावगतान्वेवानुष्ठानव्यानि प्रकृते चाधिकारिकर्तृ-
 मन्वन्धिपितृभ्यः आर्द्धमवगतम् । तदन्योऽपि कर्त्ता कुर्वन्स्तेभ्य एव
 करोति । कर्त्तव्यस्यां स्थितमपि आर्द्धं यात्राङ्गमेव न कर्त्तव्यम्
 अनन्यनिष्ठभावात्तत्वे मत्प्रधिकारविधिना गृहीतत्वात् । अतो यात्रा-
 धिकारिपितृभ्यः आर्द्धमिति । पुण्यर्थं तु काम्यवदेवताः । “एकौद्दिष्टन्तु
 यच्छ्रार्द्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते” इत्येवं लक्षणलक्षिते तु नैमित्तिके
 पार्वणधर्मातिदेशाभावात्तत्र षण्णां देवतात्वं किन्त्वेकमेव । अस्मिंश्च
 साधारणकालिकेऽपि न मयन्नोकस्य देवतात्वमेकौद्दिष्टममाख्याबाधप्रम-
 ज्ञान् । “पत्नी पतिपितृणान्तु तस्मादंशेषु भागिनी” इत्यादिवाक्यवला-
 क्कघन्यप्रमाणस्य बाधोऽस्त्विति चेत् मैवं । ममाख्यानाधिष्ठिते विषये
 वाक्यावकाशादविरोधात् प्रमाणममावेशलाभे बाधस्यान्याय्यत्वात् ।
 मांवल्लरिक्तन्तु केषाञ्चित् पितृपितामहाद्याचारपरम्परया स्मृतिविशेषा-
 नुग्रहवशाच्चैकदैवत्यं केषाञ्चित्त्रिदैवत्यं । तत्र च मात्रादीनां मात्रामहा-
 दीनाञ्चानुद्देशः । तदेतत् मांवल्लरिक्तप्रकरणे विस्तरेण निर्णयते । षोडश-
 आर्द्धानि त्वेकदैवत्यानीति प्रेतआर्द्धप्रकरणे वक्ष्यते । तेषां तु आर्द्धाना-
 नामाभ्युदयिकआर्द्धानुष्ठाने प्रमत्ते स्वकालात्मपिण्डौकरणापकर्षं तदन्त-
 तथापुरुषानुष्ठाने कृते तान्येव च पुनः कुर्यादिति वचनादावर्त्तमानानि
 प्रतिमास्थानि त्रिदैवत्यानि कार्याणि । मपिण्डौकरणात् प्रेतभावा-
 पगमे सति तेषामनुष्ठीयमानत्वात् । मपिण्डौकरणञ्च पार्वणिकौद्दिष्ट-

कर्मद्वयात्मकमिति चतुर्देवत्यं । नारायणबलिस्तु ब्रह्म-विष्णु-शिवाः
सपरिवारो यमः प्रेतश्चेति पञ्चदेवत्यः । तथा चोक्तं भविष्योत्तरादिषु ।

पञ्चपिण्डान् प्रदद्याद्देवै रूपात्मनुस्मरन् ।

प्रथमं विष्णवे दद्याद् ब्रह्मणेऽथ शिवाय च ॥

यमाय सपरिवाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।

मृतं मङ्गीत्यं मनसा गोत्रपूर्वं ततः परम् ।

विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पञ्चमं पूर्ववत् लिपेत् ॥

इति विष्णोर्नाम गृहीत्वैत्यनेनाभेददृष्टिरुक्ता एवञ्च मत्वेवविधप्रयोग-
वाक्यमनुमीयते । वामिष्ठगोत्र अग्मत्पितर्यज्ञदत्त एतत्त इत्यादि । तदेवं
मुख्यपार्वणनित्यनैमित्तिककाम्यगोष्ठोगृहद्वियात्रापृथिव्याः ऋषु एकोद्दि-
ष्टमंशके नैमित्तिके मांस्वरिकेपु पुनरावर्त्तमानेषु च प्रतिमास्येषु
सपिण्डोकरणे नारायणबली च देवतानिर्णयः कृतः । अयं दानोमा-
भ्युदयिके देवतानिर्णयः क्रियते । तत्र ब्रह्माभ्युदयिके मार्कण्डेय-
पुराणे ।

पितरश्चात्र सम्यूजाः स्याता नान्दीमुखान् ये ।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

एवं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्रह्मो नान्दीमुखान् पितॄन् ।

यजंत दधिकर्कभूमिश्चाः पिण्डा यवैः क्रियाः ॥

विष्णुपुराणे ।

नान्दीमुखं पितॄणं पूजयेत् प्रयतो गृहीति ।

ब्रह्मपुराणे ।

जन्मन्यद्योपमयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन् नान्दीमुखान् नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

उत्सवानन्दसन्ताने^(१) यज्ञाद्वाहादिभङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥

अत्र वज्रवचनात्केन मातृशब्देन मातृ-पितामही-प्रपितामह्यस्तिम् उच्यन्ते । अतएव शातातपस्मतौ ।

तिस्मन्तु मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रथमत इति ।

पितृशब्देन च पितृ-पितामह-प्रपितरमहाः, मातामहशब्देन च मातामह-प्रमातामह-दृष्टप्रमातामहाः ।

अतएव पुलस्त्यः ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृता इति ।

कात्यायनोऽप्याह ।

आयुष्याणि च शान्थयिं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेदिति ॥

षड्भ्य इति पुंवर्गद्वयविवक्षया मातृश्राद्धस्य “मंपूज्या मातरः पूर्वं” इति स्मृत्यन्तरे विहितत्वात् । अत्र नान्दीमुखः पितृगणः पूर्वं दर्शितः “ऊर्द्धवक्त्राम्बु ये तत्र ते नान्दीमुखमंशिताः” इति । एतं दिव्य-पितरः मात्रादयश्च मनुष्यपितरः प्राधान्येनोद्देश्याः नान्दीमुखाश्च तद्-भेददृष्टिविधया उद्देश्यस्वरूपेऽन्तर्भावनीया इति पूर्वमेव पूर्वोत्तरपक्ष-प्रपञ्चनेन निर्णीतम् । अत्र नान्दीमुखानां पितृणांमिदमासनं नान्दी-

(१) उत्सवानन्दसम्भारे इति ख० ।

मुखान् पितृनावाहयिष्य इत्येवमादिभिर्वाक्यैः प्रयोगो विधेयः । एव-
मेव च कात्यायनीयं प्रयोगवचनम् । “नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्य
इति पृच्छति नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षयस्थाने नान्दी-
मुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च” इति । कर्माङ्गान्भ्युदयिकेणेत
एव पितरो देवताः । “निषेककाले सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्” इति वचनेन वृद्धिश्राद्धध-
र्मातिदेशात् । तदेवमत्र मातृ-पितामहौ-प्रपितामहौनां पितृ-पिता-
मह-प्रपितामहानां मानामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहानाञ्च वृद्धि-
श्राद्धदेवतात्वे स्थिते वृद्धौ नान्दीमुखान् पितृन् यजेत इत्यादिषु त
एव नान्दीमुखशब्दाभिधेयत्वेन विवक्षिताः ।

ये तु ब्रह्मपुराणाभिहिताः ।

ये स्युः पितामहादृष्टे ते स्युर्नान्दीमुखाम्ब्विति ।

प्रमत्तमुखमंशाः स्युर्मङ्गलोया मताम् ते ॥

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वे षयो ये तु ते तु नान्दीमुखा इति ॥

ते षोडशपदे षोडशमोनिमित्त एव श्राद्धे देवताः न पञ्चशत्यादि-
कालिके नान्दीमुखान्तरे इति प्रकीर्णकालप्रकरणे वक्तव्यम् । इह
तावदतावत् सिद्धं । यन्नामकरण-सौलोपमयन-विवाहादिषु यः कर्त्ता
स नान्दीमुखविशेषणवद्भ्यो मनुष्यपितृभ्यः श्राद्धं कुर्यादिति मन्त्र
स प्रकृतेषु कर्मसु कर्त्तविकल्प्याः । तथाहि तावन्नामकरणे दशम्या-
स्तत्वाप्येति प्रकृत्य ब्रह्मसिद्धिर्ना । “तदहरेव नामकरणं कुलदेव-

तानक्षत्रादिसम्बद्धं पिता कुर्यात् । अन्यो वा कुलदृष्टः इति । अनेन नामकरणात् प्रभृति ये संस्कारास्तेषु पित्रभावे आवश्यकसंस्कारापेक्षितकर्तव्यविधिमिद्ध्यर्थं यथाप्रत्यासत्ति कुलीनानां कर्तव्यमुक्तं ।

उपनयने त्वाह याज्ञवल्क्यः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकं ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्येदिति ॥

अत्र गुरुग्रहणात् पितैव तावदुपनयनं कुर्यादित्यपरार्कादहः । पितृ-रभावे तस्मिन् उपनयनकर्तृत्वायोग्ये वा कर्त्तृन्तरमापस्तम्बादयो दर्शयन्ति । “तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयेत यस्य विद्वानिति हि ब्राह्मणं तस्मादभिजनविद्यासमुपेतं समाहितं संस्कारमीप्सेत” ।

याज्ञवल्क्यः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेरिति । वक्ष्यमाणः स्वात्मानमुपनयेदित्यादिभिः पितृव्यतिरिक्तस्याप्युपनयनकर्तृत्वं गम्यते । कन्याविवाहे चाह कात्यायनः ।

स्वयमेवैरमौन्दद्यात् पित्रभावे तु बान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यो हि माता वा धर्मजां सुतामिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्यः परः परः ॥

प्रकृतिस्यो नामाविश्रुतबुद्धिः । अप्रकृतिस्येन हि स्वानन्तरार्हेणापि कृतं कार्यमकृतमेव भवति ।

तद्वाह नारदः ।

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिङ्गतः ।

तदप्रकृतमेव स्यादस्वतन्त्रत्वहेतुत इति ॥

स्वतन्त्रोऽपीति पितृत्वादिना स्वतन्त्रत्वादिना स्वतन्त्रत्वाहर्त्तापौत्यर्थः ।
अप्रकृतिङ्गतो वातादिना विभ्रुतबुद्धिस्तत्कृतं कन्यादेवांगदानाद्यकृतमेव
वेदितव्यम् । तथा ।

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता चानुमतः पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुन्धो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यान्वप्रकृतिस्त्रायान्दद्युः कन्यां स्वजातय इति ॥

तदेवं कर्तविकल्पे यदा पितृव्य उपनयनादिकर्त्ता स्यात्तदा
वृद्धिश्राद्धं केभ्यः पितृभ्यः कुर्यात् । किं स्वेभ्य उतोपनेयादिमन्त्रिभ्य
इति । ननु पितैव तावत्स्वेभ्यः कुर्यान्नास्वेभ्य इति क्रमः कस्मात् ।
उच्यते । श्राद्धदेवताविधायकानां मातृ-पितृ-मातामहादिशब्दानां
मन्त्रिभ्यश्चत्वात् मन्त्र्यपेक्षायां वृद्धिश्राद्धकर्त्तृत्वेनापान्त एव मन्त्र्यो
गम्यत इति । कुतस्त्वं मन्दहः । यदा हि पितृव्यतिरिक्त उपनयना-
धिकारिणां प्राप्स्तदा प्रधानेऽधिकृत एवाङ्गुऽधिकृत इति न्यायात् । स
एव वृद्धिश्राद्धाधिकारिताङ्गत इति पित्रादिपदार्थस्य मन्त्रित्वेन
विशेषको भवति । अतः सोऽपि स्वेभ्य एव दद्यादिति निश्चयात् । ननु
अत्र पितैव मुख्योऽधिकारो तदमन्त्रवे त्वन्यः, देवताविधिस्तु मुख्येनैव
निराकाङ्क्षाकृतेना नामभ्रवोपस्थापितममुख्यं स्वोक्तोति । मंत्रं । अधि-
कारो हि विशेषको न पिता । नानिष्टान्तु पितृश्राद्धे कर्म वैदिकमा-
चरेदित्येवमुत्पन्ने वृद्धिश्राद्धमात्रेऽयं देवताविधिः सम्बद्धः । न च वृद्धि-

आद्धमात्रं पित्रेकमस्वद्धं । पुत्रसंस्कारव्यतिरिक्तेष्वपि कर्मसु तद्विधानात् । तस्माद्यो यदोपनयनादावधिकारं प्रतिपद्यते स तदा स्वपितृभ्यो वृद्धिश्राद्धं कुर्यादिति प्रतिपद्यामहे । अतो यदा पितृव्यतिरिक्तः कश्चित् भ्रात्रादिरूपनयनादिकं कुर्यात्तदा स्वपितृभ्य एव श्राद्धं दद्यादिति । ननूपनयनादावुपनेयादिरेवाधिकारी । उपनेता तु कर्त्तव्यं ऋत्विगादिवत् । ननु यदि कर्मफलभागेवाधिकारी तर्हि जातेष्टौ पुत्रस्यैवाधिकारः प्राप्त इति । न पुत्रगतस्य पूतत्वादेः पित्रैव काम्यमानत्वात् पितुरेवाधिकारः, प्रकृते तु पितृव्यतिरिक्तानामुपनेयादिसमवेतफलकामनाऽयोगात् । मैवं । उपनयनं नामोपनेयादन्यस्य व्यापारः तत्र हि कर्मकारकीभूतस्योपनेयस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । कर्मकर्त्तुस्तु विवक्षितमेव कर्तृत्वम् । न चात्र तद्विवक्षाद्योतकं किमप्यस्ति पदजातं । तमह-
 भात्मानं पातयामीत्यादिषु पुनरस्मदात्मादिशब्दमभिध्याहारात् कर्तृ-
 कर्मणोरभेदाध्वमानमुपपद्यते । अतो नोपनेयादीनां स्वसंस्काराधि-
 कारः । ननु नात्र प्रापणार्था नयतिः किन्तूपमर्गमन्निधानात् मौञ्जी बन्धनादिरूपकर्मान्तरवचनः । मैवं । उपमर्गयोगे ह्ययमाचार्यममौप-
 प्रापणार्थ एव भवति न पुनरप्रमिद्धार्यान्तरवाचकः । अस्य चार्थस्या-
 ध्ययनापेक्षितगुरुशिष्यमन्निधिविज्ञेयापादकत्वेन दृष्टार्थत्वात् । अतश्चा-
 उपनेयव्यतिरिक्तकर्त्तृकेऽस्मिन्नूपनयनरूपे व्यापारे विधिना नोपनेयः
 प्रवर्त्तयितुं शक्यः । स्वव्यापारे हि पुरुषाः कर्तृत्वेन नियुज्यन्त इति
 न्यायात् । यदि च कर्मफलभागित्वादुपनेयाऽधिकारी तदा गर्भऽपि
 स्वसंस्कारकत्वेन स्वोपकारकपुंमवनाद्यधिकारी स्यात् । प्रमीतयौर्द्धदे-
 हिकादौ । अशक्तैवमिति चेत् । तुल्यमुपनयनेऽपि ननूपनेय आचा-

र्यादिप्रवर्त्तने न शक्तः । यथा पुरोहितप्रवर्त्तने न ऋत्विक् प्रवर्त्तते न वा क्षत्रियवैश्या यागे । ननु विधिना स्वयमप्रवर्त्तितः किमर्थमन्यं प्रवर्त्तयेत् । क्षत्रियादयस्व विधिना यागे प्रवर्त्तन्त एव पुरोहितादिकं याजने प्रवर्त्तयन्ति । अथयने च प्रवर्त्तितोऽध्यापने । न चात्रापगच्छेदित्युपगमनं विहितं । येन तत्र विधिना प्रवर्त्तितः मन्नाचार्यमुपनयने प्रवर्त्तयेत् । उपनयनविधिनार्थादुपगमनं माणवकस्य विहितं परिणयनविधिना परिगमनञ्च कन्याया इति चेत् भवं । अर्थप्राप्ते विधेरव्यापारता । यद्यन्यस्थाधिकारिणा विध्यमानं कर्म स्वमिद्वयमन्यस्याधिकारिकर्त्तन्तरगतं कर्माक्षिपति न तत्तस्यावश्यकं । यथा यागविधिनाक्षिप्यमाणा याजकप्रवर्त्तितः, यथा वा कन्याविधिनाक्षिप्यमाणा विक्रयः कस्यचित् । न च तस्याकरणे प्रत्यवायः । अतः किमर्थमुपनयनाक्षिप्रा गमनकर्त्तापनेतारं प्रवर्त्तयेत् । किन्तूपनेतेव स्वविहितक्रियामिद्वयमुपनेयं प्रवर्त्तयेदिति ।

उच्यते । अस्मिन् ह्युपनयनाद्यभावे कर्मभित्तव्यापनेयादंगनर्थ-
मस्वन्थः । स च तत्प्रतिघातमपेतमाणस्मादपाये सुव्याधिकारी । तदु-
पायस्यापनयनादिरव । यथा जले कर्दमे वा निमज्जनं कश्चित् स्वतः
स्वाद्गुणे शक्तिरहितोऽपि स्वानर्थप्रतिघातमपेतमाणस्मादपायेऽधिकारी
भवन् मामुद्गुरेति पुम्निवर्त्तिवन्वत्युरुयान्तरप्रणयाधिकार निर्व-
त्यानर्थे प्रतिवृत्तिं तथायमुपनेयादिरूपनयनादेः । यस्त्वं गभेः प्रमोतो
वा पित्रादिः पुमवनादावोद्भेदेऽदिकादेः वा स्वानर्थप्रतिघातापाये
परंप्रणयाण्यधिकारनिर्वर्त्तनाममर्थः स तु नाधिकारी । किञ्च यः
स्वोपकारके यस्मिन् कर्मणि परंप्रेरकत्वेनाक्तः स एव तत्राधिकारी ।

उक्तश्यायमष्टादिवर्षा ब्राह्मणादिः स्वोपनयने विशिष्टाचार्यप्रेरकत्वेन । तथा च स्युतिमहार्णवे आह बुधः । गर्भाष्टमे वर्षे वमन्ते ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेत् । एकादशे चत्रियो ग्रीमे । द्वादशे वैश्या वर्षा-स्विति ।

स्युत्यन्तरे तु उपनेययतिरिक्तानामप्यधिकारिणां स्वयमशक्तानामन्यप्रवर्त्तकत्वमुपलभ्यते । यथाह यमः । गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणमुपनाययेत् । एकादशे तु राजन्यानुपनाययेत् । वैश्यांस्तु द्वादशे वर्षे उपनाययेदिति ।

मनुशंखश्यामाः । गर्भाष्टमे वै कुर्वति ब्राह्मणस्यापनायनम् ।

एतच्च हेतुमणिजन्तमुपनायनशब्दं व्याचक्षाणैरपरार्कादिरूपपादितम् । तस्मादुपनयनादिपूपनेयादीनामस्त्वधिकार इति । अतएव मत्स्यकामो नाम जावालो मातरमामन्व्यान्मानमुपनाययितुं गौतम-माजगामति क्वान्दोग्योपनिषदि श्रूयते । कन्यानाञ्च स्वयमपि स्वत्रि-वाहकत्वं कारयित्वञ्च दृश्यते । अतन्नामामपि स्वानर्शप्रतिघातके स्वत्रिवाहेऽस्तुधिकारः । तदानौमन्येषान्तदधिकारनिर्वर्त्तकत्वेनैव कर्त्त-त्वकारयित्वे । पितृमातृभ्रात्रादीनान्वनन्यप्ररितानां विधित एवाधि-कारनिर्वर्त्तकत्वं अनिर्वर्त्तकत्वे दोषश्रवणात् । तदन्येषां विध्यभावात् कन्या प्रेरणसहकृतपाणीति^(१) तत्र तानि वचनानि “गम्यन्वभावे दाहृणां कन्या कुर्यात्स्वयम्बर” इत्यादीनि याज्ञवल्क्याद्युक्तानि । अतो मातृमातुलादिभिः क्रियमाणेऽपि त्रिवाहे कन्याया एव पित्रा-दिवर्गभ्यो वृद्धिश्राद्धं कुर्यादिति । ननु मातृमातुलादीनामपि त्रिवाह-

(१) कन्या प्रेरणसहकृत कृपाणितीति ग० ।

कर्तृत्वापदेशादकरणे च दोषाभिधानान्तेषामप्यधिकारे तदीयपितृ-
भ्योऽपि श्राद्धं देयमेव । नैतदेवं । नहि प्रत्यधिकारमङ्गावृत्तिः । प्रधा-
नेनेक्यात् मत्र इव तत्र हि प्रत्येकमधिकारभेदेऽपि^१ प्रधानमेकमेव
ममुच्चितानां कर्तृत्वविधिः । न चात्र वैपरीत्यं विकृत्यो वास्त्विति शङ्क-
नीयम् । फलभागत्वेन कन्यानामेव मुख्याधिकारित्वात् । न चैवं मति
विवाहाख्यप्रधानैक्यात् कन्यादाह-प्रतिग्रहोत्तोरणकमत्र नान्दीमुखं
श्राद्धं स्थान्न पुनः प्रथकश्राद्धद्वयम् । द्वे एतौ प्रधाने य एष प्रति-
ग्रहो दानञ्च । कन्यापुत्रविवाहे चेति प्रथम्विधानाद्धु । अन्यथा
विवाह इत्येवोच्यते । तस्मात् कश्चिदाचार्यः परपुत्रमुपनयन्नूपनेय-
पितृभ्य एव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । मातृमातुलादिभ्य कन्याविवाहं
कुर्वन् कन्यापितृभ्य एवेति । अतएव संस्कारार्थमेव पितृभ्यः श्राद्धकरणे
प्राप्ते यदा पितुः संस्कारकत्व तदा संस्कारकस्य पितृभ्य एव श्राद्ध-
मित्याह कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्धारनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमादिति ॥

यदि पुनः सर्व एव कर्त्ता स्वपितृभ्यां दद्यात् तदेतन्न वक्तव्यं स्वपि-
तृभ्यः पितेति । ननु संस्कारकर्मसु पितृभ्यः पिण्डान् दद्यादित्येता-
वन्नात्र विधीयते, अन्यदनूद्यते इत्यतः पिता चेत् स्वपितृभ्यः इत्येष
सुम्बन्धो न विधीयते । मैवं । गुणविधौ हि प्रधानानुवादस्तादर्थ्यादुप-
द्युज्यते न प्रधानविधौ गुणानुवादः । गुणानुवादाद् प्रधानविधिना

(१) तद्देवाधिकारभेदेऽपीति ग० ।

अर्थादुपस्थापितानां वक्तव्यः, स चायं विधेकवाक्यतानुपपत्तेरत्युक्तः ।
 पर्यवसिते हि प्रधानविधायकव्यापारे गुणानां प्राप्तिः । तत्पर्यवमानञ्च
 स्वमहचरितपदार्थानुवादपूर्वकम् । अतः प्रधानोत्पत्तिवाक्यैर्गुणानुवादे
 परस्परश्रयं, अनेकवाक्यता, त्रिरस्य व्यापारः, एकस्मिन्नेव वाक्ये एकस्यैव
 विधित्वानुवादत्वं चेति एते दोषाः प्रसज्यन्ते । विध्यनुवादयुक्ते च वाक्ये
 पूर्वमानुवादिकं पश्चाद्विधिः । यतस्तत्रोद्दिश्यविधिर्भवति । ननु, विध्य-
 अनुवादमन्तरेणैव तावत्पदानि स्वार्थाभिधानेनैकार्थपराणि मन्थेक-
 वाक्यतामनुभवन्ति पश्चात् प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शब्दप्राथम्यप्रार्थ्यविवे-
 केन वा विध्यनुवादरूपतां । मैवं । विधित्वानुवादत्वप्रतीतिमन्तरेण
 वाक्यार्थस्यैवानवगमात् । प्राप्ताप्राप्तविवेकादिना यत्पश्चात् विधेयविवे-
 चनं क्रियते तदपि पूर्वप्रतीतिप्रतीतिविध्यनुवादभावनितृच्यर्थे मन्द्दे-
 नितृच्यर्थे वा । अनिवर्त्तमाने हि तस्मिन्नन्यादृशं विध्यनुवादभाव-
 माश्रित्यैव वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति । तस्यासवस्यायान्नु विरोधमा-
 वहन्त्येव । अतएव कर्मोत्पत्तिवाक्ये श्रूयमाणा गुणः सोमादिर्नानुवा-
 दोऽस्त्वत्र गुणविधिः । आ उदाहनादित्यथन्तु गुणो विधीयतां । उदा-
 हात्यरेषु सूतसंस्कारेषु पितुरधिकाराभावात् तस्य तेषु वृद्धिश्चाह्वा-
 प्राप्तेस्तन्नितृच्यर्थो विधिरनर्थकः प्राप्तार्थत्वाच्चाविधित्वं ज्ञात्वा । अतः
 पिता चेत् स्वपितृभ्य एष मन्थेयो विधीयते नान्य इति । अतएव
 तस्याभावे तु तत्कमादित्येतदुपपद्यते । पितुरभावेऽन्योपि यः कश्चित्
 संस्कारं कुर्यात् स तत्कमात् तं पितरमारभ्य यः संस्कार्यस्य पितृणां
 क्रमः तेन क्रमेण दद्यान्न तु स्वकीयैः पितृभ्य इति । ननु नायम-
 स्कार्यः किन्तु तत्कमादनन्तराधिकारिकमादिति । मैवं । एवं हि

मति तुशब्दापातितपूर्वविहितवैपरीत्यावगतिपर्यालोचनया पूर्वं पितुः कर्त्तृत्वं विहितमिति मन्तव्यम् । तथा चानर्थक्यं पितृकर्तृकेषु सुत-मंस्कारेषु अत्यस्य आहकर्तृत्वाभाते । प्रधानेऽधिकृतेऽङ्गोऽधिक्रियत इति न्यायात् पितुः प्राप्तेश्च । तदनन्तराधिकारिकमादित्यवं विधे चार्थे गृह्यमाणे अस्मिन्निहितपरामर्शः प्रसज्येत । किञ्च अस्मिन् पते वच-नान्तरागतः क्रमोऽनुषन्धीयमानोऽनुवाद एव स्यात् । नन्विदं वचनं पितृव्यतिरिक्तैर्मातृमातृणादिभिर्विवाहादिमंस्कारं कुर्वाणः स्वपितृभ्य एव आहं कर्त्तृत्वमित्यमुमेवार्थं विधत्ते कथं स्वपितृभ्य इत्यस्यानु-पपन्नम् । भवेदेव यदि तत्कमादित्यत्र कर्त्तृक्रम उच्यते पितृत्वस्वेष इति व्याख्यातव्यात् । किञ्च यदि पूर्वोऽपि कर्त्तारः स्वपितृभ्यो दद्युस्तदा स्वपि-तृभ्यः पितृति न वक्तव्यं स्यात् । तस्मादाचार्यमातृमातृणादयः मंस्का-र्यास्योपनेयादरेव पितृभ्यः आहं दद्युर्न स्वपितृभ्य इति ।

अथात्र पारमार्थिकः पत्तोऽभिधीयते । यदा पिता पुत्रादे-विग्राहोपनयनादि कुर्यात् तदा स्वभ्य एव पितृभ्यो नान्दोऽआहं कुर्यात् स्वभ्य एव दद्यादिति वचनात् । यदा चान्ये वचनान्वाधिकाराः पितामहभ्रातृमकुस्थजन-यादयस्तदापि स्वपितृभ्यः, तस्याभावे तु त-त्कमादित्यत्र स्वभ्य एवेत्यनुपपन्नम् । प्रधानेऽधिकृत एवाङ्गोऽधिक्रियते । मातृपितृमातामहानां आहं कुर्यादित्येवविधेश्च विधिर्मात्रादिशब्दानां मन्वन्निशब्दत्वादधिकारिणमेव मन्वन्निशब्दोपादाय पर्यवस्यतीति । ये पुनः केचनादित्यवचनेनानुकाधिकारान्ते तदायंभ्यः आहं कुर्युरिति । इत्याभ्युदधिकृत्याह देवता ।

अथ देवान्द्रिय क्रियते यत्तद्वैविकमुच्यते इत्यं वं मन्वन्निशब्दे

तु दैविके आहुते प्रीणनीयतयाभिमतया काचन देवता इत्येवमुक्ताः
मर्त्येष्वपि आहुतेभ्यः देवताः । अथेदानेनेष्वेव आहुतेष्वधिकारिवि-
शेषप्रयुक्तदेवतानिर्णयः । तत्र तावद्ज्ञानमुष्यायणमधिकृत्योच्यते ।
नारदस्मृतौ ।

ज्ञानमुष्यायणका दशद्वीपाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

रिक्शादूर्धात्समादशुर्वीजिकेचिकयोस्तथा ॥

अत्र पृथगित्यभिधानादेकैकस्मिन् पितृवर्गत्रयस्यैव पिण्डा इत्येवं
षट्पिण्डाः प्रदेया इत्युक्तं भवति । अतएव देवलस्मृतौ ।

ज्ञानमुष्यायणका दशद्वीपाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

षणान्दशान् षट्पिण्डा एव कुर्वन्न मुच्यतेति ॥

बोधायनादयम् षड्देवताग्रय एव पिण्डा इत्याहुः ।

द्विपितः पिण्डदानं स्यात् पिण्ड पिण्डे च नामनौ ।

त्रयश्च पिण्डाः षणां स्युरेवं कुर्वन्न मुच्यतेति ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति । तदेवं
षणां षट्पिण्डास्तयोत्रेति विकल्पः । यथा गृहसवस्या चेत्यवगन्तव्यम् ।
अत्र देवलबोधायनादिस्मृतिषु पिण्डशब्दः आहुतुपलक्षणपरः । अत-
एव प्रवगाधाय दे आहुते कुर्यादेकं आहुतं वा पितृनुदशैकपिण्डे
द्वावनुकीर्त्तयत् प्रतिगृहीतारज्ञोत्पादयितारञ्च आ तृतीयत् पुरुषा-
दिति । अत्र पितृवर्गद्वयस्य दे आहुते कुर्यात् षट्पिण्डांश्च प्रदद्यात् ।
अथ वा वर्गद्वयस्यैकमेव आहुतं कुर्यादेकैकस्मिन् ब्राह्मणे द्वौ द्वौ
पितरौ पितामहौ प्रपितामहौ च सम्बन्धनामगोत्रैरनुकीर्त्तयेदित्यनु-

मध्येयम् । हारीतसूत्रे तेषामुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति द्वौ द्वौ निर्वापे द्युग्नेकस्मिन्नेव वा दावनुकोर्त्तयेयुर्दिताय पुत्रस्मृतौये पौत्र इति ।

अस्यार्थः । प्रवरस्वार्घ्यादिः, मवीजिमस्वस्थौ क्षेत्रजेन प्रथममाश्रयणीयः । ततः क्षेत्रमस्वस्थौ । निरूपणतेऽस्मिन्निति निर्वापः पितृयज्ञः । तत्र क्षेत्रजादयो ज्ञामुध्यायण्य द्वौ द्वौ पिण्डौ द्युः । द्वौ द्वाविति वीष्पावशाद्विदमवगम्यते । दयोः पित्रोर्द्वौ पिण्डौ । द्वयोः पितामहयोः द्वौ । द्वयोः प्रपितामहयोर्द्वौ । एवं मत्वामावास्याश्चादेः पितृवर्गद्वयाय दायमानाः षट्पिण्डा भवन्ति । एकस्मिन्नेव वा दावनुकोर्त्तयेयुरित्यत्र द्वौ द्वाविति वीष्पा वेदितथा । एवं च वर्गद्वयाय दायमानास्वय एव पिण्डा भवन्ति । ज्ञामुध्यायण्य पुत्रा द्वितीये पितामहे द्वौ पिण्डौ दद्यादेकस्मिन् पिण्डे वा द्वौ पितामहौ मस्वस्थनामगोत्रौ कौर्त्तयेत् । उपलक्षणज्ञेयत । तदेव ज्ञामुध्यायण्यपुत्रस्य पिण्डभेदपक्षे अमावास्यायामेकः पित्र द्वौ द्वावितरथोरिति पञ्चपिण्डाः प्रदेया भवन्ति । अभेदपक्षे तु त्रय एव । ज्ञामुध्यायण्य पौत्रस्तृतीये प्रपितामहे एव पिण्डभेदे द्वौ पिण्डौ अभेदे तु प्रपितामहद्वयस्य नाम कौर्त्तयेदिति तस्य चत्वारः पिण्डाः प्रदेया भवन्ति त्रय एव वेति । केचित् पुनरेकस्मिन्नेव वा दावनुकोर्त्तयेयुरित्यस्य व्याख्यातान्तरं कृतं । द्वावपि' क्षेत्रजैः भवतः । एकः कुण्डः अपरो गोलक इति । तत्र यः कुण्डः स प्रथमे पितामस्वस्थिन्नेव पिण्डे द्वौ वीजिर्त्तत्रिणौ पितरावनुकोर्त्तयेत् इतरथोस्तु पिण्डयोः क्षेत्रिमस्वस्थिनमवर्केकं पुत्रं कौर्त्त-

येदिति । गोलकस्तु प्रथमे द्वौ पितरौ कीर्तयित्वा अन्ययोः पिण्डयो-
 र्वीजिनः पितृपितामहावेवैकैकशः कीर्त्तयेदिति । कुण्डगोलकयोस्तु
 पुत्रौ द्वितीये पितामहपिण्ड एव, द्वौ वीजिचेत्रिणौ पितामहौ कीर्त्त-
 यतः । प्रथमद्वितीययोस्तु पिण्डयोरेकैकमेव पितरं प्रपितामहञ्चेति । तत्र
 कुण्डपुत्रः कुण्डं स्वपितरं चेत्रिवीजिनौ द्वावपि स्वपितामहौ चेत्रिज-
 नकं स्वप्रपितामहञ्चेति चतुरः कीर्त्तयेत् । गोलकपुत्रो गोलकं स्वपितरं
 वीजिचेत्रिणौ पितामहौ वीजिजनकं स्वप्रपितामहञ्चेति चतुरः
 कीर्त्तयेत् । कुण्डगोलकयोः पुत्रौ तृतीय एवैकत्र पिण्डे प्रपितामहौ
 कीर्त्तयतामिति । तदेतद्व्याख्यानं न स्मृत्यन्तरमस्वादौत्येकस्मिन्नेव
 वा द्वावनुकीर्त्तयेद्युरिति वीष्पां पुरस्कृत्य पूर्वोक्तत्र व्याख्या गृह्यतुं न्या-
 येति अनेन हारौतवचनेनैवाविष्कृतं । यत् षट्पिण्डत्रिपिण्डपक्षविकल्पो
 वागव्याङ्गक ईरितः । ज्ञामुष्यायणमधिकारिणं प्रकृत्य षण्णान्दयास्तु
 षट्पिण्डा इत्येवंविधेषु मातामहपिण्डापेक्षया षट्मंखंयामिति या
 शङ्का सा च निराकृता इति ज्ञामुष्यायणमस्वन्निश्चाद्देवतानिर्णयः
 कृतः । इदानीन्तु अनेकज्ञामुष्यायणमस्वन्निष्पुं क्रियते । तत्र यदि
 ज्ञामुष्यायणस्यान्यतरः पिता ज्ञामुष्यायणो भवेत् तदा पितृभ्यां
 पिण्डद्वयं प्रदाय पितामहेभ्यः पिण्डत्रयं दत्त्वा प्रपितामहेभ्यस्त्रय-
 मित्यथैा पिण्डान् दद्यात् । यदा तु तस्यान्यतरः पिता पितामहश्चा-
 न्यतर एव ज्ञामुष्यायणः स्यात् तदा पितृभ्यां पिण्डद्वयं निरुप्य
 पितामहेभ्यस्त्वौन् पिण्डान् दत्त्वा प्रपितामहेभ्यश्चतुरो दद्यादित्येवं नव ।
 यदा तु ज्ञामुष्यायणस्य द्वावपि पितरौ ज्ञामुष्यायणौ स्यातां तदा

(१) अनेक ज्ञामुष्यायणसम्बन्धेनेति श० ।

पितृभ्यः द्वौ पिण्डौ दत्त्वा पितामहेभ्यस्तुरः प्रपितामहेभ्योऽपि चतुरो
 दद्यादित्येवं दश । यदा तु द्वाभ्यामुष्यायणस्य दावपि पितरौ द्वाभ्यामुष्यायणौ
 पितामहस्त्वेक एव द्वाभ्यामुष्यायणः तदा पितृभ्यां द्वौ पिण्डौ प्रदाय
 पितामहेभ्यस्तुरो दत्त्वा प्रपितामहेभ्यः पञ्च दद्यात् इत्येवमेकादश ।
 यदा तु द्वाभ्यामुष्यायणस्य दावपि पितरौ द्वाभ्यामुष्यायणौ दावेव
 पितामहौ द्वाभ्यामुष्यायणौ भूवतः तदा पितृभ्यां पिण्डद्वयं प्रदाय
 पितामहेभ्यस्तुरो दत्त्वा षट् प्रपितामहेभ्यः षड्भ्योदद्यादिति द्वादश ।
 अथैव यदा त्रयः पितामहा द्वाभ्यामुष्यायणाः स्युः तदा पितृभ्यः
 पितामहेभ्यश्च पूर्वाह्नस्यकान् दत्त्वा प्रपितामहेभ्यः सप्त सप्तभ्यो दद्या-
 दित्येवं त्रयोदश । यदि चास्यैव सर्वं पितामहा द्वाभ्यामुष्यायणास्तदा
 पितृपितामहभ्यः पूर्ववदत्त्वा प्रपितामहेभ्योऽष्टावष्टाभ्यादद्यादित्येवं चतु-
 र्दश । एकत्र पिण्डेऽनेकनामकद्भौर्जनपत्ने तु सर्वेषां त्रय एव पिण्डा
 इति सिद्धमेव । यस्य पुत्रस्य द्वाभ्यामुष्यायणस्य पितामह एव द्वाभ्या-
 मुष्यायणः स चतुरः पिण्डान् ददाति । यः यः पितृवः स पञ्च । यस्य पिता
 द्वाभ्यामुष्यायणाऽन्यतरः पितामहश्च स षट् । यस्य पिता द्वाभ्यामुष्यायणा
 दावपि च पितामहौ स सप्तति । एषु पतेषु मध्ये तु आद्या द्वौ
 द्वितीये पुत्रतृतीये पौत्र इत्यत्र गतावपि सप्तत्वनुरोधः एतन्नि-
 श्चिनी । नन्वत्र द्वौ द्वौ पिण्डौ सिर्वापे दद्युः । यान्दयाश्च षट्
 पिण्डा इत्यादिभिर्जनैः पश्येत् पिण्डा विहितानिनाधिकभ्या-
 यावृत्तिरेव गम्यते । मैवं । यदि षट्सख्याविधिपराणि वचनानि कथ-
 मन्यसलानिद्वन्निपराण्यपि भवेयुः । त्रीणादिविधायकान्येतावन्नि-
 श्चिदिनिद्वन्निपराणि यथा, तथैतान्यपि स्मृरिति चेत् । न । भवेद्य

प्रकारेण नियमार्थेषु वाक्येषु, पक्षेऽप्राप्तौ नियमार्थं वाक्यं । यत्र तु
 सर्वात्मना अप्राप्तं विधीयते तत्र प्रापकत्वमेव नान्यनित्तकत्वं । प्रकृते
 च षट्मन्नादिभ्यः पिण्डदानस्याप्राप्तत्वान्न मन्नादिव्यावर्त्तनपराणीति ।
 नन्वमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादिति सामान्यतो विधेर्यथा स्वमिच्छया
 षट्मन्नादिभ्यो दानं प्राप्तमेवेति षण्णामित्यादिभिर्वाक्यैर्नियम्यते ।
 उच्यते । पित्यादिभ्यस्त्रिभ्यो दद्यादित्यनन्तरमेव नियमितत्वात् पित्रा-
 दिशब्देषु मुख्यं भस्मपत्यय इतिन्यायाद्गौणपित्राद्यग्रहणादप्राप्तमेव षण्णं
 आद्भुवतात्वं विधीयत इति नान्यनिवर्त्तकमिति । ननु माम् षट्-
 मंख्याविधवाक्यानां मन्नादिमंख्यानिवृत्तिपरत्वं, भवद्भृगुपगतायाम्
 पितामहादिदेवतागतायाम्ददृग्भ्यो प्रदीयमानपिण्डगतायाश्च कुतः
 प्राप्तिः । षण्णं देवाम् षट्पिण्डा इत्यस्मादेव विधेः समानन्यायत्वात् ।
 नात्र त्रिमंख्यानियमः, गौणपित्रादीनामपि ग्रहणादित्यंतावन्मात्रस्य
 विवक्षितत्वात् । तस्मान् मुख्याद्यग्रहणन्यायस्य त्रिमंख्यानियमवाक्यस्य
 वापवादं कर्त्तुमयं विधिरिति मन्नादीनामपि प्राप्तिः, गौणानां पित्रा-
 दीनामुपलक्षणार्थं एवायं षट्मंख्याविधिरिति युक्तं पश्यामः । ननु
 विधौ न परः शब्दार्थ इति न्यायात् कथमुपलक्षणपरत्वं । इत्थं अस्य
 नियमविधिलभावात् मन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तां त्रिमंख्यानियममात्र-
 परत्वं अवधारितं षट्मंख्यायाः स्वत एव प्राप्तां विध्यनुपयोगं मंख्यावचन-
 स्योपलक्षणार्थत्वं गम्यते । नन्वं मतोक्त्वावगाद् षट्मंख्यान्या ययाक्या-
 चिच्चतुरादिमंख्यया कृतार्थः आद्भुवतात्तानियमेन षट्मंख्यामुपा-
 ददौत । तथा तद्भुवतात्तानियमेन वा देवतात्वेनोपाददौतेति । मैत्रे ।
 न्यायावष्ट्याचनलभ्यो मुख्यपित्रादिगतस्त्रिमंख्याद्यग्रहणनियमो ह्यनेन

वचनेन बाध्यते । न पुनर्वचनमात्रेण भ्यपिवादिमामान्यगतद्विसंख्य-
नियम इति पूर्वाक्तदोषद्वयानवकाशः । त्रिञ्जलगानुरोधश्च पशुपिण्डा-
द्व्यस्योपलक्षणपरत्वमेव न्याय्यं । तथा हि पारस्करस्मृतौ ।

द्विगोत्रैः परतो जातास्मिंषाञ्चेत् पुत्रिकासुतः ।

स त्रिगोत्रस्त्रिवर्गस्य स्मृताहान्यत्र कारयेत् ॥

ये ज्ञामुखायणत्वाद्दिगोत्रा भवन्ति तैरुत्पादितः उत्पादकैः
पितृभिः पितामहेन च मन्वत्त्वादभयमन्वन्तौ स चेत् पुत्रिकापुत्र-
सिन्धुगोत्रं द्वे ज्ञामुखायणजनकमन्वन्तिगौ गोत्रे मातामहमन्वन्ति
चेकमित्यत्रं स त्रिवर्गमन्वन्तिया वर्गत्रयस्य स्मृताहान्यत्र अमाता-
स्यादेः साधारणे काले आहुं कारयेत् कुर्यादिति । अतः कार्या
जिनिः मपिण्डो हरणं विषयोक्त्याह ।

यावन्तः पितृवर्गाः सृज्जावद्भिर् दत्तकादयः^(१) ।

प्रेतानां योजनं कुर्याः स्वकार्यं पितृभिः सह ॥

द्वाभ्यां महाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेन तयामम ।

चतुर्थपुरुषं कृन्दन्ममादेशा त्रिपौरुषी ॥

साधारणेषु कालेषु त्रिंशो नामि तर्गिणाम ।

स्मृताहे त्वेकमुद्दिश कुर्याः आहुं यथाविधीति ॥

अन्वार्थः । दत्तकादिज्ञामुखायणानां यावन्तः पितृः मन्वन्तिनः
पितामहवर्गाः सृज्जावद्भिर्न च स्वं प्रति पितृव्यादिरूपतां गताः,
यं च मुख्यगौणपितृमन्वन्तं भ्रात्रादिरूपताद्गताः ते मर्ये दत्तका-

(१) तावद् दत्तकादय इति ख० ।

दीनां पितृवर्गाः । तेषु मध्ये ये प्रेताः स्युस्तेषां तत्समानजातीयवर्गजैः
 पितृभिः सह ते दत्तकादयो योजनं सपिण्डीकरणं कुर्युः । द्यामु-
 ध्यायणपुत्रान् तेषु तेषु वर्गेषु मध्ये स्वकीयेन पित्रा तत्पूर्वाभ्यास्त
 दाभ्यां तस्य तस्य प्रेतस्य सर्पिण्डीकरणं कुर्युः । द्यामुध्यायणपौत्रस्त
 स्वंज पित्रा द्यामुध्यायणेन च पितामहेन तत्पित्रा चैकेन तत्समं
 तत्तदर्गात्पुत्रं तेन तेन योजयेत् । द्यामुध्यायणप्रपौत्रस्तु गौणपितृ-
 वर्गमध्यस्थितं प्रतं योजयेत् वा न वा । एषा हि गौणपितृमन्तति-
 त्तिपौरुषेव । यथा दत्तकादिभिः सर्वपितृवर्गसम्बन्धिनः सपिण्डी-
 करणं कार्यं तथैवाभावाद्यादौ साधारणे काले सर्ववर्गसम्बन्धेन
 नैयमिकं आहुं कर्त्तव्यमित्येतदङ्गमुक्तं साधारणेषु कालेषु विशेषो-
 नास्ति वर्गणामिति । मृताहे त्वकमुद्दिश्येति । यो यस्मिन्नहनि मृतस्त-
 स्मिन्नहनि तु यच्छ्राद्धं तत्तस्मैव नान्यथेति । तदेवमेतत् सिद्धं, यावन्तः
 पितामहाः प्रपितामहाः स्युस्तावतां द्यामुध्यायणैरभावाद्यादिश्राद्धे-
 पृष्टं कृत्वा पृथक्पिण्डाः प्रदेयाः । एकैकस्मिन् वा पिण्डे तावतां
 नामानि कौर्त्तनीयानि ।

अथ पुत्रिकापुत्राधिकारिकश्राद्धदेवताः । तत्र तावत् पुत्रिका-
 पुत्रश्चतुःप्रकारो भवति । एकस्तावत् पुत्रिकैव पुत्र इत्येवंविधया
 संविदा कृतः । अस्याम् पुत्रायः परः स म विदमन्तरेणैव योगमामर्थ्यात्
 पुत्रिकापुत्रमंजां लभते । एतावांस्तु विशेषो यदयं न पुत्रस्थानीयः
 किन्तु पौत्रस्थानीयः दौहित्र एव वा । अतएव शङ्खलिखितयो-
 र्वचने दौहित्रत्वनाथं निर्दिष्टः । पुत्रिका हि पुत्रवदिति प्राचितम-
 स्तस्या अपत्यं पुत्रिकारतो मातामहपितामहानां पिण्डदः, पौत्रदौ-

द्वित्रयोर्न विशेषोऽस्त्यनुग्रह इति । द्वितीयस्तु पुत्रिकापुत्रः “यदपत्यं भवेदस्यान्तन्मम स्यात् स्वधाकरं” इत्येवंविधया संविदा दत्तार्यां दुहितर्युत्पन्नः । स तु गौणपुत्रत्वेन मातामहमन्वधेव । षतुर्थस्तु “यदपत्यं भवेदस्यान्तद्द्वयोः स्यात् स्वधाकरं” इत्येवंविधया संविदा दत्तार्यां दुहितर्युत्पन्नः स मातामहस्य जनयितुश्च, इत्येवमुभाभ्यां पुत्रत्वेनैव सम्बन्धी भवति । चिन्तितापि पुत्रिका भवतीत्यस्मिन् पक्षे संविदमन्तरेणापि स्वचित्तपरिकल्पनामात्रेणैव एतं पुत्रिकापुत्र-भेदा भवन्ति । पुत्रभेदप्रकरणे चैते व्यक्ता भविष्यन्तीति । एवं स्थिते स्थितिः ।

मातामहान्तु मात्रादिपैतकं पितृपूर्वकम् ।

मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति ॥

न चैतद्वचनं दौहित्रमात्रत्रिषयमिति मन्तव्यम् । मनुस्मृताद्येवैतद्वचनार्थस्य पुत्रिकापुत्रमन्वधावगमात् ।

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितृमन्वधाः तृतीयन्तु पितुः पितृगिति ॥

एतच्च वचनद्वयं न सामान्यतः पुत्रिकापुत्रत्रिषयम् । किन्तु पुत्रत्वेन परिकल्पिता या पुत्रिका तत्पुत्रैकत्रिषयम् । ननु, निर्वपेत्पुत्रिकासुत इति सामान्योपन्यासात् कुतः पुत्रिकापुत्रत्रिषयैकत्रिषयः । उच्यते । या हि पुत्रिका पुत्रत्वेन न कल्पिता तत्पुत्रस्य कल्पिता, स तु गौणसुतत्वेन साक्षान्मातामहसम्बन्धीति कृत्वा मातामहस्याङ्गं कुर्वन्मातामहाद्येव कुर्यात् । पुत्रस्य हि पितृश्राद्धे पितृप्रभृत्येवाधिकारात् । या तु पुत्रत्वेन कल्पिता पुत्रिका तस्यास्तु सुतो मातामहपुत्रस्य सुत इति

मातामहस्य पौत्रस्यानीय इति पौत्रक्रियमाणश्राद्धतुल्यं स्वमातामह-
 श्राद्धं करिष्यन् पित्र्यानीयमाहप्रभृत्यैव कुर्यादिति । ननु नास्ति-
 वचनग्यातिभार इति ग्यायाद्वचनात् पुत्रिकापुत्रमात्रक्रियमाणमाता-
 महश्राद्धे मात्रादित्वमस्तु । मैवं । सन्निहिताभिहितेनाचित्येन वचनस्य
 विशेषेऽवस्थापनात् । ननु किमिदमौचित्यमदृष्टार्थेषु पदार्थेषु “कृते
 सपिण्डौकरणे तत्पूर्वं श्राद्धमाचरेत्” इत्यादिवचनान्तरावगतकर्मस्व-
 रूपानुमरणभवेत्यवैहि एकवाक्योपात्तहेतुसामर्थ्यञ्च । यतोऽत्र माह-
 पूर्वकत्वं पित्रपूर्वकत्वञ्चोपदिश्य तत्पूर्वकत्वमाधकस्तथाविधाधिकारम-
 ज्ञावो हेतुरुक्तः “माहतः पित्रतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति” ।
 स चायं हेतुर्हेतुत्वादेव पूर्वमिद्धतामपेक्षमाणः पौत्रस्यानीयमेव
 श्राद्धाधिकारिणं विषयौकरोति । अनेनेवंविधस्य पूर्वमिद्धत्वाभा-
 वात् हेतुवन्निगदोऽस्त्विति चेन्न । हेतुत्वामन्भवे हि हेतुवन्निगदो
 न पुनस्तस्य मन्भवे । इतश्च गौणपुत्रीभृतस्य पुत्रिकापुत्रस्य नायं मा-
 हपूर्वकत्वविधिः किन्तु दौहित्ररूपस्यैव मातामह्यमिति निर्देशात् ।
 अन्यथा पैत्रकमिति निर्देशोऽभविष्यत् । ननु पौत्रस्यानीयत्वात्पैतामह्य-
 मिति निर्देशः प्राप्नुयात् । पुत्रस्य हि पुत्रः पौत्रो भवति यमपेक्ष्य
 च यः पौत्रस्तदपेक्षया स पितामहो भवति यतः । मैवं । पुत्रत्वमेव
 हि सविदात्यादितं पुत्रिकायां तत्पुत्रस्य मातामहं प्रति पौत्रत्वं कल्प-
 नामात्रभवं न लौकिकं न वैदिकमिति नोत्तरव्यवहारोत्पादनममर्थम् ।
 नन्वेवं सति क्षेत्रजादीनां पुत्रैः पित्रश्राद्धादीनि कुर्याणैः क्षेत्रादयः
 पितामहत्वेन न मङ्कीर्त्तयन् । उच्यते । वयमत्र गौणत्वेन स्वरसतो
 लौकिकव्यवहारगम्यत्वेन च सूक्ष्मतरं पित्रपितामहादिहृपमन्भवान्तरं

शास्त्रोपदिष्टप्रकारममुत्पादितं नात्यन्तं निवारयामः किन्तु तद्वाचक-
शब्दप्रयोगेण व्यवहारं । यस्मादयं व्यवहारः स्वारमिकतया मकलजन-
माचितया च समुद्भूततरं बलवत्तरं मातृमातामहादिमन्वन्थं गोचरयता
जनकमन्तिवाचकताभ्रमत्रिषयतामलभमानेन मातृमातामहादिशब्द-
प्रयोगरूपेण व्यवहारान्तरेण बाधते । अतोऽयं पुत्रिकापुत्रो माता-
महाश्राद्धं कुर्वन्मातृमातामहादिशब्दप्रयोगेण पितृपितामहादिशब्द-
प्रयोगं बाधते । यथा भ्रातृसुतः गौणपितृताङ्गतस्य सुतस्य पितृव्यस्य
गौणसुतः श्राद्धमन्वमपि वा कर्मपि लौकिकव्यवहारं कुर्वन् स्वारमि-
कमर्तजनमार्तिक-पितृव्यत्वरूपमस्त्वन्वाचक-शब्दप्रयोगेण पितृत्वरूपम-
स्त्वन्वाचक-शब्दप्रयोगरूपं व्यवहारम् । नन्वेवं मत्यन्तेनापि पुत्रिका-
पुत्रेण न्यायमास्यात् मातामहादिशब्दरेव श्राद्धप्रयोगोऽनुष्ठेयः । भवं ।
तथा हि मतिः पुत्रिकापुत्रापदेशाऽनर्थकः स्यात् । आवग्यकश्राद्धाधि-
कारप्राप्त्यर्थं न इति चेन्न । विनापि हि पुत्राकरणं दौहित्रस्यापुत्रमा-
तामहाश्राद्धाधिकारस्यावग्यकत्वात् । न चेपि दायहरस्यैव दौहित्रस्येति
शङ्कनीयं । अये निराकरिष्यमाणत्वात् । अतः पुत्राकृतस्य पुत्रिका-
पुत्रस्य पित्रादिशब्दप्रयोगयोग्यत्वं मातामहाश्राद्धं मातामहाद्यैव च ।
पुत्राकरणरहितस्य तु पुत्रिकापुत्रस्य मात्रादि मातृमातामहादिशब्द-
प्रयोगयोग्यत्वं चेति । इतरेतन्मातामहादिशब्दप्रयोगरुक्ता । यतो माता-
महन्तु मात्रादि मातुः प्रथमतः पिण्डमित्यादिषु तच्छ्राद्धप्रकार-
विधायकवाक्येषु मातृमातामहादिशब्दप्रयोग एव श्रूयते । विधिशब्दस्य
च मन्त्रकार्यकरत्वं न्यायम् । ननु नात्र मातृमातामहादिशब्दाः श्राद्ध-

प्रयोगकालेथेत एव प्रयोज्या इत्यनेनाभिप्रायेण प्रयुक्ताः किन्तु मात्रा-
दिलमात्रविधानार्थवाक्यावयवभावेनेति । सत्यां । किन्तु यत्र विधिशब्दः
प्रयोगकाले मन्त्रवदनुष्ठेयस्मारकत्वेन प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र विधेयस्मा-
रकशक्तियुक्तत्वेनैवाकाङ्क्षावशादेव च स्वीक्रियते न तु तदभिप्रायप्रयु-
क्तत्वादित्यदोषः । न च चेत्रजादिषु सम्बन्धान्तरमस्ति । न चास्ति
कश्चित् पितृपितामहादिशब्दव्यतिरिक्तो विधिशब्दः । अतस्तोषां पितृपि-
तामहादिशब्दव्यतिरिक्तो विधिशब्दः । अतस्तोषां पितृपितामहादिशब्दै-
रेव मङ्गीर्तनं न्याय्यमिति । यत्तु पुत्रिकापुत्रस्य मातामहश्राद्धं मातृ-
पूर्वकलमुक्तं तस्य वृद्धावपवादमाह व्याघ्रपात् ।

कुर्यान्मातामहश्राद्धं^(१) सर्वदा मातृपूर्वकम् ।

विधिज्ञो विधिमास्याय वृद्धौ मातामहादिति ॥

न चात्रैवं शङ्कनीयं मातृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च दौहित्रमात्रस्यैक-
स्मिन् काले कदाचिदन्वष्टकादौ तीर्थादिविशेषे वा देशकालादौनां
साधारणत्वेन युगपत्कर्त्तव्ये प्राप्ते तत्र द्वयोः क्रमप्रतिपादनार्थं वचनं
न पुनः पुत्रिकापुत्रकर्त्तव्ये मातामहश्राद्धे मातृदेवतात्वस्य विधाय-
कज्ञापवादकञ्चेति । यतः पुत्रिकापुत्रक्रमेऽस्य वचनस्योपलम्भात् वृद्धि-
श्राद्धप्रकरणे वक्ष्यमाणस्य मातृश्राद्धपूर्वकत्वस्य बाधापत्तेः । न च
क्रमविकल्प्या न्यायः । सर्वस्यतिपुराणेषु वचनशतेन प्रत्यहं मातृश्राद्ध-
पूर्वकत्वस्य विधानात् । इति पुत्रिकापुत्रकर्त्तव्यश्राद्धदेवताः । तदे-
वमुक्तं ज्ञानमुष्यायणाधिकारिकेषु नैयमिकेषु श्राद्धेषु गौणस्यापि
पितृवर्गस्य देवतात्वम् ।

(१) कुर्यान्मातामहश्राद्धमिति ग० ।

अथेदं वक्तव्यं किमेतत्कर्मकेष्टेषु आहुषु गौणपितृवर्गीयः पत्नीवर्गाऽपि मुख्यपितृवर्गीयपत्नीवर्गवत् स्वपतिमहभावेन देवतात्वं लभते वा न वेति । तत्र तावद्गौणपितृवर्गेण देवतात्वे लभ्ये मति वचनान्तरेण तस्य पत्नीमहितस्य देवतात्वमुक्तमिति, न तद्रहितस्य देवतात्वं शाब्दम् । नन्वेवं तर्हि गौणस्य पितुरविद्यमानायां पत्न्यां विद्यमानायामपि वा जीवन्त्याममावास्यादिआहुषु तस्यानुद्देशः प्राप्नोति । तथा च मति “षण्णान्देयान् षट्पिण्डाः” इत्यादिका नित्यवच्छ्रुतिर्बाधते । अथ किं नित्यवच्छ्रुतिर्बाधभयमुदप्रमौतेऽपि पितरौति पितुरुद्देशः कार्यः । यदि पुनः मा पित्रादिभरणपेक्षा नित्यवच्छ्रुतिस्तर्हि मातृभरणपेक्षान्त, जीवन्त्यित्काधिकारिक-आहुष्यायो वास्त्विति । न चात्र मुख्ये मन्त्रव्यय इत्ययं न्यायः प्रवेशं लभते गौणपितृपत्नीत्वं गताया मुख्याया मातृभावात् गौणपितृनिवेशस्य न्यायत्वात् । अतोऽत्र गौणस्य पित्रादेर्देवतात्वे गौणीनां मातृणां महभावेन देवतात्वमन्त । अत्रोच्यते । यथा मुख्यपितृआहुषे गौणीनां न महभावेन देवतात्वं तथात्रापि^(१) यामां हि स्वतन्त्राधिकारेण प्रथकआहुषं प्राप्नोति तामामैवैष महभावो विहितः । प्रथकआहुषविध्यपत्रादरूपत्वादस्य महभावविधिः । न चास्मि गौणमातृआहुषे प्रथकनित्याधिकारः । मातृआहुषविधेर्मुख्यमातृपरि-ग्रहेण कृतार्थत्वात् । नन्वेवं तर्हि गौणपितृपत्नीनां आहुषानि कः कुर्यात् । लोकदृष्ट्या पत्रस्यानपानात् स एवेति श्रुमः । सोऽपि

(१) यथा मुख्ये पितृआहुषे नित्यानित्यसंयोगे विवाधादिना गौणमातृणां न सङ्घोदेष्यत्वं तथा गौणपितृआहुषेऽपि इति ग० ।

लोकविरोधपरिहाराय परिच्छेदादानकलङ्कबालनाय वा रूपया
 स्त्रेहेन वा करोतीति न तत्र तस्य नित्योऽधिकारः । यस्तु स्त्री-
 पुंसाभ्यामेव गौणत्वेण गृहीतः पुत्रः स यथा वज्रभिः पुरुषैः गृहीतो
 वह्ननां पुरुषाणां करोति एवं स्त्रीपुंसाभ्यामपीति । अत्र तु माता-
 महानामनेकत्वेऽपि मातामहश्राद्धविधेर्मुख्यमातामहश्राद्धेनैव कृतार्थ-
 त्वात् न वह्ननि मातामहश्राद्धानि । न चाप्येकस्मिन्नेव श्राद्धे सर्वेषां
 नामानि कौर्त्तनीयानि, तथा विध्यभावात् । अथ वा यः पत्या
 सत्यादितो गौणः पुत्रः सम्मत एव पत्या अपि पुत्रो भवति । विवा-
 हसमये हि तस्याः पत्या धर्मकामार्थेष्वनतिचरणीयत्वप्रतिज्ञानात् ।
 अतएव तदुपार्जितधनधर्मयोस्तस्याः स्वतः स्वत्वं । उक्तं हि इदमाप-
 स्तम्नादिभिः “जायापत्योर्न विभागो विद्यते सहाधिकाराद्भनधर्मयोः” ।
 नहि प्रोषिते प्रेते वा पत्यौ आवश्यकेषु धनसाध्येषु धर्मकार्येषु पति-
 धनेन क्रियमाणेषु पत्याः स्तेयमुपदिशन्तीति । अतोऽस्ति गौणसुतस्य
 गौणमाहश्राद्धे पृथगधिकार इति कृत्वा अन्यत्र पतिना महत्यपवा-
 दोऽप्यस्तीति सिद्धं पार्वणे तस्याः सहभावेन देवतात्वमिति । न
 चैवं जननीसपत्नीष्वपि वाच्यं । तत्र मुख्यमाहसद्भावेन कृतार्थत्वादिति
 पूर्वमुक्तत्वात् । एवञ्च सति गौणमातामहानामपि गौणपत्यच्छ्राद्धं
 कत्तव्यमिति । एवमुक्त्वा ह्यामुध्यायणाधिकारिकेषु श्राद्धेषु देवताः ।
 अथेदानीं जीवत्पत्यकाधिकारिकेषु श्राद्धेषूपच्यन्ते ।

तत्राह विष्णुः ।

पितरि जीवति श्राद्धं कुर्यात् येषां पिता कुर्यात् तेषां कुर्यात् ।
 पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः । पितरि पितामहे प्रपि-

तामहे च जीवति नैव कुर्यात् यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं
निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहस्य प्रेतौ
स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् । यस्य
पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां
दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहस्य प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ
दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं कुर्यात् आहुं विचक्षणः ।

संख्योहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितं ।

अस्यार्थः । पितरि जीवति आहुं कुर्यात् येषां पिता कुर्यात् ।
पितर्येव जीवत्यन्येषु प्रमौतेष्विति प्रथमः पक्षः । पितरि पितामहे
च जीवति अन्येषु प्रमौतेष्विति द्वितीयः । त्रयो जीवन्तीति तृतीयः ।
यस्य पिता प्रेतः स्यात् पितामहप्रपितामहौ जीवत इति चतुर्थः ।
यस्य पिता पितामहस्य प्रेतौ स्यातां प्रपितामहस्य जीवतीति पञ्चमः ।
पितामहप्रपितामहो वृद्धप्रपितामहः । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्
पिता प्रपितामहस्य जीवत इति षष्ठः । यस्य पिता प्रपितामहस्य
प्रेतौ स्यातां पितामहस्य जीवति इति सप्तमः । अयमबाधयः ।
अन्तर्हितेभ्योऽनन्तर्हितेभ्यो वा प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण आहुं कर्त्तव्य-
मिति । न्यायप्राप्ते ऊहे पुनर्वचनं एकप्रयोगतया तदप्राप्त्याद्वाह्यां
शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति । पित्रमातामहव्यतिरिक्तानां ऊहितमन्त्र-
वर्जितं पितृपदवानेव मन्त्रः स्यादित्यर्थः । अत्र च संख्योहवचनं
लिङ्गं, न पुनः पितृव्यादिआहुमन्त्रनिषेधः । कुर्यादिति यन्मन्त्रा-

योगादकरणे न जीवत्पितृकस्य प्रत्यवायः किन्तु कुर्वाणस्य फलवि-
शेषो भवतीति ।

अथ जीवच्छाङ्कदेवताः ।

ब्रह्मा, विष्णुः, ईश्वरः, रुद्रः, इन्द्रः, प्रकृतिः, सुद्रुलः पुरुषः,
त्रिव इत्यष्टौ । शर्वः, शर्वपत्नी, भवो, भवपत्नी, रुद्रो, रुद्रपत्नी, उगः,
उगपत्नी, भीमो, भीमपत्नी, ईशः, ईशपत्नी, महादेवो, महादेवपत्नी,
पशुपतिः, पशुपतिपत्नी, इति षोडश । प्राणापानव्यानसमानोदानाः
एषामधिपतयः पृषातका रुद्राश्चेति दश । अग्निवाय्वादित्या व्याहृति-
देवतास्त्रिंशः । सपत्नीकाः पित्रादयो मातामहादयश्चेति षट् ।
पार्श्वोपदिष्टाग्नौकरणवैश्वदेविकदेवताश्च एताश्च विधिना मन्त्रवर्ण-
नादिदेशेन चावगताः । विद्यादींश्च तन्त्रप्रकरणे दर्शयिष्यामः । इति
जीवच्छाङ्कदेवताः ।

अथ सत्रासाङ्गभूतश्राद्धेषु देवताः ।

तत्र देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । ऋषिश्राद्धे देवर्षिब्रह्मर्षि-
क्षत्रर्षयः । ऋषिर्गृह्ये देवर्षिक्षत्रर्षिमनुष्यर्षयः । दिव्यश्राद्धे वसु-
द्रादित्याः । मनुष्यश्राद्धे मनकमनन्दमनातनाः । भूतश्राद्धे पृथि-
व्यादीनि भूतानि, चक्षुरादीनि कराणि, चतुर्विधभूतयाम इति
त्रिंशः । पितृश्राद्धे पितृ-पितामहा मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमाता-
महाश्च । मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामह्यः । आत्मश्राद्धे
आत्मपितृपितामहाः । एते च सर्व्वे गान्दीमुखविशेषणवन्मो देवताः ।
यतः श्रौतकप्रोक्ते सत्रासविधौ पद्यते ।

अथातः सत्रासविधिं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वेद्युर्नान्दीमुखश्राद्धं कुर्यादेव । ऋषिदिव्यमनुष्यभूतपितृमा-
चात्मादौर्नां पृथक्पिण्डदानैर्युग्मैर्ब्राह्मणैरष्टौ श्राद्धानि कुर्यादिति ।
एषाञ्च श्राद्धानां मन्त्रामार्थत्वेन कर्माङ्गत्वादिष्टिश्राद्धे ऋतुर्दण इति,
विश्वेदेवाः सत्यवसुसंज्ञका वा “सत्या नान्दीमुखे वसुः” इति वच-
नात् । इति मन्त्रामाङ्गश्राद्धे देवताः ।

तदेवमुक्ताः श्राद्धशब्दार्थान्तर्गत-ब्राह्मणभोजन-पिण्डनिर्वपणात्म-
कप्रधानकर्म्मद्वय-सम्बन्धिन्यो देवताः । अथेदानीं श्राद्धान्तर्गताग्नौक-
रणसंज्ञक-प्रधानकर्म्म-सम्बन्धिन्यो,भिधीयन्ते ।

तत्तावच्छतपथे पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे ।

स उदास्याग्नौ दे आहुतो जुहोति देवेभ्यः । देवान्वा ह्य
उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासार्था यजतेऽथैतत्-
पितृयज्ञेवाचारीत्तद् देवेभ्यो निज्जते स देवैः प्रष्टुतोऽथैतत्पितृभ्यो
ददाति तस्मादुदास्याग्नौ दे आहुतो जुहोति देवेभ्यः ॥ स वा अग्रथे
च सोमाय च जुहोति १ ।

महाभारतेऽपि पुराकल्परूपार्थवादमहिताऽग्नौकरणे अग्निविधि-
र्दृश्यते । तथा ।

तत्र यज्ञे प्रवृत्ते १ तु सर्व्व एव मर्षयः ।

पितृयज्ञानकुर्व्वन्ते विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥

अथयो धर्म्मनित्याद्य कृत्वा निवपनान्युत् ।

तर्पणञ्चाप्यकुर्व्वन् वै तीर्थान्भोभिर्यतप्रताः ॥

(१) अतपथब्राह्मणे २ अ०. ४ २. १.

(२) पुराकल्पप्रवर्त्ते इति ग० ।

निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ष्येन भारत ।
 तर्पिताः पितरो देवास्तेऽन्नं न जरयन्ति वै ॥
 अजीर्णनाभ्यहन्यन्त ते देवाः पितृभिः सह ।
 सोमसेवाभ्यपद्यन्त निवापान्नाभिपीडिताः ॥
 तेऽब्रूवन् सोममामाद्य पितरो जीर्णपीडिताः ।
 निवापान्नेन पीडा नः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥
 तान् सोमः प्रत्युवाचाय श्रेयश्चेदौष्णितं सुराः ।
 स्वयम्भूमदनं यात म च श्रेयो विधास्यति ॥
 ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत ।
 मेरुग्रह्णे समामोमं पितामहमुपागमन् ॥

देवपितर उचुः ।

निवापान्नेन भगवन् भृशं पीद्यामहे वयम् ।
 प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः मंविधीयताम् ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ।
 ऐष मे पार्श्वतो वक्त्रिर्थाशङ्क्यो विधास्यति ॥

अग्निर्वाच ।

सहितास्तत्र भक्त्यामो निवापे समुपस्थिते ।
 जरिष्यत्यथ वोऽप्यन्नं मया सार्द्धं न संशयः ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्तस्मिन्निज्वरा वभुः ।
 एतस्मात् कारणादग्नेः प्राक्तनं दीयते नृप ॥
 नृपे चैवाग्निपूर्व्वे वै निवापे पुरुषर्षभ ।
 न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत ॥

रक्षांसि चापवर्चन्ते स्थिते देवे विभावसौ ।

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोः यमस्यापि देवतात्वमाहुतिमन्त्राश्वा-
नादवगम्यते ।

अग्रये कव्यवाहनाय स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

सोमाय पितृमते स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।

यमाय वैवस्वते स्वधा नम इति ब्रुवन्निति ।

आपस्तम्बपुत्रे यमस्य वैकल्पिकं देवतात्वमुक्तम् । न यमप्युय जुष्टाती-
त्येक इत्यभिधानात् । एवमुक्ताः आहुते प्रधानकर्म्मदेवताः ।

अयेदानीं विश्वदेविकाख्याङ्गममवाधिन्योऽभिधीयन्ते ।

तत्र विश्वेषां देवानामुत्पत्तिर्ब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्त्तयोः ।

दत्तस्य दक्षिणा मातादित्या नामेति विश्रुता ।

विधिना मा तु धर्मज्ञ दत्ता धर्माय धीमते ॥

तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वदेवा इति श्रुतिः ।

विख्यातास्त्रिषु लोकेषु सर्व्वलोकनमस्कृताः ॥

एतेषां स्वरूपं गरुडपुराणे ।

विश्रायां दत्तकन्यायां जाता धर्मान्महात्मानः ।

विश्वदेवा इति ख्याता देववर्या महाबलाः ॥

शक्रेण सह योद्गुणां विजेतारस्तु रत्नमां ।

यन्नामस्मरणादेव प्रद्ववन्धसुराः क्षणात् ॥

वाणवाणामनधरा द्विभुजाः श्रेतवामसः ।

केयूरिणः कृण्डलिनः किरीटकटकान्विताः ॥

धैर्य्यमैन्दर्य्यसंयुक्ता दिव्यस्त्रगनुलेपनाः ।

इन्द्रस्यानुचराः सर्वे गोप्तारस्त्रिदिवस्य ते ॥

यमसंहितायां ।

विश्वेऽपि विश्वेदेवास्तु दक्षिणे वाणपाणयः ।

द्विहस्ता वामभागे तु शरामनपरायणाः ॥

पद्मपुराणे ।

विश्वांस्तु देवान् शरचापपाणीन्

धार्थेद्विचित्राभरणान् सुवेशान् इति ।

एतेषां श्राद्धदेवतात्वे इतिहासस्तु ब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्तयोः ।

समानवमहात्मानश्चरुयमहत्तपः ।

हिमवत्किखरे रम्ये देवर्षिगणसेविते ॥

सर्वाप्सरोभिश्चरिते नित्यं गन्धर्वसेविते ।

शुद्धं मनसा प्रीताः पितरन्तानथाबु ॥

वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ।

ब्रह्मा चाह महातेजास्तपमामौ सुतर्पितः ॥

प्रीतोऽस्मि तपमानेन कं कामं त्रितरामि वः ।

एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा विश्वकर्म्मणा ॥

उचुस्ते सहिताः सर्वे ब्रह्माणं लोकपावनं ।

श्राद्धेऽस्माकं भवेद्देयं स क्षेप कार्ङ्गितो वरः ॥

प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तान् वै त्रिदशपूजितः ।

भविष्यत्येवमेवेति कार्ङ्गतो वो वरस्तु यः ॥

पितृभिश्च तथेत्युक्तमेवमेतन्न संशयः ।

सहास्माभिस्तु भोक्तव्यं यत् किञ्चित् पच्यते त्विह ॥

अस्माकं कल्पिते आहुते भवन्तोऽग्न्याग्निना हि वै ।

भविष्यन्ति मनुष्येषु सत्यमेतदुहाहतम् ।

मास्यैर्गन्धैस्तथास्त्रेण युष्मास्यैर्वार्षयन्तु वै ॥

दत्ते दत्ते तु युष्मभ्यमस्मभ्यन्दास्यते ततः ।

विमर्जनमथास्माकं पूर्वं पश्यान्तु देवतं ॥

रक्षणस्यैव आहुस्य अतिथेस्तु विधिश्च यः ।

भृतानां देवतानाञ्च पितॄणां आहुकर्मणि ॥ ५

एवं कार्यञ्च सम्यक् तु मर्च्यमेतद्भविष्यति ।

एवं दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितॄणैः सह ।

भूतानुग्रहहृद्देवः स चचार यथासुखमिति ॥

तथा क्रतुस्मृतिभविष्यतपराणयोः ।

सदेवं भोजयेच्छ्राद्धं तत्पूर्वञ्च प्रवर्चयत् ।

अन्यथा ह्यवनुस्मन्ति सदवासुरगणमाः ॥

अ । विश्वान्देवानुदिश्य क्रियमाणं आहुताङ्गभृतं कर्म देवमित्यु-
च्यते । तेन सहितं सदेवं, सदेवेतिनियमेन तत्पूर्वञ्च देवपूर्वञ्च प्रवर्चयन्त
कुर्यात् । यदि तत्र क्रियते तदा आहुफलं रक्षास्यपन्नन्ति स्वयं वा
आददन्ति । अत्र खलु देवेन कर्मणा सह वर्चते आहुशब्दः । प्रं कर्मति

समामार्थावगमात् आहुताङ्गदेनाप्रधानत्वन च देवस्य व्यपदेशादङ्गल-
मवगम्यते । आहुतरक्षायांत्वाभिधानेनापकारकत्वावगमात् ।

मनुस्मृतावपि ।

देवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।

देवं हि पितृकार्यस्य पर्वमाणायनं स्मृतम् ॥

तेषामारक्षभृतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलम्बन्ति^(१) आद्धमारक्षवर्जितं ॥

अस्यार्थः । पितृकार्यं विशिष्यते प्रधानतया श्रेष्ठतां लभते । कथमित्यत आह दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वं क्रियमाणं विप्रकारकराक्षमनिवारणद्वारेणाप्यायननिर्वाहिकं भवतीति । अनेनापि वैश्वदेविकमङ्गकर्मैवेति ज्ञायते, पित्रादिदेवित्यमातामहदैवत्य-प्रधानद्वयवत्यमावास्याआद्धप्रयोगे “तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्” इति याज्ञवल्क्येन प्रधानप्रवृत्तत्वाभिधानाच्च^(२) तत्पूर्वं प्रवर्त्तयेदित्युक्तं । अतोवक्ष्यमाणान् पदार्थान् प्रत्येकं वैश्वदेवस्थाने कृत्वा पितृस्थाने कुर्यात् ।

तथा च देवलः ।

यत्र तत् क्रियते कर्म पितृके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेवत्यपूर्वकं ॥

पितृके पितृदेवत्ये कर्माणि आद्ध इत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ।

आदौ समर्चयेद्विप्रान् वैश्वदेवनिवेशितान् ।

निवेशितांश्च पित्रर्थे ततः पश्चात् समर्चयेत् ॥

वृद्धशानातपेऽपि ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात् पार्ष्णश्राद्धे दैवपूर्वं विधानतः ॥

पार्ष्णश्राद्धादमावास्याआद्ध एव वैश्वदेवपूर्वकत्वं नियम्यते ।

(१) रक्षांसि विप्रलम्बन्तीति ग० ।

(२) प्रधानद्वयोपकारार्थमिति ख० ।

ह्योद्दिष्टाभ्युदयिकनित्यश्राद्धेषु वैश्वदेविकाभावावत्प्यते भविष्यत्-
पुराणे ।

तथ्यमानास्तपस्तीव्रं प्रेषिता ब्रह्मज्ञासनात् ।

विश्वेदेवान्तु रत्नार्थं पितृयज्ञे च सर्व्वदा ।

अतः पूर्व्वं प्रदातव्यं तेभ्योऽन्नं पितृकर्षाणि ॥

अन्नग्रहणं गन्धादीनामप्युपलक्षणार्थं । एवं सर्व्वेषां श्राद्धसम्ब-
न्धिनां पदार्थानां वैश्वदेवपूर्व्वत्वप्राप्ते कश्चिदपवादः प्रदृश्यते ब्रह्मा-
ख्यपुराणे ।

पश्चाद्विमर्जयेद्देवान् पूर्व्वं पैतामहान् द्विजान् ।

मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

पैतामहग्रहणं पैत्रप्रपैतामहयोरप्युपलक्षणार्थं ।

ब्रातातपस्वति-विष्णुधर्म्मोत्तरयाः ।

विश्वेदेवनिविष्टानां चरमं हस्तधावनं ।

विमर्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रत्ना यतः स्थिता ।

सर्व्वमन्यत् प्रदातव्यमादौ तेषां नराधिप ॥

‘चरमं’ पाद्यात्वं । ‘हस्तधावनं’ भाजनान्नावल्लिप्रहस्तकालनार्थज-
नदानम् ।

तदेवमेतद्ब्रह्मवैवर्त्तश्रुतं विश्वेषां देवानां श्राद्धे देवतासं नित्य-
श्राद्धादावपेक्षते ।

चाह ब्रातातपः ।

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च ।

मातृश्राद्धन्तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ।

द्योजयेद्द्वैवपूर्वाणि आह्वान्यन्यानि यत्नतः ॥

मातृश्राद्धमचाभ्युदयिकपूर्ववर्त्तिं विवर्त्तिनं । ब्राह्मणयुग्मत्वप्रा-
प्तुखोपवेशनलिङ्गात् । तच्च यदापि पित्रा मातामहादिश्राद्धद्वयात्
पृथग्भिन्नकालेऽनुष्ठीयते तदानीमदैवं वैश्वदैवरहितं कर्त्तव्यम् । यदा
पुनरेकस्मिन्नैव काले श्राद्धत्रयं क्रियते तदा तन्त्रेणावृत्त्या वा वैश्वदे-
विकानुष्ठानमिति श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत । “तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति”
वशिष्टवचनादवगन्तव्यं । तच्च भिन्नकाले श्राद्धत्रयानुष्ठानम् ।

पूर्वैशुर्मातृकं श्राद्धं कर्त्माहे पितृकं तथा ।

उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

इत्यादिभिर्वचनैराभ्युदयिकश्राद्धप्रकरणे दर्शयिष्यते । पृथगनुष्ठी-
यमानमातृश्राद्धव्यतिरिक्तान्याभ्युदयिकनिमित्तकानि श्राद्धानि विक-
ल्पेन वैश्वदेवविहीनानि कार्याणि । तथाचाभ्युदयिकं प्रकृत्य मार्क-
ण्डेयपुराणे उक्तं ।

विश्वदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

युग्माश्चात्र द्विजाः कार्यान्ते पूज्यास्य प्रदक्षिणम् ॥

केचिद्द्रवणादत्र विकल्पो गम्यते ।

ज्ञातातपभविष्यत्पुराणयोः ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदण्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाश्चयेत् द्विजान् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पार्ष्णं देवपूर्वं स्यादेकोद्दिष्टं सुरैर्विना ।

तथा एकोद्दिष्टं देवहोममेकार्थैकपवित्रकमित्यादि चैकोद्दिष्टप्र-

करणे वक्ष्यते । अत्रैकोद्दिष्टेषु वैश्वदेविककर्माभावे कारणं नागर-
खण्डेऽभिहितं ।

वृचासुरस्य सङ्ग्रामे प्रमीतानां दिवौकर्षा ।
निवापाय गयाकूपमवाप चिदशेश्वरः ॥
नगरे नगरे तत्र चतुर्दश्यां महालये ।
आहुनि अहुया कर्त्तुमारोभे विधिवद् वृषा ॥
आहुमन्त्रैरथाहुतानग्निध्वान्तादिकान् पितृन् ।
अन्यान्पि स्ववर्गीयान्^(१) प्रेतान् ब्रह्महतांश्च तान् ॥
ब्राह्मणानां ब्रह्मरेषु विभक्तः सन्दर्भ सः ।
विश्वान्देवांस्तु नापश्यत्तदर्थंश्च व्यसम्बत ॥
अथ ब्रह्मेण सहसा दृष्टः पृष्टश्च नारदः ।
विश्वेषां प्राह देवानामनागमनकारणं ॥
गयायां कुर्वन्तः आहुं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
विश्वेदेवा मया दृष्टाः तत्किमर्थं विलम्बसे ॥
इति नारदवाक्येन क्रुद्धो वृद्धश्चावासानतः ।
विश्वेर्देवैर्विना आहुमेकोद्दिष्टविधानतः ॥
एके ब्रतकृतसोऽपि प्रेताः प्रापुः परां गर्तं ।
एवंविधश्च समयं प्रावयामास तान्^(२) द्विजान् ॥
विश्वे हि देवाः आहुस्य रक्षणार्थं व्यवस्थिताः ।
तैर्विना आहुसंरक्षा मयैव हि विधास्यते ॥

(१) अन्यांश्च पितृवर्गाञ्चेति ग० ।

(२) स इति ग० ।

अविश्वदेविकं आद्भुमत ऊर्द्धं प्रवर्त्तताम् ।
 इति तस्मिन् वदत्युच्चैस्त्रिंशद्देवाः समाययुः ॥
 पुरूरुत पुरा ह्यता वयं देवेन वेधसा ।
 त्वया तु चरमं नाथ^(१) विमृश्यैवं प्रसीद नः ॥
 मघवन्नघवन्तोऽद्य न भवामः कथञ्चन ।
 बहिः करोषि आद्धेऽद्य^(२) कस्मादस्मान् दिवष्यते ॥
 इति वाष्पाम्बुकमोलचालितः चितिशोकतः ।
 अभ्यर्थनाभिस्तोषा स प्रसमाद न सीदताम् ॥
 अथ बाष्पोन्नतस्तस्माद्दण्डान्यामन्ननेकशः ।
 जङ्गिरे पुरुषास्तेभ्यो लक्ष्णो राक्षसोपमाः ॥
 विश्वैर्देवैस्तथादिष्टास्ते जगद्गामलालसाः ।
 अस्माद्विरहितं आद्भुमाहारो वो भविष्यति ॥
 जाताः क्षित्युन्नजैरण्डैस्तेन कृष्णाण्डमञ्जिताः ।
 विहरध्वमिति प्रोच्य विश्वेदेवास्तिरोदधुः ॥
 अथ कृष्णाण्डमकीर्णविश्वमालोक्य विश्वसृक् ।
 आह्वय विश्वानिन्द्रञ्च व्यवस्थां विदधे विधिः ॥
 एकोद्दिष्टाभिधानानि सदा आद्भुन्यतः परं ।
 विश्वैर्देवैस्त्रिंशन्ना मन्तु सत्यवागस्तु वृत्रहा ॥
 अविश्वदेविकं आद्भुमन्यत् कृष्णाण्डवृत्रपथे ।
 भविता भस्मरेखाभिः पात्ररक्षा च यत्र न ॥

(१) तातेतिख० ।

(२) आद्धेभ्य इति ग० ।

कृष्णाण्डीभिरतोरग्निः सलिलैरभिमन्वितैः ।
 अप्रोक्षितः आद्द्रुपाको भवद्भिर्भुज्यतां सुखम् ॥
 इत्युक्त्वा प्रीणणञ्चक्रे कृष्णाण्डानां पितामहः ।
 अग्नये वायवेऽर्काय प्रददौ प्रविभज्य तान् ॥
 पितृपत्ने चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधानतः ।
 आद्द्रुं शस्त्रहतस्यैव कार्यं नान्यस्य कस्यचित् ॥
 इत्युच्चिवाश्विरिञ्चोऽन्तर्दधे सर्वान् विभज्य तान् ।
 अथैश्वदेविकं आद्द्रुमेकोद्दिष्टं ततोऽभवत् ॥

अथैतेषां विश्वेषां नामान्युच्यन्ते । तत्र तावन्महाभारते ॥

विश्वे नाम्निमुखादेवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥
 महः कृतिर्विपाप्मा च पुण्ड्रकृत् पावनस्तथा ।
 घ्राणिणक्षमः समूहश्च दिव्यभानुस्तथैव च ॥
 त्रिवस्वान् वीर्यवान् ह्रीमान् कौर्त्तिमान् कृत एव च ।
 विश्वर्यः सोमपूर्वश्च सूर्यश्चैति नामतः ॥
 सोमाय सूर्यः सावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ।
 उष्णीलाभो नभोदश्च विश्वायुर्दक्षिणेव च ॥
 समुहनः सुवेपथुश्च यमारिः शङ्करोभवः ।
 ईशः कर्त्ता कृतिर्धाता भुवनेो दिव्यकर्मकृत् ॥
 गणितः पञ्चवीर्यश्च प्राचीनोरञ्जितस्तथा ।
 सप्तकृत्वोमवर्धाश्च विश्वकृत् कविरेव च ॥
 अनुगोप्रा सुगोप्रा च नप्रा चेश्वर एव च ।

जितात्मा मुनिवीर्यस्य दृष्टरोमा प्रभङ्करः ॥
 अतिकर्षी प्रतीतस्य प्रदाता चांगुमांस्तथा ।
 शैलाभः परमक्रोधो धारोष्णी भृपतिस्तथा ॥
 सज्जीवो विक्ररी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।
 कौर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥

एते च महाभारतोक्ता सहस्रत्यादिनामानो विश्वेदेवाः यथो-
 क्तेर्नामभिः संबुद्ध्यादिविभक्त्यन्तैः प्रतिपदार्थं सङ्कीर्त्य आद्धे समु-
 चयेन विनियोज्याः ! संक्षेपेण वा सहस्रत् सर्वानपि बुद्ध्वावारोप्य सह-
 स्रत्यादयो विक्ररीपर्यन्ता विश्वेदेवा इदं वः पाद्यमित्यादिप्रकारः
 प्रयोगो विधेयः । एते च परस्परमेव समुच्चैयन्ते न तु वृहस्पत्याद्युक्त-
 पुरुरव-आर्द्रवादिभिः सहेति । यतस्तेषां नामानि वक्ष्यामि भागा-
 र्हाणां महात्मनामित्यनेन भागशब्दवाच्यहविःसंबन्धविधायकेन शा-
 स्त्रेण तेषामिति सर्व्वेणामरूपैकपदोपात्तानामेतेषामेव सहस्रत्यादीनां
 परस्परसापेक्षानामेव प्रयोगनिर्वर्त्तकत्वमवगम्यते । ननु शास्त्रान्तर-
 विहितपुरुरव-आर्द्रवादिसापेक्षानामिति न वाच्यं । इष्टिआद्धे क्रतुर्दं च
 इत्यादिना वचनेन विशेषविहितपुरुरव-आर्द्रवादिभिरेव सर्व्वेषां
 आहुतामामवदुत्वात्सहस्रत्यादयो न क्वचिदवकाशं लभन्त इति न
 वैश्वदेविके देवतात्वेन कौर्त्तिनार्हा इति । आनर्थक्यप्रहतानां विपर्येतं
 बलाबलमिति न्यायात् सामान्यतो विहिता अपि विशेषतो विहितान्
 पुरुरव-आर्द्रवादीन् बाधित्वा देवतात्वेन निविशन्ते । ते च विशेष-
 यस्याभावात् सर्व्वेष्वपि आद्धेष्वाति मन्यमानं प्रतिविशेषग्रहणमु-
 च्यते । प्रकृतौ वा द्विरुक्त्वादिति न्यायात् प्रकरणात् पार्व्वण एव

निविशन्ते । न पार्वणविकृतिभूतेषु कर्माङ्गादिश्राद्धेषु । नन्वतिदेशा
द्भविष्यति । न । अतिदेशिकैः क्रत्वादिभिर्वाधात् । तदेवं पार्वणश्राद्धे
महकृत्यादीनां वैश्वदेविके कर्मणि पुरुवरश्राद्धवाभ्यां मह विकल्पेन
देवतात्वं सिद्धम् । अथैतेषां यैर्नामभिः कर्मममावायः प्रभिद्भस्ता-
नुच्यन्ते । बृहस्पतिस्मृतौ ।

ऋतुर्दत्ता वसुः मृत्युः कामः कालस्तथैव च ।

धुरिश्च गौचनश्चैव तथा चैव पुरुवराः ।

श्राद्धवयश्च दशते तु विशेषेणाः प्रकीर्त्तिताः ॥

एते एषु श्राद्धेषु विभज्य विनियोज्याः ।

उक्तं बृहस्पतिस्मृतौ च ।

दृष्टिश्राद्धे ऋतुर्दत्तः मृत्या नान्दीमुखे वसुः ।

नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिगौचनौ ।

पुरुवरा श्राद्धवयश्च पार्वणं समुदाहताविति ॥

शङ्करस्मृतौ च ।

दृष्टिश्राद्धे ऋतुर्दत्तः संकीर्त्या वैश्वदेविके ।

नान्दीमुखे मृत्युवसु काम्ये च धुरिगौचनौ ॥

पुरुवरा श्राद्धवयो चैव पार्वणं समुदाहृतौ ।

नैमित्तिके कालकामाविति सर्वत्र कीर्त्तयंत ॥ इति ।

दृष्टिश्राद्धशब्देनात्र कर्माङ्ग श्राद्धं गृह्यते । तथा चाधानसोम-
यागनिधिकादिभस्कारादिभूतमपि श्राद्धं लभ्यते । कर्माङ्गश्च श्राद्ध-
भेदप्रकरणे वक्ष्यते ।

निषेककाले सोमे च मीमन्तोन्नयने तथा ।

ऋयं पुंसवने आहुं कर्माहुं वृद्धिवत्कृतमिति ।

अत्र कर्माहुमिति परिभाष्यते । वृद्धिवदिति नान्द्रीमुखे दैवतत्व-
स्वाहाशब्दप्रयोगो दधिवदगादिमिश्रपिण्डवत्त्वादयो वृद्धिआहुधर्मा
अतिदिश्यन्ते । विहितं वृद्धिआहुं याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु । एवं प्रद-
न्निणौकृत्य वृद्धौ नान्द्रीमुखान् पितृन् यजेतेत्यादिभिर्वचनैः वृद्धि-
आहुञ्च वृद्धवशिष्टादिभिर्दर्शितं । पुत्रजन्मत्रिवाहादौ वृद्धिआहुमु-
दाहृतमिति । अत्राभ्युदयिकआहुविशेषं वृद्धिआहुशब्दः परिभाष्यते ।
आदिशब्देन गर्भाधान-पुंसवन-मीमन्तोन्नयन-व्यतिरिक्तानामन्नप्राशन-
चूडाकरणादिमंस्कारकर्मणां ग्रहणं । गर्भाधानादिमंस्कारत्रयाद्गभृत-
स्याभ्युदयिकस्य कर्माहुशब्देनाभिधानात् । एतच्च वृद्धिआहुद्विज्ञानं क-
र्माहुं वृद्धिवदिति पागस्करेऽतिदेशे दर्शनात् । भेदे च्यतिदेशा भवति ।
आहुभेदाद्देशे भेदाभिधानाच्च । काम्यपार्वणादिभेदास्तत्प्रकरणं
वक्ष्यन्ते । ननु नैमित्तिके कालकामावित्युक्तं एकोद्दिष्टञ्च आहुं नैमि-
त्तिकशब्देनोच्यते, एकोद्दिष्टञ्च यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते इत्येवं
परिभाषितत्वात् । एकोद्दिष्टं दैवहानमेकार्थंरूपविवर्तमित्येवज्ञै-
कोद्दिष्टे वैश्वदेविकनिषेधात् कथं कालकामौ । न च नैमित्तिकं भवं
नैमित्तिकमित्येवं व्युत्पत्त्या नवान्नलाभादिनैमित्तिकविहितमपि नैमि-
त्तिकशब्देनाभिधातुं शक्यं । तस्य सामान्यशास्त्रस्यानौयस्य योगस्य
विशेषशास्त्ररूपिण्या परिभाषया बाधस्य न्याय्यत्वात् । सत्यमेवं तथापि
प्रकृते विरोधात् योगमेवाश्रित्य नैमित्तिकशब्देन नवान्नलाभादि-
नैमित्तिकविशेषे क्रियमाणं आहुमुच्यते । यदुक्तमादित्यपुराणे ।

विश्वेदेवो क्रतुर्दत्तः सर्वस्विष्टिषु कीर्त्तितौ ।
 नित्यं नान्दीमुखश्राद्धे वसुमत्यौ च पैत्यके ॥
 नवान्नलाभे द्वौ देवौ कालकामौ मर्देव हि ।
 अपि कन्यागते सूर्य्ये श्राद्धे च धुरिरोचनौ ।
 पुरुवार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ तु पार्वणं ॥ इति ।

सर्वस्विष्टिषु सर्वेषु कर्माङ्गश्राद्धेषु, नवान्नलाभे नवान्नलाभनि-
 मित्ते मति । अत्रापि श्राद्धविधिः श्राद्धकालप्रकरणे ब्रौह्मियव-
 पाकैरित्यादिना वक्ष्यते । मृत्तिलचन्द्रिकाकारम् नवान्नलाभं मति
 नवान्नभोजनापकसात् पूर्वे पितृभक्त्या नवान्नेन श्राद्धं क्रियमाणे
 द्वौ कालकामौ विश्वेदेविके कर्मणि देवतान्नेन कीर्त्तनीयावित्याह ।
 एतच्च निमित्ताधिकारेण क्रियमाणानां विश्वेदेविकान्वितानामुपरा-
 गादिश्राद्धानामुपलक्षणार्थं । कन्यागते सूर्य्ये इति भाद्रपदापरपत्ने,
 एतच्च काम्यश्राद्धोपलक्षणार्थं । तदेवं विरोधादचनाच्च नैमित्तिकश-
 ब्देन नवान्नलाभादिनिमित्ते क्रियमाणं श्राद्धमुच्यत इति सिद्धं ।
 अथवा नैमित्तिके कालकामावित्यत्र नैमित्तिकशब्देनैकोद्दिष्टाभि-
 धायिना एकोद्दिष्टयुक्तं सपिण्डाकरणमुच्यते । तत हि एकोद्दिष्ट-
 पार्ष्णरूपप्रधानद्वयात्मकं अतोविश्वेदेविकं तत्रास्तीति कालकाम-
 योर्विधेयुक्तः । शङ्खधरहरिहरौ पुनरेवमाहवुः । केचित् प्रत्यब्दमे-
 कोद्दिष्टमिच्छन्ति । अन्ते तु पार्वणं । अतो नैमित्तिकशब्दवाच्यस्यैको-
 द्दिष्टस्य स्याने क्रियमाणं जयादिकं पार्ष्णमपि नैमित्तिकशब्दं
 लघुमर्हतीति तस्मिन् कालकामविधिरिति । इयं वा अनयो-
 र्नुपपत्ता प्रागुक्तरीत्या वचनार्थयाम्योपपत्तेर्नाविचार्य्यं यहीतथा ।

अग्नेदं चिन्त्यते । किं पुरूरवआर्द्रवयोः पार्वणप्रयोगे ममुच्चि-
तयोः प्रयोग उत विकल्पितयोरिति । एवमिष्टिआङ्गे क्रतुदत्तयोः, एवं
नान्दीमुखादिविहितसत्त्ववस्वादिषु युग्मेष्वपि विकल्पनीयम् । तत्र
तावद्विकल्पितयोरिति गृह्यते । व्यवस्थापने क्रतुर्दत्त इति पृथगेकै-
कस्य कर्मसम्बन्धावगमात् । न त्वेकैकस्य पृथग्देवतात्वात् द्रव्यदेव-
तासम्बन्धभेदात् कर्मण एव भेदः स्यात् । को विकल्पस्यावकाशः ।
एककर्मात्स्वयनोर्ह्येकद्वारत्वे विकल्पाभिधा ! अस्तु नाम कर्मभेदः
एकप्रयोगानन्वयमात्रेण विकल्पाभिधा । तस्मत्तस्मत् न देवताभेदात्
कर्मभेदः । शब्दान्तराभ्याम-संख्या-गुण-प्रक्रिया-नामधेयानां कर्मभे-
दकत्वाभिधानात् । ननु देवतापि गुण इति भेदिका भवितुमर्हति ।
मैवं । न हि गुण इत्येव भेदकः किन्त्वेकस्मिन् कर्मण्यन्वयमानोऽन्वयम् ।
अन्यथा द्रव्यविकल्पो देवताविकल्पः तयोः ममुच्चयो वा कश्चिन्न स्यात् ।
दृश्यते चाग्निहोत्रादीनां द्रव्यादौ विकल्पः ममुच्चयश्च । सोमं च देव-
ताममुच्चयः । न च वाच्यं । यथा सप्तदशप्राजापत्यानित्यत्र पृथक्-
त्वनिवेशिन्या संख्यया द्रव्यदेवतासम्बन्धभेद एवमत्रापि देवताभेदेन
सम्बन्धभेदात् कर्मभेद इति । यत एवं मन्यमानोभवानिन्द्रवाय्वाद्य-
नेकदेवतास्वितं सोमयागसेव स्मरतु । ननु स्मृत एवं किन्तु तत्रेन्द्र-
वाय्वादीनामेकयागसम्बन्धित्वेनावगतद्रव्यसम्बन्धावगमात् न कर्मभेद-
कत्वं । इह तु न तथेति भेदकत्वमिति । न । उत्पत्तिवाक्ये हि
श्रूयमाणे गुणे भेदकः । ननूत्त्वन्ने कर्मणि गुणं विधातुं प्रवृत्तं
वाक्ये तस्य हि कर्मभेदकत्वेन कापि विकल्पममुच्चयौ स्यातां ।
अतोविकल्पितयोः प्रयोग इति प्राप्तं उच्यते । “यत्तत्र क्रियते कर्म

पैत्रिकैर्बाह्येणान् प्रति । तत् सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम्' इत्यादिषु देवतादिवाक्येषु वैश्वदेविकं कर्त्तव्यमित्येवंविधे उत्पत्ति-
विधावगते विश्वेषां देवानामेकपदोपादानादन्यान्यमहितानां देव-
तात्वेऽवगते मति तेषां समुच्चयोऽवगम्यमानो न गुणवाक्यस्येन पृथक्-
प्रयोगेण बाधितं शक्यते । नन्तु एकपदोपादानेन स्वरमतः सर्वेषामेव
विश्वेषां साहित्यमवगतम् । तच्चेद्वाक्यावचनेन त्रिचतुरादिषु विश्वे-
देषु भग्नं तदा भग्नमेवास्य साहित्यप्रतिपादनपरत्वमिति कथं
समुच्चयः । उच्यते । सामान्यतोऽवगम्यमानो वचनार्थो यावत्संश-
वचनान्तरेण बाधितस्तदन्यस्मिन्नंशे व्यतिष्ठतीति समुचितयोर्देव-
तात्वम् । अस्त्वितिदन्तु मन्दिष्यते । किञ्चैकैकं स्वनं स्वनं नाम्ना
पृथग्विभक्त्यन्तर्नाद्विश्वैकैको वैश्वदेविकपदार्थोऽनुष्ठेयः उत दौ दौ
द्वन्द्वममामप्रयुक्तेन नामद्वयेनाद्विश्वेति । तदर्थमिदं विचिन्त्यते । कि
महितयोर्देवतात्व उत देवतयोः साहित्यमिति । यदि देवतयोः साहित्यं
तदा प्रत्येकं देवतात्वात् प्रत्येकमुद्देशं तत्कर्मपूर्वत्वात् पृथक्पृथक् चतु-
र्थ्यादिप्रयोगं कृत्वा पदार्थाऽनुष्ठेयः । उक्तं हि । एतस्या इति मङ्गल्य
उद्देशोऽत्राभिधीयत इति । यदा तु महितयोर्देवतात्व तदा पुरु-
वशार्द्रवमंशकयो-रग्निमोभयो-रिवैकदेवतात्वरूपाधिष्ठानभूतत्वाद्द्वन्द्वम-
मासेनाद्देशं कृत्वा प्रयोगो विधेयः । तत्र "दष्टिश्चाद्भुक्तुर्दत्तः मङ्गीर्था
वैश्वदेविके" इत्येवविधेन शङ्खनादिवचनेन देवताविधिः, वैश्वदेविकपूर्व-
कमित्येवविधेन देवतादिवचनेन कर्मविधिः, क्रमविधिर्वा वैश्वदेविकश-
ब्दस्तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयमिति वा मन्यमानः, एकैकस्य पृथग्विभ-
क्त्यन्तर्नाम्नोद्देशमाह्वानं च वाच्यं । तद्धितचतुर्थ्यादिविधायकभावार्था-

नामश्रवणात् कथं देवताविधिः । इत्थं वैश्वदेविके इत्यनेनानूदिते भावार्थं क्रतुदत्तादीनां विधौ तेषां द्रव्यरूपत्वाभावात्परिशेष्याद्देवता-
त्वेन विनिवेशे तद्भूतचतुर्थ्यादीनामनुपयोगात् । एवम्प्राप्तेऽभिधीयते ।
यत्र तद्भूतभावार्थविधायकामत्र न विधिरन्यत्र विधिरित्येतत्
कस्य हृदयं प्रवेशं लभेत् । ननु यत्रैते सर्व्वे तस्य क्रमपरत्वमवगम्यते ।
यावत्यावद्विधेयान्तरमुपादीयते तावत्तावद्विधिगक्रिसत्र तत्र मञ्जर-
तीति न्यायान् । मत्यमेवं । कर्मविधौ तु मर्चविशेषणविशिष्टं कर्म
विधातुं शक्यमिति तत्र देवताविधौ न दोषः । तत्र चेद्विहिता
देवताः द्योरे रूपदापादानात् साहित्यविशिष्टयोर्देवतात्वमित्यग्रीपा-
मवत्पुंस्वरवार्द्धवयोर्द्वन्द्वमसामेनाद्विश्य प्रयोगो विधेयः । नामधेय-
तापि तत्प्रगल्भास्यान्तरोपपादनाविरस्तैवेति । ननु, पुरुषवत्प्राज्ञैव-
प्रश्रुतिनामद्वन्द्वनिर्देशो विवक्षित एव नामद्वयस्याप्रयोज्यत्वात्तत्कृत-
स्तदनुगोधादिकल्पममुचयत्यामममानां प्रसङ्गः । यदि पुनः प्रयोज्यं
स्यात्तदा एतन्नामद्वयानभिज्ञस्य देवतानभिज्ञत्वाच्चाहो नाधिकार
एव स्यात् । दर्शितश्च तस्यार्थाधिकारः ।

उत्पत्तिनाम वै तेषां न विदुर्ध्वं द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्भुतमन्वितैः ॥

आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।

ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥

इत्यनेन शास्त्रेण यदि च नामद्वयं प्रयोज्यं स्यात् तदा विश्वेदेवाम
आगतं गृणताम इमं हवमित्यादिमन्त्रेण श्रूयमाणं वज्रवचणं विरुध्यते ।
तस्माद्विश्वेदेवा इत्येतच्छब्दोत्पत्तिर्नैवा अर्थादिदानं कर्त्तव्यं । नन्वनुष्ठा-

नकाले नामद्वयानुचारेण तत्कथनस्य किं प्रयोजनमिति चेत्
 समुद्रध्यानवदनुचिन्तनमात्रमिति ब्रूमः । अत्रोच्यते । नामद्वया-
 प्रयोगेऽपि व्यवस्थावाक्यस्य देवतासंगत्याप्रतिपादनपरत्वादस्तुतृत्या द्वयो-
 रेव देवतात्वात् मन्त्रस्यवज्रवचनविरोधस्तदवस्य एवेति । अथैतद्भूयः
 प्रमुखस्य ऋणस्य विवक्षितत्वात् पूजार्थत्वाद्वा न विरोधः । तर्हि
 नामद्वयप्रयोगेऽपि तस्यैव विवक्षितत्वादविरोध इति क्रतुदत्तादि-
 नामद्वन्द्वानि प्रयोच्यन्तेव । एवञ्च मति "दृष्टिभ्राद्धे क्रतुर्दत्तः मङ्गोर्था
 वैश्वदेविके" इति मङ्गोर्त्तनविधिर्भ्युपपन्नः स्यात् । यत्तु हरिहरेणा-
 विवक्षितत्वाभिधानं कृतं तद्विवाभिप्रायेण न नामाभिप्रायेण ।
 अतो नामद्वयप्रयोगेऽपि वज्रवचनमेव प्रयोक्तव्यं न द्विवचनमिति
 तस्याभिप्रायो वेदितव्यः । यदत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारेण वज्रवचनप्रयोगे
 कारणभूतं विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छतीति स्मृतिपुराणेषु
 वज्रेषु वज्रवचनान्तप्रयोगदर्शनादिति तदस्य नाम । मन्त्रम्यानीयस्य
 प्रेषस्य एकैकप्रयोगसमवायात् प्रेषवाक्याभिप्रायेणैव मुक्तमित्यभिप्राया-
 न्तरोत्प्रेतनाममवात् । यत्तु "निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान्
 ममाह्वयेत्" इत्यादिवज्रवचनप्रयोगदर्शनादित्युक्तं, तत् सर्वप्रयोगसम-
 वायिष्विश्वदेवानुमन्थानेनापि विधिवाक्यं वज्रवचनोपपत्तेश्चाधिकमेव ।
 इतश्चामाधिकं । "नेमित्तिके कालकामौ काम्यं च धुरिरोचनौ"
 इत्यादिद्विवचनान्ततयापि प्रयोगदर्शनात् । इतश्च वज्रवचनान्त-
 प्रयोगः । प्रायेण विश्वशब्दस्य वज्रार्थवाचकत्वात् वज्रवचनान्ततया
 प्रयोगे प्राप्ते तद्विशेषणीभूतानां पुरुषवद्वाद्वादिशब्दानां तस्यामा-
 नाधिकरण्येन प्रपुञ्जमानानां वज्रवचनान्तता उचितेति । इदमुच्यते ।

किमेकैकेत्राङ्गणपुरोभागस्यापितैकैकपात्रस्यमन्नं पृथक् पृथग्विश्वान्
 देवानुद्दिश्य त्याज्यं उत मरुदेवोद्दिश्येति । तत्र देवतैक्यात्सहत्यागो
 लाघवादितिन्यायात् मरुदिति । अथाच्येत । पृथक्परिकल्पनस्य
 दृष्टार्थत्वानुरोधात् पृथक्त्याग इति । तन्न । तस्य पृथग्भोजनार्थ-
 त्वेनापि दृष्टार्थत्वनिर्वाहात् । एकपात्रपरिवेषितानां नानाजातीय-
 नामन्नानां मरुद्बुद्धौ निवेशवन्नानापात्रपरिवेषितानामपि निवेश-
 मन्नात् मरुतत्यागापपत्तिः । एवञ्च परिकल्पनाङ्गानुरोधेन प्रधा-
 नावृत्तिर्न भविष्यति । एवं प्राप्त उच्यते । आपन्नभ्वादिभिर्प्राङ्गण-
 नामाहवनीयस्यानौयत्वाभिधानात् तत्प्राप्तियन्तस्तावद्भ्वादित्याग-
 वदन्नत्यागः कार्यः । ते च पृथङ्निवेशिताः पृथङ्निवेशितान्यन्नानि
 न मरुत् प्रापयितुं शक्यन्ते । प्राप्तौनां पृथगिष्टत्वात् । तस्मात् पृथक्
 त्याज्यान्त्रानि । अगत्या च त्यागावृत्तिर्न दोषाय इत्येकस्मिन्न-
 धिष्ठाने पुरूरवश्चाद्र्वमंजकंभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं न ममेत्या-
 दिप्रयोगंत्यागो विधेयः । अत्रैतेषु विचारस्वत्वमवस्थानामुद्देश इत्यंता-
 वत्यंवांशे तात्पर्यं । यत्पुनरेवमूनः प्रयोगोऽप्यत्रमृत इत्युपन्यस्तं तत्प्र-
 योगस्य विचारप्रयोजनभूतत्वाभिप्रायेण न माहादिचार्यत्वाभिप्राये-
 णेति । अतो देवतास्वरूपविचाराय प्रकृतिप्रकरणं^१ मङ्गतिर्विचारण-
 मिति । इति वैश्वदेविकदेवतानिर्णयः ।

अथ विकिरभुक्तोच्छिष्टयोर्देवताः ।

मनुविष्णु । अमंस्कृतप्रसोतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।

उच्छिष्टं भागधयं स्यादर्भेषु विकिरश्च यः ॥

(१) प्रवर्तितप्रकरण इति ग० ।

हारीतः । अरूढदन्ता ये नाम मृता गर्भाद् विनिःसृताः ।

मृता ये चाप्यसंस्काररूपां भूमौ प्रदीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अन्नप्रकरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ।

तेन तन्निमुपायान्ति^(१) ये पिशाचत्वमागताः ॥

ये चादन्ताः^(२) कुले बालाः क्रियायोग्या ह्यभङ्गताः ।

विपन्नास्तेऽन्नविकिरमस्मान्नजलाग्निः ॥

मनुः । उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वास्याशठस्य च ।

दामवर्गस्य तत पित्र्यं भागधेयं प्रचलते ॥

वसिष्ठः । प्राक्संस्कारगत प्रमातानां^(३) मप्रनाणामिति^(४) श्रुतिः ।

भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेषणं उभे ॥

उच्छेषणं भूमिगतं विकिर लेपनोदकम्^(५) ।

अनूप्रतेषु तिसृज्जदप्रजानामनायुषाम् ॥

इति विकिरभुक्ताश्चिष्टयोर्देवताः ।

इति श्रीबहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणधिपतिपरिणत-

श्रीहमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आद्वकल्पे

देवतानिर्णयप्रकरणे नाम तृतीयोऽध्यायः ।

(१) तन्निमुपायान्ति ख० ।

(२) ये वा दग्धा इति ग० ।

(३) प्राक्संस्कारप्रमातानामिति ग० ।

(४) प्रवेष्टनमितीति ग० ।

(५) विकिरेक्षेपनोदकमिति ख० ।

अथ चतुर्थीऽध्यायः ।

आद्धदेशकथनप्रकरणम् ।

यत्पुण्याचरितप्रवाहमरुत्स्निनिर्मित-

श्रीमत्तीर्थरमावगाहविगलत्यापोपतापो जनः ।

रोमाञ्चैरुपचीयते म मुक्तौ हेमाद्रिरुद्धारधीः

कर्त्तुं आद्धपदार्थजिज्ञ्यस्यमथा यत्रं समालम्बते ॥

तदेवमुक्तं प्रकरणे अद्भया पित्रादिरूपदेवोद्देशेन ब्राह्मणभोज-
नादि आद्धपदार्थं दत्त्येतत्सिद्धवत्कृत्योद्देशेपित्रादिनिर्णयः कृतः ।
अयामुमेव आद्धशब्दार्थं विचार्य निश्चितुं प्रकरणान्तरमारभ्यते । तत्र
तावच्छ्राद्धनिर्वचनेन विचार्याऽर्थः प्रसूयते ।

वृहस्पतिस्मृतौ ।

संस्कृतं व्यञ्जनाच्छ पयामधुघृताञ्चितम् ।

अद्भया दीयते यस्मान् आद्धं तेन निगद्यते ॥

नागरखण्डे ।

आद्धे अद्भा यतो मूलं तेन आद्धं प्रकीर्तितम् ।

तस्मिन् प्रक्रियमाणे तु न किञ्चिद् व्यर्थतां व्रजेत् ॥

मूलमिति श्रेष्ठमङ्गं । तथाच कात्यायनकृते आद्धकल्पे । अद्भा-
न्वितः आद्धं कुर्वीतेति विशितं । न ह्यत्र अद्भानिमित्तत्वेन
चात्पद्यते, किन्तु यः आद्धं कुर्वीत स अद्भयाञ्चितः सन् कुर्वीतेति
अद्भायाः आद्भाङ्गत्वमुच्यते । तथाच बार्हस्पत्यपाराशरेण दतीया-

विभक्त्या आहुविशेषणत्वेन अहुताका ।

देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् ।

तिर्लक्ष्यैश्च मन्त्रैश्च आहुं स्यात् अहुयान्वितम् ॥

अतएव मनुस्मृतौ अहुयायोगेन वैशिष्ट्यमुक्तम् ।

यद्यद्दाति विधिवत् सम्यक् अहुाममन्त्रितः ।

तत्पितृणाञ्च भवति परवान्तमक्षयमिति ॥

नन्दिपुराणंऽपि ।

अहु पवित्रं मर्त्येषां पवित्राणां प्रकीर्तितम् ।

अहुं च धर्मं परमं पावनञ्चैव मर्त्यदा ॥

अहुभूतानि भूतानि पवित्राणि मर्त्ये च तु ।

अहु तु माता भूतानां अहु आहुषु शस्यते ॥

अतएव यमस्मृतौ अहुभावेन वैशुष्ट्यमुक्तम् ॥

विधिहीनमष्टष्टान्नं मन्त्रहीनमर्दाक्षणम् ।

अहुयया हुतं दत्तं तद्दे रक्षांमि भुञ्जते ॥

बौधायनोऽप्याह ।

अहुया बोध्यते बुद्धिः अहुया शाध्यते मनः ।

अहुया प्राणते ब्रह्म अहु पापविमोचनी ।

तस्मादहुदधानस्य हविर्नाश्रन्ति देवता दति ॥

ननु, सर्वस्यापि मन्त्रकर्मणः अहुहुतं, तत् केन विशेषणस्यैव आहु-
शब्दोऽयम् ।

तया च विष्णुधर्मोत्तरे ।

अद्भान्वितेन मनसा यद्यत् किञ्चित् समाचरेत्^(१) ।
 तत्तद्ब्रह्मफलं तस्य जायते लोकयोर्द्वयोः ॥
 अद्भामयोऽयं पुरुषो यो यच्छब्दः स एव सः ।
 देवश्रद्धा नरा देवाः कथिता देवभाजिनः ॥
 पितृश्रद्धाश्च पितरो दैत्यश्रद्धा दितेः सुताः ।
 पापश्रद्धास्तथा पापा विज्ञेया नरकङ्गमाः ॥
 तस्माच्छ्रद्धां समाख्याय धर्मा धर्मी समाचरेत् ।
 पुण्यां ब्रह्मफलं तस्य श्रद्धामाख्याय यत्कृतम् ॥

श्रद्धा पवित्रं परमं हि लोके
 श्रद्धा शरीरं पुरुषस्य चोक्तम् ।
 श्रद्धां समाख्याय नरास्तु कृत्वा
 पुण्यानि पुण्याङ्गतिमाप्नुवन्ति ॥

वृहत्पाराशरे ।

श्रद्धापूतं प्रदातव्यं पात्रे दानमयाचितम् ।

याचितःपि हि दातव्यं पूतं स्वं श्रद्धया धनमिति ॥

तदन मन्त्रंस्थापि सत्कर्मणः श्रद्धारूपाङ्गयुक्तात् कथमस्यैव
 श्रद्धाशब्दो नामधेयमिति उच्यते । त्रिविधा शब्दस्यार्थेषु वृत्तिः रूक्षा
 योगेन योगरूक्षा वर्त्तते । तत्र यः समुदायशक्त्या वर्त्तते स तत्र प्ररूढ
 इव भवतीति रूक्षा वर्त्तते । यस्त्वयवशक्त्या यावद्योगं वर्त्तते स तु
 अवयवार्थयोगाद् वर्त्तते इति योगेन वर्त्तते इत्युच्यते । यस्त्वयवशक्त्या

(१) समारभेदिति ग० ।

वर्त्तमानोऽपि नियतप्रयोगात् यावत् योगं वर्त्तते स योगरूढ्या वर्त्तते इत्युच्यते । तथा च आहुशब्दो योगरूढ्या वर्त्तते इत्यस्यैव नामधेयं । ननु विप्रतिषेधान्न योगरूढिर्घटते । यद्यवयवशब्दा वर्त्तते न तर्हि ममुदाय-
शक्तंति विप्रतिषेधः । मत्वा । अवयवशब्दो वर्त्तमानः प्रयोगनियमात् मङ्गुचिनावयवशक्तिर्वेन नात्यन्तयोगपरतन्त्र इति रूढ्या वर्त्तते इति गोणसादादविरोधः । केचित् पुनराहुः । प्रत्यतपरेणानिष्टत्तियागैव शब्दादुच्ये वर्त्तते । यत्राविर्भूतेरेवावयवो वर्त्तते । यथा निधायुशब्दस्तत्रैव भाषि परेणतया वृत्त्या वर्त्तते इत्युच्यते । तत्रायं आहुशब्दः प्रत्य-
स्यैव वृत्त्या अहारायोगेन कर्मविशेषे वर्त्तते । किन्तु प्रयोगनियमात् मङ्गुचिनावयवशक्तिरान्यान्यत्र वर्त्तते । यथा गोशब्दो गन्तव्येति गो विद्युनया कृत्याया प्रवर्त्तमानो योगिर्होऽपि न अथादिषु वर्त्तते एतद्द्रव्यादावप्रसिद्धे आहुशब्दे कर्मणो नामधेयं । ननु कर्मण्यपि प्रसिद्धभावात् विधेय प्रकृत्यर्थत्वात् गुणविधित्वे च गुणशे एकप प्रवृत्तिविशेषजनकत्वेन प्रयोजनवत्यात् दयाभिधानं भवेत् । तदुक्तं ।

प्रसिद्धैर्बलत्त्वेन प्रयोजनवशेन च ।

अधिकत्वात् प्रवृत्तस्य गुणरूप विधीयते इति ॥

अथोच्यते । न तावत्कर्मणि गुणविधिः समभियादतत्कर्मविशेषा श्रुतेः । न च क्रमेतिवाक्ये भावनामात्रं विधिः । सिद्धरूपस्य मात्रा ज्ञानानन्वयात् । नापि फले गुणविधिः । आश्रयरूपस्योक्तमित्य फलान्वयामम्भवान् । प्रणयनाद्याश्रित एव हि गोदोहनदिः फले विधीयते । तत्र । नामधेयत्वोऽपि हि कस्य नामधेयमिति पर्यङ्गयो गमास्यात् । नामापि हि न भावनामात्रस्य मन्तव्यम् । सर्वकर्मिनाम

त्वापत्तेः । अथ “प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः । ये यजन्ति पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्च ऊताशनान्” इत्यादि प्रकरणा-
 म्नातवाक्यावगतस्य कर्मणामाधेयं मन्यसे तदा तदवगत एव कर्मणि
 फले वायं गुणविधिरिति ममापि निःसरणमरणिः सुलभैव । अद्वा-
 यागलक्षणं नाम प्रवृत्तिनिमित्तञ्च तुल्यमेव । “श्राद्धमामन्तु कर्त्तव्य-
 मिति वेदविदां स्थितिः” इत्यत्र द्रव्यमामानाधिकरण्यदर्शनाच्च गवा-
 दिवत् श्राद्धं देयमिति देयत्वावगमाच्च । न हि दानादिकर्मणो देयत्वं
 मक्षवति । लक्षणिको द्रव्ये प्रयोग इति चेन्न । लक्षणायां प्रमाणा-
 भावात् । वाक्यान्तरावगते च कर्मणि गुणे विधीयमाने न मत्वर्थ-
 लक्षणा । पदैकवाक्यत्वे हि मा न वाक्यैकवाक्यत्वे, नित्यनैमित्तिकका-
 म्याद्व्यपदेशोऽपि चममगोदेहनादिष्विव द्रव्येऽपि न विरुध्यते ।
 तस्मान्नैतत् कर्मनामधेयमिति प्राप्त उच्यते । तदर्थशास्त्रान्तरमद्वावा-
 दग्निहोत्रपदवन्नामता । यथा हि यदग्र्यं च प्रजापतये च मायं जुहो-
 तोत्यादिना प्रकरणाम्नातेन शास्त्रान्तरेण विधित्मितदेवताप्राप्तिः एव-
 मत्रापि माप-यव-विन-गोधूम-मांसादिद्रव्यं पित्रादिभ्यः श्रद्धया
 देयमित्यादिना श्राद्धशब्दविहितद्रव्यप्राप्तिरस्येव । प्रसिद्धभावाच्च न
 गुणविधिः । प्रसिद्धैरेव हि सोमेनेत्यादिर्गुणविधिः । यत् पुनः क्वचित्
 श्राद्धशब्दस्यामशब्दमामानाधिकरण्यं तन्नक्षणावृत्त्या । देयत्वञ्च द्रव्यस्य
 लक्षणया द्रव्य श्राद्धशब्दं प्रयुज्योक्तं । नित्यनैमित्तिकाद्व्यपदेशश्च
 कर्मणि भूयमीं प्रसिद्धं गतः स्वरमवृत्त्या न कर्मपत्रपातञ्जहाति । ननु
 सर्वत्र प्रधानकर्मणायागादेः करणत्वान्नामत्वे श्राद्धमिति द्वितीयान्तता
 न स्यात् । उक्तं हि । विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते इति ।

उच्यते । यथा दार्वादिद्वैधीभावफलोद्देशप्रवृत्तायां परशूद्यमन-
 निपतनात्मिकायां करणीभूतोऽपि परशुस्तद्द्वारुद्ध्वंससंयोगविभागपर-
 म्यरूपक्रियाफलभागित्वादनोपितकर्मभूततया स्वर्गादिफलोद्देशप्र-
 वृत्तायां भावनायां करणीभूतोऽपि यद् यज्याद्यर्थस्तद्भावनानिर्वर्त्यत्वेन
 कर्मैत्यग्निहोत्रमित्यादिकं तदवस्थ्याविवक्षायां द्वितोयान्ततापपद्यते ।
 भावनास्वरूपनिर्वर्त्यस्य यागादेर्निर्वर्त्तकभावनायाः स्वर्गादिफलकत्वा-
 वस्थ्यायां करणत्वमित्येकं प्रति कर्मत्वकरणत्वयोर्न विरोधः । स्वतः
 पूर्व्यापगौभूतस्य माधैकस्वभावस्य धात्वर्थस्यैव भावनारूपेण करोत्यर्थेन
 मानादन्वयः । मिदुस्य द्रव्यादेर्भानार्थद्वारेणैति व्यवहितत्वाज्जघन्य इति
 कर्मणा नामधेयं आहुशब्दः । आपस्तम्बवचनादपि कर्मणामत्वमवगम्यते ।
 अथैतन्ननुः आहुशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रयमार्थं तत्र पितरो
 देवता इति । एवं स्थिते विचार्यते । किमिदं पिण्डदानस्य ब्राह्मण-
 भोजनस्य वा केवलस्य नामधेयं उत प्रकृतानां पिण्डदानब्राह्मण-
 भोजनाग्नौकरणरूपाणां कर्मणां समुदायस्येति । तत्र तावत् कर्कापा-
 ध्यायः पिण्डदानस्यैव नामधेयमित्याह । तथा हि । प्रधानस्य हि इदं
 नामधेयमधिकारवाक्यगतत्वात् । पिण्डदानञ्च प्रधानतया अस्मिन्
 प्रकरणेऽवगम्यते । तथा च लिङ्गदर्शनं ।

अपि नः म कुले भूयात् या नो दद्यात्तत्रयोदर्श्री ।

पायमं मधुमर्षिभ्यां वर्षामु च मघामु च दद्वि ॥

अत्र खलु आहुदेवतानां पितृणां पिण्डविषये प्रार्थनातिशयद-
 र्शनात् पिण्डदानं प्रधानमवगम्यते । महाभारते गयायां पिण्डं प्रदा-
 यमाने पिण्डघरणाय पितृणां हस्तात्थानस्याभिधानाच्च । तथा आहु-

कर्त्तव्यतायां विवक्षायां स्मृतिषु पिण्डनिर्व्वपणस्य कर्त्तव्यताक्ता “मह-
 पिण्डक्रियायान्नु कृतायामस्य धर्मतः । अनर्थावाहता कार्य्य पिण्डनि-
 र्व्वपणं स्मृतेः” इत्यादिना वचनेन ब्राह्मणभोजनामन्त्रवे पिण्डदानमात्र-
 विधानाच्च । तदेवमेतेर्लिङ्गदर्शनेः पिण्डदानस्य प्राधान्यावगमादस्यैव
 आह्वशब्देनामधेयमिति । ननु ब्राह्मणभोजनस्यापि पितृरूपप्रधान-
 देवताभिमन्वन्थात् प्राधान्यमस्यैव । मैत्रं । भोजनस्य “यद्येकं भोज-
 येच्छ्राद्धं” इति वचनात् भोजनक्रियामामर्थ्याच्च साक्षात् ब्राह्मणमन्व-
 न्थात् पितृवर्त्तन् प्रमाणाभावात् । नन्वेवं मति पिण्डपितृयज्ञवदुपस्यारः
 पितृवर्त्ताभिधानं स्यात् । न । आह्वार्थब्राह्मणार्थत्वेन तदुपपत्तेः । ननु
 पिण्डदानमात्रं आह्वशब्दार्थं पिण्डाभोजनेऽपि आह्वमनेन भुक्तिमिति
 प्रयोगः कथं । लक्षणया आह्वशब्दभूतभुक्त्यर्थ इति द्रुमः । तत् सिद्धं
 पिण्डदानस्यैव नामधेयमिति । एवञ्च कश्चित् प्रयोगे पिण्डदानानि-
 व्यञ्जनां प्रयोगे विज्ञे ममुत्पन्ने मति पिण्डदानार्थं पुनर्ब्राह्मणभोजनाभ्या-
 वृत्तिः प्रधानार्थत्वादङ्गानां । अङ्गं हि तद्दानस्य ब्राह्मणभोजनादि ।
 अन्ते त्वाह्वः ब्राह्मणभोजनस्य प्रधानमिति तस्यैव आह्वशब्देनामधेय-
 मिति । तथाचापस्त्वसृचं । अथैतन्ननुः आह्वशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिः-
 श्रेयमार्थं तत्र पितरोदेवता ब्राह्मणात्वाहवनीयार्थ इति । आहवनी-
 यार्थं आहवनीयकार्यं प्रक्षिप्यमाणहविर्द्वारणलक्षणं वर्त्तते । न चा-
 भुञ्जानास्ते तत्कार्यं कर्त्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थ्यात् ब्राह्मणभोजनपर्यन्ततास्य
 वाक्यस्य भवति । अतएव याज्ञवल्क्यः ।

ततो यथासुखं वाच्य मुञ्जीरंश्लोपि वाग्यता इति ।

तदेवं ब्राह्मणभोजनात्प्रयोज्यथापारविषयकस्य प्रयोजकथापारस्य

गोणाहवनीयप्राप्तिपर्यन्तत्वात् अधिगतहोमाभिधानस्य आहुतशब्दो
नामधेयमिति विश्वरूप-मेधातिथि-वामदेव-प्रसूतीर्णां मतं । विहित-
श्चायं व्यापारविशेषः फलसम्बन्धित्वेन आहुतप्रकरणे वङ्गीष्वपि स्यतिषु ।

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति तस्मात् यत्नेन भोजयेदिति ॥

शौनकस्मृत्योऽपि ।

नवावरान् श्रोत्रियान् भोजयेदयुजो वेति ।

मनुस्मृतावपि ।

द्वौ दैवे पितृकार्ये^(१) चीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विश्वरे इति ॥

तदेवं यजमाननिष्ठस्य ब्राह्मणभोजनाख्यस्य प्रयोजकव्यापारस्य
प्राहुतशब्दो नामधेयं । यत्तु हरिहरेण विश्वरूपादीनां मतमुपन्यासं
प्रयोजकव्यापारात् विनाभूतत्वात् प्रयोज्यव्यापारस्य ब्राह्मणकर्तृकं
प्रयोज्यव्यापाररूपमपि भोजनं आहुतशब्दवाच्यं । अतएव आहुतं भुक्त-
मनेनेति आहुतशब्दस्य भुजिमामानाधिकरणं कृश्यते । तथा । एषा-
मन्यतमो यस्य भुञ्जात आहुतमर्षित इत्यादिनिर्दशय । अपिच ।
जीवन्पितृकआहुते जीवद्भिः पिण्डदानाभावे नियते भोजनविधानं
भोजनतदनुकूलव्यापारयोः प्राधान्यबोधकं । विप्रवदापि तच्छ्राद्धे
स्वकं पितरमाशयदिति । पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यादि ।
तदेतन्मतमयुक्तमिवावगम्यते । यतः प्रयोज्यव्यापारस्याधिकारिव्यापार-
त्वाभावात्तस्य फलसम्बन्धे प्रधानत्वानुपपन्नौ कुतः प्रधानकर्त्ताभिधा-

(१) पितृकृत्ये इति ग० ।

यकश्राद्धशब्दाभिधेयत्वं । नन्वेवं तर्हि ऋत्विग्यापाराणामग्नेयादीनां प्रधानत्वाभावे दर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयत्वं न स्यात् । मैवं । यजमानव्यापारत्वेनैव विहितस्यार्ग्यादेर्वाक्यान्तरविहितयजमानापादित-ऋत्विग्यापारनिर्वर्त्यत्वेऽपि यजमानभावनारूपव्यापारनिर्वर्त्यत्वात् प्रधानकर्माभिधायकदर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयत्वं न विरुध्यते । भोजनस्य पुनरयजमानव्यापारनिर्वर्त्यस्य यजमानव्यापारत्वेऽभिधानात् यजमाननिर्वर्त्यभावनाव्याप्यत्वेऽपि न श्राद्धशब्दाभिधेयत्वं । यथा दानभावनाविधौ प्रतिग्रहस्य व्याप्यत्वाद्भावान्तर्भावेऽपि न दानशब्दवाच्यत्वम् । अत्रापि हि परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वात्पादनं दानशब्दार्थः । परस्वत्वापादनञ्च न प्रतिग्रहमनापाद्य सिद्ध्यति । प्रतिग्रहेण हि परस्वत्वं निष्पद्यते । अतः प्रतिग्रहस्यापि दानभावनाव्याप्यत्वमस्यैव । किन्तु यजमानव्यापारत्वेन विध्यभावादप्रधानत्वं । प्रतिग्रहे यजमाननियोगासम्भवात् । स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यत इति न्यायात् । न च प्रतिग्रहे यजमानव्यापार इति ।

अथ श्राद्धदेशाः ।

तत्र मनुः

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

अवकाशेषु चोत्तेषु नदीतीरेषु चैव हि ।

विविकेषु च तुष्यन्ति दक्षेन पितरः सदा ॥

ब्रह्मसूतौ ।

दक्षिणाप्रवणं क्षिग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

गृध्रं देशं परीक्ष्यात् गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥
 नदीतीरेषु तीर्थेषु स्नभूमौ च प्रयत्नतः ।
 उपद्वरनितम्बेषु तथा पर्वतसानुषु ।
 गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु मृचेषु च ॥

उपद्वरमत्र पर्वतान्निकम् ।

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मम् ।

दक्षिणाप्रवणे देवैः तीर्थादी च गृहंऽपि वा ।
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नत इति ॥

स्कान्दे ।

तुलसीकाननच्छाया यत्र यत्र भवेद्विज
 तत्र श्राद्धं प्रदानम् पितृणां तृप्तिहेतवे ॥

देवलोऽप्याह ।

श्राद्धस्य पूजितो देवो गया गङ्गा सरस्वती ।
 सुरस्तेत्रं प्रयागस्य नैमिषं पुष्कराणि च ॥
 नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पलिनेषु च ।
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥

शङ्खस्मृतावपि ।

गङ्गायकुनयोक्षीरे पयोष्णामरकण्टके ।
 नर्मदावाङ्गदातीरे मृगुलिङ्गे हिमालये ॥
 गङ्गादारे प्रयागं च नैमिषे पुष्करे तथा ।

सन्निहत्यां गवायाश्च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥
 अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षे वटे आङ्गं यो नो दद्यात् समाहितः ॥
 एष्टव्या वहवः पुत्रा यथेकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन गीलं वा वृषमुत्सृजेदिति ॥
 अथ निषिद्धदेशाः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे ।

त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् ।
 उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् ॥
 द्वादशैत्रह्रदो नाम आङ्गकर्मणि वर्जितः ।

वायुपुराणे ।

कारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोत्तरमेव च ।
 प्रणष्टाश्चमधर्माश्च देशा वर्जाः प्रयत्नत इति ॥
 कारस्करो देशविशेषः । कीकटोमगधः ।

महापुराणे ।

परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितृस्तर्पयेज्जङ्घः ।
 तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥

धर्मसूतौ

परकीयप्रदेशेषु पितृणां निर्व्वपेक्षु च ।
 तद्भूमिस्वामिपितृभिः आङ्गकर्म विहन्यते ॥
 अटव्यः पर्व्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
 वर्णाण्यस्वामिकान्याङ्गर्न हि तेषु परियहः ॥

इत्थं कथमित्युतं क्लिप्तं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकं ।

देशन्वनिष्टशब्दस्य वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥

अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दमित्यर्थः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपण्डित

श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आङ्गकल्पे

आङ्गदेशकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

आद्धकालनिर्णयप्रकरणम् ।

नमेरोर्मैरोवा महिमहरणे घोरिकमिति-

हरीशश्रीरस्यप्रकृतिरहरीशप्रतिकृतिः ।

मनीषी हेमाद्रिर्गुणगरिमगम्भीरचरितः

करातीह आद्धे हितविहितकालप्रकरणम् ॥

अथाधिकरणत्वेन उक्तप्रयोगाद्गुणेन साहचर्याद्देशानन्तरं आद्ध-
कालोऽभिधीयते ।

गद्गपुराणम् ।

विश्वं सृजत्यवत्यन्ति कालात्कैत्र जनार्दनः ।

अतोऽयं कालमेवेह परमं कारणं विद्मः ॥

न हि कालमनाश्रित्य लोके वेदेऽपि कुत्रचित् ।

विधय प्रतिपेधाश्च सम्भवन्ति विशास्यते ॥

काल एव ततः साध्यः साध्यं पुण्यपापयोः ।

तस्मात् कर्माणि पुण्येषु कुर्यात् कालेषु धार्मिकम् ।

साकाले विदुषा क्रियन्ति कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥

पुण्येषु पुण्यसाधनत्वेनास्मात्तेषु कालेषु कालावयवेषु । ननुमूर्त्तः ।
नित्यत्वविभुत्वेहेतुर्भर्त्तिरवयवताय कालस्य कथमवयवता इत्येतच्छङ्का-
परिहारो देवोपपुराणम् ।

नित्यो विभुः स्मितः कालो ह्यवयवाम्नास्य हेतुजाः ।

निमित्तादिविशेषैः स लोके पुण्यफलप्रद इति ॥

अस्यार्थः । मन्वन्तस्य न मन्वन्तवयवाः स्वाभाविकाः यतोऽयं
 नित्यः ते चानित्यस्यैव भवन्ति । यतः मावयवं नामावयवजन्यं । जन्मश्च
 विनाशादन्वद्दिनश्चत्येव । नन्ववयवमभवेत्तमात्रं मावयवं न तु तज्जन्म ।
 मैवं । सामान्यस्यापि मावयवत्वप्रमङ्गात् । किञ्च कालस्यावयवास्तज्जा-
 तौया अवयवित्तमपत्त्य वान्त्वपरिमाणा वक्तव्याः । तथाचास्य विभुत्व-
 कत्वयोर्हीनिः । लिङ्गविशेषाच्च^(१) अस्यैकत्वविभुत्वे कणादानपादादिमु-
 निममते स्मृतिपुराणादिप्रसिद्धे चेति । अतो न मन्वन्तवयवाः
 स्वाभाविकाः । तथाप्यौपाधिकः सम्भवन्तीत्याह अत्रस्यास्य हेतुजा
 इति । अत्रस्याः पूर्वार्द्ध-मथ्याङ्गापराङ्ग-दिवस-जपा-पल-माम-स्यल-
 पन-मंत्रस्मर-दिरूप-विभागात्मिकाः, हेतुः रविपरिसन्द-प्रचयविशेष-
 पौपाधिभेदः, तज्जाः तदवच्छेदनिबन्धनाः । ताद्यास्य नित्य-नैमित्तिक-
 काम्यकर्माङ्गलौपाधिभेदेन त्रिविधाः । अतोऽयं कालो नित्यो नैमि-
 त्तिकः काम्य इति त्रिधा व्यपदिश्यते । सोयमेवं त्रिधा विभक्तः पुण्य-
 फलप्रद इति । अत्र शतपथश्रुतिः । तमन्तो रोगो वर्णाः । ते देवा
 स्यतवः शरद्धेमन्तः शिशिरसो पितरो य एवाप्यर्थातेऽर्जुमामः स देवा
 योऽपनीयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रि पितरः पुनरङ्गः पूर्वार्द्धो
 देवा अपराङ्गः पितर इति^(२) । अत्रोत्तरायणदक्षिणायनगुरुकृष्ण-
 पलाहारान्तपूर्वार्द्धापराङ्गविभागेन देवपितृममन्तः कालस्याच्यते ।

हागतोऽथाह । “मंत्रस्मरः प्रजापतिस्त्वयोदगयन्, गुरुकोऽहः
 पूर्वार्द्धस्य देवानां दक्षिणायनन्तामिष्या रात्र्यपराङ्गस्य ततः पितृणां

(१) लेखाविशेषाच्चति क० ।

(२) काण्डे २ प्रपा १ अथा १. ३ १

नान्यभावः कृत्स्नभावादुभयथा इज्यन्ते व्यामिश्रत्वादहरहरथाप्यत्रो-
दाहरन्ति । यस्येमे वर्त्मनी इव्यकथ्ये वहतो देवा यस्याद्धं पितरोऽर्द्धं
तथैव त्रिमेषा षष्ठयो यस्य मूलं तं वै यजन्तम्मृतमियादिति ।

अस्यार्धः । योऽसौ प्रजापतिर्नाम देवताविशेषः श्रूयते च
एवायं संवत्सरात्मकः कालः । तस्यैतस्य भागद्वयं भवति । तन्नोदगयनं
शुक्रोऽहः पूर्वाह्न इत्येकोभागः । उदगयनं सूर्योपभुज्यमानमकरादि-
राशिषट्कोपलक्षितः कालः, शुक्रः पचः अमावास्यात्तरां प्रतिपदमारभ्य
पौर्णमासीपर्यन्तः कालः । अर्हर्दिनं । पूर्वाह्णे द्विघाततस्याह्नः
पूर्वाभागः । तथा च स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णे क्षपराह्नस्तःपरमिति ।

आशुस्थीदायां । आवर्त्तनाच्छायायाः परिवर्त्तनं मर्यादहीकृत्य यः
कालः स पूर्वाह्नः । तदेतत् संवत्सरावयवजातं देवानां । अत्र दैवि-
कानि कर्माणि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । दक्षिणायनं तामिस्रो रात्रिश्चेति
द्वितीयोभागः । दक्षिणायनं सूर्योपभुज्यमानकर्कटकादिराशिषट्कोप-
लक्षितः कालः । तामिस्रः कृष्णपचः पौर्णमास्युत्तरां प्रतिपदमार-
भ्यामावास्यापर्यन्तः कालः । रात्रिर्मेहव्यवहितसूर्योदर्शनावच्छिन्नः
कालः । तदेतत् संवत्सरावयवजातं पितॄणां । अत्र पित्र्यं कर्म कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । एवं दैवत्वेन पिब्यत्वेन च दैविद्यमेव कालस्य नान्यभावो
नान्यरूपत्वं । कस्मादित्याह कृत्स्नभावात् । यस्मान् संवत्सरातिरिक्त-
काशाभावादेतावानेव सर्वः कालः । अतो दैवपित्र्यरूपपूर्वाक्षपराहा-
त्मककालव्यामिश्रत्वाद्द्वैवपित्र्यरूपत्वेन देवाश्च पितरसोभयथा पूर्वाह्ण-
पराह्णविभागेनाहरहः प्रतिदिनमिज्यन्ते त्यज्यमानस्य कल्प्य

चोद्देश्यत्वं प्रार्थने^(१) । अथास्यार्थस्य वेदं प्रथमवाक्यमिति श्रुत्वाद् दर्शय-
 त्ति । अथाप्यत्रोदाहरणीति । अत्रास्मिन् विषये पूर्वं महर्षय उदाहरन्ति
 पठन्ति चेत्यर्थः । यस्यैवं वर्तनी इत्यकथ्ये वक्ष्यते । यस्य संवत्सरस्य
 कस्य प्रजापतेर्देवात् पितृभ्यः प्रति इत्यकथ्ये चततः उत्तराह्वयदक्षि-
 णावमात्मके देववानपिटृयानात्मके वा दे वर्तनी दीं मासौ अथमहं
 देवास्याहुंश्च पितरः । यस्य च मूलं विमेषः । विमेषः कालाकला-
 दयः मूलं अवस्वरूपत्वेनारक्षका इत्यर्थः । तथा यस्य अतवो मूलं ।
 अतवः षट् । ते च श्रुतावुक्ताः । मधुस्य माधवस्य वासुदेविकावृत् ।
 शुक्रस्य शुक्रिण्यस्य रौमावृत् । बभ्रुस्य नभस्यस्य वार्षिकीवृत् । इषयो
 र्कस्य शारदावृत् । श्वस्य मरुत्स्य चैमन्तिकावृत् । तपस्य तपस्वस्य
 शैशिरावृत् । मधुस्य माधवस्य चैवस्य वैपास्वस्य द्वौ मासौ वासुदेविकौ
 वसन्तमन्थान्धिनौ, अत्र अतववयवौ । अनेन क्षेत्रवैशाखमासद्वयात्मको
 वसन्ताख्यश्चतुर्भवतौत्पन्नं भवति । एवमुत्तरे गीष्मादयः । त एते
 यस्य संवत्सरस्य मूलं तं संवत्सर प्राण यथाविभागं देवांस्य पितृस्य
 यजनं पुरुषममृतं मोक्षादिफलान्मुखेन दयात् प्रागक्यतौत्यर्थः ।
 इति देवपित्र्यविभागेन कालनिरूपणं ।

अथ आहुविशेषः

तत्र यागुवाच

एतन्मन्त्रेण इति ५२१ शशीऽयवद्वयं ।

द्वयं ब्राह्मणस्यन्तिकेभ्यवतस्यर्थसंक्रमः ॥

शशीपातो गजच्छावा महर्षे चक्षुस्यर्थयोः ।

(१) प्राप्यते इति ५० ।

आहुं प्रति रुचिश्चैव आहुकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अमावास्यादिकालाः स्वस्वप्रकरणे एकैकशो वक्ष्यन्ते । रुचिरिच्छा
मा यदा आहुानुष्ठानविषया भवति तदपलचितोऽपि कालः आहुद्गाङ्गं
भवति । अस्यानिमित्तत्वं पूर्वोक्तआहुानिमित्तत्वनिराकरणन्यायेनैव
निराकरणीयं । तत्रामावास्थोच्यते । अमावास्या कृष्णपक्षस्य
पञ्चदशी तिथिः । अस्याश्च सत्त्वं गोभिलेनोक्तं । यः परमो विप्रकर्षः
सूर्याचन्द्रमयोः सा पौर्णमासी, यः परमः मन्त्रिकर्षः सामावास्येति ।
तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनं शतपथश्रुतौ । ते देवा अत्रुवन् । न
वा इममन्यत्सोमाद्भिनुयात्सोममेवास्यै मन्त्रगमेति तस्मै सोमं सम-
भरन्नेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं
न पुग्न्तान्न पयाद्दृशे तदिमं लोकमागच्छति स इहेवापश्यैषधीश्व
प्रतिगति स वै देवानां वस्वन्नं ह्येषां तद्यदेष एतां रात्रिमिहामा
वमति तस्मादमावास्या नामेति^(१) । अत्र प्रथमवाक्ये वृत्रवधानन्तरं
प्रोषितेन्द्रममागमे देवानामुक्तं वसुनेन्द्रेण अमा मरु निवामादमा-
वास्येति । द्वितीयवाक्ये तु वयोः चन्द्रममोऽस्यां रात्रावस्मिन् लोके
निवामादमावास्येति द्विधा निर्वचनम् ।

पद्मपुराणे ।

आग्नेयान्ता इति स्याता यज्वानो यज्ञमंस्यिताः ।

अच्छामा^(२) नाम तेषान्तु मानसो कन्यका मता^(३) ॥

(१) काण्ड १. प्रपां ५. श्लोकां ६. ४ ५.

(२) अच्छोदा इति ग० ।

(३) सतीति ख० ।

तमथामावसुं नाम पितरं त्येच्य माङ्गना ।
 तत्रे वरार्थिनो मङ्गं कुसमायुधपौडनात् ॥
 योगाद् भ्रष्टा तु तेनाभो व्यभिचारेण भासिनो ।
 धरान्न स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले ॥
 पिता चामावसुर्धर्मादिच्छाञ्चक्रे न तां प्रति ।
 धैर्येण तस्य मा लोके अमावास्विति विश्रुता ।
 पितृणां वक्षभा यस्माद्दत्तस्याक्षयकारिणी ॥

परमभयमिपियगणाभिमतब्रह्मचर्याप्रस्युतिहेतुभूतामावसुर्धैर्य-
 निर्वहणपतीतमहिमत्वादमावास्वित्युच्यते इत्यंतदितिहामतात्पर्यं ।
 स्कान्दे नागरखण्डे ।

अमा नाम कलारग्निः महस्त्रप्रमुखस्थितः ।
 यस्याश्च तेजसा सूर्यः प्राक्कस्मैनाक्ष्यदापकः ॥
 तस्मिन् विगतिं येनेन्दुरमावास्या ततः स्मृता ।
 अक्षया धम्मेकृत्ये मा पितृकृत्ये विशेषतः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अमा नाम कलारग्निः महस्त्रप्रमुखस्थितः ।
 तेनाक्ष्यदापकः प्राक्कस्मैन्द्वितोके प्रतिष्ठितः ॥
 यस्मात् भामा विश्वस्थाममावास्या ततः स्मृता ।

महावायुपुराणयोः ।

अमा तमेतां क्षणे तु यदा उद्रदिवाकरो ।
 एषा पञ्चदशी रात्रिरमावास्या तत्रस्तु मा ॥

पमा मह एकत्रैत्यर्थः ।

आश्रित्य ताममावास्यां पश्यन्तु समागतौ ।
अन्योन्यं चन्द्ररथ्यां तौ यदा तद्दर्शं उच्यते ॥

सा च द्विविधा । तथा च स्कन्दपुराणे ।

राका चानुमतिश्चैव पैर्णमासी द्विधा स्यता ।
मिनौवाली कुह्यश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ।

तयोश्च लक्षणं श्रुतौ । या पूर्वा पैर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा
सा राका, या पूर्वामावास्या सा मिनौवाली, योत्तरा सा कुह्यरिति
विज्ञायते । अत्र चतुर्दशीमिश्रा मिनौवालीत्युक्तं भवति । अस्याश्च
त्रिसुहर्णाधिकचतुर्दशीमिश्रायां चन्द्रो भवतीति ज्योतिर्विद्वचनात् प्रा-
यिकं चन्द्रोदयोपलक्षितेयमित्यभिप्रेत्याह व्यासः ।

दृष्टचन्द्रा मिनौवाली नष्टचन्द्रा कुह्यः स्यता ।

मिनौवाली सदा पित्र्ये कुह्यर्देवे तु कर्मणोति ॥

अथानयोनिर्वचनं पर्वमन्धिं प्रकृत्य ।

मिनौवालीप्रमाणस्तु चौणशेषो निशाकरः ।

अमावास्यां त्रिशत्यर्कः मिनौवाली तथा स्यता ॥

मिनो मिता अवमितेति यावत् । अन्यो बालो बालौ । मिनौ-
वासी बालो च मिनौवाली तत्परिमाणः मिनौवालीप्रमाणः बाला-
ग्रमात्र इत्यर्थः ।

कुह्यरिति पिक्केनाक्ते यावत्कालः समाप्यते ।

तत्कालमस्मिता ह्येषा अमावास्या कुह्यः स्यतेति ॥

कोकिलोच्चारितकुह्यशब्दपरिमितपञ्चमन्ध्युपलक्षितमहोरात्रं कुह्यः ।

मित्यस्यायं श्राद्धकालः ।

तथा च विष्णुधर्मात्तरे ।

आहुकालममावास्यां नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासीं तथा माघीं श्रावणीञ्च प्रचलत इति ॥

मनुस्मृतावपि ।

पितृयज्ञस्तु निर्वृत्य विप्रसूत्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्माहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मामानुमामिकं ॥

चन्द्रक्षयोऽमावास्या तस्यां श्राद्धं कुर्यात् । तत्रापि न सर्वस्यां
वेलायां किं तर्हि पितृयज्ञं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वेत्यर्थः । विप्रग्रहणमुप-
नक्षणं । पिण्डान्माहार्यकमिति श्राद्धस्य नामधेयं । मामानुमामस्य
तयोर्भवं मामानुमामिकं । मामानुमामशब्दा मामगतां वीष्णामास्ये
मामि मामि कर्त्तव्यमिति । अतश्च नित्यतासिद्धिः ।

मार्कण्डेये ।

कार्ये आहुकालमावास्यां मामि मास्युदुपक्षये ।

तथाष्टकास्वप्यवगमिष्टद्वान् निबोध मे ॥

उदुपसूत्रः । इष्टद्वान् निबोध मे इत्येषा वक्ष्यमाणस्यैष्टिकास्य
कालस्य प्रतिज्ञा ।

ब्रह्मपुराणे ।

श्राद्धं देयमुब्रवीत्तौ मामि मास्युदुपक्षये ।

पौर्णमासीषु च श्राद्धं कर्त्तव्यं षट्क्षगोचरे ॥

षट्क्षगोचरे मामनक्षत्रसंयोगे । अत्रापि वीष्णया नित्यत्वं ।

विष्णुपुराणेऽपि ।

मामि मास्यमिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान् कालान् गृणुष्व म इति ।

अत्र काम्यान् कालानिति वक्ष्यमाणानां काम्यत्वं वदन् पूर्वोक्तानां नित्यत्वमनुमन्वत्ते ।

नागरखण्डे ।

आहुं चन्द्रक्षयेऽवश्यं मदा कार्यं विपश्चिता ।
 यदि वेच्छति म स्वर्गं मन्नातश्च तथा नृप ॥
 शीतार्त्ता यद्दिच्छन्ति वङ्गिं प्रावरणानि च ।
 पितरस्तददिच्छन्ति तुत्तामासुन्द्रमङ्गयं ॥
 दरिद्रोपहता यद्दङ्गं वाञ्छन्ति मानवाः ।
 पितरस्तददिच्छन्ति तु चामासुन्द्रमङ्गयं ॥
 यथा घृष्टिं प्रवाञ्छन्ति कर्षकाः शस्यवृद्धयं ।
 तथाद्वाटप्लये प्रीताः प्रवाञ्छन्तीन्दुमङ्गयम् ॥
 यथावसुक्रवाकसु वाञ्छन्ति रविदर्शनम् ।
 पितरस्तददिच्छन्ति आहुं दशममुद्भवम् ॥
 जलेनापि च यः आहुं शाकेनापि करोति न ।
 दर्शाहे पितरस्तस्य यान्ति शापप्रदायिनः ॥

तथा ।

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समास्थिताः ।
 वायुभृताः प्रवाञ्छन्ति आहुं पिष्टगणा नृणाम् ॥
 यावदस्त्रमयं भानोः तुत्पिपामाममाकुलाः ।
 समक्षास्तं गते भानो निराशा दुःखमयुताः ।
 निःशस्य सुचिरं यान्ति गह्वर्यन्तः स्वंत्राजमिति ।

अस्यामावास्या आहुस्यावश्यकत्वार्थमितिहासे ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मशरीरो नृपः स्वर्गं तदा प्राप्य पुरुरवाः ।
 शक्रेणाभ्यर्चिनः काले विजहार यथासुखम् ॥
 देवोद्यानेषु सर्वेषु उर्व्वंशा सहितस्तदा ।
 नापवारयितुं^(१) शक्यः कदाचिदपि पार्थिवः ॥
 अमावास्याममावास्यां नियतं चन्द्रभास्करौ ।
 द्रष्टुं याति महीपालस्त्वेकराशिगतौ मदा ॥
 महोर्व्वंशा तु पीत्रस्य यदा वसति चन्द्रमाः ।
 तदा सुधारमं देवः स्वेहात् स्ववति मानवः ॥
 सोमामृतमं तच्च पिवन्ति पितरस्तदा ।
 आहुकालस्तदा प्रोक्ता नृणां नृपवरोत्तम ॥
 तदा आहुं हि यदन्तं सुधारमविमिश्रितम् ।
 तदश्रन्ति महीपाल पितरो जलमग्निभाः ॥
 अमावास्याममावास्यां तदा आहुं प्रयत्नतः ।
 कुरुष्व भूमिपश्येष्ठ सर्वकामानवाप्यसि ॥
 ये चान्यऽपि करिष्यन्ति तदा आहुं नर्गाधिप ।
 तेषामायुर्व्यंशः स्वर्गं दास्यन्ति प्रपितामहाः ॥
 राज्यकामः स्वर्गकामः पुष्टिकामस्तथैव च ।
 पितृन् मन्तर्पयच्छाहुं चन्द्रसूर्य्यधमामने ॥

(१) नापचारयितुमिति ख० ।

वसन्ति सततं राजम् पितरश्चन्द्रमण्डले ।

तेषां मासमहोरानविभागं तत्र मे शृणु ॥

रुष्णपञ्चाष्टमीमध्ये तेषान्नूदयते रविः ।

शुक्लाष्टम्यां तथैवास्त्रं तेषां याति दिवाकरः ॥

अमावास्या सदा तेषां मध्याह्नो जायते नृष ।

तस्मात् आर्द्रानि देयानि तस्मिन् काले प्रथमतः ॥

अथास्यास्तिद्येर्वारविशेषेण पुण्ययोगतममाह व्यासः ।

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् ॥

अमा अमावास्या ।

शङ्कोऽपि ।

अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना च ।

चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥

स्तसस्तिथयसैस्तु तुल्यः स्युर्ग्रहणादिभिः ।

सर्वमक्षयमञ्जोक्तं ज्ञानदानकपादिकम् ॥

भूमिपुत्रो मङ्गलः । सोमपुत्रो बुधः ।

अथ नक्षत्रयोगे पुण्यतमत्वं ।

ब्रह्मपुराणे ।

अमावास्यायां अत्रणं रत्नान्नं वैष्णवं यदा ।

तदा पितृभ्यः आर्द्रक्षु दत्तमक्षय्यमुच्यते इति ॥

विष्णुपुराणे ।

अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनौ ।

आद्रं पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥

मैत्रमनराधानत्तत्रम् ।

अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रश्चते पुनर्वसौ ।

द्वादशाब्दां तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

रौद्रमार्द्रानत्तत्रम् ।

वामवाजैकपादर्चे पितृणां तृप्तिमिच्छताम् ।

वारुणेनाप्यमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥

वामवं वसुदेव्यां धनिष्ठानत्तत्रम् । अजैकपादश्चत् पूर्वभाद्रपदा
नत्तत्रम् । वारुणं शतभिषानत्तत्रम् ।

माघामिते पञ्चदशी कदाचित्

उपैति योगं यदि वारुणेन ।

श्चतेषु कालः स परः पितृणां

नक्षत्रपुष्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥

काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्

भवेत् भूपाल तदा पितृभ्यः ।

दत्तं जलाश्रय इदाति तृप्तिं

वर्षायुतं तत्पुत्रजैर्मनुष्यैः ॥

तस्मिन् काले माघे मासि अक्षितपञ्चदश्यामित्यर्थः ।

तत्रैव चेत् भाद्रपदास्तु पूर्वा

काले तदा यत् क्रियते पितृभ्यः ।

आद्रं परं तृप्तिमुपेत्य ते च

द्युगं समघं पितरः स्वपन्तीति ॥

तत्रैव तस्यां माघपञ्चदश्यामित्यर्थः ।

अथामावास्याद्वैधनिर्णयः ।

तत्राह कात्यायनः ।

पिष्टान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरश्च तृतीयेऽग्ने नातिमन्ध्याममोपतः ॥

अथ विधाविभक्तस्य वासरस्य तृतीयेऽग्ने । इन्द्रजयस्य कदा भव-
तौत्सपेक्षायां च एवाह ।

चतुर्मेऽग्ने चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेऽग्ने तु पुनः किल भवेदणुः ॥

एष खलु पञ्चवारविदेो रात्रिचिंशाशैर्दादशभिर्दादशभिश्चन्द्रमसः
सुख्ये च र्वा, कर्षे विप्रकर्षे वा एकैका तिथिर्भवतीति वर्णयन्ति । अत-
श्चतुर्दशौ वामावास्या वा द्वादशांशैर्भवति । तत्र चतुर्दश्याष्टमांशान्ते चन्द्रः
क्षीयते । अमावास्याष्टमांशान्ते चाणुर्भूत्वा पुनर्जायते । किलशब्दोऽत्र
व्यौतिषिकैः किलैतद्वाख्यातमिति । एतमर्थमाह शतपथश्रुतिः । स एष
संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकलाः । ध्रुवैवास्य
षोडशौ कला सा रात्रिभिरेव च पूर्यते न च क्षीयते । सोमः अमा-
वास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया मर्त्यमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः
प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृक-
लामस्थैतस्या एव देवताया अपचित्या इति । अत्रायमाशयः । षोड-
शकलस्यास्य चन्द्ररूपस्य प्रजापतेः कृष्णपत्रप्रतिपदमारभ्य चतुर्दश्यान्तामु
तिथिषु क्रमादेकैककलास्येण चतुर्दशकलाः क्षीणा भवन्ति । चतुर्दशौ-

तृतीयांशे तु पञ्चदश्यापि कला जीयते । ततोऽमावास्यायां ध्रुवया
अग्निश्रग्या षोडशकलया भूर्लीकमागत्य सर्व्वं प्राणिजातं संविशति ।
अमावास्यातृतीयांशे तु तथैव षोडश्या कलया दिवमारुह्य पुनः प्रादु-
र्भवतीति । अमावास्याविशेषे चन्द्रत्रयस्य कालमाह कात्यायन एव ।

आयहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमस्यां ब्रूवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अत्रेन्दुराद्ये^(१) प्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव त्रयमेति क्वत्र

मेव ज्योतिश्कविदो वदन्ति ॥

अस्यार्थः । वृषस्ये चन्द्रे ज्यैष्ठस्यामावास्यान्ते वृश्चिकस्ये च अश-
हायण्यमावास्यान्ते च चन्द्रस्य परमावनीचस्थाने तदशाचन्द्रस्य गति-
नेलचण्वात् यदन्यास्वमावास्यास्वष्टमं प्रहरेऽस्य रूपं तदनयोरमावा-
स्ययोः प्रथम एव भवतीति । ये तु चन्द्रादर्शन एव पिण्डपितृयज्ञा-
दिकं मन्यन्ते तस्मिन्नत्रयेऽपि तान्निगकर्तुं कदाचित् तृतीयायामपि
चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्नन्धे द्वादशैकस्य यव्य-

स्तस्मिन् तृतीयापरतो न दृश्यते^(२) ।

एवं चारं चन्द्रममो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्नपरानं च दद्यात् ॥

(१) अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठेति ग० ।

(२) तृतीयाया परिदृशानोपजायते इति ग० ।

अस्यार्थः । यद्यो मासः यस्मिन्नब्दे द्वादशाधिको भवति तस्मिन्नब्दे मलमासानन्तरतृतीयाया अपरस्यां तृतीयायां चन्द्रा न दृश्यते । न चैतावता चन्द्रादर्शनविहितः पिण्डपितृयज्ञस्तत्र क्रियते । अतश्चन्द्र-
चारं विदित्वा तस्मिन् चौलेऽपि चतुर्दशीमिश्रायाममावास्यायामपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञादि कुर्यादिति । अतश्चतुर्दश्यन्तेऽपि पिण्डान्वाहा-
र्यकार्थं निर्व्वापः कर्त्तव्य इति स्थितिः । पूर्वपक्षमवतारयन्ति ।
नैतदस्ति चतुर्दश्यन्ते निर्व्वाप इति पिण्डपितृयज्ञानन्तरं विहितं ।
पिण्डपितृयज्ञशामवास्यायामपराह्णे विहितः । अमावास्यायामपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनान् । यत्तु मनं । औपव-
स्यदिनोपलक्षणार्थेऽमावास्याशब्द इति । तत्र । लक्षणायां प्रमाणा-
भावात् । विधायन्याय्यत्वाच्चास्याः । या तु श्रुतिः । तस्मात् पूर्वेषु
पितृभ्यः क्रियत उत्तरमर्हद्वान् यजति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निकीञ्च
यजमानः प्रतनत इति तथान्यन्वाधानं प्रकृत्यापराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन
चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनम् । तदेतद्यस्मिन् औपवस्येऽहन्यपराह्णे
अमावास्यास्ति तद्विषयमिति कृत्वा न पूर्वदिनमात्रपरं सप्तक्षणायां
प्रमाणं भवितुमर्हति । अन्ये तु पूर्वपक्षयन्ति । चन्द्रादयोपलक्षितदिना-
कर्त्तव्यायाममावास्यायामपि पिण्डान्वाहार्यकं न कर्त्तव्यं । तस्य पिण्ड-
पितृयज्ञानन्तरं विहितत्वात् । पिण्डपितृयज्ञश्च चन्द्रादर्शनवत्याममावा-
स्यायां विहितः । तथा च श्रुतिः । यदेवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृश्येथैभ्यो
दरातीति^(१) । सूत्रकारवचनं । यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः पितृयज्ञं
कुर्वत इति । नावाद्दर्शनं त्रयोपलक्षणपरं । चौले राजनीत्यस्यादर्शनेऽ-

ष्यनतिक्रमात् । न च क्रमो विवक्षितः, प्रमाणाभावात् । अथ मतं ।
यदैकस्मिन् दिने द्वयं तदायं क्रमा नान्यदेति । यदा चोपवमथ एव
चन्द्रदर्शनं तदैकस्मिन् दिने द्वयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञं यजनीयदिनं
प्रकृत्य कुरुत इति । तन्न । तदाद्युन्कर्षन्यायेनाम्बाहार्यकस्यायुन्क-
र्षात् । यत्तु लौगाक्षिवचनं ।

मिनीवाली द्विजैः कार्या माग्निं पितृकर्म्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुङ्क कार्या तथा चानग्निर्द्विजैरिति ॥

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्बाहार्यकान्यपितृकार्यविषयमम् । अत्रे-
दमुच्यते । चतुर्दश्यां न निर्वोप इति । तदयुक्तं । यतश्चन्द्रांगप-
रिधिष्ठे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः ।

यथाक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यापेक्षया ।

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वोपेदिति ॥

यच्च दृश्यमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञं कुर्यादिति श्रुतायुक्तं तच्च-
तुर्दशाविवक्षया । अतोऽमावास्यां प्रतीक्षेत चतुर्दश्यां एव एषां निर्वो-
पेदिति । अनेन चन्द्रदर्शनदिने पितृयज्ञः अच्यगृहीत एवेति च
दर्शितम् । अदर्शनश्रुतेः तयोपलक्षणत्वञ्चाह स एव ।

यदुक्तं यदहस्तेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत् क्षयापेक्षया १) ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपीति ॥

यच्चान्यत् पूर्वपक्षितं । चन्द्रोदयोपलक्षितदिनात्मगन्तव्यममावा-
स्यायामपि न पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्बाहार्यक इति । तदपि यद्योक्तं

दृश्यमानेऽपीत्यादिना कात्यायनवचनेन निराकृतमेव । दृश्यमानेऽप्य-
नेन गोभिलवचनेन हागीतेनापि निराकृतम् । “यस्यां मन्ध्यागतः
शोभो मृणालमिव दृश्यते । अपगङ्गे चयस्तस्यां पिण्डानां करणं
भुवमिति” निर्देशः पिण्डपितृयज्ञं नातिवर्त्तितुमीहते ।

पुनः कात्यायनः ।

यदा चतुर्दशोयामन्तुगीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चीयमाणा तदैव आद्रुमिष्यत इति ॥

किञ्च । यजनोद्यदिनात् पूर्वदिने हि पिण्डपितृयज्ञाद्दे वि-
हिते तस्मात् पितृभ्यः पूर्वैद्युः क्रियत इति । यदा च प्रतिपदिने
पूर्वाह्नेऽथवा मध्याह्नेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति
पूर्वस्यां चन्द्रोदयवत्यां । एवं पिण्डपितृयज्ञादि । मिनीवाली द्विजेः
कार्या माग्निंकेः पितृकर्माणीत्यस्य पिण्डान्वाहार्यकार्येव्यतिरिक्तविषयत्वं
प्रमाणाभावाच्चेति । तदेवममावास्याद्वेधे मिनीवाल्यां आद्रुमिति
सिद्धम् । अस्यापवादो बोधायनेनेकः ।

मध्याह्नात् परतो यत्र चतुर्दशानुवर्त्तते ।

मिनीवाली तु मा ज्ञेया पितृकार्यं तु निष्कलेति ॥

वृहस्पतिरग्राह ।

मध्याह्नाया लमावास्या परस्तात्प्रवर्त्तते ।

भूतविद्धा तु मा ज्ञेया न मा पञ्चदशी भवेत् ॥

ततश्च ।

भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

आद्रुकर्माणि धे लुर्युक्षोषामायुः प्रहायते ॥

इत्येतत् कार्णाजिनिवचनमपराहप्रविष्टचतुर्दशीविद्धमिनीवाली-
विषयमेव व्याख्येयं । अनेनाभिप्रायेणाह वृद्धमनुः ।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिन्नेभ्यो यतोदत्तस्त्वपराहः स्वयम्भुवेति ॥

अनेनापराहव्यापिनी चेत् मिनीवाली तर्ह्येव सा याद्या अन्यदा
तु क्लृपेव याद्येयुक्तं भवति ।

तदाह हारीतः ।

अपराहः पितृणान्तु या पराहानुयायिनी ।

सा याद्या पितृकार्यं तु न पूर्वास्तानुयायिनी ॥

एवमपराहव्यापिन्याः मिनीवान्धाः पितृकार्यार्थं ग्रहणे सिद्धे
पूर्वाहव्यापिन्यापराहव्यापकत्वात्स्यावश्यकत्वात् सिद्धे तस्या अपि
ग्रहणे पुण्यतमत्वं प्रतिपादयितुमाह बोधायनः ।

घटिकंकायमावास्या पूर्वाहव्यापिनी यदि ।

भृतविद्भैव सा कार्या पित्र्यं कर्मणि सर्वदेति ॥

अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह जाबालः ।

प्रतिपत्स्वयमावास्या पूर्वाहव्यापिनी यदि ।

भृतविद्भैव सा कार्या पित्र्यं कर्मणि सर्वदेति ॥

पूर्वदिने पूर्वाह एव प्रवृत्ता परदिने पूर्वाह एव समाप्यते तदा
मिनीवान्धैव कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

पत्तु हारीतवचनं ।

तन्नामकरमानेषु कन्यायां मियुने तथा ।

भृतविद्वाहमावास्या पूज्या भवति यद्वत् इति ॥

तत् प्रतोपवासादिविषयमिति मन्यन्ते । अथ यथोक्तमिनीवाली-
परित्यागेन कुङ्कुमहणपराणि दृश्यन्ते तत्र कैश्चिन्निसम्भकारैर्हार्गेत-
नाम्ना वचनं लिखितं ।

पूर्वाह्णे चेदमावास्यापराह्णेन भवेद्यदि ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो त्रिद्विगिति ॥

अत्र हरिहरेणोक्तं । अनिर्ज्ञातमूलमिदं वचनं परस्परव्याहत-
पदोपबन्धञ्जति । तथाहि पूर्वाह्णे चेदित्येतावत् प्रतिपद्दिनविषयं ।
पूर्वाह्णस्य दिवसस्य तृतीयभागो वा पूर्वाह्णं वा । एवं च मति सर्वथा
कस्मिंश्चिदपराह्णे न भवेदित्येतन्न युज्यते प्रतिपद्दिने पूर्वाह्णमात्राव-
स्यतायाश्चतुर्दशोदिनेऽपराह्णसम्बन्धावग्यकत्वात् । पृष्ठाटिकाधिकस्य
तियिहामस्याभावात् । अथ यदि प्रतिपद्दिनापराह्ण एव न भवेदित्यु-
च्यते तर्हि पूर्वाह्णे चेदित्यनर्थकं स्यात् । अथ यदि पूर्वाह्णशब्दस्य
सुख्यार्थमभ्युपेय कश्चिदविरुद्धोऽर्थः कल्प्यते तदा स्मृतिमहार्णवे तु
कल्पितः ।

तथाहि । तियिच्छुद्धौ प्रतिपद्युक्तायाममावास्यायां श्राद्धमुक्तं ।
तच्च पिष्टयज्ञं निर्व्वर्त्तत्यादिना पिण्डपिष्टयज्ञानन्तरमेव मनूना
विहितं । पिण्डपिष्टयज्ञाह्वय श्रुत्यापराह्णे विहितो नान्यथा कर्त्तुं
शक्यः । तस्य च तिथ्येककालत्वात्तत्रैव सकलापराह्णव्याप्रावमात्रास्या-
श्राद्धस्य का गतिरित्यत उक्तं पूर्वाह्ण इति नापराह्णे क्वत्र इत्यर्थः ।
तदा प्रतिपद्यपि पिण्डान्वाहार्यकं कर्त्तव्यमिति । स्मृतिचन्द्रिकाका-
रत्वात् ।

यत्र पूर्व्वेषुश्राद्धार्थनामभवेन पिण्डपिष्टयज्ञोत्कर्षस्तत्र प्रतिपदि

पिण्डपितृयज्ञविधानार्थमिति । इदन्तु व्याख्यानमपरिस्फुटार्थं मन्दज्ञे-
त्युपेक्ष्यते । अथान्यान्यपि हरिहरेण कुङ्कुमहणपराणोत्रानिर्जातकर्तृत्वेन
महाशिवस्त्रित्वेन चोपास्य केशिदुष्कानीत्युक्तोपन्यस्तानि ।

अरुणोदयवेलायाममावास्या यदा भवेत् ।

स कालः परमो ज्ञेयः पितृणां दत्तमन्त्रयं ।

घटिकैका तमावास्या प्रतिपत्सु न चेत् तदा ।

भूतविद्धा तु सा कार्या देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

मुहूर्त्तमथमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत् ।

तदा तदत्तमं ज्ञेयं पर्वशेषन्तु पर्ववदिति ॥

अत्रारुणोदयवेलायामित्येतस्मान्यप्रवृत्तं विशेषोक्तप्रवृत्तवाधा-
याममर्थं । अतः कस्मिंश्चिच्छ्राद्धविशेषं प्रवर्त्तते । पित्र्यं कर्मणोदमस्तु ।
एवमन्यदपि मुहूर्त्तमथमावास्यात्वेतत् तुष्णापूरुषादिदानविषयम् ।

अथवा त्रिमुहूर्त्तापि कर्मव्या पूर्णा दशा च वङ्गचेः ।

कुङ्कुमध्वर्युभिः कार्या यद्येष्टं सामगायिभिः ॥

इत्येतदचनानुसारिणी व्यवस्थास्त ।

अथ कुतपव्याप्तिप्रवृत्तपूर्वापरामात्रास्याहणपराणि ।

तत्र हागैतः ।

भूतविद्धायमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा ।

पित्र्ये कर्मणि विद्विर्ग्याह्ना कुतपकालिकौति ॥

स्रव्यन्तरेऽपि ।

मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वापरापि वा ।

तदरः कर्म कुर्वति द्वामष्टद्वी न कारणमिति ॥

आह प्रचेताः ।

मिनीवाली कुहस्यैव श्रुत्युक्ते आद्रुकर्मणि ।

स्यातां न चेन्नु मध्याह्ने^(१) आद्रादि स्यात् कथं तदा ॥

तिथिवये मिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहस्यता ।

मास्वेति च कुहस्यैवा वेद-वेदाङ्ग-वेदिभिरिति ॥

अत्र आद्राङ्गत्वेन कुतपोऽपराहस्य विहितः ।

तत्र येऽपराहमाद्रियन्ते यत्र पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहाहार्यकादिकं विशेषतोऽपराह्णे विहितं ते च तच्चापराह्याग्निं पुरस्कृत्य मिनीवाल्यां कुह्यां वा आद्रं कुर्याः । ये तु कुतपमाद्रियन्तेऽनग्निकादयः यच्च विशेषतः कुतपविहितमेकोद्विष्टमामआद्रादि ते तच्च कुतपव्याग्निं पुरस्कृत्य पूर्वस्यां परस्यां वा अमावास्यायां आद्रं कुर्याः । तदा विहितकालममुच्यते । तथा च स्मृतिः ।

कर्मणे यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यमवृद्धौ न कारणमिति ॥

अत्र येऽन्वेष्येपि केचन मिनीवालीनिर्घघास्ते तिथिवृद्धिविषयत्वेनानग्निविषयत्वेनापराह्याग्निराहित्यविषयत्वेन दानादिविषयत्वेनापवादत्वेनोपमंशरत्वेन कल्पसूत्रविभागेन वा मति मक्षत्रे व्याख्येयाः । कुहविधयोऽप्येवं न तु महमा विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पोऽभ्युपेयः ।

श्रुतिद्वेधेन्यत्र स्यात् तत्र धर्मावभौ स्मृतौ ।

स्मृतिद्वेधे तु विषयः कल्पनायः पृथक् पृथक् ॥

इतामावास्यानिरूपणं ।

(१) स्वतां यदि न गगनात् इति म० ।

अथाष्टकाः ।

अष्टकाशब्देन मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः । हेमन्त-
शिशिरयोस्तुर्णामपरपक्षाणामष्टमौष्वष्टका इति शैलकस्मरणात् ।
केषाञ्चिन्मते तिस्र एताष्टकास्तिस्रश्चाश्वष्टकाः ।

तथा च विष्णुः ।

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽश्वष्टका इति । अष्टकानामष्ट,
पद्माङ्गवन्तोऽश्वष्टकाः । अष्टकानामुपरितना नवम्यः ।
कूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमाभादिषु त्रिषु ।

तिस्रश्चाश्वष्टकाः पुण्या माधी पञ्चदशी तथेति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अपहायष्टतिक्रान्तौ ऋणास्तिस्रोऽष्टकास्तथेति ।

अथ पूर्वाकाष्टकाचतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपक्षेऽष्टका ।
तस्यातिहासपूर्वकमुत्पत्तिः प्रशंसा चाच्यते ।

पद्मपुराणे ।

अग्निध्वान्ता इति ग्याना यज्वानो यज्ञभाष्यता ।

अच्छेदा नाम तेषान् मानसो कन्वका मताः ॥

तमथामावसुं नाम पितरं वीक्ष्य पाद्मना ।

वन्नं वरार्थिना मङ्गं कसुमायुधधः उनात् ॥

योगाद्भ्रष्टा तु तेनाय व्यभिचारेण भाषिन्ते ।

धरात्र स्पृशते पृथ्वं पपाताय भुवस्तले ॥

(१) नदीति ख० ।

(२) कसुमायुधधः इति ग० ।

अश्लोदाधोमुखी दीना लज्जिता तपसः क्षयात् ।
 सा पितृन् प्रार्थयामास पुनरात्मसमृद्धये ॥
 विलप्यमाना पितृभिर्गिदमुक्ता तपस्विनी ।
 इदमूर्ध्निहाभागाः प्रसादं शुभया गिरा ॥
 अष्टाविंशे भवित्री तु द्वापरे मत्स्ययोनिजा ।
 नाम्ना मत्स्यवती ख्याता व्यासस्य जननी शुभा ॥
 व्यतिक्रमात् पितृणां लं कष्टं कुलमवाप्स्यसि ।
 तस्माद्राज्ञो वसेः कन्या त्वमवग्यं भविष्यसि ॥
 प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि ।
 आयुरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा ॥

ब्रह्मवैवर्त्तनायपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि पूजितम् ।
 कास्यनेमित्तिकाजस्रश्राद्धकर्मविधायिभिः ॥
 पुत्रदा धर्ममूलं^(१) सृष्टकास्तिस्र एव च ।
 हृषणपत्ने विशिष्टा^(२) हि पूर्वा चैन्द्री उदाहृता^(३) ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी^(४) ।
 आद्यापूपैः सदा कार्या मांभिरन्या भवेत्तदा ॥
 शकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगते विधिः ।

(१) पितृदानाय मूले इति ग० ।

(२) बरिष्ठा इति ग० ।

(३) विभाष्यते इति ख० ।

(४) वैश्वदेविकीति ग० ।

अष्टका च पितृणां वै नित्यमेव विधीयते ॥
 वा वाप्यन्या चतुर्थी स्यान्नाञ्च कुर्याद्विशेषतः ।
 तामु आहुं बुधः कुर्यात् सर्वस्वेनापि नित्यञ्च ॥
 परचेष्ट च सर्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ।
 पूजकानां सदोत्कर्षो नास्तिकानामधोगतिः ॥
 पितरः सर्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ।
 सर्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव^(१) धेनवः ॥
 यस्त ते प्रतिगच्छेद्युगष्टकाभिरपूजिताः ।
 मोषस्तस्य भवेत्कोको लभ्यस्यास्य विनश्यति ।
 देवान्तु दायिनो यान्ति तिर्यग्गच्छन्त्यदायिनः ॥

अथ चतुर्थी फाल्गुनकृष्णपक्षाष्टमी “हेमन्तत्रिचिरयोस्तुर्णाम-
 परपक्षाष्टमीष्वष्टकाष्टमी” इति ब्रौनकस्मृणात् । पौषमासकृष्णा-
 ष्टमीमारभ्य तिस्रोऽष्टका इत्येतन्नपरिग्रहे चतुर्थी भाद्रपदापरप-
 क्षाष्टमीसन्निहिता दर्शिता पद्मपुराणे इतिहासानुसारात् ।

ब्रह्मपुराणे च ।

अतश्चष्टकासु क्रमेणाधिदेवतानिरूपणे पितृतर्पणद्रव्यनिरूपणे
 च भाद्रपदापरपक्षाष्टम्या ग्रहणात् ।

ऐन्द्रान्तु प्रथमायाञ्च शाकैः सन्नर्पयेत् पितृन् ।
 प्राजापत्या द्वितीया भ्यान्मामैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥
 वैश्रदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमं ।
 वर्षासु मध्ये शाकैश्च चतुर्थीमेव सर्वदेति ॥

(१) निपानस्येवेति ग० ।

अत्र शाकमांसापूपशब्दाः आङ्गे विहितस्य सर्वस्यापि भोज्यस्य तत्तद्द्रव्यप्रधानत्वप्रतिपादनपराः न तु द्रव्यान्तरनिवृत्तिपराः । यतो विधेरेकविध्यन्तराबाधेनैव तावद्गतिं न्याय्यां मन्यन्ते । किमु वज्रत-
रविध्यन्तराबाधेन दृष्टाविरोधेन च । दृष्टं हि शाकप्रधानस्य भोज्यस्य तर्पकत्वं न तु केवलस्य शाकस्येति ।

आह वशिष्ठः ।

“आवण्यग्रहायण्योश्चाष्टकासु पितृभ्यो दद्यात्” । अष्टकान्वष्टका-
स्यपि चावग्रकमेव आहुं ।

यदाह पितामहः ।

अमावास्याव्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

वायुपुराणे तिर्यग्गच्छन्त्यदायिन इत्यष्टकाश्राद्धमकुर्वाणस्य ति-
र्यग्योनिप्राप्तिरूपानिष्ठाभिधानाच्च । विष्णुना अमावास्यास्तिस्त्राष्ट-
कास्तिस्त्राष्टकाः माघोप्रौष्ठपयूर्द्धं कृष्णत्रयोदशी ब्रौहियवपाका-
वेत्यनुक्रम्यात् ।

एतांसु आहुकालान्मै नित्यानाह प्रजापतिरिति ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकालममावास्या नित्यं पार्थिवमत्तम ।

पौर्णमासी तथा माघो आवणी च नृपोत्तम ॥

प्रोष्ठपद्यामतौतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

आवहायश्रुतिकान्तौ कृष्णास्तिस्त्राष्टकास्तथा ॥

शाकैसु प्रथमा कार्या मांसैसु तदनन्तरा ।

तृतीया च तथापूर्वेर्नित्यमेव विजानता ॥
 एतानि आहुकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।
 आहुमेतेष्वकुर्वीणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

देवलः ।

मनुना आहुकल्पोऽयं मानवः समुदाहृतः ।
 वज्रपिण्डाष्टका तु स्यादेकपिण्डा तु नाष्टकेति ॥

अत्र वज्रपिण्डैकपिण्डशब्दे पार्वणिकोद्दिष्टविधिनिर्घधुरौ
 मङ्गलपुराण ।

अष्टकाम् च कर्त्तव्यं आहुं हैमनिकाम् वै ।
 अन्वष्टकाम् क्रमशो मातृपूर्व तद्व्यत इति ॥

अत्र स्मृतिः ।

अन्वष्टकाम् वृद्धौ च प्रतिभन्वत्सरं तथा ।
 मातृश्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना महेति ॥

शङ्खस्मृतिः ।

अन्वष्टका तथा मातुः आहुञ्चैव मृताहनि ।
 एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता स्तोत्रं नान्यत् पृथग्भवेदिति ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे चास्मिन् मातृश्राद्धे कर्षूविधिरुक्तः ।
 अन्वष्टकाम् च स्त्रीणां श्राद्धं कार्यं तथैव च^(१) ।
 अष्टकाविधिना ज्ञत्वा क्रमेणैताम् पञ्चकं ॥
 मात्रे राजन् पितामहौ श्राद्धं कार्यं यथाविधि ।
 तथैव प्रपितामहौ वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

(१) तथाविधीति ग० ।

पिण्डनिर्व्वपणं कार्यं तस्यैव पितृवन्नृप ।
 भुक्तवत्सु तु विप्रेषु तच्च कार्यं^(१) निबोध मे ॥
 प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायताः ।
 तावदेव समुत्सेधाः षड्दूर्ध्वस्तच्च कारयेत् ॥
 प्रत्येकं कर्षूमूले तु परिस्तीर्य्य ऊताम्रमं ॥
 अग्नीसोमयमानाञ्च यागं कृत्वा यथा पुरा ।
 कर्षूत्रितयमूले तु पुरुषाणान्तु कारयेत् ॥
 पितृनिर्व्वपणं प्राग्वदेकैकस्मिन् यथाविधि ।
 कर्षूणां त्रितयं तच्च क्षीरान्नाभ्यां प्रपूरयेत् ॥
 कर्षूत्रितयमूले च स्त्रीणां निर्व्वपणं भवेत् ।
 दध्ना मांसेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरणं ॥
 अन्नोदकविमिश्रेण कार्यं मनुजपुङ्गव ।
 भवतीभ्यो भवन्वेतदक्षयमिति न त्यजेत् ॥

इत्यष्टकानिरूपणं ।

अथ वृद्धिश्राद्धं ।

वृद्धिर्नाम पुत्रजन्मादिनिमित्तोपलक्षितः कालः ।

तथा च वृद्धवस्त्रिष्टः ।

पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतमिति ।

जावालिनः ।

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिआङ्गं समाचरेदिति ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्वति पिता आङ्गञ्चाभ्युदयात्मकं ॥

कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सप्तसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्दहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमादिति ॥

अत्र संस्काराः ।

गर्भाधान-पुंसवन-सौमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमणा-
न्नप्राशन-चौड़ापनयन-व्रतचर्याध्ययन-समावर्त्तन-विवाह-यज्ञदानादि ।
तत्रैतेषु सप्तसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । शेषेषु संस्कारेषु
स्वयमेवाधिकारीत्येतद्विस्तरेणोक्तमेवाधिकारिणिरूपेण ।

विष्णुपुराणे ।

कन्यापुत्रविज्ञाज्ञेषु प्रवेष्टे नववेष्यमनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दोमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥

पुत्रादिमुखदर्शने पुत्रजन्मनीत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्ये चातिशोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृन्वान्दोमुखात्प्राम तर्पयेदधिपूषकम् ।

वशिष्टः ।

पूर्वद्युर्मातृकं आहुं कर्माहे पैतृकं तथा ।
उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु ॥

वृद्धशातातपः ।

पृथग्दिनेष्वशक्तस्येदेकस्मिन् पूर्वाशरे ।
आहुचयं प्रकुर्वीत वैश्वदैवस्य ताग्निकम् ॥

एकस्मिन्नपि दिने क्रियमाणानां कालभेदेनानुष्ठानं कार्यमित्याह
शातातपः ।

पूर्वाह्णे मातृकं आहुमपराह्णे च पैतृकम् ।
ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ आहुचयं स्मृतम् ॥
एवंविधस्यापि कालभेदस्यासम्भवे आह वृद्धमनुः ।
अलाभे भिन्नकालानां नान्दीआहुचयं बुधः ।
पूर्वेद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥

धौधायनसूत्रे ।

वेदकर्माणि प्रयोक्ष्यन् पूर्वद्युरेव युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति
नान्दीमुखा ऐवैते उक्ता भवन्ति । नैकाहने पित्र्यं दैवञ्च कुर्वन्ति ।
यस्यैकाङ्गा पित्र्यं दैवं च कुर्वन्ति प्रजा अस्य प्रमायुका भवन्ति
तस्मात् पितृभ्यः पूर्वद्युः करोति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः
प्रननुत इति । ब्राह्मणमप्यत्र पूर्वमुपन्यस्तं ।

सकलआहुकालोद्देशस्थानीये याज्ञवल्क्यवचने वृद्धिशब्दस्याशेष-
नान्दीमुखआहुकालोपलक्षणपरत्वात् कर्माङ्गआहुकाला अपि संग-
हीताः ।

तेनाह पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

अयं पुंसवने आहुं कर्माहुं वृद्धिवक्तव्यम् ॥

निषेककालः षोडशरात्रात्मको भार्याया चतुर्कालः । तत्र पुण्यनक्षत्राश्विते गर्भाधानाख्यकर्माहुं आहुं कार्यम् । सोमशब्दा-
ऽच्चाग्निहोत्रादिकर्माणामुपलक्षणार्थः ।

इति वृद्धिआहुनिरूपणम् ।

अथ कृष्णपक्षः ।

तत्र वाजसनेयसूत्रे कात्यायनः ।

अपरपक्षे आहुं कुर्वीतोहुं वा चतुर्थ्या यदहः सम्यचेतेति । अप-
रपक्षे प्रतिपत्प्रभृत्यमावास्यान्ते कृष्णपक्षे ऊहुं वा चतुर्थ्या यस्मिन्
वा अहनि आहुमाधनमम्यत्तिस्मिन्नहनि आहुं कुर्वीतेति ।

गौतमोऽपि ।

आमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यथा-
आहुं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-ब्राह्मणमन्त्रे कालनियमः शक्ति इति ।
अपरपक्षे एकस्मिन्नहनि आहुमित्येकः पक्षः । प्रत्यहमित्यपरः । काल-
नियमः शक्ति इति तृतीयः । यथासामर्थ्यं कालव्यवस्थत्यर्थः । अत्र
नित्यं आहुं । तथा च कात्यायनः । “शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत्”
इति । यत्, मार्कण्डेयपुराणादिषु “प्रतिपद्धनलाभाच्च तृतीया
पशुमस्यदे” इत्यादिभिर्वचनैरपरपक्षान्तर्गतासु तिथिषु प्रत्येकं फल-
सम्बन्ध उक्तो न तेनापरपक्षे आहुस्य नित्यता हीयते । दर्शपूर्णमास-
वस्त्रित्यत्व-काम्यत्वयोर्द्वयपक्षोः । यदापि चैतदेकस्मिन्नेवाहनि क्रियते

तदायमावास्याश्राद्धात् पृथगेव कार्यं । “अमावास्याष्टका वृद्धिः
 कृष्णपक्षः” इत्यत्र याज्ञवल्क्यवचने अमावास्यातः कृष्णपक्षस्य पृथगु-
 पन्यामात् । अनेन यदत्र कैश्चिदङ्गं, अमावास्यादिश्राद्धेन महापरपा-
 चिकं श्राद्धं विकल्पत इति तदपास्तम् । यन्तु निगमस्मरणम्, “अपर-
 पक्षे यदहः सम्यद्येतामावास्यायां विशेषेणेति”, तत् पृथक्पृथक्को-
 भयपक्षाविरोधीति न विकल्पे प्रमाणमिति स्मृतिर्चान्द्रकाकारः ।
 केचित् विकल्पमेव मन्यन्ते ।

आह आपस्तम्बः ।

“मामि मामि कार्यमपरपक्षस्यापराहः श्रेयांस्तथापरपक्षस्य जघ-
 न्यान्यहानौति” । जघन्यानि दशम्यादीनि । नैतत् पूर्वेषां नवम्या-
 दीनामश्रेयस्त्वाभिधानार्थं किन्तु पूर्वैर्भ्यः परेषां श्रेष्ठतमत्वप्रतिपाद-
 नार्थं । तदेतच्चतुर्दशीं वर्जयन्नाह मनः ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तथयो यथैता न तथेतरा इति ॥

अत्र चतुर्दशी नात्यन्तं वर्जनीया किन्तु श्राद्धादिहतव्यतिरिक्त-
 दैवत्यश्राद्ध एवेत्याह याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र^(१) प्रदीयत इति ॥

शस्त्रग्रहणमन्येषामपि केषाञ्चिन्मरणकारणानामुपलक्षणार्थमिति
 वक्ष्यते ।

(१) तेभ्यस्तत्रेति ग० ।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अत्र यद्यथापरपक्षे आह्नं कुर्वीत, शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदित्यादिभिर्दादशापरपक्ष्याह्नैः सामान्यवचनेः भाद्रपदापरपक्षोऽपि गृह्येत एव । तथापि तस्य पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थं तदतिक्रमे प्रत्यवायप्रतिपादनार्थं च स्वतिपुराणादिषु विशेषतस्तस्याभिधानं कृतम् । तद्यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादयनाद्राजन्^(१) श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

याम्यायनाच्चतुर्ष्मां तत्र सुप्ते तु केशवे^(२) ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चमूर्द्धन्तु तत्रापि दशमूर्द्धन्ततोषति ।

मघायुक्ता तु तत्रापि शस्ता राजन्स्त्रयोदशीति ॥

उत्तरायणादक्षिणायनं आह्नकरणं श्रेष्ठम् । सर्वस्मादक्षिणायनादपि तन्मध्यवर्त्येन्द्रनिद्रादिनादाषाढ्याः पीर्षमास्याः प्रभृति मामश्चतुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्वस्मात् प्रौष्ठपदस्य मामस्यापरपक्षः । तत्रापि पञ्चम्या ऊर्द्धं दशदिवसाः, तत्रापि दशम्या ऊर्द्धं पञ्च । तत्रापि मघायुक्ता त्रयोदशीति ।

मङ्गपुराणे ।

अशुभ्युक्लृप्णापक्षे तु आह्नं कार्यं दिने दिने^(३) ।

त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्वर्द्धमेव वा ॥

श्यामार्कंस्तु विशेषणं प्रसिद्धैस्तु पितृप्रियैः ।

(१) आह्न इति ग० ।

(२) चातुर्ष्मास्यश्च तत्रापि प्रसप्ते केशवे हितमिति ख० ।

(३) कुर्यादिने दिन इति ग० ।

अत्र विष्णुधर्मोत्तरे ।

प्रौष्ठपदमामसम्बन्धिनि कृष्णपक्षे आहुमित्युक्तम् । ब्रह्मपुराणे तु
अश्वयुज्-मामसम्बन्धिनीति, सोयमनयोर्विभवाद्: परिह्रियते । तथाहि
इह खलु शुक्लपक्षप्रतिपद्युपक्रम्य मामनामप्रवर्त्तिकां पौर्णमासो
मथावयवीकृत्यामावास्यान्त चान्द्रमामं दाक्षिणात्याः परिकल्पयन्ति ।
औत्तरास्तु कृष्णपक्षप्रतिपद्युपक्रम्य नामप्रवर्त्तकपौर्णमास्यन्तम् ।
एवं च सति दाक्षिणात्यव्यवहारेण प्रौष्ठपद्युक्तायां पौर्णमास्यां
प्रौष्ठपदामावास्याद्यपक्षममाप्तौ तदुत्तरः पक्षः प्रौष्ठपद्यो भवति ।
उत्तरव्यवहारेण तु तस्यामेव पौर्णमास्यां प्रौष्ठपदमामसमाप्तौ तद-
न्तरः पक्षः अश्वयुज्-माममध्ये भवतीत्येक एव व्यवहारद्वयेन व्यपदेशद्वयं
लभते ।

आदित्यपुराणे ।

रावृष्टश्चतौ यमः प्रतान् पितृंश्चाय यमालधात् ।

विमर्जयति त्रानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधार्त्ताः कौर्त्तयन्तश्च दुष्कृतन्ते स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुमंशुतम् ॥

तस्मान्नांभ्रत्रिधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा श्रौतेन चाश्वमा ॥

याममात्रं परगृहादन्नं यः प्राप्नुयान्नरः ।

भिलासीश्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यो वा सन्धारयेद्दृढं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।

आहुन्तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तेर्द्रव्यैः रुसञ्चितैरिति ॥

नागरखण्डे पितृन् प्रति ब्रह्मवचनम् ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्याभंशे दिवाकरे ।

यो वै आहुं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वामरे ॥

तस्य भवत्सरं यावत् तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ।

शाश्वत्यानिरप्याह ।

नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।

कन्यागतास्वितस्येत् स्यात् स कालः आहुकर्माण्णाम् ॥

ब्रह्मपुराणमार्कण्डेयपुराणयोः ।

दिव्यभौमान्तर्गताणि स्यावराणि चराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्याराशिगते रवौ ॥

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणाऽब्रवीत् ॥

राजस्रयाश्चमेधाभ्यां य इच्छं दुर्लभं फलम् ।

अप्यम्बुशाकमूलान्नैः पितृन् कन्यागतेऽर्षयेत् ॥

यद्यपि कन्यागते मासमात्रं भवति तथाप्यपरपक्षस्यैव पैश्यात्वा-
दचनान्तरसंवादाच्च तत्रैव आहुमित्यनुसन्धेयम् ।

आदित्यपुराणे ।

कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥

अत्र यद्यपि वङ्गपु वचनेषु पक्षस्यैव आहुकालत्वमुक्तं, परस्य पक्ष
दृशतित्यात्मक एव । तथापि कदाचित् तिथिदृष्टौ षोडशदिनात्मकैः
भवति । तत्रैकदिनहानिर्वाभृदित्यनेनाभिप्रायेणैव तिथिपीडक

इत्युक्तं । अमावास्योत्तरां प्रतिपदमपि वा संगृहीतुं पूर्वां पौर्ण-
मासीं वा तस्यां हि नान्दोमुखानां आर्द्धं वक्ष्यते । अत्र पक्षमध्ये
यस्मिन् कस्मिंश्चिदप्यहनि कन्यासंक्रमे मति प्रतिपदादिषोडशाप्यहान्यु-
पादेयानि । न तु संक्रमणात् पूर्वाणि ज्ञेयानौत्थेवं वेदितव्यम् ।

अतएवाह वृहस्पतुः ।

मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्ब्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पूज्यः आर्द्धं तत्र विधीयते ॥

अत्र कन्यागतत्वस्योक्तिः प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्था, न तु कन्या-
गतत्वराहित्ये तत्परित्यागार्था ।

तथा चादित्यपुराणे ।

पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आर्द्धं प्रशस्यते ।

कन्यागते पञ्चमे तु विशेषणैव कारयेत् ॥

आषाढोमवर्धं कृत्वा यः स्यात्पक्षम् पञ्चमः ।

आर्द्धं तत्र प्रकुर्वीत कन्याङ्गच्छति वा न वेति ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

पुत्रानायुस्तयारोग्यमैश्वर्यमनुत्तुं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आर्द्धं कामांश्च पुष्कलान् ॥

एवं भाद्रपदापरपक्षे कृते विशिष्टेष्टप्राप्तिरूक्ता । तस्मिन्नकृते
त्वनिष्टप्राप्तिमाह ।

कार्ष्णाजिनिः ।

प्रेतास्तस्मैव हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्मान्नातिक्रमेद्दिद्वान् पञ्चमे पैतृकं विधिम् ॥

नागरखण्डे ।

आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे यः आहुं न करिष्यति ।
 शाकेनापि दरिद्राऽपि सोऽन्यजत्वमुपेक्ष्यति ॥
 आमनं शयनं भोज्यं स्पर्शनं भाषणं तथा ।
 तेन साहुं न कर्त्तव्यं ह्ययं कथं कदाचन ॥
 ये न आहुं करिष्यन्ति ते ते पापतरा नराः ।
 भविष्यन्ति न मन्दहः मन्तव्या च विवर्जिताः ।
 न सुखं धनधान्यञ्च तेषां भावि कदाचनेति ॥

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्यं कन्यागते कुर्यात् आहुं यो न गृहाश्रमा ।
 धनं पुत्राः कुतस्तस्य पित्रनिःशामपोऽप्या ॥
 न मन्ति पितरश्चैति कृत्वा मनसि यो नरः ।
 आहुं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पितन्ति ते ॥

अथ केनचित्प्रकारेण आहुमन्तरेणैवैकस्य पत्न्यातिक्रमं तन्निमित्तस्य आहुस्य तदुत्तरदिनस्वधिविशेषाद्यच्छिपु कर्त्तव्यताच्यते यमस्मृतौ ।

हंमं आहुन्तु कन्यास्यं शाकेनापि गृहे वमन ।

पञ्चम्यारन्तरं दद्याद्भयोरपि पत्नयोः ॥

हंमः सूर्यः । उभयपक्षपञ्चम्योरन्तर इति भाद्रपदकृष्णपञ्चम्याः परस्तादाश्विनगुरुकपञ्चम्याः पृथ्वीमन्तरालकाल इत्यर्थः । अनेनाश्विन-गुरुकपञ्चम्यौपर्यन्तं आहुमभ्यन्तजातं भवति ।

ब्रह्मपुराणे ।

यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
तावच्छ्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

तथा ।

कन्यागते मवितरि पितरो यान्ति वै स्तान् ।
शून्या प्रेतपुरे सर्वा यावदृश्चिकदर्शनम् ॥
ततो वृश्चिकमम्प्राप्ता निराशाः पितरो गताः ।
पुनश्च भवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

नागरखण्डे ।

न ददाति नरः श्राद्धं पिहणां चन्द्रमङ्गये ।
क्षुत्पिपामापरैताशाः पितरस्तस्य दुःखिताः ॥
प्रेतपक्षं प्रतीक्षन्ते ^(१) गुरुवाञ्छाममन्विताः ।
कर्षका जलदं ^(२) यदद्विवानक्रमतन्द्रिताः ॥
प्रेतपक्षेऽप्यतिक्रान्ते यावत्कन्यागता रविः ।
तावच्छ्राद्धं प्रवाञ्छन्ति दत्तं वै पितरः सुतैः ॥
ततस्तुलागंत्येके सूर्यं वाञ्छन्ति पार्थिव ।
श्राद्धं स्ववंशजैर्दत्तं क्षुत्पिपामाममाकुलाः ॥
तस्मिन्नपि व्यतिक्रान्तं काले वृश्चिकं रवौ ।
निराशाः पितरो दौनास्तता यान्ति निजालयम् ॥
मामद्वयं प्रतीक्षन्ते ^(३) गृहद्वारं समाश्रिताः ।
वायुभृताः पिपामार्त्ताः क्षुत्क्षामाः पितरो नृणाम् ॥

(१) परीक्षन्ते इति ग० ।

(२) कर्षका हि जलमिति ख० ।

(३) परीक्षन्ते इति ख० ।

यावत्कन्यागतः सूर्यः तुलाम्यस्य महीपते ।

सुमन्तराह ।

कन्याराशौ महातेजा यावत्तिष्ठेद्विभावसुः ।
तस्मात् कालान्तु वै देयं तृष्टिकं यावदागमः ॥
येयं दौपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशौ भुवि ।
तभ्यां दद्यान्न चेदत्तं पितृणां वै महालये ॥

अत्र महालयो भाद्रपदापरपक्षः ।

यत्तु जातृकर्णनोक्तं ।

आकाङ्क्षन्ति स्वपितरः पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।
तस्मान्नेत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलमिति ॥

तत्र फलातिशयहानिपरं, न अन्यथा फलहानिप्रतिपादकम् ।

अथात्र त्रयोदशीश्राद्धं प्रपञ्चेनोच्यते ।

मनुस्मृतौ ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।
तदप्युत्तमं च स्यात् वर्षामु च मघामु च ॥

यम ।

गाथासु पितृभिर्गीताः कीर्त्तयन्ति पुरादिभिः ।
अपि नः स्वकुले भूयात्, सा नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।
पायसं मधुमर्षिभ्यां वर्षामु च मघामु च ॥

अथ पितृगोते गायं भवतः ।

विष्णुः ।

अपि नाद्यंत मोऽम्नाकं कले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्रावृद्गाले भित्ते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥
 मधून्वटेन यः आहूतं पायमेन समाचरेत् ।
 कार्त्तिकं सकलं वापि प्रच्छाये कुञ्जरस्य च ॥

पेठीनमिरप्याह ।

क्वाग्नेन सर्वलोहने वर्षासु च मघासु च ।
 पुत्रो वा यदि वा पौत्रो यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ॥
 जायेत किमसौ कश्चिद्भार्मिको वंशवर्द्धनः ।

महाभारते ।

अपि नः स्वकुले भूयात् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम् ।
 मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणामुखः ॥

शुद्धलिखितौ ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 जातं पुत्रं प्रशंसन्ति पिप्पलं शकुना इव ॥
 मधुर्मांसन खड्गेन पयसा पायसन वा ।
 एष दास्यति नः आहूतं वर्षासु च मघासु च ॥

याज्ञवल्क्यः ।

यो ददाति^(१) गयास्यश्च सर्वमानन्धमश्रुते ।
 तस्या वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः^(२) ॥
 प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।
 प्राण आहूतं हि कर्त्तव्यं मधुना पायमेन च ॥

(१) यद्दातीति ख० ।

(२) न संशय इति ग० ।

पशस्तत्र चैषा तिथिर्भाद्रपदापरपात्तिकाभ्योऽपि तिथिभ्यः ।

तथा च मङ्गलपुराणे ।

यो वा सम्बर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।

आहुं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्त्रैर्द्रव्यैः समञ्चितैः ।

त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

नाम्नात्परतरः कालः आहुष्वन्येषु वर्त्तते ।

यदत्र पितरो दत्तं गृह्णन्ति स्युतमलयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

उत्तरादयनाद्राजन् श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् ।

चातुर्मास्यन्तु तत्रापि प्रसूत्रं केशवेऽधिकम् ॥

प्रीष्टपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चपूर्व्यन्तु तत्रापि दशपूर्व्यं ततोऽप्यति^(१) ।

मघायुक्ता च तत्रापि शम्भो राजन्वयोदशोति ॥

अत्र पञ्चपूर्व्यं पक्षमीमारभ्य, दशपूर्व्यं दशमीमारभ्येत्यर्थः ।

आवश्यकश्चेदं आहुमुक्तम् विष्णुधर्मोत्तरे ।

आहुकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम ।

पौर्णमासो तथा माघो आवर्णो च नृपोत्तम ॥

प्रीष्टपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।

अष्टकाश्वष्टकानिस्त्रयैव च नृपोत्तम ॥

एतानि आहुकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।

(१) पञ्चपूर्व्यन्तु तत्रापि दशपूर्व्यं ततोऽप्यतीति ग० ।

आद्धमेतेष्वकुर्व्याणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

विष्णुरपि अमावास्यास्तिस्त्रोऽष्टकास्त्रिंशोऽन्वष्टकाः । माघीप्रौष्ठ-
पद्युद्धं कृष्णा त्रयोदशीत्युपन्यस्य एतानि आद्धकालानौत्यमुमेव
श्लोकमुक्तवान् । अथात्र निषेधवचनानि ।

श्लोतिर्ब्रह्मस्यतिः ।

कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः आद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चलं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितं ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

गृही त्रयोदशीआद्धं न कुर्यात् पुत्रवानपि ।

उपवामश्च भक्रान्नी ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

त्रयोदश्यान्तु वै आद्धं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।

मेव्यते चोपवामश्च कैश्चिदथयनद्वये ॥

आपस्तम्बः ।

त्रयोदश्यां ब्रह्मपुत्रो ब्रह्ममित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु
भवन्तीति ।

कात्यायनश्चाह ।

युवानस्तत्र म्रियन्त इति ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चात्मनः ।

असन्तानस्तु यस्तस्य आद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ।

मन्तानयुक्तो चः कुर्यात्तस्य वशक्तयो भवेत् ॥

आनन्द उवाच ।

त्रयोदश्यां कृते आहुः कस्माद्दशत्रयो भवेत् ।
एतन्मै मन्त्रमाचक्षु विस्तरेण महामुने ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

आसीद्वयन्तरे कल्पे पूर्व्ये पार्थिवमन्त्रम् ।
मिताशो नाम पञ्जानदेशोयः पितृभक्तिमान् ॥
मधुना कालशाक्रेण खड्गमांसिन केवलम् ।
स हि आहुं त्रयोदश्यां कुरुते पायसेन वा ॥
कदाचिद्ब्राह्मणेभ्यः स पृष्टः कौतुकात्स्वितैः ।
अन्येषु विद्यमानेषु विचित्रेषु कुतो नृप ॥
अस्वादुखदगमांसञ्च कालशाकस्य यच्छामि ।
अप्रत्याख्ययमत्याज्यं आहुं दत्तं हविर्द्विजैः ॥
इति तद्भुज्यतेऽस्माभिस्तदा मे कारणं वद ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्राह्मणानां वचसा प्रवृत्तम् ॥
अवाच्यमपि वक्ष्यामि प्रष्टुष्वं सुममादिताः ।
अहमागन् पुरा हिंसा लभ्यकः पितृभक्तिमान् ॥
भूमन कदाचित् प्राप्ताऽहं अग्निवेशाश्रमं निशि ।
शिव्यानुपदिशन् विप्रा दूरस्थान मया श्रुतम् ॥

अग्निवेश उवाच ।

श्लेष्ते पितृ यदा चन्द्रो हंसस्यैव करे स्थितः ।
त्रयोदश्यान्तु सा काया विज्ञेया कुञ्जराङ्गया ॥
आहुंस्वत्प्रशस्ता मा पितृणां तृप्तिकारिणी ।
तत्प्रातः आहुमन्भाराः मन्त्रिभ्यस्तामनः शुभाः ॥

“पित्रमृडं” मघा । “हंसः” सूर्यः । “करे” हस्ते ।

मित्राश्च उवाच ।

इति तस्य मुनेर्वाक्यमाकर्ण्येदमचिन्तयम् ।
 अहञ्चापि करिष्यामि प्रातः श्राद्धक्रियामिति ॥
 ततः प्रभाते श्राद्धीयद्रव्यार्थं पर्यटन् वने ।
 खड्गनामं कालशाकं मधु च प्राप्तवानहम् ॥
 यथापपन्नैस्तेर्द्रव्यैस्तयोदृश्यां ममाहितः ।
 निजान् पितृन् ममदृश्य स्वजातीयान् त्वभोजयम् ॥
 श्राद्धेन तादृशेनापि पितरो दादृशाब्धिकीम् ।
 तस्मिन्नापुरहञ्चापि नृपो जातस्मरोऽभवम् ॥
 अतो मघात्रयोदृश्यामेतैरेव हि माधनैः ।
 करोमि श्राद्धया श्राद्धं तत्प्रभावमनुस्मरन् ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ते चान्ये च जना भुवि ।
 नभस्यस्य त्रयोदृश्यां श्राद्धं चक्रुर्मुदान्विताः ॥
 प्रापुश्च परमां सिद्धिं स्पृष्टुमानाः सुरोत्तमैः ।
 ईर्ष्यालवस्तस्मिन् वसरुद्रादयः सुराः ॥
 असंशयं त्रयोदृश्यां श्राद्धकर्तृन् तुधान्विताः ।
 अद्यप्रभति यः श्राद्ध त्रयोदृश्यां करिष्यति ॥
 कन्यासंस्ये महस्त्रांशो तस्य स्यादंशमंतयः ।
 इति श्राद्धेन देवानां निर्दग्धेयं महातिथिः ।
 ततः प्रभृतिभैतस्यां क्रियते श्राद्धसुत्तमम् ॥
 यः प्रमादेन कुर्वते तस्य स्यादंशमंतयः ।

एतन्नयोदशौआद्रं वंशच्छेदस्य कारणम् ॥

अतः आद्रं विना देयं तद्दिने मधुपायसम् ।

खड्गमांसं कालशाकं वाभ्रीणसासमेव च ॥

वाभ्रीणसो वक्ष्यमाणलक्षणो वृद्धकागः ।

तस्याभावे प्रदातव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम् ।

तस्मिन्नहनि विप्रभ्यः पितृणां तुष्टये नृप ।

तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितमिति ॥

अथात्र केचिदाहुः । त्रयोदशौआद्रनिषिद्धवाक्यानामप्रामाण्यमेव ।

यन्किञ्चिन्नधुना मिश्रमित्यादिमनुवचनविरोधात् । मनुस्मृतिर्षि

स्वाध्यायात् प्रसिद्धत्वात् वज्रभिः सम्प्रदायेन पथ्यमानत्वात् अपभ्रष्ट-

पाठामभवात् मूलान्तरा वेति लुप्ततरेभ्यो नाममात्रेणाप्रसिद्धेभ्यः

केनचिदणपथ्यमानेभ्योऽनवस्यितपाठेभ्यः सम्भावितभ्रान्त्यादिमूलेभ्यः

स्वविरोधप्रत्यानशुत्विद्वन्नीयमिति ।

अतएव वृहस्पतिः ।

वेदार्योपनिवन्धुत्वात् प्रामाण्यन्तु मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्यविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यत इति ॥

मनुस्मृत्याह ।

यः कश्चित् कस्यचिद्गुह्या मनना परिकीर्त्तितः ।

स सर्वथा विहिता वेदे सर्वज्ञानमयो हि स इति ॥

उच्यते । यत्तावद्गुह्यं मनुस्मृतेः श्रुतितुल्यत्वेन विधिः स्मृत्यन्तरेभ्यो

बलीयस्त्वमिति तत्कल्पमात्रं । वृहस्पतिवचनं मन्वर्यविपरीतानां

बुधादिस्मृतीनामप्रामाण्यमाह । ननु शिष्टेषु वैशिकसोहृताणां का-

त्यायनादिसृतीनां वेदार्थप्रतिबद्धत्वादित्यप्रामाण्यहेत्वविद्यमानत्वात्
अतो मनुशब्देनात्र सर्व्वे वेदार्थस्मर्त्तारः कात्यायनादयोऽभ्युपलक्ष्यन्ते ।
अथवा मनज्ञान इति धातुपाठात् वेदार्थज्ञानवान् मुनिर्मनुरुच्यते ।

अन्ये लाङ्गः । कस्यचिदपि आङ्गस्य निषेधानुपपत्तेः निषेधवा-
क्यानामप्रामाण्यामिति । तथाहि न तावन्नित्यस्य आङ्गस्य निषेधोऽयं ।
यत आह मनः ।

दद्यादहरहः आङ्गमस्त्राद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन्निति ॥

दक्षोऽप्याह ।

अन्नात्वा वाप्यङ्गत्वा वा अदत्त्वा यः समश्नुते ।

देवादीनामृणो भृत्वा अप्रजः स व्रजत्यध इति ॥

अहरहः स्वाध्यायं कुर्याददपात्रात्तथेनं पितृयज्ञं ममाप्रोत्तैस्त्रि ।
एवमेतेर्व्वचनैर्नित्यस्य आङ्गस्याहरहर्विधानादकरणादधागमनाभिषङ्ग-
नात् अयोदश्यां तदनुष्ठानमर्हति । नापि नैमित्तिकस्य निषेधः ।
न तावन् मृताहादिविहितस्य ।

यत आह याज्ञवल्क्यः ।

मृताहनि तु दातव्यं प्रतिमामक्तु वत्सरम् ।

प्रतिमंवत्सरश्चैवमाद्यभेकादशेऽहनीति ॥

कात्यायनोऽप्याह ।

ततः मंवत्सरे चैवत्सरे प्रेतायास्रं दद्यात् । यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति
सिद्धान्तैर्नैकोद्दिष्टं कुर्यादित्यर्थः । एवमन्येष्वपि स्मृतिपुराणेषु च ।
मृताहादिविहितस्य मृताहादिष्वपेक्षितत्वात्तदनुष्ठानं न प्रतिषेधः

प्रतिषेद्धमर्हति । नापि वृद्धादिनिमित्तस्य "पुत्रजन्मनि कल्पेन
जातकर्म समं नरे" इत्यादिभिर्वाक्यैः पुत्रजन्मादिकालेषु जातकर्मव-
दावश्यकत्वेन विहितत्वान्नदानप्रदानमपि प्रतिषेधाः प्रतिषेद्धमर्हन्ति ।
नापि त्रयोदशीनिमित्तकस्य पार्ष्णस्यैव, यतः "अन्ये त्रयोदशीश्राद्धं
पुत्रवत्यगुभाय वै । एकस्यैव न तत् कुर्यात् पार्ष्णन्तु समाचरेत्" इति
तस्यावश्यकत्वेन विधानात् एकस्यैव वर्गस्य न कुर्यात् पार्ष्णं समा-
चरेदिति पित्रवर्गस्य मातामहवर्गस्य च इत्येवं वर्गद्वयस्य कुर्यादित्यर्थः ।
न वैकवर्गीय दौयमानस्य आहुस्य निषेधः । तथाविधस्य तन्निमित्तकस्य
आहुस्य प्राप्तेरभावात् । पितरो यत्र पृथक् तत्र मातामहा भुवमिति
धोस्यवचनेन वर्गद्वयस्यैव आहुविधदशनात् । नापि काम्यस्य, तस्यापि
त्रयोदशीसम्बन्धेनैव विशेषविहितत्वात् । तदेवंविषयसम्भवात्प्रतिषे-
धवाक्यानामप्रामाण्यमित्युच्यते । नित्यस्य नैमित्तिकस्य वैशेषिकस्य
च कदाचित् प्रतिषेधः । यथा सूतकादौ विशेषविहितत्वस्यापि
त्रयोदशीनिमित्तकस्य विशेषवचनेन तस्याचविषयकेन प्रतिषेधः सम्भ-
वति । यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र ग्रहणप्रतिषेधः ।
त्रयोदशीश्राद्धस्य च नित्यवद् यथाकथञ्चिदनुष्ठाने प्राप्तं सत्यामपि
धोस्यस्यैव व्यामोहादेकवर्गीयश्राद्धस्यानुष्ठाने प्रतिषेधसम्भवात् । त-
स्मादिषयसम्भवात् प्रतिषेधवाक्यानामप्रामाण्यमिति मतं । तस्मादत्र
व्यवस्था तत्रत्या । तत्र तावच्छ्राद्धपरः । मघात्रयोदशीश्राद्धविधि-
वाक्यानि वर्गद्वेषेनानुष्ठीयमानं श्राद्धमाश्रयन्ते । निषेधास्वैकवर्गी-
दशेनानुष्ठीयमानं श्राद्धमाश्रयन्ते । अतएव कार्णाजिनिः ।

श्राद्धं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपपन्नमेत् ।

न तत्रास्तत्र ये यस्य प्रजा हिंसन्ति तस्य त इति ॥

एकस्य वर्गस्य पित्रादिमात्रस्य मातामहादिमात्रस्य वा नेापक्रमेत् । किन्तु मातामहादिसहितस्य कुर्यात् । षष्ठां पुरुषाणां आद्धाकरणे त्रयोदशौ प्रतिषेधदोष इत्यर्थः । अन्ये तु, सन्ति प्रमीतानां पितृभाव-
ज्जतानां वर्गाः पितृव्यवर्गा भ्रातृवर्गा मातुलवर्ग इत्येवमादयः । अथवा पितृपत्नीयाणां सपिण्डानां वर्गा मातृपत्नीयाणां सपिण्डानाञ्चेत्येवं वर्गद्वयं । एषां वर्गाणां मध्ये आद्धे लभ्याधिकारेण पुरुषेण दिनान्तरे कस्यचिद्वर्गस्य आद्धं कृतं, करिष्यते वा कस्यचिदित्येवं किञ्चित्कारण-
मनुसन्धाय मघात्रयोदशां न कर्त्तव्यं । किन्तु सर्वेषां वर्गाणां कर्त्तव्यं । यतो मघात्रयोदशाः पितृहृत्प्रकारणभूतानां तिथीनां मध्ये श्रेष्ठतमत्वात् सर्वेषां पितृणां मधुमिश्रपायसादिद्रव्येण दौयमानस्य आद्धात्वापेक्षितत्वात् । येभ्य एव न दौयते त एव कुपिताः आद्धकर्त्तुः प्रजां नात्रयन्ति । तदेवं निषेधवाक्यानामेकस्यैव वर्गस्य क्रियमाणं त्रयो-
दशौ आद्धं विषय इति । अन्ये त्वाङ्गः, पुत्रवता गृहिणा क्रियमाणं त्रयो-

ज्योतिर्दृश्यतिः ।

कृष्णपत्ने त्रयोदशां यः आद्धं कुरुते नरः ।

पद्मत्वं तस्य जानीयात् श्लोष्ठपुत्रस्य निश्चितं ॥

षट्चिन्मते ।

गृही त्रयोदशौ आद्धं न कुर्यात् पुत्रवानपि ।

उपवासश्च सद्भ्रान्तौ गृहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

स्मरन्ति च ।

त्रयोदश्यान् वै आहुं न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ।
नेष्यते सोपवासस्य कैश्चिदप्ययमदये ॥

आपस्तम्बः ।

त्रयोदश्यां बह्वपुत्रो बह्वमित्रो दर्शनो यापत्यो युवमारिणस्तु भव-
न्तीति ।

कात्यायनः ।

युवानस्तत्र घियन्त इति ।

कैचित्पुनः पुत्रमरणरूपेण दोषेण न त्रयोदशीं आहुनिवृत्तिं
मन्यन्ते ।

ते ह्याहुः । नैयोगिकत्वादस्य फलस्य कास्यमानमेवैतद्भवति
नत्वेवमेव, तदुक्तं, कास्यमानं फलं ज्ञातं नानिच्छामस्तद्भविष्यतीति ।
तस्मात् क्रियमाणेऽपि आहुं न पुत्रमरणरूपं कास्यमानं कर्मफलं
भवतीति गृहिणा पुत्रवतापि कर्त्तव्यं त्रयोदशीं आहुमिति । तदयुक्तं ।
त्रयोदश्यान् वै आहुं न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीत्यादिनिषेधा-
कारणैस्तानर्थरूपफलविशेषप्रापणं “पक्षत्वं तस्य जानीयात्पुत्रस्य
निश्चितं” इत्यादिवाक्यैः क्रियते न पुनः कस्यचित्पुत्रमरणेऽकारिभा-
वरूपं त्रयोदशीं आहुं विधीयते । निषेध्यमानक्रियाफलज्ञानार्थरूप-
त्वान्न कश्चिदिच्छति । न च मलदुश्चरितं वाक्यं कश्चित्पुत्रस्य प्रत्यर्थ-
त्वेन कश्चिच्च प्रत्यनर्थत्वेन पुत्रमरणं बोधयितुं शक्यं । वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । यन्तु कैश्चिदुक्तं मघात्रयोदश्यां आहुत्वरूपस्य कर्मरूपत्वान्न-
दनुष्ठाने पुत्रमरणान्निवृत्तिं भवतीति न युक्तमिति । तथा ह्यज्ञाः वन्तः
पितरोऽनिवृत्तं फलं प्रयच्छन्तीत्यपि न युक्तमिति । तत्र वक्तव्यं । अतः

शास्त्रबोधितोऽर्थो न युक्तिमात्रेण निवर्त्तयितुं शक्यते । शास्त्रैकगम्य-
स्यार्थस्य युक्त्यविषयत्वात् । यत्तु महाभारते दानधर्मेषु । “ज्ञातौनान्तु
भवेच्छ्रेयः कुर्वन् आर्द्रं त्रयोदशीं । नावश्यन्तु युवानोऽस्य प्रमोयन्ते
नरा गृहे” इति युवमरणरूपस्य दोषस्य आपस्तम्बाद्युक्तस्य निराकरणं
कृतं । तदपि नात्यन्तं कृतं । नावश्यमित्यभिधानेन दोषस्य पाक्षिक-
त्वाभ्यनुज्ञानात् । यत्त्वग्रथं न म्रियन्त एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारस्य
व्याख्यानं तच्छङ्खधरहरिहरादौनां न सम्मतमिति ।

अन्ये तु । “अयनदितये आर्द्रं विषुवदितये तथा । युगादिषु च
वर्षासु पिण्डनिर्व्वपणादृते” ॥ इति पुलस्त्यवचनाद्भाद्रपदापरपक्ष-
चयोदशाश्च युगादिनात् पिण्डनिर्व्वपणं विना आर्द्रं कर्त्तव्यमिति
निषेधवाक्यानां पिण्डदानमहितं आर्द्रं विषय इत्याहुः । केचित्तु
पायसादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येण आर्द्राचरणं निषिद्धमित्येवंविधं विषय-
माहुः, तदयुक्तं । पायसादिद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्येणामआर्द्रकरणे नागर-
खण्डे दोषस्योक्तत्वात् । हरिहरस्त्वैवं कारणमुक्तवान् । तदयुक्तं ।
अपदार्थवाक्यार्थापत्तः । पुत्रवान् गृही त्रयोदशीआर्द्रं न कुर्यादि-
त्येते पदार्थाः । पायमव्यतिरिक्तद्रव्येण आर्द्रं न कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थं
इति, हरिहरः स्वयन्वीदृशी व्यवस्थामाह । भाद्रपदापरपक्षान्तर्गत-
मघान्तित्रयोदश्यां नित्यं महाफलञ्च आर्द्र । तदर्थमेव च पितृणां
पौराणिकीषु गाथासु पुत्रप्रार्थनं महता प्रबन्धेन श्रूयते । अतस्त्रयो-
दशीमात्रसम्बन्धौनि निषेधवाक्यानि सामान्यशास्त्ररूपत्वाद्भाद्रपदाप-
रपक्षचयोदशीं परित्यज्य शेषास्त्रेकादशसु चयोदशीषु हनार्थव्यवस्था-
त्मानमिति । एतत्तु विशेषतो भाद्रपदापरपक्षचयोदश्यामेव आर्द्र-

निषेधस्य नागरखण्डेतिहासे स्पष्टमेव दर्शितत्वात् । अनतिरुध्यं
काम्यश्राद्धविषयत्वेन वा प्रतिषेधवचनानि व्यवस्थापनीयानि । यतः
काममन्त्र एव श्राद्धे दोषः स्मर्यते ।

तथाहि । त्रयोदशश्राद्धकर्तृजातिश्रेष्ठं बह्वपत्रत्वादिकल्पं मङ्गोक्तं
व्यासापस्तम्बाभ्यां युवमरणमन्त्रेण दोषोऽपि तत्रैवोदितः । तदेव
निषेधवाक्यानामेतावन्तो विषयाः, एकवर्गश्राद्धं पिण्डवच्छ्राद्धं पञ्च-
वदगृहमेधिकर्तृकं श्राद्धं काम्यश्राद्धमिति । विधवाक्यानाञ्चान्यानि
श्राद्धानि विषय इति मन्त्रेण ।

इति मघात्रयोदशश्राद्धनिरूपणं ।

अथापरपत्र एव चतुर्दशश्राद्ध ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपत्तप्रमत्तिस्त्रिंशं वर्जयित्वा चतुर्दशं ।

शस्त्रेण वा हता ये वै तस्यस्ताव प्रदायते ॥

मार्कण्डेयब्रह्मपुराणयोः ।

युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।

तेन काले चतुर्दशं तेषां हस्त्रिमभीषता ॥

ब्रह्मवैवर्तवायुपुराणयोः ।

युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्त्रेषां प्रदापयेत् ।

शस्त्रेण वा हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशं ॥

हृदयमनुः ।

चतुर्दशं वर्जयित्वा श्राद्धं श्राद्धविचारदाः ।

प्रौद्यन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे ॥

काम्यप्रक्रमे च मनः ।

ज्ञातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।

प्रौद्यन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे इति ॥

शस्त्रग्रहणमुपलक्षणं ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रायान्शनशस्त्राग्निविषोद्बन्धनिनान्तथा ।

चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं दृश्यर्थमिति निश्चयः ॥

नागरखण्डे ।

येषाञ्च शस्त्रमृत्युः स्यादपमृत्युरथापि वा ।

उपमर्गात् मृतानाञ्च विषमृत्युमुपेयुषां ॥

वह्निना च प्रदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषां ।

सर्पव्याघ्रहतानाञ्च शूद्रैरुद्बन्धनेरपि ॥

आहुतं तेषां प्रकर्त्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ।

तेषां तस्मिन् कृते त्प्रिस्ततस्तत्पत्तजा भवेत् ॥

अपमृत्युरकालमृत्युरप्राप्तजरमाभेव मृत्युरित्यर्थः । यत्तभूतग्रहा-
द्युपसृष्टानां यन्मरणं तदुपमर्गान्मरणं । तत्पत्तजा सर्वस्मिन्नपरपक्षे
आहुत्करणत् यावतौ त्प्रिस्तावतौत्यर्थः ।

मर्गैश्चरपि ।

विषशस्त्रआपदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

विषादिभिर्घातो येषां ते तथाक्ताः । अनेन शस्त्रादिघातानामेव

चतुर्दशौति कालमात्रं नियम्यते । न तु चतुर्दश्यामेव शस्तादिहतानां ।
किन्तु तेषामन्यस्मिन्नपि काले भवत्येव आहुर्मिति । प्रचेता अपि ।

वृत्तारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्वालाविषादिभिः ।

नखदंष्ट्रैर्विपन्नानां तेषां शस्ता चतुर्दशौ ॥

आदिशब्देन गिरिशिखरादिविषमस्यलारोहणपतनलग्नाद्यभि-
घातोद्भवस्यनेपघातादयः प्रागुक्तमधर्माणां मरणापायाः मृत्क्षन्त ।
यत्तृकविक्रुद्धार्थं शाकटायनवचनं "जलाग्निभ्यां विपन्नानां मन्थामे वा
मृहं पथि । आहुं कुर्वात तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशौमिति" तत
प्रायश्चित्ताद्यैर्विहितजलाग्नादिमरणयुक्तप्राणविषयं । ये हि पापमृ-
त्यवस्येपामत्र चतुर्दश्यां आहुं कर्त्तव्यं । वृत्तारोहणत्यादौ प्रचेतावचने
पापमृत्युप्रायपाठान् । अतएव प्रमोते पत्यो विहिताग्निप्रवेशविधि-
नानुमरणकृतां योषितामपि चतुर्दशौआहुं न कर्त्तव्यं । तदेवमविहि-
तैर्ज्वलनादिभस्मृतानां मनुब्रह्मपुराणवचनप्रामाण्यतः संयामप्रायोप-
वेशनमृतानाञ्च लक्षणचतुर्दशाआहुर्मिति सिद्धं । अथैतस्मिपण्डोकर-
णादृष्टमण्येकोद्विष्टमेव कर्त्तव्यम् ।

यदाह गार्ग्यः ।

चतुर्दश्यान्तु यच्छ्राद्धं मपिण्डोकरणात्परं ।

एकोद्विष्टविधानेन तत्कार्यं शक्यघातिन इति ॥

मनुः ।

एकपिण्डोक्तानान्तु प्रथकं नेपपद्यते ।

मपिण्डोकरणादृष्टं मृतं लक्षणचतुर्दशौमिति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं स्तुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये ॥

प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वं प्राप्तैः पितामहादिभिः सह सपिण्डीकर-
णात् प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वप्राप्त्या साहचर्यमागतस्यापौत्यर्थः ।
शस्त्रहतस्य पितुर्महालये चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धे कृतेऽपि दिनान्तरे
पार्वणं श्राद्धं कार्यं । एकोद्दिष्टश्राद्धेन पितामहादिदृष्टमिद्धेः ।
नन्वेवं मृताहेत्येकोद्दिष्टश्राद्धे कृते पार्वणश्राद्धमपि पितामहादिदृष्टमि-
द्धेः सिद्ध्यर्थं कर्त्तव्यं स्यात् । मैवं । पितुर्मृताहे पितामहादेस्तर्पणीय-
त्वास्मरणान्तत्पृथग्यं श्राद्धस्याननुष्ठेयत्वात्^(१) । महालये तु । काङ्क्षन्ति
पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुमंयुतं । तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन
तु । मध्वाज्यतिलमिश्रेणैति पितामहादेरपि तर्पणीयत्वस्मरणान्तत्पृथगे
दिनान्तरे पार्वणश्राद्धं कार्यमिति । यस्य तु पितामहोऽपि शस्त्रा-
दिना हतस्तस्य महालये पितामहश्राद्धमपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टरूपं
कार्यं ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

एकस्मिन् दयोरैकोद्दिष्टविधिरिति । एकस्मिन् पितरि पिताम-
वा शस्त्रादिना हते पित्रादित्रयमध्ये दयोर्यो शस्त्रादिना हतयोश्चतु-
र्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना प्रत्येकं श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । दयोरैकोद्दिष्ट-
विधानेन प्रत्येकं श्राद्धे कृतेऽपि प्रपितामहदृष्टिमिद्धेः दिनान्तरे
पार्वणश्राद्धं कार्यं । पित्रादिषु चिच्चपि शस्त्रादिहतेषु नैकोद्दिष्ट-
विधिरिति गम्यते ।

(१) श्राद्धस्याननुष्ठेयत्वादिहिति ग० ।

अत्र केचिदाहुः । पृथगेकोद्दिष्टानि कार्याणीति ।

अन्ये त्वाहुः । एकस्मिन् द्वयोर्वैद्यभिधानात् त्रिषु पितृ-पितामह-
प्रपितामहेषु शस्त्रादिना हतेषु नैकोद्दिष्टविधिरिति । तेन त्रिषु
शस्त्रादिहतेषु चतुर्दश्यां पार्ष्णविधिरेव । युक्तञ्चैतत् । सपिण्डी-
कृतानां शस्त्रादिहतानां चयाणामपि चतुर्दश्यां रूपविहितकालसम्भवे
सत्यशस्त्रहताप्राप्रिकृतकालासम्भवनिबन्धनस्यैकोद्दिष्टविधिरनवतारात् ।
अनेमैवाभिप्रायेणापराकर्णोक्तं । “तत्र चैकस्य शस्त्रहतत्वे एकोद्दिष्टवि-
धानं, न तु चयाणां तथात्वे तत्र तु पार्ष्णमेव” इति । चयाणां
तथात्वे नैकोद्दिष्टविधानं, किन्तु तत्र पार्ष्णमेवेति तस्यार्थः ।
तदयुक्तं । एकस्मिन् द्वयोर्वैद्ये तस्योपलक्षणत्वात् । एकोद्दिष्टविधेय
शस्त्रादिहतत्वनिमित्तत्वात् न कालासम्भवः, निबन्धनकालासम्भवस्या-
श्रुतत्वात् । एकोद्दिष्टविधेस्तु तन्निबन्धनत्वे कल्पनामात्रमूलत्वापत्तेः ।
अतएव देवस्वामिनाभिरहितं । त्रिष्वपि शस्त्रादिहतेषु पृथगेकोद्दिष्टत्रय-
मेव कार्यं, न तु पार्ष्णं, आहत्यवचनाभावादिति । अत्र शस्त्रा-
दिहतानां चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमिति वाक्यार्थावगमात् मृताहादौ
पार्ष्णमेव कर्तव्यं । ये तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रादिभर्मृतासंघां मृताह
किं पार्ष्णमेकोद्दिष्टं वेति संशयेऽभिधीयते । चतुर्दश्यां निमित्तकस्य
मृताहनिमित्तकस्य च आङ्गस्य कालसमवायप्रकरणे वक्ष्यमाणन्याये-
भेदेऽपि युगपदनेकनिमित्तोपनिपाते एकैवैवै नैमित्तिकेन कुतपादि-
कालावरोधे द्वितीयस्त्वानवकाशे देह-काल-कर्तु-इत्येतेषु विशेषायह-
णात्तत्रैव नैमित्तिकानुष्ठाने मति स्तु कुल्लट्टुपरम्परानुसारात् मृताह
ऽपि येनेकोद्दिष्टपक्षपरिग्रहः कृतसंघां मृताहनिमित्तकमपि चतुर्दश्यामे

कोद्दिष्टमेव । यैस्तु पार्वणपक्षपरिग्रहः कृतः स तैर्दितानुदितहोम-
वत् यावज्जीवं परिगृहीत एवेति चतुर्दश्यामपि न तैरसौ परित्याज्यः ।
यस्तु चतुर्दश्यां पार्वणत्वनिषेधः आद्भ्यस्य, स चतुर्दशीनिमित्तकस्य, न
मृताहनिमित्तकस्यापि । ननु चतुर्दश्यां न पार्वणमित्यत्र चतुर्दशी-
निमित्तकं न चतुर्दश्यामिति विशेषणेऽध्याहारवाक्यभेदौ स्यातां । मैवं ।
प्रकृतत्वादिना विशेषलाभस्यापन्यस्तदोषानास्यदत्वात् । यच्च नागर-
खण्डे चतुर्दश्यां क्रियमाणस्य पार्वणस्य वैफल्यामुक्तं तदपि चतुर्दशी-
निमित्तकस्यैव, न मृताहनिमित्तकस्येति ।

अथ चतुर्दशीनिमित्तमेकोद्दिष्टं मृताहनिमित्तकञ्च पार्वणमिति
आद्भ्यद्वयं कुर्यादेकमेव वा अङ्गवैधर्म्यात् गृह्यमाणविशेषत्वेन तन्वा-
नुष्ठानामभवात् मंग्यः । तच्च समानेऽहनि नैकः आद्भ्यद्वयं कुर्या-
दित्यस्य निषेधस्य भिन्ननिमित्तकआद्भ्यगोचरत्वाभावात् आद्भ्यद्वयं
कुर्यात् । मैवं । देवतैक्यात् प्रधानद्वयस्य सहानुष्ठाने भूयसां आद्भ्य-
धर्माणामनुग्रहाय पार्वणधर्मैरेकोद्दिष्टधर्मबाधे पार्वणेन नैमित्तिकस्य
सिद्धौ न भेदेन आद्भ्यद्वयानुष्ठानमिति । ननु काम्यमपि चतुर्दशी-
आद्भ्यमस्ति कामप्रवणप्रवृत्तित्वाच्च नराणां कामप्रवृत्तैरुत्कटत्वाच्चतु-
र्दशीनिमित्तके आद्भ्येऽनुष्ठेये सत्येकोद्दिष्टधर्मा एव प्राप्नुवन्ति । भवेदेवं
यदि भूयसामनुग्रहेऽपि विशेषो नावगम्येत । अस्तु वास्यान्तियौ
निमित्तभेदे आद्भ्यद्वयमिति, महालयपक्षे च यथाकथञ्चिच्चतुर्दश्यां
आद्भ्यस्यैव तद्वैधर्म्ये कस्मिंश्चिदपि दिने कर्त्तव्यं । प्रवृत्ततरमुख्य-
कालासम्भवेऽपि तद्वैधर्म्यस्य आद्भ्यस्यावश्यकत्वात् । दिनान्तरे च
ब्रह्मचरानामपि पार्वणमेव, चतुर्दश्यामेवैकोद्दिष्टविधानात् । चतुर्दश्यां

ब्रह्मादिहतानामेकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यमित्यत्र कारणमुक्तं नागरस्थपडे ।

आनर्त्न उवाच ।

कस्माच्छस्त्रहतानाञ्च प्रोक्ता आङ्गे षतुर्दशौ ।

एकोद्दिष्टं कुतः आङ्गं कारणं प्रब्रवीहि मे ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

वृहत्कल्पे पुरा राजन्^(१) हिरण्यालो महासुरः ।

वभूव बलवान् शूरः सर्वदेवभयङ्करः ॥

ब्रह्मा प्रतोषितस्तेन विधाय विविधन्तपः ।

लक्ष्णपत्ने षतुर्दश्यां नभस्य मामि संस्यते ॥

ब्रह्मोवाच ।

परितुष्टोऽस्मि ते वत्स प्रार्थयस्य यथेप्सितं ।

अदेयमपि दास्यामि दुर्लभं यत्सुरासुरैः ॥

हिरण्याल उवाच ।

भृताः प्रेताः पिशाचाश्च राक्षसा देवादानवाः ।

बुभुक्षिताः प्रधावन्ति मां जित्यं पद्मसम्भव ॥

पितृपत्ने हते आङ्गे कन्यासंभ्ये दिवाकरे ।

एतस्मिन्नहनि प्रायस्मृतिः स्याद्वर्षधम्भवा ॥

तदेषामत्र दिवसे^(२) द्रष्टुपायं कुरु प्रभो ।

ब्रह्मोवाच ।

(१) महाराज इति ग० ।

(२) तदेषामेकदिवसे इति ग० ।

यः कश्चिन्मानवः श्राद्धं स्वपितृभ्यः प्रदास्यति ।
 पितृपत्ने चतुर्दश्यां नभस्ये मासि संस्थिते ।
 प्रेतानां राक्षसानाञ्च भूतानां तद्भविष्यति ॥
 एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा गतश्चादर्शनं नृप ।
 हिरण्यचोऽपि संहृष्टः स्वीयमेव गृहं ययौ ॥
 यच्च ब्रह्महताणाञ्च तस्मिन्नहनि दीयते ।
 एकोद्दिष्टं नरैः श्राद्धं तप्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 संख्ये ब्रह्महता ये च निर्बिकल्पेन ज्ञेयाः ।
 युध्यमाना न ते मर्त्ये जायन्ते मनुजाः पुनः ॥
 पराङ्मुखा ये हन्यन्ते पलायनपरायणाः ।
 ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह पितामहः ॥
 सन्मुखा अपि ये दैन्यं हन्यमाना वदन्ति च ।
 पश्यान्नापञ्च वा कुर्युः प्रहारैर्जर्जरीकृताः ॥
 तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
 कदापि चिन्तयन्नमं शूराणां संप्रजायते ॥
 तेषामपि दिने तच्च देवं प्रेतत्वब्रह्मया ।
 अपमृत्युगताणाञ्च सर्वेषामेव देहिनां ॥
 प्रेतत्वं जायते यस्मान्नस्मान्नेषां हि तद्दिनं ।
 श्राद्धार्हं पार्थिवश्रेष्ठ विशेषेण प्रकीर्तितं ॥
 एकोद्दिष्टं प्रकर्त्तव्यं तस्मान्नच दिने नरैः ।
 यपिण्डीकरणाद्गृहं तप्ते वक्ष्यामि कारणं ॥
 यदि प्रेतत्वमापन्नः कदाचित्तत्पिता भवेत् ।

दृश्यं तस्य कर्त्तव्यं आङ्गं तस्य दिने नृप ॥
 पितामहाद्यास्तचाङ्गि आङ्गं नार्हन्ति कुक्षित् ।
 अथ वेद्धान्तितो दद्यात् द्वियते राक्षसेषु तत् ॥
 ब्रह्मणो वचनाद्राजन् भूतप्रेतैश्च दानवैः ।
 तेनैकोद्दिष्टमेवाच कर्त्तव्यं न तु पार्ष्वणं ॥
 पितृपत्ने षतुर्दंष्ट्रां कन्यासंख्ये दिवाकरे ।
 एतस्मात् कारणाद्वाङ्गं पार्ष्वणं न विधीयते ।
 तस्मिन्नहनि सम्प्राप्ते व्यर्थं आङ्गं भवेद्यतः ॥ ६

इति षतुर्दंष्ट्रीआङ्गनिरूपणं ।

अथैतद्वाद्रपदापरपक्षआङ्गं मलमासे न कर्त्तव्यमित्युच्यते ।

काठकमृच्छे ।

यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिदयमेव च ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे चिन्तनमे भवेत् ॥

वार्हस्पत्ये ज्योतिःब्राह्मे ।

यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिदयमेव च ।

संसर्पाहस्यतीमास्यवधिमासश्च निन्दितः ॥

नन्दिपुराणे ।

अमावास्यामहोरात्रे यदा षड्मते रविः ।

स तु मासः पवित्रः आद्यातीते ह्यधिको भवेत् ॥

आच भृगुः ।

एकरात्रिंशत्ते सुख्यं यदा दंष्ट्रकथनवेत् ।

ह्यकव्यक्रियाहन्ता तदा ज्ञेयोऽधिमासक इति ॥

पैठीनसिरपि ।

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति संज्ञिताः ।

तस्मात् त्रयोदशे मासि कुर्यात् ता न कथञ्चनेति ॥

उक्तं सुमन्तुना ।

न कुर्यादधिके मासि कर्म्म कर्म्म कदाचन ।

मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकमिति ॥

गृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

मलिम्लुचस्तु मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु सन्धयेत् ॥

शातातपः ।

वत्सुरान्तर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकः ।

नैर्ऋत्यायातुधानाद्यैः समाक्रान्तो विनाशकः ॥

मल्लिङ्गुचः समाख्यातः सूर्यसंक्रान्तिवर्जितः ।

मल्लिङ्गुच इति ख्यातो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥

सत्यव्रतः ।

मल्लिङ्गुचस्तु यो मासः स मासः पापसंज्ञितः ॥

न वैश्वी वृषनानां पितृकार्यव्यतिरिक्तविषयत्वं मन्मथं । ह्यकव्य-
क्रियाहन्तेति गर्हितः पितृदेवेभ्य इति च पितृकार्यस्यापि निषेधात् ।

यस्तु ज्योतिःपराशरेशोक्तं ।

उपाकर्म्म तथोक्तं प्रवासाद्युत्सवाष्टकाः ।

मामवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैटकमिति ॥

तत् प्रमवनिमित्तकपैटकमाचविषयं ।

उक्तं हि मत्स्यपुराणे ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहं सैव मरणे पुत्रजन्मनि ।

मलमासेऽपि देयं स्याच्छ्राद्धमन्तयकारकं ॥

अष्टकागतस्य तु पैटकस्य नात्र प्रतिप्रमवः । तत्र मातान्निविधस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । नन्वावग्यकत्वाद्परपत्तश्राद्धस्य मलमासेऽपि कर्त्तव्यता न विरुध्यते ।

उक्तं हि गृह्यपरिशिष्टे ।

मलं वदन्ति कालस्य मामं कालविदोऽधिकं ।

नेहंतात्र विशेषेज्यामन्यथावग्नकादिधरिति ॥

नैतदेवं । अस्य वचनस्थानन्यगतिकनित्यविषयत्वात् ।

तथा च स्मृतिः ।

अनन्यगतिकं नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकं तथेति ॥

यस्य नित्यस्य मुख्यकालातिक्रमे जघन्यस्य कालान्तरस्याकथ्यनु-
ज्ञानादत्यन्तलोपः, प्रायश्चित्तस्य प्रमश्यते तत्कर्मानन्यगतिः । तत्
मलमासेऽपि कुर्यात् । भाद्रपदापरपत्तश्राद्धस्य उत्तरकाशाशु-
ज्ञादर्शनाश्रानन्यगतिकत्वं । अतो मलमासे न कर्त्तव्यं । अतएवास्य
मलमासे स्पष्टो निषेधो दृश्यते ।

तत्र तावन्काठकगृह्यपरिशिष्टे ।

तथा मलेऽनन्यगतिं नित्यां नैमित्तिकीं क्रियां ।

शोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मन्त्रिण्युच्ये ॥

पुष्टीष्याययणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ।
 महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्मात्सर्गकर्म यत् ।
 स्पष्टं मामविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ॥

महालयो भाद्रपदापरपक्षः ।

शुक्लतावपि ।

वृद्धिश्राद्धं तथा भोममन्याधेयं महालयं ।
 राजाभिषेकं काश्यप्य न कुर्याद्भानुशुक्लिते ॥

ष्योतिःपितामहोऽपि ।

मामः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।
 दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुल्यस्ये कर्तुरक्षयमिति ॥

देवलः ।

अर्कं तु तस्य कन्यास्ये श्राद्धपक्षः प्रकीर्तितः ।
 सिनीवालीमतिक्रम्य यदा कन्यां व्रजेद्रविः ।
 तदा कालस्य वृद्धत्वादतीतैव पितृक्रियेति ॥

तस्मान्मलमामान्तर्गते भाद्रपदापरपक्षे श्राद्धं न कर्त्तव्यं ।

यत्तु ष्योतिःसिद्धान्तः ।

धृष्टकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वापि धन्वनि ।
 मकरे वायु कुम्भे वा नाधिमासा विधीयत इति ॥
 तत् संवत्सरमध्ये मलमामद्वये मति वेदितव्यं ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

मामद्वयेऽप्यमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।
 प्राक्ततस्तत्र पूर्वैः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥

अत्र मिहमङ्गान्निमारभ्य मौनमङ्गमणवधिके काले यो मामः
पूर्वः स प्राकृत एव, तत् पुनर्वैकृती मलमासो भवतीत्यर्थः । "चैवा-
द्विनाधिमामः परतस्वधिको भवेत्" इत्यस्यापि ब्रह्मिद्वान्तवचन-
स्यायमेवार्थो व्याख्येयः । तस्मात् मलमामान्तर्गते महालयापरपले आर्द्रं
न कर्त्तव्यमिति स्थितं । ननु किं तदा लुप्यत एव तत्, कालान्तरे वा
क्रियमाणमपुण्यकालं स्यात् । नहि । यतस्तदुत्तरकाले कर्त्तव्यमिति ।
अत आह पराशरः ।

रविणा लङ्घितो मामस्यान्द्रः स्थातो मलिम्लुषः ।
तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मामि कारयेत् ॥

तथा ।

पचदयेऽकर्मङ्गान्तिर्यदा न स्यात् मितामिते ।
तदा तन्मामिक कार्यमुत्तरे मामि कारयेत् ॥
एवं षष्टिदिनोमामलदार्द्रं च मलिम्लुषं ।
त्यक्त्वा तदुत्तरे^(१) कुर्यात् पितृदेवादिकाः क्रियाः ।

प्रजापतिः ।

उपाकर्म च ह्यस्य कथं पर्वात्मवं तथा ।
उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥

ज्योतिःशान्तेऽपि ।

षष्ठा तु दिवसेमामः कथितो वादरायणैः
पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥
अमावास्यादधं यत्र रविमङ्गान्निवर्जितं ।

(१) तस्मान्नादुत्तर इति ग० ।

मलिम्लुचः स विज्ञेय उत्तरस्तुतमाभिधः ॥

अथ मलमासे आद्रकर्मणां प्रतिप्रसवाः ।

आह यमः ।

गर्भे वाङ्मुषिके कृत्ये आद्रकर्मणि मामिके ।

सपिण्डीकरणे नित्यं नाधिमासे विधीयते ॥

तीर्थस्नानं जपो होमो यवत्रीहितिलादिभिः ।

जातकर्मान्यकर्मणि नवआद्रं तथैव च ॥

मघात्रयोदशीआद्रं आद्रान्यपि च षोडश ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं आद्र-दान-जपादिकं ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥

नारदीयभूराणे ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मलिम्लुचे ।

तीर्थस्नानं गजष्कायां प्रेतआद्रं तथैव च ॥

काठकपरिशिष्टेऽपि ।

प्रेतसंस्कारमारभ्य आद्रपिण्डोदकक्रियाः ।

सपिण्डीकरणान्तास्य यथाकालमुपस्थिताः ॥

यवत्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ।

मघात्रयोदशीआद्रं प्रत्युपस्थितहेतुकं ।

अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्थान्मलिम्लुचे ॥

शौरपुराणे ।

एकोद्दिष्टान् यच्छ्राद्रं तत्रैमित्तिकमुच्यते ।

तत्कायं मलमासेऽपि कालाधिकेऽपि धर्मतः ॥

व्यासः । जातकर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।
मलमासेऽपि कर्त्तव्यं व्यामस्य वचनं यथा ॥

ज्ञातातपः ।

प्रतिमंवत्सरे श्राद्धे नाधिमासं त्रिवर्जयेत् ।
मलमासेऽपि कर्त्तव्यं श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं ॥

एतदाद्यमांवत्सरिकविषयं । मलमासे मांवत्सरिकं श्राद्धं कृत्वा
तदुत्तरमासे पुनस्तदेवावर्त्तनीयमित्येवंविधमतानुसारि श्रुतं वचनमत्र
वचनानि ।

शुद्धवसिष्ठः ।

अमद्भ्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं दिनेः ।
तथैव मासिकं श्राद्धं भिषण्डीकरणस्तथा ॥

पैठीनमिः ।

मलमाममृतानाञ्च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरं ।
मलमासेऽपि कर्त्तव्यं मान्येषाम्, कदाचन ॥

यमः ।

आब्दिकं प्रथमं यत्प्राप्तकुर्वीति मलिम्लुचे ।
चयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीति पुनराब्दिकं ॥

लघुहारीतः ।

प्रत्यम्बं दादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया दिनेः ।
कनिष्योदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्ता तु वत्सरं ॥

वसिष्ठः ।

आब्दिकाहनि सम्प्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि ।

श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं कुर्वन्न मुच्यति ॥

तदेवं मपिण्डीकरणान्तानि प्रेतश्राद्धानि पुत्रजन्मनिमित्तकमुप-
रागनिमित्तकमाद्यं सांवत्सरिकमनाद्यमपि मलमाममृतमांवत्सरिकं
गजच्छायाश्राद्धममावास्याश्राद्धं प्रत्यहमनुष्ठेयमानञ्च नित्यश्राद्धं
वर्जयित्वा न्यच्छ्राद्धं मलमासे नानुष्ठेयमिति स्थितं ।

इति मलमामनिरूपणपूर्वको मलमासेऽपरपक्षादिश्राद्धाप-
वादः । पथ्यवसितश्चापरपक्षनिरूपणं ।

अथायनादयः श्राद्धकालाः ।

तत्र यद्यपि याज्ञवल्क्यवचने द्रव्यब्राह्मणमस्यन्तिभ्यां व्यवहार
अयनविषुवत्सङ्क्रान्तयो निरूपितास्तथाप्यत्र सङ्क्रान्तिवसाधर्म्यादथव-
स्थानेन निरूप्यन्ते ।

तत्र विष्णुपुराणे ।

उपप्रवे चन्द्रमसो रवेस्य

त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च^(१) ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥

श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ।

अत्र किल पानीयमपीतिवचनादावश्यकता श्राद्धद्वयस्योच्यत
इति मन्वन्ते ।

(१) त्रिष्विति आर्षप्रयोगः ।

यत्तु । आदित्यमङ्गमशोभे अयने विपुवदयं ।
 व्यतीपातोऽथ जन्मले चन्द्रसूर्य्यगुरुस्तथा ।
 एतांस्तु आहकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ॥

इति विष्णुवचनेन ग्रहणादः काम्यआहकालत्वमुक्तं, तत्र नित्य-
 त्वनिराकरणत्तमं, वाक्यद्वयबलेनाग्निहोत्रादिवन्नित्यत्वकाम्यत्वयोरवि-
 रोधात् ।

आह शङ्खः ।

हस्तिच्छायासु यदन्तं यदन्तं राजदशने ।
 विपुवत्ययने चैव मर्त्यमानक्यमुच्यते ॥

अत्रायनद्वयं विपुवसूर्य्यमङ्गम इत्यस्मिन् याज्ञवल्क्यवचने च अय-
 नयोर्विपुवतोश्च मङ्गान्तिपदमैव मंगलमिद्धावपि द्वयोरपि यत् पृथग-
 भिधानं तत् मङ्गल्यन्तरेभ्यो विपुवः, विपुवाद्दशनमिति यथापूर्व्वं
 प्राञ्जल्यातिशयप्रतिपादनार्थमिति मन्त्रव्यं ।

तथा च विष्णुधर्माक्षरे ।

आह्वं मङ्गमणे भानेः प्रशस्तं पृथिवीपते ।
 विपुवद्वितयं तत्राप्ययने दें विशेषतः ॥

विपुवतोऽयनयोश्च सखणं ।

मागरखण्डे ।

यदा स्यान्मेषगो भानुस्तुलाश्चाथ यदा प्रजेत्^{१/२} ।
 तदा स्याद्विपुवाख्यस्तु कालशालयकारकः ॥
 मकरं कर्कटे चैव यदा भानुप्रजेत्सृप ।

(१) तुलाया वा यदा भवेदिति ग० ।

तदायनाभिधानस्य विषुवत्स विशिष्यते ॥

अस्मिंश्च काले पिण्डनिर्व्वपणं विनैव आर्द्धं कर्त्तव्यं ।

यदाह पुलस्त्यः ।

अयनद्वितये आर्द्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च मर्त्वासु पिण्डनिर्व्वपणादृतं ॥

ब्रह्मपुगणे मर्त्वास्वपि सङ्क्रान्तिषु पिण्डनिर्व्वपणं विना आर्द्धमुत्त ।

अयनद्वितये आर्द्धं विषुवद्वितये तथा ।

सङ्क्रान्तिषु च मर्त्वासु पिण्डनिर्व्वपणादृत इति ॥

एतेषु कालेषु पिण्डनिर्व्वपणं विना आर्द्धं कर्त्तव्यं । एतत्कालनि-
मित्तक एव आर्द्धे पिण्डनिर्व्वपणप्रतिघंघोयं, न मृताहादिनिमित्तके
प्रसङ्गादयनादिषु पतिते । यस्मादयनद्वितये आर्द्धमित्यनेनायनादि-
भिर्नित्यास्वितं आर्द्धमत्रगम्यते । तस्मिन्मित्तकमेव च तैर्नित्यास्वितं
नान्यत् । नित्यास्वयश्चानित्यास्वयाद्दलौयान् भवति ।

किञ्च ।

अत्र हि विधीयमानस्य आर्द्धस्य पिण्डनिर्व्वपणादृत इति विशेषणं
न प्रसङ्गात्तत्कालपतितं मृताहादिआर्द्धमाश्रयितुमर्हति । यद्येवंविधं
आर्द्धमेतेषु कालेषु विधीयते तदा भावार्थविधिरित्येष गुणे भवति ।

अथ सङ्क्रान्तितद्भेदतत्कालपरिमाणद्युच्यते ।

नागरखण्डे ।

रवेः संक्रामणं राशौ सङ्क्रान्तिरिति कथ्यते ।

स्नान-दान-जप-आर्द्ध-होमादिषु महाफलं ॥

राशौ मेघादिठंके ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धे ।

देवीपुराणे ।

समायनं चतुर्मासपलाहादि क्रमेण तु ।
 सूक्त-स्यूलविभागेन देवी सर्वगता विभो ॥
 दादशैव ममाख्याताः समा सङ्गान्तिकल्पनाः ।
 सप्रधा मा तु बाहुव्या एकैका तु^१ यथा षट्पु ॥
 मन्दा मन्दाकिनौ ध्वाङ्गो घाग शैव महेदरो ।
 राक्षसो मिश्रिता प्रोक्ता सङ्गान्तिः सप्रधा नृपु ॥
 मन्दा प्रुत्रेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनौ यथा ।
 त्रिप्र ध्वाङ्गो विज्ञानोयादग घोरा प्रकीर्त्तिता ॥
 चरैर्महेदरो^२ ज्ञेया दारुणैस्तथ राक्षसौ ।
 मिश्रिता शैव निर्दिष्टा मिश्रितैस्तु सङ्गमै ॥
 चित्तुपञ्चमप्रायनवदादश एव च ।
 क्रमेण घटिका ह्युतास्तपुण्यं पारमार्थिकं ॥
 अतोतानागते भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः ।
 एष सूक्तविभागस्तु मुक्तिकामस्य कीर्त्तिताः ॥
 परमार्थेन या संख्या कथयामि नृपात्मनः ।
 स्वस्य नरे सुखामाने यावत् स्पन्दति त्वाचनं ।
 तस्य त्रिंशत्तम भागं तत्परं परिकीर्त्तितं ॥
 तत्पराशक्तभागस्तु त्रुटिरिव्यभिधीयते ।
 त्रुत्याः महत्सभागाद्धै तस्कानं रविमङ्गल इति ॥

(१) एकैकैवेति ख० ।

(२) चारैर्महेदरोति ख० ।

समायनेत्यादि । 'देवी' सङ्क्रान्तिरूपा, सा समायनादिभिः स्थूलैः
 सृष्टींश्चात्रयैः 'सर्वगता' सर्वव्यापिनी । संवत्सरादयः सङ्क्रान्त्यवयवाः ।
 करमित्याह द्वादशैवेत्यादि । द्वादशैव सङ्क्रान्तिकल्पनाः, 'समा'
 संवत्सरो भवति । अयमाशयः, द्वादशभिः सङ्क्रान्तिभिरेकः संवत्सरः ।
 षड्भिः सङ्क्रान्तिभिरयनं । सङ्क्रान्तिद्वयेन चतुः । एकसङ्क्रान्त्यवच्छिन्नः
 कालो मासः । मंत्रान्त्यर्द्धः पक्षः । सङ्क्रान्तेस्त्रिंशद्वाहारात्रं । आदि-
 शब्देन यामार्द्ध-यामसुहृत्तादयः । एवमयं सङ्क्रान्तिरूपस्तपनपरि-
 स्यन्दः शक्त्यात्मिका देवोति । एकैकस्याः सङ्क्रान्तिर्ध्रुवादिनक्षत्रमंयोगे
 पुण्यकालपरिमाणार्थं मन्दादिमंज्ञामाह । मन्देत्यादि । 'ध्रुवाणि'
 रोहिण्युत्तरात्रयञ्चेति चत्वारि । मृदूनि चिचानुराधामृगशिरोरेवतीति
 चत्वारि । 'क्षिप्रानि' अश्विनी पुष्यो हस्तोऽभिजिदिति चत्वारि ।
 'उषाणि' पूर्वत्रयं भरणी मघेति पञ्च । 'वराणि' श्रवणा धनिष्ठा
 श्रततारका पुनर्वसुः स्वातीति पञ्च । 'दारुणानि' मूलं ज्येष्ठार्द्राश्लेषेति
 चत्वारि । 'मिश्रे' विशाखा हस्तिकेति द्वे । एकैका मप्रधेति निर्देशात्
 ध्रुवादीनि दिननक्षत्राणि विज्ञायन्ते, न महानक्षत्राणि । तेषु न
 एकैकस्याः मप्रधालमुपपन्नं । पुण्यकालपरिमाणमाह ।

चिचतुःपञ्चेति । मन्दायां तिस्त्रो घटिकाः शुष्णकालः । मन्दा-
 किन्यां चतस्र । ध्वाङ्गरां पञ्च । घोरायां सप्त । महोदर्यां अष्टौ ।
 राक्षस्यां नव । मिश्रायां द्वादशेति । तत्र हते दानधञ्जतपःश्राद्धादि-
 कर्मणि सङ्क्रान्तिकालनिमित्तकं पुण्यं पारमार्थिकमतिश्रयितमित्यर्थः ।
 इतः किञ्चिद्गुणफलः सर्वसङ्क्रान्तिषु पञ्चदशघटिकात्मकः पुण्यकालो-
 स्तौत्याह अतीतनागत इत्यादि । 'भोगः' व्याप्तिः, 'अतीते' सङ्क्रमणात्

पूर्वस्मिन् । 'अनागते' परस्मिन् काले । मङ्गान्तिममयात् पूर्वतः परतश्च पञ्चदश घटिकाः पुण्यकाल इत्यर्थः । अतीतानागतकाल-व्याप्तियु पूर्वार्केषु व्यादिश्यमानेष्वपि वेदितव्या । अत्र पुण्यकालस्य पूर्वोभावित्वं पश्चाद्भावित्वञ्च वक्ष्यमाणव्यवस्थयानुमर्त्तव्यं । एवं स्युल्ल पुण्यकालमुक्त्वा प्रश्नस्तमफलं सूत्रकालमाह परमार्थनेत्यादि । घटि-महस्रतमभागाद्भूय दर्शभलेऽपि तस्मिन्निहितकालग्रहणार्थप्रतिपादनं ।
आह वसिष्ठः ।

मङ्गान्तिममयः सूत्रो दृर्जयः पिशिनैक्षणेः ।

तद्योगाद्याप्यध्याद् द्विंशन्नाद्यः पत्रिचिताः ॥

अत्र त्रिंशन्नाद्यः पूर्व पञ्चदश, पश्चात् पञ्चदशेत्येवंमङ्गलनया द्रष्टव्याः । एवं हि मति देवीपुराणेन सह संवादे भवति ।
ब्रह्मवेत्तं ।

मेघादिगण्डिषु रविः क्रमाद्गच्छति मङ्गलात् ।

दादशैव भवन्त्येषां द्विज नामानि मे शृणु ॥

मेघादिगण्डिषु सूर्यगत्या तद्गण्डिमंशका एव दादश मङ्गलाः स्युः ।
तेषामेव प्राशस्यतारतम्यभागपौर्वापर्याद्युपदेष्टव्यं विष्णुपदादिमंशा-
चतष्टयमाह ।

एकं विष्णुपदं नाम षड्भौतिमुखं तथा ।

विषुवश्च ततोयश्च अयने दक्षिणोत्तरे ॥

कुम्भालिगोहरिषु विष्णुपदं वदन्ति

(१) पिशिताश्चनेदिति ग० ।

स्त्रीचापमीनमिथुने षडशीतिवक्रं ।

अर्कस्य यानमयनं शशिधानि याम्यं

सौम्यं भूषे तु विषुवं खजतीलिनाः स्यात् ॥

‘कुम्भः’ प्रसिद्धः । ‘अलिः’ वृश्चिकः । ‘गोः’ वृषः । ‘हरिः’ सिंहः ।

एषु राशिषु रघेरयनं बङ्गमणं ‘विष्णुपदं’ विष्णुपदमंजं भवति ।

‘स्त्री’ कन्या । ‘चापं’ धनुः । ‘मीनमिथुनौ’ प्रसिद्धौ । एतेषु षडशी-

तिसुखं । ‘शशिधानि’ कर्कटके, याम्यायनं । ‘भूषे’ मकरे । सौम्यायनं,

‘अजः’ मेषः । ‘तौली’ तुलाधारः । तयोर्विषुवसंज्ञं ।

वसिष्ठोऽपि ।

अयने द्वे विषुवे चैव चतस्रः षडशीतयः ।

चतस्रो विष्णुपदस्य मङ्गान्यो द्वादश स्युताः ॥

भूपकर्कटसङ्क्रान्तौ द्वे तदगदक्षिणायने ।

विषुवती तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलं ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखा प्रोक्ता षडशीतिगुणा फले ॥

लौगाक्षिः ।

यस्यायने विष्णुपदे तथादौ

दानाद्यनक्तं विषुवे तु मध्ये ।

वदन्त्यतीते षडशीतिवक्रे-

महर्षयः खल्वयने च सौम्ये ॥

बौधायनः । भविष्यत्ययने विष्णोर्वर्त्तमाने विषुवति ।

षडशीतिमुखेऽतीते व्यतीते चोत्तरायणे ॥

देवोपुत्राणे ।

षडशीतिमुखेऽतीते मध्ये^(१) च विपुत्रद्वयं ।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ॥

उद्धवशिष्टः ।

अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायणे ।

तृपराग तु तत्कालं व्यतीते चोत्तरायणे ॥

बायुपुत्राणे ।

मध्ये दानं विषुवति दक्षिणे वैष्णवे पुरः ।

षडशीतिमुखेऽतीते व्यतीते चोत्तरायणे ॥

अत्र सर्वेषु वचनेष्वतीते चोत्तरायणे इत्यत्र चकारादनागते
चेति स्मृतिनिबन्धकारा मन्यन्ते । उक्तस्य पूर्वात्तरादिपुण्यकालस्य
परिमाणमाह ।

बौधायनः ।

नाद्यां विपुवति प्रोक्ता दश पूर्वा दशापराः ।

पुण्यः कालोऽर्कसङ्क्रान्तौ खानदानजपादिषु ॥

शमिष्ठः । त्रिंशत कर्कटके नाद्यां मकरे त्रिंशतिः स्मृताः ।

वर्त्तमानं तुलासेषे नाद्यस्तुभयतो दश ॥

षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः ।

पुत्रास्तु विष्णुपदाय प्राक्पश्चादपि षोडश ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते । विपुवत्षण्मङ्गलं स्यात् पडश्रीतिमुखे त्रयं ।
 तथा विष्णुपदे त्रीणि पुण्यानि कवयो विदुः ॥
 त्रिंशत् कर्कटके नाद्यो मकरे तु दशाधिकाः ।
 भविष्यत्ययने पुण्या अतीते चोत्तरायणे ॥

वृहस्पतिः ।

भविष्यत्ययने पुण्यास्त्रिंशदेव तु दक्षिणे ।
 अतीत उत्तरे नाद्य इति प्राहुः पुराविद इति ॥

गौतमः ।

अर्ध्याक् षोडशनाद्यस्तु परतः षोडशैव तु ।
 ता एव दक्षिणे पूर्वमतीते चोत्तरायणे ॥

मरीचिः ।

नाद्यः षोडशपूर्वण सङ्क्रान्तरपरेण वा ।
 राहोर्दर्शनमात्रेण पुण्यकालः प्रकीर्त्तितः ॥

शातातपः ।

संक्रान्तेः पुण्यकालस्त षोडशोभयतः कलाः ।
 चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचराः ॥

अत्र केपुचिद्वचनेषु पुण्यकालपरिमाणमधिकमुक्तं । केपुचिन्नून-
 मुक्तं । तच्च यन्नूनं तत् फलातिशयप्रतिपादनार्थं । यत्त्वधिकं तत्
 पुण्यकालत्वमात्रप्रतिपादनार्थं । न पुनर्नूनमधिकनिराकरणार्थमधिकं
 वा नूननिराकरणार्थमिति मन्तव्यं ।

अतएवाह शातातपः ।

या याः सन्निहिता नाद्यस्तास्ताः पुण्यतमा मताः ।

एवञ्च मति सर्वेषां पुण्यकालावधिवचनानां अविरोधे मति
विरोधपरिहारार्थं वचनार्जवभङ्गे न कर्त्तव्या भवति ।

अत्राह वामिष्ठः ।

अङ्गि मङ्कमणे पुण्यमहः कस्त्रं प्रकोर्त्तितं ।

रात्रौ मङ्कमणे पुण्यं दिनाद्धे^{१)} न्यानदानयोरिति ॥

अनेन मङ्कमणमन्त्रिहितोऽपि रात्रिरूपः पुण्यकालो न भवति ।
किन्तु दिनाद्धेरूप एवेत्युक्तं भवति । सोऽपि यः मङ्कमणमन्त्रिहितः
स एव याज्ञः ।

तदाह गोभिलः ।

रात्रौ मङ्कमणे भानोर्दिना कुर्यात्तु तत्किथा ।

पूर्वमिन् परतो वापि प्रत्यामत्तय ततफलमिति ॥

प्रत्यामत्तयित्वनेनेदमुक्तं, यदि पूर्वरात्रे मङ्कमणं भवति, तदा
पूर्वस्य दिनस्योत्तराद्धे पुण्यं । यद्यपररात्रे तदा अपरस्य दिनस्य
पूर्वाद्धेमिति । यदि मध्यरात्रे तदा विशेषग्रहणाभावात् सूत्रस्योत्त-
राद्धमुत्तरस्य च पूर्वार्द्धमित्येतद्वयमपि पुण्याहमिति ।

तदाह वामिष्ठः ।

अर्द्धरात्रादधस्तमिन् मध्याह्नस्यापि क्रिया ।

ऊर्द्धे मङ्कमणे भानोरुदयात् प्रहरद्वयं ॥

पूर्णं चेदूर्द्धरात्रे तु यदा मङ्कमते रत्रिः ।

तदा दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकरकर्कटाविति ॥

मकरकर्कटविषये तु यज्ञपात्रवचनं ।

(१) भानोर्दिनाद्धेमिति ख० ।

आमयसकर्मं पुण्यं दिनाद्धिं ह्यनदानयोः ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिव्यवत्ययने दिने ॥

अयने दिन इति । दक्षिणोत्तरायणयोस्तु दिन एव संक्रमणे सति
दिने पुण्यकालः । तेन रात्रावयनसंक्रमे रात्रावेव प्रशस्ततरः पुण्यकालः ।
योनायनः ।

अम्लङ्गते यदा सूर्ये भयं याति दिवाकरः ।

प्रदोषं वार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनान्तर ॥

कार्मुकन्तु परित्यज्य भयं संक्रमते रविः ।

प्रदोषं वार्द्धरात्रे वा तदा भोगः परेऽहनि ॥

स्कन्दपुराणे ।

धनुर्भानावतिकस्य कन्याञ्च मिथुनं यदा ।

पूर्वापरविभागेन रात्रौ सक्रमते यदा ।

दिनान्तं पञ्च नाद्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्युताः ।

स्थं च तथा पञ्च देवैः पित्र्यं च कर्माणि ॥

अत्र पुण्यतमत्वाभिधानाद्विनार्द्धपक्षेण महाविरोधः ।

निगमः । मिथुपद्यां धनुर्भानिनृत्युकन्यासु वै यदा ।

परतः पूर्वता वार्षि रात्रौ ^{१)} संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वाह्ने पञ्चनाद्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनोषिभिः ।

अपराह्ने तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्तं च कर्माणोति ॥

‘नृत्युक’ मिथुनराशिः । त्रिभिर्देनिबन्धनमपि संक्रान्तिभोगस्य
पूर्वापरविभागमाह ।

(१) भानोरिति ग० ।

आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् ।

अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमपरेऽर्हनि ।

अर्द्धरात्रादनन्तरमपि यदि पूर्वतिथिमध्ये मकरमस्तदा पूर्वमेव दिनं पुण्यं । अपरतिथिमंकमे त्वपरमेवेति वचनार्थः । अथ रात्रौ निषिद्धस्य स्नानादेः संक्रान्तिविशेषप्रतिप्रमवाभिधानार्थं निषध-
स्तावदुच्यते ।

भविष्यत्पुराणे ।

रात्रौ स्नानं न कुर्यात् दानञ्चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकं कुर्यात् स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

विष्णुः ।

विवाह-व्रत-संक्रान्ति-प्रतिष्ठा च्छतु-जन्मम् ।

तथापरागपातादौ स्नाने दाने निशा शुभा ॥

'श्चतुः' गर्भाधानं । चन्द्रार्कदृष्टिमन्त्रिपातममयः पातः ।

गोभिलः ।

राजदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

'अत्ययः' बन्धुमरणं । अत्र संक्रान्तिशब्दन मकरकर्कटावेव गृह्यते, रात्रौ मंकमणे दिनस्य पुण्यतां वदता वशिष्टेन मुक्ता मकरकर्कटा-
वित्यभिधानात् । अतो मकरकर्कटयोरेव रात्रौ स्नानादेः प्रतिप्रमव
इति गम्यते । संक्रान्त्यन्तरेषु गोभिनादिवचनानुसारादस्त्यत्र रात्रौ
स्नानादेर्निषेध इति । अत्र मन्यन्ते । मुक्ता मकरकर्कटावित्याय
पूर्वदिनेभयग्रहणापवादो, न तु मन्वात्मना दिनापवादेन रात्रि-

ग्रहणोपदेशः । बौधायनादिवचनेषु रात्रौ मकरमंक्रमणे परदिनस्यैव पुण्याहत्वाभिधानात् दिनाद्धग्रहणवचनानि तु केनचित् प्रकारेण रात्रौ मंक्रमण-मन्त्रिहित-षोडशनाडिकादिपरिमितकाले स्नानदानाद्यमश्वे व्यवहितमपि दिनाद्धं ग्राह्यमित्यंबंपराणीति मर्त्यामपि मंक्रान्तिषु रात्रौ स्नानदानादिप्रतिप्रभव इत्याहः । अन्ये तु रविमंक्रमणे दिनं पुण्यं, ग्रहान्तरमंक्रमणे तु रात्रिरेव पुण्येत्याहः । ग्रहान्तरमंक्रमण-ममयस्यापि पुण्यात्तामाह जैमिनिः ।

नक्षत्रराग्यो रविमंक्रमे स्यु-

रर्वाक्परत्रापि रसेन्दुनाद्यः ।

पुण्यास्तशेन्द्रास्त्रिधरापलैर्यु-

गैकैव नाडौ मुनिभिः शुभोक्ता ॥

नाद्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य

बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि ।

भार्द्वाश्चतस्रः पलमप्तयुक्ता

शुरेश्च शुक्रे सपलाश्चतस्रः ॥

द्विर्नागनाद्यः पलमप्तयुक्ताः

शनेश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः ।

आद्यन्तमध्ये जपदानहामं

कुर्वन्ववाप्नोति नरेन्द्रधाम ॥

नक्षत्रे राशौ वा सूर्यस्य मंक्रमणे मति, पूर्वतः परतोऽपि रसेन्दु-
नाद्यः षोडशघटिकाः पुण्यकालः । इन्द्रास्तु त्रिधरापलैर्युक्तं त्रयो-
दशभिः पलैर्युक्ता एकैव घटिका । 'कुजस्य' भौमस्य तु एकपलयुक्ता-

श्रुतस्त्रो घटिकाः । बुधस्य चतुर्दशपल्युक्तास्त्रिंशः । 'गुरोः' वृहस्पतेः,
मप्रत्रिंशत्पल्युक्ताश्रुतसः । शुक्रस्य पलाधिकाश्रुतसः । शनैश्चरस्य
पलमप्रत्युक्ताः द्विर्नागनाश्रुः । 'नागाः' अष्टौ, द्विराष्टत्ता नागा
द्विर्नागाः । तदेतेषु रात्रिःश्रागपरिग्रहपक्षेषु लोदक्षमो याह्यः ।

इति संक्रान्तिनिरूपणम् ।

अथ व्यतीपातः ।

तत्र प्रशमादि याज्ञवल्क्यः ।

शतमिन्दुतये दानं' महस्रक्तु दिनचये ।

त्रिपुत्रे शतमाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥

वाराहपुराणे ।

दशैः शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनचये ।

तच्छतघ्नस्य संक्रान्तौ शतघ्नं त्रिपुत्रे ततः ॥

युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहृतं ।

शोमयहं तच्छतघ्नं रविघहं त्वसंजयं ।

व्यतीपाते त्वनन्तस्य दानं षेदविदो विदुः ॥

'शतघ्नं' शतगुणमित्यर्थः । व्यतीपातेऽत्र विष्कम्भादिषु योगेषु
मप्रदशा योगः ।

अस्यात्पत्तिमाह गान्धर्वः ।

चन्द्रार्कयोर्नयनवीक्षणजातमूर्त्तिः

कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽतिरीडः ।

(१) पुष्पमिति म० ।

अस्त्रोद्यतोऽनुनिपतंश्च^(१) निरीक्ष्यमाणः

सङ्घातयेवमिति च व्यतिपातयोगः ॥

अस्य चोत्पत्ति-भ्रमण-पतनसमयेषु पतनानन्तरञ्च क्रियमाणं
स्नानदानआर्द्धादिकं महाफलं भवति ।

तथाह याज्ञवल्क्यः ।

उत्पत्तौ लक्षगुणं, कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।

अर्धुद्गुणितं पतने, जपदानाद्यक्षयं पतिते ॥

उत्पत्त्यादिमानञ्च ज्योतिःशास्त्रे ।

विंशतिर्द्विद्युतोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः ।

पतने दशनाद्यस्तु पतिते सप्तनाडिकाः ॥

दृढमनुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।

श्रवणाश्लिधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

नागदैवतमश्लेषा । मस्तक इति श्रवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते ।
केचित्तु मस्तकं मृगशिर इति व्याचक्षते । 'अमा' अमावास्या । मा
यद्येतेषु नक्षत्रेष्वदित्यवारयुक्ता भवति तदा स एव योगो
व्यतीपातसञ्ज्ञो भवति ।

शास्त्रान्तरे ।

पञ्चाननस्यै गुरुभूमिपुत्रौ

मेघे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।

(१) अस्त्रोद्यतोऽनुनिपतंश्चेति अ० ।

पाशाभिधाना करभेण युक्ता
 तिथिर्यतीपात इतीह योगः ॥
 अस्मिन् हि गोभूमिहिरण्यवस्त्र-
 दानेन सर्वं परिहाय पापं ।
 शूरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं
 मर्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥

सञ्ज्ञाननः' सिंहः । 'गुरु-भूमिपुत्रौ' वृहस्पत्यङ्गारकौ । 'पाशा-
 भिधाना' द्वादशी । 'करभं' हस्तनक्षत्रं ।
 आह भृगुः ।

क्रान्तिमाम्यसमयः समीरितः
 सूर्यपर्वसदृशो सुनीश्वरैः ।
 तत्र दक्षज्जतज्जपूजन
 यागकोटिगुणमाह^(१) भार्गवः ॥

अथमर्थः । सूर्याचन्द्रमयोः क्रान्तिमाम्ये पुण्यकालद्वयं भवति ।
 एको व्यतीपाताख्यः । अपरो वैधृत्याख्यः । तत्र क्रान्तिमाम्यसमयस्य
 व्यतीपातस्य गण्डोत्तरार्द्धादारभ्य क्रमात् सार्द्धेषु पञ्चयोगेषु सम्भ-
 वोऽस्ति । वैधृतिमंजस्य तु शुद्धयोगादारभ्य क्रमात् सार्द्धेषु पञ्चयोगेषु
 सम्भवः । तत्पर्वकालसंस्था च दक्षघटिकाभ्यः समारम्भैकसप्तत्यधिक-
 त्रतपर्यन्तं सम्भाव्यते ।

तथा च वेदाङ्गे ज्योतिषे ।

(१) लक्षकोटिगुणमाह इति ख० ।

गण्डोत्तरार्द्धाद्वातिपातसम्भवः
 शुक्रादितो वैधृतिमंशको भवेत् ।
 सार्द्धेषु पञ्चसु परेषु तथेव्यते सः
 एवं द्वयं तत् सुकृतैकसाधकं ॥

आह विष्णुः ।

वैधृतौ च व्यतीपाते दत्तमलयकृत् भवेत् ।

भरद्वाजः ।

व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

व्यतीपाते विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्तितः ॥

स्थूलप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो द्योगो वैधृत इति ।

अत्र च व्यतीपाते आर्द्धं कर्त्तव्यमित्याह पितामहः ।

अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आर्द्धमर्कुराणः प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥

अत्र प्रायश्चित्तीयते इति वचनं आर्द्धस्यावश्यकतां गमयति ॥

इति व्यतीपातनिरूपणं ॥

अथ गजच्छाया ।

स्कन्दपुराणे ।

यदेन्दुः पितृदेवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वश्रवणी या च गजच्छायेति सा स्मृता ॥

‘इन्दुः’ चन्द्रमाः । ‘पितृदेवत्ये’ नक्षत्रे मघायां । ‘हंसः’ सूर्यः ।

‘करः’ हस्तः । ‘तिथिर्वश्रवणी’ चयोदशौ ।

नरसिंहपुराणे । हंसे हंसस्यिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैश्रवणी नाम सा ह्याया कुञ्जरस्य तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

योगो मघात्रयोदशीः कुञ्जरच्छायमंजकः ।

भवेन्मघायां मस्ये च शशिन्यर्के करस्यित इति ॥

अयमर्थः । सूर्यो हस्तस्यिते चन्द्राधिष्ठिताभिर्मघाभिस्त्रयोदश्या
योगो गजच्छायमंजकः । स च भाद्रपदापरपत्ने सम्भवति ।

विभाषणेनासुराच्छायेति ह्यायाशब्दस्य नपुंसकत्वं ।

हंसे हंसस्यिते या तु अमावास्या करान्विता ।

मा ज्ञया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनोऽप्रवीत् ॥

‘हंसः’ सूर्यः । हंसदैवतत्वात् हस्तमन्त्रमपि हंसः । ‘करान्विता’
चन्द्रयुक्तहंसान्विता ।

मैहिकेयो यदा सूर्यं यमते पर्वमन्त्रिषु ।

गजच्छाया तु मा प्रोक्ता तस्मां आङ्गं प्रकल्पयेदिति ॥

‘मैहिकेयः’ राज्ञः । ‘पर्वमन्त्रिषु’ अमावस्याप्रतिपदाः मन्त्रिषु ।
‘गजच्छाया’, प्रसंगाद्देशरूपापि गजच्छायोच्यते ।

मनुः ।

अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात् त्रयोदशीं ।

पायमं मधुमर्षिभ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥

प्राचीच्छाया यस्मिन् देशे स प्राक्छाया देशः तस्मिन् कुञ्जरः
प्रसिद्धः ।

महाभारतेऽपि । अजेन मर्खलोहेन वर्षामु नियतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्णव्यजनवीजितः ।

आर्द्धं दद्यादिति शेषः ।

‘सर्वलोहेन’ खोदितसर्वाङ्गेन । कर्णव्यजनवीजित इत्यनेनैतद्व-
चनं प्रत्यक्षगजच्छायाविषयमित्यवगम्यते ।

मःकण्डेयपुराणे ।

वनस्पतिगते सोमे छाया तु प्राङ्मुखी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां आर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥

अमावास्यापराह इत्यर्थः ।

वायुपुराणे ।

घृतेन भोजयेद् विप्रान् घृतं भूमौ सहुत्सृजेत् ।

कायायां हस्तिनस्यैव दद्याच्छार्द्धं न शोचति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे पितृवाक्यं ।

गयायां दर्शने राहोः खड्गमांसेन योगिनं ।

भोजयेत् तु कुलेऽस्माकं कायायां कुञ्जरस्य च ॥

आकल्पकालिकी दृष्टिस्तेनास्माकं भविष्यति ।

दाता सर्वेषु लोकेषु कामचारी भविष्यति ॥

यदैतत्पञ्चकं न स्यादेकेनापि त्रयं तदा ।

दृष्टिं प्राप्स्यामो महतीं किं पुनः सर्वसम्पदेति ॥

अथ आर्द्धभोगुर्देवः सत्यन्तरे दर्शितः ।

कृष्णाजिनप्रतिपाद्यौ विक्रयी चैव रेतसः ।

गजच्छायाश्रितो भुक्त्वा न भूयः पुरुषो भवेदिति ॥

ब्रह्मपुराणेषुक्तं ।

मृतके मृतके चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

ह्यायायां कुञ्जरस्याथ भुक्त्वा तु नरकं व्रजेदिति ॥

अथञ्च गजच्छायायां भोजने दोषः ।

केनचित्प्रत्यक्षगजच्छायायामित्युक्तं । केनचित् पारिभाषिकगज-
च्छायायामिति । तत्र विस्पष्टो विशेषहेतुर्नोपलभ्यते । इति सार्वत्रिक
एवं दोषः ।

इति गजच्छायानिरूपणं ।

अथ चन्द्रसूर्ययोर्यज्ञं ।

तत्र प्रश्नादि ज्ञातातपः ।

स्नानं दानं तपः आहुमननं राजदर्वने ।

आसुरीं राक्षिमन्यत्र तस्मान्नां परिवर्जयेत् ॥

देवसः ।

यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे रात्रौ महाग्रहे ।

अक्षयं कथितं पुण्यं तत्रार्कं तु विशेषतः ॥

'दृष्टे' दर्शनयोग्य इत्यर्थः ।

व्यासः ।

सर्वं भूमिधर्मं दानं सर्वं ब्रह्मधर्मादिभिः ।

सर्वं गङ्गासमन्तोयं राजपक्षे दिवाकरे ॥

इन्दोर्लक्ष्मणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ।

गङ्गातीर्थं तु सम्प्राप्ते इन्द्राः कोटीरवेर्दश ॥

देवोपराणे ।

कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनमङ्गमे ।

मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देविकायां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे मन्निहती गृभा ।

फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या मरुस्वती ॥

वैशाखे वृश्चिके पुण्या चन्द्रभागा मग्निद्वरा ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे तापिका नदी ॥

श्रावणे मित्यनामा च प्रौष्ठे श्रेष्ठा च गण्डकी ।

श्राव्यने मरुतूः श्रेष्ठा भृशः पुण्या तु नर्मदा ॥

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राजसमन्विते ।

सूर्ये च शशिनो यस्ते तसोरूपे महामते ॥

नर्मदातोयममर्गात् कृतकृत्यो भवेन्नरः ।

सृशन्ति चावगाहन्ति नराः प्रकृतिमानुषाः ॥

स्मृत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वा गोदानजं फलं ।

सृष्ट्वा गोमेधजं पुण्यं पीत्वा मौत्रामणौ लभेत् ।

दात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ॥

रविचन्द्रेपरागे च श्रयने चोत्तरे तथा ।

एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तद्दत्तौ मरुस्वती ॥

गङ्गायमुनमित्यत्र सर्वाऽपि इन्द्रो विभाषथैकवद्भवतीत्येक-

वद्भावः ।

अत्र यद्यपि पौषे तु नर्मदा पुण्येत्यातिदेशप्रधानो व्यपदेशो
दृश्यते तथापि कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठमित्याद्युपक्रमानुरोधात् सर्वत्र
ग्रहणकालस्यैव प्राधान्यमवगन्तव्यम् ।

व्यासः ।

सूर्यवारे भवेद्भानोः सोमे सोमग्रहस्तथा ।

चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तं फलं भवेत् ॥

वारेख्खेषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणौ स्तम् ॥

त्रिपुपुराणे ।

राहोश्च दर्शने दत्तं आङ्गमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

अथ्यग्रहः ।

राज्यस्ते तु वै सूर्ये यस्तु आङ्गं प्रकल्पयन् ।

तेन वै सकला पृथ्वी दत्ता त्रिप्रस्य वै करे ॥

वृद्धवमिष्ठः ।

त्रिदशाः स्पर्शममये तृष्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु सुक्तिकाले च राक्षसा इति ॥

ग्रहणस्यादिमधावमानेषु कृते आङ्गे क्रमात् त्रिदशादयस्सूयन्ती-
त्यर्थः ।

सिद्धपुराणे ज्ञातातपः ।

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आङ्गं वै राजदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पदं गौरिव शीरिति ॥

इतिवचनं आद्रुस्यावश्यकताङ्गमयति । कूर्मपुराणे चास्य आद्रुस्य
नैमित्तिकत्वेनावश्यकतां प्रतिपाद्य काम्यत्वमपि प्रतिपादितम् ।

अमावास्याष्टकास्त्रिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु ।

तिस्रश्चाश्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी, तथा ॥

त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः ।

तस्य पाकआद्रुकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने ॥

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

बान्धवानाञ्च मरणे मारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

काम्यानि चैव आद्रुानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ।

अयने विषुवे चैव व्यतीपातेऽप्यनन्तकम् ॥

सद्ग्रन्थामन्त्रं आद्रुं तथा जन्मदिनेऽपि ।

नक्षत्रेषु च सर्वेषु कार्यं काम्यं विशेषत इति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने ।

विषुवे रविमङ्गान्तौ^(१) व्यतीपाते च पुत्रक ॥

आद्रुहर्षद्रव्यसम्प्राप्तौ^(२) तथा दुःखप्रदर्शने ।

जन्मर्तग्रहपीडासु आद्रुं कुर्वीत चेच्छ्रेयति ॥

अत्र सूर्यग्रहणादिकालेषु तथा 'दृच्छया' स्वर्गफलकामनया, आद्रु
कुर्वीदिति दृच्छयेत्यस्यार्थः, न पुनर्यदौच्छति कर्त्तुं तर्हि कुर्व्यात्
न चेन्न कुर्वीदिति ।

(१) सति संक्रान्तौ इति ग० ।

(२) आद्रुहर्षे ब्रह्मसम्प्राप्तौ इति ख० ।

मत्स्यपुराणे । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मरणे पुत्रजननि ।
मलमासेऽपि देयं स्याद्दत्तमत्स्यकारकम् ॥

ज्ञातातपः ।

आपद्यन्मौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
आमआहुं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात्सदैव तु ॥

षट्त्रिंशन्मते ।

सूर्यग्रहे यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।
तत्र खानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चित् ॥६
इति ग्रहणनिरूपणं ।
अथ युगादयः ।

भविष्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या नवमी कार्तिकस्य तु ।
पौर्णमासी च माघस्य नभस्ये च त्रयोदशी ।
युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्थालयकारिकाः ॥

नभस्यो भाद्रपदः । अत्र त्रयोदशौष्यतिरिक्ताः सर्वाः शुक्राः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

वैशाखशुक्रपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्रपक्षे तु चेता च नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे तु पौर्णमास्याञ्च घोरं कल्पियुगं तथा ।
युगारम्भास्तु त्रिथयो युगाद्याप्तेन संस्मृताः ॥

कृतयुगं प्रवृत्तमिति शेषः । अत्र केचित् । 'हे शुक्रे हे तथा कृष्ण

युगादी कवयो विदुः' इति नागदीयपुराणवचनात् युगादिद्वयस्य
कृष्णपक्षस्थत्वं मन्यमाना माघस्यामावास्यामेव युगादिमाङ्गः ।

तथा च नागरखण्डे ।

अधुना गृणु राजेन्द्र युगाद्याः पितृवक्त्रभाः ।
यामां मङ्गीर्त्तनेनापि चीयते पापमञ्चयः ॥
नवमी कार्तिके शुक्रा तृतीया माघवे मिता ।
अमावास्या च तपसो नभस्ये च त्रयोदशी ।
त्रेता-कृत-कलीनान्नु द्वापरस्यादयः क्रमात् ॥
स्नाने दाने जपे होमे विशेषात् पितृतर्पणे ।
कृतस्याक्षयकारिण्यः सुकृतस्य महाफलाः ॥

'माघवे' वैशाखे, 'मिता' शुक्रा, 'तपसः' माघस्य ।

विष्णुपुराणे ।

वैशाखमामस्य तु या तृतीया
नवम्यमी कार्तिकशुक्रपक्षे ।
नभस्यमामस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
पानीयमण्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
आङ्गं कृतं तेन ममामहम्
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

यामौ तृतीया यामौ नवमौत्यादिमन्वन्धः ।

भविष्योक्तरे ।

वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन सा ।
 नवमी कार्तिके या तु चैतायुगसमा तु सा ॥
 त्रयोदशी नभस्ये तु द्वापरेण समा मता ।
 माघे पञ्चदशी राजन् कलिकालसमा स्मृता ॥
 एताश्चतस्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः शुभाः ।
 युगादयस्तु कथ्यन्ते तैर्नैताः पूर्वसृष्टिभिः ॥
 उपवामस्तपोदानं श्राद्धं होमा जपस्तथा ।
 यदत्र क्रियते किञ्चित् सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥^६

कृतयुगेन समंति । समयेऽपि कृतयुगे प्रत्यहं क्रियमाणेन कर्मणा
 यावत् पुण्यं भवति तावदस्यामेव तियावित्यर्थः । कोटिशब्दाच्च
 बाहुन्यातिशयपरः ।

मन्व्यपुराणं ।

वैशाखस्य तृतीया या नवमी कार्तिकस्य तु ।
 पञ्चदश्यपि माघस्य नभस्ये तु त्रयोदशी ।
 युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

देवलः ।

तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य तु या मिता ।
 मघाभिः मरुता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ।
 युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

ब्रह्मपुराणं ।

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य तु ।
 श्राद्धं कार्यन्तु शुक्रायां संक्रान्तिविधिना नरेः ॥

त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि ।
 आर्द्रं कार्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥
 पिण्डनिर्वपणं त्रिनेत्यर्थः ।

इति युगादयः ।

अथ युगान्ताः ।

ब्रह्मपुराणे ।

सूर्यास्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।
 अथ वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्तेतायुगस्य तु ॥
 ज्ञेयस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्य संज्ञया ।
 तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य तु ।
 युगादिषु युगान्तेषु आर्द्रमन्त्रयमुच्यते ॥

इति युगान्ताः ।

अथ मन्वन्तरादयः ।

तत्र मातृब्रह्मपुराणयोः ।

अश्वयुक्शुक्रनवमी द्वादशी कार्तिकस्य च ।
 चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ॥
 फाल्गुनस्य त्रिमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ॥
 आषाढस्य तु दशमी माघमासस्य सप्तमी ।
 कार्तिकौ फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठे पञ्चदशी तथा ।
 मन्वन्तरादयस्त्रैता दक्षस्याक्षयकारिकाः ॥

स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।

सर्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ॥

अमावास्याष्टमीव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव ।

नारदीयपुराणे ।

आवणस्यामावास्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी मन्वन्तरादय इति
प्रदिपादितम् ।

तद्यथा ।

आश्विने शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिके तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

आवणस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य मगसी ॥

नभस्यस्याष्टमी कृष्णा तथाआठौयपूर्णमा ।

कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्रौ ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा ।

मन्वन्तरादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

नागरखण्डे माघशुक्लतृतीयापि मन्वन्तरादिरित्युक्तं ।

मन्वादिरपि ते वसु ताः शुणुष्व नराधिप ।

पितृणां वल्लभा नित्यं सर्वपापक्षयावहाः ॥

यासु तोयमपि स्नानार्थां प्रदत्तं तिलमिश्रितम् ।

पितृभ्योऽक्षयतां याति अह्नापूतेन चेतसा ॥

अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकस्य च ।

तृतीयापि च माघस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥

अमावास्या तपस्यस्य पौषस्यैकादशी तथा ।

तथाषाढस्य दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 आवणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
 तथा कार्तिकमासस्य तथा वे फाल्गुनस्य च ॥
 चैत्रस्य ज्येष्ठमासस्य पञ्चैताः पूर्णिमा नृप ।
 मन्वन्तरादयः प्रोक्ता आसां पूर्णाश्च या तव ॥
 आसु तोयमपि स्नात्वा तिलदर्भविमिश्रितम् ।
 पितृनुद्दिश्य यो दद्यात् स गतिं परमां लभेत् ॥
 रश्च लोके परे चैव पितृणाञ्च प्रसादतः ।
 किं पुनर्ध्विधैरस्त्रैरमैर्ध्वत्सैस्तु दक्षिणैः ॥

मात्स्यब्राह्मणपुराणयोः ।

यस्यां मन्वन्तरस्यादौ रथमाप दिवाकरः ।
 माघमासस्य सप्तम्यां सा तु स्याद्रथसप्तमी ॥
 पानीयमप्यत्र तिलैर्ध्विमिश्रं
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
 आङ्गं कृतं तेन समासहस्रं
 रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

इति मन्वन्तरादयः ।

अथ कस्यादयः ।

तत्र जामरखण्डे ।

अथ कस्यादयो राजन् कथ्यन्ते तिथयः ब्रह्माः ।
 यासु आङ्गे कृते दक्षिणः पितृणामक्षया भवेत् ॥

चेत्शुक्रप्रतिपदि श्रेतः कल्पः पुराभवत् ।
 तस्य शुक्रत्रयोदश्यामुदानः समजायत ॥
 कल्पस्तु नारमिंहारव्यः कृष्णायां प्रतिपद्यभूत् ।
 अथ कृष्णत्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्पयत् ॥
 वैशाखस्य तृतीयायां शुक्रायां नीललोहितः ।
 चतुर्दश्यान्तु शुक्रायां प्रवृत्तो गार्हडाभिधः ॥
 समानस्तु द्वितीयायां कृष्णायामुपपद्यते ।
 माहेश्वरश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् ॥
 ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां वामदेवस्य सम्भवः ।
 पौर्णमास्यान्तु तस्यैव कौर्मः प्रवृत्ते नृप ॥
 कृष्णपक्षे तृतीयायामाग्नेयः समगच्छत ।
 पितृपक्षे त्वमावास्यान्तस्यैवाश्विन्य पप्रथे ॥
 शुक्ले शुक्लचतुर्थ्यान्तु कल्पो रश्मन्तरोऽभवत् ।
 तस्यान्तस्यैव कृष्णायां सोमकल्पः समापतत् ॥
 श्रावणे शुक्रपञ्चम्यां रौरवः समवर्त्तत ।
 तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः समपद्यत ॥
 षष्ठीं प्रौष्ठपदे शुक्रां प्राप्य प्राणाधिपोऽभवत् ।
 मितेतरायां षष्ठ्यान्तु तस्य तत्पुरुषाङ्गयः ॥
 वज्रकल्पस्तु मत्स्यां शुक्रायामाश्विनस्य तु ।
 कृष्णायामपि वैकुण्ठः प्रविवेज्ज विशाम्पते ॥
 कार्तिकस्य मिताष्टम्यां कल्पः कन्दर्पमंजुकः ।
 अमितायां पुनर्जङ्गे नन्द्यौकल्पस्य कल्पना ॥

मार्गे शुक्लमवभ्यान्तु कल्पः सङ्घोऽभ्यपद्यत ।
 अमितायान्तु सावित्रीकल्पः प्रारम्भमभ्यगात् ॥
 पौषे दशम्यां शुक्लायां ईशानः प्रादुरास ह ।
 अमितायामघोरस्य कल्पस्योपक्रमोऽभवत् ॥
 एकादश्यान्तु शुक्लायां माघे व्यानः प्रजङ्गिवान् ।
 तस्यामेव तु मिश्रायां वाराहः प्राप भूपते ॥
 भास्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य च ।
 कृष्णायामथ वै राजन् विराजन्तु महामते ॥
 इति त्रिंशदमी कल्पस्तिथयः परमेष्ठिनः ।
 आरम्भतिथयस्तेषामुक्ताः पुण्यतमा मया ।
 तासु आहुते कृते पुण्यमाकल्पाय प्रकल्पते ॥

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च ।
 पञ्चमी चैत्रमामस्य तस्यैवान्या तथा परा ॥
 शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य च मत्तमी ।
 नवमी मार्गशीर्षस्य मत्तैताः मंस्रगस्यहं ।
 कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्यान्वयकारिकाः ॥

'अन्या' अमावास्या । वैशाखतृतीया, फाल्गुनतृतीया, चैत्रपञ्चमी,
 चैत्रामावासेति कृष्णाः । माघत्रयोदशी, कार्तिकमत्तमी, मार्गशीर्ष-
 नवमी एताः शुक्लाः ।

इति कल्पादयः ।

अथ द्रव्यब्राह्मणमस्योपलक्षितः कालः ।

तत्र हारीतः । तीर्थद्रव्योपपत्तौ तु न कालमवधारय ।

पाचञ्च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः आहुं विधीयते ॥

‘तीर्थं’ गयादि, ‘द्रव्यं’ अन्नादि वक्ष्यमाणं । ओच्चियंत्यादिविशेषणविशिष्टञ्च ब्राह्मणं प्राप्य न कालान्तरं प्रतीयेत, किन्तु तस्मिन्नेव काले आहुं कुर्यात् । अत्र सद्य इति वचनादावश्यकत्वं प्रतीयते । मार्कण्डेयपुराणे ।

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्योद्गृहणेऽयने ।

आहुर्हद्रव्यमपत्तौ तथा दुःस्वप्रदर्शने ।

जन्मर्जग्रहपीडाम् आहुं कुर्वति चेच्छ्येति ॥

अत्रेच्छापदं यथा नित्यत्वेन न विरुध्यते तथा व्याख्यातमेव गृहण-
प्रकरणं ।

ब्रह्मपुराणे ।

एदा च ओत्रियोऽभ्येति गं वेदविदग्निचित् ।

तेनेकेनापि कर्त्तव्यं आहुं विपुत्रवच्छुभम् ॥

आहुद्वीयद्रव्यसम्प्राप्तियदा स्यात् माधुमङ्गमः ।

पार्ष्णेन विधानेन आहुं कार्यं द्विजोक्तमेः ॥

विष्णुपुराणे द्रव्यब्राह्मणमस्योपलक्षितं काले काम्यमपि आहुसुक्तं ।
तथाहि तत्र ‘काम्यान् कल्पान् गृह्णस्व’ इत्यस्यानन्तरं भवति वचनं ।

आहुर्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।

आहुं कुर्वति विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

इति द्रव्यब्राह्मणमस्योपलक्षितकालनिरूपणं ।

अथ प्रकीर्णकालः ।

मत्स्यपुराणे ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि विष्णुना यद्दीरितम् ।
 आर्द्रं साधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
 अथने विषुवे युग्मे सामान्ये वार्कसंक्रमे ।
 अमावास्याष्टकायां वा कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
 आर्द्रा-मघा-रोहिणीषु द्रव्यभ्राष्ट्राणसङ्गमे ।
 गजच्छायाव्यतीपाते विष्टिवैधृतवासरे ॥

तथा ।

वैशाखासुपरागे तु तथोत्सवमहालये ।

ब्रह्मपुराणे ।

आर्द्रन्देयमुशन्तीह मामि मास्युदुपत्तये ।
 पौर्णमासेऽपि च आर्द्रं कर्त्तव्यमृत्तगोचरे^(१) ॥
 नित्यं आर्द्रं विधेयञ्च मनुष्यैरिह गोपते ।
 वृद्धिआर्द्रञ्च कर्त्तव्यं जातकर्मादिने बुधैः ॥
 कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्ष्ण्येनेह विधिना आर्द्रं तच्च विधीयते ॥

आह जातकर्णः ।

ग्रहोपरागे च सृते च जाते
 पिच्छे मघायामथनद्वये वा ।

(१) कर्त्तव्यं वृत्तगोचरे इति ख० ।

नित्यसु शङ्खे च तथैव पद्मे
दत्तं भवेन्निकसहस्रतुल्यम् ॥

अत्र यन्नित्यं दत्तमित्यन्वयं मन्यमाना यज्ञोपरागादिषु आङ्गा-
देर्नित्यतां ब्रुवते । अथवा 'नित्यम्' अहरहर्यावज्जीवं । 'पित्र्ये मघायाम्'
इति भाद्रपदापरपक्षस्थितासु मघास्वित्यर्थः ।

शङ्खपद्मयोर्लक्षणमपि स एवाह ।

शङ्खं प्राङ्गुरमावास्यां लीणसोमां द्विजोक्तमाः ।
अष्टकासु भवेत्पद्मं तयोर्दत्तं तथाल्पमिति ॥

शङ्खस्त्वाह ।

यदा विष्टिर्व्यतीपातो भामुवारस्तथैव च ।
पद्मकं नाम तत् प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणमिति ।

त्रिष्णुधर्माक्षरे ।

आश्विनस्यापरे पक्षे प्रथमे कार्त्तिकस्य च ।
यस्तु आङ्गं सदा कुर्यात् सोऽस्यमेधफलं लभेत् ॥
निद्रां त्यजति सर्व्वात्मा तस्मिन् काले जनार्दनः ।
तत्र आङ्गमथानन्तं नात्र कार्या विचारणा ॥

तथा ।

अलयस्य तथा आङ्गं विज्ञेयं राष्ट्रदर्शने ।
व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यत्रपाके च पार्थिव ।
न तौ त्याञ्चौ महाराज विना आङ्गं कथञ्चन ॥

ज्ञातातपः ।

नवोदके नवाश्वे च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः स्पृहयन्त्यन्नं वर्षासु च मघासु च ।

तस्माद्द्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

आह पितामहः ।

अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आद्रुमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति प्रकीर्णकालाः ।

अथ काम्यआद्रुकालाः ।

तत्र तावन्तिययः ।

आह कात्यायनः । अथ काम्यानि भवन्ति । (स्तंभः प्रतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायां स्त्रीजन्म । अश्वः तृतीयायां । चतुर्थ्यां जुद्ध-पशवः । पुत्राः पञ्चम्यां । षष्ठ्यामध्वभागी । ऋषिः सप्तम्यां । वाणिज्य-मष्टम्यां । एकशफं नवम्यां । दशम्याङ्गावः । परिचारका एकादश्यां । द्वादश्यां धनधान्यं कुप्यं जातिश्रेष्ठ्यं । हिरण्यानि त्रयोदश्यां । युवानः शस्त्रहतस्य चतुर्दश्यां । अमावास्यायां सर्वमिति ।

आपस्तम्बः ।

सर्वस्वेष्वपरापरपत्न्याहःसु क्रियमाणे पितृन् प्रौणाति । कर्तुम् कालानियमात् फलविशेषाः । प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्यं जायते । द्वितीये स्त्रीणं । तृतीये ब्रह्मवर्चमं । चतुर्थे जुद्धपशुः । पञ्चमे पुमान् बह्वपत्यो न चानपत्यः प्रसीयते । षष्ठेध्वशीलोऽक्षशीलश्च । सप्तमे ऋषेरासिः । अष्टमे पुष्टिः । नवमे एकस्वरं । दशमे व्यवहारमिद्धिः । एकादशे कृष्णायसन्नपुत्रीमं । द्वादशे पशुमान् । त्रयोदशे बह्वमिचो

दर्शनौयापत्न्या युवपरिमाणस्तु भवति । चतुर्दशे आयुधसिद्धिः ।
पञ्चदशे पुष्टिः ।

सततं आङ्गं कुर्वन्नाप्रोतीत्यधिकारे विष्णुः ।

गृहे मरुपास्तियः प्रतिपदि । कन्यां वरां द्वितीयायां । प्रश्नां-
स्तृतीयायां । यशस्यतुर्थां । त्रियं पञ्चम्यां । दूतसिजयं षष्ठ्यां । ऊषिः
सप्तम्यां । वाणिज्यमष्टम्यां । पशून् नवम्यां । वाजिनो दशम्यां । पुत्रान्
वज्रवर्चस्विनस्त्वकादश्यां । कनकरजते द्वादश्यां । मौभागं त्रयोदश्यां ।
मर्त्यान् कामान् पञ्चदश्यां । शस्त्रहतानां आङ्गकर्माणि चतुर्दशो
प्रशस्ता ।

आङ्गं कुर्यादित्यधिकारे शार्ङ्गेतः ।

पञ्चमीं पुत्रकामः । षष्ठीं धनकामः । सप्तमीं पशुकामः ।
अष्टमीं राज्यकामः । नवमीं जेतुकामः । दशमीं मन्त्रकाम ।
एकादशीं वृद्धिकामः । द्वादशीं स्त्रीकामः । त्रयोदशीं यशस्कामः ।
चतुर्दशीं भूतिकामः । स्वस्तिकामोऽमावास्यायां मर्त्यकामः ।
पैठेनमिः ।

पञ्चम्यां पुत्रकामो यजेत । षष्ठ्यां पशुकामः । सप्तम्यां वृद्धि-
कामः । अष्टम्यामन्त्राद्यकामः । नवम्यां ब्रह्मवर्षकामः । दशम्यां
मर्त्यकामः । एकादश्यां धनकामः । द्वादश्यां ज्ञेयकामः । त्रयोदश्यां
स्त्रीवशिवं । चतुर्दश्यां शस्त्रेण हतानां । मर्त्यकामोऽमावास्यायां ।
मनुः ।

कुर्वन् प्रतिपदि आङ्गं मरुपान् लभते सुतान् ।

कन्यकान् द्वितीयायां तृतीयायाक्नु वन्दिनः ॥

पशून् लुद्रांश्चतुर्थ्यान्, पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।
 षष्ठ्यां द्यूतं कृषिञ्चापि सप्तम्यां लभते नरः ॥
 अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते आद्भुतः सदा ।
 नवम्यामेवैकसुरं दशम्यां द्विसुरं तथा ॥
 एकादश्यां तथा रौप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कूप्यमेव च ॥
 ज्ञातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये च शस्तहता रणे ॥
 पत्न्यादिविनिर्दिष्टान् विपुलान् मनसः प्रियान् ।
 आद्भुतः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्रुते ॥

‘वन्दिनः’ स्तावकान् ।

ब्रह्मपुराण-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
 पार्वणेनेह विधिना आद्भुतं तत्र विधेयते ॥
 प्रतिपद्भूतलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
 वरार्थिनी तृतीया तु चतुर्थी पापनाशिनी^(१) ॥
 अयं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।
 गणाधिपत्यं सप्तम्यां अष्टम्यां बुद्धिसुत्तमाम् ॥
 अथो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
 वेदांस्तथाश्रुत्वात् सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥

(१) ब्रह्मनाशिनीति म० ।

द्वादश्यां जयलाभश्च प्राप्नोति पितृपूजकः ।
 प्रजां मेधां पशून् वृद्धिं स्वान्तर्यं पुष्टिसुखमां ॥
 दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीं ।
 अवाप्नोति न मन्देहः आहुं श्रद्धापरो जनः ॥
 युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
 तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां हस्त्रिमभीषता ॥
 आहुं कुर्वन्नमावास्यां यत्नेन पुरुषः शुचिः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गं वासं समश्नुते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्त्रियः मरुपाशु गृहे कन्याजन्म तथा धनं ।
 सर्वान् कामान् यशस्यैव अयं शूतजयं कृषिं ॥
 वाणिज्यश्च पशूस्यैव वाजिनश्च तथा सुतान् ।
 सुवर्णरौप्यसौभाग्यं प्राप्नोति आहुदः कमात्^(१) ॥
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतद्यावद्वाजन् त्रयोदशीं ।
 चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं ये नराः शस्त्रधातिताः ॥

आहुं सदा पञ्चदशीषु कुर्वन्
 कामान् समयान् लभते मनुष्यः ।
 तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्र कार्यं
 आहुं सदा पञ्चदशीषु तज्जीः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

(१) स्वर्गस्थानन्तमश्नुते इति ग०

(२) सदेति क० ।

कन्यागते सवितरि छष्णपचेऽष्टमी तु या ।
 मा च पापहरा पुण्या शिश्रस्थानन्दवर्द्धनी ॥
 स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनं ।
 सर्व्वं प्रीतिकरं स्याद्धि कृतं तस्यां त्रिलोचने ॥
 विशेषतः कृतं आर्द्धं होमश्च विधिवन्मुने ।
 तस्मान् आर्द्धं प्रयत्नेन तस्यां कुर्याद्विचक्षणः ॥
 एकभक्त्यु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं विदुर्व्युधाः ।
 उपवामस्तु सप्तम्यां अष्टम्यां पूजयेच्छिवं ॥
 पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृआर्द्धन्तु कल्पयेत् ।
 कृत्वा तु विधिवच्छ्राद्धं भुञ्जीत पितृसेवितं ॥
 यस्वस्यां कुरुते आर्द्धं पूजयित्वा त्रिलोचनं ।
 तस्य वर्षाणि त्रिंशत् स्युः पितरो दश पञ्च च ॥
 इति काम्यास्तथयः ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र मनः ।

युक्तु कुर्वन् दिनर्त्तपु सर्व्वान् कामान् समश्रुते ।
 अयुक्तु च पितृनर्त्तन्^(१) प्रजां प्राप्नोति पुष्कलां ॥
 'युक्तु' मनेषु । 'अयुक्तु' विषमेषु ।

यमः ।

युक्तु कुर्वन् दिनर्त्तपु सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 गजच्छायां पितृनर्त्तन् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलां ॥

(१) सर्व्वानिति ख० ।

याज्ञवल्क्यः । स्वर्गं ह्यपत्यमोजसु ब्रौय्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
 पुत्रं श्रेष्ठ्यं समीभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां श्रुतम् ॥
 प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतींस्तथा ।
 अरोगित्वं यज्ञो वीतशोकतां परमाङ्गतिं ॥
 धर्मं विद्यां भिषक्मिद्धिं कुप्यङ्गास्यायजादिकम् ।
 अस्मान्मायुसु विधिवत् यः आहुं संप्रसङ्कति ॥
 छत्तिकादिभरण्यन्तं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 आस्तिकः श्रद्धधानस्य व्यपेतमदमत्सरः ॥

‘प्रवृत्तचक्रता’ अप्रतिहताद्याश्चास्तित्वं ।

विष्णुः ।

स्वर्गं छत्तिकासु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवत्सं भोग्ये । रौद्राणां
 मिद्धिं रौद्रे । भुवं पुनर्वसुषु । पुष्टिं पुष्ये । श्रियं मार्गे । ममीन्
 कामान् पैशे । समीभाग्यं भागे । धनमार्ग्ये । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं
 हस्ते । रूपवतः सुतांस्त्राह्णे । वाणिज्यमिद्धिं स्वातौ । कनकं विशा-
 खाम् । मित्राणि मैत्रे । राज्ञं शक्रे । रुधिं मूले । समुद्रयान-
 मिद्धिमाप्ये । सर्वान् कामान् वैश्वदेवे । श्रेष्ठ्यमभिजिति । सर्वान्
 कामान् अवणे । बलं वामशे । आरोग्यं वारुणे । कुण्ड्रव्यमाजे ।
 गृहमाहिभ्रष्ट्रे । गाः पौष्णे । तुरङ्गमा आश्विने । जोषितं याम्ये ।

‘सौम्यं’ मृगशिरः । ‘रौद्रं’ आर्द्रा । ‘मार्पम्’ श्रेष्ठा । ‘पैशे’
 मघा । ‘भाग्यं’ पूर्वफाल्गुन्यः । ‘आर्य्येणं’ उत्तरफाल्गुन्यः । ‘त्वाष्ट्रं’
 चित्रा । ‘मैत्रम्’ अनुराधा । ‘शक्रं’ ज्येष्ठा । ‘आप्यं’ पूर्वाषाढा ।
 ‘वैश्वदेवम्’ उत्तराषाढा । ‘वारुणं’ ज्ञानभिषा । ‘वासवं’ धनिष्ठा ।

‘आजं’ पूर्वा भाद्रपदा । ‘आह्वित्रभ्रः’ उत्तरा भाद्रपदा । ‘पौष्णं’
रेवती । ‘आश्विनम्’ अश्विनी । ‘याम्यं’ भरणी ।
विष्णुधर्मात्तरे ।

स्वर्गं ह्यपत्यानि तथा ब्रह्मवर्चसमेव च ।
रौद्राणां कर्मणां सिद्धिं भुवं पुष्टिं तथा श्रियं ॥
सर्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्मं ज्ञातिप्रधानतां ।
रूपयुक्तांश्च तनयान् वाणिज्यं धनसम्पदं ॥
कनकं सुहृदो राज्ञं सफलाञ्च तथा कृषिं ।
समुद्रयानलाभञ्च सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
श्रेष्ठ्यं कामांस्तथा सर्वान् बलमारोग्यमेव च ।
कुप्यद्रव्यं गृहहृत्वाश्च तुरगांश्चैव जीवितं ॥
कृत्तिकादिभरण्णन्ते क्रमाद्दुष्टगणे नरः ।
एकैकस्मिन् क्रमात् कुर्वन् आद्रुमाप्रोत्यमंशयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कृत्तिकासु पितृनर्षेण^(१) स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां^(२) लभेत् ॥
शौर्यमार्द्रास्त्रवाप्नोति क्षत्रादि च पुनर्वसौ ।
पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य अक्षेयासु वरान् सुतान् ॥
मघासु स्वजनश्रेष्ठ्यं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
प्रदानशौलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥

(१) पितृनर्षेति ख० ।

(२) सौजस्वितामिति ग० ।

प्रयाति श्रेष्ठतां यस्य हस्ते आहुप्रदो नरः ।
 रूपयुक्तुः^(१) चिचासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥
 वाणिज्यलाभदा स्वाति विशाखा^(२) पुत्रकामदा ।
 कुर्वन्तस्तानुराधासु सभन्ते षड्वर्त्तितां^(३) ।
 आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमं ॥
 आषाढासु यज्ञःप्राप्तिमुत्तरासु विशोकतां ।
 अरण्ये च शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं मष्टत् ॥
 वेदविन्त्वमभिजिति भिषकमिद्धिं च वारुणे ।
 अजादिकं प्रौष्ठपदे विन्देद्द्वार्यां तथोत्तरे ॥
 रेवतीषु तथा कृष्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ।
 आहुं कुर्वन्तथाप्नोति भरणीष्वायुःरुत्तमं ॥
 तस्मात् काम्यानि कुर्वीत अश्विनेषु तत्त्ववित् ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

यमस्तु यानि आहुनि प्रोवाच षड्विन्द्वे ।
 तानि त्वं गृह्ण काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥
 आहुयोगे तु यः आहुं करोति सततं नरः ।
 अग्निदाता सुधीमान् यो यजते स गतज्वरः ॥
 अपत्यकामो रोहिष्ठां मौम्ये तेजस्वितां सभेत् ।
 क्रूराणां कर्मणां सिद्धिं आर्द्रायां आहुमाचरन् ॥

(१) रूपयुक्तानीति ग० ।

(२) वाणिज्यलाभं स्वात्यान्विति क० ।

(३) कुर्वन्तस्तानुराधासु दद्युश्चक्रप्रवर्त्तनमिति क० ।

क्षेत्रभागी भवेत् पुत्री आर्द्रं कुर्वन् पुनर्वसौ ।
 पृथिकामः पुनः पुथ्ये आर्द्रं कुर्वति मानवः ॥
 अशेषासु पितृनर्चन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
 श्रेष्ठो भवति ज्ञातीनां मघासु आर्द्रमाचरन् ॥
 फाल्गुनीषु पितृनर्चन् सौभाग्यं लभते नरः ।
 प्रधानशीलः सोऽवगममुत्तरासु करोति यः ॥
 स सर्वसुखो भवति हस्ते यस्तर्पयेत् पितृन् ।
 चित्रायाश्चैव यः कुर्यात् पश्येद्रूपवतः सुतान् ॥
 स्वातीषु चैव यः कुर्यादाणिज्यान्नाभमाप्नुयात् ।
 पुत्रार्थौ तु विश्वासासु आर्द्रमीहेत मानवः ॥
 अनुराधासु कुर्वाणो नरश्चक्रं प्रवर्त्तयेत् ।
 आधिपत्यं लभेच्छ्रेष्ठं ज्येष्ठासु सततन्तु यः ॥
 मूलनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु महेश्वरः ।
 उत्तरासु त्वाषाढासु तीर्णशोको भवेन्नरः ॥
 अवणे मनुलोकेषु प्राप्नुयात् परमाङ्गतिं ।
 राज्यभोगं धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं ॥
 आर्द्रस्वभिजिते कुर्वन् वेदान् साङ्गानवाप्नुयात् ।
 मन्त्रे वारुणे कुर्वन् भेषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 पूर्वे प्रौष्ठपदे भक्तो विन्देताजादिकं वज्र ।
 उत्तरास्वनतिक्रम्य विन्देद् गावश्च महस्त्रणः ॥
 वज्रकुप्यकृतं द्रव्यं विन्देत् कुर्वन्सु रेवती ।
 चन्दानामद्युजेऽभुङ्क्ते भरण्यामायुरुत्तमं ॥

सं आहुविधिं कुर्वन् शश्विन्दुर्महौमिमाम् ।

कृत्वा तत्र लेभे योक्तृष्टो (१) लब्ध्वा च प्रशशाम तां ॥

कृष्णपुराणे ।

स्वर्गं लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः ।

अपहृत्य गोहिण्यां मौस्ये तु ब्रह्मवर्चसं ॥

रौद्राणां कर्मणां भिद्धिमार्द्रायां शौर्यमेव च ।

पुनर्वर्षी तत्रमिद्धिं पुष्ये पोषमवाप्नुयात् ।

सर्वान् कामास्तथा मार्षे पैत्र्ये मौभाग्यमेव च ।

आर्यश्रेणे तु धनं विन्द्यात् फाल्गव्यां पापनाशनं ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं तथा हस्ते चिचायाञ्च वहन् सुतान् ॥

वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ तु विशाखासु सुवर्णकं ।

मैत्रे बह्वनि मित्राणि राज्यं शक्रे तथैव च ॥

मूले कृषिं लभेत् याममिद्धिमाप्ये मसुद्रतः ।

सर्वान् कामाश्चैश्वदेवे श्रेष्ठ्यन्तु श्रवणे पुनः ॥

धनिष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं बलं ।

अजैकपादे कुप्यं स्यादाह्निब्रह्मे गृष्टं शुभं ॥

रेवत्यां बहवो गावः अश्विन्यान्तुरगांस्तथा ।

याम्ये तु जौवितयं स्यात् यः आहुं मम्ययच्छति ॥

अत्रान्यान्यपि ब्रह्मपुराणादिवचनानि वैलक्षण्येऽपि सर्वथा
पूर्वाक्रानतिरिक्तार्थानीति न लिख्यन्ते ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

(१) विमर्शोपं सन्धिर्गर्षः ।

मघासु कुर्वन् आद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥

इति काम्यानि नक्षत्राणि ।

अथ वाराः ।

अत्र विष्णुः ।

सततमादित्येऽङ्गि आद्भं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । सौभाग्यं चान्द्रे ।
समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् बौधे । विद्यामभीष्टां जैवे । धनं
शौक्रे । जीवितं शनैश्चरे । 'कौजे' मङ्गलदिने । 'जैवे' वृहस्पतिदिने ।
विष्णुधर्मोत्तरे ।

अथ काम्यानि वक्ष्यामि आद्धानि तव पार्थिव ।

आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥

सर्वान् कामांस्तथा विद्यां धनञ्जीवितमेव च ।

आदित्यादिदिनेष्वेवं आद्भं कुर्वन् सदा नरः ।

क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

कूर्मपुराणे ।

आदित्यवारे त्वारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।

कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥

विद्यामभीष्टाञ्च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।

शनैश्चरे लभेदायुरारोग्यञ्च सुदुर्लभम् ॥

भविष्यत्पुराणे ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते आद्भं कुर्वन्ति मानवाः ।

सप्तजन्मानि ते जाताः सम्भवन्धविरोधिनः ॥

पशुतारं भवेद्यत्र नक्षत्रं गोष्टषध्वज ।
 वारे तु देवदेवस्य स वारः पुषदः स्यतः ॥
 उपवासो भवेत्तत्र श्राद्धं कार्यं तथा भवेत् ।
 प्राशनञ्चापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्तितं ॥
 सोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेच्चैव गोपतिम् ।
 धूप-मान्योपहारैस्तु दिव्यगन्धममर्चितः ॥
 एवं पूज्य त्रिवस्त्रन्तं तस्यैव पुरतो निशि ।
 भूमौ स्वपिति वै वीर जपन् श्रुतं महामते ॥
 प्रातरुत्थाय च स्नानं कृत्वा दत्तार्घ्यमुत्तमं ।
 रक्तचन्दनममिश्रैः करवीरैर्गणाधिपं ॥
 मंपूज्य यद्भृतेऽशमासीनस्तु त्रिलोचनं ।
 वीरञ्च पूजयित्वा तु ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
 पञ्चभिर्ब्राह्मणैर्देवं दिव्यैर्भोगैश्च सुव्रत ।
 मगमञ्जुस्तत्र देवं ब्राह्मणैः परिकल्पयेत् ॥
 पित्र्यास्तु ब्राह्मणान् भौमान् प्रकल्प्यान्वकसुदम ।
 कुर्यादेवं ततः श्राद्धं पार्ष्वणं भास्करप्रियं ॥
 श्राद्धे समाप्ते विधिना त्वद्यात् पिण्डन्तु मध्यमं ।
 पुरतो देवदेवस्य स्थित्वा मन्त्रेण सुव्रत ॥
 स एष पिण्डो देवेश योऽभीष्टस्तव सर्व्वदा ।
 अत्रामि पुरतस्तुभ्यं येन मे सन्ततिर्भवेत् ।
 प्रसादात्तव देवस्य यन्मेऽभ्यर्थयते ममः ॥
 इत्थं मंपूजितो यत्र भास्करः पुनर्दो भवेत् ।

अतोऽयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्तितः ॥
 एवमत्र सदा यस्तु भास्करं पूजयेन्नरः ।
 उपवासपरः श्राद्धे स पुत्रं लभते धनं ॥
 धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखमुत्तमं ।
 सूर्यलोकं स्वयं प्राप्तस्ततो राजा भवेन्नृप ॥
 प्रभया द्विजसङ्काशः कान्था जम्बुकमन्निभः ।
 धीर्येण गोपतेस्तस्यो गाम्भीर्ये कलशोद्भवः ॥

‘अविरोधिनः’ शत्रुघ्नूत्याः । रोहिण्यश्लेषामघाहस्ताख्यानि षलारि
 नक्षत्राणि पञ्चताराणि । श्रेष्ठो गौः ‘गोवृषः’, स ध्वजे यस्य स
 ‘गोवृषध्वजः’ । वृष-व्याघ्र-पुङ्गव-कुञ्जराणां श्रेष्ठवाचिता उत्तरपदे,
 भरतर्षभादिषु दर्शनात् । ‘देवदेवः’ सूर्यः । उपवासोऽत्र शनैश्चरदिने ।
 श्राद्धमादित्यवारे । एतच्च प्रातरुत्थायेत्यादिना ग्न्थेन व्यक्तीभवि-
 यति । मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजमानस्यैव प्रतीयते, श्राद्धान्तरेषु
 तु पत्न्या विहितत्वान्तत्कृतमेव । अत्र तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः
 सहाधिकाराद्विशेषानभिधानाच्च द्वयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं ।
 दृश्यते च पुत्रकामकर्मान्तरे द्वयोरपि शेषप्राशनं । तद्यथा शतपथे
 “क्षीरोदनं पाचयित्वा सर्पिर्भन्नमश्रीयातां” इत्यादि । तथाचैव
 होमानन्तरं ऋत्विग्भ्यो प्राश्नाति प्राश्नेतरस्याः प्रयच्छतीति । ‘गोपतिः’
 सूर्यः, स सुवर्णादिप्रतिमायां भविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण व्याघ्रि वा
 पूजनीयः । ‘श्वेतः’ महाश्वेताख्यः षड्वरः सूर्यमन्त्रः खगोक्ताय नमः
 इत्येवं प्रसिद्धः । अर्घ्यदानमन्त्रस्यसूर्याभिमुखो भूत्वा स्थण्डिले
 कुर्यात् । ‘पूजयित्वा’, इति पुनः पूजनोपादानात् पूजनान्तरावगतौ

यस्यभृतेषादयः पञ्चदेवताः प्रणवादिभिस्तुर्थन्तैः स्वस्वनामभिः पौठे
 पूज्याः । 'दिव्या मगाः' भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषत्वेनात्तरापद्ये
 प्रसिद्धाः, तदन्ये 'भौमाः' । अत्र वैश्वदेवीकस्य स्थाने तुपवेष्ट
 पित्र्यस्थाने ब्राह्मणान्तराप्युपवेष्टयेत् । एवमत्र 'मदा' इ. विशिष्ट-
 फलनाभार्थमावृत्तिकथनं । 'प्रभा' औज्वल्यं । 'द्विजः' चन्द्रमाः ।
 'कान्तिः' तेजः । 'जम्बुकः' वरुणः । वरुणो वै जम्बुक इति ।
 वरुणस्यादित्यविशेषः, वरुणो माघमासे तु तपतीति दर्शनात् ।
 'गोपतिः' शम्भुरित्यर्थः । 'कलशोद्भवः' अगस्त्यः, स च गम्भीरतया
 विरचितः ।

पद्मपुराणे ।

शुक्राङ्गारकयुक्ता या चतुर्थी प्रायते तदा ।

अद्भुया आहुकदिप्रा न प्रेता जायते मृतः ॥

स्कन्दपुराणे

अमायां यदि सोमः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः ।

चतुर्दश्यां चतुर्थी वा वारः स्यान्मङ्गलस्य तेम् ॥

तदा आहुं प्रकर्ष्य पितृणां वृत्तिमिच्छता ।

षष्टिवर्षवृत्त्यानि षष्टिवर्षवृत्तानि च ॥

कन्दर्पि पितरः स्वर्गं विमानाम्बरमाश्रिताः ।

तावन्तमेव कालं हि आहुकर्तुस्तथा फलं ॥ १० ॥

इति काम्यवाराः ।

अथ काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे । मामि मास्यसिते पत्ने पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

तथाष्टकाः प्रकुर्वीत काम्यान् कालान् षट्पण्य मे ॥

आद्वाहमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।

आद्धं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥

विषुवे चापि सम्प्राप्ते ग्रहणे शशिसूर्ययोः ।

ममसोखेव भूपाल राशिष्वर्केनुगच्छति ॥

नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।

इच्छाआद्धानि कुर्वीत नवमस्यागमे तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कार्यं आद्भुममावास्यां मामि मास्यदुपलये ।

तथाष्टकास्वणवथ्यमिच्छाकालं^(१) निबोध मे ॥

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्य्यन्दुग्रहणेऽयने ।

विषुवे रविमङ्गलान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥

आद्वाहद्रव्यमम्प्राप्तौ^(२) तथा दुःस्वप्नदर्शने ।

जन्मर्तग्रहपीडासु आद्धं कुर्वीत चेच्छया ॥

विष्णुरग्याह । सङ्क्रान्तिविषुवे चैव विशेषेणायनद्वयं ।

व्यतीपाताऽथ जन्मर्तं चन्द्रसूर्य्यग्रहस्तथा ॥

इत्येतान् आद्भुकालांस्तु काम्यानाह प्रजापतिः ।

आद्भुमेतेषु यद्दत्तं तदानक्याय कल्पते ॥

(१) इत्थं कालमिति ग० ।

(२) आद्वाहद्रव्यसम्पत्ताविति ग० ।

ब्रह्मवैवर्ते । अमावास्यां प्रयत्नेन आद्रं कुर्याच्छुचिः सदा ।

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गज्ञान्ते समश्रुते ॥

घृतं दद्यादमावास्यां सोमस्थाषायनं महत् ।

एवमाषायितः सोमः त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ॥

मिद्धुचारणगन्धर्वैः स्तुयते नित्यपूजितः ।

सर्वैः पुष्यैर्मनेन्द्रैश्च सर्वकामपरिच्छदैः ॥

नृत्यवादिचर्गातैः स्यादपारोभिः महस्त्रयः ।

उपकीडेदिमानस्यः पितृभक्तो दृढमतः ।

स्तवन्ति देवगन्धर्वाः मिद्धुमहास्य तं सदा ॥

पितृभक्तस्त्वमावास्यां सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

पितृदेवान् यजन् भक्त्या यतोऽस्यामत्तयं फलं ॥

तथा ।

पुष्टिं प्रजां स्रति मेधां पुत्रानैश्वर्यमेव च ।

कुर्वीषः पौर्णमास्यान् सुर्वं संपूर्णमश्रुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवी ।

पौर्णमास्यान् सुर्वं कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमामान्तर्गते यत्र क्वचन दिने कन्याराशी रविशंक्रमणे जाते तस्माममध्यवर्त्तिन्यां पौर्णमास्यां नान्दीमुखानां पितृर्णां आद्रं कर्त्तव्यं । तत्रावध्यकं प्रत्यब्दमिति वचनात् । नान्दीमुखशब्देन चात्र चयः प्रपितामहात्परे विवक्षिताः । यस्माद्दिग्भिरेव पुराणे अत्र वचनस्यानन्तरमेवोक्तं ।

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखान्त्र ॥

प्रसन्नमुखमंजासु मङ्गलीया यतसु त इति ॥

अत्र पितामहशब्देन प्रपितामहो लक्षणीयः ।

यदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

पिता पितामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोद्वयमुखा ह्येते पितरः सम्प्रकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वं त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृता इति ॥

अस्य नान्दीमुखवचनस्यैतत्पौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविधिनैक-
वाक्यतापन्नत्वात् श्राद्धान्तरे नान्दीमुखशब्देन प्रपितामहात्परे त्रयो
न याह्याः । अथैतेषां नान्दीमुखमंजा किमर्था । अथ यथा वसवः
पितरोक्त्या इत्यादौ वस्वादिशब्दो वस्वाद्यभेददृष्टिविधानार्थः, तथात्र
वाराहकल्पौषधपिढगणाभेदप्रकरणोक्तनान्दीमुखाख्यपिढगणाभेददृष्टि-
विधानार्थ उच्यते । तन्न । यतोऽत्र प्रसन्नमुख इत्यादिना नन्दन-
मुखयोगान्नान्दीमुखशब्दनिवृत्तिरभिप्रेतेति^(१) दर्शितं । अतो नाभे-
ददृष्ट्युपदेशार्थः । अथ यथा कौण्डपापौनीये मासहोमेऽग्निहोत्र-
मिति परशब्दः परत्र प्रयुज्यमानः परमारूप्यभावङ्गमयस्यैयमिका-
ग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः, तथात्र नान्दीमुखशब्दोऽपि पुत्रजन्मादि-
काङ्क्षविहितप्रसिद्धनान्दीमुखधर्मातिदेशार्थ इति । तन्न । उक्तोक्त-
रत्वात् । न ह्ययं परशब्दः परमारूप्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु नन्दन-
मुखलक्ष्योनादिति । अतोऽस्य प्रथमैव प्रयोजनं मन्यामहे ।

(१) नान्दीमुखशब्देनैषा व्युत्पत्तिरभिप्रेतेतीति ख० ।

हारौतः । अष्टका माघाभ्युदयास्तीर्थयात्रोऽपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मामि कार्ये भ्रुवः स्मृतः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि पूजितं ।

काम्यनैमित्तिकाजस्रश्राद्धकर्मविधायिभिः ॥

पुत्रदा धनमूलं स्युष्टकास्तिस्त्र एव च ।

इति काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

अथ वैशेषिकाः श्राद्धकालाः ।

तत्र याज्ञवल्क्ये चनोपबद्धकालप्रक्रममनुसरद्विरस्माभिर्दृष्टिश्राद्ध-
कालाः पूर्वमेव निरूपिताः । अथेदानीं सांत्वरिकश्राद्धकालाः
कथ्यन्ते । तत्र तावत् चयाहनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिभंत्वत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृताहनि ।

पितृव्यस्यापुत्रस्य भ्रातृर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥

मात्रादीनां श्राद्धं कार्यमित्यनेनार्थात् पुत्रादीनां कर्त्तव्यमुक्तं ।
एतच्चाधिकारमात्रोपलक्षणार्थं । भ्रातृरित्यत्रापुत्रस्येत्यनुषञ्चनीयं ।
ज्येष्ठस्येत्यनेन कनिष्ठस्य भ्रातृर्नात्रग्यकं सांत्वरिकमिति दर्शितं ।

तथा च । “न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाद्यजः”

इति नियताधिकारनिराकरणात् खंहादिना त्वजित्यनेनाधि-
कारेणापुत्रस्य कनिष्ठस्यापि सांत्वरिकं कर्त्तव्यमेव ।

तथात्रोक्तं ।

अपि स्नेहेन कुर्याच्चेत् सपिण्डीकरणं विनेति ।
 एतच्च प्रागेवाधिकारप्रकरणे प्रपञ्चेनाहं ।
 प्रभासखण्डे ।

भृताहनि पितुर्यस्तु न कुर्यात् आद्धमादरात् ।
 मातुश्चैव वरगरेऽहे वत्सगान्ते मृताहनि ।
 नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्वेषामेव आद्धानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतं ।
 क्रियते यत् खगश्रेष्ठ मृतेऽहनि बुधैः मदा ॥
 मृतेऽहनि पितुर्यस्तु न कुर्यात् आद्धमादरात् ।
 मातुश्च खगशार्दूल वत्सगान्ते मृतेऽहनि ॥
 नाहं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि नो हरिः ।
 न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः ॥
 तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं वर्षं वर्षं मृतेऽहनि ।
 नरेण खगशार्दूल भोजकेन विशेषतः ॥
 भोजको यस्तु वै आद्धं न करोति खगाधिप ।
 मातापितृभ्यां सततं वर्षं वर्षं मृतेऽहनि ॥
 स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ।
 ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खग ॥

अथ मृताहश्चन्द्रेण मरणाहर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता संवत्सरास्ते
 सुख्यमृताहस्यासम्भवात् । न हि तान्येवाहानि परिवर्त्तन्ते । नद्यद्गर्हा
 प्रातिस्विकं नामास्ति चिह्नं । अतो यत्र कचनान्नि सांवत्सरिकं

प्राप्त्यान् संवत्सरान्तिमाहर्गहणान्नेति चेत् । न । मृताहर्गहणानर्थक्यापत्तेः । अतो मरणाहर्गहर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता । अहर्गहणं रात्रेरप्युपलक्षणार्थं । तेन रात्रिमृतस्यापि सा तिथिर्लभ्यते । एवं च संवत्सरान्ते मृताहमम्बन्धिन्यां तिथौ सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमिति लभ्यते ।

अत्र च ।

यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मम् ॥

यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया खानदानजपादिष्विति ॥

देवतादिवचनानुसाराद्यथा कर्मकालेष्वविद्यमानाया अपि तिथेः समूर्णत्वकल्पनया ग्रहणं, न तथा मृताहर्गहर्त्तिन्यास्तथैर्मरणमम्बन्धितया ग्रहणं, किन्तु मरणकालिन्या एव । अतः सांवत्सरिके मृताहर्गहर्त्तिनेका मरणकालिक्येव तिथिर्विदितव्या ।

तदाह नारदोऽप्युपराणे वसिष्ठः ।

पारणं मरणं नूणं तिथिस्तात्कालिकी सृता ।

पिच्छेऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

‘तात्कालिकी’ यस्मिन् काले उपवासादिब्रतपारणं मरणं वा तात्कालवर्त्तिन्येव तथोन्मिथिः । न पुनरतत्कालवर्त्तिनः । प्रातरादियु त्रिमुहूर्त्तादिना पिच्छे सांवत्सरिकादावस्तमयवेलायामहर्गहर्त्तिने स्पृष्टापि मरणकालिकी तिथिः समूर्णा निगद्यते । मरणकालिक्यान्तिथौ सांवत्सरिके कर्त्तव्यं प्राप्ते यदि सास्तमयवेलायामपि दिना-

न्तेऽस्मि तदा मा कुतपापराहयोरस्तीति मत्वा तदुपलक्षित एव
दिवसे कुतपादिषु श्राद्धं कर्त्तव्यमिति ।

अथवाच मृताहशब्देनोपलक्षणत्रयविशिष्टमहोरात्रमभिप्रेतं ।

तदाह व्यासः ।

मामपलतितिसृष्टे यो यस्मिन् क्षियतेऽहनि ।

प्रात्यब्दन्तत्तथाभृतं चयाहं तस्य तं विदुरिति ॥

तथाभृतमित्युपलक्षणत्रयोपेतं । अत्र मामपचाहोरात्राणि
चान्द्राण्येव ग्राह्याणि, न सौरमावनानि । सन्ति च तानि ब्रह्ममिद्धान्ते
निरूपितानि ।

दर्शादृर्श्यान्त्रस्तिंशदिवसस्तु सावनो मामः ।

रविमङ्गान्ति विशिष्टः सौरो मासो निगद्यते तज्ज्ञेः ।

तथा ।

चान्द्रः शुक्रादिदर्शान्तः सावनस्तिंशता दिनेः ।

एकराशा रविर्यावन्कालं मामः सभास्कर इति ॥

एषु च मासेषु मध्ये सांवत्सरिकादिपितृकार्यं च चान्द्रस्यैव
ग्रहणमाह व्यासः ।

विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

श्राद्धिके पितृकार्यं च मामश्चान्द्रममः स्मृत इति ॥

लघुहारोतः ।

चक्रवत्परिवर्त्तित सूर्यः कालवशाद् यतः ।

अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मामचिह्नितं ॥

मामचिह्नितं कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेतं हि ।

यतस्तत्र विधानेन मामः स परिकीर्त्तितः ॥

पौषादिमंजा चान्द्रस्यैव ग्राह्या । तत्र यद्यपि परस्मिन्नपि दिने
कर्मकालव्याप्तिसम्भवः, तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् पूर्व-
स्मिन्नेवाहनि आहुः ।

आह सुमन्तुः ।

द्विरह्वापिनी चेत्स्यात् मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वस्थात्रिलेपेत् पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितं ॥

वृद्धयाजत्रन्क्यः ।

देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविः ।

शिवरहस्यमौरपुणयोः ।

प्रायः प्रान्त उपोष्यः स्यात्तिथिर्देवफलेषुभिः ।

मूलं हि पितृहृष्यथे पौत्र्यं चाक्रं महर्षिभिः ॥

'मूलं' आरम्भः ।

नारदौषपराणे ।

तिथिप्रान्तं सुरास्यं हि उपोष्यं कवया विद्ः ।

पौत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालज्ञैर्विदेः ॥

निगमः ।

पूर्वाह्निकाम्, तिथयो देवकार्ये फलप्रदाः ।

अपराह्निकाम्, ज्ञेया पितृथे तु शुभावशाः ॥

अत्रापराह्नः मृत्तकालः वक्ष्यमाणेष्वपराह्नस्येतमो वेदितव्यः ।

अतः पूर्वदिनमम्बन्धिनी मृताहतिथिः मांत्सरिकेऽभ्युपेया सा च

यद्यपराह्णे त्रिमूर्त्तौ भवेत् तदैव ग्राह्या । न तु त्रिमूर्त्तौ न्यूनान् ।
तदाह बोधायनः ।

उदिते दैवतं भानौ पितृञ्चास्त्वमिते रवौ ।

द्विमूर्त्तं त्रिमूर्त्तं च मा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति ॥

अस्यार्थः । भानावुदिते मत्स्यत्रकाले अहो मुहूर्त्तद्वयं 'दैवतं'
देवदेवत्वं । तस्मिंश्चास्त्वमिते तत्पूर्वकालीनमहो मुहूर्त्तद्वयं 'पितृञ्च'
पितृदेवत्वं । अतस्तावकालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमात्
हव्यकव्ययोर्ग्राह्येति । तदेवमस्तमयात् पूर्वं त्रिमूर्त्तौ ग्राह्येति स्थिते
यद्भवतिपुराणे ।

प्रतोपवामम्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये मा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैटक इति ॥

'विपरीता' अस्तमयमम्बन्धिनी । यच्च व्यासोक्तं ।

अहोऽस्तमयवेलायां कलामात्रापि या भवेत् ।

मैत्र प्रत्याब्दिके ग्राह्या इतरा पुत्रहानिदेति ॥

यच्च वसिष्ठोक्तं ।

पितृऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्वा निगद्यत इति ।

तदेतत् पूर्वदिनापराह्णत्रिमूर्त्तव्यापि, किं पुनर्न्यायेन प्रशं-
सायै । न तु घटिकादिमात्रकालीनायाः परिग्रहार्थं, तथाविधायाः
कर्मापर्याप्तत्वात् । उत्तरदिने कर्मपर्याप्तापराह्णे व्याप्तिभावाच्च ।
अतएव शरीतः ।

तथाहि ।

पुष्पेण युक्तश्चन्द्रो यस्यां पौर्णमास्यां सा पौषी । सा यस्मिन् मासे

स पौषमामः । एवं माघादयोऽपि । तदाह पाणिनिः । नक्षत्रेण
युक्तः कालः । मास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति । न च मौर-
मावनयोः एवंविधास्ति संज्ञा, एवंविध पौर्णमासोयोगनियमो वा
अतः सांवत्सरिकादौ चान्द्र एव मासो ग्राह्यः ।

यत् पुनर्वचनं ।

यस्मिन्नाशौ गते सूर्ये विपत्तिं याति मानवः ।

तद्वाशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृताहनि ॥

तदेतदधिमामविषयं ।

अधिमामे विपत्तिश्चेत् मौरं मानं ममाश्रयेत् ।

स एव दिवसस्तस्य आङ्गं पिण्डोदकादिषु ॥

व्याख्यातो मासः । अस्याङ्गं पक्षः । तिथिस्तु चान्द्रमहोरात्रं ।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

मावनं स्यादहोरात्रमुदयादुदयो रवेः ।

रवेस्त्रिंशत्तु राश्यांस्त्रिंशत्तिथिमम्भोग ऐन्द्रवः ॥

सूर्यादयात् सूर्यादयान्तरपर्यन्तं मावनमहोरात्रं । मेघादिमंज्ञा-
कराशित्रिंशांशभोगे रवेः राश्यांशः मौरमंज्ञक इत्यर्थः । तिथिमम्भोग
इति । यावता कालेन राशेर्द्वादशत्रिंशांशाश्चन्द्रममा भुज्यन्ते तावत्
कालस्त्रिंशत्तिथिमम्भोगः, तच्चान्द्रमहोरात्रं, तदेतत् प्रतिपदादिमंज्ञाभि-
र्व्यवह्रियते । एवं मासोपलक्षितमामविशेषणत्रयोपेतं मावनमहोरात्रं
मृताहशब्देनोक्तं वेदितव्यं ।

इति त्रयोहर्निर्णयः ।

अथ त्रयाहर्द्वैधनिर्णयः ।

तत्र त्रयाहश्राद्धतिथिद्वैधे कर्मकालव्यापिनी याह्या ।

यदाह व्यामः ।

कर्मणो यस्य यः कालस्तन्कालव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वति ह्यामवृद्धी न कारणं ॥

यदा तु तिथिमास्ये द्वयोरपि तिथ्योरपराहसम्बन्धस्तदानीं पार्व-
णेतिकर्त्तव्यताके सांवत्सरिके पूर्वैव तिथिः ।

अपराह्णे पितृणान्तु या पराहानुयायिनौ ।

सा याह्या पितृकार्यं तु न पूर्वाहानुयायिनौ ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

प्रतोपवामनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराहिकीति ॥

अस्तादिशब्दाश्चापराहपरा एव ।

तथा च वृद्धमनुः ।

यस्यामस्तं रविर्थाति पितरस्तामुपासते ।

तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

मनुरपि । यस्यामस्तं रविर्थाति पितरस्तामुपासते ।

सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

अतएव शिवरहस्य-ब्रह्मवैवर्त्त-भार-नारदौयपुराणेषु ।

दर्शं च पौर्णमासे च पितुः सांवत्सरं दिनं ।

पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति ।

यत्तु युग्माग्नियुग्मभूतानामित्यादि निगमवाक्यं, तद्ब्रतोपवा-
सादिविषयं ।

तदाह व्यासः ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ वृद्धिहासादिषोदनादिति ॥

एकोद्दिष्टेत्यादि पेलकश्राद्धोपलक्षणं । तदेवं तिथिसाम्ये पूर्वा
याज्ञेति सिद्धं । वैषम्ये तु आह बौधायनः ।

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदियाद्रविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य ह्रासे त्वस्तमियाद्रविः ॥

क्षयाहमेव विषयीकृत्य स एवाह ।

अपराह्णद्वयव्यापिन्यतौतस्य यदा तिथिः ।

क्षये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धिकार्यं तथात्तरा ॥

यत्तु व्याघ्रेण तिथिसाम्येऽपि परतिथिग्रहणमुक्तं ।

खर्त्वा दर्पस्तथा हिंसा चिबिधन्मिथिलक्षणं ।

खर्वदर्पो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्वकालिकीति ॥

‘खर्वः’ साम्यं । ‘दर्पः’ वृद्धिः । ‘हिंसा’ क्षयः । तदेतत्साम्यब्रान्तं
क्षयाहव्यतिरिक्ततिथिविषयमासां ।

यच्च ।

शुक्लपक्षे तिथिर्षाद्धा यस्यामभ्युदितो रविः ।

क्षणपक्षे तिथिर्षाद्धा यस्यामस्तमितो रविरिति ॥

मार्कण्डेयवचनं ।

तत्तु शुक्लपक्षस्यैवैवपि शक्योपलक्षणकल्पान् देवपिण्डकर्त्त-

कालविभागमात्रपरत्वेन व्यवस्थापनीयं । तदेवं पार्वणिकसम्बन्धोऽप-
राहस्यशंभुपराधौननिर्णयः । पार्वणेतिकर्त्तव्यताकस्य मावत्सरिकस्या-
यमङ्गभूतः कालो विवेचितः । एकोद्दिष्टस्य माध्याह्निकत्वात् पूर्वो-
त्तरयोर्मध्याह्नस्यशंभुस्कारेणैव एकोद्दिष्टविधिं निर्वर्त्य मावत्सरिक-
श्राद्धाङ्गकालनिर्णयो विधेयः ।

तत्र मनुः ।

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणं ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकं ॥

शारीतोऽपि ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वणश्चापराह्णे तु प्रातर्द्विनिमित्तकं ॥

वृद्धगौतमः ।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् मैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्नव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत् ॥

मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्वा परापि वा ।

तस्यां पितृभ्यो दातव्यं ह्यामवृद्धौ न कारणं ॥

इति क्षयाहद्वैधनिर्णयः ।

अथ क्षयाहापरिज्ञाने मावत्सरिकश्राद्धकालाः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अक्षय उवाच ।

न जानाति दिनं यस्तु मामं वाण्यमराधिप ।

रुतयोस्तु महाप्राज्ञ पित्रोस्तु स कथं नरः ।

आङ्गं करोतु वै तार्था विधिवत् वत्सरात्मकम् ॥

अत्र पित्रोरित्युपलक्षणम् ।

आदित्य उवाच ।

मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज ।

तेन कार्यममावास्यां आङ्गं वाँवत्सरं नृप ॥

यस्य प्रोषितस्याप्रोषितस्य वा मृतस्य तिथिर्न ज्ञायते तस्य
तन्नामामावास्यायां साँवत्सरिकं कार्यमित्यर्थः ।

तदाह बृहस्पतिः ।

न ज्ञायते मृताहस्यं प्रमीते प्रोषिते सति^(१) ।

मामस्येत् प्रतिविज्ञातस्तदर्थे स्थान्मृताहनि ॥

प्रोषिते इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् । 'दर्श' तन्नामामावास्यायां ।
'मृताहनि' तच्च कर्त्तव्यन्तदतिशेषः ।

अस्मिन्नेव विषये एकादश्यां आङ्गमाह मरुषिः ।

आङ्गविघ्ने मसुत्पन्ने अविज्ञाते मृताहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं ह्येषपक्षे विघ्नेषुतः ॥

अत्र विघ्नेषुत इति ह्येषपक्षस्य प्रथमतस्तत्त्वाभिधानेन शुक्लपक्षो-
ऽप्यनज्ञायत इति गम्यते । ततश्च शुक्ल-ह्येषैकादश्यां विकल्पे प्राप्ते
एवं शक्यम् । मासे पक्षे च विज्ञाते तिथिमात्रस्यापरिज्ञाने तस्य
मामसा तत्पक्षस्थितायामेकादश्यां आङ्गं कार्यं, विज्ञायमानपक्ष-
परित्यागे कारणाभावात् । पक्षस्याप्यपरिज्ञाने ह्येषैकादश्यां तदज्ञाने
शुक्लैकादश्यामपीति ।

(१) प्रोषिते सस्यिते सतीति ग० ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाच समाचरेत्^(१) ॥

यस्य तु मृताहः परिज्ञायते मासस्तु न ज्ञायते तस्य मार्गशीर्षे
भद्रपदे माघे वा तस्मिन्सहस्रि श्राद्धं कार्यम् ।

तदाह वृहस्पतिः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।

तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु प्रोषितमृतस्य दिनमासावुभावयविज्ञातौ स्यातां तदा
तत्प्रस्थानकालिकयोर्दिनमासयोस्तत्सांवत्सरिकं कार्यम् ।

तदाह वृहस्पतिः ।

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु याज्ञौ पूर्वाक्रया दिशा ॥

इत्यस्त्रायमर्थः । प्रस्थानतिथ्यज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्चिन्या-
ममावास्यायां सांवत्सरिकं, प्रस्थानतिथिज्ञाने मासाज्ञाने च मार्गशीर्षे
माघे वा तस्यामेव तिथौ कुर्यात् । प्रस्थानतिथिमासयोर्द्वयोरप्य-
ज्ञाने तु तन्मरणश्रावणकालिकयोस्तिथिमासयोः कुर्यात् । तदाह
प्रचेताः । अविज्ञातमृते अमावास्यायां श्रावणदिवसे वा । 'श्रावणदिवसे'
मरणवार्त्ताकर्णनतिथौ ।

भविष्योत्तरेऽपि ।

(१) माघे वा तद्दिनं भवेदिति ख० ।

मृतवार्त्ताश्रुतौ याद्द्वौ तौ पूर्वोक्तकालेण तु ।

अवणतिथिस्मरणे च मार्गशीर्षे माघे वा तस्यामेव तिथौ कार्यं ।
अवणतिथिमासयोर्द्वयोरपि विस्मरणे माघस्य मार्गशीर्षस्य वा
अमावास्यायां कार्यं ।
तदुक्तं प्रभामखण्डे ।

मृतस्याज्ञे न जानाति मासं वापि कथञ्चन ।

तेन कार्यममावास्यां आहुं माघेऽथ मार्गके ॥

‘कथञ्चन’ मरण-प्रस्थान-अवणरूपेण केन केनाप्युपलक्षणैर्नित्यर्थः ।
भविष्योत्तरे ।

प्रवाममन्तरेणापि स्यातामौ विस्मृतौ यदा ।

तदानौमपि तौ याद्द्वौ पूर्ववन्मृतकार्दिके ॥

यस्य तु प्रोषितस्य मरणवार्त्ता तज्जीवनवार्त्तापि नागता पञ्चद-
शवर्षपर्यन्तमागमनं नास्ति तस्य तदूर्द्ध्वं पालाशौभिः समिद्धिः कुशैर्वा
द्विगैरप्रतिकृतिं कृत्वा यथाविधि दाहसंस्कारं निर्व्वर्त्य तदानोक्तन-
पञ्चमामतिथिसृष्टेऽहनि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमित्याह जातृकर्णः ।

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव सागतिः ।

ऊर्द्ध्वं पञ्चदशदशान् कृत्वा तु प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथाकविधिना ततः ।

तदादौन्येव सर्व्वेषां शंषकर्माणि मञ्चरेत् ॥

एतच्च प्रोषितमृतआहुप्रयोगप्रकरणे विस्तरेण दर्शयिष्यते ।

इति अथाहापरिज्ञाने सांवत्सरिकदिनकालः ।

इति सांवत्सरिककालनिरूपणं ।

अथ प्रेतश्राद्धानां कालाः ।

तत्र तावन्नवमंशकानां श्राद्धानां, तत्र चान्तर्दशाहं क्रियमाणानां
नवश्राद्धमंशानां निवेशयन्नाश्रुलायनो दशाहपर्यन्तं नवश्राद्धमंशकत्वमाह ।
नागरखण्डे भर्तृयज्ञः ।

चीणि सञ्चयनस्यार्थं तानि वै शृणु साम्प्रतं ।
यत्र स्थाने भवेत् सृष्ट्युक्ताश्च श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
एकोद्दिष्टं तत्रो मार्गं विश्रामो यत्र कारितः ।
ततः सञ्चयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमिष्यते ॥
पञ्चमे सप्तमे तद्ददष्टमे नवमे तथा ।
दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि च ।
वैतरणश्रावणसम्प्राप्तः प्रेतस्मृतिमवाप्नुयात् ॥

श्राद्धपुराणे ।

तृतीयैऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावनौ द्विजाः ।
सूतकान्ते गृहश्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचरते ॥

आह कात्यायनः ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

श्यामः ।

प्रथमे सप्तमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यत्तु वै दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

आह शङ्करः ।

आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्त्तुंस्तास्कालिकौ शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

‘आद्यं’ नवं ।

पैठौनमिः ।

मद्यःशौचे प्रदातव्यं प्रेतस्यैकादशऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य आहुतग्रथ्यासनादिषु ॥

कृष्णपुराणे ।

प्रेताय च गृहदारि प्रथमे भोजयेद्द्विजान् ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं खुरकर्म सबान्धवैः ॥

चतुर्थे बान्धवैः सर्वैररुग्णां मञ्जयनं भवेत् ।

पूर्वान्विप्रान् प्रयुञ्जात् युग्मांस्तु अहुया शुचीम् ॥

पञ्चमे नवमे चैव तथैवेकादशऽहनि ।

युग्मांश्च भोजयेदिप्रान् नवआहुन्, तद्विदुः ॥

ब्राह्मणपुराणे ।

चतुर्थं ब्राह्मणानाञ्च पञ्चमेऽहनि भृशतरां ।

नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥

अत्रिः ।

प्रेताय सृत्तिकाम्ने तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

अत्र आहुनिमिसन्तु एकमेकादशऽहनि ॥

एवंमत्येकादशाहिकाश्रवआहुतादशौचान्मविधीयमानं ब्राह्मणभोजनं कर्षान्तरमिति गम्यते ।

वृहस्पतिः ।

चतुर्थेऽहनि विप्रभ्यां देयमन्नं हि बान्धवैः ।

गावः सुवर्णं विक्तञ्च प्रेतमुद्दिश्य शक्तिः ॥

‘चतुर्थे’ मञ्जयाहनीत्यर्थः ।

यदिष्टञ्जीवतश्चासीत्तद्द्यात्तस्य यत्नतः ।

तस्य प्रेतस्य जीवतो यत्किञ्चिदभौष्टमामीत्तद्द्यादित्यर्थः ।

इति नवश्राद्धकालाः ।

अथ षोडशश्राद्धानीत्येवं प्रसिद्धानां प्रेतश्राद्धानां कालाः ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

पितृणाम्यकदेहानां श्राद्धषोडश सर्व्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धा द्वादशमंख्यया ।

कर्त्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्रांश्च तर्पयेत् ॥

जातृकर्णः ।

द्वादश प्रतिमास्यानि श्राद्यं षण्णामिके तथा ।

सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशं ॥

षण्णामिके इत्येतेन विहितयोः श्राद्धयोर्निरूपणार्थमाह ।

एकाहेन तु षण्णामा यदा स्युर्गपि वा त्रिभिः ।

न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां षण्णामिके तदा ॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्व्या यदा षण्णामाः, न्यूनाः स्युः संवत्सराश्च

तदा षण्णामाब्दिके कार्ये इत्यर्थः ।

भविष्यत्पुराणे ।

अस्थिसञ्चयने श्राद्धं त्रिपले मासिकानि च ।

पैठीनसिः ।

षाण्मासिकाब्धिके श्राद्धे स्यातां पूर्वैश्चुरेव ते ।
मासिकानि स्वकौये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादर्थाक् कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
एकोद्विष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपत्ने च ततः परं ।
मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावदावत्सरं द्विजाः ।
ततः परतरं कार्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ॥
कृते सपिण्डीकरणे चरमं प्रोच्यते पुनः ।
ततःप्रभृति निर्मुक्तः प्रेतत्वात् पितृताङ्गतः ॥

श्यामपादः ।

एकादशं चतुर्थे च मासि मासि च वत्सरं ।
प्रतिमंत्रवत्सरं चैवमेकोद्विष्टं मृताहनि ॥

अग्निमत्प्रतश्राद्धे विंशत्माह कात्यायनः ।

श्राद्धमग्निमतः कार्यं द्वादशेकादशेऽहनि ।
ध्रुवाणि तु प्रकुर्वन्ति प्रमोताहनि सर्वदा ॥

त्रैशक्तिकादृद्धानि ध्रुवाणि ।

अतएवाह जातुकर्णः ।

ऊर्द्धं त्रिपत्नात् यच्छ्राद्धं मृताहन्त्येव तद्भवेत् ।
अधस्तु कार्यद्वादशमाहिताग्निद्विजन्मन इति ॥

हारीतस्त्वसमर्थविषयं मासिकानां कालविकल्पानाह ।

सुखं श्राद्धं मासि मामि अपर्याप्नात्तुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशायवेति^(१) ॥

तत्रोपरितने प्रकरणे वृद्धावुपस्थितायां सपिण्डीकरणपकर्षणं
वक्ष्यते । तन्निबन्धनं मासिकानामपकर्षं अपुनरावृत्तिश्च तत्रैव
वक्ष्यामः ।

इति षोडशश्राद्धानीत्येवंप्रसिद्धश्राद्धानां कालः ।

अथ सपिण्डीकरणकालः ।

तत्र यथाकालं द्वादशसु मासिकेष्वनुष्ठितेषु पूर्णे संवत्सरे तदूर्द्धमौ-
त्सर्गिकोऽनग्निमपिण्डीकरणस्य कालः ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे मासिकान्तानि श्राद्धान्युक्ताभिहितं ।

अथ संवत्सरे पूर्णे यथावत् क्रियते नरैः । ।

सपिण्डीकरणं सम्यक् तत्रापि विधिरूष्यते ॥

अस्य च कालस्यानग्निमत्कर्त्तकानग्निमहैवत्यसपिण्डीकरणाङ्गत्वं
नैमित्तिकश्च कालान्तरमुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानो ह्यनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्व्वेद्युर्भरतर्षभ ॥

उक्तञ्च पुलस्त्येन ।

निरग्निः सहपिण्डत्वं पितृर्मातुश्च धर्षतः ।

पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्दृष्ट्वा यदि वा भवेत् ॥

वृद्धिसौदमौञ्चीविवाहादिरूपोऽभ्युदयः ।

उपलक्षणश्चैतन्मान्दौश्राद्धनिमित्तभूतस्य कर्ममात्रस्य । एतच्चा-

(१) द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि चेति ख० ।

धानाद्युपसंप्राप्तावित्युद्यनेवचने “कर्तुं नान्दीसुखं” इति श्राव्यायनि-
वचने च स्फुटीभवति । सैषा यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्यते ततः प्रागेवा-
पल्लव्यमपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीसुखसंज्ञकं कुर्यादित्यर्थः ।
अनेन प्रवृत्ताधिकारस्यापरिसमापितप्रेतआहुष्यौ चैव-मौञ्जी-विवा-
हाधानादौ तदङ्गभूते च नान्दीआहुऽनधिकारोऽपि दर्शितः ।
आह लघुहारीतः ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः द्विथ एव च ।

सहपिण्डक्रियां कुर्यात्^(१) कुर्यादाभ्युदयं ततः ॥

नागरखण्डे ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्द्धतः स्मितम् ।

वृद्धिर्वा गामिनी चेत् स्यात्तर्वागपि कारयेत् ॥

आधानाङ्गभूतानान्दीआहुत् प्रागपकर्षमभिप्रेत्याहोचनाः ।

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवत्सरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात् ॥

अत्र चापल्लव्यमाणसपिण्डीकरणे तदन्तमपकर्षे स्यादिति न्यायात्
पूर्वाणि मासिकान्यपल्लव्य सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

वृद्धवसिष्ठोऽप्याह ।

आहुजानि षोडश्यादत्वा न तु कुर्यात् सपिण्डनम् ।

तद्धानौ तु यतः प्रेतः पितृत्वं न प्रपद्यते ॥

अपकर्षपक्ष एवैतत् । अनपकर्षे क्रमविधानादेव तत्सिद्धेः ।

अतएव श्राव्यायनिः ।

प्रेतआहुजानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

(१) कृत्वा इति ख० ।

अपकृष्य प्रकुर्वति कर्तुं नान्दौमुख द्विजः ॥

यत्तु लौगाक्षिवचनम् ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मामिकं चादकुम्भश्च देयं तस्यापि वत्सरमिति ॥

तत्तु तदन्तापकर्षन्यायेन कृतेष्वपि मामिकेषु “तान्येव तु पुनः कुर्यात्” इति कल्पसूत्रकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम् ।

अपकृष्यत्यनुवृत्तावाहोशनाः ।

वृद्धिश्चाद्द्विविहौनस्तु प्रेतश्चाद्धानि यश्चरेत् ।

स आद्धौ नरके घोरे पितृभिः सह पच्यते ॥

अनुपस्थितायां वृद्धौ यः प्रेतश्चाद्धान्यपकर्षेदित्यर्थाद् वृद्धिमन्तरेणानपकर्षोऽयं समर्थविषयः । अममर्थविषये तु वृद्धिश्चाद्द्वप्रत्युपस्थानं त्रिनाप्यपकृष्यमाणस्य च कालविकल्पानाह गोभिलः । “पूर्वं संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदर्शवा वृद्धिरापद्येत” । अत्र केचित् पूर्वं संवत्सरे यदर्शवा वृद्धिरापद्येत्येतयोः पक्षयोरनग्निकैकविषयत्वं । षण्मासे त्रिपक्षे वेद्येतयोस्तु माग्निकैकविषयत्वमिति व्यवस्थां मन्यन्ते । उद्गात्रयन्ति चात्र पैठीनसिञ्चनम् ।

त्रिपक्षेऽग्निमतः कालो वृद्धीष्टापूर्त्तकर्मसु ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्णं संवत्सरेऽपि वेति ॥

अग्निमत्सपिण्डीकरणकालप्रकरणे बह्यमाणानि वचनान्युपन्यस्यन्ति । अत्रेदं वक्तव्यं । यद्यग्निमत्त्वविशेषणवतस्त्रिपक्षादिपक्षाः सन्ति, सन्तु तेऽस्य संवत्सराग्ने कर्तुं समर्थस्यापि मुख्यकल्पाः । अनग्निकत्वसामर्थ्यप्रयुक्ताः प्रकृते गोभिलवचनोक्तसंवत्सरपक्षेणैकवाक्यतां गताः

मन्तः मन्त्रनुकल्पाः । व्याघ्रस्वग्निरहितानामपि सह षोडशभिः श्राद्धैः
मपिण्डौकरणस्य द्वादशाह एव प्रश्नस्तः काल इत्याह ।

आनन्ध्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितेषु शरीरस्य द्वादशाहः प्रश्नस्यते ॥

इत्यनग्निमपिण्डौकरणकालाः ।

अथ साम्निमपिण्डौकरणकालः ।

तत्राह लघुहारौतः ।

अनग्निस्तु यदा वीर भवेत् कुर्यात्तदा गृह्ये । ५

प्रेतश्वेदग्निमान् यस्तु त्रिपत्ते वै मपिण्डनम् ॥

अत्र गृह्ये श्राद्धकर्त्ता यद्याहवनीयग्रहितः प्रेतश्याहवनीयवान्
अत्रैत तदा स कर्त्ता तस्य प्रेतस्य मृताहदिवसादारभ्य पञ्चमे पूर्णे
मपिण्डौकरणं कुर्यात् ।

तथा ।

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्याग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत् कार्यं मपिण्डौकरणं मुनेः ॥

एव मृताहादारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम् ।

आह कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्णं दर्शाद्यथाविधि ।

ब्रह्म कुर्वीताग्निमान् विप्रो मातापित्राः मपिण्डताम् ॥

श्रद्धाभिप्रायः । अग्निमता ह्यमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः पिण्डा-
न्नाहार्यं कर्त्तव्यम् । तच्च प्रसीतमातापितृकस्य मपञ्जीकपिषादिदेवता
न चाकृतमपिण्डौकरणयोस्तयोर्दण्श्राद्धादौ देवतात्वमुपपद्यते । तस्य

सपिण्डीकरणोत्तरकालिकत्वस्मरणात् । अतः पिण्डपितृयज्ञश्राद्धयो-
र्लौपो माभूदिति मत्वा अग्निमान् विप्र एकादशाहकर्त्तव्यं प्रेतकार्यं
निर्वर्त्य दर्शात् प्रागेव यस्मिन् कस्मिन्नप्यहनि मातापित्रोः सपिण्डी-
करणं कुर्यादिति । विप्रयज्ञमुपलक्षणम् । चत्रियादिष्वपि न्यायस्य
तुल्यत्वात् ।

पचान्तरमाह हारीतः । या तु पूर्वममावास्या तस्यामिति ।

अतएवाह जाबालः ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वं दर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णत्वे तु तथापरः ॥

मृताहमारभ्य यद्दशरात्रं तस्मात् परतो यः प्रथमो दर्शो भवेत्
तस्मिन्नग्निमान् सुतः पित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्यादित्यर्थः । दशरात्र-
यज्ञमशौचकालोपलक्षणार्थम् । तदेवं साग्निकस्य त्रयः सपिण्डी-
करणकाला उक्ता भवन्ति । “द्वादशाहः, दशाहात् परकालीनाया
अमावास्यायाः पूर्वं किमप्यहः, दशाहात् परामावास्या चेति” ॥

इति साग्निकसपिण्डीकरणकालाः । इति त्रैवर्णिकाणाम् ॥

अथ शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालाः ।

तत्र सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कौर्त्तितमिति ।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदिति वृद्धाः । वचनबलादशौच-
मध्य एव श्राद्धकरणं ।

इति शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालाः ।

इति सपिण्डीकरणकालाः ।

तदेवमेते सपिण्डान्वाहार्यक-साधारणसंज्ञकोभयविध-पार्ष्ण-
 वृद्धिकर्माङ्ग-कास्य-सांवत्सरिक-श्राद्धानां नवश्राद्धषोडशश्राद्धानौत्यं
 प्रसिद्धानां सपिण्डीकरणस्य चास्मिन् प्रकरणे कालाः प्रतिपादिताः ।
 अथान्येषां श्राद्धकालेषु वक्तव्येऽस्मिदमुच्यते । तीर्थश्राद्ध-शुद्धिश्राद्ध-
 दैविकश्राद्ध-यात्राश्राद्ध-जीवच्छ्राद्ध-गोष्ठीश्राद्धानाम्बधिकारवाक्योप-
 दिष्टा एव काला इति । ते विशेषाधिकारप्रकरण एव निरूपिताः ।
 तत्र च अकाले काले वा तीर्थप्राप्तिस्तदनन्तरमेव तीर्थश्राद्धकालः ।
 अकालेऽप्यथ काले वा तीर्थे श्राद्धं यथा नरैः । इति मत्स्यपुराणस्म-
 रणात् । पापत्रयार्थं श्रद्धुर्व्रतसमाप्तिं शुद्धिश्राद्धकालः । “श्राद्धं
 कुर्याद्भ्रतान्ते तु गोहिरण्यदक्षिणाः ।” इति जाबालवचनात् ।
 प्रीणनीयतत्तद्देवताधिष्ठितं तिथिवागदिकं दैविकश्राद्धस्य कालः ।
 तत्रित्यश्राद्धवच्छ्राद्धं दर्शादिषु च यज्ञत इति भविष्यत्पुराणदर्शनात् ।
 तीर्थयात्रादिनात् पूर्वदिनं, समापिततीर्थयात्रस्य गृहप्रवेशानन्तर-
 दिनञ्च यात्राश्राद्धस्य कालः । गच्छेद्देशान्तरमित्यादिभविष्यत्पुराणस्य
 यः कस्यत्तीर्थयात्रामित्यादिब्रह्मपुराणग्निपुराणयोश्च श्रवणात् । अरि-
 ष्टदर्शनानुमितमरणकालस्य मुमुक्षोहन्तरकालः जीवच्छ्राद्धकालः ।
 “जीवच्छ्राद्धं प्रकर्त्तव्यं” इत्यादिभविष्यत्पुराणादिप्रतिपादनात् । कस्य-
 चिद्ब्रह्मणः समागमममूहममय एव गोष्ठीश्राद्धकालः । गोष्ठ्यां यत्
 क्रियते श्राद्धमित्यादिभविष्यत्पुराणोक्तेः । मत्र्यामाङ्गानां षोडशश्रा-
 द्धानां देवादिश्राद्धाष्टकदिनात् प्राचीनदिनमेव कालः । देवादीनाम्
 मत्र्यामादित्यादिस्मरणात् ।

इति देवताप्रकरणं निरूपितं ।

अथातः सन्न्यासविधिं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वेषुर्नान्दीमुखं श्राद्धमित्यादिना श्रौतकवचनेन दुर्मरणमृतानां पातकविशेषवर्ता मृताहमारभ्य संवत्सरे पूर्णे या काचिच्छुक्लैकादशी स एव नारायणबलिमञ्जकस्य श्राद्धस्य कालः ।

तथाच भविष्योत्तरे दुर्मृत्युमृतान् पापविशेषकारिणश्चानुक्रम्योक्तं ।

पूर्णे संवत्सरे तेषामथ कार्यं दयालुभिः ।

एकादशीं समामाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिमित्यादि ॥

इति तीर्थश्राद्धादिकालाः ।

इति वैशेषिकश्राद्धकालाः ।

अथ मुख्यकालातिक्रमकालाः ।

ते च गौणा वाचनिकानुकल्पिकाद्येति द्विप्रकाराः । तत्रेदं तावद्विचार्यते । मुख्यकालासम्भवे गौणकालग्रहणं कार्यं न वेति । ननु को मुख्यः को वा गौणः । यो विहितः स मुख्यः । यथा वृद्धिश्राद्धादौ प्रातरादिः । यथाविहितः तत्समीपवर्त्ती तेष्वेवाङ्ग-भावं नीयमानः सङ्गवादिर्गौणः ।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।

यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।

गौणकालत्वमिच्छन्ति केषित् प्राक्तनकर्मणोति ॥

अस्यार्थः । पूर्वोत्तरयोः कर्मणोर्यः स्वकालस्वस्मादुपरितमः ।

उत्तरकर्मस्वकालाच्च पूर्वभात्री पूर्वोपरयोः कर्मणोरन्तरालकाल

इति यावत् । स पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणो ज्ञेयः । यद्वा यथोक्ता-
 न्तरालवदागामिक्रियामुख्यकालस्यापि पूर्वस्मिन् कर्मणि गौणकालतां
 मन्यन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्मकालस्य पूर्वकर्मानुष्ठानापरहणमा-
 शङ्कते येन स्वकालात् प्रच्युतं पूर्वं कर्म तावद्विनष्टप्रायं उत्तरस्य
 स्वकालाप्रच्युतत्वाद्विनष्टरूपं । तत्र यद्युत्तरकर्मकाले पूर्वं क्रियते
 तदा विनष्टममाधानार्थम्विनष्टविनाशनं प्रसज्येत । तन्मृतजीवना-
 शया जीवनमरणस्योपक्रमः । उत्तरकर्मकाले द्वयोरवकाशे सतीद-
 मुच्यते न पुनरस्यपि तस्मिन्निति । ननु मुख्यकालममौपवर्त्मनः
 कालस्याभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिलभ्यत्वात्कालिकमेवोचितं । सत्यमेव ।
 तथापि तत्र बालातपकालोपलक्षणैर्भूतयातपमार्दादिगुणोपनैतया
 नाकिञ्चिद्वा प्रातरादिशब्दप्रवृत्त्या तस्य गौणत्वात्किञ्चिद्विरुध्यते । ननु
 तस्मानुपदेशात् कथं यान्त्वमाशङ्कते । प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः ।
 मन्वेवं तर्हि यथाकथञ्चित् मादृश्यान्मध्याह्नादावपि कदाचित् प्रात-
 रादिशब्दाः प्रमथ्येरन् । किमत्रानिष्टं, क्रियत एव हि कदाचिदत्यन्त-
 मादृश्यावतः प्रचुरगौणप्रयोगमङ्गुलः मङ्गवादेरलाभे । तदेवम-
 स्मिन् मंशये क्वचित् पूर्वार्धे देविकं श्राद्धमित्यादिकालमयुक्तं वाक्यं
 कालं प्रति कर्मणो गुणभावेन विधानं सत्वा प्रधानभूतविहितकाला-
 तिक्रमे गुणभूतकर्मण्युपहास्य कालान्तरानुष्ठानं न कार्यमिति
 पूर्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान् । काले हि कर्म चाद्यते न कर्मणि
 कालः । अतः कर्मणामेव प्राधान्यं कालमनूद्य कर्मणो विधानात् ।
 ततः कर्म प्रति गुणभूतविहितकालातिक्रमे प्रधानभूतकर्मानुपहास्यं
 गौणकालेऽप्यनुष्ठानं कार्यं । कालहानेः कर्मणोऽपि त्यागस्यान्याय-

त्वात् । न ह्येकव्यञ्जनविनाशे भोजनमेव संत्यज्यत इति । तदयुक्तं ।
 न तावत्कर्मगुणीभावेनात्र पूर्वपक्षो घटते । कर्मणः फलमस्वन्धात् ।
 फलवत्तन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायेन कालस्यैवाङ्गत्वात् । न च
 कर्मणः कालार्थतया परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थत्वानुवाद इति वाच्यं ।
 कालस्य फलवत्कर्मार्थत्वावगमाभावात् । नापि कालभावस्य गुणी-
 भावेनेकः सिद्धान्तो घटते । असिद्धहेतुत्वात् सोपन्यासात् । न ह्यत्र
 कालानुवादेन कर्म विधीयते । कालस्यान्यतः प्राप्तिविग्रहात् । ननु
 कालस्य वाक्यान्तरेण प्राप्त्यभावेऽमावास्यादिरूपेण लोकव्यवहाराय
 देवज्ञातस्यानुवादे भविष्यति । मैवं । लोकसिद्धकालस्वरूपानुवादेन
 कर्मविधौ तस्य स्वयमेव फलतया फलवत्कर्मार्थत्वाभावेन च विधेरा-
 नर्थक्यप्रसङ्गः स्यात् । किञ्चास्मिन् कर्मणुद्देश्यस्य कालस्य न कर्मान-
 न्तरमस्वन्धो घटते । तस्यैतत्कर्मानुष्ठानानन्तरमेव विवक्षितत्वात् । नन्वेवं
 तर्हि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्रापि स्वर्गकामिनमनूद्य यागविधेरवधार-
 णात्कथं न विधेरानर्थक्यं । उच्यते । यद्यपि स्वर्गकामस्योद्देश्यतया
 वाक्यान्वयस्तथापि भावनायाः प्रथमं भाव्यस्यापेक्षणात् पुरुषस्यैव
 सिद्धरूपतया तदनर्हत्वात् स्वर्गकामवत्कामनाविषयभूतः स्वर्ग एव
 साध्यत्वेन समर्थते । स्वर्गकामस्तु पूर्वसिद्ध एवानूद्यते । यथा लोहि-
 तोष्णीशमृत्विजं प्रचरन्तीत्यादौ विशेष्याणामृत्विजां प्राप्तत्वात्प्राप्त-
 विशेषणमात्रपरं वाक्यं, एवमिहापि ।

तदुक्तं मण्डनमिश्रैः ।

अपेक्षितत्वाद्भाव्यस्य कामशब्दा हि तत्पराः ।

विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितमिति ॥

अतः कालानुन्मादेन तत्र कर्मविधिरित्युक्तं । तदेवं यथोक्तपूर्वा-
त्तरपलावयुक्तैकावत्र तर्हि तौ युक्तौ उच्यंते । तत्र तावत् पूर्वपक्षः ।
नित्यनैमित्तिकेषु आवश्यकत्वेन प्राप्तेषु तादृग्विधस्वरूपनिर्वाहार्थं
यथा शक्यत्वादित्युपबन्धे विहितायां मस्यन्तौ तत्सदृशप्रतिनिधिरहणं
कर्त्तव्यमिति स्थिते मुख्यकालामस्यन्तौ गौणकालग्रहणं कार्यम् ।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

मुख्यकाले यदावग्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेदिति ॥

'ईदृशः' मुख्यकालमदृशः । अनेनास्य प्रतिनिधित्वयोग्यता
दर्शिता । स्मृतयोऽपि गौणकालग्रहणं दर्शयन्ति ।

यथाकथञ्चिन्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।

न प्राप्तोऽस्य विनापांऽस्ति पैलकस्य विशेषत इति ॥

तथा ।

दिनोदितानि कर्माणि प्रमादादलतानि वै ।

यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत् सर्वाणि कारयेत् ।

मन्थाराद्यानि कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचरणी ॥

इत्यादिकः स्मार्त्तभक्त्यादिकालविशेषनिषेधस्यागौणत्वेन तत्काल-
ग्रहणप्राप्तौ मत्यामेवावकल्प्यते । नित्यनैमित्तिके च यथा कुर्या-
दित्युपबन्धमामर्थ्यान्नित्यवदाह्वानान्यप्यज्ञान्यनित्यानि भवन्ति ।

तदाह पैठानभिः । "प्रधानमहितान्यज्ञानि भवन्ति न भवन्ति चेति" ।

ननु यदि मुख्यकालातिक्रमे गौणकालग्रहणमविरुद्धं तर्हि दर्श-
पूर्णामामपार्श्वणश्राद्धादीनाममावास्यादिविहितकालान्नाभं पशुस्या-

दिकर्त्तव्यत्वं प्रमज्येत । का नामैषा प्रसक्तिः । अभिमतमेव हि गौण-
कालस्वीकारवादिनस्तदनुष्ठानं । एतच्च गौणकालग्रहणं न काम्येषु ।
तत्र हि सर्वाङ्गोपहारशक्त्यैवाधिकारप्रतिपादनात् । गौणकालग्रहणेन
कर्मानुष्ठाने कश्चिद्विशेषस्तिकाण्डमण्डनेनोक्तः । प्रसङ्गादुच्यते । गौणे-
स्वतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृ-
तिमाचरेत् । कालान्तरे चोदितं कर्मैतेषु पूर्वोक्तलक्षणेषु गौणेषु काले-
स्वाचरन् प्रायश्चित्तप्रकरणोक्तां निष्कृतिं प्रायश्चित्तमाचरेत् । पक्षान्तर-
मपि तेनैवोक्तं । “प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत्” । अत्रा-
कृत्वा इत्यत्र पूर्वकालताप्रतीतिरविवक्षिता । तदेवं गौणकालग्रहणे प्राप्ते
विधीयते । सर्वत्र मप्रम्यन्तनिर्दिष्टकालस्यानुपादेयत्वेनेद्विशैकस्वभा-
वस्य निमित्तत्वेनाभिधानादधिकारिविशेषणत्वे विहितकालमन्तरेणा-
धिकाराभावात् कालान्तरे कृतमकृतमेव स्यादिति गौणकालग्रहणं न
कार्यं । विहितकालाभावे चाधिकाराभावः मान्तपनौ बाधिकरणे
प्रापणावनिमित्तस्येत्यत्र सूत्रे प्रतिपादितः ।

अतएव लौगाक्षिः ।

गणितात् ज्ञायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।

वरमेकाङ्गतिः काले नाकाले लक्षकोटयः ॥

यत्तु त्रिकाण्डमण्डने ।

गौणकालग्रहणमुक्तं तत्पूर्वपक्षन्यायशैवमिद्वान्तमभिमन्य नोक्तमि-
त्युपेक्षणौघं । यत्तु यथाकथञ्चिदित्यादि स्मरणं न तत्र गौणकाल-
ग्रहणं प्रतिपद्यते किन्त्वग्रहणमेव । यतस्तस्यायमर्थोऽवगम्यते । स्वकालं
प्राप्तस्य कर्मणा मुख्यद्रव्याद्यभ्यर्त्तवशात् लोपोऽननुष्ठानं न कार्यं ।

किन्तु स्वकाल एव यथाकथञ्चिन्मुख्यद्रव्यादिमृशद्रव्यान्तररोषादानेन किञ्चिदफलमपि कर्त्तव्यमिति । यच्च दिनोदितानि कर्माणीत्यादिवचनं, तेन न सर्वेष्वपि कर्मसु सर्वेषाञ्च गौणकालानां गौणत्वप्रयुक्त्या ग्रहणमुच्यते । किन्तु केषुचिदेव कर्मसु किञ्चिदेव कालान्तरमनुकल्पत्वेन मुख्यकालवश्यायादाप्तमेव विधीयते । श्रुतान्येव तद्वचनबलेन संवत्सरर्तुमामतिथ्यादिकालविशेषतिरिक्तानि कर्माणि कालान्तरातिक्रमे कालान्तरेऽपि कर्त्तुं युज्यन्ते । यस्तु मन्थाराद्योः आहुनिर्घेधः सोऽपि रागप्राप्तस्य भक्षणदेरिव न्यायाभामादिना प्राप्स्योपपद्यते । अथवा “द्रव्यं ब्राह्मणमप्यग्निः आहुं प्रति रुचिश्च ह । अकाले यदि वा काले तीर्थेऽहुं मदा नरैः । प्रातरेवाहुं कर्त्तव्यं” इत्यादिभिरपराह्वयतिरिक्तकालप्राप्तस्य आहुस्य मन्थ्यादिकालेऽप्ययं प्रतिषेधः । यत्तु मुख्यकालातिक्रमे नित्यनैमित्तिकानां गौणकालेऽनुष्ठानं दृश्यते तत् क्वचित्तु गर्हापरिहारमनःपरितोषाद्यर्थं, क्वचिच्चानुकल्पत्वेन कालान्तरविधिरित्यनवद्यम् । उपदिष्टकालातिक्रमे चाधिकाराभावादेव मुख्यद्रव्यालाभान्मुख्यकालातिक्रमो न कार्यः । एतदेव च मन्देहपूर्वकमपत्यस्य त्रिकाण्डमण्डने निश्चितं । मुख्यकाले हि मुख्यज्ञेयात् कालातिक्रमो न कार्यः । धनं नैव लभ्यते चेत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा ।

मुख्यकालमुपश्रित्य गौणमप्यस्तु तद्धनं ।

न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणं ॥

तदेवमेतत्सिद्धवचनमन्तरं गौणग्रहणं न कार्यं । मति तु वचने गौणस्य तस्मात्परम्यापि वा कार्यमिति ।

तत्राह ऋष्यगृहः ।

देये पितृणां श्राद्धे तु श्रौचं जायते यदा ।

श्राष्टौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं विधीयते ॥

मुख्यकालिकोपक्रमात् प्राग्यदा श्राद्धाधिकारिणामशौचं जायते । तदा मुख्यकालप्रत्यामन्त्रे श्रौचेन चादृषिते श्रौचापगमानन्तरकाल एव पैतृकं कर्म कार्यामित्यर्थः ।

यत्त्रिवचनं ।

तदहश्चेत् प्रदुष्येत केनचित्मृतकादिना ।

मृतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वेति ॥

तत्र तिथिपक्षस्वादिशब्दोक्तनिमित्तान्तरविघ्निते मुख्यकालविषये इति पूर्ववचनाविरोधाय कल्पनीयं । एतच्च पक्षान्तरक्षयाहक्रियमाण-प्रतिमात्मिक-श्राद्धविषयं । तत्र मामस्पृष्टकालाभावेऽपि पक्षतिथिमा-चस्पृष्टस्यापि याज्ञत्वात् । अतएवाह देवलः । पक्ष इति मृतकमृत-काभ्यां मृताहोपघाते तदतिक्रम्याशौचनिवृत्तौ श्राद्धं कर्त्तव्यमित्युक्तं । तत्पात्रोपक्रमान्निमन्त्रणाद्वा पूर्वमेवाशौचविज्ञाने मति नोत्तरकालं । तथा च ब्रह्मपुराणे ।

मृहीतमधुपर्कस्य यजमानस्य ऋत्विजः ।

पश्चाद्दशाहे पतिते नाशौचमिति निश्चयः ॥

दद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।

स्नानमवभृथे यावत्तावत्सस्य न विद्यते ॥

निवृत्ते ह्यश्वहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।

मृहीतनिधमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥

नेष्टिकस्याथवान्यस्य भित्तार्थं प्रस्थितस्य च ।
 वानप्रस्थस्य वान्यस्य साधिकारस्य सर्वदा ।
 प्रतिगृहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ॥
 गोमण्डलादौ वैश्यानां रक्षाकालाद्यादपि ।
 निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारभ्ये आहुकर्मणि ॥
 निमन्त्रणाद्भि विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।
 देहे पितृषु तिष्ठन् नृणां च विद्यते क्वचित् ॥
 अपि दाहगृहोत्रोश्च स्मृतके स्मृतके तथा ।
 अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥
 विज्ञाते भोक्तृष्वेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं तथा ।
 भोजनाद्धं तु संभुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ॥
 यदा कश्चित्तदाच्छिष्टशेषक्यता समाहितः ।
 आचम्य परकोयेन जलेन शुचये द्विजाः ॥
 विवाहयज्ञयोर्मध्ये स्मृतके मति वान्तरा ।
 शेषमन्नं परैर्देयं दाहन् भोक्तृषु न स्पृशेत् ॥

अत्र “निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारभ्ये आहुकर्मणि” इति तद्वयोप-
 न्यामात् पाकारम्भात् प्राक् यदा निमन्त्रणात् प्रमृत्या कर्मममाप्रेरा
 शौचाभावः, यदा तु पाकात्पूर्व्यं निमन्त्रणं कृतस्तदा पाकारम्भप्रमृत्या
 कर्मममाप्रेराशौचाभावः तदादिपाकोपक्रमस्यैव प्रथमावर्थवरूपत्वेन
 श्राद्धारम्भाभावत्वं । भोजनाद्धं तु संभुक्ते यदि दातुः कश्चिद्विपद्यत
 इत्येतस्य तस्कालस्मृतदाहमपण्डनिवन्धनाशौचत्रिषयत्वेन श्राद्धगृह-
 ताशौचत्रिषयत्वेन वा निमन्त्रितेषु विप्रैश्चित्यादिना पूर्वोक्तं सद्य

विरोधपरिहारी विधेयः । शेषमन्नं परैर्देयमित्येतत् भोक्तृगृह-
व्यतिरिक्तजनमरणविषयं । दाहन् भोक्तृंश्च न स्पृशेदित्यत्र दोष इति
शेषः ।

आह क्रतुः ।

पूर्वमङ्गलितं द्रव्यं दौयमानं न दृश्यति ।

उक्तमिदमशौचदूषितेऽधिकारिणि मुख्यकालमतिक्रम्याशौचनि-
वृत्तौ श्राद्धं कर्तव्यमिति । गृहमेधिनश्च भार्यया भहेवाधिकागतस्यां
रजोदर्शननिबन्धनागुचिचदूषितायां मुख्यकालमतिक्रम्यागुचिचनि-
वृत्तावेव श्राद्धं कर्त्तव्यं प्राप्ते रजस्वलापतिर्नैवेकाकिना मुख्यकाल
एवामश्राद्धं कर्त्तव्यमित्याहोशनाः ।

अपत्नीकः प्रवामी च यस्य भार्या रजस्वला ।

मिद्वान्नं न कुर्वति आमं तस्य विधीयत इति ॥

अस्यामद्रव्यश्राद्धविधेः क्वचिदुपसंहारपूर्वकमपवादः । “श्राद्ध-
विधौ द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितं । अमावास्यादिनियतं मामं
संवत्सरादृते” । सामिकभावात्सरिकविषयं आमश्राद्धनिर्घणः । सृताहे
प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला भवति तस्मिन्नेव दिने अन्नेनैव श्राद्धं
कुर्यात् नासेन कालान्तरं वा ।

स्मृत्यन्तरे ।

आद्भिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न कुर्यात्तन्मृतेऽहनि ॥

तद्गर्तुः प्रत्याद्भिके अपुत्रा पत्नी स्वयमेव श्राद्धकर्षा यदि ।

“अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुर्गाद्भिके । रजस्वला भवेत्सा

हि तत् कुर्यात् पञ्चमेऽहनि" इति गीतमस्मरणात् यद्वायारजादर्श-
नादिरूपे आहुविघ्ने मत्यामश्राद्धं कर्त्तव्यमिति प्रकीर्त्तितं तदमा-
वास्यादिकालिकमेव न तु यन्मृताहकालिकं सामिकं मांवात्मरिकञ्च
तदपीत्यर्थः । किन्तु तत् पकान्नेव कर्त्तव्यम् । तच्चैकभाष्येण ।

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिन्तत्तियो तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात् प्रथमतः ॥

'अन्यस्मिन्' अन्तरं सामि । 'तत्तियो' मृततिथौ 'तस्मिन्' गृहे
कृष्णं वा मृतस्मिन् पक्षे । श्राद्धं विघ्नवशादनिकालं कुर्यादित्यर्थः ।
यदि विघ्न इत्यत्रापि ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधायाश्चाचरितिरिकनिमित्त-
नेति विघ्नो द्रष्टव्यः । अर्शाचनिसिद्धेन विघ्ने जाते सामिकविषये-
ऽपि मृतकान्तरमेव श्राद्धानुष्ठानं ऋष्यशृङ्गवचनोक्तमनुभवेयं ।
अतएव दत्तस्वामिनाशुक्तं । एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं मृतकार्शाचविषयं,
निमित्तान्तरं च तदहर्विघ्नात् "एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजा-
यते" इत्यादि मृत्यन्तरवचनमिति ।

यत्पुनर्याभवचनं ।

श्राद्धविघ्ने ममृत्यन्ते अन्तरामृतसूतेके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत गृह्णावेके मनोषिण इति ॥

'अन्तरामृतसूतेके' श्राद्धप्रयोगमर्थं पाकौपक्रमात् प्राक् सूतेके
सूतेके वा जाते । 'अमावास्यां' अमावास्यायां । 'गृह्णावेके' गृह्यन्तरं ।
एतदविज्ञातमृताहमांवात्मरिकश्राद्धविषयम् । अमावास्यायश्च गृह्ण-
कादश्याः कृष्णैकादश्याश्रोपलक्षणम् ।

अतएव मराचि ।

आहुविघ्नं समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान् कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

कृष्णपक्षे या एकादशौ तस्यां विशेषतः कर्त्तव्यमित्यन्वयः । पितृ-
कार्येषु कृष्णपक्षस्यैव ग्राह्यात् । कृष्णैकादशौताप्यमावास्यायाः
पितृकार्यश्रेष्ठं दण्डापूपन्यायमिद्धम्बोद्धव्यम् । यन्तु षट्त्रिंशन्तं ।

मामिकाश्च तु सम्प्राप्ते अन्तरामृतसूतके^(१) ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं वापि विचक्षणा इति ॥

तावतोक्तान्वयं तु पुनः कुर्यादिति विहितानुमामिकआहुविषयं ।
एकोद्दिष्टरूपमामिके पूर्वमेवानुक्तस्योक्तत्वात् । अत्र शुद्धनन्तर-
कालो मुख्यकालप्रत्यामन्त्रवाच्छ्रेष्ठः । दर्शकालस्तु ततो जघन्यः ।
मुख्यकालप्रत्यामन्त्रभावादिति मन्त्रयं ।

तथा च ऋष्यगृह्यः ।

शुचीभृतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचनेति ॥

अयमर्थः । शुचीभृतेन तावद्दातव्यं । तेन मुख्यकाले शुद्धमभवे
शुद्धनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या
कर्माङ्गतया नेया । या मुख्या तिथिरशौचदूषिता कदाचन सा
नानुष्ठयति । अशौचादूषिता तु मुख्या तिथिः मदानुष्ठेयति ।

तिथिर्क्षुद्रो न कर्त्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया ।

पिण्डं आहुञ्च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेदिति ॥

'यदृच्छया' खेच्छया, 'आहुं' ब्राह्मणतर्पणं, चशब्दनाम्नीकरणमपि

(१) मामिके चाब्दिके त्वङ्गि सम्प्राप्ते मृतसूतके इति (ख०)

कर्त्तव्यमिति, ममुच्चित्येति । आहुतशब्देनात्र ब्राह्मणनर्पणमात्रमुपचारा-
दुच्यते । न तु मुख्यार्थतया । अग्नौकरण-ब्राह्मणनर्पण-पिण्डदानात्म-
ककर्मत्रितयममुदायस्यैव मुख्यार्थत्वात् । विच्छिन्निं नैव कारयदित्य-
स्यायमर्थः । कृत्स्नस्य आहुतशब्दार्थस्य कर्तुमशक्यत्वापि तदृशमात्रं वा
ययामामर्थं कुर्यात् । सर्वथा कर्मविच्छिन्निं नैव कुर्यादिति ।
अतएव निगमः ।

आहुताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेदिति ।
तत्र ययामामर्थं व्यवस्था । ततश्च द्वितीयपक्षामामर्थ्यं प्रथमोक्त-
प्रतीतिर्जायते । तद्बाधो मा भूदित्येतदर्थमेवमभ्युपगन्तव्यं । ननु
दर्शयिष्यमाणैस्त्रिधाचतुर्धादिविभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तमाख्यक-
ल्पनामूलकस्य विभागो बाधताम् । सत्यं । पारिभाषिकस्य प्रत्यक्ष-
वचनोपदिष्टस्य वानवकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च यौगिकात् कान्त्पनिकाश्च
बलानुयम्वादेन बाधः । किन्तु परिभाषया यौगिकस्य बाधोमा भूदि-
त्येतदर्थमेव योगसिद्धेः ।

स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्तु पूर्वोक्ता अपराहस्ततः परमिति ।

‘आवर्त्तनं’ दिनम्, इति द्विधाविभक्त्याहस्तौ द्वितायो यो भागो-
ऽपराह इत्येकं मतम् । अथ त्रिधाविभक्त्याहस्तौ त्रयोभा-
दित्यपरं मतं । उच्यते तत्र श्रुतिः । पूर्वोक्ता वै देवानां मध्यान्दिगं
मनुष्याणामपराहः पितॄणां । तस्मादपराहं ददातीति । अत्र पञ्च-
दशमुहूर्त्तान्तात्मकदिवसस्य पञ्चदशमुहूर्त्तपरिमितं पूर्वोक्तादिनाहस्तौ
भागान् परिकल्प्य क्रमाद्देवमानुषपैतरेषु कर्मसु त्रिनियुक्तं श्रुति

रितिप्रतीतिर्जायते । अत्रापराहकाले विहितस्य पार्श्वश्राद्धस्य वास-
रत्तौयांशमानतः कर्त्तव्यतोपदेशकालं विनियोगप्रकरणे दर्शयिष्ये ।
सोऽपि त्रिधाविभक्तस्याह्नूकृतीयोभागोऽपराह इत्यन्यत्रप्रदर्शनेना-
नुसन्धेयः, इति महाधिकारिभार्यादूषणाद्भार्यान्तरस्य वा रजस्व-
लाभावे तद्विषयवचनाभावाद्भोजोदर्शनरूपविघ्नापगमकाल एव कर्त्त-
व्यम् । म चोक्तः प्रभामखण्डे ।

संशुद्धा स्याच्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारौ रजस्वला ।

दैवे कर्माणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शूध्यति ॥

स्यत्यन्तरे ।

ऋतेऽहनि तु मम्याग्ने यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धन्तदा न कर्त्तव्यं कुर्यान्तत् पञ्चमेऽहनि ॥

अधिकारिभार्यान्तरयुक्तेन तदधिकारानपगमान्मुख्यकाल एव कर्त्तव्यं ।

इति मुख्यकालातिक्रमे कालाः ।

अथात्र कस्मिंश्चिच्छ्राद्धे प्रातःकालः । कस्मिंश्चित् पूर्वाह्नः कस्मिं-
श्चिन्मध्याह्नः कस्मिंश्चिदपराह्नो विहितः । मायङ्कालस्य निषिद्धः ।
अतस्तद्विवेकार्थं पूर्वाह्नादपराह्नो विशिष्यत इति । नन्वत्र श्राद्धवि-
षये पूर्वाह्नादपराह्नस्य वैशिष्यमात्रमुच्यते । न पुनरहः द्विधा विभज्य
पूर्वभागस्य पूर्वाह्नसंज्ञकत्वमिति । अथोच्यते । द्विधा विभक्तस्य
मासस्य भागौ पूर्वापरौ पक्षौ भवतः । तौ चात्र दृष्टान्तौकृतौ
समाख्यादह्नोऽपि द्विधाविभक्तस्य पूर्वापरयोर्भागयोः पूर्वापराह्न-
संज्ञकत्वङ्गमयत इति । तत्र वैशिष्यमात्रेण साख्यादह्नान्तलोप-
पत्तेः । सत्यं । तथाविभागात्तरानुपादानात् सर्वसाख्यानुरोधाच्च

विवक्षितविभागप्रतीतिर्जायते । तद्वाधो मा भृदित्येतदर्थमेवमभ्युप-
गन्तव्यं ।

इति त्रिधा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह इति मतं ।

अथ विषमैर्भागैश्चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह इत्यपरं ।
तथा च गोभिलः ।

पूर्वाह्नं प्रहरं साह्नं मध्याह्नं प्रहरं तथा ।

आ तृतीयादपराह्नं सायाह्नञ्च ततः परमिति ॥

अत्र सूर्योदयात् प्रभृति साह्नं प्रहरपरिमितं दिनभागं पूर्वोक्तम् ।
तदूर्द्ध्वं प्रहरपरिमितं मध्याह्नं । तदूर्द्ध्वं तृतीयप्रहरममाक्षिपर्यन्त-
मूर्द्ध्वं प्रहरपरिमितमपराह्नं । तदूर्द्ध्वं प्रहरमात्रं सायाह्नमाह्नरित्यर्थः ।

इति चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह इति मतं ।

अथ समविभागेः पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभागोऽपराह इत्य-
परमपि मतं ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

आदित्यस्त्वेव सर्वं षट्पथः । यदैवोदेत्यथ वमन्तो यदा मङ्गवोऽथ
पीप्पेो यदा मध्यन्दिनेऽथ वर्षा यदापराह्नोऽथ शरद्यदैवास्तमेत्यथ
हेमन्तः^(१) इति । एवं पञ्चदशमुहूर्त्तममितस्य दिवसस्य पञ्चधा विभागे
क्रियमाणं त्रिमुहूर्त्तपरिमिताः प्रातरादयः पञ्च काला भवन्ति ।
अत्र यद्यपि तस्मात्तु मध्यन्दिन एवाद्धोतेत्यनन्तरमेवाध्यायनस्याधा-
नमम्बन्धो मध्यन्दिनविधिः । शेषभूतया पञ्चधा विभागः श्रूयते ।
तथाहि प्रातरादिविहितैः कर्मभिराकाङ्क्षित-स्वकालपरिमाणज्ञाप-

(१) शतपथब्राह्मणे — काण्ड० २, अध्या० २, प्रपा० ९, सू० ८ ।

कतयोपजीव्यमानः सर्वकामसम्बन्धितां लभते । अतएवायन्त्रिमुहूर्त्तपरिमाणवयवः पञ्चधा विभागः साधारण्येनैव दृश्यते ।

तथा च प्रभामखण्डे ।

मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव च मङ्गलः ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः ।

मायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तोऽथ सर्वकर्मवद्दिष्कृत इति ॥

अतएव तत्कालविहितकर्ममात्रोपयोगितामस्य विभागस्याह पराशरः ।

लेखाप्रभृत्यादित्यान्मुहूर्त्तस्वय एव च ।

प्रातस्तु स स्यतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥

मङ्गलस्त्रिमुहूर्त्तोऽथ मध्याह्नस्तत्समस्ततः ।

ततस्त्वयो मुहूर्त्ताश्च त्वपराह्णो विशिष्यते ॥

पञ्चमोऽपि दिनांशो यः स मायाह्न इति स्यतः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तत् कुर्याद्विचक्षण इति ॥

उदयमानस्य भास्वन्मण्डलस्य रेखावत्प्रकाशमानः प्रथमोपलम्भयोग्यभागो 'लेखा' । 'आदित्यात्' आदित्योदयात् । तथाच लेखा-प्रभृत्यादित्योदयादारभ्य ये तत्र मुहूर्त्तास्तं प्रातःमंज्रा भवन्तोत्युक्तं भवति ।

उक्तं हि स्कन्दपुराणे ।

लेखाप्रभृत्यादित्यो त्रिमुहूर्त्तात्थितं तु वै ।

प्रातस्ततः स्यतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चम इति ॥

यद्यदेतेषु प्रातरादिकालेषु कर्म विहितं तत्तदेतेषु यद्योक्तेषु त्रिमुहूर्त्तपरिमितेषु कुर्यादित्यर्थः ।

अथ यथोक्तवचनप्रपञ्चमिताः पूर्वाह्नादिकालाः कल्पा एवोच्यन्ते । तत्र द्विधाहर्षिभागे भास्वन्मण्डालार्द्धांशनिरीक्षणदारभ्याष्टममुहूर्त्त-पूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः पूर्वाह्नः । त्रिधा विभागे लेखाप्रकाशात् प्रभृति षष्ठमुहूर्त्तावसानावधिः । चतुर्धा विभागे तत एवारभ्य षष्ठमुहूर्त्ततृतीयपादपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे तृदयादारभ्य षण्णमुहूर्त्तपरिमितस्य कालस्य पूर्वाह्नत्वं वक्तव्यं । तदा हि यौगिकीं वृत्तिं परिकल्प्य पूर्वाह्नशब्दस्यार्था वाच्यः । यद्यपि दिनाद्यस्य मुहूर्त्तषट्कस्य प्रातःमङ्गलात्मकसंज्ञादद्यावरेषोऽस्ति तथाप्यमौ नियोगविरोधीति न पूर्वाह्नसंज्ञानिवेशपरिपन्थितां प्रतिपद्यते ।

इति चतुर्विधपूर्वाह्नविवेकः ।

अथ मध्याह्नकल्पाः ।

द्विधाविभागे दिवसस्य मध्यमक्षणादभयता मध्याह्नविरहितकर्मप्रयोगपर्याप्ता मध्याह्नः । न चात्र विरुद्धसंज्ञान्तरनिवेशोऽप्यभ्युपेयः । त्रिधा विभागे षष्ठमुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तावसानावधिर्माध्याह्नः । चतुर्धा विभागे षष्ठमुहूर्त्ततृतीयपादेत्तरार्द्धादारभ्य दशममुहूर्त्तद्वितीयपादपूर्वार्द्धसमाप्तिपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे तु षष्ठमुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तसमाप्तिपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधमध्याह्नविवेकः ।

अथापराह्नकल्पाः ।

द्विधा विभागे अष्टममुहूर्त्तात्तरार्द्धादारभ्य पश्चिममन्थारम्भपर्या-

न्तोऽपराहः । त्रिधा विभागे त्रैकादशमुहूर्त्तादारभ्य पश्चिममध्याप-
र्यन्तः । चतुर्धा विभागे दशममुहूर्त्त-द्वितीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य द्वादश-
मुहूर्त्ताद्यपादावमानपर्यन्तः । पञ्चधा विभागे दशममुहूर्त्तादारभ्य
द्वादशमुहूर्त्तावमानपर्यन्तः ।

इति चतुर्विधापराहविवेकः ।

अथ मायाहकल्पाः ।

अथ मायङ्गालो द्विधा त्रिधा विभागे तत्कालविहितकर्मप्रयोग-
पर्याप्तोऽस्तमयात्पूर्वं कल्पनीयः । चतुर्द्धा तु विभागे द्वादशमुहूर्त्त-
द्वितीयपादादारभ्य सूर्यास्तमयावधिः । पञ्चधा विभागे त्रयोदश-
मुहूर्त्तादारभ्य सूर्यास्तमयं मायाह इति ।

एते च पूर्वोक्तादयो वक्ष्यमाणविनियोगानतिक्रमेण यथालाभं
शाच्याः । प्राणस्यतारतम्यक्रमेण च यो यं कालमपेक्ष्य सृष्टः स
तस्मात् प्रशस्ततरः । महावधिवचनेन महतः कालस्य पूर्वोक्तत्वे प्रमिते
तदेकदेशस्यापि प्रमितमेव पूर्वोक्तत्वं । यथा हिमवत्कुहरादारभ्य
पूर्वममुद्रमौञ्जो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गात्वे प्रमिते प्रमितमेव
तदन्तर्वर्त्तनः प्रवाहैकदेशस्यापि गङ्गात्वं । कथमन्यथा गङ्गायां क्षान्तं
कुर्यादपराह्णे पितृयजमाचरेदिति विहितस्य तदेकदेशेऽनुष्ठाने बिधेः
सिद्धिर्दृश्यते च । केचित्समुदायतदेकदेशयोः साधारणशब्दाः ।
यद्गमाचार्यैः ।

विन्दौ च समुदाये च तोयशब्दा यथेथ्यते ।

संमर्गिद्रव्यरूपत्वात्सूक्तं वाक्यं पदं तथेति ॥

अतोऽत्रान्तर्गतधिवचन-प्रमितपूर्व्याल्लैकदेशान्तरनिवर्त्तकत्वेन वा
स्वाभिधेयस्यापि प्राशस्यप्रतिपादनपरत्वेन चार्थवत्त्वं वक्तव्यम् । तत्राद्ये
पक्षे महावधिवचनानर्थक्यवाधौ स्यातां । अतोऽत्रान्तर्गतधिवचनं
प्रशस्ततरत्वार्थमिति निश्चयते ।

अथ कुतपकालाः ।

स्कन्द-वायुपुराणयोः ।

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कार्त्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं महाफलम् ॥

'कुः' पृथ्वीः तां, 'गोपतिः' सूर्यः, 'गोभिः' स्वकीयैः करैः,
'कार्त्स्न्येन' ममगां, यस्मिन् क्षणे 'तपति' उष्णां करोति, स कालः
कुतपो ज्ञेयः । तदनेन कुतपशब्दनिर्व्वचनं कृतं । निरूपितश्च कुत-
पोऽयमिति । सर्व्वच्छायामङ्गोचाद्विषममध्य एव हि सूर्यः कृत्स्नां
पृथ्वीं तपति, अतो दिवममध्यः कुतप इत्यंशमसौ निर्द्धारितो भवति ।
स च मुहूर्त्तपरिमितोऽपि स्वल्पमनुमन्त्रायोपचारवृत्त्या क्षणशब्देनेक्तः ।

उक्तं हि वायुपुराण एव ।

मुहूर्त्तात् मत्प्रमादूर्द्धं मुहूर्त्ताश्रवमादधः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयमिति ॥

प्रभामखण्डेऽपि ।

अङ्गोमुहूर्त्तां विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्ता यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

खड्गपात्रादिकं तु कुतपपदशक्यमध्याङ्गवाच्यवस्थितत्वात् पृथक्कर्तु-
मशक्यमिति मध्याङ्गप्रमङ्गादिहैव लिख्यते ।

कालिकापुराणे ।

ब्राह्मणाः कम्बलो गावो रुषाय्यतियथोऽपि च ।

तिला दर्भाश्च मध्याह्नः मर्च्यते कुतपाः स्मृताः ॥

प्रभामखण्डे ।

मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूष्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुम्भितमित्याहुस्तस्य मन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्य कुतपा इति विश्रुताः ॥

कौषीतकिना तु तथान्यः कालकम्बल इति पठितं ।

इति कुतपः ।

अथैतेषामपराह्लादिकालानां पार्ष्वणादिषु श्राद्धेषु त्रिनियोगः कथ्यते ।

तथाह शतातपः ।

आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकम् ।

मनुष्याह ।

पूर्वाह्ने मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्ष्वणं ।

एकौद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकमिति ॥

आह मार्कण्डेयपुराणे ।

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिणन्तु न सङ्गयेदिति ॥

अथ शुक्लपक्षे पूर्वाह्नान्तर्गते कुतपपूर्वाह्ने एव पार्ष्वणमेकौद्दिष्ट
वा श्राद्धमारम्भणीयं । कृष्णपक्षे त्वपराह्नान्तर्गते कुतपोत्तराह्ने एव ।

एतच्च वचनं पार्वणे कुतपस्य पूर्वार्द्धमेकोद्विष्टे तु परार्द्धं प्रापयितुं ।
 वैपरीत्येन हि पूर्वोपरार्द्धयोः मध्याह्नापराह्णे विध्यन्तरादेव प्राप्तः ।
 अथवा गुरुपतेत्यनेन तत्पत्तविरहितं दैविकं श्राद्धमुपलक्ष्य
 पूर्वोहो विधीयते । कृष्णपतेत्यनेन पितृकमुपलक्ष्यापराह्ण इति ।
 एवञ्च विध्यन्तराविवेधेनैव मध्याह्नतौ मध्याह्नापराह्णौ च बाधितौ
 न भविष्यतः । तत्रापराह्णस्य तावद्विनियोगो विविच्यते ।

शातातपः ।

दर्शश्राद्धं यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितं ।

अपराह्णे पितृणान्तु तत्र दानं प्रशस्यत इति ॥

यत्पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानरहिताग्निकर्तृकं स्वीगृहादिकर्तृकं वा
 दर्शश्राद्धं तत्रामात्रास्थायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्प-
 सुत्रकारोक्तापराह्णकालानुष्ठयपिण्डपितृयज्ञोत्तरकालत्वं विधेः, तदनु-
 मारेणैव विधा विभक्त्याह्णस्मृतौयभागा यथालाभमामन्थ्यं याह्यः ।
 तथाचाह मनः ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं तीर्णे राजनि शस्यते ।

वामरस्य तृतीयेंश नातिमन्थ्याममौपत इति ॥

तथा ।

पितृयज्ञं निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मामानुमासिकमिति ॥

नचैतद्वक्तव्यम् । “पितृयज्ञं निर्वर्त्य तर्पणाख्यं तु योऽग्निमान् ।
 पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्दुक्षये सदा” इति मत्स्यपुराण-
 वचनात्पञ्चमहायज्ञान्तर्भूततर्पणाख्यपितृयज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यकस्य न

पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमिति । तदनुरोधेनापराह्णग्रहणमिति ।

यत आह लौगाक्षिः ।

पलान्नं कर्म्म निर्वर्त्य वैश्वदेवञ्च सामिकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽम्वाहार्यकं बुध इति ॥

अतः पिण्डपितृयज्ञाद्बुद्धमनुष्ठेयस्य दर्शनाद्बुद्धस्य पितृयज्ञस्य समाप्त्यनुम ए नातिसन्ध्यासामीप्यपर्यन्तो वामरस्य तृतीयंशो याज्ञः ।

इत्यपराह्णकालविनियोगः ।

अथ पूर्व्राह्णकालविनियोगः ।

तत्र पूर्व्राह्णे दैविकं आहुतिमिति दत्तिकआहुताङ्गभूते पूर्व्राह्णे वक्त-
व्याभावादामआहुताङ्गभूतं प्रत्युच्यते । तत्र चामआहुतन्तु पूर्व्राह्ण इत्ययं
पूर्व्राह्णविधिर्द्विजकर्तृकामआहुतिविषय एव न पुनः शूद्रकर्तृकामआहु-
तिविषयोऽपीति कश्चिन्निश्चिकाय । स हि मन्यते, उभयकर्तृकामआहु-
तिविषयत्वे एकत्रापराह्णस्यात्यन्तिकं बाधं कृत्वान्यत्र पात्निकं निवेद्यमा-
मस्यैकत्र नित्यत्वमन्यत्र पात्निकत्वमिति वैशम्यमापद्यते ।

तथाहि ।

द्विजामआहुते तावदातिदेशिकस्यापराह्णस्यात्यन्तं बाधकृत्वा पूर्व्राह्णं
निवेद्येत् । पूर्व्राह्णोपदेशो भवत्वित्युपदेशस्यादेशाद्वलीयस्त्वेन ना-
तिदेशिकस्यापराह्णस्य पात्निकं बाधकृत्वा निवेद्येदिति । अतो शूद्रा-
मआहुते तूपदेशान्तरेण तुल्यबलत्वाद्दीपदेशिकस्यापराह्णस्य पात्निकं
बाधकृत्वा निवेद्येत् ।

अतोवैषम्यं । कथं पुनः द्विजामश्राद्धे अपराह्णं प्रातिदेशिकः, शूद्रामश्राद्धे चैपदेशिक इति । उच्यते । मुख्यं हि पार्श्वं ब्राह्मण-भोजनात्मकं नित्यं । तद्विजकरूपकर्तृविषयमेव न शूद्रकर्तृविषयं । तस्य ब्राह्मणभोजनात्मकश्राद्धनिषेधेन नित्यमेवामश्राद्धविधानात् । निषेधं बाधत्वापि यदि तत्र पक्वान्नविधिरपि निविशेत् तदा शूद्र-विषये निषेधबाधमापेक्षो द्विजविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्यते । तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकं यद्ब्राह्मणं यन्मन्त्रं पार्श्वं तद्विजकरूप-कर्तृविषयं नित्यञ्च । अनित्यन्तु द्विजानां पाकामश्रवादिनिष्पत्तवि-हितमामश्राद्धं । एवं च मत्स्यपराह्णप्रभृतयः प्रकृतावुपदिश्यमाना धर्मा ब्राह्मणभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवोपदेशतो भवितुमर्हन्ति नान्यस्य । द्विजकर्तृकामश्राद्धस्यापि नित्यानित्यमयोगविरोधात् । यथोपदिश्य-माना द्रोक्षणीयादयो धर्मा नित्यस्यैवाग्निष्टोमसंम्यस्य ज्योतिष्टोम-स्यापदेशतो भवन्ति । नानित्यस्यान्यस्यापि । यथा वा ऋयादयः सोमद्रव्यपाथस्य नित्यस्यैव ज्योतिष्टोमस्य, नानित्यस्य अन्यद्रव्यपाथ-स्यापि । किन्त्वनित्योऽतिदेशत एव भवन्ति । अतस्यानित्ये द्विजकर्तृ-कामश्राद्धेऽतिदेशत एवापराह्णः । शूद्रामश्राद्धस्य तु अनेमित्तिकत्वेन नित्यत्वाद् उपदेशत एवापराह्ण इत्यौपदेशिकः । पूर्वान्मन्त्रं सह तत्र विकल्पतो द्विजामश्राद्धत्वातिदेशिकत्वेन बाधते । अतश्चायं पूर्वोक्त-विधिः, एकत्र नित्योऽन्यत्र पान्तिक इत्येवंविधवैषम्याकुलोक्तः समे-कमेव विषयमाश्रयितुमर्हति । मत्सान्यस्य विकल्पदृष्टे शूद्रामश्राद्धं परिहृत्य द्विजामश्राद्धमेवाश्रयते । एवं च सति "मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः । आममात्रेण तत्रैव पित्रुणां दत्तमक्षयं"

इति वचनमत्रापराह्वानवादकं, साधारणेनैव^१ वचनेनाप्रायापरारह-
लाभात् । तस्माच्छुद्रामश्राद्धं कुतपोत्तरार्द्धात् प्रभृति प्रवृत्तेऽपराह्णे ।
द्विजामश्राद्धन्तु पूर्वार्ह इति ।

इति पूर्वार्हविनियोगः ।

अथ मध्याह्नविनियोगः ।

तत्र चैकोद्दिष्टन्तु मध्याह्न इत्यत्र यद्यपि मध्याह्नत्वेन षष्ठोपक्रमाः
पञ्च मूर्हर्त्ता एकोद्दिष्टकालत्वेनोपदिष्टास्तथापि कुतपस्थितिप्राग्गत्यात्
प्रयत्नेन कुतपेन श्राद्धारम्भं सम्पादयेत् ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मन्द्रीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विशिष्यते ॥

यथा कुतपे श्राद्धारम्भो विशिष्टस्तथा रोहिणे समाप्तिरप्येत्याह ।

गौतमः ।

प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारोहिणाद्बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्याय रोहिणन्तु न लङ्घयेदिति ॥

‘रोहिणं’ नवमो मूर्हर्त्तः । न लङ्घयेदित्येतदपि रोहिणान्तः-
समाप्तिप्रशंसार्थं । न रोहिणातिक्रमनिषेधार्थं । तस्यापि मध्याह्नत्वेना-
पराह्नत्वेन च श्राद्धाङ्गत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्प्रभृतिमूर्ह-
र्त्तपञ्चकस्य श्राद्धाङ्गत्वमुक्तं ।

मुहूर्त्तात् कुतपादूर्द्धं यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं ।

मुहूर्त्तपञ्चकं ह्येतत् स्वधाभवनमिष्यत इति ।

स्वधाभवनमित्यस्याभिप्रायः । स्वधाशब्दवतः पार्श्वणस्यैकोद्दिष्टस्य चायङ्गालो न पुनः स्वाहाशब्दवतो दैविकस्य नान्दोऽश्राद्धस्य वेति । तयोर्हि पूर्वोक्त-प्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तत्र प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्यायं प्रातःकालविधिः पुत्रजन्मनि-
मित्तकव्यतिरिक्तवृद्धिःश्राद्धविषयः । तस्य हि पुत्रजन्मरूपे निमित्ते
मति विधानात् । तदनन्तरमेवानुष्ठेयत्वे जन्मनश्चानियतकालत्वे
नियतकालत्वमेवावर्धयते । ननु निमित्तं विहितमपि श्राद्धं वैश्वान-
रौयस्वकालं प्रति किं नोक्तव्यते । उल्कर्षकारणाभावादिति जानीहि,
न त्वस्यागौचमुल्कर्षकारणं । न हि वैश्वानरौयंष्टिरागौचंदापनिवृत्त्यर्थ-
मुज्ज्वलिता ।
अथोच्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायं पितृकर्म च ।

प्रतिपण्डक्रियावर्जमागौचविनिवृत्तयं ॥

इत्यादिनिर्घन्तुगोधादुल्कर्ष इति ।

तत्र पुत्र जाते श्राद्धं कुर्यादितिर्निमित्तकविधिनिर्णयशास्त्रेण निघे-
धबाधकत्वात् । अस्मि च तत्काले नास्यगौचमित्येवमप्यगौचं वचन-
प्रपञ्चः ।

तत्र तावच्छ्राद्धलिखितौ ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

भृद्यस्तत्रैव जायन्ते तदहर्ष्वदयन्ति च ।
तस्मात् स दिवमः पुण्यः पितृणां प्रीतिवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥
तत्र दद्यात् सुवर्णन्तु भूमिं गां तुरगं रथं ।
कूत्रं वस्त्रञ्च माल्यञ्च शयनञ्चामनं गृहं ॥

हारीतोऽप्याह ।

जाते च कुमारे पितृणामामोदात्पुण्यन्नदहर्गति ।

‘पितृणामामोदात्’ अतिशयेन हर्षात्पत्तेः, ‘पुण्यं’ ‘पावनं’,
तदहः दानादेव । पुण्यस्य स काल इत्यर्थः । अत्र पुत्रजन्मदिव-
सस्याशौचदूषितत्वाभावात्तत्काल एव जन्मनिमित्तं श्राद्धं कर्त्तव्यं ।
नाशौचात्तरकालं प्रत्युत्कर्षणीयं । अत्र यद्यपि शङ्खादिवचने तदहः
पुण्यमिति प्रतिभाति तथापि शुश्रुनाभ्युच्छेदात् पूर्वमेवेति वेदितव्यं ।
तथा च हारीतः ।

प्राङ्नाभ्युच्छेदात् संस्कारपुण्यार्थान् कुर्वन्ति, नाभ्यामुच्छिन्नाया-
माशौचमिति । ‘संस्कारः’ जातकर्म । ‘पुण्यार्थान्’ गुडितस्मृतैस्स-
गाभृद्द्विरण्यवस्त्रधान्यादिदानानिति ।

मनुरप्याह ।

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयत इति ।

‘वर्द्धनं’ छेदः ।

जैमिनिरपि ।

यावत् न नश्यते नालं तावन्नाभेति सूतकं ।

क्षिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेय आह ।

अच्छिन्ननाभ्यां कर्त्तव्यं आहुं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमय वा नियतात्मभिः ॥

पुत्रजन्मन्यानाभिकर्त्तनात्पुण्यं तदहः । तत्र जातकर्मामआहुं
कथ्यात्, पात्राणि महिरण्डानि वा दद्यात्, प्रजापतये नाभ्यां
किन्नायामशौचं । अतो नालच्छेदात् पूर्वमेव आहुं एतच्च
नेमित्तिकत्वाद्वात्रापि कर्त्तव्यं ।

यदाह व्यामः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वति दानञ्चैव विशेषतः ।

नेमित्तिकन्तु कुर्वति स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

तथा ।

गृहणोद्गाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।

दानं नेमित्तिकं श्रेयं रात्रावपि न दृष्यति ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां मर्त्येण्यन्दत्तमत्तयमिति ॥

एतच्च तत्काले सूतकान्तरनिमित्ताशौचमन्निपाते मत्स्यपि
कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु मसुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्नान्कालिकौ शुद्धिः पूर्वशांतिनः शुद्ध्यति ॥

‘कर्तुः’ जातकर्मकर्तुः । पूर्वप्रवृत्तजन्माशौचनिवृत्तौ मर्त्यां च

कर्मणि गृह्यो भवतीत्यर्थः । यदि पुनरिदं तत्काले जातकर्मकर्तुर-
नुपपन्नः शवाशौचान्तरनिपाताद्वा न कृतं स्यात्तदा सतकानन्तरं
कस्मिंश्चिद्दिने प्रातःकाल एव कार्यं । ननु स्वकालात् परिभ्रष्टमिदं
किमिति कालान्तरे कर्त्तव्यं । न ह्युपरागादिकर्माणि निमित्तबन्धनानि
कर्माणि वा तत्कालातिक्रमेऽपि क्रियन्ते । सत्यमेवं । इदन्तु वचनात्
क्रियते ।

तथा च त्रिष्णधर्मान्ते ।

अच्छिन्ननाभ्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिरिति ॥

तत्राशौचोपरमोऽप्यस्य कालः । स तु नालच्छेदपूर्वकालामम्भ-
विनिबन्धनः । इत्येतत् कुतः । वैजवापायनतचनाद् वृमः ।

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतोत्कालञ्चदतोत् सतके भवेदिति ॥

इति प्रातःकालविनियोगः ।

अथ निघड्डकालाः ।

तत्र व्याघ्रपाद आह ।

स्मार्त्तकर्मपरित्यागो गार्होपन्यत्र सतके ।

श्रावकर्मणि तत्कालं यानं गृह्यमवाप्नुयात् ॥

राजसूतकादन्यस्मिन् सतके स्मार्त्तं श्राद्धादिकर्म न कुर्वीत ।
श्रावन्तु दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादि स्यात्वा मद्य एव कुर्यादित्युपगार्कः ।
स हि जननाशौचे राजसूतचन्द्रार्कमात्रात्पूर्वकाले च मृते सतक-
श्चप्रयोगोऽस्तौत्यभिप्रतीवं व्याख्यातवान् । अन्यथैवं व्याचक्षते । सतके

जन्माशौचे सर्व्वकर्मत्यागः कर्त्तव्यः । "म च गृहीतव्यं" म च
 राष्ट्रदर्शननिमित्तात्मककर्माणि विहायत्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने
 जन्ममरणाशौचयोर्द्वितीयव्याख्याने तु जन्माशौचं आहु न कर्त्तव्यमिति
 सिद्धं भवति । कर्मशब्दश्च प्रतपिण्डक्रियाव्यतिरिक्तकर्मोपपत्तयः ।
 तथा च पैठौनमिः ।

दानं प्रतिग्रहो ह्येव स्वध्यायः पिण्डकर्म च ।

प्रतपिण्डक्रियावर्जमाशौचं विनिवृत्तयदिति ॥

मनुशातातपौ ।

रात्रौ आहुं न कुर्वति रात्रौ कौर्त्तिता हि मा ।

मन्थयोरुभयोश्चैव सूर्यं चेवाचिरोदित इति ॥

रात्रौमि अस्याञ्जरन्ति बलवन्ति वा भवन्ति रात्रौमात्स्यते ।
 तस्यो हि रात्रौमिः आहुमवलुप्यते । पृथ्वापरयोरेपि मन्थयोः
 आहु न कर्त्तव्यं ।

मन्थयोःशानन्तु याजवन्त्य आहु ।

यद्यथा प्राक्तनो मन्था मुहूर्त्तद्वयमुच्यते ।

मा च मन्था विघटिका अन्नादपरि भास्यते इति ॥

सूर्यं चेवाचिरोदित इति यदुक्तं तसन्ध्यामसापकालस्योपलक्षणं ।
 तैनास्ममथमन्ध्यामसापोऽपि कालो लभ्यते । तदनेन प्रातःकाले एत
 पृथ्वमन्ध्या-तस्मापकालयोः प्रसक्तं यद्वाहुं निषिध्यते । अपराह-
 विहितञ्च पार्श्वेण पश्चिममन्ध्या-तस्मापकाले य प्रसक्तं निषिध्यते ।
 मध्यममन्ध्या-तस्मापकालयोस्म कृतपलात्रं कर्त्तव्यमिति ।

(१) मन्थयोरुभयोर्वापि म०

स्कन्दपुराणे ।

उपसन्ध्यं न कुर्वीत पिढपूजां कथञ्चन ।

स काल आसुरः प्रोक्तः आर्द्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

अनेन मन्ध्यामामीष्यनिषेधे सायङ्कालात् पूर्व्वं आङ्गारम्भसमाप्त्यो-
रसमर्थं प्रति मन्ध्याममीष्यतिरिक्तः सायङ्कालः सोऽनुज्ञातो भवति ।

यत्तु “सायाङ्गे त्रिमुहूर्त्तस्तु सर्व्वकर्म्मबहिष्कृतः” इति प्रभासखण्डवचनं,
चतुर्थे प्रहरे प्राप्ति आर्द्धं यः कुरुते नरः ।

आसुरन्तङ्गवेच्छार्द्धं दाता च नरकं व्रजेदिति च ॥

बौधायनवचनं ।

दिवसस्थान्तिमे भागे मन्द्रीभृते दिवाकरे ।

आसुरन्तङ्गवेच्छार्द्धं पिढणां नोपतिष्ठत इति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

प्रायः प्रान्त उपोष्यः स्थान्तिर्यदैवफलेषुभिः ।

मूलं हि पिढट्पृथं पैत्रं चोक्तं महर्षिभिः ॥

‘मूलं’ आरम्भः ।

नारदोपपुराणे ।

तिथिप्रान्तं सुराख्यं हि उपोष्यं कवयो विद्ः ।

पैत्र्यं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः ॥

निगमः ।

“पूर्वाह्निकामु चेच्छार्द्धं दाता च नरकं व्रजेत्” । इति हारी-
तवचनं तत् सायङ्कालात् पूर्व्वमेव आङ्गारम्भसमाप्तिसमर्थं प्रत्येव ।

आह व्याघ्रपात् ।

विधिज्ञः अद्दयोपेतः सम्यक् पात्रे नियोजकः^(१) ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति ॥

‘रात्रिः’ सन्ध्या । सन्ध्यातत्समौपकालनिषेधस्यापवादमाह
विष्णुः ।

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं आहुं खलु विषत्तणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि श्याद्राहुदर्शनमिति ॥

‘राहुदर्शनं’ सन्ध्यापरागः ।

इति निषिद्धकालाः ।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकालाः

तत्राह गार्ग्यः ।

प्रत्यक्षप्रवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत् ।

आर्शासमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म्म चेत् ॥

शोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेव तु ।

आर्शासविनिवृत्तौ चेत् पुनः संष्क्रियते मृतः ॥

संशोधैव दिनं याज्ञमूर्द्धं संवत्सराद्यदि ।

प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं ।

रुष्णापलद्य तत्रापि वर्जयेत्तु दिनक्षयम् ॥

इह द्विविधः प्रेतसंस्कारः । एकः प्रत्यक्षप्ररीरस्य । प्रतिहृतेरपरः ।

तत्र प्रत्यक्षप्ररीरसंस्कारे शुभाशुभदिनपरीक्षावकाशः । प्रतिहृति-

(१) सम्यक् पात्रेऽभियोजक इति ख० ।

संस्कारस्य तु त्रयः कालाः । आशौचमध्ये, संवत्सरागतः, संवत्सराद्दहि-
र्याति । तत्राशौचमध्ये प्रतिकृतिसंस्कारः मति मस्मन्ने वक्ष्यमाणति-
थितनत्रादिवर्जिते काले विधीयः । यदा तत्राशौचाद्दहिः संवत्सरमध्ये
प्रतिकृतिसंस्कारस्तदानीं वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भकालशोधनमवश्यं कार्यं ।
संवत्सराद्दहिरपि क्रियमाणे तस्मिन् शोधनीय एव कालः । किन्तु
तत्रोत्तरायण-रूपणपत्नौ मस्याद्यमानौ गुणोत्तरो भवतः । दिनत्रय-
दिनन्तु सर्वत्र वज्रगोचरं ।

मर्गौचः ।

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

तत्र आहुं न कुर्वीति गृही पुत्रधनत्रयात् ॥

प्रतिपत् षष्ठ्येकादशी च नन्दा । 'भार्गवदिनं' शुक्रवारः । कृत्ति-
का-पुनर्वसुत्तराफाल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वभाद्रपदाख्यानि
नक्षत्राणि 'त्रिपुष्कराणि । आहुशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता ।
नन्दादिस्त्रय मध्ये दृष्टतमान्याह म एव ।

एकादश्यान्तु नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।

नभस्यस्य चतुर्दश्यां कृत्तिकाम् त्रिपुष्करे ॥

अत्र आहुं न कुर्वीतित्यनुषङ्गः । सिनीवाल्यां भृगोर्दिन इति
मस्मन्धः ।

महाभारते ।

नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्रये च भारत ।

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥

जन्मनक्षत्रमत्र आहककर्तुः । 'प्रौष्ठपदयोः' भाद्रपदादये । 'आ-
श्रेयं' कृत्तिका । 'दारुणानि' आर्द्रा-शेषा-ज्येष्ठा-मूलानि । जन्मनक्ष-
त्रात्पञ्चमं चतुर्दशं त्रयोविंशच्च 'प्रत्यरं' ।

ज्योतिःपराशरः ।

माधारणध्रुवोद्यमैत्रेषु न शस्यते मनुष्याणां प्रेतक्रिया कथञ्चित्
पुष्करे यमस्त्राधिष्ठे च ।

'माधारणे' कृत्तिकाविशाखे । 'ध्रुवाणि' उत्तरात्रयं रोहिण्यस्य ।
'उद्याणि' पूर्वात्रयं भरणी मघा च । 'मैत्राणि' मृग-वित्रानुराध-
रेवत्यः । त्रिपुष्कराणुकानि । 'यमस्त्राधिष्ठं' धनिष्ठा । मृग-चित्र-
योर्मैत्र्यु उक्तत्वात् ।

वाराहपुराणे ।

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्यं त्रयोपाते वैष्टेन परिघे तथा ॥

करणे विष्टिमंजं च शनैश्चरदिनेषु च ।

त्रयोदश्यां त्रिंशदण जन्मतारात्रये तथा ॥

उत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकेनविंशच्चति जन्मतारात्रयं ।

आह काश्यपः ।

भरण्यार्द्रा मघाशेषा मूलं त्रिचरणानि च ।

प्रेतकृत्येऽतिदुष्टानि धनिष्ठाद्यस्य पञ्चकं ॥

फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुराधा पुनर्वसुः ।

द्वे आषाढे विशाखा च भानि द्विचरणानि च ।

एतानि किञ्चिदुष्टानि वर्जयेत्सति मन्त्रवे ॥

तदेवमेषु प्रतकृत्यमात्रस्य प्रतिषंधे प्राप्ते क्वचिदपवादमाह
गाभिलः ।

नन्दायां शुक्रवारे च चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।

एकादशप्रभृतिषु नैकोद्दिष्टं निषिध्यते ॥

‘त्रिजन्मानि’ जन्मतागत्रयं ।

वैजवापः ।

प्रेतस्य भाक्षाद्ग्रहस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।

नक्षत्रतिथिवारादि श्लाघनीयं न किञ्चन ॥

युगमन्वादिमंक्रान्तिदर्शं प्रतक्रिया यदि ।

देवादापतिता तत्र न नक्षत्रादिश्लाघनं ॥

इति प्रतक्रियासु निषिद्धकालाः ।

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालाः ।

तत्राह पुलस्तकः ।

अथनद्वितये आहुं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्व्यासु पिण्डनिर्व्वपणादृते इति ॥

एतेषु कालेषु आहुं ‘पिण्डनिर्व्वपणादृते’ पिण्डदानं विना कर्त्तव्य-
मिति ।

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च ।

आहुं कार्यन्तु शुक्रायां मङ्ग्लान्तिविधिना नरैः ॥

अत्र मङ्ग्लान्तिस्वित्यनेनैवाद्यनादौ नामपि स्नाभे पुनस्तदभिधानं
तत्कालकृतस्य पिण्डदानस्यातिनिन्दितत्वद्योतनार्थं । मङ्ग्लान्तिविधिने-

त्यनेन पिण्डदानराहित्यमुक्तं । वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं सर्व-
युगाद्युपलक्षणं । युगादिषु च सर्वास्त्विति पुलस्त्यवचनात् ।
ब्रह्मपुराणे ।

अयनदितये आङ्गं विषुवद्वितये तथा ।
सङ्क्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्व्वपणादृते ॥
वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य तु ।
आङ्गं कार्यन्तु शुक्रायां सङ्क्रान्तिविधिना नरैः ॥
चयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि ।
आङ्गं कार्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥
यदा च ओत्रियांऽभ्येति गेहं वेदविदग्निवित् ।
तेनैकेन तु कर्त्तव्यं आङ्गं विषुवदुत्तमं ॥

‘विषुवतो विषुवच्छाद्वात् उत्तमं’ अष्ट । ओत्रियागमननिमित्तक-
मपि आङ्गं प्रायःपाठादपिण्डमेव भवितुमर्हति ।
वृहत्पाराशरः ।

युगादिषु मघायाञ्च विषुवत्ययने तथा ।
भरणीषु च कुर्व्वीति पिण्डनिर्व्वपणं न हि ॥
मघायुक्तां भाद्रपदापरपत्रत्रयोदशौमधिशत्य देवोपुराणे ।
तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।
अत्रे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्ज्येत ॥

‘तत्रापि’ भाद्रपदापरपत्रत्रयोदश्यामपि, ‘पितृदेवते अत्रे’ म-
घानक्षत्रे जाते सति, ‘महतौ’ आङ्गलक्षणा पूजा कर्त्तव्या । स तु कर्त्ता
‘ज्येष्ठपुत्रवान्’ जीवत्प्रथमपुत्रश्चैवेत् तर्हि तत्र आङ्गं कुर्व्वम् पिण्ड-

प्रदानं वर्जयेत् । पिण्डरहितं आहुं कुर्यादित्यर्थः । ज्येष्ठपुत्रीत्यनेन
मघाकालिकस्य त्रयोदशीकालिकस्य उभयसमवायकालिकस्य च
पिण्डदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकत्वलक्षणो दोषः सूचितः ।
तत्र च महाभारते ।

सङ्क्रान्तावुपवासेन^(१) पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यतीति ॥

ज्योतिःपाराशरः ।

विवाहे विहिते मामांस्यजेयुर्दादशैव हि ।

सपिण्डाः पिण्डनिर्व्वापं मौञ्जीबन्धे षडेव हि ।

अस्यापवादः ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।

यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।

कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्व्वपणं सदेति^(२) ॥

सृष्टुश्चातातपः ।

पिण्डनिर्व्वापपरहितं यन्तु आहुं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरंस्तु न लुप्यते ।

अन्वय-दक्षिणा-स्वस्ति-सौमनस्यं यथास्वितम् ॥

इति पिण्डदाने निषिद्धकालाः ॥

अत्रेदं विचार्यते । सपिण्डीकरणोत्तरकालिकानि मृताहापरपत्न्यामा-
वास्याष्टका-व्यतीपात-सङ्क्रान्त्युपराग-युगमनुकन्यादि-गजच्छायादि-

(१) संक्रान्तावुपरागेति ग० ।

(२) सुत इति ख० ।

युक्तानि आहुतानि प्रतिकालं भिद्यन्ते न वेति तदर्थमिदं विचार्यते । किं कालयुक्तानि वाक्यानि कर्मात्पत्तिविधय उतोत्पन्ने कर्माणि कालस्य विधय इति । तत्र यद्यपि गुणविधाने भावार्थे विधिः वाक्यार्थविधिस्यात्पाद्यते तथापि विशेषणे विधिश्चक्रिसंक्रमात् साधवाच्च गुणविधय एवेति न कर्मभेदमापादयन्ति । अतः कर्मैक्याद्-युगपद्वाविष्वपि वैकल्पिकेषु क्वचिदेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानं न सर्वस्मिन् । कुतस्तु युगपद्वाविषु पृथगनुष्ठानमिति कालममवाये सङ्गदेकमेव आहुं कर्त्तव्यमिति । नहि कस्यचित्कालरूपगुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः सम्भता । या तु मायंप्रातरादिकालानुरोधेन होमावृत्तिः सा तत्कालावच्छिन्नजीवनरूपनिमित्तावृत्त्यति ।

अत्रोच्यते । यत्र शुद्धोत्पत्तिः सन्निधावस्ति तत्र गुणयुक्तेषु वाक्येषु तत्प्रत्यभिज्ञानाद्गुणमात्रविधिर्भवति । अत्र तु शुद्धोत्पत्त्यभावाद्गत्या विशिष्टविधौ गौरवाद्यदोषः । शुद्धोत्पत्तिकल्पनायान्तु सर्वत्र विशिष्टविधिभेदेन क्वचिद्गुणाद्भेदः स्यात् । अतो विशिष्टविधित्वात् प्रतिकालं आहुभेदः । निमित्तत्वाच्चोपरागादीनान्नाद्भेदे स्पष्टो भेदः । अतस्तत्कालागमने तत्तच्छ्राद्धमनुष्ठेयमिति स्थितम् ।

अयेदानो कालममवाये निमित्तममवाये च सन्दिह्यते । किं तदा तत्तत्कालिकानां तत्तन्निमित्तकानां आहुतानां मध्ये किञ्चिदेकमेवानुष्ठेयमुत सर्वानि पृथक् पृथक् । अथ तन्त्रेणेति । तत्रैकदिनेऽनेक-आहुनिषेधात् किञ्चिदेकमेवेति प्राप्त उच्यते ।

एककाले गतायुनां बह्वनामथवा द्वयोः ।

तन्त्रेण अपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥

इति भ्रूणा समानेऽप्यहनि नानानिमित्तानामनेकेषां^(१) आद्धानामनुष्ठानस्योक्तत्वात् “द्वादशाहः प्रशस्यते” इत्यादौ नानानिमित्तकानां प्रेतआद्धानामेकस्मिन्नेवाहनि अनुष्ठानस्य व्युत्पादितत्वात् “नैकः आद्भुद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुचचित्” इति अस्य निषेधस्य अद्वा-जडारभ्यमाणैकनिमित्तआद्भुद्विद्विषयत्वे स्थिते सर्वाण्यपि पृथगनुष्ठेयानौति पक्षो गृह्यते । यत्तु देशकालकर्त्तव्यादिशेषग्रहणाभावेनाग्नेयादियागाङ्गानां प्रयाजादीनां तन्त्रमनुष्ठानमुक्तं तदेकप्रयोगविधिगृह्येतेष्वङ्गेष्वेवाचितं न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वपि । यस्तु काम्यापूर्वार्थमनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोर्मित्यापूर्वप्रसङ्ग उक्तः सोऽपि कर्मैक्ये वक्रमुचितः । यावेव ह्याग्नेयादिममुदायौ काम्यापूर्वार्था तावेव नित्यापूर्वार्था उत्पत्तिवाक्यैक्यादवगमात् । यस्तु तत्र भेदव्यवहारः स कामरूप-निमित्तरूपोपाधिसम्बन्धनिबन्धनप्रतीतिकारुक्त्वस्याभेदाश्रयो न वस्तुभेदाश्रयः । अपूर्वभेदस्तु वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतस्यायमौपाधिकोऽप्यपूर्वभेदानुनिष्पादौति कृत्वा भेदलक्षणे विचारितः । ननु तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोपाधिभेदोपरागप्रतीतिभेदनिबन्धनो वास्तवोऽपि यागदानहेमभावनानां भेदः प्रतिपादितः । सत्यं । किन्तु प्रकृत्यर्थापरागप्रत्यायितो भेदस्तत्र बाधकाभावाद्वास्तवोऽङ्गीकृतः । प्रकृतेस्तत्पत्तिशास्त्रैकत्वापादितकर्मैक्यप्रतिरूपबाधकसङ्गावाद्वास्तवः ।

अतोऽत्र कर्मैक्यात्काम्यापूर्वार्थमनुष्ठिताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां

(१) भिन्ननिमित्तानामनेकेषामिति ग० ।

नित्यानुष्ठानसिद्धौ न पृथक् अनुष्ठानं क्रियते । भिन्ने तु कर्मस्थान्या पूर्वस्थान्येनामिद्वेस्तदर्थमन्यस्याप्यनुष्ठानमिति । अस्तु वाच कसिद्वास्तवो ऽपि सूक्ष्मः कर्मभेदः । स तु भेदान्तरेभ्यो विलक्षणः । न स्वसामान्याभ्यगतं किमप्यन्यार्थयितुमर्हतीति ।

अत्रोच्यते । कर्मभेदेऽपि देशकालकर्त्राद्येकत्वे सहस्रदनुष्ठानेन सर्वकर्मसिद्धिर्युगपदेव सर्वापूर्वनिष्पत्तिर्जायते । न गृह्यते हि तदा विशेषः, इदं निष्पन्नं नेदमिति । अभ्युपगतञ्च यागभेदेऽपि देवतैक्ये तन्वमनुष्ठानं । साम्राज्ये स्वप्नदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवमित्यत्र युगपदनेकामेध्यदर्शनरूपनिमित्तसमवाये प्रतिनिमित्तं आरम्भं मनो द्रिष्टं चतुरित्येतन्मन्त्रजपरूपनैमित्तिकावृत्तौ प्राप्तायां विशेषग्रहणाभावात् सहस्रैमित्तिकानुष्ठानमिति चैकदेशे स्थितम् ।

अतः आहुनिमित्तसमवाये कालसमवाये च देशैक्ये च कर्त्रैक्ये देवतैक्ये च विशेषग्रहणाभावात्तन्त्रेण सर्वत्राहुकालानुष्ठानं कर्तव्यमिति । एवञ्च सति संक्रान्तिनिमित्तकसमवायास्यानिमित्तकं स्पृतापातनिमित्तकान्येतानि तन्त्रेण करिष्य इति महान्यं कुर्यात् ।

इति कालसमवायनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिगजश्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसकल-

विद्याविश्वारदसकलश्रीकरणाधिपतिपण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे आहुकल्पे आहुकाल-

निरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

यत्सारस्वतनिर्झरव्यतिकरप्रारम्भपुरोष्मिषु
आध्यन्ते घनमीनकच्छपकुलस्यर्द्धानिबद्धादराः ।
आघ्राय-सृति-नीति-शान्तनिकराः सोऽयं विधनेऽधुना
आद्धे योग्य-तदन्यविप्रकथनं हेमाद्रिमन्वीश्वरः ॥

अथ ब्राह्मणा निरूपयन्ते ।

अत्र देशकालानन्तरं आद्भुप्रयोगे निरूपणीये हविःप्रसेपाधिक-
रणभृताहवनीयम्यानीयानां प्रथममप्याद्यत्वात् द्रव्यादिभ्यः पूर्व्वं
निरूपणं क्रियते । तत्र चतुर्भिर्गपि वर्णैः क्रियमाणेषु आद्धेषु
ब्राह्मणानामेवामन्त्रणीयत्वेन विहितत्वात् त एव नियोज्याः ।

तत्र ब्राह्मणप्रशंसा ।

तत्र तैत्तिरीयश्रुतिः । यावर्ताव देवतास्ताः सर्व्वा वेदविदि ब्राह्मणे
वमन्ति । तस्माद् ब्राह्मणभ्यां वेदविज्ञो दिवे दिवे नमस्कृत्यान्नाश्रीलं
कीर्त्तयेत् । एता एव देवता एव प्रीणातीति । नमस्कारोऽत्र
पूजापलक्षणार्थः ।

अतपयश्रुतिरपि । इया वै देवाः । देवा अर्हव देवा अथ ये
ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां देधा विभक्त एव
यज्ञ आजतय एव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां
शुश्रुवुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति दक्षिणाभिर्मुन्य-

देवान् ब्राह्मणांश्चुश्रुवुषोऽनुचानांस्त एनमुभये देवाः प्रीताः सुधायां
दधतीति ।

भविष्यत्पुराणे ।

ब्राह्मणा दैवतं भूमौ ब्राह्मणा इति दैवतम् ।

ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति भूतं किञ्चिज्जगत्त्रयं ॥

अदेवं दैवतं कुर्युः कुर्युर्देवमदैवतम् ।

ब्राह्मणा हि महाभागाः पूज्यन्ते सततं द्विजाः ॥

ब्राह्मणेभ्यः समुत्पन्ना देवाः पूर्वमिति श्रुतिः ।

ब्राह्मणेभ्यो जगत्सुखं तस्मात् पूज्यतमा द्विजाः ॥

एषामश्रन्ति वक्रं देवताः पितरन्त्या ।

श्रयश्च तथा नागा किम्भूतमधिकं ततः ॥

याज्ञवल्करः ।

तपस्तप्त्वा सृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तयः ।

तप्यथ पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥

सक्यपुराणे ।

नास्ति विप्रमसौ देवो नास्ति विप्रमसौ गुरुः ।

नास्ति विप्रात्परः शत्रुर्नास्ति विप्रात्परो विधिः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे भगवदाश्रयम् ।

ब्राह्मणे, पूजितेर्नित्यं पूजिताऽहं न भणयः ।

निर्भक्तिंतेषु निर्भक्त्यस्तेरहं सर्वकर्म्मसु ॥

(१) शतपथब्राह्मणे का० २, प्रपा० १, अध्या० २, सू० ६ ।

(२) येषामश्रन्तीति ख० ।

विप्राः परागतिर्मह्यं यस्तान् पूजयते नृप ।

तमहं स्वेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ॥

स्कन्दपुराणे देवीं प्रति ईश्वरवचनम् ।

श्रुतीनामाकरा ह्येते रत्नानामिव सागराः ।

विप्रा विप्राधिपमुखि पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

“विप्राधिपमुखि” चन्द्रमुखीति देव्याः सम्बोधनम् ।

यत्र वेदविदो विप्रा न प्राश्नन्त्युत्तमं हविः ।

न तत्र देवा देवेशि हविर्ग्रन्ति^(१) कर्हिचित् ॥

अपि नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनलः शिखी ।

तत्कर्म्म नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः ॥

येषां प्रसादात् सुलभमायुर्धर्मः सुखं धनम् ।

श्रीर्यशः स्वर्गवामस्य तान् विप्रानर्चयेद्बुधः ॥

इति ब्राह्मणप्रशंसा ।

अथ ब्राह्मणलक्षणम् ।

अत्राङ्गराचार्याः ।

ब्राह्मणत्वजात्याश्रयो ब्राह्मण इति । अत्र यद्यद्युपदेशानपेता-
क्षिप्तमिपातमात्रानुभवनीय-क्षत्रियवैश्यादित्यावृत्त-ब्राह्मणत्वाभिमता-
व्यक्तिमात्रानुवृत्त-द्रव्यगुणकर्म्मसंस्थानादिकृत-वैलक्षण्यभावान्मन्यत्वा-
वान्तरसामान्याभिव्यञ्जक-स्थूलतरकारणामश्वस्तयापि विग्रहमा-
तापित्सन्ततित्रलोपदेशमापेक्ष-बुद्धि विशेषमसुद्धासित-सूत्रतरमौशो-
ख्याद्यात्मक-ब्राह्मणत्वाभिव्यञ्जकसम्भवः परौलकापरोक्षकमाक्षिको-

(१) येषामग्रन्तीति ख० ।

ऽस्त्येव । अभ्युपगतश्च रक्षादावुपदेशमापेक्षोऽपि सामान्याभिव्यञ्जका-
वभामः सर्वैः । ननु विशुद्धमातापितृमन्तिजत्वं नाम ब्राह्मणजा-
तीयमातापितृजत्वमेव तथा चापदेशे ज्ञप्तिप्रतिबन्धकमन्योन्याश्रयत्व-
मापद्यते । उपदेशार्थज्ञानाधीनं ब्राह्मणत्वज्ञानं ब्राह्मणत्वज्ञानाधीन-
मुपदेशार्थज्ञानमिति । मैवं । अयमत्रोपदेशार्थः । ब्राह्मणत्वमामा-
न्यवान् ब्राह्मणः । ब्राह्मणत्वव्यवस्थापकन्तु तज्जन्यत्वमिति । ननु
तर्हि यत्र ब्राह्मणैकजन्यत्वं व्यवतिष्ठत इत्येवविधे व्यवस्थापकोपदेशं
व्यवस्थापकधर्मगर्भकितस्य ब्राह्मणत्वस्य व्यवस्थाज्ञानाभावात्तथाभूतस्य
व्यवस्थाज्ञानसाधनत्वाम्भवादन्योन्यात्माश्रयानवस्थाद्यापातः । मैवं ।
अन्तु नाम व्यवस्थाज्ञापकत्वान्योन्याश्रयादिकं कारकहेतुत्वं तु न तस्य
प्रसङ्गः । मत्तामात्रेण कारकत्वात् । कारकस्य चायमुपदेशः । न ज्ञाप-
कस्य । तदेवं व्यवस्थाकारकोपदेशानन्तरं ब्राह्मणत्वाभिव्यञ्जकपूर्व्याक-
धर्मविशेषावभामकर्ता ब्राह्मणत्वमामान्यावगमोऽस्त्येव । नन्तुं भती-
दृश्विधोपदेशश्रवणवती नरस्यादृष्टचरमविज्ञातकुलनामानमुपलक्षि-
ताचारवैषम्यं ब्राह्मणपुरुषमुपलभ्यात्तिमन्निपातमात्रेण निर्व्यचि-
कित्वा ब्राह्मणत्ववृद्धिरुत्पद्यते । तथा च प्रश्नपर्याप्तं न स्यातां ।
अथ ब्राह्मणत्वव्यवस्थापकस्य विशुद्धमातापितृमन्तिजत्वत्वत्वस्या-
पाधः तद्व्यक्तिनिष्ठतयानवगमात्तद्गतसामान्यानभिव्यक्तिः, तर्हि व्यवस्था-
पकस्यापाधः ज्ञापकत्वापाते मति इतरेतराश्रयादियमव्यतिवर्तमेव ।
मैवं । उपदेशदशातिक्रान्तिमिदं लिङ्गत्वेन कारकस्य ज्ञापकत्वमदृष्ट-
मेव । अत्रोच्यते । अनादाविह संसारं दुर्गारे मकरश्रेजे कुले च
कामिनीमूले का जातिपरिकल्पनेति । तत्र प्रतिकूलं कुलाभिमान-

भिः पुरुषैस्तादृग्विधाभिः स्त्रीभिश्च रक्ष्यमाणानि कुलान्युपभ्रुतान्ये-
वानुवर्त्तमानानि दृश्यन्ते । प्रपञ्चितस्यायमर्थस्तेषु तेषु शास्त्रेष्वित्युप-
रम्यते । न च यजन-याजनाध्ययनाध्यापन-दानप्रतिग्रहाचारसम्बद्धि-
मा-सत्य-शौचादिमन्त्रत्वं ब्राह्मणलक्षणं । अस्य हि याजनाध्यापनप्रति-
ग्रहादीनामन्यतमवैकल्येऽपि अध्ययनयजनदानादिमात्रमङ्गावे ब्राह्म-
णजातीये ब्राह्मणव्यवहारस्यानुपभ्रवान्न समुचितस्य लक्षणत्वं । न
चाममुचितस्य, त्रिविधादिषु सत्त्वात् । न च याजनाध्यापनप्रतिग्रहमसुष-
यस्य ब्राह्मणलक्षणत्वं । प्रतिग्रहवर्जनप्रतवनोऽप्रतिषिद्धव्रते ब्राह्मणत्वं
न स्यात् । एतत्त्रयवतः त्रिविधत्वेनाभिमतस्य च ब्राह्मणत्वं स्यात् ।
किञ्च वृत्त्यर्थं ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्याजयेदध्यापयेदिति ब्राह्मणस्य
मतः प्रतिग्रहादयो विहिताः । पयाङ्गाविनो न पूर्वमिद्धब्राह्मण-
संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं भवितुमर्हन्ति, पूषवदिति चेन्न । अनन्यगति-
न्यायलभ्यानामर्थानामन्यगतिमदर्शविषयत्वाभावात् ।

यत्तु वक्रिपुगणे वृत्तान्येव ब्राह्मणलक्षणमित्युक्तं ।

न जातिर्न कुलं राजन् न स्वाध्यायः श्रुतं न वा ।

कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव हि कारणं ॥

किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।

हमथः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

नैकमेकान्ततो याद्यं पावनं हि विश्राम्यते ।

वृत्तमन्विष्यतां तात रत्नोभिः किं न पद्यते ॥

वज्रना किमधीतेन ऋष्येव दुरात्मनः ।

तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति ॥

कपालम्यं यथा तोयञ्चन्द्रे च यथा पयः ।
 दूष्यं स्यात् स्थानदोषेण वृत्तहीनं तथा श्रुतं ॥
 चतुर्विंशोऽपि दुर्वृत्तः शुद्धद्रादन्पतरः स्मृतः ।
 तस्माद्विद्वि महाराजं वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ॥
 सत्यं दमस्तपोदानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः ।
 वृश्चन्ते यत्र राजेश्च स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

यस्य ब्रह्माण्डपुराणे उक्तम् ।

जातकर्मादिभिर्धन्यं संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
 वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मास्त्रवस्थितः ॥
 सत्यवाक् विघमाशौ तु शीलवांसु गुरुप्रियः^(१) ।
 सत्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ।
 तपःश्रुते च योनिस्थाप्येतत् ब्राह्मणकारणं ॥
 सत्यं दानं तपोहोम आनृशंस्यं क्षमा मृणां ।
 नपस्य वृश्चन्ते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

‘षट्सु कर्मासु’ यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिप्रहेषु ।

‘विघमाशौ’ “श्वश्रभोजनौयातिथिप्रभृतिभुक्ताविघ्नभोजौ ।

तथा च व्यामः ।

देवेभ्यस्य पितृभ्यस्य श्वश्रुभ्योः तिथिभिः सह ।

दत्त्वा शिष्टान्तु योभुङ्क्ते तमाहुर्विघमाशिनमिति ॥ ,

यस्य यम-शातातपाभ्यासुक्तं ।

(१) शौचाचारे स्थितः सम्यक् विघमाशौ गुरुप्रिय इति ग० ।

तपो धर्मो दया दानं सत्यं ज्ञानं श्रुतिघृणा ।

विद्या विनयमस्तेयमेतद्ब्राह्मणसङ्गणं ॥

यच्च वसिष्ठेनोक्तं ।

योगक्षपो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं घृणा ।

विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणसङ्गणं ॥

यत्र सन्नं न वासन्नं नाश्रुतं न वज्रश्रुतं ।

न सुव्रतं न दुर्वृत्तं वेदे कश्चित्स ब्राह्मणः ॥

यच्च यमेनोक्तं ।

अहिंसानिरतो नित्यं जुहुमानो जातवेदसं ।

स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा सैव^(१) श्रुतानुगा ।

असन्निभार्यमर्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

आग्निषोर्थाथी^(२) पूजाञ्च प्रसङ्गास्तु करोति यः ।

नितृन्नो स्त्रोभमोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

‘आग्निषः’ आग्नीर्ष्यादान् । ‘अर्थाथी’ धनलाभाय । ‘पूजां’ सत्क्रियां, देवतापूजां वा । ‘प्रसङ्गाः’ तास्ताः प्रस्तावनाः, तेषु तेषु विषयेषु आसक्तीर्ष्या ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशस्य दया घृणा ।

दृश्यन्ते यच्च लोकेऽस्मिन् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

‘घृणा’ कुत्सितविषये विवादः । तदेतत्सर्वं न ब्राह्मणत्वजा-

(१) यस्येति ख० ।

(२) आग्निषोर्थाथीचेति ग० ।

तिनिराकरणेन ब्रौह्मण्यत्वादेरेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रतिपा-
दनपरं, किन्तु स्वयंकथ्यभोक्तृत्वादेतापादकब्राह्मणगतप्राब्रह्मप्रतिपाद-
नपरं । अपन्नवोऽन्वे गोऽन्वेभ्यः, पन्नवो गोअन्वा इत्येतद्यथा गोऽन्वेभ्यः
प्राब्रह्मप्रतिपादनपरं ।

अतएवाह बौधायनः ।

विद्या तपस्य योनिश्च एतद्ब्राह्मणसंज्ञकं ।

विद्यातपोभ्यां यो ह्येनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

इति विद्यादियुक्तं स्वयंकथ्यार्थप्रशस्तब्राह्मणसंज्ञकं । विद्यादि-
रहिते तु यद्ब्राह्मणत्वं तद्ब्राह्मणत्वरूपजातिधोममात्रमित्यर्थः ।
'जातिब्राह्मण एव' इत्यत्र जात्यैव स ब्राह्मण इत्यन्वयविग्रही ।
अतएव विद्यादियोगो ब्राह्मणानां पात्रत्व एव स्मृतिपुराणेषु हेतुरक्तो
न ब्राह्मणशब्दप्रवृत्ताविति ।

इति ब्राह्मणसंज्ञकं ।

अथ पात्रोभूतब्राह्मणसंज्ञकं ।

याज्ञवल्क्यः ।

न विद्यया केवलतया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितं ॥

अङ्ग-स्मृति-पुराण-न्याय-मौमांसासहिता वेदा विद्या ।

तपोलक्षणमाह देवलः ।

अथ तपोविधिं व्याख्यास्यामः । तद्यथा ब्रह्मोपवास-निर्गमैः ब्रह्म-
रोत्नापनं तप इति । ब्रह्मादीन्वपि तेनैव दर्शितानि । तत्र ब्रह्मण्ये
सत्यवचनं मधुमांसवर्जनं मौनमपाचनमृतुकालाभिगमनमित्येवमा-

दीनि प्रतामि । अन्नशनसुपवामः । स्वाध्यायश्रीलत्वं, मातापितृ-गो-
ब्राह्मणशुश्रूषा, पुण्यत्तेचाभिगमनं, तीर्थावगाहनं, शीतोष्णवर्षातपा-
वश्यायानामप्रतीकारः, कण्टक-शर्करा-दर्भ-दारुफलक-वल्बज-सिक-
ता-भृमिशयनं, हेमन्त-शिशिरयोरार्द्रपटप्रावरणं, वर्षासु जलशय्या,
शौश्रवमन्तयोः पञ्चाग्निमध्याधिष्ठानेन दिवसावस्थानं, गुड-लवण-गोरस-
स्रह-धान्यादीनां स्वादूनामनुपभोजनं, फल-मूल-शाक-पुष्पकपि-
प्याकभोजनमिति नियमाः । निजवर्षाश्रमविहितधर्मानुष्ठानन्तपः ।
वृद्धशातातपः ।

स्वाध्यायवान् नियमवांस्तपस्वी ज्ञानविच्च यः ।

चान्तो दान्तः सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते ॥

‘स्वाध्यायः’ वेदः, तस्याध्यापनार्थावबोध-व्याख्यानादिभिर्युक्तः

‘स्वाध्यायवान्’ । ‘नियमवान्’ यम-नियममस्यन्नः । ते च ।

ब्रह्मचर्यं दया चान्तिर्धानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसा स्नेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्यताः ॥

स्नान-मौनोपवासेज्या-स्वाधायोपस्यनिग्रहाः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा-शौचाक्रोधाप्रमादताः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्ता विज्ञेया । तत्र निषिद्धस्त्वौमङ्गवर्जनं ‘ब्रह्मचर्यं’ ।
प्राणिमात्रविपत्प्रतीकारेष्वा ‘दया’ । इन्द्रदुःखमहिष्णुता ‘चान्तिः’ ।
अभिमतदेवानुचिन्तनं ‘धानं’ । भूतहिताय यथार्थवचनं ‘सत्यं’ । दम्भ-
राहित्यं ‘अकल्कता’ । अविहितवधवर्जनं ‘अहिंसा’ । अहार्थपरस्नानपहारः
‘अस्नेयं’ । परप्रौतिकरवेष-भाषणचेष्टात्रत्वं ‘माधुर्यं’ । स्वैरवृत्तिमिवृत्ति-
प्रयोजनकं परिमितयासभोजनादिभिरूपायैरिन्द्रियमदापहरणं ‘दमः’ ।

नित्यनैमित्तिकं जलनिमज्जनादिरूपं 'स्नानं' । निषिद्धवाक्प्रवृत्तिवर्जनं 'मौनं' । नित्यनैमित्तिकमहोरात्रानशनं 'उपवामः' । श्रावण्यकं देवता-
मुद्दिश्य स्वकीयद्रव्यत्यागः 'इज्या' । वेदाध्ययनं 'स्वाध्यायः' । अविहितप्र-
कारकशुक्रविमोचनव्यापारवैमुख्यं 'उपस्यनिग्रहः' । गुरोरग्निकुलाचरणं
'गुरुशुश्रूषा' । बाह्याभ्यन्तरमलापहरणं 'शौचं' । हनन-भर्त्सन-शपना-
दिकूरकर्म्मार्थनिदानौभृतान्तर्विकारविशेषवर्जनं 'अक्रोधः' । विहिते
निषिद्धार्थाननुष्ठाने च मावधानत्वं 'अप्रमादताः' इति । ज्ञानस्यात्म-
तत्त्वज्ञानस्य वेदेन साभात् 'ज्ञानवित्' ।

महाभारते ।

माङ्गास्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजर्षभ ।

षड्यो निवृत्तः कर्म्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ॥

वमिष्ठः ।

किञ्चिद्धेदमयं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ।

शूद्रद्रव्यप्रतिग्रहमस्यादितमस्रं 'शूद्रान्नं' । साक्षाच्छूद्रास्रस्य वर्जने
हि का नामातिपात्रता ।

वृहस्पतिः ।

ब्रह्मचारिणौ भवेत्पात्रं पात्रं वेदस्य पारगः ।

पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥

व्यासः । किञ्चिद्धेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयं ।

अमङ्गोर्णं तु यत्पात्रं तत्पात्रं परमं स्मृतं ॥

योनिमङ्गुर-वृत्तिमङ्गुर-पतितादिमंगरहितं 'अमङ्गोर्णं' ।

अथ शूद्रः ।

किञ्चिद्देदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयं ।
अतिथिपरं यत्पात्रं तत्पात्रं परमं विदुः ॥

अतिथिसत्त्वणं वक्ष्यते ।

भविष्यत्पुराणे ।

शान्त्यस्यृष्टा दमः सत्यं दानं शीलं तपः श्रुतं ।
एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रसत्त्वणं ॥

शीलसत्त्वणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

देवलः । चिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।

विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ॥

त्रोणि कुल-विद्या-वृत्तानि 'शुक्लानि' विशुद्धानि यस्यासौ
'चिशुक्लः' । 'घृणालुः' दयालुः । 'सकलेन्द्रियः' अहीनाधिकाङ्गः ।
'योनिदोषैर्विमुक्तः' योनिषङ्करकारणानामकर्त्ता ।

वृद्धवसिष्ठोऽप्याह ।

स्वाध्यायाद्यं योनिमन्त्रं प्रशान्तं वैतानञ्च पापभीहं वज्रञ्च ।

स्त्रीषु चान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्लान्तं ब्राह्मणं पात्रमाहुः ॥

'स्त्रीषु चान्तः' स्त्रीविषये सहिष्णुरलोलुप इत्यर्थः । 'गोशरण्यः'

गोशुश्रूषापरः । 'व्रतैः क्लान्तः' व्रतानुष्ठानेन संशोषितशरीरेन्द्रियः ।

यमोऽप्याह ।

विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः चान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।

वृत्तिस्त्वानो गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्ररूपः ॥

'वृत्तिस्त्वानः' शिलोञ्जादिभिः क्षामशरीरः । 'यज्वा' यागानुष्ठानवान् ।

इति पात्रौभूतब्राह्मणसत्त्वणं ।

अथ पाचसंज्ञाभिधानप्रसङ्गादुक्तम-मध्यमाधमविभागज्ञानोप-
योगिन्यः कुल-ब्रीह-वृत्तादियोग-वियोगनिबन्धना अन्या अपि ब्रा-
ह्मणानां संज्ञाः कथ्यन्ते ।

तत्राह देवसः ।

माचस्य ब्राह्मणस्यैव ओचियस्य तपःपरः ।

अनूपानस्यथा भ्रूण ऋषिकस्यो ऋषिर्मुनिः ॥

इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ ।

तेषाम् तपःपरः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः ॥

विद्यावृत्तातिशयस्तदादौ शिष्याद्भेदो रित्यर्थः ।

उद्देशकमेतैवैतेषां लक्षणान्याह स एव ।

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।

अनुपेतः क्रियाशीलो माच इत्यभिधीयते ॥

‘अनुपेतः’ उपनयनरहितः ।

एकादशमतिक्रम्य वेदस्याचारवान्दिशः ।

स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निवृत्तः सत्यवान् घृणी ॥

‘एकादशतिक्रमः’ वेदस्य किञ्चिच्छून्यस्याध्ययनं । ‘निवृत्तः’ ब्रान्तः ।

एकां शाखां सकलां वा षडभिरङ्गैरधीत्य वा ।

षड्भ्यर्निरतो विप्रः ओचियो नाम धर्मवित् ॥

यमोऽपि ।

ॐकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीं यस्य विन्दति ।

चरितब्रह्मचर्यस्य स वै ओचिय उच्यते ॥

‘ॐकारपूर्विकाः,’ महाव्याहतीरिति शेषः ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि ओच्चियलक्षणमुक्तं ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्दिज उच्यते ।

विद्यया चापि विप्रत्वं चिभिः ओच्चिय उच्यते ॥

देवसः ।

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

शिष्टः ओच्चियतां प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः ॥

अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्त्राध्याययन्त्रितः ।

भ्रूष इत्युच्यते शिष्टैः श्रेष्ठभोजी जितेन्द्रियः ॥

वैदिकं सौकिकञ्चैव सर्व्वं ज्ञानमवाप्य यः ।

आश्रमस्थो वनी नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः ॥

‘सौकिकं’ अर्थार्जनादिज्ञानं ।

ऊर्द्धरेतास्तपस्ययो नियताग्नी न संशयं ।

श्रापानुग्रहयोः शक्तः सत्यमन्धो भवेदृषिः ॥

सत्या मन्धा अभिसन्धिरभिप्रायो यस्य अथौ ‘सत्यमन्धः’ सत्य-
सङ्कल्प इत्यर्थः ।

निवृत्तः सर्व्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।

ध्यानस्थो निःक्रियो दाता चिशुक्लश्च स्मृतो मुनिः ॥

‘निवृत्तः’ निषिद्ध-काम्यकर्म्मभ्यः । ‘निःक्रियः’ अर्थार्जनादि-
क्रियारहितः ।

एवमन्धविद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छ्रिताः ॥

चिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु ।

सम्बन्धः ।

उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामगतिङ्गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्देदपारगः ॥

महाभारते ।

अध्यापयेत्तु यः त्रिव्यं कृतोपनयनं द्विजः ।

सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ।

तमाचार्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

आह वृहस्पतिः ।

आत्तिनोति च ज्ञास्त्राणि आचारे स्थापयत्यपि ।

स्वयमाचरते यस्तु तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

मनुः ।

अन्नं वा ब्रह्म वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा ॥

सर्व्यं वा यदि वाप्यङ्गं पादं वा यदि वाक्षरं ।

सकाशाद्यस्य गृहीयान्नियतं तस्य गौरवमिति ॥

त्रिवर्षं ।

संस्कृतैः प्राक्तनैर्व्याकृतैः यः त्रिव्यमनुरूपतः ।

देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥

महाभारते ।

एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा गुरुः ।

योऽध्यापयेत् स्वरुत्थर्थं^(१) उपाध्यायः स उच्यते ॥

(१) योऽध्यापयति स्वरुत्थमिति ग० ।

व्यासः ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकं तथा ।

यः करोति वृतो नूनमृत्विजन्तं प्रचक्षते ॥

शिवधर्माक्षरे ।

चराचरस्य कर्त्तारमनन्तविभवं विभुं ।

आत्मानमेव यो वेत्ति स चात्मज्ञ इति स्मृतः ॥

शिवधर्म्भरताः भ्रान्ताः शिवज्ञानपरायणाः ।

शिवधर्म्भप्रवक्तारो विप्राः स्युः शिवयोगिनः ॥

मनुः ।

सान्त्वानिकं यत्प्रमाणमध्वगं सार्व्वेदसं ।

गुर्व्वथं पितृमात्रथं स्वाध्यायार्थुपतापिनं ।

नवैतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्म्भभिक्षुकान् ॥

‘सान्त्वानिकः’ सन्तानप्रयोजनः विवाहार्थीत्यर्थः । ‘अध्वगः’ अत्र धर्म्भार्थे प्रचलितः । ‘सार्व्वेदसः’ सर्व्वस्वदक्षिणयज्ञकृत् । ‘उपतापी’ व्याधिपीडितः ।

आदित्यपुराणे ।

अक्रोधना धर्म्भपराः भ्रान्ताः भ्रमदमे रताः ।

निस्यूहास्य महाराज ते विप्राः साधवः स्मृताः ॥

सौरपुराणे ।

गङ्गायमुनयोर्म्भधे मध्यदेशः प्रकीर्णितः ।

तत्रोत्पन्ना दिजा ये वै साधवस्ते प्रकीर्णिताः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अष्टवर्षा तु या इत्ता श्रुतब्रीहिसमन्विता ।
 सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः ॥

शरीतः ।

काण्डमेधाकुलव्याख्या पर्वाश्याहुर्धुगानि तु ।
 यस्तु तन्मापयेत् रलेत् स कुक्षीन इति श्रुतिः ॥

देवलः ।

धर्माधर्मविभागज्ञो निविष्टो वेदब्राह्मणे ।
 क्रियासञ्जासमाधीमामार्योऽस्त्रेच्छो विपर्यये ॥

यमः ।

शुक्ला सृष्ट्वा च वृष्ट्वा च भुङ्क्ता धात्वा च यो नरः ।
 न हृष्यति म्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो दिजः ।
 न च वाक्चपलस्यैव इति श्रिटस्य लक्षणं ॥

इति प्रश्नस्तब्राह्मणमंशाः ।

अथब्राह्मणाः ।

आह श्रातातपः ।

अब्राह्मणस्तु षट् प्रोक्ता षड्विधः श्रातातपोऽब्रवीत् ।
 आद्यो राजधत्सोर्षा द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
 तृतीयो बह्वयाज्यः च्छात् चतुर्थी ग्रामयाजकः^(१) ।
 पञ्चमस्तु मृतसोर्षा ग्रामस्तु नगरस्य च ॥
 अनामतास्तु यः पूर्वां वादित्यास्यैव पश्चिमां ।

(१) ग्रामयाजक इति ख० ।

व्यासः ।

अग्न्याधेयं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकं तथा ।

यः करोति दृतो नूनमृत्विजन्तं प्रचक्षते ॥

शिवधर्मान्तरे ।

चराचरस्य कर्त्तारमगन्तविभवं विभुं ।

आत्मानमेव यो वेत्ति स चात्मज्ञ इति स्मृतः ॥

शिवधर्मारताः श्रान्ताः शिवज्ञानपरायणाः ।

शिवधर्मप्रवक्तारो विप्राः स्युः शिवयोगिनः ॥

मनुः ।

शान्तानिकं यच्छमाणमध्वगं सार्व्ववेदसं ।

गुर्व्वर्थं पितृमाचर्थं स्वाध्यायार्थुपतापिनं ।

नवैतान् स्नातकान् विद्यात् ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् ॥

‘शान्तानिकः’ सम्मानप्रयोजनः विवाहार्थात्यर्थः । ‘अध्वगः’ ऋच
धर्मार्थं प्रचक्षितः । ‘सार्व्ववेदसः’ सर्व्वसूदक्षिणयज्ञकृत् । ‘उपतापी’
व्याधिपीडितः ।

आदित्यपुराणे ।

अक्रोधना धर्मपराः श्रान्ताः श्रमदमे रताः ।

निस्यूहास्य महाराज ते विप्राः साधवः स्मृताः ॥

शौरपुराणे ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ।

तत्रोत्पन्ना द्विजा ये वै साधवस्तो प्रकीर्त्तिताः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अष्टवर्षा तु या दत्ता अतर्हीससमन्विता ।
सा गौरी तत्सुतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः ॥

धारीतः ।

काण्डमेवाङ्कुलव्याख्या पर्वांश्चाङ्गुगानि तु ।
यस्तु तन्मापयेत् रक्षेत् स कुलीन इति श्रुतिः ॥

देवसः ।

धर्माधर्मविभागज्ञो निविष्टो वेदज्ञाने ।
क्रियासञ्जाचमाधीमानार्योऽप्येच्छे विपर्यये ॥

यमः ।

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुङ्क्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
न ह्वयति स्नायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
न पाणिपादचपलो न नेचचपलो दिजः ।
न च वाक्चपसस्यैव इति श्रियेष्ट्य सक्षणं ॥
इति प्रब्रह्मब्राह्मणसंज्ञाः ।

अथान्नाङ्गुणाः ।

आह भ्रातातपः ।

अब्राह्मण्यास्तु षड् प्रोक्ता षड्विः भ्रातातपोऽब्रवीत् ।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बह्वयाज्यः स्यात् चतुर्थी ग्रामयाचकः^(१) ।
पञ्चमस्तु मृतस्तेषां ग्रामस्थ नगरस्थ च ॥
अनामतास्तु यः पूर्वा सादित्यास्यैव पश्चिमा ।

(१) ग्रामयाचक इति ख० ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां च षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः ॥

व्यासः ।

ब्राह्मणो जसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।

जातिमाचोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणस्तु सः ॥

मनुः ।

मानृगब्राह्मणो भवति न वणिक् न कुञ्जीसवः ।

न शूद्रवेषणं कुर्वन्न स्तेनो न चिकित्सकः ॥

‘अनृक्’ चम्बर्जितः, वेदशून्य इत्यर्थः ।

‘कुञ्जीसवः’ गीतनृत्यटप्तिः ।

देवसः ।

कूपमाचोदक्यामे विप्रः संवत्सरं वसन् ।

त्रौचाचारपरिभ्रंभाद् ब्राह्मण्याद्धि प्रमुच्यते ॥

अथ दुर्ब्राह्मणाः ।

अथाह शरीतः ।

पश्चिमीनष्टगन्ना ये सर्पकच्छपघातिनः ।

मानाजन्मुबधामकाः प्रोक्ता दुर्ब्राह्मणा हि ते ॥

तथा ।

अथ वेदस्य वेदी च चियुगं यस्य सीदति ।

स वै दुर्ब्राह्मणः प्रोक्तो ब्राह्मणवादिषु गर्हितः ॥

‘वेदः’ वेदाध्ययनं । ‘वेदी’ वेदसाधनका दर्शपूर्णमासादयो
 नामाः । ‘चियुगं’ प्रपितामहप्रभृतिपितृपर्यन्तं नियुगचयं यावन्,
 ‘सीदति’ अथसीदति उच्छिद्यत इत्यर्थः ।

आह यमः ।

यस्य वेदस्य वेदी च विष्किञ्चते त्रिपौरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यस्मैव वृषलीपतिः ॥

अथ वृषलीपतिप्रभृतयः ।

अत्र वृषलीपतिशब्देन शूद्रापतिरेव योगसामर्थ्यात्प्रभृते । तस्य च निन्दा चयोदञ्चविधपुत्रप्रकरणे विस्तरेण विवृता । पारिभाषिकस्तु वृषलीपतिमाहोन्नताः ।

बन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्रज्ञा ॥

यस्मेतामुद्गहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्व्वलः ।

अत्रद्वेयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिं ।

समत्कारखण्डे ।

वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुर्वते त्वलं ।

वृषसन्नं विदुर्देवाः सर्वधर्मैश्चिच्छ्रुतं ॥

तथैव स्त्री वृषली तत्पतिः वृषलीपतिः । 'अलं' वारणं यः कुर्वते सः 'वृषसः' धर्मापघातीर्यः ।

प्रभासखण्डे ।

वृषलीत्युच्यते शूद्री तस्या यस्य पतिर्भवेत् ।

साखोष्किष्टस्य संयोगात् पतितो वृषलीपतिः ॥

स्वं वृषस्तु परित्यज्य परेषु तु वृषायते ।

वृषली सा तु विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥

वाय्वाली बन्धकी वेद्या रणज्ञा या च कन्यका ।

ऊढा था च स्वगोत्रा स्यात् वृषस्यः संप्रकीर्तिताः ॥
 पितृगृहे तु या कन्या रजः पश्चात्प्रसङ्गता^(१) ।
 पतन्ति पितरस्तस्याः सा कन्या वृषली भवेत् ॥
 यस्य तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणे ज्ञानदुर्वलः ।
 अत्रद्वेयमपाङ्केयं तं विद्याद्वृषलीपतिं ॥
 परदाराभिगो मोहात् पुरुषोऽज्ञान उच्यते ।
 स एव पतितो ज्ञेयो यः सदा सेवते गृहे ॥

धमः ।

पुनर्भुवः पतिर्यस्तु स भवेद्दिधिषूपतिः ।

मनुः ।

परपूर्वापतिं धीरा वदन्ति दिधिषूपतिं ।
 द्विजोऽपि दिधिषूसैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥

देवस्तु ।

ज्येष्ठस्य भार्या सम्प्राप्ता सकामान्दिधिषूपतिः ।
 द्विजोऽपि दिधिषूसैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥

दृढमनुः ।

भ्रातृमृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
 धर्मिणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥

देवसः ।

गूढसिञ्जवकीर्णी स्यात् यस्य भग्नप्रतस्तथा ।

(१) रजः प्राप्नोत्यसंस्कृतेति क० ।

‘गूढलिङ्गी’ ब्रह्मचर्याद्याश्रमोपदिष्टदण्डादिलिङ्गरहितः । ‘भग्न-
व्रतः’ विज्ञतब्रह्मचर्यः ।

धमः ।

व्रती यः स्वियमभ्येति सोऽवकीर्णो निरुच्यते ।

“व्रती” ब्रह्मचारी ।

अथ शूद्रतुल्याः ।

तत्र देवसः ।

अनुपासितसन्ध्या ये नित्यमस्नागभोजनाः ।

नष्टश्रीषाः पतन्त्येते शूद्रतुल्याश्च धर्मतः ॥

वसिष्ठः ।

उदक्यान्मासते येषां ये च केचिदनग्रयः ।

कुलञ्चाश्रोत्रियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥

‘उदक्या’ रजस्वला, सा येषां स्नानभोजनदेवपूजादिकाले
समीपे तिष्ठति ।

बौधायनः ।

गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथाकारुक्षीश्वान् ।

विप्रान् बार्हृषिकांश्चैव राजन् शूद्रवदाचरेत् ॥

‘कारवः’ वार्हृष्यादिकर्षकरवृत्त्युपजीविनः । ‘बार्हृषिकाः’ वक्ष्य-
माणसप्तधाः ।

मनुः ।

गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथाकारुक्षीश्वान् ।

विप्रान् प्रैथ्यान् क्षीमवर्णैः राजन्^(१) शूद्रवदाचरेत् ॥

(१) प्रैथ्यान् बार्हृषिकांश्चैव विप्रानिति ग० ।

‘प्रैष्यान् हीनवर्षेः’ शूद्रादिभिः प्रैष्यान् ।

ये व्यपेत्य स्वकर्माभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।

द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांसु शूद्रवदाचरेत् ॥

भविष्यपुराणे ।

न यस्य वेदो न जपो न विद्या च विश्राम्यते ।

स शूद्र इव मन्तव्य इत्याह भगवान् मनुः ॥

वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः श्रुतवन्तोऽपि हि द्विजाः ॥

वैश्वदेवग्रहणं पञ्चयज्ञोपलक्षणार्थं ।

चमत्कारखण्डे ।

वृषोहि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते त्वलं ।

वृषलन्तं विदुर्देवाः सर्वधर्मवहिष्कृतं ॥

आह देवलः ।

द्वितीयस्य पितृर्थ्याऽन्नं भुक्त्वा परिणतो द्विजः ।

अवरेढ इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा स जातितः ॥

‘द्वितीयस्य’ प्रतिग्रहीतुः । ऋतुर्वा पितुरन्नादिना यः संवृद्धः सः

‘अवरेढः’ दक्षकक्षीतकादिरित्यर्थः ।

अन्यमप्यवरेढमाह मनुः ।

द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णार्यां प्रजायते ।

अवरेढ इति ज्ञेयः शूद्रधर्मा स जातितः ॥

अथ ब्राह्मणमुवाच सः ।

व्याहः ।

गर्भाधानादिभिर्द्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्षवान्^(१) न वाधीते स भवेद्ब्राह्मणमुवः ॥

सम्पत्तः ।

अप्रतो वैश्वराजन्यौ षूद्रस्यब्राह्मणास्त्रयः ।
वेदप्रतविहीनस्य ब्राह्मण्यो ब्राह्मणमुवः ॥

वसिष्ठः ।

यस्य काष्ठमयो हस्ती यस्य चर्म्ममयो मृगः ।
यस्य विप्रोऽनधीयानस्त्रयसो नामधारकाः ॥
गर्भाधानादिभिर्द्युक्तस्तथोपनयनादिमान् ।
न कर्षवान् वाधीते स भवेद्ब्राह्मणमुवः ॥

हारीतः ।

षूद्रप्रेश्यो भृतो राज्ञा वृषलो ग्रामयाजकः ।
सध्वन्धोपजीवी च षड्गते ब्रह्मबान्धवः ॥

ब्रह्मण्यपराणे ।

आन्ध्रार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।
नार्हत्यसावपि आर्द्रं स चोन्नो ब्रह्मराजसः ।

हारीतः ।

अपि विद्याकुक्षेर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः ।
सौद्रेषु निरता नित्यं यातुधानाः प्रकीर्णिताः ॥

विष्णुः ।

देवं गोचं कुलं विद्यामन्त्रार्थं यो निवेदयेत् ।

(१) कर्म्मकृदिति अ० ।

वैवस्वतेषु धर्षेषु वान्ताग्नी सः प्रकीर्त्तितः ॥
 सर्व्वज्ञा वयमित्येवमभिमानरता नराः ।
 वान्ताग्निनः परित्याज्याः आद्धे दाने च लम्पटाः ॥
 अथ कुण्डगोलकादयः ।

मनुज्जातातपौ ।

परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
 पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्त्तरि गोलकः ॥
 तौ तु जातौ परत्ते च प्राणिनां प्रेत्य चेह वै ।
 नियुक्तौ ह्यकव्यानि नाशयेतां प्रदायिनां ॥

वृहस्पतिः ।

पारदार्यमधर्म्मन्तु तज्जातौ कुण्डगोलकौ ।
 अत्राद्धेयावभोज्यान्मौ चेचजाद्यास्ततोऽशुभाः ॥

आह यमः ।

जीवत्यितरि योऽन्येन जातः कुण्डः स उच्यते ।
 तस्य यो ब्राह्मणे भुङ्क्ते स कुण्डाग्नी निगद्यते^(१) ॥

पराशरः ।

जीवतो जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः ।
 यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाग्नीति कथ्यते ॥
 कुण्डगोलकावभिधायाह मनुः ।

यस्तयोरन्नमश्नाति स कुण्डाग्न्युच्यते द्विजः ।

ब्रह्मपुराणे ।

(१) कुण्डाग्नी निगद्यते इति ख० ।

चतुःषष्टिपलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्त्रचतुष्टयं ।

भवेत्तद्यस्तु निगिरेत् स कुण्डाग्नी पतत्यधः ॥

एकस्मिन्नेव भोजने यः प्रस्त्रचतुष्टयपरिमाणमन्नं निगिरेत् भव-
यति स कुण्डाग्नी ।

अथ काण्डपृष्ठाः ।

तत्र हारीतः ।

शूद्रापुत्रास्तु दत्ता ये ये स वै क्रीतकाः स्मृताः ।

सर्वं ते मैत्रिणा प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संग्रयः ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं ब्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठा न संग्रयः ॥

स्वकुलं काण्डमित्युक्तं तत् कृत्वा पृष्ठतस्तु यः ।

कुलान्तरं ब्रजेद् यस्मात् काण्डपृष्ठस्ततः स्मृतः ॥

यसोऽप्याह ।

आपहृन्नो ह्यपहृतो यस्य स्याद् वैष्णवीसुतः ।

इत्येते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठास्त्रयस्तथा ॥

मासोपवासदिब्रतैर्विष्णोराराधनपरा विधवा 'वैष्णवी', तस्यां
तदवस्थायां सवर्णादुत्पन्नः 'वैष्णवीसुतः' । विस्तीर्णापदो ब्राह्मणस्य
चत्रियवैश्ववृत्तित्यागोपदेशानन्तरमाह नारदः ।

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते रमात् ।

काण्डपृष्ठस्थितो मार्गात् सोऽपाङ्गयः प्रकीर्तितः ॥

देवलः ।

वैश्यापतिः कृष्णपृष्ठः काण्डपृष्ठा भटो भवेत् ।

अथ वैडालप्रतिकादयः ।

मनु-विष्णु ।

धर्मध्वजो सदा लुब्धः क्षात्रिको लोकदम्भकः ।

वैडालप्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वभिसन्धकः ॥

यस्य धर्मध्वजो गिद्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्भ्रतं ॥

यमः ।

यः कारणं पुरस्कृत्य भ्रतचर्यां निषेवते ।

पापं भ्रतेन प्रच्छाद्य वैडालं नाम तद्भ्रतं ॥

अर्थञ्च विपुलं गृह्य हित्वा लिङ्गं निवर्त्तयेत् ।

आश्रमात्तरितं रक्षेत् वैडालं नाम तद्भ्रतं ॥

यो ह्यन्यायेन विपुलमर्थं संगृह्य राजादिभिस्तदपहारमाशङ्कमानः
पूर्वाश्रमलिङ्गानि परिवर्त्त्य अतिमाननीययत्याद्याश्रमस्त्रीकारेण
तद्द्रव्यं रक्षति तस्य तद्भ्रतं वैडालसंज्ञं भवति ।

प्रतिगृह्याश्रमं यस्तु स्थित्वा तत्र न तिष्ठति ।

आश्रमस्य तु लोपेन वैडालं नाम तद्भ्रतं ॥

दम्बोदकेन कन्यान्तु कृत्वा चैव प्रतिग्रहं ।

कृतार्थो मार्यवान् यस्य वैडालं नाम तद्भ्रतं ॥

यो जलपूष्यं योग्याय कन्यां प्रदाय कृतार्थः सन्नपि तामेव
भूयोऽप्यन्यस्त्री दातुमिच्छन्नार्थवान् अकृतार्थ इव भवति तस्य तच्चरितं
वैडालं भ्रतं । यश्च नियतकृत्यपर्याप्तं प्रतिगृह्याप्यसन्तोषादकृतार्थमि-
वात्मानं मन्यते तस्यापि तच्चरितं वैडालं ।

यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवास्य तु यः पुनः ।

यतिधर्माविलोपेन वैज्ञासं नाम तद्गतं ॥

अधोदृष्टिर्नैहतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वकप्रतत्परो द्विजः^(१) ॥

कूर्मपुराणे ।

बौद्ध-श्रावक-निर्गन्धाः पञ्चरात्रविदो जनाः ।

कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः ॥

अनाश्रमी द्विजो यः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।

मिथ्याश्रमास्तु ये विप्रा विज्ञेयाः श्राद्धदूषणे ॥

देवसः ।

देवार्चनपरो विप्रो विक्तार्थी वत्सरचयं ।

अशौ देवसको नाम हव्यकथेषु गर्हितः ॥

तथा ।

देवतांभ्रोपञ्जीवी च नाशा देवसको भवेत् ।

भवेत् करणसंज्ञश्च मङ्गेषु व्यवहारवान्^(२) ॥

अगारदाही स ज्ञेयः प्रेतदग्धा ह्यनेकशः^(३) ।

‘प्रेतदग्धा’ प्रेतदाहकः ।

स चाप्यगारदाही स्याद्यो द्वेषाद्देग्मदाहकः ।

सेत्र-सस्यावनीनाञ्च दग्धारोऽरण्यदाहिनः ॥

सहिष्णीत्युच्यते भार्या सा सैव व्यभिचारिणी ।

(१) वकप्रतत्परो द्विज इति ख० ।

(२) स क्रव्यव्यवहारवानिति ग० ।

(३) प्रेतदग्धाधनेन य इति ख० ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्यतः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यः क्षमते दोषं स वै माहिषकः स्यतः ॥

देवलः ।

गोरमानाञ्च विक्रेता गेविक्रेता च वै द्विजः ।

गुड-लवण-तिलानां विक्रेता दुष्टविक्रयी ॥

निकष्टोऽन्वृष्टमध्ये यो वर्षेषु अनवग्रहः ।

आचरत्यपराचारं वर्षसम्भेदकस्तु सः ॥

एकाकी व्यमनाक्रान्ता धन्य इत्युच्यते बुधैः ।

विप्रं वार्द्धृषिकं विन्द्यात्तृणवृद्धुपजीविनं ॥

विष्णुः ।

यस्तु निन्देत्परं जीवं प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्द्धृषिको नाम सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

वसिष्ठः ।

समर्घं धान्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्द्धृषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

यः सगोत्रां समाकूढः स विप्रो गोत्रवाद्भवेत् ।

राजप्रेषकरा नित्यं ब्राह्मणोऽधिकृतः स्यतः ॥

नारदः ।

पुत्राचार्यः स विज्ञेयो ग्रामे यो बालपाठकः ।

पुत्राद्वाप्रविद्यो वा पुत्राचार्या निगद्यते ॥

यो भ्राम्यति भ्रमरवद्भिभवार्थं गृहे गृहे ।
 अतिलुभतया विप्रो भ्रामरो म निगद्यते ।
 यस्तु दृष्टपश्यर्थः स मूढो नाम संज्ञया ॥

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

यः स्वाध्यायान्निमालस्याद्देवादीन्त्रैभिरिष्टवान् ।
 निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः ॥

गौतमः ।

अधीत्य त्रिस्मृतो वेदं भवेद्विप्रो निराकृतिः ।

देशलः ।

आत्मानं धर्म्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।
 लोभाद् यः प्रचिनात्यर्थं स कदर्थ्य इति स्मृतः ॥

उशना ।

राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पस्तु घाण्टिकः ।

दृडुगौतमः ।

आत्मानं धर्म्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।
 मोहाद् यः पितरो भृत्यान् स कदर्थ्य इति स्मृतः ॥

हारीतः ।

ये द्वित्रं बह्वभिः पापैः क्वादयन्ति नराधमाः ।
 दुष्प्रापणात्तु देहस्य दुरालाना हि ते स्मृताः ॥

‘द्वित्रं’ परलोकं, ‘क्वादयन्ति’ तिरस्कृष्यन्ति । ‘देहस्य दुष्प्रा-
 पणात्’ दुष्टेन कर्मणा निर्व्वहणात् ॥

यमः ।

परद्रव्योपहर्त्तारस्तेनाः सृष्ट्रीद्व्यणाधमाः ।
 दुष्प्रापणान् देहस्य दुरालाना हि ते स्यताः ।
 ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः ते नास्तिकाः प्रकीर्त्तिताः ॥

कात्यायनः ।

ऊङ्कारं कामनश्चैव लोके यच्च विगर्हितं ।
 अनुकुर्यादनुब्रूयाद्वाग्दुष्टं तं विवर्जयेत् ॥
 अथ पतिताः ।

उग्रनाः ।

असमान-याजकास्य श्रुतिविक्रयिकास्य ये ।
 अन्यपूर्व्याप्रजातास्य पतितान् मनुरब्रवीत् ॥
 'अन्यपूर्व्याः' पुनर्भूप्रभृतयः ।

यमः ।

शूद्रस्थाध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न मंशयः ॥

देवलः ।

भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्य यः ।
 तावुभौ पतितौ विप्रौ स्वाध्यायकयविक्रयात् ॥

उक्तञ्च गार्ग्येण ।

सोदर्यै तिष्ठति ज्येष्ठे कुर्याद्यो दारमंग्रहं ।
 श्रावसर्थं तथाधानं पतितस्तु तथा भवेत् ॥

वायुपुराणे ।

आत्मार्थं यः पसेदस्त्रं न देवातिथिकारणात् ।
 नार्हत्यसावपि आहुं पतितो ब्रह्मराक्षसः ॥

अथ षण्डाः ।

देवलः ।

षण्डको वातजः षण्डः षण्डः स्त्रीषो नपुंसकः ।
 कौलक्येति षण्डोऽयं षण्डभेदो विभाषितः ॥
 तेषां स्त्रीतुल्यवाक्येष्टः स्त्रीधर्मात् षण्डको भवेत् ।
 पुमान् भूत्वा स्वलिङ्गानि पश्चाच्छिन्द्यात्तथैव च ॥
 स्त्री च पुंभावमाप्त्याय पुरुषाचारवद्गुणा ।
 वातजो नाम षण्डः स्यात् स्त्रीषण्डो वापि नामतः ॥
 अस्त्रीलिङ्गाऽपि षण्डः स्यात् षण्डस्तु म्यानमेहनः ॥
 स कौलक इति ज्ञेयो यः क्रियादात्मनः स्त्रियं ।
 अन्येन सह संयाज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

अथ नग्नः ।

तत्राह पराशरः ।

नग्नः काषायवस्त्रः स्यान्नग्नः कौपीनमात्रघृक् ।

नग्नः स्यान्मलवदामा नग्नश्चाङ्गुपटावृतः ॥

रश्मिकद्रव्यनिर्यामः कषायस्तेन रक्तं वस्त्रं काषायं तदमानो नग्न इत्युच्यते । गुह्यप्रदेशमात्राच्छादनपर्याप्ता पुरतः पृष्ठतः कटिसूत्रवय-
 नोपायेन वसनौया वस्त्रचोरिका कौपीनं तत्परिधानाधिकारित्वेना-
 नुक्तो गृहस्थादिस्तन्मात्रघृह्ननग्नः । अधीतवस्त्रो रजकादिधौतवस्त्रयुक्तो
 वामलवदामाः । एकस्यैवानवच्छिन्नस्य पटस्याङ्गुं वमानोऽङ्गुं प्राट-
 ष्णानोऽङ्गुपटावृत इत्युच्यते खण्डपटवसनो वा ।

भृगुस्मृति-प्रभासखण्डयोः ।

नग्नः स्यान्नलवद्दामा नग्नः कौपीनकेवलः ।

विकच्छोऽनुत्तरीयश्च द्विकसोऽवस्त एव च ।

नग्नः काषायवत्तः स्यान्नग्नश्चाङ्गुपटः स्मृतः ॥

‘कौपीनकेवलः’ कौपीनमात्रपृक् । परिहितवाससो गुह्यप्रदे-
शाच्छादनोपयोगी प्रान्तःकच्छः स यस्य विमुक्तस्त्रिकच्छनिषङ्गर-
हितः । ‘अनुत्तरीयः’ उत्तरीयरहितः । कटिबन्धनवस्त्रं कक्षा ।
परिहितवस्त्रो परिहितदुत्तराङ्गेन वस्त्रान्तरेण वा तिर्यक्त्रम्बिलन-
संकुचितविस्तरेण कटिबन्धनं द्वितीया कक्षा । तद्वान् ‘दिकषः’ ।
इमाश्च द्वितीयां कक्षामासुरीशब्देनाह याज्ञवल्क्यः ।

परिधानाद्दहिःकक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेदिति ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

मर्त्तेशामेव भृतानां जयी संवरणं यतः ।

ये वै त्यजन्ति तां मोहात्ते तु नग्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अथ परिविच्यादयः ।

आह देवलः ।

ज्येष्ठे षाण्णिविष्टे च ज्येष्ठमुत्कम्य थः पुनः ।

विन्देत परिविन्तिश्च परिवेत्ता च तावुभौ ॥

‘ज्येष्ठे’ भ्रातरि, ‘गुनिविष्टे’ अरुतविवाहे, यदा कनीयान्
‘विन्देत’ दारसंघं कुर्यात्, तदा ज्येष्ठः ‘परिविन्तिः’ इतरः ‘परि-
वेत्तेति वषणार्थः ।

मनुः ।

दाराम्निहोचसंयोगं कुरुते योऽयञ्जे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविन्निस्तु पूर्वजः ॥

‘स्थिते’, दाराम्निहोचसंयोगं विनेति ज्ञेयः । अग्निहोत्राद्युत्तर-
क्रियाप्रयोज्यमाधानं विवक्षितं ।

उक्तञ्च गार्ग्येण ।

सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंघं ।

आवसथ्यं तथाधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥

‘आवसथ्यं’ आवसथ्याधानं, दायविभागकाले क्रियमाणस्यौपा-
सनाधानमिति यावत् । विवाहकाले क्रियमाणस्यौपासनाधानस्य न
कुर्याद्दारसंघमित्यनेनैवार्थास्त्रिरस्तात् । अतएवौपासनं समादधा-
त्यकाले परिवेदयन्निति ब्रह्मगर्भवचनेऽपि स्वकालशब्देन दायवि-
भागकाल एवोक्तः न तु विवाहकालोपीत्यवगम्यते । ‘आधानं’
गार्हपत्याद्याधानं । ‘पतितो भवेत्’ उपपातकी भवेदित्यर्थः । उप-
पातकपरिगणनावचने परिवेत्-परिविन्निः कौर्त्तनात् ।

सौगाधिः ।

सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे योऽन्याधेयं करोति हि ।

तयोः पर्याहितो ज्येष्ठः पर्याधाता कनिष्ठकः ॥

सोदर्यग्रहणादसोदर्ये ज्येष्ठे तिष्ठति कनिष्ठश्च दारसंघादादौ
जातेऽपि न पातित्यदोष इत्यवगम्यते । ज्ञातातपेन त्वसोदर्यविषये
दोषाभावः साक्षादेवोक्तः ।

पितृव्यपुत्रसापन्नपरनारीसुतेषु च ।

ज्येष्ठेऽपि च तिष्ठन्तु भ्रातृणाम् कनीयसां ।

दाराम्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

‘पितृव्यपुत्राः’ पितृभ्रातृसुताः । ‘सापत्न्याः’ भिन्नमातृजाः ।
‘परनारीसुताः’ ह्यामुद्यायणपरिभाषया स्वजनकेन परत्नेत्रोत्पादिता
भ्रातरः । सत्स्वप्येतेषु ज्येष्ठेषु भ्रातृषु कनिष्ठानां पूर्वमपि दाराम्नि-
संयोगं कुर्वतां परिवेत्तृत्वमंशको दोषो नास्तीत्यर्थः । परनारीसुत-
ग्रहणं दत्तकादेरप्युपलक्षणार्थं ।

अतएवाह यमः ।

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च ।

दाराम्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिविन्दने ॥

परपुत्रान् दानक्रयादिना स्वपितुः पुत्रत्वमापन्नान् ज्येष्ठान् भ्रा-
तृन् परिविन्दतो नाधर्मोऽस्ति । सोदरेऽपि ज्येष्ठे अति कदाचित्प-
रिवेदने कनिष्ठस्य दोषोनास्तीत्याह ज्ञातातपः ।

क्षीवे देशान्तरस्थे च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

‘भिक्षुकः’ प्रव्रजितः । ‘योगशास्त्राभियुक्तः’ विरक्तः ।

कात्यायनोऽप्याह ।

देशान्तरस्थक्षीवैकवृषणानमहोदरान् ।

वेश्याभिक्षुपतितशूद्रतुभ्यातिरेगिणः ॥

जड़मूकान्धवधिरकुम्भवासनखोडकान् ।

अतिवृद्धानभार्यांसु कृषिसक्तान्नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांसु कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुहकांसस्करांसापि परिविन्दन्तु द्युति ॥

‘एकदृषणः’ रोगप्रवृत्तदृषणः । ‘रोगी’ अचिकित्स्यरोगः ।
 ‘खोडकः’ भद्रकरणदयः । ‘अभार्यान्’ नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । ‘कामतोऽ-
 कारिणः’ स्वेच्छयैव नित्यं विवाहमकुर्वणाः । ‘कुहकाः’ परवच्चनाय
 द्योद्योगपराः । अत्र ये सर्व्वात्मना विवाहानधिकारिणः स्त्रीवादयः
 तेषु मत्सु कालविशेषमन्तरेणापि परिवेदने न दोषः । ये तु कालान्तरे
 सम्भावितविवाहाधिकाराः देशान्तरस्य-विरक्त-वेद्यातिमक्त-शूद्रतुल्य-ह-
 षिमक्त-राजपरतन्त्र-धनद्विप्रमक्त-कामतोऽकारि-कुहक-तस्कराः तेषु
 मत्सु वक्ष्यमाणकालप्रतीक्षां कृत्वा परिवेदनं कुर्वन्तां न दोषोऽस्ति ।

तत्र देशान्तरस्य ज्येष्ठे वशिष्ठ आह ।

अष्टौ दश द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः
 प्रायश्चित्ती भवतीति । देशान्तरादागतस्य विवाहादावधिकार-
 सम्भवादित्यभिप्रायः । अत्र धर्मार्थमर्थाद्यं वा देशान्तरगतस्य ज्येष्ठस्य
 द्वादशवर्षं प्रतीक्षा ।

तथा च स्मृतिः ।

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

धर्मार्थयोरिति विद्याया अप्युपलक्षणार्थं । अतएव गौतमेन नष्टे
 भर्त्सरौति प्रकृत्य द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासम्बन्धेनेति भार्याया
 भर्त्सप्रतीक्षाकालमुक्त्वाभिहितं भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीयान् कन्या-
 म्याधेयेष्विति । ‘नष्टे भर्त्सरि’ कुत्र गत इत्यज्ञाते भर्त्सरि अत्यन्तदूरदे-
 शान्तरगत इति यावत् । ‘विद्यासम्बन्धेन’ विद्यापहणार्थं देशान्तरगते
 भर्त्सरि, ब्राह्मणभार्याया द्वादशवर्षाणि प्रतीक्ष्य तत्क्रियादिकं कार्यं ।

एवं ब्राह्मणः कनिष्ठो ज्येष्ठे भ्रातरि विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते द्वाद-
शवर्षाणि प्रतीक्ष्य विवाहान्याधाने कुर्यात् । कार्यान्तरार्थं देशान्तर-
गमने तु अष्टौ दश वेति पञ्चदशं । अत्रेदं विवर्चितं, देशान्तरगतस्य
स्वाभिमतं कार्यं निर्वर्त्य प्रत्यागमनयोग्ये कार्येयनागतस्य जीवित-
सन्देहे सति विवाहसम्भावनानिश्चिन्तौ तदुत्तरकालं कनिष्ठेन दाराग्नि-
होत्रसंयोगे क्रियमाणे न परिवेत्तृत्वरूपो दोषो भवतीति । एवमेवं
विरक्त-वेद्यातिसक्तादिष्वपि च कियन्तमपि कालं तथैवावस्थितेषु तत्-
स्वभावत्वावधारणेन विवाहसम्भावनानिश्चिन्तौ तदुत्तरकालं कनिष्ठेन
विवाहादौ क्रियमाणे न दोषः । अनेनैवाभिप्रायेण सुमन्तुमायुक्तं ।

व्यसनामकचित्तोवा नास्तिको^(१) वाय वायजः ।

कनीयान् धर्मकामस्तु आधानमथ कारयेत् ॥

अधानग्रहणं विवाहस्याप्युपलक्षणार्थं क्लौवादयस्तु स्वभावतः
सर्वथा विवाहानर्हत्वात्क्रियन्तमपि कालं न प्रतीक्षणीयाः ।

तथाच स्मृतिः ।

उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव वा ।

राजयस्त्र्यामयात्री च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुं ।

खञ्ज-वामन-कुक्षेषु गद्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे वधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

एवंविधे ज्येष्ठे सति कनिष्ठस्य परिवेदने दोषोनास्तौत्यर्थः । एव-
माधानाधिकारिष्यहताधाने ज्येष्ठे विद्यमाने तदनुज्ञातस्य कनि-
ष्ठस्य नान्याधाने परिवेत्तृत्वदोषः ।

तथाच वद्ववसिष्ठः ।

अथजस्य यदानग्निरादध्यादनुजः कथं ।

अथजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

आधानेऽधिकार्येऽप्ययजो यदाधानविधिमतिक्रम्याम्याधेयं ना-
द्रियते तदा तदनुमतिं गृहीत्वा अनुज आधानं कुर्यादित्यर्थः ।

अथमेवार्थः सुमन्तुनायुक्तः ।

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

ज्येष्ठभ्रातृग्रहणं पितुरपि प्रदर्शनार्थं ।

तथाच स एव ।

पितुर्घस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥

तथा ।

अनुज्ञातस्य पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत् ।

पित्रानुज्ञातस्य पुत्रस्येति शेषः । पितृग्रहणं पितामहस्यापि प्रदर्श-
नार्थम् ।

अतएवोचनाः ।

पिता पितामहो यस्य अयजो वाप्यनग्निमान् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु^(१) न दोषः परिवेदने ॥

अत्रापि पित्राद्यनुज्ञाततस्येति शेषः । मन्त्रशब्दा वेदोपलक्षणार्थः ।

तथाच ज्ञातातपः ।

(१) यथापिहोत्रमन्त्रेभ्य इति ख० ।

नाश्रयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।

न च आर्द्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका ॥

यथा वेदाध्ययनतपःश्राद्धराहित्येन स्थितेऽपि ज्येष्ठे तानि तदनुज्ञामन्तरेणापि कनिष्ठेनानुष्ठितानि परिवेदनहेतवो न भवन्ति । तथा ज्येष्ठानुज्ञायाम्योऽप्याधीयमाना परिवेदनहेतवो न भवन्तीत्यर्थः । या च कन्या विरूपिकेत्यस्यायमर्थः । विवाहाधिकारिण्यां ज्येष्ठायां कन्यायां विकृतरूपायामनूढायां स्थितायां तदनुज्ञया त्रिनापि कनिष्ठाया विवाहकालातिक्रमभौत्या कृतो विवाहो न दोषायति । एवं चैवंविधविषयव्यतिरिक्तविषये कन्यास्वपि परिवेदने षरपरिवेदनोक्तं सर्वमनुमन्धेयं । अनुज्ञस्य ज्येष्ठविवाहात् पूर्वं विवाहे तु ज्येष्ठानुज्ञायामपि दोषो भवतीत्याह^(१) हारीतः ।

सोदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविन्दन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्या^(२) ॥

अग्निहोत्रादिष्वनुज्ञाता न परिविन्दन्त इति स्थितं । दारैः पुनरनुज्ञाता अपि परिविन्दन्त इति वचनार्थः ।

तद्दुयाज्ञवल्करः ।

आवमथ्यमनादृत्य चैतायां यः प्रवर्त्तते ।

सोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यत इति ॥

अस्यार्थः ।

‘आवमथ्य’ औपासनाग्निं, ‘अनादृत्य’ ‘अनाधाय, ‘चैतायां’

(१) ज्येष्ठानुज्ञयापि दोषो नापैतीत्याहेति क० ।

(२) नाश्रानेन न चेज्ययेति क० ।

गार्हपत्याद्यग्निचयाधाने, 'यः', प्रवर्त्तते 'सोऽनाहिनाग्निः', एव भवति । तथा प्रथममौषामनाग्निमनाधाय गार्हपत्याद्याधानकारणात् परिवेत्तेति गौयते ।

इति परिवित्यादयः ।

इत्यप्रशस्तब्राह्मणमंशाः ।

इति ब्राह्मणमंशाप्रकरणं ।

अथ आहुते प्रशस्ता ब्राह्मणा निरूप्यन्ते ।

तत्र मनुशातातपैः ।

तत्र ये भोजनीयाः सूर्ये च वर्जा द्विजोत्तमाः ।

यावन्त्यैव येषाम्नैस्तावदत्तम्यशेषतः ॥

ओत्रियाथैव देयानि हव्यकव्यानि दाहभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलं ॥

यः स्वकीयां कृत्वा मन्त्रब्राह्मणात्किंकां शाखामधीते सः 'ओत्रियः' । आहुते विश्वेदेवानुद्दिश्य विहितानि रवीपि 'हव्यानि', पितृनुद्दिश्य विहितानि 'कव्यानि' 'अर्हत्तमाय' कुलशीलविद्याधाराद्येत्यर्थः । 'तस्मै' आहुदादन्यदपि 'दत्तं महाफलं' भवतीति ।

वसिष्ठः ।

ओत्रियाथैव देयानि हव्यकव्यानि नित्यशः ।

अओत्रियाय यद्दत्तं तन्नि नार्हन्ति देवताः ॥

आह मनुः ।

सहस्रं हि महत्याणामनुषां यत्र भुञ्जते ।

एकस्मान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥

‘अनृचां’ अवेदार्थविदामिति ज्ञेयं । यतः ओत्रियाद्यैव देयानौ-
 ल्युक्तेरनधीयानानां प्राप्तिरेव नास्ति । मेधातिथिस्तु अनृचा इति
 प्रथमाबहुवचनान्तं पाठान्तरं दर्शितवान् । तस्मिन् पक्षे अनृचाः
 सहस्रं यत्र भुञ्जत इति सम्बन्धः । ‘मन्त्रवित्’ वेदार्थवेत्ता । ‘प्रीतः’
 तर्पितो भोजित इति यावत् । ‘सर्वान्’ ‘तात्’ ‘अनृचान्’ ‘अर्हति’
 स्त्रीकरोतीति अभेदमापद्यते । अभेदे च यत्नेषु सहस्रसंख्येषु भोजितेषु
 फलान्तदेकस्मिन्नवाप्यत इत्यर्थः ।

ज्ञानोक्त्येषु देयानि कव्यानि च हवीषि च ।

नहि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरैषैव शुद्ध्यतः ॥

ज्ञानेन विद्यया उक्त्या अधिका ‘ज्ञानोक्त्याः’, तेभ्यः ह्यकव्यानि
 देयानि नेतरंभ्य इति । यथा ‘असृजा रुधिरण’ ‘दिग्धौ’ लिप्तौ,
 ‘हस्तौ’ ‘रुधिरण’ प्रचाल्यमानौ न निर्मलौ भवतः, एवमविद्वद्भ्रा
 ह्मणभोजनेनोपक्रियमाणाः पितरो न तत्फलं लभन्त इत्यर्थः ।
 तथा ।

दाहन् प्रतिघृहीहंश्च कुरुते फलभागिनः ।

विदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च ॥

‘विदुषे’ या ‘दक्षिणा’ दीयते सा ‘दाहन् प्रतिघृहीहंश्च’ अपि
 ‘फलभागिनः’ ‘कुरुते’ । प्रश्नमैषा ईदृशमेतद्विदुषे दानं यत्प्रतिघृही-
 तारमण्यवृष्टफलेन वोजयति किं पुनर्दानारमिति । ‘प्रेत्य’, स्वर्गः
 फलं, ‘इह’, कौर्त्तिः । भोजयेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

ओचौयावायूपवयःशौलसम्यस्युवभ्यो दानं प्रथममेके पितृवत् ।
 ‘वाक्स्यस्राः’ संकृतभाषिणः । ‘रूपस्यस्राः’ मनोह्वररौराः । ‘वयः-

सम्यग्नाः' परिणतवयसः । ते हि प्रायेण प्रशान्तविषयानुरागतया विशुद्धमनसो भवन्ति । 'शौलमस्यन्नाः' मनोवाक्कायैः सकलप्राणिहितकारिणः । वयःसम्यन्नत्वस्यापवादमाह । 'युवभ्य' तरुणेभ्यः, 'प्रथमं,' दानं, प्रथमश्राद्धानि नवश्राद्धानीत्यर्थः । प्रथमं प्रधानं वा, यूनां सकलश्राद्धनियममस्यादनममर्थत्वात् । 'एके पितृवत्' इति पितृ-तुभ्यान् ब्राह्मणान् भोजयेदित्येके मन्यन्ते । पितरमुद्दिश्य तरुणं पितामहमुद्दिश्य स्यविरं, प्रपितामहमुद्दिश्य स्यविरतरंभिति ।

वसिष्ठः ।

पितृभ्यो दद्यात् पूर्वैद्युः ब्राह्मणान् मन्त्रिपात्य यतीन् गृहस्थान् ।

साधूनपरिणतवयसोऽविकर्मस्थान् श्रोत्रियान् शिष्यान्स्वामिनः ॥

'पूर्वैद्युः' श्राद्धदिनात् पूर्वस्मिन्नहनि, 'ब्राह्मणान्,' 'मन्त्रिपात्य' आमन्त्र्य, 'यतयः' प्रव्रजिताः । तदमभावे 'गृहस्थान्' ।

साधुलक्षणमुक्तं । 'अपरिणतवयसः' नातिम्यविरान् । 'अविकर्मस्थान्' प्रतिषिद्धवर्जकान् । ये च न शिष्या चान्स्वामिनः न सेवका इत्यर्थः । कात्यायनः ।

स्वातकानेके यतीन् गृहस्थमाधून्वा श्रोत्रियान् वृद्धाननवद्यान् स्वकर्मस्थानभावेऽपि शिष्यान् मदाचारान् ।

कृतममावर्त्तनोऽकृतविवाहः 'स्वातकः' । 'वृद्धः' विद्यातपोभ्यां श्रेष्ठः । येषां मातृतः पितृतयावद्यं दोषो नास्ति ते 'अनवद्याः' । 'स्वकर्मस्थाः' स्वाश्रमविहित-श्रौतस्मार्त्तकर्मनिरताः, 'उक्तलक्षणब्राह्म-णाभावे' मदाचारान् शिष्यान् अपि निमन्त्रयन्त । आप्तमानः ।

तुभ्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान् द्रव्यकृशस्य, शम-तप-श्रुत-गौला-

दिभिस्तुल्यत्वे वयोवृद्धः श्रेष्ठः। वयमापि तुल्यत्वे द्रव्यकृशः क्षीणवृत्तिः
श्रेयान्। स च यदि निजेच्छया द्रव्यकृशो भवति न पुनरयोग्यत्वे-
नात्मप्रतिग्रहतया ।

पैठौनभिः ।

प्रयताय शुचये सर्वत्र देयं हयं कयं च तस्माच्छुचिरिति
विज्ञायते ।

‘प्रयताय’ संयताय । ‘शुचये’ वाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ताय । ‘सर्वत्र’
जनने मरणे देवभोजनादौ च । अयमर्थः श्रुतौ विज्ञायते । श्रुति-
प्रतीकम्यठति ‘तस्माच्छुचिः’ इति ।

आपस्तम्बः ।

शुचीन्मन्वतः सर्वकृत्येषु भोजयेत् ।

‘मन्ववन्तः’ अधीतवेदाः। ‘सर्वकृत्येषु’ विहितब्राह्मणभोजनेषु
श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु । अत्र केचिद्यथा कन्या तथा हविरिति कन्या-
साधर्म्येण हविषां स्वशाखीयप्रतिपाद्यत्वं मन्यमानाः स्वशाखीयमेव
श्रौत्रियत्वादिगुणविशिष्टं आद्धे नियोजयन्ति । तदसत् । स्यती-
तिहाम-पुराण-गृह्य-कल्पसूत्रेषु क्वचिदपि स्वशाखीयनियमाश्रवणात् ।
प्रत्युत स्यत्यादिषु ‘दृणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णा ज्येष्ठसामगः’ इत्यादि-
भिर्नानाशाखीयानां नानावेदाध्यायिनामेव विधिदर्शनाच्च । न चैतेषां
शूद्रकर्तृकआद्धविषयत्वमिति मन्त्रव्यं । व्यवस्थायाम् प्रमाणाभावात् ।
मापि कन्यासादृश्यदर्शनमात्रेण नियमाध्यवस्थानं युक्तं । सादृश्यस्या-
न्यथाप्युपपत्तेः । किञ्च कन्यायामेव तावदेकशाखाध्यायिनियमः कुतो
ऽवगतः यद्बलेन हविष्यपि साध्यते । आचारादिति चेत् । कन्यादान-

प्रतिपक्षेषु स्वशाखीयैरेव सह व्यवहरन्तः परशाखीयांश्च प्रयत्नेन परिहरन्तः शिष्टा दृश्यन्ते । तेन ज्ञायते अस्यत्र नियम इति । मैवं । शिष्टव्यवहारस्य कुलादिज्ञानाज्ञानमूलत्वात् । तयोश्च मन्निधानव्यवधानाधीनत्वात् । प्रायेण हि तुन्यशाखिनः स्वाध्यायाध्ययन-वेदव्रत-गृह्यकर्म-सन्ध्योपासनादि--क्रियाकलाप-विचारणार्थमन्योन्यमङ्गम-भिलषन्तः समानदेशवामिनो भवन्ति । मन्निधानाच्च विज्ञानकुलशीलाचाराः परस्परं यौनसम्बन्धविधिमाद्रियन्ते । अन्यशाखीयांस्तु देशान्तरनिवामादविज्ञानस्वरूपतयैव न श्रद्धन्ते । आर्याकुत्तुषु च समानदेशवामिनां नानाशाखाध्यायिनामप्युपलभ्यन्त एव परस्परमनवगीयमानाः सर्व्वेता विवाहसम्बन्धाः । अविज्ञातपरस्परणामेकशाखाध्यायिनामपि नोपलभ्यन्ते । अतः । समानदेशवामादिमसुत्यंकुलादिज्ञानमेव परिणयनसम्बन्धप्रवर्त्तकमिति । या तु केषाञ्चित्त्यपि सादृश्ये न दृश्यते सम्बन्धप्रवर्त्तितः तत्रैतन्निदानं येषां पूर्व्वपुरुषैः पूर्व्वमतिविद्वुरानेकदेशवामिभिर्विगर्हितेतरदेशाचारैः कालाकारे कथञ्चन सह संवसमामामादयद्भिरपि स्वस्वकुलश्रेण्यहङ्कारं समुद्भृद्भिरन्योन्यं न प्रवर्त्तते समुदाहविधिस्ततस्तत्मन्तानेषु संवाप्रवर्त्तितः कियन्तं कालमनुवर्त्तत इति । अतो न कन्यादाने नापि हविर्दाने स्वशाखीयद्विजनियम इति सिद्धं । एवं च मति वक्ष्यमाणानि वचनानि समञ्जसार्थानि स्युः ।

यमः ।

वेद-विद्या-व्रतस्वाताः आचिया वेदपरगाः ।

स्वधर्मनिरताः चान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ।

तेभ्यो ह्यञ्च कव्यञ्च प्रशान्तेभ्यः प्रदीयते ॥

वेदान्तेदौ वेदञ्चाधीत्य समाहृत्ताः 'वेदस्नातकाः' । विद्यां वेदार्थ-
त्रिचारं समाप्य निवृत्ताः 'विद्यान्नातकाः' । व्रतं ब्रह्मचर्यं समाप्य
निवृत्ताः 'व्रतस्नातकाः' । सत्यपि वेदपारगत्वे नित्यं वेदाभ्यासनिरत-
त्वप्रदर्शनार्थं श्रोत्रियग्रहणं । द्रष्टुं दुःखमदृष्ट्यावः 'ज्ञान्ताः' । अक्रोधनाः
'शान्ताः' ।

मनुः ।

वेद-विद्या-व्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।

पूजयेद्भुव्यकथ्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥

'गृहमेधिनः' गृहस्थाः ।

तथा ।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे वङ्कृचं वेदपारगं ।

शाखान्तगमयाध्वर्युं हृन्दोगञ्चासमाप्तिकं ॥

एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।

पितृणान्तस्य तप्तिः स्याच्छ्राश्रुती साप्तपौरुषी ॥

वेदपारगशाखान्तगाममाप्तिकशब्दैरेकार्षेः सकलशाखाधेतार उच्यन्ते ।
अथवेदाध्यायी 'वङ्कृचः' । वेदस्य पारं पर्यवसानं गच्छतीति 'वेदपा-
रगः' । नायमृत्विग्विशेषोऽध्वर्युः किन्तु अध्वर्युर्वेदस्य यजुर्वेदस्याध्यायी
पुरुषः 'अध्वर्युः' । शाखाया मन्त्रब्राह्मणात्मिकाया अन्तं पारं गच्छ-
तीति 'शाखान्तगः' । "हृन्दोगः" सामवेदाध्यायी । आसमाप्तिरस्था-
स्तीति 'आसमाप्तिकः' । एषां त्रिविधानां 'अन्यतमः' एकोऽपि, यस्य
श्राद्धं भुञ्जीत तस्य पितृणां साप्तपौरुषी तप्तिः स्यात् । 'अर्चितः'

‘सप्तपौद्वी’ । कासमहत्त्वोपलक्षणार्थञ्चेत् । यावत् सप्तपुद्वा
 आगामिनः पुत्रपौत्रादयो जाताः जनिष्यन्ते च तावत्कासमिति
 मेधातिथिः । ‘ब्राह्मती’ अनवच्छिन्ना । ननु वज्रुषादिष्वर्ध्वरेव तत्तदे-
 दाध्यायिनः प्रत्येकं विहिताः । अत एषामन्यतम इति किमर्थं ।
 केचिदाहुः । आथर्वणिकनिवृत्त्यर्थमेतत् । एषां वज्रुषाध्वर्युःकन्दोगा-
 नामेवान्यतमः आद्वे भोजनीयो न तु तद्वातिरिक्तः कसित् । अथौ
 वै विद्या ऋषो यजूषि सामानीति अतपथेऽथर्वीङ्गिरसां विद्यात्वे-
 नामभिधानात् । तदयुक्तं । आथर्वणिकं विदधङ्गिः तदतिक्रमे
 दोषश्चाभिदधङ्गिर्वज्रुषाभिर्यमज्ञातातपादिवचनैः सद्य विरोधात् । अत-
 पथश्रुतेस्त्यायमर्थः । ऋग्यजुःसामसंज्ञका अथ्येव विद्या वैतानिक-
 कर्मापयोगिनी नान्येति न पुनरेतदतिरिक्ता विद्यैव न भवतीति ।
 श्रूयते च अतपथब्रह्मयज्ञ एव । ब्राह्मणस्वाध्यायसंश्लेषेन पूर्विकाथर्वी-
 ङ्गिरसां प्रशंसा स एव विद्वानथर्वीङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेद
 आहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं तन्नास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन
 रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्यङ्निर्घृतकुल्या मधुकुल्याः
 पितृन् स्वधा अभिवहन्तीति अतपथः । आश्वमेधिककाष्ठे पारिव्रजब्राह्मणे
 तेषां वेदसंज्ञाशब्दतापि दृश्यते । अथर्वीणो वेदः सोऽयमित्यथर्वीणा-
 मेकं पर्व व्याचलाणदवानुद्रवेत् । अङ्गिरसो वेदः सोऽयमित्यङ्गिरसा-
 मेकं पर्व व्याचलाणदवानुद्रवेदिति । अङ्गानि वेदाश्चत्वार इति
 स्मृतिपुराणादिष्वपि अथर्वीङ्गिरसामेव चतुर्थवेदत्वेनाभिधानमभिमतं ।
 अतो नाथर्वणिकनिवृत्त्यर्थमिदं किन्तु पितृकृत्ये चयस्तावन्निमन्त्र-
 णीयाः । ते च कन्दोगञ्चेति चक्ष्मेन वज्रुषोऽध्वर्युः कन्दोग इत्येव

अथः सर्वदा गृह्येरन् नन्वन्यत्रवेदाध्यायिनोऽपीति ब्रह्मानित्यर्थमु-
क्तमेवामन्यतम इत्यादि ।

यमः ।

वङ्गृचो यस्त्रिसौपर्णम्कन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।

पञ्चाग्निर्व्या यजुर्वेदी अथर्व्या ब्रह्मग्रीर्षकः ॥

आत्मविष्वाङ्गुविश्वैव ब्रह्मदेयासुतस्तथा ।

एते सर्वे यथावत्स्युरेकदेशोऽपि वा भवेत् ॥

अथः परेवराश्वैव आत्मा तत्रैव सप्तमः ।

ते सप्तपुरुषाः सर्वे तदन्नमुपभुञ्जते ॥

त्रिसुपर्णः । ऋग्यजुषयोः एकदेशः तदध्ययनाङ्गं व्रतञ्च तदस्यास्ति
असौ 'त्रिसौपर्णः' । 'ज्येष्ठसाम' सामविशेषः । पञ्चाग्निर्नाम यजुर्वेदविद्या
तदध्ययनाङ्गं व्रतञ्च तस्मिन्वात् पुरुषः 'पञ्चाग्निः' । अथवा गार्हपत्या-
हवनीयदक्षिणाग्निमभावसंस्थाः अग्नयो यस्य स 'पञ्चाग्निः' । ब्रह्मग्रीर्ष-
मथर्व्यापनिषदेकदेशः तद्वेत्ता 'ब्रह्मग्रीर्षकः' । 'आत्मवित्' आत्मतत्त्व-
वेत्ता । 'ब्रह्मदेया' ब्राह्मविवाहोऽत्र तस्यासुतपत्नः 'ब्रह्मदेयासुतः' ।
'एते सर्वे' वङ्गृचाद्याः । 'एकदेशोऽपि' इति उक्तानां सर्वेषां असम्भवे
धावन्तो लभ्यन्ते तावन्तो याद्वाः । 'परे' चतुर्थान् पुरुषान् प्रभृतयः
'अवरे' चतुर्थान् पूर्वे अथः पितृपितामहप्रपितामहाः । 'आत्मा
सप्तमानः, एते सप्त पुरुषाः विष्टिष्टपात्रे दत्तं अन्नं भुञ्जते । यद्य
पिपादीनां षष्ठां पुरुषाणां आद्भुसुपकारकं भवति एवं यजमान
स्यापि परलोके विष्टिष्टफलोत्पादकं भवति ।

आह वदस्यतिः ।

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे हृन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
 षष्टौ यजूषि मामानि चितयं तत्र विद्यते ॥
 अष्टौ पृथिवीं सर्वां मण्डितवनकाननां ।
 यदि लभ्येत पित्र्ये साध्यामतरश्चित्तकः ॥
 ऋचा तु तप्यति पिता यजुषा च पितामहः ।
 पितुः पितामहः साध्या हृन्दोगोऽभ्यधकस्ततः ॥

धम-शातातपौ ।

हृन्दोगं भोजयेच्छ्राद्धे वैश्वदेवे च बृहस्पते ।
 पुष्टिकर्माणि साध्वय्युः शान्तिकर्माण्यर्चणं ॥
 पुष्ट्यर्थं कर्म पुष्टिकर्म । अरिष्टोपशमनार्थं यत्क्रियते तच्छा-
 न्तिकर्म ।

शातातपः ।

भोजयेद् यद्ययर्च्यमाणं दैवे पित्र्ये च कर्माणि ।
 अनन्तमस्तयश्चैव फलन्त्येति वै श्रुतिः ॥

‘अनन्तं’ अपर्यावमानं । ‘अस्तयं’ अलक्षणं ।

यस्त्वन्यं भोजयेच्छ्राद्धे विशमानेष्वयर्च्यम् ।
 निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धकाले तद्यर्च्यम् ।
 भोजयेत् ह्ययकल्पेषु पितृणाञ्च तदस्तयं ॥

याज्ञवल्क्यः ।

अय्यः सर्वेषु वेदेषु ओत्रियो ब्रह्मविद् युवा ।
 वेदार्थवित् श्रेष्ठसामा चिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपरास्त्रैव ब्राह्मणाः आद्रुमम्यदे ॥

‘अग्र्यः’ मुख्यः अध्येतृणां । ‘सर्वेषु’ चतुर्षु वेदेषु । ‘ओत्रियः’ यथाविधि स्वशाखाध्यायी । ‘ब्रह्मवित्’ उपनिषत्पुरुषवित् । ‘युवा’ मध्यमवयस्कः । ‘वेदार्थवित्’ मन्त्रब्राह्मणार्थवेत्ता । त्रिमध्याख्यं व्रतं कृत्वा यस्तदाख्यमृग्वेदैकदेशमधौते मः ‘त्रिमधुः’ । त्रिसुपर्णव्रतपूर्वकं तदाख्ययजुर्वेदभागध्याता ‘त्रिसुपर्णिकः’ । ‘कर्मनिष्ठाः’ विहितानुष्ठानपराः । ‘आद्रुमम्यदे’ आद्रुमम्यद्वये ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

ये च भाष्यविदः केचिद्द्वये च व्याकरणे रताः ।

अधीयानाः पुराणं ये धर्मशास्त्रमथापि वा ॥

ये च पुण्ड्रेषु तीर्थेषु कृतस्त्राताः कृतश्रमाः ।

मखेषु ये च सर्वेषु भवन्त्यवभृथप्रताः ॥

ये च सत्यव्रता नित्यं स्वधर्मनिरताश्च ये ।

अक्रोधनाः चान्तिपरास्तान् आद्रेषु नियोजयेत् ॥

मत्स्यपुराणे ।

आयुर्वर्णः^(१) वेदविच्च ज्ञातवंग्रः कुलान्वितः ।

पुराणवेत्ता ब्रह्मण्यः स्वाध्यायजपतत्परः ॥

शिवभक्तः पितृपरः सूर्यभक्तोऽथ वैष्णवः ।

ब्रह्मण्यो योगविष्णान्नो विजितात्मा सुशौलवान् ।

एतांसु भोजयेन्नित्यं देवे पित्र्ये च कर्माणि ॥

(१) अथर्व्वञ्च इति ख० ।

मण्डलब्राह्मणज्ञा ये ये सूक्तं पुरुषं विदुः ।
 तांस्तु दृष्ट्वा नरः क्षिप्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 शतरुद्रीयजाप्येषु निरता ये द्विजोत्तमाः ।
 पितृन् मन्तारयन्त्येते आर्द्धे यन्नेन भोजिताः ॥

तथा ।

गायत्रीजाप्यनिरतं ह्य्यकथ्येषु योजयेत् ।
 पापं तिष्ठति नो तस्मिन्नश्विन्दुरिव पुष्करे ॥
 अपां विन्दुः 'अश्विन्दुः' । 'पुष्करं' पद्मपत्रं ।

ब्रह्मपुराणे ।

षडङ्गविद्याज्ञो योगी ^{१)} यज्ञतत्त्वज्ञ एव च ।
 अयाचिताशो विप्रो यः आङ्गकल्पविदेव च ॥
 अष्टादशानां विद्यानामकस्या अपि पारगः ।
 त्रिमधुश्च त्रिमौपर्णः पञ्चाग्निर्ज्यैष्ठ्यामगः ॥

चत्वारो वेदाश्चत्वार उपवेदाः, षडङ्गानि, स्रतयः, पुराणानि,

मीमांसा न्याय इत्यष्टादशविद्याः ।

चान्द्रायणेः परार्कैर्वा नियमैर्यस्य संस्कृतः ।
 वार्हस्पत्यं नीतिशास्त्रं ऋग्विद्यासु वेत्ति यः ॥
 इतिहासपुराणेषु यः पवित्रोऽकृतः सदा ।
 अहृत्यमपि कुर्वाणः स पवित्रघ्नतादरः ॥
 बहूनाञ्च किमुक्तेन इतिहासपुराणवित् ।
 अथर्वसिखसेऽप्येता तावुभौ पित्रभिः पुरा ।

(१) षडङ्गवित् ज्ञानायोगीति ग० ।

तपः कृत्वा नियोगार्थं प्रार्थितौ पितृकर्माणि ॥

महाभारते ।

ये च पुण्ड्रेषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।

मखेषु च समन्त्रेषु भवन्त्यवभृथ्यजुताः ॥

अबाधना अक्षपलाः चान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।

सर्वधर्मरता ये च आद्धेखेतान्नियोजयेत् ॥

अक्रोधनाः कर्मापराः सन्तो नित्यन्दमे रताः ।

तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥

अमानिनः सर्वसदाः सुदृष्टा विजितेन्द्रियाः ।

सर्वभुतहिता मैचास्तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥

अलुब्धाः शुचयो वैद्या ह्रीमन्तः सत्यवादिनः ।

स्वकर्मानिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलं ॥

प्रज्ञाश्रुताभ्यां शीलेन कुलेन च समुच्छ्रिताः ।

तारयन्तत् कुलं कृत्स्नमेकोपौह दिजर्षभः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

अकृत्स्नान् घृणिकान् कृशवृत्तिमयाचकं ।

एकान्तशीलं ह्रीमन्तं सदा आद्धेषु भोजयेत् ॥

न विद्यते कृतमन्त्रं यस्यासौ 'अकृत्स्नान्' । 'घृणा' दद्या मा विद्यते
यस्यासौ 'घृणौ' । 'क्रान्तः' व्रतश्रान्तः, घृणौ चासौ क्रान्तश्च 'घृणिक्रान्तः' ।
तौर्धयात्राशौभतया वा घृणिभिः सूर्यरश्मिभिः क्रान्तो 'घृणिक्रान्तः'
प्रतिपदादिमङ्कुचिततया कृशवृत्तिर्वर्त्तनं यस्यासौ 'कृशवृत्तिः' । 'ह्रीमान्'
सञ्जावान् । तथाविधान् विप्रान् गृहस्थान् वेदार्थविदो निरभिमानिनः ।

पत्नीपुत्रसमायुक्तान् आहूकर्मणि योजयेत् ।

देहस्याहुं स्मृता पत्नी न समयो विना तथा ।

न ता पुत्रस्य लोकोऽस्ति श्रुतिरेषा मनातनौ ॥

स्कान्दे प्रभामखण्डे ।

अथ त्रिप्रान् प्रवक्ष्यामः आहुते वै केतनसमान् ।

विश्विष्टः श्रोत्रियो योगी वेदवित् ज्येष्ठसामगः ।

पञ्चाग्निः कर्मनिष्ठश्च तपोनिष्ठो जितेन्द्रियः ॥

नन्दिपुराणे ।

यतीन् वा बालखिन्यान् वा भोजयेच्छ्राद्धकर्मणि ।

वानप्रस्थोपकुर्वाणो पूजयेत्परितोषयेत् ॥

गृहस्थं भोजयेद् यस्तु विश्वदेवास्तु पूजिताः ।

वानप्रस्थेन ऋषयो बालखिन्यैः पुरन्दरः ॥

यतीनां पूजनादापि ^{१)} साक्षाद्ब्रह्मा सुपूजितः ।

आश्रमाः पावनाः पञ्च उपधाभिरताश्रमाः ।

बत्वार आश्रमाः पुण्याः आहुते देवे तथैव च ॥

तथा ।

आहुं देयन्तु विप्रेषु संयतेष्वग्निहोत्रेषु ।

अश्वदातेषु विदत्सु श्रोत्रियेषु विद्येषुतः ॥

मण्डलब्राह्मणैश्च पुराणार्थविचारदः ।

अकल्मः स्वल्पसकृष्टः प्रतिपद्यविवर्जितः ।

एते आद्वे निद्योक्तव्या ब्राह्मणाः पङ्क्तिमूर्द्धनि ॥
नागरखण्डे ।

त्रिणाचिकेतः सौपर्णी धर्मद्रोणस्य पाठकः ।

मद्यः प्रचालको घञ्ज परोपकरणे रतः ॥

मृष्टान्नदो मृष्टवांश्च मदा जपपरायणः ।

एते वै ब्राह्मणा ज्ञेया विशेषाः आद्वेषिद्वये ॥

वार्हस्पत्यसंहितायां ।

अङ्गिरोनारदमृगवृहस्पत्यदिताः स्मृतीः ।

पठन्ति ये अद्धानास्तेऽभिद्योज्याः प्रयत्नतः ।

वेदान्तनिष्ठाः आद्वेषु व्याख्यातारो विशेषतः ॥

प्रचेताः ।

त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ज्ञाननिष्ठस्तपोनिष्ठः कर्मनिष्ठस्तथापरः ॥

दान्तस्य मातृभक्तस्य अद्वया देवपूजकः ।

शिलोञ्जनादिवन्तिस्य आत्रियस्य सुतस्तथा ।

एते विप्रा महापुण्ड्रा ह्यव्यकव्येषु चाश्रिताः ॥

थमः ।

नक्षत्रतिथिपुण्याहान्^(१) मुहूर्त्तान्मङ्गलानि च ।

न निर्दिशन्त ये विप्रास्तैर्भुक्तं ह्यक्षयं भवेत् ॥

प्रथमाद्व्यकव्यानि पात्रीभूते द्विजन्मनि ।

(१) नक्षत्रतिथिपुण्यादीनि ख० ।

प्रतिष्ठाप्यानि विदग्भिः फलानन्तमभीष्टुभिः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

गोभृतिलहिरणादि पात्रे दातव्यमर्चितं ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयदृच्छता ॥

कूर्मपुराणे ।

अममानप्रवरको ह्यमगोचस्तथैव च ।

अमम्वन्धौ च विज्ञेया ब्राह्मणाः श्राद्धसिद्धये ॥

गरुडपुराणे ।

श्राद्धेषु त्रिनियोज्याः स्युर्ब्राह्मणा ब्रह्मविस्तमाः ।

ये योनिगोत्रमन्वान्तेवासिमम्वन्धवर्जिताः ॥

‘योनिमम्वन्धाः’ मातुलादयः । ‘गोत्रमम्वन्धाः’ सपितृादयः ।

‘मम्वन्धमम्वन्धाः’ अध्यापकादयः । ‘अन्तेवासिमम्वन्धाः’ शिल्पशास्त्रापा-
ध्यायाः ।

इति प्रथमा ब्राह्मणाः ।

अथ पाङ्क्त्याः ।

तत्र शङ्खलिखितौ ।

अथ पाङ्क्त्या वेदवेदाङ्गवित्पञ्चाग्निरनूचानः शाङ्खयोगोपनिष-
दुर्ध्मशास्त्रविच्छ्वात्रियस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णां ऋष्टमामगः ।
शाङ्खयोगोपनिषदुर्ध्मशास्त्राध्यायी वेदपरः सदाग्निको माष्टपितृशु-
षुधुर्ध्मशास्त्रनिरिति ।

‘शाङ्खशास्त्रं’ कापिलं, ‘योगशास्त्रं’ पातञ्जलं । ‘उपनिषत्शास्त्रं’
वेदान्ताः । ‘सदाग्निकः’ नित्यमग्निहोता ।

पाङ्क्त्यनिरूपणार्थं कुलश्रुतशीलवृत्तरूपगुणानाह शरीतः ।

स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिता अयोनिमङ्गरित्वमार्षेयत्वञ्चेति कुल-
गुणाः । वेदो वेदाङ्गानि धर्माऽध्यात्मं विज्ञानं स्थितिरिति षड्विधं
श्रुतं । ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता समता सौम्यतापरोपतापिताऽनसृ-
यता सृष्टतापारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता श्रण्यता प्रशान्ति-
ञ्चेति त्रयोदशविधं शीलं । जमा दमोदथा दानमहिंसा गुरुपूजनं
शौचं स्नानं जपोहोमस्तपः स्वाध्यायः सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वं
उपव्रतित्वञ्चेति षोडशगुणं वृत्तं । तस्मात्कुलौनाः श्रुतवन्तः शीलवन्तो
वृत्तस्थाः सत्यवादिनोऽव्यङ्गाः पाङ्क्त्या इति ।

अस्यार्थः ।

सन्तिरूपेण चिरकालावस्थानं स्थितिरिति स्थितिचन्द्रिका-
कारः । हरिहरस्वाह । शास्त्रोक्तवर्णाश्रमादिधर्मेष्ववस्थानमापद्यपि
ततोऽप्रच्यवनं स्थितिः ।

यदाहुः ।

अथाच्याप्रचलनममार्गं चाप्रवर्त्तनम् ।

आपद्यपि यतो धैर्यं स गुणः स्थितिरुच्यते इति ॥

ब्राह्मण्यादिवत् पितृपितामहादिप्रबन्धेन तोरणायणौद्यादिचरणा-
ख्यातत्वेनाविच्छिन्नस्य वेदस्य वेत्तृत्वं अविच्छिन्नवेदवित्त्वं ।

यथाहुः ।

जातिवद्विप्रबन्धेन स्मर्यते चरणं कुले ।

तदेदमविच्छिन्नवेदविक्ता प्रकीर्त्तिता ॥

अपरे तु वेदवेद्योऽविच्छिन्नत्वेन पूर्वपुरुषेष्वपि वेदाध्ययनयागानु

ष्टानयोरव्यवच्छेदं कुलगुणमाहुः । विजातीयायामपत्यानुत्पादनेन
दत्तक्रीतादिरूपपरकुलसंसर्गराहित्येन चामङ्गीर्षयोनित्वमयोनिमा-
ह्वर्यं, स्वौयप्रवरगतर्षिज्ञातत्वमार्षिषत्वं, “अनूचानपुत्रत्वपरो यो वै
ज्ञातोऽनूचानः स षष्टिः आर्षेय” इति शतपथश्रुतिदर्शनात् ।

एते तावत्कुलगुणाः शुद्धिहेतवः । षष्ट्यादिभेदेन चतुर्विधो
वेदः । वेदाङ्गानि शिवादीनि तदङ्गं ।

शिक्षा कन्पो व्याकरणं निरूक्तं ज्योतिषाङ्गतिः ।

कन्दोवित्तिरित्येवं वेदाङ्गानि षडूचिरे ॥

‘धर्माः’ मन्वादिधर्मशास्त्रं । ‘अध्यात्मं’ आत्मविवेकशास्त्रं ।
‘विज्ञानं’ प्रमाणप्रमेयादिपदार्थविशेषज्ञानहेतुन्यायदर्शनादि । स्थिति-
हेतुवार्त्तादिशास्त्रं ‘स्थितिः’ । अधीताविस्मरणं वा ‘स्थितिः’ । धर्मा-
दिक्रमावस्थितं वा यत्रेतिहामादौ कथ्यते सा ‘स्थितिः’ । एवं च वेद-
प्रमृतिचतुर्दशविद्यास्यानान्युक्तानि भवन्ति । एतेषां षणां श्रवणं
‘श्रुतं’ । ब्रह्मणि साधुत्वं ‘ब्रह्मण्यता’ । अमायया देवपितृकर्मानुष्ठानं
‘देवपितृभक्तता’ । जीवनेत्यां पित्रोरशाद्येन शुश्रूषणं ‘पितृभक्तता’ ।
विगन्तितरागदंष्टता ‘ममता’ । मन्त्रजनहृद्यपरित्रत्वं ‘मौस्यता’ ।
वागादिभिः परपीडागाहित्यम् ‘अपरोपतापिता’ । परदायाना-
विष्करणं ‘अनसृयता’ । अर्कठिनहृदयत्वं ‘मृदुता’ । कलहरवर्गहितत्वं
‘अपारुध्यं’ । प्रमन्नमनस्कता ‘मैत्रता’ । साधुकारिणाञ्जनुभेदानं
‘प्रियवादिता’ । उपकारमस्पृतिपत्तिः ‘कृतज्ञता’ । शरणं गृह्यन्ति-
चारित्यभिधानकेशस्मरणत्वं शरणमाश्रयो रक्षिता वा, शरणमत्र
शरण्यः । स्वार्थिकोऽत्र तद्भितः । अथवा शरणे आश्रयत्वे रक्षितत्वं

वा साधुः शरण्यः, तस्य भावः 'शरण्यता' । विद्याद्यनुत्प्रेकः 'प्रशान्तिः' ।
 जमादिषु व्याख्यातानि न व्याख्यायन्ते । यथाविधि स्वस्य सत्त्वनि-
 वृत्तिपूर्वकं परस्वत्त्वापादनं 'दानं' । विशिष्टमन्त्रावृत्तिः 'जपः' ।
 देवतोद्देशेन प्रक्षेपान्तः स्वत्वत्यागो 'हेमः' । 'मन्तोषः' विद्वेषता ।
 स्त्रीकृतव्रतापरित्यागः 'दृढव्रतत्वं' । 'उपव्रतित्वं' दशम्यादावेकभक्तता ।
 व्रतान्युपव्रतानि चारु

व्यासः ।

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।
 अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥
 अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवं ।
 अप्रमादश्च नियमोः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥

आह यमः ।

पाङ्क्त्यान् ब्राह्मणान् वक्ष्ये येभ्यो दत्तमथानृत्यं ।
 यं दृष्ट्वा सर्वभृतानां मनसो निर्वृतिर्भवेत् ॥
 येषाञ्चैवोपविष्टस्य पङ्क्तमेकोऽपि पावयेत् ।
 शतं शतसहस्रञ्च पश्यन्नपि समन्ततः ॥
 नमस्कृत्य द्विजातिभ्यः प्रवक्ष्याम्यहमद्यतः ।
 वेदश्रुतानसङ्कीर्षास्तान् मे निगदतः शृणु ॥
 ये सोमया विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।
 व्रतिनो नियमम्याश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
 पञ्चाग्निरणधौयानो यजुर्वेदविदेव च ।
 वङ्कचश्च तिसौपर्णास्त्रिमधुर्व्वाय यो भवेत् ॥

‘त्रिमधुः’ अश्वेदैकदेशः तद्व्रतञ्च ।

त्रिणाचिकेतो विरजाः कुन्दोगो ज्येष्ठमामगः ।

अथर्वशिरोऽध्येता सर्वे ते पङ्क्तपावनाः ॥

विरजा नाम मन्त्रविशेषस्तदध्ययनात् पुरुषोऽपि ‘विरजाः’ ।

अथर्वशिरो नाम अथर्ववेदेकदेशः ।

शिगुरप्यग्निहोत्री च न्यायविद् यः षडङ्गवित् ।

मन्त्रब्राह्मणविचैव यश्च स्याद्धर्मपाठकः ॥

अषिब्रवी अषोकश्च तथा द्वादशवार्धिकः ।

ब्रह्मदेयामृतस्यैव गर्भगुह्यः महस्वदः ॥

चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।

निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ॥

गुरुदेवाग्निपूजामु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ।

विमुक्तः सर्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ॥

अनमित्रो नचामित्रो मैत्रयान्मविदेव च ।

स्नातको जायन्विरतः सदा पुष्यवलिप्रियः^(१) ॥

अजुर्मर्दुः क्षमो दान्तः सत्यव्रतपरः गुचिः ।

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञ उपवामपरायणः ॥

गृहस्था ब्रह्मचारी च सतुर्व्यदविदेव च ।

एते द्विजातयः पुण्याः पाङ्क्त्याः संप्रकीर्त्तिताः ।

नियतं तारयन्त्येव ह्यथकथं च योजिताः ॥ ’

‘अषोकः’ अष्यः किञ्चिद्गुणः । “अष्यः किञ्चिद्गुणैर्न्यून

(१) पुष्यकल्पप्रिय इति ख० ।

‘ऋषीक इति कीर्त्तितः’ इति सुमन्तुस्मरणत् । ‘द्वादशवार्धिकः’ द्वादशवार्धिकवेदव्रतचारौ । ‘सहस्रदः’ गोसहस्रद इति मेधातिथिः । ‘त्रिसुक्तः मर्त्तः’ इत्यत्र ऋणादिति शेषः । ‘अनमित्रः’ शत्रुरहितः । ‘न सामित्रः’ न कस्यापि शत्रुः । ‘मैत्रः’ मैत्रीरतः । ‘घृणो’ दयानुः ।

इति पाङ्क्त्याः ।

अथ पङ्क्तिपावनाः ।

आपस्तम्बः ।

अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पायते यैर्द्विजैस्तमैः ।

तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाय्यान् पङ्क्तिपावनान् ॥

‘अपाङ्क्त्यः वक्ष्यमाणलक्षणैरपाङ्क्त्यैः’ ‘उपहता’ दूषिता, ‘पङ्क्तिः’ परिघत्, ‘यैः’ ब्राह्मणैः ‘पायते’ निर्दाषा क्रियते, तान् ‘कार्त्स्न्येन,’ वक्ष्यमाणान् ‘निबोधत’ शृणुत । अर्थवादरूपान्येतानि पदानि । यथा ह्येकपङ्क्त्यां भुञ्जानो दृष्टोऽन्यानदृष्टानपि दूषयति एवं पङ्क्तिपावनः स्वगुणातिशयादन्यकृतमपि दोषमपनुदनीत्यस्यार्थः । न चानेनापाङ्क्त्यानां भोजनमनुज्ञायते । किं तर्हि पङ्क्तिपावनस्तावदवगमन-
स्त्वेषितव्यः ।

अथ्याः मर्त्तेषु वेदेषु मर्त्तप्रवचनेषु च ।

आत्रियात्त्वयजासैव विज्ञायाः पङ्क्तिपावनाः ॥

‘अथ्याः’ उक्तमाः । ‘मर्त्तेषु’ चतुर्वर्षि, ‘वेदेषु’ मर्त्तमंशयद्युदासेन मम्पदायतः स्वीकृतमर्त्तवेदा इत्यर्थः । प्रोच्यते व्याख्यायत वेदार्यो यस्तानि ‘प्रवचनान्यङ्गानि षडङ्गो वेदो यैरभ्यस्ताःभ्यस्यते वा त

इत्यर्थः । 'श्रोत्रियान्वयजाः' पितृ-पितामहादयो येषां तादृशा एवेत्यर्थः ।

ननु विद्वद्भ्यो दानमुक्तं न चेह विद्वत्तोपात्ता न च तथा विना पंक्ति-
पावनत्वोपपत्तिः । गुणविशेषापेक्षं हि पंक्तिपावनत्वं न गुणापचये युक्तं ।
उच्यते ।

विद्वदभावे केवलाद्य श्रोत्रियाय दानार्थमेतत् । अस्मिन् विदुषि
श्रोत्रियाय दानं गौणमपि मुख्यमेवेत्कृतं भवति ।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ब्रह्मदेयानुमन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ॥

त्रिणाचिकेताख्यो वेदभागोऽध्वर्यूणां पीतादका जग्धहणा इत्यादिः
तदध्ययनसम्बन्धात् पुरुषोऽप्यत्र 'त्रिणाचिकेतः', उच्यते । अन्यं तु
त्रिणाचिकेतमधीयुमानां व्रतमात्रातं तद्येन चौर्षं सः, 'त्रिणाचिकेतः' ।
अत्रापि लक्षणयैव पुरुष उच्यते । न चैवं मन्तव्यं तावन्मात्रेण पंक्ति-
पावनत्वं । किं तर्हि, सति श्रोत्रियत्वादिगुणयोगे अधिकोऽयं गुणा
द्रष्टव्यः । पञ्चाग्निविद्या नाम ऋगान्दोग्यापनिषदिति तदेदनसम्बन्धात्
पुरुषोऽपि 'पञ्चाग्निः' । अन्ये तु यस्य त्रयः श्रुताग्रयः सभ्यावसथ्यावपि
द्वौ स पञ्चाग्निरित्याहुः । 'त्रिसुपर्णः' मन्त्रः, तैत्तिरीयक वाङ्मूर्च्छं वा ये
ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णे पठन्तोत्यादि पश्यते त्रिसुपर्णाख्यं व्रतञ्च । षडङ्गं
वेदं वेत्तीति 'षडङ्गवित्' । 'ब्रह्मदेयानुमन्तानः' ब्राह्मणाय दानेन या
दत्ता तस्या अनुमन्तानस्तथा जातः । 'ज्येष्ठसामगः' अज्येष्टाह्वानि
आरण्यकसामानि सन्ति ज्येष्ठसामाख्यं व्रतञ्च । यद्व्रताचरणेन
यत्प्रदधीते स एवमुच्यते ।

वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी महत्सदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

षडङ्गवित्त्वस्योक्तत्वात्तदङ्गैर्विना स्वयमेवातिप्राञ्जतया यो वेदार्थं वेत्ति सोऽत्र 'वेदार्थवित्', अभिप्रेतः । 'प्रवक्ता' वेदस्याध्यापको व्याख्याता वा । 'ब्रह्मचारी' ब्रह्मचर्याश्रमवान् । ब्रह्मचारिग्रहणं यौवनापलक्षणार्थमित्यन्ये । अतएव श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवेति याज्ञवल्क्ये-नेक्तं । युवभ्यो दानं प्रथमं पित्रवयम इत्येके इति गौतमीयेषुक्तं ।

पित्रवयम इति । पित्रपितामहप्रपितामहैस्तुल्यवयस्कान् तत्तत्स्थानौथान् ब्राह्मणान्निमन्त्रयेदित्यर्थः । महत्सदस्य वङ्गर्थवाचित्वात् 'महत्सदः' वङ्गप्रदः । 'शतायुः' षड्भूवयाः, स हि परिपक्वकपोलतया पाचतामश्रुते । शतमित्यत्र प्रसिद्धिवशादर्षाणि संख्येतयावगम्यन्ते । आह यमः ।

वेदविद्यामतस्वाता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।

व्रतचर्यासु निरता ये कृशाः कृशवृत्तयः ॥

अत्युत्क्रान्तास्वधर्मभ्यस्ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ।

सचिणो नियमस्याश्च ये विप्राः श्रुतिसम्भताः ॥

अत्र मन्त्रिण इति वा पाठः । तस्मिन् पक्षे मन्त्रिणो गायत्र्या-दिमन्त्रजपनिरताः ।

प्राणिहिंसानिवृत्ताश्च ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ।

अग्निहोत्ररताः शान्ताः क्षमावन्तोऽनसूयकाः ।

ये प्रतिग्रहनिःश्रेहास्ते द्विजाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सचिणो नियमस्याश्च ये विप्राः श्रुतिसम्भताः ।

मङ्गल्याचारयुक्ताश्च ते विप्राः पङ्क्तिपावनाः ॥
एते वै भूतले देवाः पूर्वं देवैर्विनिर्मिताः ।
यत् किञ्चित् पितृदेवत्वमेभ्यो दत्तं तदक्षयं ॥

तथा ।

विद्वान्मः सुप्रताः शान्ता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।
तैर्भुक्तं प्रजते देवास्तेर्भुक्तं प्रजते पितृन् ।

आह शङ्खः ।

षडङ्गवित्त्रिमोपर्णा बह्वृचो ज्येष्ठसामगः ।
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
ब्रह्मदेयानुमन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।
ब्रह्मदेयापतिर्यश्च ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
यजुषां पारगो यश्च साम्नां यश्चातिपारगः ।
अथर्वमिग्मोऽर्ध्वता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
नित्यां योगपरो विद्वान् ममलोष्टाग्नकाञ्चनः ।
ध्यानशालो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

देवलः ।

अथान्यांश्च प्रवक्ष्यामि^{१)} ब्राह्मणान् पङ्क्तिपावनाम् ।
ममर्यान् हव्यकयेषु स्वर्गुणैरभिपूजितान् ॥
वेदवेदाङ्गनिष्णाता विद्मद्भ्यान्वययोनयः ।
स्वकर्मादुत्थिता विप्राः स्वपङ्क्तिं पावयन्ति हि ॥
त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिमोपर्णः षडङ्गवित् ।

(१) अथान्यान् संप्रवक्ष्यामीति ग० ।

कन्दोगः सोमयाज्ञी च ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ज्येष्ठाश्रमनिविष्टस्य शतायुर्ज्येष्ठमामगः ।

अग्निवित् सोमपाश्रैते ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ऋग्यजुःसामधर्मज्ञाः स्वातकाश्याग्निहोत्रिणः ।

ब्रह्मदेयानुसन्ताना विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

हारीतः ।

दशोभयतः श्रोत्रियास्त्रिणाचिकेतस्त्विमधुस्त्विमौपर्णस्त्विशौर्षा
ज्येष्ठमामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविद्रुद्रजाप्यूर्द्धरेता ऋतुकालाभिगामौ
तत्त्वविधेति पङ्क्तिपावना भवन्ति ।

अथाप्यत्रोदाहरन्ति ।

पचनः पाचनस्वेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

सहस्रमस्मितं प्राङ्गः स्वातकं पूर्व्वदुणैः ।

पञ्चाग्न्यादिगुणैर्युक्तः शतमाहस्र उच्यते ॥

अमृचां यदि वा कृत्वां पङ्क्तिं योजनमायतां ।

पुनाति वेदविद्विप्रो नियुक्तः पङ्क्तिमूर्द्धनि ॥

‘दशोभयतः श्रोत्रियाः’ इत्यनेन याज्ञवल्क्यायुक्ता माहृतः पितृ-
तोऽपि दशपुरुषशुद्धिरभिहिता । रुद्रशिरो वैश्वानरशिरोऽयुर्व्वशिरो-
स्येति त्रयाणां शौर्षामध्येता ‘त्रिशौर्षा’ । ‘रुद्रजापी’ नमस्ते रुद्रमन्यव
इत्यादि रुद्रध्यानजपपरः । ऊर्द्धमेव रेता यस्य स ‘ऊर्द्धरेताः’ । स च
नैष्ठिकब्रह्मचारी । गृहस्थे तु नित्यमूर्द्धरेतस्त्वस्यायुक्त्वात् । ऋतु-
काल एव गच्छतीति ‘ऋतुकालाभिगामौ’ । स च धर्मपत्नोषु, यः

मदेति व्यामवचनात् । 'तन्ववित्' आत्मतत्त्वज्ञः, स च विनापि चिद-
पङ्कयहणात्, गृहस्थाश्रमादावथात्मज्ञानाभ्यासस्योक्तत्वात् । पञ्चयज्ञा-
द्यर्थमन्नं पचतीति 'पचनः' आवसथ्यः । पाचयतीति 'पाचनः'
सभ्यः । नियतपक्वप्रत्यामन्त्रिलक्षणधर्मयोगादौपचारिकं प्रयोजकत्वं ।
गार्हपत्य आहवनीयो दक्षिणाग्निरित्यग्नित्रयं 'चेता' । एते पञ्चाग्नयो
यस्य गृहे दौष्यन्ते । वेदप्रताचरणपूर्वकमर्थज्ञानपर्यन्तं गृहौतवेदः
'स्वातकः,' तमेतं शमदमादिभिर्गुणैरूपेतं महस्त्रमङ्गकभोक्तृद्विजपरिक-
ल्पितपङ्कपावनत्वात् महस्त्रमस्मितमित्याहुः । भ्रूणहत्यां वा एते
घ्नन्ति ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति आसहस्नात् पङ्कं पुनर्नूति ।
स एव पञ्चाग्नित्वादिगुणैरूपेतः 'शतमारसः', लक्षपरिमितपङ्क-
पावन इत्यर्थः । 'अनृचां' वेदरहितानां, ममन्ताद्योजनपरिमितदेव-
व्यापिनीं पङ्कं वेदरहस्यविद्ब्रह्मवित् पुनाति ।

आह गौतमः ।

पङ्कपावनाः । षडङ्गवित् ज्येष्ठसामगः त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः
पञ्चाग्निः स्वातकोमन्त्रविद्ब्राह्मणविद्वुर्धर्मज्ञो ब्रह्मदेयानुमन्तान इति ।
आह विष्णुश्चैव ।

यथा पित्र्येषु कर्म्मस्त्रिति पङ्कपावना एव देवेष्वपि ।

वसिष्ठः ।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णश्चतुर्धर्मधो वाजसनेथौ षडङ्गवित्
ब्रह्मदेयानुमन्तानः कृन्दागो ज्येष्ठसामगो मन्त्रब्राह्मणविद् ऋष्य धर्म-
मधीते यस्य च दशपुरुषं मातृपितृवंशः श्रोत्रियो विज्ञारते विद्वांसः
स्वातकास्येते पङ्कपावना भवन्ति ।

‘चतुर्वर्षी’ चातुर्वर्षीस्ययाज्ञौ । तत्र हि चलारो मेधा भवन्ति ।
ज्योतिष्टोमयाज्ञौ वा । एवंरूपो वाजसनेयौति सम्बन्धः । विद्वांस
इति वज्रवचनं वैदुष्यस्थानेकरूपत्वार्थं ।

आपस्तम्बः ।

त्रिभधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः छन्दोगो ज्येष्ठसामगो
वेदाध्याय्यनूवानपुत्र इत्येते आद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति ।
बौधायनः ।

त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्गवित्त्रिग्रीर्षको
ज्येष्ठसामग इति पङ्क्तिपावनाः ।

पैठीनमिः ।

अथातः पङ्क्तिपावना भवन्ति त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः
प्रतच्छन्दोगो ज्येष्ठसामगो वेदाध्याय्यनूवानपुत्रो ब्रह्मदेयानुष्णान
सहस्रदेो रुद्राध्यायी चतुर्विंशदङ्गविद्यर्चशिरोऽध्यायी पञ्चाग्निर्वेद
जापी चेति पङ्क्तिपावनाः । तेषामैकैकः पुनाति पङ्क्तिं नित्युक्तो मूर्द्धा
सहस्रैरथाङ्कयता । ‘रुद्राध्यायी’ अतरुद्रीयजपशौचः ।

उग्रनाः ।

तत्र ब्राह्मणो वेदविद्याप्रतस्त्रातकः पञ्चपुरुषपारम्यर्थ्यविखण्डि
तचारिचमर्थ्यादस्त्रिसुपर्णाऽङ्गविज्येष्ठसामगः शतवर्षालुप्रधर्माध्यय
मन्त्रप्रवृत्तिजायप्रवचनपाथपारगो ऋतुकालाभिगामी छन्दसा ऋः
दशपुरुषः स्नातक इति पङ्क्तिपावनाः ।

अथ विष्णुः ।

अथ पङ्क्तिपावनाः त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामगो वेदप

गो वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगः पुराणेतिहासव्याकरणपारगः धर्मशा-
स्त्रैकस्यापि पारगः तीर्थपूतो यज्ञपूतस्तपःपूतः सत्पूतो दानपूतो
मन्त्रपूतो गायत्रीमन्त्रनिरतो ब्रह्मदेयानुसन्तानस्त्रिसुपर्णो जामाता
दौहित्रश्चेति पाचं विशेषेण वयाम इति ।

ब्रह्मदेया ब्राह्मणविवाहोदा एव सन्तानो यस्य अथो 'ब्रह्मदेयानु-
सन्तानः' ।

ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

षडङ्गवित् ज्ञानयोगी सर्वतन्त्रस्तथैव च ।

याथावरस्य पञ्चैते विद्मयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सर्वतन्त्रज्ञानीमाख्यो षडङ्गविशेषः । याथावरोऽपि षडङ्गविशेषः

ये भाष्ये वैदिके षेष्द् ये च व्याकरणे रत्नः ।

अधीयानाः पुराणञ्च धर्मशास्त्राण्यथापि वा ॥

चतुर्द्वानां विद्यानामेकस्या अपि पारगः ।

आह्वयकस्य पठेद् यस्य सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥

गार्ग्यः ।

दातुं भोक्तुञ्च जानन्ति ये विप्राः संसितव्रताः ।

संस्कारकर्म्मविज्ञानसम्पन्नाः पङ्क्तिपावनाः ॥

कूर्मपुराणे ।

महादेवार्चनरतो महादेवपरायणः ।

बैष्णवो वाच धो नित्यं स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

आह वमिष्ठः ।

अथाणुदाहरन्ति ।

अथ चेन्मन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदृष्टैः ।

अदूष्यन्तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव मः ॥

मन्त्रविद्यग्रहणं गुणप्रकर्षोपलक्षणार्थं । तस्मिन् मति शरीरगतैर्दोषैर्युक्तोऽपि न दृष्टयितव्यः । जन्मान्तरीयदुःखानुभवेन क्षीणप्राय-
दोषचिह्नमन्वितात् । यमग्रहणं स्तुत्यर्थं । स हि कर्मविपाकाभिज्ञ
इति । पङ्क्तिपावन एवामौ सम्प्रत्यनपराधित्वादिति ।

इति पङ्क्तिपावनाः ।

अथ पङ्क्तिपावनपावनाः ।

दृष्टमनुः ।

यश्च व्याकुरुते वायुं यश्च मीमांसतेऽध्वरं ।

यश्च बोध्यात्मकेवन्त्यं पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

यः पाणिनिप्रभृतिप्रणोतशब्दानुशासनानुसारेण प्रकृतिप्रत्यय-
विभागेन शब्दान् व्युत्पादयति, यश्च मीमांसाशास्त्रविचारपरिणत-
या अध्वरं यद्गर्भं मीमांसते विविच्य प्रतिपादयति, यश्च आत्म-
केवन्त्यं ब्रह्मादितं वेत्ति साक्षात्कुरुते, एते पङ्क्तिपावनभ्योऽपि पावनाः,
अतिशयेन पुण्यतमा इत्यर्थः । अतः सर्वेभ्योऽपि पूर्वप्रतिपादितेभ्यः
प्रथमं प्रयत्नादेते गवेषणीया इत्यवगन्तव्यम् ।

मत्स्यपुराणे ।

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरं ।

सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

सद्भवेवत् ।

वेदवेदाङ्गविद्यञ्चा शाक्तो दान्तः तमाश्वितः ।
 वीतस्पृहस्तपस्वी च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 धीमानलोलुपः शान्तः मन्त्रुष्टो येन केनचित् ।
 समदृष्टिः सत्यवादी पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 समः शत्रो च मित्रे च समलोष्टाशक्ताश्चनः ।
 न रज्यते न च दंष्टि पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

गरुडपुराणे ।

शाह्यशास्त्रार्थनिपुणः^(१) योगशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
 वेदान्तनिष्ठवृद्धिश्च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 प्रियवादी शुचिर्मानी सर्वभूतहिते रतः ।
 एकान्तशीलो धानी च पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 यमैश्च नियमैः पूतः प्रत्याहारपरायणः ।
 प्रियाप्रियाभ्यामस्पृष्टः पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 प्राणायामपरो धीरो मैत्रः करुण एव च ।
 अध्यात्मज्ञानपूतात्मा पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

सौरपुराणे ।

यो न निन्दति न दंष्टि न शोषति न काङ्क्षति ।
 आत्मारागः पूर्णकामः पङ्क्तिपावनपावनाः ॥
 यस्तु सर्व्वाणि भूतानि आत्मन्येवावपश्यति ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं स च पावनपावनः ॥

(१) शाह्यशास्त्रेऽतिनिपुण इति ग० ।

अघनायापिपासाभ्यां शीतोष्णादिभिरेव च ।

अस्पृष्टः श्लोकमोहाभ्यां पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरत्यनिशं शुचिः ।

आत्मैकतानधीर्योऽसौ पङ्क्तिपावनपावनः ॥

यतेन्द्रियस्तपोनिष्ठो निराशीरपरिग्रहः ।

ज्ञानविज्ञानचित्तात्मा पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

इति पङ्क्तिपावनपावनाः ।

अथ योगिनां आदौ नियोग उच्यते ।

तत्राह हृद्गृह्णातातपः ।

योगिने भोजयेन्नित्यं हृष्टतत्त्वान् मनोविणः ।

तेषाम्नु दत्तमन्नं भवतीति न संशयः ॥

‘योगिनः’ अष्टाङ्गयोगयुक्तान् । ‘तत्त्वानि’ महदादीनि, देशका-
लकरणास्त्रासत्तास्वरूपेषु विभिन्नानि ब्राह्मणतः प्रत्यक्षतस्तु येर्दृष्टानि
तान् । अथवा ‘तत्त्वं’ आरोपितसंशयानध्यवसतोऽस्य हृष्टान्मस्वभावः,
स वेदान्तवाक्यविचारसमुद्बोधैः उदर्कनिश्चयालोकनममुत्पन्नजितान्तः-
करणजन्यमाशात्कारगोचरीकृतो यैस्तान् । अतएव मनोविणः हेयो-
पादेयविवेकपूर्वकं हेयाद्विषयपञ्चकादुपादेयात्मतत्त्वलाभोपायनिष-
क्षास्तान् । भोजयेदित्यविशेषतोऽभिधानाद्देवपित्र्यमानुष्येषु कर्मस्विति
लभ्यते, प्रकरणाद्वा पित्र्यस्विति । नित्यमिति नियमेन । नात्र जीवन-
वतोऽहरहर्त्यागित्वनिमित्तं भोजनं विधीयते । किन्तु निमित्तान्त-
रादेव प्राप्तेषु देवपित्र्यादिषु भोजनात्मकेषु कर्मस्युपस्थितेषु भोज-
नीयानां योगिनां च लाभे सति योगिनेऽवश्यं भोजनीया यथेष्टमन्ये

इत्येष नित्यमित्यस्यार्थः । आदरार्थो वा नित्यशब्दः । फलाधि-
कार्यज्ञादरः । आधिक्यमाह तेषाम्नु दक्षमन्त्र्यं भवतीति निस्य
एव न संशय इति ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि योगिप्रशंसापूर्वकं तद्भक्तस्य फलगौरवं दर्शितं ।

अथोहि यो वेद स वेद वेदान्

यजूंषि यो वेद स वेद यज्ञान् ।

मामानि यो वेद स वेद ब्रह्म

योगान् हि यो वेद स वेद सर्वं ॥

स खलु वेदान् वेद यो अथो वेद स एव भुङ्क्ते य एव घृतेन
भुङ्क्ते इति च । एषा श्रुतिः । एवमुत्तरत्रापि । अथ अग्निः आद्धो-
क्तानां यः अर्चां वेत्ता स सर्व्वेदेवेनैव भवतीति श्रुतिः । 'यजूंषि'
मन्त्रिपत्योपकारकारादुपकारकान्तरवर्गमहितदर्शपूर्णमासादियज्ञविधा-
यकवाक्यरूपाणि स्मारकाणि च मन्त्ररूपाणि, 'यो वेद स यज्ञान्
वेद' । 'मामानि' श्रेष्ठमामादीनि अगाधारगौरितिरूपाणि, तानि यो
वेद समौ परब्रह्मज्ञानापायभृतं शब्दब्रह्म वेद । विग्रहद्वयमनोजन्यसा-
त्तान्कारनाम्नानम आत्मा यसं 'वेद', स सर्व्व 'वेद' नास्य किञ्चिदं-
दित्यमवशिष्यत इत्यर्थः ।

तथा ।

सर्व्वं योगीश्वरैर्व्याप्तं वैलोक्यं हि निरन्तरं । ,

यस्मात् पश्यन्ति ते सर्व्वं यत्किञ्चिज्जगति स्थितं ॥

यथाव्यक्तं वशीकृत्य सत्त्वज्ञापि ततः परं ।

सक्षामक्षोभयं सृष्टं सर्व्वं सत्त्वं महात्मना ॥

सर्वज्ञज्ञानसृष्टानि मोक्षादीनि महात्मनां ।

तस्मात् तेषां सदा भक्तः प्राप्नोत्युन्मेषवञ्कुभं ॥

त्रयाणां लोकानां समाहारः 'त्रैलोक्यं', 'तत् सर्वं' योगीश्वरैः
अत्रिचतयोगतया योगिष्वैश्वर्यं महिमानं प्राप्नैः, 'निरन्तरं सर्वकालं'
'व्याप्तं' स्वेन रूपेण सह सम्बन्धं नीतं। व्याप्यनुमापकं लिङ्गमाह। 'यस्मात्
पश्यन्ति ते सर्वं', इति । 'सर्वं' वेदजातं, 'पश्यन्ति' साक्षात्कुर्वन्ति ।
तथा च पातञ्जलं सूत्रं । "भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात्" इति । 'व्यक्तं'
सर्वलोकप्रतीतियोग्यं स्थूलं वस्तु, कार्यमित्यर्थः । 'अव्यक्तं' सूक्ष्मं,
कारणमित्यर्थः । अथवा 'व्यक्तं' गुणकार्यं चित्वादिः, 'अव्यक्तं'
प्रकृतिः । 'वशीकृत्य' सन्त इति शेषः । 'सत्त्वं' सत्त्वप्रधाना बुद्धिरन्तः-
करणं वा । तस्मात् परं परमात्मानञ्च पश्यन्ति । "मनसस्तु परा
बुद्धिर्य्या बुद्धेः परतस्तु सः" इति भगवद्वचनात् । सत्प्रयोगोचरं
'सत्' । तद्विपरीतं 'असत्' । 'उभयात्मकं' सदसत् । महता आत्मना
भगवता ब्रह्मणेत्यर्थः । 'सर्वज्ञः' ईश्वरः, तद्विषयं ज्ञानं 'सर्वज्ञ-
ज्ञानं' । यतस्तेषां महात्मनां सर्वज्ञज्ञानेन 'सृष्टानि मोक्षादीनि' ।
यत एवं शिष्टान्ते अतस्तेषां 'भक्तः' शूश्रूषादिकर्त्ता, 'उन्मेषवत्' उत्त-
रोत्तरमुपचीयमानं, 'शूभं' वज्रविधं फलं, 'प्राप्नोति' ।
तथा ।

क्रियया गुरुपूजाभिर्योगं कुर्वन्ति योगिनः ।

तेन चाप्याययन्ते ते पितरो योगबद्धनात् ।

आप्यायिताः पुनः सोमं पितरो योगभूषिताः ।

आप्याययन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥

पितृणां हि बलं योगो योगात्सोमः प्रवर्त्तते ।

तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां यन्नतः मदा ॥

‘क्रियया’ वर्णाश्रमाधिकारविहितेनाग्निहोत्रादिकर्मणा, ‘गुरुपूजाभिः’ परापरगुरुभक्तिभिश्च, विशिष्टं योगिनां योगमष्टाङ्गं कुर्वन्ति । तद्योगजन्येन चापूर्व्वेण स्वपितृपितामहादीनग्निस्वात्तादींश्च ‘आष्याय-यन्ते’ प्रीणयन्ति । ते चाषायिताः ‘सोमं’ चन्द्रं आष्याययन्ति । येन आष्यायितेन मता चन्द्रेण त्रैलोक्यमाष्यायमानं ‘जीवति’ चिरमनु-वर्त्तते । अस्यामाष्यायनपरम्परायां हेतुरुक्तः पितृणां हि बलमि-त्यादिना । अतो योगिनां विश्वजीवनोपयोगियोगानुष्ठानवत्त्वं सर्व्वेभ्योऽपि वैशिष्ट्यादभ्यर्थनादिक्रमयेनातिप्रयत्नेनापि तानामन्त्र मन्त्रैश्च च तेभ्यः श्राद्धानि देयानि ।

तथा ।

अश्वमेधमहस्वाच्च राजसूयशतादपि ।

पुण्डरीकमहस्वाच्च योगिभुक्तं विशिष्यते ॥

‘अश्वमेधादयः पुण्डरीकान्ताः क्रतवः ।

सोमाध्वरः पितृगणा योगाध्वरश्च चन्द्रमाः ।

श्राद्धं योगिनियोगस्तु तस्मात्कार्या विज्ञानता ॥

तस्मात् सर्व्वं परिच्छिन्नं विश्वमेतदियत्तया ।

अविद्यान्तर्गतं योगं नचेयत्तापमा मता ॥

तस्मादनन्तफलदं प्रदत्तं योगिनां हविः ।

कारणानुगतं कार्य्यमिति त्वं मान्यया कृथाः ॥

ज्ञानो यस्य गृहे, अति जलं पिबति वा क्वचित् ।

कृतकृत्यो भवेदेष यजमानो न मंशयः ॥

‘नियोगः’ निमन्त्रणं । अविद्यान्तर्गतमेतद्विश्वं सर्वमेव इयत्तया
‘परिच्छिन्नं’ कलितं । योगे तु ‘इयत्ताप्रमा’ परिमाणपरिकल्पना,
नास्ति । अतोऽपरिमितयोगविशिष्टेभ्यः प्रदत्तं हविः ‘अनन्तफलदं’
अपरिमितफलदं, एव भवति । अत्र हेतुः । कारणानुगतं कार्य-
मिति । कारणधर्मानुविधायिने हि कार्यधर्मा दृष्टाः । अतोऽपरि-
मिताकारणादपरिमितमेव कार्यं भवितुमुचितं । इत्येतत् ‘मान्य-
या कृथाः’ मान्ययामस्या इत्यर्थः ।

हागलेयः ।

मूर्त्तं ब्रह्म हरिः सात्वादैत्यारिर्व्योगविन्मतः ।

अतो योगविदो भोज्याः श्राद्धेषु पितृव्रतये ॥

बृहृशातातपः ।

ज्ञानी यस्य गृहेऽप्राति उदकं वा पिबेद्यदि ।

कृतन्नेनेह सत्कृत्यं तारितश्च कुलत्रयं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

षडङ्गवित् ज्ञानयोगो योगतत्त्वज्ञ एव च ।

अयाचिताशौ विप्रो यः श्राद्धकर्माण भोजयेत् ॥

समाधिगन्धर्वाद्यगुह्यात्मपरामर्शरूपयोगभूमिकानिषणो ज्ञान-

योगोऽप्युच्यते ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

बहुच्छिद्रः पुरा प्रोक्तः पैत्रो यज्ञो महर्षिभिः ।

निष्पृत्यश्च निष्कद्रो जायते योगरतया ॥

‘निष्पृष्टूहः’ यातुधानादिकृतोपघातरहितः । ‘निष्कृद्रः’ न्यूनाति-
रिक्तादिदेवपजनितफलवैकल्यविवर्जितः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

योगिनश्च तदा आहुते भोजनीया विपश्चिता ।

योगाधारा हि पितरस्तस्मान्नान् पूजयेत् मदा ॥

तदेतदमावास्थाष्टकाङ्कतपापराज्ञादिकाले । मदेति सर्वेषु आहु-
प्रयोगेषु ।

तथा ।

ब्राह्मणानां महस्त्रस्य योगी त्वयामनौ यदि ।

यजमानश्च भोक्तृश्च नैरिवास्मि तारयेत् ।

ब्राह्मणानां महस्त्रस्य पङ्क्तवये आरम्भे स्थितमामनं यस्यामौ
‘अयामनौ’ । तारयेत् संसृतिमहार्णवादिदिशिः ।

तथा ।

पितृगाथान्त्यैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ।

या गीताः पितृभिः पूर्वमेतस्यामन्महोपतेः ॥

कदा नः मन्तवावय्यः कस्यचिद्भविता सुतः ।

यो यागिभुक्तशेषाञ्चात् भुवि पिण्डान् प्रदास्यति ॥

‘ऐलस्य महोपतेः’ गुरुवरमः, पुरस्तात् पितृभिर्या ‘गीताः’
कीर्तिताः आमन् भुक्तशेषादन्नात्किञ्चिदणुद्रुत्य ‘नः’ अस्मभ्यं, पिण्डान्
प्रदास्यतीति ।

गाथान्तरमाह आपस्तम्बः ।

अपि स्यान्न कुले जातो भोजयेद् यम्न योगिनं ।

विप्रं श्राद्धे प्रयत्नं तेन तृष्यामहे वयं ॥

इति योगिनां श्राद्धे नियोगः ।

अथ योगिनां मर्त्यान्कृष्टलमुच्यते ।

पद्मपुराणे ।

माङ्गान् यज्ञतुरो वेदान् योऽधीते स कृतार्थवत् ।

जन्तवान् कर्ममंगुलुः स श्राद्धे प्रयतो मतः ।

तादृशाः यताच्छ्रयानेको योगममाश्रयः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

महस्त्रगन्तु विप्रान् वै भोजयेद् यान् यथागतान् ।

एकस्तान् मन्त्रविष्णोतः मर्त्यानर्हति धर्मतः ॥

एतानेन च धर्मज्ञान् भोजयेद् यः महस्त्रगः ।

एकस्तान् स्वातकः प्रीतः मर्त्यानर्हति गृह्यतः ॥

सङ्कल्पिनां महस्त्रेण स्वातकानां शतेन च ।

योगाचार्याण यद्भुक्तं त्रायते महता भयात् ॥

गृहस्थानां महस्त्राच्च वानप्रस्थशतादपि ।

ब्रह्मचारिमहस्त्राच्च योगो लोको विशिष्यते ॥

नास्तिको वा विधर्मी वा सङ्कीर्णस्तम्करोऽपि वा ।

अत्यन्तं तारयन्तूनं योगीत्याह प्रजापतिः ॥

यस्मिष्टदेकपादेन त्रायुभक्तः शतं ममाः ।

ध्यानयोगो परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशामनं ॥

'यथागतान्' यथाप्राप्तान्, स्वाध्यायाध्ययनतदर्थज्ञानादिगृह्या-
नितियावत् । तानेतान् महस्त्रगन्तु भोजितानेक एव स्वाध्यायतदर्थवद्-

ब्राह्मणा भोजितः मन्त्रर्हति । तावत्कृत्वा ब्राह्मणभोजनोत्प्रासं स्रुतं
जनयितुं समर्थ इत्यर्थः । 'स्नातकः प्रीतः' भोजनेनेति शेषः । 'मङ्ग-
ल्पिनः' नानाव्रतानुष्ठानशीलाः । योगाचार्येण चेकेन तत्तन्मृतया
महतः पापभयाद्भोजयितारं 'वायते' रञ्जति ।

कूर्मपुराणं ।

भोजयेद्योगिनं शान्तं तत्त्वज्ञानरतं यतिं ।
अलाभे नैष्टिकं दान्तमुपकुर्वाणकं तथा ॥
तस्मात् यत्नेन योगीन्द्रमोश्रज्ञानतत्परं ।
भोजयेद्भुव्यकव्येषु अलाभादितरान् द्विजान् ॥

वासुपुराणं ।

गृहस्थानां महर्षेण वानप्रस्थशतेन च ।
ब्रह्मचारिमहर्षेण योगी लोको विशिष्यते ॥
नाम्निको वा विक्रमी वा मङ्गलसंस्कारोऽपि वा ।
नान्यत् कारणं दाने योगिष्वह प्रजापतिः ॥
पितरभ्यस्तु तृणान्ति सुवृष्टेनेव कर्षकाः ।
पुत्रा वाप्यथवा पौत्रा ध्यानितं यस्तु भोजयेत् ॥

आहोशनाः ।

य कश्चिदपि यो वेद योगधर्मममाश्रितः ।
सस्यगवर्णाश्रमास्मभ्यस्त्याजं परमं मतं ॥

यं सस्यगवर्णाश्रमाचारः, 'तेभ्यः' 'तत्' पूर्वार्द्धेनाह, 'परमं पात्रं
मतं' इत्यर्थः । एतद्योगिनः प्रशंसा शान्तात्पेन दृष्टतत्त्वानि
विश्रितत्वात् ।

ब्रह्मवैवर्त्तं च “ये तु वृत्ते स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा”
इति वृत्तस्थानामेव ज्ञानिनां ध्यानिनां भोजनीयत्वाभिधानात्
आत्मादितलपरिस्थितिः ‘ज्ञानं’ मूर्त्तामूर्त्तद्रह्मणुचिन्तनं ‘ध्यानं’ ।
महाभारते भगवद्गीतासु ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यश्चाधिको मतः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्मात् योगी भवार्जुनेति ॥

इति योगिनां सर्वोत्कृष्टत्वनिरूपणं ।

अयान्यत्र योगिनोऽतिक्रमदोषमाह ।

ह्यागलेयः ।

योगिनं ममतिकम्य गृहस्थं यदि पूजयेत् ।

न तत्फलमवाप्नोति सर्वं गोत्रं प्रतापयेत् ॥

‘गृहस्थं’ अयोगिनम् । तस्य कर्मणः फलं न लभते । तथा ‘सर्वं
गोत्रं’ सर्वानपि स्वगोत्रोद्भवान् पूर्वपुरुषान्, ‘प्रतापयेत्’ योग्यति-
क्रमजनितप्रत्यवायेन दुःखिनः कुर्यादित्यर्थः ।

तथा ।

योगिनं ममतिकम्य भोजयन्ति परस्परं ।

दाता भोक्ता च नरकं गच्छतः मह वास्यवैः ॥

अत्र दातृभोक्तोरुभयोरपि नरकगमनं, द्वयोरपि योग्यतिवत्त्वा-
भिप्रायं मतीति वेदितव्यं । अत्र आह परस्परं भोजयन्तीति ।
अयमिदानीं भोजितः मन् स्वगृहे मां भोजयिष्यति किं योगिनेत्य-
भिप्रायवान् योगिनं दाता भोजयति । भोक्तापि तथैवानुमन्दधानो
भुङ्क्ते इति । द्वयोरपि योग्यतिक्रमाभिप्रायः । यदा तु दातुरेवा-

तिङ्गसोऽभिप्रेतस्तदा न भोक्तुः प्रच्यवायः । अभिप्रायमन्तरेण प्रमाद-
कृते व्यतिक्रमे श्राद्धवैकल्यमात्रं, न तदा कस्यापि निरयपात इति ।
बृहृशातातपोऽपि ।

योगिनं ममतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत् ।

न तत् फलमाप्नोति स्वर्गम्यमपि पातयेत् ॥

यो गृह एव तिष्ठति न योगेऽसौ अत्र 'गृहस्थः' । 'स्वर्गम्यं',
स्वपितृवर्गमिति शेषः ।

योगिनन्तु व्यतिक्रम्य पूजयन्ति परस्परं ।

भोक्तारस्तु मदातारो नरके स्युः सवान्धवा इति ॥

इति योगिनोऽतिक्रमे दोषनिरूपणं ।

अथ गृहस्थादीनां योगित्वमुच्यते ।

तत्र योगो नाम मुख्यया वृत्त्या जौवपरमात्मनोरेकीभावलक्षणः
सम्बन्धः । म यद्यपि नेमर्गकलनं मन्त्रवेत्तमाधारणस्तथाप्यनाद्यविद्याह-
तभेदाभामतिरस्कृतः मन्त्रं संस्मृतिमताश्चोवानां, किन्तु मुक्तानामेवास्ति ।
अस्य सांपाय आत्मतत्त्वज्ञानं । तद्सांपायश्च यमादिममाध्यन्तोऽष्टाङ्गोऽपि
योगः । युज्यते, नेन जीवः परमात्मना सहेति करणयूपत्तिमाश्रय
मुख्यया वा वृत्त्या म योगः । तदन्तो गृहस्थादथाऽपि श्रुतिमामर्थ्यात्
योगिनः । न चैतद्वक्तव्यं । सोऽतोपायत्वात् योगस्य, मुमुक्षोरेव योग-
सम्बन्धो न गृहस्थस्येति । सेवे । यतो वृहृतरदाषट्षित्तत्रिषयमविरक्त-
मानमनसो गृहस्थस्यापि सर्वपुरुषार्थातिशायिनि मोक्ष कामनाप-
द्यते । मत्याश्च तस्यान्तर्पायानुष्ठानममर्थस्य विदुषो निर्व्यूढाधिकार-
तया युक्तमेव योगानुष्ठानं । सम्यगनुष्ठितयोगस्य च मोक्ष इति । न च

स्वाश्रमकर्मानुष्ठानावरुद्धकालस्य गृहस्यस्य योगाभ्यासानवकाश इति वाचं । भित्तोरिव नियतकालकर्मानुष्ठानान्तगालेषु तस्याप्यवकाश-सम्भवात् । न च तुरीयाश्रममश्रीचोदयस्यैव योगस्य मोक्षसाधनत्वात् गृहस्यस्यानर्थकं योगानुष्ठानं । यतः स्मरन्ति ।

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृत्यवादी च गृहस्योऽपि विमुच्यत इति ॥

श्रूयते च गृहस्थानामेव जनक-जावाल-वामदेव-प्रह्लादप्रभृतीनां योगाभ्यासान्मोक्ष इति । अत्र च तत्त्वज्ञाननिष्ठ इत्यात्मतत्त्वज्ञाननिष्ठ इत्यवगम्यम् । अनेन चार्थादात्मतत्त्वज्ञानोपायभूतो यमादिः समाध्य-क्तोऽष्टाङ्गोऽपि गृहस्थस्योक्तो भवति ।

तथा च कूर्मपुराणे ।

गृहस्था मैष्ठिकाः शान्ता वनस्था यतयोऽपि वा ।

योगिनः पर्युपासन्ते परमात्मानमात्मनोति ॥

अतो गृहस्थादयोऽपि योगिनः । एवं च सति स्वाध्यायादिगुण-सम्पदा तुल्येषु गृहस्थादिष्वपि मध्ये ये योगिनस्तत्पुरःसरेभ्यः श्राद्धानि देयानोति ।

अथ यतरत्यन्तविशिष्टतया श्राद्धनियोग उच्यते ।

तत्र आह मनुः ।

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे ।

तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथैव च ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कथ्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।

हव्यकथ्यानि देयानि^(१) सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥

(१) हव्यानि च यथान्यायं इति क० ।

‘ज्ञाननिष्ठः’ परिभ्राजकः । तस्य ह्यात्मतत्त्वज्ञाने निष्ठा प्रकरो
भवति । ‘तपोनिष्ठः’ वानप्रस्थः । स हि तापम इत्याख्यायते ।
शौभे पञ्चतपस्तु स्यादिति तपोविधानात् । ‘तपःस्वाध्यायनिष्ठाः’
ब्रह्मचारिणः । ‘कर्मनिष्ठाः’ गृहस्थाः । एषामपि ‘कव्यानि’ पितृनुद्दिश्य
द्वीयमानान्यन्नानि, ‘ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यानि’ तेभ्यो देयानीत्यर्थः ।
प्रयत्नवचनात्तदभावे अन्येभ्योऽपि देयानि । हृष्यानि चतुर्ध्वपि प्रुति-
ष्ठाप्यानि । ‘यथान्यायं’ ब्राह्मिणेन विधिना ।

वार्हस्पत्यमंहितायां ।

ज्ञाननिष्ठा हि यतयस्तपोनिष्ठा वनाश्रयाः^(१) ।

कर्मनिष्ठा हि गृहिण आद्याः स्वाध्यायनिष्ठिताः ॥

‘आद्याः’ ब्रह्मचारिणः ।

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।

हयकव्यानि देयानि सर्व्वेष्वेव चतुर्ध्वोति ॥

यमस्यति-कृष्णपराणयोः ।

प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याद्भ्राति यतिर्हविः ।

फलं वेदविदान्तस्य महस्मादतिरिच्यते ॥

तस्मादद्यासने भोज्यो यजता संयतो यतिः ।

श्रोत्रियो ब्रह्मचारी वा यज्ञस्तेन न लुप्यते ॥

यतरनभोजने दोषमाह यमः ।

यस्य वै यजमानस्य नाथं भुङ्क्ते यतिस्तथा ।

(१) वनाश्रया इति ग० ।

अनिष्टमद्भुतं तस्य हरते रत्नमाङ्गणः ॥

‘अद्भुतमनिष्टं’ पुत्रकलत्रादिनाशरूपं, तस्य सम्बन्धितया रत्नमा-
ङ्गणः ‘हरते’ उपाहरतीत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

यानि श्राद्धानि योगीन्द्रा यतयो ब्रह्मनिहिताः ।

अलङ्कुर्वन्ति तान्येव पितृणां तप्तये ध्रुवं ॥

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञान् पञ्चतन्त्राश्रमे रतान् ।

यतौनाङ्गः स्वधा-स्वाहायोग्यान् पात्रतया बुधाः ॥

रागद्वेषविनिर्मुक्तानापान् ये योगिनो यतौन् ।

भोजयन्ति फलं तेषामनन्तं^(१) तत्प्रदायिनां ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।

हव्यानि च यथान्यायं न मिथ्याहङ्कृतात्मसु ॥

योगाचार्यं यतिं सम्यग्यः पूजयति भक्तिः ।

स फलं समवाप्नोति वाग्णानुगतं बुधः ॥

मूर्त्तं ब्रह्म हरिः माताद्वैत्यारिर्व्यागवित्ततः^(२) ।

अहं नागायणे ब्रह्मा यतिदेहममाश्रयः ॥

ध्यानेन मततं युक्तं सर्वमङ्गविवर्जितं ।

दैवे कार्यं^(३) च पित्र्ये च पूजेयद्दुर्भरेतमं ॥

हागलेयः ।

(१) तेषामलभ्यमिति ख० ।

(२) दैत्यारिर्व्यागविन्दत इति ख० ।

(३) देवकार्यं इति ग० ।

गन्धमाल्यफलेद्यैव^(१) भोजनैः चौरसंस्मृतैः ।
 पूजयंच^(२) यतिं श्राद्धे पितृणां तुष्टिकारकं ॥
 ब्रह्मचारौ यतिश्चैव पूजनौथौ हि नित्यतः ।
 तत्कृतं सुकृतं यत् स्यात् तस्मात् षड्भागमाप्नुयात् ॥
 जाप्यं योगस्य यज्ञस्य यतस्तस्मिंस्त्वयं स्थितं ।
 तस्य प्रणामः पूजा च दत्तं भवति शालयं ॥
 गृहस्थस्याश्रमं गच्छेद् ब्रह्मचारौ यतिस्तथा ।
 स्वाद्यं पानं फलं पुष्यमात्मानं परिवेदयेत् ॥
 भतनं योगयुक्तानां वातरागतपम्बिनां ।
 सर्व्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमलयं ॥
 यतयं वातरागाय दत्तमन्नं संपूजितं ।
 न चौर्यते श्रद्धया वै कल्पकोटिशतैरपि ॥

अत्र यतेः सर्व्वोत्तमाश्रमाश्रयत्वेन ज्ञानधानधुरीणत्वेन च भोजन-

नौथेषु मुख्यतया मयादनं कर्त्तव्यं ।

तथा च वायुपुराण ।

यतिस्तु सर्व्वविप्राणां सर्व्वेषामद्यभुग्भवेत् ।
 इतिहासपञ्चमान् वेदान यः पठेत् द्विजात्तमः ॥
 अन्नन्तरं यतेः सोऽयं नियात्कव्या विजानता ।
 त्रिवेदाऽनन्तरस्तस्मात् द्विवेदस्तदनन्तरः ॥
 एकवेदस्ततः पश्चात् नित्याध्यायौ ततःपरं ।

(१) गन्धमाल्योपलक्षणेति क० ।

(२) यः पूजयति इति ख० ।

‘सर्व्वविप्राणां’ ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां, ‘सर्व्वेषां’ त्रिमधुचि-
सुपर्णत्रिणाचिकेतादीनां । अय्यः मुख्यः भोक्ता यः तस्माद्धि ‘अग्रभुक्’,
न तु पूर्व्वकालभोजी । योद्विजसत्तमः सेतिहामांशुतुरोवेदानधीते
सोऽयं यत्नरनन्तरं पश्चान्नियोजनीयः । एवं त्रिवेदादीनां पौर्वापर्य्यं ।
‘नित्याध्यायी’ अधीयमानवेदः ।

नागरखण्डे ।

आमन्त्रयेद्यतीन् पूर्व्वं स्नातकान् वा त्रिकर्मिणः ।

तदभावे गृहस्थाश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान् ॥

याजनाध्यापनदानानि त्रीण्येव कर्माणि येषां ते ‘त्रिकर्मिणः’ ।

‘स्नातकाः’ वानप्रस्था इत्यर्थः ।

आह वसिष्ठः ।

पितृभ्योदद्यात् पूर्व्वद्युर्ब्राह्मणान् मन्त्रिपात्य यतीन् गृहस्थान्
साधून् परिणतवयस इति ॥

‘मन्त्रिपात्य’ निमन्त्रणेन आहुक्रियामन्वन्वमापाद्य ।

नारदस्मृतौ ।

यो वै यतीननादृत्य^(१) भोजयेदितरान् द्विजान् ।

विजानन् वसतो ग्रामे ह्ययमाप्नोति रातमान् ॥

यः स्वग्रामे वसतो यतीन् जानन्नपि तानमादृत्यान्यान् गृहस्था-
दीन्वेव आहुं भोजयत् तस्य तत्फलं आहुभोजनीयमन्नं रातमानेव
तर्पयति न पितृनिति । अनेन स्वग्रामे वसतो यतेः आहुं निमन्त्रणी-

(१) यतीननामन्त्रेति ग० ।

यत्वमुक्त । अनिमन्वितस्यापि श्राद्धकाले भित्तिमागतस्य यत्तर्भो-
जनोयत्वमुक्तं ।

ब्रह्म-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

भित्तिमागतांस्यापि काले भयमिनेन यतीन् ।

भोजयेत् प्रणिपातार्थैः प्रमाद्य यतमानमः ॥

अत्र निमन्वितस्य यतेर्निमन्वणादेव द्वारदेशगतस्य चातिथित्वे-
नैव निमन्वित-ब्राह्मण-पङ्क्तिभोजनीयत्वे सिद्धे तद्ग्रामस्यैव तु
प्रमादादनिमन्वितस्य श्राद्धकालेऽणुपस्थितस्य यतेः श्राद्धे भोजनीय-
त्वार्थमिदं वचनं । वज्रवचनन्तु वज्रनामपि प्राण्यर्थं यतिभेदसंयहार्यं वा ।
यत्तरूपवेशने स्थानत्रिंशेष उक्तः ।

वार्षस्पत्यमहितायां ।

श्राद्धकाले यतिं प्राप्त्रं पितृस्थाने तु भोजयेत् ।

परिवेषयेत् तत्प्रथमं यदि वा पार्श्वतः स्थितं ॥

‘पितृस्थानं भोजयेत्’ इति प्रमोताद्देशेन त्यक्तमानान्त्रं भोजितं
कुर्यादित्यर्थः^(१) । ‘परिवेषयेत् तत् प्रथमं’ इति मुख्यं पित्र्यं
कुर्यादित्यर्थः ।

पञ्चाक्षरमाह ‘यदि वा पार्श्वतः स्थितं’ इति निमन्वितब्राह्मण-
पङ्कावतिथिवद्धा भोजयेत् ।

अत्रेयं व्यवस्था । ब्राह्मणेषु पितृपितामहादिकल्पनात् पूर्वमागतं
यतिं पितृस्थाने भोजयेत् । पश्चादागतं तु पूर्वानुष्ठितपदार्थक्रमम-

(१) सम्मानेनात्र भोजनं कुर्यादित्यर्थः इति कचिद्भित्तपुस्तकगाठः ।
परन्वयं न समीचीनः ।

दृष्ट्याद्यविरोधाय आर्द्धीयद्विजसन्निधावतिथिवत् भोजयेदिति ।
आर्द्धकालात् पूर्वमपि प्राप्तं सम्यक्प्रार्थनेन आर्द्धकालं यावदवस्थाप्य
भोजयेत् ।

आर्द्धकालागतस्य यतेः ब्रह्मचारिणश्च आर्द्धीयत्वेनातिथित्वेन वा
भोजनीयत्वमाह यमः ।

भिक्षुको ^{१)} ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टं स्वतः प्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

भोजने फलविशेषं कारणञ्चाह क्लृप्तः ।

भोजयेच्छ्रद्धाद्भुक्तकालेऽपि यतिं स ब्रह्मचारिणं ।

विप्रानुद्गते पापात् पितृमातृगणानपि ॥

भुञ्जते यत्र तत्रापि यतया ब्रह्मचारिणः ।

गृह्णन्ति पितरो देवाः स याति परमाङ्गतिं ॥

तामयन्ति च दातारं पुत्रान् दातारं पितृंस्तथा ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अर्चयंदाश्रमागतं ॥

ब्रह्मचारी यतिसैव पकान्नस्वामिनावुभौ ।

पचमानाः पचन्त्येते नापचः पचते पुनः ॥

ब्रह्मचार्यादिभ्यो यतेर्विशेषमाह स एव ।

ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु वानप्रस्थशतैरपि ।

गृहस्थानां सहस्रैस्तु यतिरेको विशिष्यते ॥

तदेवं सति सम्भवे आर्द्धे यतया भोजनीयाः । तेषामुत्तमै

ब्रह्मचार्यादयः ।

(१) भिक्षुर्वा इति २५०

तथा च ब्रह्मवर्त्ते ।

अलाभे यतिभिनूणां तनस्यमपि पूजयेत् ।

तदलाभेषुदामोऽनं नैष्ठिकं मयतेन्द्रियं ॥

‘उदामोऽनः’ दातुरमस्वन्धो ।

आह शातातपः । यतोऽन् भोजयेदिति ।

तत्र विशेष उक्तः ।

ब्रह्मवर्त्ते ।

मुण्डान् जटिलकाषायान् आहुकाले विवर्त्तयेत् ।

शिशुभ्यां धातुरक्तंभृशदण्डभ्यः प्रदापयेत् ॥

ते हि ब्रह्मिण्या नित्यं ज्ञानिना ध्यानिनस्तथा ।

देवभक्ता महात्माः पुनोऽयुर्दशनादपि ॥

‘मुण्डाः’ शिशुभ्यां सह मुण्डितमस्तकाः । ‘जटिलाः’ शैवपाण्डु-

पतमान्मुखादयः । ‘काषायाः’ आश्रयादिरूपायरक्तवमनाः ।

बोधायः ।

एतान् आहुकाले विशेषेण वर्त्तयेत् । यं तु शिखावन्तो गैरिक-
रक्तवमनाः त्रिदण्डाश्च तेभ्यः प्रयत्नेन दद्यात् । एतेन सर्व्वाण्यपि
योगिवचनान्त्यतकक्षणास्वितयतिविषयान्धवेति विज्ञायते ।

ननु भैक्षणं वक्तुं नित्यं नैकाश्रामी भवेदवती । भैक्षणं व्रतिनां
वृत्तिरूपवामममा स्मृतेति मनुना ब्रह्मचारिणामेकपदत्ताश्रमंजन-
निषेधात् अष्टौ भिन्नाः समादाय दश द्वादश वा यतिः । अखिलाः
शाषयन्तान् ततोऽष्टौयाद्द्विजात्स दानं सम्पत्तौ यतेर्भिलाकदम्ब-
कभोजनविधानात्तयोः कथं आहु भोजनम् ।

अत्र ब्रूमः । भिन्नार्थभ्रमणशक्तावनेकान्ननाभामस्मत्वे परानुय-
हार्यं च यतिरेकान्नभोजनाभ्युपजादशेनात् ।

तदाह कार्पाणजिनिः ।

अशक्तोऽनुग्रहार्थं वा यतिरेकान्नभुग्भवेत् ।

वमिष्ठोऽपि ।

ब्राह्मणकुले वा यत्नमेत तद्भुञ्जीतेति ।

ब्रह्मचारिणस्त्वेकान्नभोजनमगृज्जं याज्यवत्क्यः ।

ब्रह्मचर्यं स्थितौ नैकमन्नमद्यादनापदि ।

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छ्राद्धे व्रतमपौडयन् ॥

ब्रह्मचार्यनापद्येकस्यान्नं नाश्रीयात् । ब्रह्मचारी ब्राह्मणश्चेन्नदा-
र्यितः मन्त्रेकान्नमनापद्यपि श्राद्धे भुञ्जीत । तदा व्रतपौडाकरं
मधुमांसादिवर्जयित्वाश्रीयात् ।

मनुरपि ।

व्रतवद्देवदेवत्ये पित्र्ये कर्मण्यर्षिवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्रीयाद्ब्रतन्तस्य न लुप्यते ।

‘देवदेवत्ये’ देविके कर्मणि, अभ्यर्थितो ब्रह्मचारी भुङ्क्ते । भुञ्जीत
कथं । ‘व्रतवत्’ व्रतयुक्तं, व्रताविरोधेन मधुमांभवर्जमित्यर्थः । ‘पित्र्ये’
पितृदेवत्येऽपि कर्मणि, भुञ्जीत । ‘ऋषिवत्’ मधुमांभवर्जमित्यर्थः ।
‘कामं’ इच्छया । एवमस्य ब्रह्मचारिव्रतं न लुप्यते । अन्यथा लुप्यत
इत्यर्थः । अतः मद्भिन्नभ्यर्थ्यमानस्य तदनुग्रहमिच्छतो यतः श्राद्धे
भुञ्जानस्य न प्रत्यशयो भवति । अथ वैकान्नभोजनजनितं स्वल्प-
तमं प्रत्यशयं प्रायश्चित्तहोमेषु वर्त्तमानैः प्राणायामादिभिर्व्यागाङ्गै-

नाशयति । ननु तथापि आहुते भोज्यत्वेन सुप्यतया मधुमांस-
विधानात् कथं यतेर्भोजनमुपपद्यते । उच्यते । मधुमांसनियमा-
भावात् । तन्नियमे हि तदन्तरेण मुन्यन्नादिमात्रेण आहुतं न सिद्ध्यति ।
न चैतद्विष्टं । न चास्ति आहुते यतिनियमः । तन्नियमे हि यतिम-
न्तरेण आचियैस्त्रिणाचिकेतादिभिर्गृह्यैः आहुतं न सिद्ध्यति । न
चैतदप्येष्टं । अतो मधुमांसवर्जिते आहुतप्रयोगे यतेर्भोजनं, यतिव-
र्जिते च प्रयोगे मधुमांसोपकल्पनमिति न किञ्चिदनुपपन्नं ।
मधुमांसस्य यतेषु नित्यवदिधंरुभयावकाशार्थमगत्या पालिकत्वमा-
श्रीयते । अथ कस्मान्मधुमांसवर्त्यपि आहुतप्रयोगे मध्वादिवर्जितं
यतेर्भोजनं नाभ्युपगम्यते । निर्वाप-पाकयोः सर्वोपवर्थात्वाविरोधा-
यति ब्रूमः ।

अथ कस्माच्छ्राद्धे यतेर्न मधुमांसभोजनं । न यतिर्मधुमांसमश्री-
यादिति निषेधादिति चेत् । तत्र । निषेधस्य पुरुषार्थत्वात् क्रत्वर्थ-
भोजनवाचं सामर्थ्याभावात् । हिंसा निषेधस्यैव यज्ञीयार्थत्वात् ।
ननु पुरुषार्थस्यापि गोदोहनस्य क्रत्वर्थचममवाधकत्वं दृष्टं । सत्यं ।
यत् क्रत्वर्थपदार्थमाध्यकार्यनिष्पादकं पुरुषार्थं तत्र तदव्यवतिष्ठतं ।
न चेह क्रत्वर्थमधुमांसभोजनकार्ये पुरुषार्थे भोजनं निष्पादयितु-
मीष्टं । क्रतुना क्रवीयेन वा पदार्थेन महास्य सम्बन्धाभावात् ।
गोदोहनस्य तु पुरुषार्थस्यापि क्रवीयेन प्रणयनेन महाश्रयाश्रयि-
भावलक्षणस्य सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । अथ कस्मान्न यतिर्मधुमांस-
मश्रीयादित्येष निषेधः क्रत्वर्थस्य आहुतभोजनस्यैव न स्यात् ।
ब्रूमः । शास्त्रप्राप्तनिषेधत्वापत्तौ दृष्टं विकल्पमापादरेत रागप्राप्तं

च मधुमांसभोजनं यतेरनर्गलमापद्यते । उभयनिषेधोऽस्त्विति चेत् ।
 एवं तद्वैकत्र विध्यन्तरमापेक्षोऽन्यत्र निरपेक्ष इति वैषम्येण पौत्रैव ।
 एक एव चायं कर्तव्यः पुरुषार्थस्येति विप्रतिषिध्यते । अनारागप्राप्तस्य
 मधुमांसभोजनस्य पुरुषार्थो निषेधो न विधिप्राप्तस्य क्रतूपकारकस्य
 भोजनस्य निवर्तकः । अतः आद्धे यतेर्मधुमांसभोजनं न दृष्यतीति ।
 अत्रोच्यते । भोजयेदिति आद्धाधिकारिकर्तकं प्रयोजकव्यापारात्मकं
 मधुमांसभोजनं विहितं । न तु आद्धनियोज्यतिय्यापारात्मकमपीति
 कथं न निषेधः । प्रयोजकव्यापारविधिनार्थाच्चिप्रं तद्विहितमेवेति चेत् ।
 तर्हि मेषीमुभयतोमुखीं वा दद्यादित्येतद्विधाच्चिप्रः प्रतिग्रहेऽपि
 विहित एवेति न दृष्यते । किञ्चेदं भोजनं यदि मर्त्त्वस्य ओत्रिया-
 देर्विहितं तर्हि केनचिदेकेनाप्यभुक्ते आद्धवैगुण्यमापद्यते ।

अथ निमन्त्रितस्य विहितं तर्हि किमर्थं मधुमांसभक्षणं दूष-
 णीयं । यतिं आद्धकर्म्मणि निमन्त्रयेत् स्वाधिकारविधिमिह्यर्थं
 प्रतिग्रहवदिति चेत् । यतिः तर्हि किमर्थं निमन्त्रणमभ्युपगच्छेत् ।
 निमन्त्रयितुरनुग्रहार्थमिति चेत्^(१) । न हि कश्चिदात्मानमेतावति
 पातकपङ्के निमन्त्रयन्तं परानुग्रहलेशमिच्छति, इति विदालोच्यते ।
 अतो रागत एव यतेर्निमन्त्रणग्रहणमवशिष्यते । तथा च निषेधानु-
 प्रवेशान्न आद्धेऽपि मधुमांसभोजनं । अथानिन्दितेनामन्त्रितो नाप-
 क्रामेदिति निषेधात् निमन्त्रणमङ्गीकरोति, अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्य
 भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता इति भोजनविधानात् परिवेषितपरित्याग-
 प्रतिषेधाच्च निमन्त्रणाङ्गीकरणपूर्वकं विहितमेव यतः आद्धीयमधु-

(१) निमन्त्रयितारमनुग्रहीतुमितिचेदिति ग० ।

मांसभोजनमिति । अत्र ब्रूमः । अपक्रमणे प्रत्यवायमात्रं मधुमांस-
भक्षणे त्वाश्रमभ्रंश एव भवेत् । ततोऽपक्रमणस्यैव न्याय्यत्वात् । न
वापक्रमणे प्रत्यवायोऽपि यथाश्रमधर्माविरुद्धत्वादनपक्रमणादिविधीनां
यतिव्यतिरिक्तविषयत्वात् । तदेवमेतत् सिद्धं मधुमांसविवर्जिते
आहुप्रयोगे यत्नियोगः, यतिनियोगवर्जिते च प्रयोगे मधुमांसा-
पकल्पनमिति ।

इति यतेः आहुतेः नियोगः ।

अथातिथेः आहुपङ्क्तौ भोजनीयत्वं वक्तुमतिथिस्वरूपं तावदुच्यते ।
अत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अज्ञातकुलनामानं तस्कालसमुपस्थितं ।

बुभुतुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनं ।

ब्राह्मणं प्राङ्गतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अचिन्त्यमानो मारुतो वैश्वदेवमुपागतः ।

अतिथिं तं विजानीयात् न पुनः पूर्वमागतं ।

अचिन्तितागता यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

ज्ञातातपोऽप्याह ।

प्रियो वा यदि वा देव्यो मूर्खः पण्डित एव च ।

प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गभक्षकः ॥

मनुष्ये ।

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्यतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मान्नास्मादतिथिरुच्यते ॥

च मधुमांसभोजनं यतेरनर्गलमापद्यते । उभयनिषेधोऽस्त्विति चेत् ।
 एवं तद्वैकृत्यं त्रिधन्तरमापेक्षोऽन्यत्र निरपेक्ष इति वैषम्येण पौडैव ।
 एक एव चायं क्लृप्त्यः पुरुषार्थस्येति विप्रतिषिध्यते । अतोऽगगप्राप्तस्य
 मधुमांसभोजनस्य पुरुषार्था निषेधो न त्रिधिप्राप्तस्य क्रतूपकारकस्य
 भोजनस्य निवर्त्तकः । अतः आद्वे यतेर्मधुमांसभोजनं न दृश्यतीति ।
 अत्रोच्यते । भोजयेदिति आद्वेऽधिकारिकर्तृकं प्रयोजकव्यापारात्मकं
 मधुमांसभोजनं विहितं । न तु आद्वेऽनियोज्ययतिव्यापारात्मकमपौति
 कथं न निषेधः । प्रयोजकव्यापारविधिनार्थात्तिप्रं तद्विहितमेवेति चेत् ।
 तर्हि भेषीमुभयतोमुखीं वा दद्यादित्येतद्विधात्तिप्रः प्रतिग्रहेऽपि
 विहित एवेति न दृश्यते । किञ्चेदं भोजनं यदि मन्वेस्य ओत्रिव्या-
 देर्विहितं तर्हि केनचिदेकेनाप्यभुक्ते आद्वेवैगुण्यमापद्यते ।

अथ निमन्त्रितस्य विहितं तर्हि किमर्थं मधुमांसभक्षणं दूष-
 णीयं । यतिं आद्वेऽकर्मणि निमन्त्रयेत् स्वाधिकारविधिमिच्छत्यं
 प्रतिग्रहवदिति चेत् । यतिः तर्हि किमर्थं निमन्त्रणमभ्युपगच्छेत् ।
 निमन्त्रयितुरनुग्रहार्थमिति चेत्^(१) । न हि कश्चिदात्मानमेतावति
 पातकपङ्के निमन्त्रयन्तं परानुग्रहलेशमिच्छति, इति विदालोच्यते ।
 अतो रागत एव यतेर्निमन्त्रणग्रहणमवशिष्यते । तथा च निषेधानु-
 प्रवेशान्न आद्वेऽपि मधुमांसभोजनं । अथानिन्दितेनामन्त्रितो नाप-
 क्रामेदिति निषेधात् निमन्त्रणमङ्गीकरोति, अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्य
 भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता इति भोजनविधानात् परिषेधितपरित्याग-
 प्रतिषेधाच्च निमन्त्रणाङ्गीकरणपूर्वकं विहितमेव यतेः आद्वेऽयमधु-

(१) निमन्त्रयितारमनुग्रहीतुमितिचेदिति ग० ।

मांसभोजनमिति । अत्र ब्रूमः । अपक्रमणे प्रत्यवायमात्रं मधुमांस-
भक्षणे त्वाश्रमभ्रंश एव भवेत् । ततोऽपक्रमणस्यैव न्याय्यत्वात् । न
वापक्रमणे प्रत्यवायोऽपि यत्याश्रमधर्माविरुद्धत्वादनपक्रमणादिविधीनां
यतिव्यतिरिक्तविषयत्वात् । तदेवमेतत् मिद्धं मधुमांसविवर्जिते
आहुप्रयोगे यतेर्नियोगः, यतिनियोगवर्जिते च प्रयोगे मधुमांसा-
पकल्पनमिति ।

इति यतेः आहु नियोगः ।

अथातिथेः आहुपङ्क्तौ भोजनीयत्वं वक्तुमतिथिस्वरूपं तावदुच्यते ।

अत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

अज्ञातकुलनामानं तत्कालममुपस्थितं ।

बुभुक्षुमागतं आन्तं याचमानमकिञ्चनं ।

ब्राह्मणं प्राङ्गतिथिं स पूज्यः शक्तिो बुधैः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

अचिन्त्यमानो नाङ्गतो वैश्वदेवमुपागतः ।

अतिथिं तं विजानीयात् न पुनः पूर्वमागतं ।

अचिन्तितागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

शातातपोऽप्याह ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव च ।

प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गभङ्गमः ॥

मनुरपि ।

एकरावन्तु निवसन्प्रतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मान्प्रस्मादतिथिरुच्यते ॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादंब्युदासार्थं ।

तदप्याह मनुरेव ।

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्वशूद्रौ मखा चैव ज्ञातयो गुरूरेव चेति ॥

आह यमः ।

तिथिपर्वात्सवाः सर्व्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्व्वभृतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

ब्रतौ यतिर्व्वैकरात्रं निवसन्मुच्यतेऽतिथिः ।

यस्मादनित्यं वसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ॥

‘तिथिः’ दौपालिका प्रतिपदादिः । ‘पर्वाणि’ अमावास्यादीनि ।

‘उत्सवाः’ विवाहादयः । एतान्यन्नविशेषप्राप्तिहेतुभृतानि येन यति-
धर्मप्रवणेन सता त्यक्तानि सोऽतिथिरित्यर्थः । ‘ब्रतौ’ ब्रह्मचारौ,
‘यतिः’ परिव्राजकः, अनयोरेव विधिधर्मकयोरतिथिसंज्ञकत्वं, न
पुनर्गृहस्थवगम्ययोः । तयोर्भ्यागतसंज्ञकत्वमुक्तं

वायुपुराणे ।

वालखिल्यो यतिश्चैव विज्ञेयो ह्यतिथिः सदा ।

अभ्यागतः पचानः स्यादतिथिः स्यादपाचक इति ॥

‘वालखिल्यः’ ब्रह्मचारौ । ‘पचानः’ पचमानः, पक्ता गृहस्थोवान-
प्रस्थश्चेत्यर्थः । द्विविधस्यातिथिः मध्याह्नागतः सायमागतश्च ।

तत्र मध्याह्नागतः ।

आदित्यपुराणे ।

मध्याह्नसमये चैव वैश्वदेवे ऋतेऽपि च ।

अतिथिञ्चैव सम्प्राप्तं पांशुपादं अमातुरं ।

तं पूजयेत यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणः मदा इति ॥

मायमागतस्तु सूर्य्याढशब्दवाच्यः ।

तस्माद् प्रचेताः ।

यः मायं वैश्वदेवान्ते मायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयोऽभौ सूर्य्याढः सोऽतिथिः सूर्यः ॥

मायन्तनो वैश्वदेवः । नचैवं मन्त्रव्यं माध्याह्निकमायन्तनवैश्वदेव-
काल एवागतोऽतिथिः नान्यकालागत इति ।

यतोमनुराहः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः मायं सूर्य्याढो गृहमेधिना ।

काले प्राप्रस्त्वकाले वा नास्यानश्रन् गृहे वसेदिति ॥

आह याज्ञवल्क्यः ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भृदणोदकैः ।

सायमागतोऽतिथिरन्नाभावे वाग्भृदणोदकदानतोऽपि संपूज-
नीयः । न पुनः प्रत्याभ्येयः ।

अचिन्तितागतत्वादिलक्षणकस्यास्य आङ्गकालोपस्थितस्य नामा-
न्तरमप्युक्तं पैठीनमिना ।

कुतोऽपि आङ्गवेलायां ओत्रियो यदि दृश्यते ।

आङ्गं पुनाति वै यस्मात् कुतपस्तन संज्ञितः ॥

कुतोऽप्यविज्ञायमानाद्देवादागतः पुनाति आङ्गमित्यतिथिरेव
कुतपसंज्ञयोच्यते ।

समानयामवासिनोऽचिन्तितागतस्याप्यतिथिसंज्ञकत्वं नास्तीत्युक्तं ।

त्रिष्णुधर्मात्तरे ।

नैकग्रामीणमतिथिं विद्यान्नाब्राह्मणं तथा ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनं ।

आदित्यपुराणे ।

नैकग्रामीणमतिथिं कथयन्ति मनौषिणः ।

यत्तु वायुपुराणे ।

न घोरो नापि सङ्कीर्णो नाविद्यो नाविशेषवित् ।

नात्रमन् न मन्दधानो न सेवनपरोऽतिथिरिति ॥

तदतिथिवृत्तले शत्रुभावे च द्रष्टव्यं ।

यदाह शङ्खः ।

यदि वल्लभां न शक्रुयादेकस्मै शीलवते दद्यात् प्रथममुपागतः
स्याच्छ्रोत्रियस्तस्मा इति । तदेवमविज्ञातगोत्रनामा ग्रामान्तरतो
ऽकस्मादैश्वदेवादिकाले मैत्र्यादिमन्वन्धरहितः समागतो ब्राह्मणो
ऽतिथिरिति लक्षणमुक्तं वेदितव्यं ।

इत्यतिथिस्वरूपनिरूपणं ।

अथातिथिप्रशंसा ।

शिवधर्मात्तरे ।

अनुग्रहाय लोकानां आद्भुतप्रेक्षणाय च ।

सरन्त्यतिथिरूपेण देवा योगाश्च भूतस्त्रे ॥

‘योगाः’ योगिनः ।

आदित्यपुराणे ।

तस्मात् गृहाश्रमस्वस्य नान्यद्देवतमुच्यते ।

अतेऽतिथेर्महाभागे सत्यमेतद्विचारय ॥

विष्णुपुराणे ।

धाता प्रजापतिः शुक्रो बर्हिर्ऋसृगणो यमः ।

प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

देवा ब्राह्मणरूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ।

तस्मात् संप्राप्तमतिथिं प्रथङ्मेन तु पूजयेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

मातिथेः परमो बन्धुर्विद्यते गृहमेधिनां ।

गृहानुपेत्य रूपया सन्तारयति यः कुलं ॥

मिद्धाश्वरन्ति पृथिवीं कौतुकेन यदृच्छया ।

अनुगृह्णन्ति सततं धर्मिष्ठा गृहमेधिनः ॥

अतिथीनां हि रूपेण गृहाङ्गणमुपागताः ।

तस्मादतिथयो मान्वाः सर्वेषां सर्वदा नृप ॥

नारदीयपुराणे ।

पुनन्ति गृहिणाङ्ग्रेहान् यदीयाः पादपाङ्गवः ।

चालयत्यखिलं पापं यत्पादञ्जालनोदकं ॥

सक्ततिः प्रणतिर्येषां यज्ञादपि विविच्यते ।

येषामस्रोदकं दत्तं तोरयत्यखिलं कुलं ॥

अतिथिभ्यः परन्तेभ्यः किमस्ति भुवनत्रये ।

देवानामभिवन्द्याः स्युर्दूरादतिथयः शुभाः ।

किं पुनः कर्मनिष्ठानां गृहस्थानां महामते ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

तिला रत्ननि त्वसुरात् दर्भा रत्ननि राक्षसात् ।

अपङ्क्यात् श्रोत्रियो रत्नेदतिथिः सर्व्वरक्षकः ॥

इति अतिथिप्रशंभा ।

अथातिथिपरीक्षानिषेधः ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

न पृच्छंद्गात्रचरणं स्वाध्यायञ्चापि पण्डितः ।

शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिं ॥

विष्णुपुराणेऽपि ।

स्वाध्यायगोत्रचरणमप्रष्टुया च तथा कुलं ।

हिरण्यगर्भवद्भ्या तं मन्येताभ्यागतं गृहौ ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

रूपान्वितं विरूपं वा मलिनं मलिनाम्बरं ।

योगौन्द्रशङ्कया नित्यमतिथिं न विचारयेत् ॥

वायुपुराणेऽपि ।

अविज्ञातं द्विजं श्राद्धे न परीक्षेत मदा बुधः ।

सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ॥

ऊर्ध्वीं सागरपर्यन्तां देवा योगीश्वरास्तथा ।

नानारूपाश्चरन्त्येते प्रजाधर्मेण लीलया ॥

नारसिंहपुराणे ।

न परैस्तेन चरितं न विद्यां न कुलं तथा ।
 न शीलं न च देशदीनतिथेरागतस्य हि ॥
 कुरूपं वा सुकूपं वा कुचेलं वा सुवाससं ।
 विद्यावन्तमविद्यं वा सगुणं वाथ निर्गुणं ॥
 मन्येत विष्णुमेवैतं सालान्मारायणं हरिं ।
 अतिथिं समनुप्राप्तं विचिकित्सेन्न कर्हिचित् ।

वायुपुराणे ।

अतिथिं ह्यागतं दृष्ट्वा द्वेष्यं बन्धुमिवागतं ।
 यादृशन्तादृशं वापि विचिकित्सेन्न जातुचित् ॥
 न हि विद्यादयस्तस्मिन् पुण्यताहेतवः स्मृताः ।
 केवलेनातिथिलेन स भवेत् पङ्क्तिपावनः ॥
 अनुग्रहाधिलोकानां महात्मानो महीमिमां ।
 चरन्त्यतिथयो भूत्वा न विचार्यास्ततस्तु ते ॥
 गुणागुणविचारेण भवन्त्येतेऽवमानिताः ।
 निर्दहत्याशु गृह्णिणं तादृशेष्ववमानना ।
 अतोतिथेर्न कर्त्तव्या कापि चर्या कदाचन ॥
 इत्यतिथिपरीक्षाविधिः ।
 अथातिथिपूजाविधिः ।

तत्र मन् ।

सम्प्राप्राय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदकं ।
 अन्नञ्चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकं ॥

हारीतोऽप्याह ।

तस्य स्वागतमर्थं पाद्यमासननीयमासनं प्रदद्यादिति ।
पराङ्मरोऽपि ।

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥
अद्भुता च तथान्नेन प्रियप्रश्नादरेण च ।
गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिसुत्पादयेत् गृही ॥

यमस्मृतौ ।

चतुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचन्दद्याच्च स्मृतौ ।
उत्पाय चासनं दद्यात् स धर्मः पञ्चदक्षिणः ॥
उत्पायेति श्रोत्रियातिथिविषयं ।

अतएवापस्तम्बः ।

ब्राह्मणायानधीयात्रायामनमन्नमुदकमिति देयं । न प्रत्युत्तिहेद-
भिवाद्नीये चोत्तिष्ठेदभिवाद्येदिति ।

आदित्यपुराणे ।

चतुर्दद्यान्मनोदद्यात् वाचन्दद्याच्च स्मृतौ ।
अनुभजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयं ।
दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
येन येन च तुष्येत नित्यमेव यथातिथिः ।
अन्नात्मनः प्रदानेन तन्तत्कुर्याद्विचक्षणः ॥

शिवधर्मोपनिषे ।

तस्मादतिथिमायात्कमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ।

स्वागतासनपाद्यार्घ्यस्नानान्प्रशयनादिभिः ॥

वायुपुराणे ।

तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् क्षताक्षसिः ।

पूजयेत्कार्घ्यपाद्येन पादाभ्यञ्जनभोजनैः ॥

पिपासिताय श्रान्ताय संस्नाताय बुभुक्षिणे ।

तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥

न वक्तव्यं मदा विप्रं क्षुधिते नास्ति किञ्चन ।

तस्मै सत्कृत्य द्यादद्यादपूर्व्यायज्ञ उच्यते ॥

हीनोत्तमातिथिसमवाये पूजाप्रकारमाह मनुः ।

श्रामनावमयो शय्यासनव्रज्यामुपामनाम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे सममिति ॥

एकपङ्क्त्यपविष्टानामेषाम्भोजने तु वैषम्यं निराकरोति शरीरतः ।

विद्यातपोधिकानाञ्च प्रथमासनमुच्यते ।

पङ्क्तौ महस्वितानान्नु भोजनादि समं स्यतमिति ॥

वैषम्ये दाषमाह वसिष्ठः ।

यद्येकपङ्क्ती विषमन्ददाति

श्रेहाङ्गयादा यदि वार्यहेतोः ।

वेदेषु दृष्टां ऋषिभिश्च गीतां

तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥

‘विषमं’ एकस्योत्तममन्यस्य हीनमित्यर्थः ।

इत्यतिथिपूजाविधिः ।

श्रयातिथिपूजाफलं ।

तथाह मनुः ।

अतिथिं पूजयेद्यस्तु आन्तं वा दृष्टमाणत ।
मष्टषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥

विष्णुरपि ।

स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नावाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात् ॥

आदित्यपुराणे ।

अतिथिः पूजितो यस्तु ध्यायते मनसा शुभं ।
तत्तु क्रतुश्रतेनापि फलमाहुर्मानवीषिणः ॥

महाभारते ।

अन्नं हि दत्त्वातिथये^(१) ब्राह्मणाय यथाविधि ।
प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चापि प्रपूज्यते ॥

शिवरहस्ये ।

नित्यं ददाति यश्चान्नमतिथिभ्यः सुसंस्कृतं^(२) ।
स याति ब्रह्ममालोक्यमेवमाह पराशरः ॥

अथ महाभारतेऽतिथिधर्मेण वा जयलभ्यकायात्रियमानान्नतया
स्वप्नरीरायोग्यश्चातिथ्यं चिकीर्षतः कपोतकस्य वाक्यं ।

देवतानामृषीणाञ्च मन्वादेशु पुनः पुनः ।
श्रुतपूर्वा मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥
सुदूरादाशया प्राप्तः लुचृषाश्रमकर्षितः ।

(१) अन्नं दत्त्वा त्वतिथये इति ग० ।

(२) अतिथिभ्यश्च संस्कृतमिति ख० ।

यः पूज्यतेऽतिथिः सम्यक् स तपः क्रतुरेव सः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

सततमिह नरोयः पूजनञ्जातिथीनां
जलहणमृद्वादैः सारवङ्गिविदध्यात् ।
सुरसमितिषु पूज्यो देवतानां मदा स्याद्
भवति च नरलोकं जायमानः समृद्धः ॥

इत्यतिथिपूजाफलं ।

अथातिथ्यमकुर्वतादोषः कथ्यते ।

तत्र व्यासः ।

पथि आन्तमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासिनं ।

यो न पूज्यते भक्त्या तमाहर्षद्वेषघातकं ॥

अथसु ब्रह्महत्यातुल्यः प्रत्यवायः सत्यां शकावत्यन्तपापीभृतस्था-
तिथेरतिक्रमे विज्ञेयः ।

तथा आदित्यपुराणे ।

पाचन्वतिथिमासाद्य शीलाब्जं यो न पूजयेत् ।

आदत्ते सुकृतं तस्य पातकञ्च प्रयच्छति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तिं न कश्चिदवमानयेत् ।

आदाय सुकृतं याति भग्नाश्चन्वतिथिर्गतः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृह्णात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्य पुण्यमादाय गच्छति ॥

‘तस्य’ गृहमेधिः, स्वकीयं दुष्कृतं दत्त्वा तदीयं पुण्यमादाय
गच्छति ।

देवलोऽपि ।

अतिथिगृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।

असंस्कृतनिराशस्य स मद्यो हन्ति मत्कुलं ॥

आह मनुः ।

आसनाशनशय्याभिरङ्घ्रिर्मूलफलैश्च वा ।

नास्य कश्चिदसेद्वेष्टे शक्तितानार्चिताऽतिथिः ॥

मनु-विष्णु-शातातपाः ।

येषामनग्रमतिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।

ते वै खरत्नमुद्गलमश्वत्थं प्रतिपेदिरे ॥

यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्कश्चिदभोजितः ।

न तस्य पितरो देवाः ह्ययं कथ्यन्ते भुञ्जते ॥

अतिथिर्यस्य वै ग्रामे भिन्नमाणः प्रयत्नतः ।

स चेन्निरसितस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

अपि श्राकम्पचानस्य त्रिलोच्छेनापि जीवतः ।

स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

देवातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।

तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योदये विमुखे गते ॥

इत्यातिथ्यमकुर्वन्तो दोषनिरूपणं ।

अथ आद्रुकालागतस्यातिथेः आद्रुषक्लौ भोजनीयत्वमुच्यते ।

तत्राह मनुः ।

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितं ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेत् ॥

तस्कास्मागतं भिक्षुकं ब्राह्मणं भोजयेत् ब्राह्मणानुमतेन ।

यमोऽपि ।

भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

काले तत्रातिथिं प्राप्तमन्नकामं द्विजोत्तमं ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः कामन्तमपि भोजयेत् ॥

योगिनो विविधैः रूपैर्भवन्तीत्युपकारिणः ।

भ्रमन्तः पृथिवीमतामविज्ञातस्वरूपिणः ॥

तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं आहुकालेऽतिथिं बुधः ।

आहुक्रियाफलं हन्ति द्विजन्द्रोऽपूजितोऽतिथिः ॥

अन्त्याजने दोषमाह धातातपः ।

अतिथिर्यस्य नास्तीति तच्छ्राद्धं न प्रशस्यते ।

श्रुतकृत्विहीनेषु भुक्तमश्रोचियैश्च यत् ॥

एवंविधश्राद्धकर्तुः प्रत्यवायो भवतीत्युक्तं ।

वायुपुराणे ।

यस्तु आहुतेऽतिथिं प्राप्तं दैवे वाण्यन्नन्यते ।

तं वै देवा निरस्मान्ति हतो यदत्तं परावसुः ॥

सर्वस्वेनापि तस्माद्धि पूजयेदतिथिं बुधः ।

वानप्रस्थगृहस्थौ च सतामभ्यागतौ तथा ।

कालागतौ यतिर्ब्रह्मचारौ वातिथिमंशुकः ॥

तमवश्यं श्राद्धे पूजयेत् । यतस्तस्यापूजितारं श्राद्धकर्त्तारं देवाः स्वर्गाङ्गोकात् 'निरस्यन्ति' अपनुदन्ति । यथा हेता हेतवद्वज उपविशन्निरस्तः परावसुरितिमन्वेणासुरविशेषं परावसुन्निरस्यति । अवज्ञाता-तिथिके श्राद्धे भोक्तृणामपि प्रत्यवायं क्वागलेय-वृद्धशातातपावाहतुः ।

श्रातिय्यग्रहिते श्राद्धे भुञ्जते येऽबुधा द्विजाः ।

यथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥

लोभात् प्रमादाद्वा कथञ्चिदतिथिमवजानन्तं यजमानमतिथिधर्मीपदेशेन तत्स्वीकारमकारयतां ब्राह्मणानामयं प्रत्यवायः । एतत्त्वितिथिभोजनमतिथिलक्षणलक्षितं आगते मति द्रष्टव्यं, न पुनरतिथिवर्जितश्राद्धकरणे दोषश्रवणादनुपस्थितेऽपि तस्मिन् कथमप्यतिथित्वेन परिकल्प्याप्यनुष्ठेयं । स्वयं परिकल्पितस्य तत्क्षणत्वेनातिथिवाभावात् ।

अतिथिवरहितानान्तु, चत्रियादीनां दूरदेशतन्कात्प्रागतत्वादि-मातिथिसमानधर्मेण ब्राह्मणभोजनानन्तरं भोजनौयत्वमाह मनः ।

यदि त्वितिथिधर्मेण चत्रियो गृहमाव्रजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामन्तमपि भोजयेत् ॥

अत्र कामशब्दग्रहणात् भोजनं तेषामनावश्यकमिति गम्यते । यस्तु "अतिथित्वे तु वर्णानां दयं शक्त्यानुपूर्वशः" इति त्रिष्णुपुराणे अतिथिधर्मेण सहागतानां ब्राह्मणचत्रियवैश्यानां ब्राह्मणक्रमेणैकपङ्क्तौ भेषोपवेशनं कारयित्वा भोजनं दातव्यमिति प्रतिभाति तच्छ्राद्धातिरिक्तविषयमेवेति वेदितव्यं । अब्राह्मणानां श्राद्धेऽप्यव्याभावात्

यच्च पुराणे, “शेषान् विक्षानुसारेण भोजयेदन्यवेगमनि” इति वेष्मा-
 न्नरं निमन्त्रितान्यब्राह्मणभोजनविधायित्येः आहुयपङ्क्तिभोजनेन
 सह विरुद्धमिव प्रतिभाति तदपि तद्देशमन्यवकाशलाभासम्भवविषयं
 अतिथियतिरिक्तआहुत्तरकालभोजनीयब्राह्मणविषयं वा द्रष्टव्यं ।
 तदाप्याद्यो यः सोऽयं आहुयब्राह्मणोच्छिष्टान्तोपकरणपत एव ।
 पक्षान्तरे तु वेष्मन्वेति । अतिथिलक्षणरहितमेवालोकातिथिभाव-
 माविभक्त्य भोजनयाचनेन प्रकारान्तरेण आहुं विप्रकर्त्तारं प्रत्याह
 हारौतः ।

चतुर्णां दृष्टृतं हन्ति ब्राह्मणोविप्रकारकः ।

अन्नस्यान्नपतेः पङ्क्तिर्भोजनाकाङ्क्षिणां तथा ॥

‘भोजनाकाङ्क्षिणां’ शेषान्नभोजनीयानां, आहुं वा आहुयार्थपा-
 कतर्पणीयानां पितृणामित्यर्थः ।

इत्यतिथेः आहुपङ्क्तौ भोजनीयत्वनिरूपणं ।

अथैवमुक्तलक्षणानां ब्राह्मणानामसम्भवे नूनगुणैरपि आहुं निर्व्व-
 र्त्तयितुमनुकन्याऽभिधीयते । तत्र ज्ञानोत्कृष्टादौनुत्कृष्टतमान् दिजा-
 नभिधायाह मनुः ।

एष वै प्रथमः कन्यः प्रदाने ह्यकव्ययोः ।

अनुकन्यस्वयं ज्ञयः मदा मङ्गिरनुष्ठितः ॥

‘एषः’ अनन्तरोक्तः, ‘प्रथमः’ मुख्यः, ‘कन्यः’ विधिः, ‘ह्यकव्ययोः’
 प्रदाने ‘अयं’ तु वक्ष्यमाणः, ‘अनुकन्यः’ अनु, पत्याकन्यने इत्यनुकन्याः,
 मुख्याभावेऽनुष्ठेयत इत्यर्थः । पूर्व्वमुत्कृष्टतमाय देयमित्युक्तं । अतःपर
 तदभावे उत्कृष्टतराय, तस्माद्यभावे उत्कृष्टाय, तस्माद्यभावे किञ्चि-

दृक्कष्टाय देयमिति वक्ष्यति । तथा पूर्वमसम्बन्धिने देयमित्युक्तं ।
तदभावे सम्बन्धिभ्यो देयमित्यतःपरं वक्ष्यति । स चायमनुक्तः
सङ्गिरनुष्ठित इति प्रशंसा ।

ब्रह्माष्टपुत्राणे ।

अलाभं सति भिन्नूणां भोजयेद्धानिनः शुभान् ।

असम्भवे तु तेषां वै नैष्ठिकान् ब्रह्मचारिणः ।

तदभावेऽप्यदामीनं गृहस्यमपि भोजयेत् ॥

‘भिन्नवः’ त्रिदण्डा यतयः, ध्यानिनो वानप्रस्थाः ‘उदामीनः’ दातुर-
सम्बन्धी मिचारिभावशून्या वा । प्रथमन्तावत् सर्वात्कष्टत्वेन भिन्न
एव याज्ञा इति पूर्वमेव प्रतिपादितं । तदलाभं वानप्रस्थाः । तेषा-
मप्यसम्भवे वेदपारगा नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । तेषामप्यभावे पङ्क्तिपाव-
नत्वादिगुणयुक्तगृहस्थाः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

योगिनः प्रथमं पूज्याः श्राद्धेषु प्रयतात्मभिः ।

तदभावे वेदविदः पाठमाचास्ततःपरं ।

विनियोज्या महानेष पात्रमाधो विधिर्भूतः ॥

गृहस्थानामपि मध्यं ‘यागिनः’ ब्रह्मविदः, सुस्थाः । तदभावे
‘वेदविदः’ वेदार्थज्ञाः । तेषामप्यभावे ‘पाठमात्राः’ वेदस्य पाठमात्रं
ये कुर्वन्ति ।

निहन्तकारोऽपि वेदविदां प्रशंसामाह ।

स्थाणुरयम्भारहारः किलाभूद्धीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।

योऽर्थज्ञः सकलं भद्रमश्रुते नाकमेतं ज्ञानविधूतपात्रा ॥

कूर्मपुराणे ।

स्याणुर्भारहरो विप्रः पठन्नर्थं^(१) न वेत्ति यः ।

स कथं पात्रतामेति कथमर्हति केतनं ॥

अतोविद्वत्तमायेव ह्यथकव्यानि दापयेत् ।

अधोतमात्रवेदन्तु तदभावे नियोजयेत् ॥

श्रोत्रियत्वं श्रोत्रियपुत्रत्वञ्चेति मिलितमुभयं श्रेष्ठहेतुतया
पूर्वमुक्तं । इदानीमन्यतरापाये किञ्चाप्यमिति मञ्चये मनुराह ।

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्देदपारगः ।

अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात्पिता स्याद्देदपारगः ॥

ज्यायाममनयोविद्याद् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।

मन्त्रमस्यूनार्थन्तु मन्कारमितरोऽर्हति ॥

एकस्य तु पिता अपठः, स्वयन्तु मातृवेदाध्यायी । इतरस्य तु
पिता वेदपारगः, स्वयन्तु अपठः । तयोः कः श्रेयानिति मञ्चयस्य
मिद्दान्तमाह । अनयोर्दयार्मध्ये यस्य पिता श्रोत्रियस्ते 'ज्यायामं'
आङ्गद्वाराणं, विद्यात् । 'इतरः' स्वयमेव यः श्रोत्रियः, सोऽपि 'मन्त्र-
मंपूजनार्थं' तेन ये तन्वा अधोताः तन्मन्त्रानार्थं, पूर्वभावे 'मन्कारं'
आङ्गे भोजनीयत्वम् अर्हति । यस्तु श्रोत्रियगोत्रप्रसूतोऽपि वृत्तहोता
न तस्य विहिताक्रियया कुण्मात्रेण श्रेष्ठं ।
तदुक्तमग्निपुराणे ।

किं कुलेन विज्ञानेन वृत्तहोतस्य देहिनः ।

(१) पठन्नार्थमिति ख० ।

कामयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

जातृकणौऽपि ।

अपि विद्याकुलैर्युक्तान् वृत्तहीनाम् द्विजाधमान् ।

अनर्हान् ह्यव्यक्त्येषु वाङ्मन्त्रिणापि नार्चयेत् ॥

यस्य तु कुले कश्चिद्भगवतः गुणो न विज्ञायते न च कश्चिद्दोषोऽपि श्रूयते स्वयञ्च विद्यावृत्तसम्पन्नः सोऽपि विख्यातवंशस्य विद्वत्तमस्याभावे याह्नः ।

आह मनुः ।

किं ब्राह्मणस्य पितरं किंवा पृच्छामि मातरं ।

श्रुतञ्चेदस्ति वेद्यं वा तत् मातापितरौ स्मृतौ ॥

प्रश्रवचनादेव सम्बन्धकुलदोषपरिज्ञानमवगम्यते । 'श्रुतं' शास्त्रं, 'वेद्यं' शास्त्रावबोधं कर्म, वानुष्ठेयतया यद्यस्ति तर्हि तावेव मातापितरौ किमस्य मातापितृविज्ञानेनेति । विद्यावृत्तयोर्वृत्तं ज्ञाय इत्याह मनुः ।

गायत्रीमारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्वितः ।

नायन्त्रितशतुर्वेदौ सर्वाङ्गी सर्वविक्रयो ॥

अन्यतरविद्योऽपि स्वानुष्ठाननिष्ठः श्रेष्ठः, वज्रतरविद्यो यथेष्टचेष्टो नेति वाक्यार्थः ।

सत्यपुराणे ।

सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।

भैरववृत्तिक्रियावांश्च स राजन् केतनत्तमः ॥

केतने निमग्नणे क्षमा योग्यः 'केतनत्तमः' ।

स्कन्दपुराणे ।

मदाचारपरा नित्यं स्वन्यविद्या अपि द्विजाः ।

पितृणान्तेऽपि कुर्वन्ति तस्मिं भुक्ताः कुलोद्भवाः ॥

कुलाचारममोपेतान् तस्माच्छ्राद्धे नियोजयेत् ।

ब्राह्मणान् नृपशार्दूल मन्दविद्याधरानपि ॥

ये स्वन्यदोषा अपि वज्रगुणाः, ये च निर्विद्या अपि सुखानु-
ष्ठानशोभाः, ये च मद्दोषा अपि प्रायश्चित्तपूतात्मानस्तेषामपि सर्व-
गुणसम्पन्नपात्रान्नाभेऽनुग्रह उक्तो महाभारते ।

श्राद्धे ये च विनिर्दिष्टाः^(१) ब्राह्मणा भरतर्षभ ।

दातुः प्रतिग्रहोत्तुश्च शृणुष्वानुग्रहात्पुनः ॥

सौर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्यं च कर्षुकाः ।

सावित्रीज्ञाः^(२) क्रियावन्तस्ते राजन् केतनक्षमाः ॥

क्षत्रधर्म्मिणमप्याजौ केतयत् कुलजं द्विजं ।

नन्वेव वणिजन्तात श्राद्धेषु परिकल्पयेत् ॥

अग्निहोत्रो च यो विप्रो ग्रामवाभी च यो भवेत् ।

अस्तेयश्चातिभीरुश्च स राजन् केतनक्षमः ॥

सावित्रीं जपते यस्य द्विकालं भरतर्षभ ।

भित्ताट्टित्तः क्रियावांश्च स राजन् केतनक्षमः ॥

उदितास्मिन्ने होमी नित्यं कर्मपरायणः ।

अहिंसस्वान्यदोषश्च^(३) स राजन् केतनक्षमः ॥

(१) देवे च निर्दिष्टा इति ग० ।

(२) सविज्ञाना इति क० ।

(३) अहिंसस्वान्यदोषश्चेति ख० ।

गृहस्यवृत्तिर्यस्यापि ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
 संवृत्तिः शुद्धवृत्तिस्तु स राजन् केतनक्षमः ॥
 अप्रती कितवः स्तेनः प्राणविक्रय्यथो वणिक् ।
 पश्चात् पीतवान् सोमं सोऽपि केतनमर्हति ॥
 अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्मभिः ।
 पश्चान्नपां निषेवेत स राजन् केतनक्षमः ॥
 अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्मभिः ।
 भवेत्सर्वातिथिः पश्चात् स राजन् केतनक्षमः ।

असम्बन्धिनां आद्वे भोजनीयत्वमभिधाय गारुडपुराणे ।

उदासौनेष्वलक्षेषु भोज्याः सम्बन्धिनोऽपि हि ।

मातुलः श्यालयाज्यत्विक्शिश्याचार्यादयोऽपि च ॥

'मातुलः' मातुर्भाता । 'श्यालः' पत्नीभाता । 'याज्यः' यस्या-
 त्विज्यं क्रियते । 'सृत्विक्' याजकः । 'शिश्यः' अध्याप्यः । 'आचार्यः'
 वेदाध्यापकः ।

आपस्तम्बः ।

भोजयेद् ब्राह्मणान् ब्रह्मविदेयोनिगोवमन्तान्नेवास्यसम्बन्धान्
 गुणहान्या तु परेषां समुदेतः सोदर्थ्याऽपि भोजयितव्यः एतेनान्ते-
 वामिनो व्याख्याताः । 'ब्रह्मविदः' वेदार्थज्ञान् अध्यात्मज्ञाननिष्ठान्
 वा, योन्यादिसम्बन्धरहितान् ब्राह्मणान् भोजयेत् । 'परेषां' यो-
 न्यादिसम्बन्धरहिताणां, यदि वृत्तविद्यादिगुणहानिः तदा 'समुदेतः'
 सकलगुणोपेतः, सोदर्थ्याऽपि भोजयितव्यः । किमङ्ग पुनः व्यवहित-
 सम्बन्धाः श्याल-शृगुर-जामाह-मातुलादयः । 'एतेन' समुदितेन

सोदर्थेण, 'अन्नेवासिनः' समीपवासिनः, व्याख्याताः । तेन भोज-
येदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

श्रियांस्यैके मगोत्रांसु भोजयेदूर्ध्वं चिभ्योगुणवतः ।

चशब्दाद्याज्याद्यांसु द्वितीयचशब्दात्समानार्थ्यांसु । 'ऊर्ध्वं
त्रिभ्यः' इति सुख्यास्त्रयस्तावदसम्बन्धिन एव निमग्नणीयाः । अष-
म्बन्धिभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं पङ्क्तिपावनगुणयुक्तं त्रिव्यादिकं भोजयेदि-
त्यर्थः । अन्येत्वेवं व्याचक्षते । मगोत्रेषु मध्ये चिभ्यः पुरुषेभ्य ऊर्ध्वं
गुणवान् भोजनीय इति ।

अत्र वसिष्ठः ।

श्रियानपि गुणवतो भोजयेत् ।

'गुणवतः' गुणप्रकर्षवतः । अपिचशब्दादन्नेवासिनोऽपि ।

मनुकूर्मपराणयोः ।

मातामहं मातुस्तस्य स्वस्त्रीयं मगुरं गुरुं ।

दौहित्रं विट्पतिं वन्धुम्विग्याज्यांसु भोजयेत् ॥

'मातामहः' मातुः पिता । 'स्वस्त्रीयः' भगिन्याः पुत्रः । 'गुरुः'
उपाध्यायः । विद्वान् प्रजाया दुहितुः पतिरिति व्युत्पत्त्या 'विट्पतिः'
जामाता । अतिथिर्षी विट्पतिः । स हि गृहाभ्यागतः सन् प्रस्थासां
विद्वां लोकनिष्ठ इति मेधातिथिः । आह्वीयद्विजसन्निधावतिथिर्भा-
जनीय इत्युक्तं । यदि तु आह्वे भोक्ताः प्रहृष्टगुणा न स्युः आह्वे
एवामौ भोजनीय इत्यनुकल्पम् ।

वन्धुमातुस्तस्यालादिरसगोचसाद्या गुणी ।

कामं आह्वेऽर्च्योन्नतं नाभिरूपमपि त्वरि ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलं ॥

‘अभिरूपमपि’ विद्वांसमपीत्यर्थः । काममित्यभिधानादनुकल्पे-
ऽयमिति गम्यते ।

आङ्गसम्पद इत्यनुवर्त्तमाने याज्ञवल्क्यः ।

स्वस्त्रीयञ्चलिक्जामाहयाज्यश्शुरमातुलाः ।

त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिवान्धवाः ॥

वायुपुराणे ।

मातापितृपरश्चैव स्वस्त्रीयः सामवेदवित् ।

ञ्चलिक्पुरोहिताचार्यमुपाध्यायञ्च भोजयेत् ॥

मातुलः शशुरः श्यालः सम्बन्धी द्रोणपाठकः ।

एते आङ्गे नियोक्तव्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

मत्स्यपुराणे ।

भोजयेत्तपि दौहित्रं यत्नतः शशुरं गुरुं ।

विट्पतिमातुलवन्धुमृत्विगाचार्यश्यालकान् ॥

गुरुञ्च शिष्यादिशास्त्रोपाध्यायः ।

प्रभासखण्डे ।

दौहित्रञ्चलिक्जामाहस्वस्त्रीयाः शशुरस्तथा ।

मातापितृपरा भोज्याः शिष्यसम्बन्धिवान्धवाः ॥

त्रिणाचिकेतादीनभिधायोक्तं विष्णुपुराणे ।

ञ्चलिक्स्वस्त्रीयदौहित्रा जामाहशशुरास्तथा ।

मातुलोऽथ तपोनिष्ठः पितृमाहस्वसुः पतिः ॥

शिष्याः सम्बन्धिनश्चैव मातापितृरतस्य यः ।

एतान्नियोजयेच्छास्त्रे पूर्वोक्तान् प्रथमं नृप ।

ब्राह्मणान् पितृतुष्यर्थमनुकल्पेऽनन्तरान् ॥

पूर्वोक्तांस्त्रिणाचिकेतादीन् प्रथमं नियोजयेत् । एतान् अस्त्रि-
गादीन् तदनन्तराननुकल्पेषु नियोजयेत् ।

अत्र शङ्खाधरेणोक्तं ।

कुष्ठकुणित्वादिदोषरहिताः सन्धोपासनमात्रगुणा एते मातृन्ना-
दयोऽनुकल्पतया नियोज्याः । यदि तु विद्रांस एते भवन्ति तदा
मुख्यकल्पत्वेनैवेति । तदेतस्याः कल्पनायाः किं मूलमिति न विद्मः ।
वयन्तु ब्रूमः । उल्लष्टगुणोदासीनाभावे प्रतिनिधायन्ते स्वत्वते ।
प्रतिनिधयश्च प्रथमन्तावत् समदृश एवेति तदन्तर्भे असदृश एवेति ।
उल्लष्टगुणोदासीनानामुल्लष्टगुणा एव मातृन्नादयः समदृशा इति
प्रथमतः प्रतिनिधायन्ते^(१) । तदभावे मध्यमगुणाः । तेषामप्यभावे
हीनगुणा इति । एवं मति गुणवत्स्वरत्वेदपारगत्वादीनि तद्विशेषणा-
न्यपि समञ्जमानि स्युः ।

ननु यद्येते प्रतिनिधयस्सर्वे सुख्याभावे सादृश्यात् स्वयमेव
प्राप्स्यन्ति इत्यनुकल्पवचनानामानर्थक्यमेव^(२) स्यात् । न । पृथक्वच-
नवन्नियमार्थत्वापपत्तेः । यथा सोमाभावे बह्वेषु समदृशेषु प्राप्तिषु
वचनेन नियमः क्रियते, पृथिका एवाभिषोतव्या इति । एवमिहापि
नियमार्थानि वचनानि भविष्यन्ति । तदुक्तं त्रैमिनिना “नियमार्थः
कश्चिद्विधिः” इति । नियमश्चैवं अत्र यथैवोल्लष्टगुणानामुदासीना-

(१) प्रथमतो विधीयन्ते इति ख० ।

(२) इत्यनुकल्पवचनमनर्थमेव इति ग० ।

नामभावे प्रथमं गणोत्कर्षसादृश्यादुत्कृष्टगुणा मातुलादयः प्राप्ताः ।
 एवमौदामीन्यसादृश्येन मध्यमगुणा उदासीनाः प्राप्ताः तत्र नियम्यते
 मातुलादय एव याह्या इति । एवं च सति वक्ष्यमाणानि सम्बन्धि-
 नमतिक्रम्य^(१)वचनान्यपि नियमार्थानि स्युः । मुख्यब्राह्मणभावे मातु-
 लादीनतिक्रम्यान्वे न याह्या इति । तत्र अशुरानपीति । किं पुनर्न्याये-
 नार्थवादत्वेन नेयं । अमूर्खानिति तु पाठे सर्वमनवद्यमेव । अथवा शेष-
 मन्नमिष्टैः सह भुज्यतामिति ब्राह्मणाभ्यनुज्ञातश्राद्धोपयुक्तशेषान्नप्रति-
 पत्त्यर्थं यदिष्टभोजनं तद्विषयाणि मूर्खानतिक्रमवचनानि ।

आह गार्ग्यः ।

नैकगोत्रे हविर्दद्यात्समानप्रवरे तथा ।

न चाज्ञातकुले दद्यात् यथा कन्या तथा हविः ॥

अभावे ह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रास्तु भोजयेत् ।

असमप्रवराभावे समानप्रवरानपि ॥

शूर्भपुराणे ।

अभावे ह्यन्यगोत्राणां सगोत्रानपि भोजयेत् ।

अथ सगोत्रशब्देन यथैकगोत्राः असम्बन्धिनोऽनुज्ञायन्ते तथा
 सपिण्डसमानोदकाद्याः सम्बन्धिनोऽप्यनुज्ञायन्त इति गम्यते ।

तत्र विशेषमाहाचिः ।

षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वाक् न आद्धीयास्तु गोत्रिणः ।

भ्यस्तु परतो भोज्या आद्धे सुर्गोत्रजा अपि ॥

ये षड्भ्यः परे न भवन्ति त इहार्वाक्शब्देन गृह्यन्ते ।

ततश्च गोत्रे षट्पुरुषाः आहुते न भोजनीया इति तद्वचनार्थः ।
गुणवतां तेषामभावे श्रुताध्ययनसम्पन्नाः सप्तमादयोऽपि भोजनीयाः ।
अथ एङ्गिपावनानन्तरं बोधायनः ।

तदभावे रहस्यविकृतेो यजूंषि सामानीति आहुतस्य महिमा
तस्मादेवंविद्यं सपिण्डमप्याश्रयेदिति ।

‘रहस्यवित्’ वेदान्तार्थवित् । यस्माद्गयजुःसामानि आहुतस्य
‘महिमा’ महत्त्वापादकानि, तस्मात् ‘एवंविद्यं’ अगयजुःसामविदं,
सपिण्डमपि भोजयेत् । तथायं सपिण्डशब्दः साप्तपुरुषमात्रपिषयः ।
त्रिभ्य ऊर्द्धं सपिण्डानां भोजनीयत्वदर्शनात् । तदुक्तं गौतमेन ।

भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्योगुणवन्तमिति । चतुर्थादूर्ध्वाञ्चस्तु न भोज-
नीया एव ।

तदाह सुमन्तुः ।

पिता पितामहश्चैव आहुतेषु प्रपितामहः ।

पितुः पितृव्यः स्वस्त्रीयो न भोज्याश्च सुतादयः ॥

पितुः सुतादय इति सम्बन्धः । अथ पितृपितामहानासुद्भिश्चमा-
नाधिष्ठानभृतत्वेन आहुतभोजनं निषिध्यते । न पुनरन्वाधिष्ठानी-
भृतत्वेनापि पृथक् आहुतादिषु । “विप्रवदापि तं आहुते स्वकं पितर-
माश्रयेत् । पितामहो वा तत् साक्षात् भृञ्जीत आहुतमर्चित इत्या-
दिभिस्तेषां आहुते भोजनीयत्वदर्शनात् । अचिस्तु पित्रादीनां गुण-
वन्तराणां वैश्वदेवे नियोज्यत्वमुक्तवान् ।

पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाद्य सपिण्डकः ।

न परस्परमर्षाः स्युः न आहुते ऋत्विजस्तथा ॥

ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकृन्त्या ब्राह्मणाः स्मृताः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवन्तराः ॥

अतो यदापस्तम्बेन समुदेतस्य सोदर्यस्य भोजनीयत्वमुक्तं तदपि वैश्वदेवे इति मन्त्रव्यं । सगुणानामनुकल्पानामलाभे निर्गुणानामनुकल्पतया स्त्रीकारमाह वसिष्ठः ।

आनृशंसं परो धर्मा याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सौदमानान् सर्व्वापायैर्निमन्त्रयेत् ॥

आनृशंसं पर उक्तष्टो धर्मास्तेन सगुणानामभावंऽपि निर्गुणायापि याचते यत् प्रदीयते तदप्यनुकल्पो भवति अयाचतः सौदमानान् अयाचनश्रीलान् कुत एव कारणात् सौदतो निर्गुणानपि सगुणानामलाभे मन्त्रयेत् । सर्व्वापायैरिति यादृशैस्ते निमन्त्रणमभ्युपगच्छन्ति तादृशैरूपायैरित्यादरेण निमन्त्रणं तदयाचनेन सौदतामलाभे याचमानाय प्रदानमिति दर्शयति । एवंविधेषु विप्रेषु सदाचारविकल्पदर्शनेऽपि निन्दा न कार्येत्याह स एव ।

युगे युगे तु ये धर्मास्तषु धर्मेषु ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥

‘युगे युगे तु ये धर्माः’ युगानुरूपरागद्वेषादिदारतम्यनिबद्धा ये ये असत्यभाषणादयो दुःस्वभावाः, ‘तेषु धर्मेषु ये द्विजाः’ तेषु दुःस्वभावेषु वर्त्तमाना ये द्विजाः, युगानुरूपविप्रैस्त्वपि यथासम्भवं श्रेष्ठा एव याज्ञाः । प्रथमकल्पशक्तस्य तु अनुकल्पानुष्ठानुर्दाषमाह मनुः ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे तु वर्त्तते ।

न सम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं ॥

‘प्रभुः’ सम्पादने समर्थः । ‘सम्परायः’ उत्तरकालः । सम्पराय-
शब्दस्य तदापकताया अमरसिंहेनाभिहितत्वात् । एवं वायमर्थः ।
‘सम्पराये’ भविष्यकाले भवं स्वर्गादिकं फलं न विद्यते इति ।

इत्यनकम्पनिरूपणं ।

अथ सन्निहितब्राह्मणानतिक्रमः ।

तत्र ज्ञातातप-पराशरसूक्तयोः ।

सन्निहृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यस्ततिक्रमेत् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलं ॥

अत्रैकग्रामनिवासिनां तुल्यगुणानां दिशानां मध्ये स्वेच्छया
आद्रूपर्याप्रेषु गृह्यमाणेषु देवात् केषाञ्चिदतिक्रमो भवन्नपि न दोषाय
भवतीति । बुद्ध्या सन्निहृष्टं ब्राह्मणं नातिक्रमेत् तं परित्यज्यान्वं
नोपाददौत्यर्थः । यस्मादतिक्रामन् ‘आसप्तमं’ स्वप्रभृति सप्तमपुरु-
षपर्यन्तं स्रकुलं, ‘दहति’ निरयाग्निना भस्मीकराति ।

षड्भिक्षन्नाते ।

सन्निहृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

भोजने चैव दानेषु दहेत् त्रिपुरुषं कुलं ॥

‘त्रिपुरुषं’ त्रिपुरुषपर्यन्तं । अधौतवेदस्य सन्निहृष्टस्यातिक्रमे दोषोऽपि
उक्तः सोऽन्यस्यातिक्रमे नास्तीत्यर्थात् सिद्धमपि व्यास-वशिष्ठ-ज्ञाता-
तपैर्हेतुपन्यासेन दृढीकृतं ।

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रं वेदविवर्जितं ।

ज्वलन्मग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि ह्ययते ॥

‘वेदविवर्जिते’ वेदाध्ययनरहिते विप्रंऽतिक्रान्ते अनुपान्ने सति तच्छ

तदतिक्रमकृतप्रकृतप्रयोजनहानिप्रत्यवायादिरूपो न कश्चिद्दोषो जा-
यते । यस्मान्नामौ हविःप्रतिष्ठापनयोग्यः । यथा वक्रं विहाय भस्म-
नि हविः प्रक्षेपयोग्यं न भवतीति दृष्टान्तः ।
भक्षित्यत्पराणे ।

यतिक्रान्तं न दोषोऽस्ति निर्गुणं प्रति कर्हिचित् ।

द्विविधोऽत्र सन्निकृष्टः समीपगृहवासी शरीरसम्बन्धी मातुला-
दिश्च । ननु द्विविधस्यापि सन्निकृष्टस्यातिक्रमो निषेद्धुं न शक्यते ।
यस्मादसन्निकृष्टापेक्षयोत्तमस्य प्रथमकल्पत्वादेवानतिक्रममिद्धेः समस्य
तु सन्निकृष्टातिक्रमे कारणाभावादितिन्यायादतिक्रमापत्तेः । न चेयं
प्राप्तिरिति वक्ष्यं । यत्र साधनेन निमग्नितत्वात्तस्य हीनस्य त्वति-
क्रमोनिषिध्यमानः सर्वानपि योग्यायोग्यत्रिधिनषिधान् बाधेत ।
तस्मादतिक्रमस्य निषेधोऽनुपपन्नः । अस्तु तर्हि नोद्यदादित्यत्रत्यर्थादा-
सोऽयं यतिक्रमादन्यत् कर्त्तव्यमिति । किं तदन्यत् निमग्नणं, नैतदेवं,
निषेधपक्षोक्तविकल्पदूषणैरेव निरस्तत्वात् । अतो न पर्युदासोऽपि
सम्बन्धिषु यतिक्रमनिषेधस्य सम्बन्धिनषिधानुकल्पविधिभ्यां विरोध-
स्त्वापरोदोषः । अतोऽतिक्रमनिषेधसम्बन्धिनषिधानुकल्पविधौनामवि-
रोधेन वक्तव्यो विषयविभागः । उच्यते । यदा सर्वोत्तमगुण उदा-
सीनो न सम्भते तदानुकल्पविधिस्तदानीमेव मध्यमगुणोदामौनस्यण्ये
प्राप्ते उत्तमगुणा वा मध्यमगुणा वा सम्बन्धिनः पूर्वं गृहीतव्याः ।
हीनगुणेषु तु उदासीनेषु मध्यमगुणा वा हीनगुणा वा सम्बन्धिन
एव पाश्याः । सोऽयमतिक्रमनिषेधस्य विषयः । उक्रमधीयानस्य सन्निकृ-
ष्टितस्यातिक्रमो न कर्त्तव्यः अनधीयानस्य च कर्त्तव्य इति ।

इदानीमनधीयानस्यापि सन्निहितस्यातिक्रमो न कर्त्तव्य इत्युच्यते ।
भविष्यत्पुराणे ।
अरुण उवाच ।

एवमेतज्जगन्नाथ देवदेव जगत्पते ।
किन्तु यन्मे पुग देव श्रुतं वाक्यं महात्मनः ॥
गदतो नारदस्येह शृणु त्वं गृहनायक ।
गदतो मे सुरश्रेष्ठ धर्ममर्थं सुखावहं ॥
सन्निहृतं द्विजं यस्तु शुकजातिं प्रियम्बदं ।
मूर्खं वा पण्डितं वापि वृत्तहीनमथापि वा ॥
नातिक्रमेन्नरोविद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा ।
सप्तपूर्व्वान् सप्तपरान् पुरुषानात्मना सह ॥
अतिक्रम्य द्विजे घोरे नरके पातयेत् खग ।
तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशकान् ॥
सम्बन्धिनस्तथा सर्व्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा सम्बन्धिनः खग^(१) ॥
नातिक्रमेन्नरस्वेतान् स्वस्थितानपि गोपते ।
अतिक्रम्य महागौडं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

प्रभावच्छब्दे ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्व्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुगणानपि ॥
नातिक्रमेन्नरस्वेतान् मूर्खानपि वरानम इति ।

(१) बन्धुन् खगाधिप इ ग० ।

महाभारते ।

गायत्रीमात्रमारोऽपि ब्राह्मणः पूजितः खग ।

गृहामन्त्रो विशेषेण न भवेत्पतितः स चेत् ॥

यस्मिन् ब्राह्मणे गायत्रीमात्रमेव सर्व्वविद्यामारभृतं ब्राह्मण्यमारभृतं
नास्ति सोऽप्यनुकल्पत्वेन आर्द्धादौ पूज्यतां प्राप्नोत्येव । यदि नामैव-
विधो भूत्वा स्वगृहप्रत्यामन्त्रगृहवामी भवेत्तदासौ प्रत्यामन्त्रत्वेन विशे-
षतः पूज्यतां लभते । विशेषेणेति वचनं तस्यानतिक्रमं सूचयति ।

अयन्तु भविष्यत्पुराणाद्युक्तेनिर्गुणसन्निहितब्राह्मणानतिक्रमो गुण-
युक्तामन्त्रिहितब्राह्मणालाभ एव लाभे व्यतिक्रम एव ।

तथा च मद्भारते ।

यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्युतः ।

तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधौ ॥

‘अधिकः’ वेदाध्ययनवृत्तादिगुणसम्पदा ।

अधिकग्रहणाद्यदि तु समस्तदा सन्निहितातिक्रमो न कर्त्तव्य
इति गम्यते ।

निश्चयाद्य गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसम्पदं ।

दूराद्गत्वा च सम्कृत्य यत्रतस्यापि पूजयेदिति ॥

सन्निहितं वेदाध्ययनवृत्तादिगुणरहितं ब्राह्मणमतिक्रम्य गुणयुक्तं
दूरमापि कृते आर्द्धादिरूपे कर्त्तव्यं भोजयेदित्यर्थः ।

बौधायनोऽप्याह ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरे वापि ब्रह्मभुतः ।

ब्रह्मभुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरतश्च गुणान्वितः ।

गुणाश्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

‘व्यतिक्रमो नास्ति’ व्यतिक्रमदोषो नास्त्येत्यर्थः । ‘एकगृहे’ इत्यनेन चैतत् सूच्यते एवंविधे विधये अत्यन्तमन्निधिरण्यतिक्रम-प्रयोजको न भवतीति । यत्तु दूरस्य गुणाच्छे मद्यपि मन्निहितस्य निर्गुणस्यातिक्रमो न कर्तव्य इत्युक्तं भविष्यत्पुराणे ।

यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।

दूरस्य भोजयेन्मूढो गुणाच्छे नरकं व्रजेत् ॥

तस्मात् संपूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।

केवलं चिन्तयेज्जातिं^(१) गुणान् वा विततान् खग ।

तस्मादात्मन्वयेत् पूर्वमामन्नं ब्राह्मणं बुधः ॥

तत् पूर्वाह्नवृत्तरवाक्यविरोधायानतिक्रमणमध्ये मन्निहितान-तिक्रमदर्शनार्थं, न तु दूरस्यगुणाद्यालाभेऽप्यनतिक्रमार्थमिति व्याख्येयं । अथवायं पूर्वमतिक्रम्य गृहप्रत्यासन्न-तत्समानाधिकरण-शरीरप्रत्या-सन्नत्वविशिष्ट-ब्राह्मणविषयो वर्णनीयः । देवविषयत्वेन वा वर्णनीयः । तच्च हि परैरुचानिषेधमुखेन गुणिनो गृहस्यस्य वक्ष्यमाणत्वान् । ईदृशौ वा वक्ष्यमानां व्यवस्था । यः सम्बन्धनिषेधः स पिच्छं, य-कल्पत्वेन विधिः स वैश्वदेविके ।

तदाहाचिः ।

(१) तथा न चिन्तयेज्जातिमिति ग० ।

पिता पितामहोभ्राता पुत्रो वाथ मपिण्डकः ।
 न परस्परमर्हाः स्युः न आद्वे ष्ट्विजस्तथा ॥
 ऋत्विक्पुत्रादयोऽप्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।
 वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तरा इति ॥

अथवा यः मन्वन्धानतिक्रमः स आद्रादन्यस्मिन् देवे मानुषे
 वा कस्मिंश्चिदभ्युदयादिकालिके भोजने अथवा आद्रप्रयोगोत्तरका-
 लिके शेषान्नप्रतिपत्तभोजन इति सर्व्वमनवद्यं ।

इति सन्निहितब्राह्मणानतिक्रमः ।

अथ वर्ज्या ब्राह्मणाः ।

ब्रह्मपुराणे ।

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि वर्जनीयान् द्विजाधमान् ।

महाभारते ।

अत ऊर्द्धं विमर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ।

‘विमर्गः’ विमर्जनं त्याग इति यावत् ।

अत्र याज्ञब्राह्मणलक्षणाभिधानेनैव तदन्येषामर्थाद्यहणे मिद्वेऽपि
 यद्वर्जनायं दोषाभिधानं तत् पूर्व्वोक्तानां गुणवतामस्त्राभे कदाचिदे-
 तद्दोषरहितानां ग्रहणार्थं । दोषवतां ग्रहणे दम्बं सिद्धमपि प्रकृत-
 कर्म्मविनाशं स्पष्टमाह सत्यव्रतः ।

विधिहीने फलं किञ्चित् दुर्ब्राह्मणसुते न च ।

दुर्ब्राह्मणे प्रदत्तञ्चेन्नेह नामुच तद्भवेत् ॥

विधिना यथोक्तद्रव्यैः पुत्रेण गुणवन्तो ब्राह्मणा भोजनीया इत्या-
 न्नातं । तत्र विधिहीनं यथोक्तद्रव्यादिहीनमपुत्रेणापि क्रियमाणं

आङ्गं किञ्चित् फलं ददात्येव । वक्ष्यमाणे दोषदूषिते दुर्ब्राह्मणे तु भोजिते सर्वथा आङ्गं विनश्यतीत्यर्थः ।

यमः ।

ऊषरे तु यथेष्टोन्नं वीजमाशु विनश्यति ।

तथा दत्तमनर्हभ्यो ह्यं कव्यञ्च नश्यति ॥

‘ऊषरं’ चारम्भिकोद्देशः ।

महाभारते ।

यथोषरे वीजमुन्नं न रोहेन्न वास्योप्रा च प्राप्नुयाद्वीजभागं ।

एवं आङ्गं भुक्तमनर्हमाणेन चेह नामुच फलं ददाति ॥

व्यासश्चातातपौ ।

प्रस्तरे वापितं वीजं भिन्नभाण्डे च दोहनं ।

भस्मन्यपि ऊतं ह्यं तद्वदानमसाधु ॥

मनुः ।

अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हानर्हानभिज्ञानात् सोऽपि धर्माच्च हीयते ॥

दोषवतां ग्रहणे न केवलं प्रकृतकर्म्मविनाशः किन्तु प्रत्यवायोऽपि भवतीत्येतत् ज्ञापनमपि दोषाभिधानस्य प्रयोजनं । प्रत्यवायस्य दर्शिता वायुपुराणे ।

न आङ्गे भोजनीयाः स्युर्निन्दिता ब्राह्मणाधमाः ।

यैर्भुक्तं नश्यति आङ्गं पितृन् दाढंश्च पातयेत् ॥

‘पातयेत्’ प्रत्यवायेन संयोजयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

अमताम्पग्रहो यत्र सताञ्चैवावमाननं ।

दण्डो दैवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ।

दक्षः ।

विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतियक्षं ।

न केवलं हि तद्दयाति शेषमप्यस्य नश्यति ॥

विष्णुः ।

यथा प्रवेनौपलेन निमञ्जत्युदके नरः ।

दाढप्रतियक्षीतारौ तथैवान्यौ निमञ्जतः ।

तथाह वसिष्ठः ।

विद्वद्भोज्यान्यविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।

तान्यनादृष्टिमृच्छन्ति महदा जायते भयं ॥

‘मृच्छन्ति’ प्राप्नुवन्ति ।

कथञ्चिद्गुणहीना अपि दोषवन्तः पङ्क्तिपावनमिश्रिततथोपवे-

शिता नानर्थवद्वाः । “अपाङ्क्तयोपहता पङ्क्तिः पाव्यते रैर्द्विजोत्तमैः”

इति मनुनाभिहितत्वात् । अतएव सुमन्तुना कथञ्चिद्गृह्यमाणानां

दोषवतां पङ्क्तिपावनमिश्रणमुक्तं ।

काणाः कुण्डासु मण्डाश्चाप्यश्र्माणः कर्चैर्विना ।

सर्व्वं आद्रे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः ॥

‘काणाः’ एकाकाः । ‘कुण्डाः’ बहुमणालमचरणाः । ‘मण्डाः’

वक्रजङ्घाः । ‘अश्र्माणः’ दुश्शर्माणः । ‘कर्चैर्विना’ खलतय

इत्यर्थः ।

काश्यापेन तु मिश्रणे विशेष उक्तः ।

काणादीन् भोजयेद्देवे आहुते दाने तु वर्जयेत् ।

आहुते प्रसक्तौ वैश्वदेविके भोजयेत् । दाने तु वर्जयेत् । पक्लि-
पावनामिश्रितेषु प्रमादाद्दोषवत्सु भोजितेषु दोषतारतम्यवशादेनसि
“गुरूणि गुरूणि लघुनि लघुनीति” वचनात् यथायथं प्रायश्चित्तं
विधेयं । एतच्च वीक्षान्धो न च ते काणा इत्येतन्मनुश्रीकाभिप्रायं
वर्णयता मेधातिथिना समुद्भेदितं । अयोग्यस्य आहुते भोक्तुरपि
प्रत्यवायमाहुः यम-मनु-शातातपाः ।

यावतो यमते पिण्डान् हव्यकथ्येवमन्त्रवित् ।

तावतो यमते प्रेत्य दौप्तान् षष्टीनयोगुडान् ॥

‘पिण्डान्’ यासान् । ‘अमन्त्रवित्’ वेदरक्षितः । ‘दौप्तान्’ अग्निम-
न्त्रज्ञान् । ‘षष्टिः’ आयुधविशेषः । ‘अयोगुडाः’ अयोगोलकाः ।
यमः ।

देवतानां पितृणाञ्च हव्यकथ्यविमाश्रकः ।

विप्रोऽधर्मपरोमूर्खो न लोकान् प्राप्नुयात् कश्चित् ॥

तदेतत् सर्वमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येनोक्तं ।

गोभृत्सिंहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितं ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयस्करता ॥

वर्ज्या निरूप्यन्त इति प्रतिज्ञान्तं । तत्र मित्रादयस्तावत् मनुः ।

न आहुते भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्य संघः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं आहुते भोजयेद्विभं ॥

सत्यामेव आचियत्वादिपूर्वगुणसम्पदि मैत्र्यानिमित्तेन प्रतिषे-
धोऽयं । मनोवाक्कायैरनुकूलैकप्रवृत्तिः ‘मित्रं’ ।

‘मंगहः’ चिन्तानुरञ्जनं । ‘अरिः’ अत्रुः । यो रागद्वेषयोरद्वेषस्तं
भोजयेत् ।

यस्य मित्रप्रधानानि आर्द्रानि च हवींषि च ।

तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आर्द्धेषु च हविःषु च ॥

पूर्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोऽयं । मित्रशब्दो भावप्रधानः मैत्री-
प्रधानानीत्यर्थः । ‘हवींषि’ हव्यानि । प्रेत्येति परलोकवाचकमव्ययं
असमानकर्तृकत्वेन क्यप्प्रत्ययानुपपत्तेः ।

यः सङ्गतानि कुरुते मोहात् आर्द्रानि मानवः ।

स स्वर्गात् च्यवते लोकात् आर्द्रमित्रं द्विजाधमः ॥

‘सङ्गतानि’ सख्यानि । ‘मोहात्’ शास्त्रार्थमजानन् । ‘स्वर्गाच्च्यवते’
स्वर्गेण न सम्बध्यत इत्यर्थः । आर्द्रं मित्रं मित्रलाभहेतुर्यस्य ।
द्विजग्रहणं प्रदर्शयार्थं, षूद्रेणापि मित्रीभृता ब्राह्मणा न यास्या
इति मेधातिथिना बद्ध प्रपञ्चितं ।

सम्भोजनी याभिहिता पैत्राची दक्षिणा द्विजैः ।

इहैवास्ते तु सा लोके गौरवे चैकवेश्मनि ॥

सम्भोजनी या सहभोजनी । मैत्र्या हि सहभोजनी प्रवर्त्तते ।

पिशाचानामयं धर्मा यच्छ्राद्धे मित्रमंगहः ।

सा दक्षिणा इहैवास्ते मित्रार्जनफला हि सा ।

मित्रार्जनमात्रफला भवतीत्यर्थः ।

यस्य मित्रप्रधानानि आर्द्रानि च हवींषि च ।

पितृषु दैवयज्ञेषु दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

आर्द्धेन यः कुरुते सङ्गतानि

न देवयानेन पथा स याति ।
 विनिर्मुक्तं पिप्पलं बन्धतो वा
 स्वर्गाप्तोकाद्भ्रमति आहुमिषः ॥

देवयानब्रह्मः पितृयाणस्याप्युपलक्षणं । वाञ्छ उपमार्थः । 'पिप्पलं'

पिप्पलफलं ।

शरौतः ।

आहुतेन यः कुरुते सङ्गतानि
 न देवयानेन पथा स याति ।
 वृन्तासुरतं पिप्पलं बन्धनाद्वा
 लोकात् स्वर्गात् च्यवते आहुमिषः ॥

यमापस्तम्बौ ।

सम्भोजनी नाम पित्राचभिषा
 मैषा पितृन् गच्छति नेत देवान् ।
 इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या
 ब्रालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥

आहुमधिष्ठत्य गौतमः ।

न च तेन मित्रकर्ष्यं कुर्यात् ।

वार्हस्पत्यसंहितायां ।

यस्य मित्रप्रधानानि आहुतानि च हवीषि च ।
 तस्य प्रेत्य फलं नैव खादित्यन्योन्वभोजनात् ॥

महाभारते ।

यस्य मित्रप्रधानानि आहुतानि च हवीषि च ।

न प्रीणाति पितृन् देवान् न स्वर्गं स च गच्छति ॥

यस्य आद्वैः कुर्वते सङ्गतानि

न देवधानेन पथा स याति ।

स वै सुक्तं पिप्यसं बन्धनादा

स्वर्गाप्तोकाचरवते आहुमिचः ॥

तस्मान्मिचं आहुक्तञ्चाद्रियेत

दद्यान्मिचेभ्यः संघहार्यं धनानि ।

यं मन्यते नैव ऋषुं न मिचं

तं मध्यस्थं भोजयेत् आहुकल्पे ॥

उक्तदृगुपोदासीनाभावे कदाचिदुक्तदृगुणं मिचं याह्यं । शत्रुस्व-
नुकल्पतथापि न याह्य इत्याह मनुः ।

कामं आहुःऽर्षयेन्मिचं नाभिरूपमपि त्वरिं ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलं ॥

‘अभिरूपं’ योग्यं ।

सम्भवत्युदासीने मिचं न याह्यमेवेत्युक्तं बार्हस्पत्यसंहितायां ।

उदासीनमतिक्रम्य यः आहुः मिचमाह्वयेत् ।

परस्परस्य दानाद्भि तस्य नामुच तत्फलं ॥

वायुपुराणे ।

न भोजयेदेकगोचान् समानप्रघरांस्रथा ।

एतेभ्यो हि हविर्दत्तं भुञ्जते न पितामहाः ॥

ऋष्यपुराणे ।

न आहुः भोजयेद्विप्रान् सगोचान् ब्राह्मणान् क्वचित् ।

स गोत्रेहि हविर्भुक्तमिद्वैव परिवर्तते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

न भोज्या योनिमन्वन्था गोक्षसम्भिनस्रथा ।

मन्त्रान्तेवासिसम्बन्धाः आह्ने विप्राः कदाचन ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

श्रियास्य ऋत्विजो याज्ञाः सुहृदः ब्रह्मवस्रथा ।

आह्नेषु श्वसुरः श्यासा न भोज्या मातुल्पादयः ॥

इति मित्रादयः ।

अथानधीयानादयः ।

तत्र मनु-व्यास-यमाः ।

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव ब्राम्यति ।

तस्मै ह्यथं न दातव्यं न हि भस्मनि क्लयते ॥

यथा स्नेहादयः पङ्क्तिदूषकाः, एवमनधीयानस्तृणान्यदोष इत्ये
वमथे पुनर्वचनं । यथा तृणाग्निरिव ब्रह्मोति हवींषि पङ्क्तुं ऊतमात्रे च
हविषि 'ब्राम्यति' क्षीणशक्तिर्भवति, एवमनधीयानोमूर्खः ।

यथेरिणे वीजमुप्रा न वप्रा लभते फलं ।

तथानृचे हविर्दद्यान्न दाता लभते फलं ॥

'ईरिणं' ऊषरं । 'अनृचे' वेदरहिते ।

शातातपः ।

नाविदस्यु प्रदेयन्तु ह्यथं वा कथमेव च ।

महाभारते ।

यथा प्रज्ञान्ते ज्वलने जुष्टेति
 तथैव देवाश्च पितृभूपैति ।
 तथा दत्तं नृत्यते गायते च
 आद्यान्मृचे दक्षिणामाह्वयेति ॥
 उभौ द्विनस्त्रि न भुनक्ति सैवा
 वा चानृचे दक्षिणा दीयते वै ।
 अथायनीगर्भमेवा पतन्ती
 तेषां प्रेताञ् पातयेद्देवयानात् ॥

‘उभौ’ दाह-भौक्तारौ । ‘न भुनक्ति’ न पासयति । ‘अयनी’

पापमतिः ।

सूर्धपुराणे ।

अथ वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते चिपीदधं ।
 च वै दुर्नाह्वयो नार्हः आह्लादिषु कदाचन ।

आपः ।

अन्ध्याहीने व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
 दीयमानं बदत्यस्रं किं मया युष्कृतं कृतं ॥

विष्णुः ।

न वार्यपि प्रथञ्छेत विडास्तमतिके द्विजे ।
 न वक्त्रतिने पापे नावेदविद्भिर्धर्मवित् ॥
 चिच्छिद्येतेषु यद्दत्तं विधिगोपार्जितं धनं ।
 दातुर्भवत्यनर्थाच्च परचादातुरेव च ॥

असः ।

अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविना ।
मैषां प्रतिघृष्टो देवो न त्रिला तारयेच्छिर्षा ॥

तथा ।

राजधानी यथा शून्या यथा कूपस्य निर्जलः ।
यथा कृतमनग्नौ च तथा दहनं दिजेऽनृचे ॥

वायुपुराणे ।

प्राह वेदान् वेदमृतो वेदाद्यस्योपजीवति ।
उभौ तौ नार्हतः आर्हं पुत्रिकापतिरेव च ॥

वेदप्राप्तये दत्तवेतनः 'वेदधृतः' । 'वेदोपजीवनं' षटिकाथ-
यनादिद्रव्यघटणं ।

महाभारते ।

अनुयोक्ता च यो विप्रो योऽनुयुक्तस्य भारत ।
नार्हतस्तावपि आर्हं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥
यसादेवपूर्वकं हि स्वाध्यायमात्मनोऽब्रवीत् ।
वेदविक्रयिणो ह्येते नैतान् आर्हेषु भोजयेत् ॥

अमुं वर्गममुमध्यायं पठेत्यादिष्टाः सक्तो योऽधीयते ते दत्तानु-
योगाः ।

ये कुर्वन्ति यदन्नं जहते ददते च यत् ।
विधिवत्तेन पापेन महच्छुभ्रं पतन्ति ते ॥
अभोजनीयास्तो बह्विधौ चाभोज्यास्तथा स्यताः ।
तेभ्यो दाता च भोक्ता च महादोषानवाप्नुयात् ॥
क्षकर्मकुलशुद्धानां सत्यम्वानां महात्मनां ।

संमत्स्वव्यवहार्यास्ते^(१) स्त्रीशूद्रकृतनिश्चयाः ॥

असंस्कृताध्यापकाश्च भृतकाध्यापकाश्च ये ।

तमोविज्ञान्ति ते घोरमिति वैवस्वतोऽब्रवीत् ॥

सौरपुराणे ।

वेदान् ये निगदन्तीह लोभान्मोहात् फलार्थिनः ।

ब्रह्मविक्रयिणस्ते वै आद्रुकर्मणि वर्जिताः ॥

यमः ।

न प्रतिगृह्यमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः ।

शूद्रस्याध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः ॥

इत्यनधीयानादयः ।

अथ शरीरदोषिणः ।

तत्र वसिष्ठः ।

भोजयेद्विर्नम्र-शुक्ल-विक्रव-ग्यावदन्त-कुनखि-वर्जं ।

‘द्विर्नम्रः’ दुस्यर्मा खलतिरित्यपरे । ‘शुक्लः’ श्वेती । ‘विक्रवः’ कुष्ठी । ‘ग्यावदन्तः’ स्वभावत एव लक्षणादन्तः । ‘कुनखी’ कुम्भितनखः ।

ब्रह्मसिखितौ ।

न वै दृष्टान् भोजयेत् । दुस्यर्मा-कुनखि-कुष्ठि-श्विचि-ग्यावदन्ता ये चान्ये हीनातिरिकाङ्गास्तानपि वर्जयेत् ।

‘दुस्यर्मा’ गजचर्मरोगौ । कुष्ठी प्रसिद्धः । ‘श्विचि’ श्वेतकुष्ठवान् । ‘हीन’ परिमालनः सङ्ख्याया वा न्यूनं, ‘अङ्ग’ अवयवो यस्य स

(१) सदस्यव्यवहार्यास्ते इति श० ।

‘हीनाङ्गः’ । एवमतिरिक्ताङ्गः । हीनत्वं चाङ्गानां स्वभावतः छेदा-
दिना वापि भवति । तच्चोभयमपि संगृह्यते । आमन्वयेदित्यनु-
सौ कात्यायनः ।

दिर्नग्ना-शुक्ल-विकृत-श्यावदन्त-विद्वुप्रजनन-व्याधित-व्यङ्ग शिचि-
कुनखि-वर्जं ।

‘विद्वुप्रजननः’ विद्वुश्चिन्मः । ‘व्याधितः’ दुःखिकित्यरोग-
देवलोक्तपापारोगवात्वा । ‘व्यङ्गः’ हीनाङ्गः ।

ब्रह्मपुराणे ।

भोक्तुं श्राद्धे न चाहंस्मि दैवोपहतचेतसः ।

षण्डोमूकस्य कुनखी खन्वाटोदन्तारोगवान् ॥

श्यावदन्तः पूतिनासः छिन्नाङ्गसाधिकाङ्गुलिः ।

गन्तरोगी च गडुमान् स्फुटिताङ्गस्य सञ्चरः ।

खञ्जत्वरमण्डास्य ये चान्ये हीनरूपिणः ॥

‘षण्डः’ षोढा पूर्वोक्तलक्षणः । ‘मूकः’ वायहितः । ‘खन्वाटः’
केशरहितः । ‘पूतिनासः’ पूतिवन्नासाक्षिरोगी । ‘गन्तरोगी’ गन्त-
गण्डादिकण्ठरोगवान् । ‘गडुमान्’ कुञ्जः । ‘खञ्जः’ कुण्डः । ‘यौवने-
ऽप्यजातममश्रुः’ त्वपरः ।

स्कन्दपुराणे ।

काणाः कुण्डास्य मण्डास्य खन्वाटाः श्यावदन्तकाः ।

कुनखाः कुष्ठिनस्यैव दिर्नग्ना विद्वुमेहनाः ॥

काणाः कुण्डास्य मण्डास्य मूकान्धवधिना ञडाः ।

अतिदीर्घा अतिह्रस्वा अतिम्यूला भृशं क्षयाः ॥

निर्लामानोऽतिलोमानो गौराः कृष्णा अतीव ये ।

एताम्बिर्वर्जयेत् प्राज्ञः आङ्घ्रेषु श्रोत्रियामपि ॥

‘अडाः’ मूकमनसः ।

ब्राह्महायनः ।

अविद्वुर्कर्णयद्भुक्तं सम्मकर्णेसाथैव च ।

दग्धकर्णैस यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

सम्मकर्णसत्त्वमाह गोभिलः ।

अविद्वुर्कर्णः कृष्णस्य सम्मकर्णसाथैव च ।

वर्जनीयाः प्रबलेन ब्राह्मण्याः आङ्घ्रकर्मणि ॥

शरीतः ।

इनुस्त्रलादधः कर्णे सन्मौ तु परिकीर्त्तितैः ।

शृङ्गुलौ शृङ्गुलौ ब्रह्मौ तेन ज्ञातातपोऽमदीनः ॥

इति शरीरदोषिणः ।

अथ निन्दिताचाराः ।

ध्यास-ज्ञातातपो ।

ऊषरे वापितं वीजं यच्च भस्मनि ऋयते ।

क्रियाहीनेषु यद्दत्तं तस्य नाशोविधीयते ॥

‘क्रियाहीनाः’ विहितानुष्ठानशून्याः ।

भविष्यपुराणे ।

नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणेऽक्रिये ।

न ब्राह्मणभूत्रे खैव न च दुर्ब्राह्मणे धनं ॥

अब्राह्मणादीनां सत्त्वान्युक्तानि संज्ञाप्रकरणे ।

हारीतः ।

त्रिकयी शंसते पण्यं क्रयी निन्दति तद्गणान् ।

व्याव्योपायञ्च कितवमश्राद्धेयं प्रजापतिः ।

‘व्याजः’ ह्यलं, ‘कितवः’ धूर्त्तः ।

यमः ।

नाश्रन्ति पिशुने देवा नाश्रन्त्यनृतवादिनि ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

न खरैरुपयातस्य न रक्तान्तरवासमः ।

द्यङ्गुलातीतकर्णस्य भुञ्जते पितरो हविः ॥

‘पिशुनः’ परदोषप्रकाशकः । ‘भार्याजितः’ भार्यापरतन्त्रः ।

‘उपपतिः’ नित्यजारः । रक्तान्तरं वामः परिधानवस्त्रं यस्य स रक्तान्तरवासाः । वेधस्थाने तान्मपचादिप्रवेशेन यस्य कर्णपाशात्तङ्गुल-
द्वयादधिकं प्रदृष्टौ स ‘द्यङ्गुलातीतकर्णः’ ।

आपस्तम्बः ।

नीलीकर्षणकर्त्ता तु नीलीवस्त्रानुधारकः ।

किञ्चिन्न दक्ष दातव्यं चाण्डालमदृशो हि मः ॥

यः लेचे नीलीवीजानि निवपति स ‘नीलीकर्षणकर्त्ता’ ।

मनुः ।

अन्नतैर्द्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिस्तथा ।

अपाङ्गैर्द्येर्दन्तैश्च तदै रत्नांभि भुञ्जते ॥

हारीतः ।

आमपाचे पथो यद्दङ्गुलान्येव ज्ञतं यथा ।

क्षुद्रकर्षण्यलस्ये तदद्विचं प्रणश्यति ॥

यमः ।

मोहाहन्तानि नश्यन्ति कथ्यानि च हवींषि च ।

विप्रेभ्यो भस्मभूतेभ्यो वीजानि च तथोषरे ॥

शान्ते यथाग्नी घृतमाजुहेति

तदेव देवान्नपितृनुपैति ।

तथा दत्तं नृत्यते गायते च

याञ्चानृचे दक्षिणां वै ददाति ॥

कामं विप्रं वृत्तवन्तं नियुञ्ज्या-

न्न खेवमन्येभ्यस्तथा प्रदेयं ।

क्रोञ्चत्यन्नमृचे दीयमानं

तस्मै दत्तं यातुधाना हरन्ति ॥

तस्मात् तुल्यविशिष्टेभ्यो दानं दद्यात् प्रयत्नतः ।

विद्यातपःसमृद्धा हि तारयन्ति द्विजातयः ॥

अविवाहिकजातस्य हविर्दद्याच्च यो नरः ।

न तस्य पित्रोर्देवाः प्रतिगृह्णन्ति तद्भुविः ॥

देवे वा यदि वा पितृभ्यो यच्च भुङ्क्ते तु मद्यपः ।

देवानाञ्च पितृणाञ्च^(१) दातुस्तन्नोपतिष्ठते ॥

मद्यपाय न दातव्यं देवे पित्र्यं तथा हविः ।

तस्मै नश्यति तद्दत्तं यथा भस्मनि वै ह्यतं ॥

दातुस्तु ह्यिद्यते हस्तो भोक्तुर्जिह्वा च भिद्यते ।

(१) देवतानां पितृणाञ्चेति ग० ।

ष्वलितान् यसते यामान् आहुतदमृतं भवेत् ।
 मद्यपस्य निषादस्य यत्र भुङ्क्ते द्विजाधमः ॥
 न तत्र भुञ्जते देवा न पिवन्ति हविस्तथा ।
 वृषलीपतिभुक्तानि आहुतानि च हवीषि च ॥
 न प्रीणन्ति पितृन् देवान् दाता स्वर्गं न गच्छति ।

हारीतः ।

वृषलीपतिभुक्तानि आहुतानि च हवीषि च ।
 देवानां नोपतिष्ठन्ति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

यमः ।

ये ह्यपेताः स्वकर्माभ्यः स्तनास्ते परिकीर्णिताः ।
 कथं ददाति यस्तेभ्य स्तस्य तन् प्रेत्य नश्यति ॥
 ज्ञानपूर्वकम् ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यन्यमेधसः ।
 पुरीषं भुञ्जते सर्वे घृतवर्षाणि सुमत ॥
 तस्माद्धि दातुकामेन देवं आहुतस्य मर्षशः ।
 प्रशान्तेभ्यः प्रदातव्यं नाशान्तेभ्यः कदाचन ॥
 नष्टं देवस्यैकं दत्तमप्रतिष्ठन्तु वाहुर्विषे ।
 यन्तु वाणिज्यके दत्तं नेह नामुच तद्भवेत् ॥
 भस्मनीव ज्ञतं ह्ययं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ।
 सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयश्राणितं ।
 श्लेषा तु पतिते सैव हतघ्ने विषमुच्यते ॥
 इतरेषु त्वपाङ्गेषु यद्योदिष्टेष्वसाधुषु ।
 मेदस्वद्वांसमज्जादि भवति प्रतियाचितं ॥

वायुपुराणे ।

वृथा दारांसु धोगच्छेत् याजयेच्चावृताध्वरे ।
 नार्हत्यसावपि आहुं द्विजा यस्मैव नास्तिकः ॥
 आत्मायं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।
 नार्हत्यसावपि आहुं पतितो ब्रह्मराक्षसः ॥
 सदा रक्ताम्बरा ये च परिवाहरताश्च ये ।
 अर्थकामरता ये च न तान् आहुेषु भोजयेत् ॥

महाभारते ।

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
 योविद्यया हन्ति यज्ञः परेषां ।
 ब्रह्मन् स आचरति ब्रह्महत्यां
 लोकास्तस्य ह्येतदन्मा भवन्ति ॥
 सर्व्वं च वेदाः सह षड्विंशतैः
 साहस्रं पुराणं च कुले च जन्म ।
 नैतानि सर्व्वंश्चि गतिर्भवन्ति
 श्रीसव्यपेतस्य नरस्य राजन् ॥
 आकर्षणं ऋचुनिवर्षणं च
 कृचिर्भक्षिर्ष्यं पशुपालनञ्च ।
 शूभ्रूषसङ्घाप्यगुरोरहेतोः
 कार्यं नैतदिद्यते^(१) ब्राह्मणस्य ॥
 एते द्विजा गिन्दितमाचरन्तः

(१) क्रियते इति ख० ।

पिब्ये च दैवे च विवर्जनीयाः ।
 तान् निन्दितान् मोक्षवशेन मृच्छन्
 सहात्मना मन्वयते पिब्यंश्च ॥
 इति निन्दिताचाराः ।
 अद्यात्मवाद्याः ।

कार्त्त्याजिनिः ।

एतार आत्ममाः पुण्याः आड्ढे दैवे^(१) तथैव च ।
 चतुरात्मवाद्ये तु आड्ढं नैव प्रदापयेत् ॥

प्रपेताः ।

आत्ममाद् ये वदन्ति ता द्विरूपेषु राक्षसाः ।
 तेभ्यो ह्यर्थं न दातव्यं न हि भक्षानि ज्ञयते ॥

देवस्यः ।

चतुरात्मवाद्याय दत्तं भवति निस्त्रयं ।

वायुपुराणे ।

यस्मिन्नेद् वायुभक्त्यु चतुरात्मवाद्यातः ।
 अयतिर्नैवाद्यवादी च उभौ तौ पङ्क्तिदूषकाः ॥

'अयतिः' अयंमतेन्द्रियः ।

उपेक्ष तपसा युक्तः शोचिष्योऽपि वज्रश्रुतः ।
 अनात्मने तपकोपे तं विप्रं न निमन्त्रयेत् ॥
 औपपत्तिस्तथा ब्राह्म्यो नास्त्रिको वेदनिन्दकः ।
 ध्यानिनं ये च निन्दन्ति सर्व्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥

(१) दाने इति ग० ।

‘शौपन्तिः’ उपपन्तिवादी शुष्कतर्कैः ब्राह्मणसाहचर्यात् ।

वृथामुण्डाश्च जटिलाः सर्व्वे कार्पाटिकास्तथा ।

निर्घृणान् भिन्नवृक्षाश्च^(१) सर्व्वभिर्क्षाश्च वर्ज्जयेत् ॥

मुण्डजटिलकाषायान् आङ्गे यज्ञेन वर्ज्जयेत् ।

कूर्मपुराणे ।

बुद्धश्रावकनिर्घन्थाः पञ्चरात्रविदोऽजिनाः ।

कार्पाटिकाः^(२) पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः ॥

यस्याश्रमि हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः ।

न तस्य यद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह फलप्रदं ॥

अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।

मिथ्याश्रमाश्च ये विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

आदित्यपुराणे ।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटी मुण्डी वृथा च यः ।

वृथाकर्मपरित्यागः आङ्गे तं दूरतस्यजेत् ॥

नन्दिपुराणे ।

ब्रह्मज्ञानापदेशेन ये कुर्व्वन्त्यशुभं महत् ।

सर्व्वकर्मसु वर्ज्यास्ते चाण्डाला द्विजरूपिणः ॥

सर्व्वावस्था द्विजा ये ते ब्रह्मविद्यापदेशतः ।

देशाश्रिर्वासनौषास्ते राज्ञा वै धर्मचारिणा^(३) ॥

पद्मपुराणे ।

(१) निर्घृणान् विरताश्चैव इति ग० ।

(२) कापालिका इति ख० ।

(३) सङ्गरकारिण इति ख० ।

मिथ्यासङ्कल्पिनः सर्व्वे दुर्हन्ता वा हिजातयः ।
 मिथ्यातत्त्वविदो वर्ज्या दाम्भिकाः सर्व्वकर्म्मसु ॥
 ब्रह्मोपदेशं कुर्व्वन्नि जनानामर्थलिप्सया ।
 स्वयं मूढान् मूढानां धूर्त्ता वै विप्रलम्भकाः ॥
 ब्रह्मविक्रयिणः पापान् प्रीत्यावापि न पूजयेत् ।
 वर्षाभ्रमविरुद्धानां कर्म्मणां ये तु सेवकाः ॥
 मुण्डाम् जटिलकाषार्यास्तांस्तु आहुं विवर्जयेत् ।

कालिकापुराणे ।

अनाभ्रमौ तु यो विप्रो जटौ मुण्डौ वृथा च यः ।
 वृथाकाषायधारी यः आहुं तं दूरतस्थजेत् ॥
 ये मन्याभापदेशेन दुरात्मानो जडाधमाः ।
 परित्यजन्ति कर्म्माणि तेऽपि वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥
 अदृष्टतत्त्वा अपि ये कर्म्ममार्गाद्बहिः स्थिताः ।
 पतितास्ते न सन्देहः सन्याशाः सर्व्वकर्म्मसु ॥

विष्णुपुराणे ।

पुमां जटाधरणमुण्डवतां वृथैव
 मद्याह्निनामस्त्रिन्ध्रौचविवर्जितानां ।
 तोयपदानपिष्टपिण्डवह्निष्कृतानां
 सन्धावणादपि नरोत्तरकं प्रयाति ॥

इत्याभ्रमवाह्याः ।

अथ केतनानर्हाः ।

तत्र महाभारते ।

यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।

देवे वाप्यथवा पित्र्ये राजस्यार्हन्ति केतनं ॥

‘पतिताः’ पातित्यहेतुपातकवन्तः । ‘जडोन्मत्ताः’ जडोद्देशरोगिणः ।

श्विची कुष्ठी च क्लीवस्य तथा पण्डितस्य थः ।

अपस्मारी च यस्यान्धोराजस्यार्हति केतनं ॥

‘क्लीवः’ मपुंसकः । पक्षाघातरोगेण कर्माक्षमदेशाद्धैः ‘पण्डितः’ ।

चिकित्सका देवस्यकाः दृष्टानियमधारिणः ।

सोमविक्रयिणस्यैव राजस्यार्हन्ति केतनं ॥

‘देवस्यकाः’ मुख्येन देवपूजकाः । ‘दृष्टानियमधारिणः’ दार्शनिकाः । ‘सोमविक्रयिणः’ सोमस्यताविक्रेतारः ।

गायका नर्तकास्यैव स्रवका वादकास्तथा ।

कथका बोधकास्यैव राजस्यार्हन्ति केतनं ॥

‘स्रवकाः’ नाटिकाः । ‘बोधकाः’ वैतालिकाः ।

हेतारो दृषलानां ये दृषलाध्यापकास्तथा ।

तथा दृषलशिष्यास्य आद्धे नार्हन्ति केतनं ॥

ये शूद्रान् व्याकरणादिब्राह्मणमध्यापयन्ति ते दृषलाध्यापकाः ।
एवं दृषलशिष्याः ।

येन कामात् कृतः पूर्व्वं वर्षान्तरपरिग्रहः ।

ब्राह्मणः सर्व्वविद्योऽपि राजस्यार्हति केतनं ॥

येन ब्राह्मणादिकुमारीरपरिणीय मुख्यतया वर्षान्तरपरिग्रहः
कृतः ।

अनग्रयस्य ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये ।

स्तेनाश्च पतितास्यैव राजस्राष्टन्ति केतनं ॥

‘अनग्रयः’ अनाहिताग्रयः । मूढ्येन प्रेतनिर्धारकाः ‘मृतनिर्या-
तकाः’ । ‘स्तेनाः’ चौराः ।

अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ।

पुत्रिकापुत्रपूर्वाश्च आद्वे नार्हन्ति केतनं ॥

अपरिज्ञाताः पूर्वे पूर्वजा येषांते ‘अपरिज्ञातपूर्वाः’ । गणेषु
सद्वेषु पूर्वा मुख्याः ‘गणपूर्वाः’ । ‘पुत्रिकापुत्रपूर्वाः’ पुत्रिकापुत्र-
मन्तानीयाः ।

ऋणकर्त्ता च यो राजन् यस्य वार्द्धुषिको द्विजः ।

प्राणविक्रयवृत्तिस्य राजस्राष्टन्ति केतनं ॥

योऽनावश्यकव्ययार्थं ऋणं कुरुते सः ‘ऋणकर्त्ता’ । ‘वार्द्धुषिकः’
धान्यवृद्धिजीवौ । ‘प्राणविक्रयवृत्तिः’ सेवकः ।

त्रिपूर्वः काण्डप्रष्ठस्य यवनो भरतर्षभ ।

अक्रियो ब्राह्मणस्यैव आद्वे नार्हन्ति केतनं ॥

‘त्रिपूर्वः’ त्रिजातः । ‘काण्डप्रष्ठः’ पूर्व्याकलत्तणः । ‘यवनः’ यव-
नदेशात्यन्त्रः ।

इति केतनानर्हाः ।

अथापाङ्केयाः ।

आहोमनाः ।

अथापाङ्केया भवन्ति । तथा अउ-बधिरान्ध शिचि-कुष्ठि-कुणि-
श्यावदन्त-वार्द्धुषिक-देवसक-वणिक्षण्डगणाभ्यन्तर-चिकित्सक-पौम-
३२

भैव-काण-श्लिषोपजौवि-पतित-सम्प्रयोक्तृ-कितवानृत-दाम्भिक-परप-
रिभाविताद्याः ।

विधिनियेधप्रतिपत्तिमूढः 'जडः' । ओचेन्द्रियविकल्पः 'वधिरः' ।
अचक्षुः 'अन्धः' । श्वेतकुष्ठवान् 'श्वित्री' । 'कुष्ठी' प्रसिद्धः । कुम्भितहस्तः
'कुण्ठिः' । स्वभावतः कृष्णदशनः 'श्यावदन्तः' । सत्यन्यस्मिन् जीविको-
पाये धान्यवृद्धिजीवनः 'वार्द्धुषिकः' । मूलेन देवतापूजको देवद्रव्य-
भोक्ता वा 'देवलकः' । क्रयविक्रयव्यवहारोपजौवी 'बणिक' । 'षण्डः'
षोढा मञ्जाप्रकरणे कृतलक्षणः । 'मणः' मङ्गलः, ये मदैकया क्रियया जीवन्ति
तेऽत्र गणशब्दवाच्याः, तदन्तर्गतस्यातुर्विधाऽपि ब्राह्मणः 'गणाम्यन्तरः' ।
धनार्थं रुजां प्रतिकर्त्ता 'चिकित्सकः' । धर्मार्थिनस्तु तस्य प्रशस्तत्वा-
दिति मेधातिथिः । पुनःपरिणीता 'पुनर्भूः', तस्या अपत्यं पौनर्भवः ।
एकेनात्रण विकल्पः 'काणः' । तिर्थ्यक्प्रेम्नी वा 'काणः' । गृहपा-
मादादिनिर्माणवृत्तिः 'श्लिषोपजौवी' । महापातकिसंसर्गदूषितः
'पतितः' । 'सम्प्रयोक्ता' द्यूतकारौ । कृद्गप्रयोक्ता 'कितवः' । असत्यवद-
नश्रीलः 'अनृतः' । लोकप्रोत्यर्थं कृद्गना धर्मानुष्ठाता 'दाम्भिकः' ।
गृहतरपातकाभियोगेन परैः परिभवं प्रापितः 'परपरिभाविताः' ।
आह ममः ।

ये स्तिनाः पतिताः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान् ह्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥

जटिलज्ञानधीयानं दुर्वलं कितवं तथा ।

याजयन्ति च ये पूगान् तांश्च आहून् न भोजयेत् ॥

चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणम च जीवन्तः^(१) वर्ज्यांस्तौ इत्यकथयतो ॥
 प्रेष्यो यामस्य राजस्य कुमस्वी श्वावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाद्भुषी तथा ॥
 यन्म्री च पशुपालस्य परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विट् परिवित्तिस्य गणाभ्यन्तर एव च ॥
 कुशौलवोऽवकीर्षी च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवस्य काणस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
 भृतकाध्यापको यस्य भृतकाध्यापितस्य यः^(२) ।
 शूद्रश्रिया गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥
 अकारणात् परित्यक्ता माता पित्रोर्गुरोस्तथा ।
 ब्राह्मेर्यानेश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
 आगारदाहो गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी वन्द्री च तैलिकः कृटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानस्य कितवो मद्यपस्तथा ।
 पापरोग्यभिष्यस्तस्य दाम्भिको रमविक्रयी ॥
 धनुःशराणां कर्त्ता च यस्याद्येदिधिषूपतिः ।
 मित्रभुक् शूतलन्तिस्य पुत्राचार्यस्तथैव च ॥
 भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्रथो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽन्धस्य वर्ज्याः सुर्वेदनिन्दक एव च ॥
 हस्तिगोश्वोद्भ्रदमको नक्षत्रैर्यस्य जीवति ।

(१) जीवन्तीति ग० ।

(२) भृतकाध्यापितस्तथेति ख० ।

पक्षिणां पोषकोयश्च^(१) युद्धाचार्यस्तथैव च ॥
 स्रोतसां भेदकोयश्च^(२) तेषाञ्चावरणे रतः ।
 मृदसंवेष्टको दूतो वज्जारोपक एव च ॥
 शक्रीश्री श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
 चिंसो वृषलवृत्तिस्य मणानाञ्चैव याजकः ॥
 आचारशीलः क्लौवश्च नित्ययाचनकक्षथा ।
 कृषिजीवी स्त्रीपदी च सङ्गिर्निन्दित एव च ॥
 शौरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिक्षथा ।
 प्रेतनिर्यापकश्चैव^(३) वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
 एताब् विगर्हिताचारानपाङ्क्त्यान् द्विजाधमान् ।
 द्विजातिप्रवरोविद्वान् उभयत्र विवर्जयेत् ॥

'स्तेनाः' ब्राह्मणव्यतिरिक्तद्रव्यापहरणारः । इतरेषाम् पतितपदेनै-
 वाभिधानात् । 'पतिताः' सहापातकिनः । 'क्लौवः' नपुंसकः, "मा क्लैव्यं
 गच्छ कौन्तेय" इति श्लिङ्गदर्शनात् । "सत्त्वग्रूढ्यः क्लौवः" इति हरि-
 हरः । नास्ति दत्तं नास्ति ज्ञतं नास्ति परलोक इति ये म्यिमप्रज्ञाः तेषां
 'वृत्तिः' आचारोऽश्रद्धधानता 'नास्तिकवृत्तिः' सा वृत्तिर्येषां ते 'ना-
 स्तिकवृत्तयः' । उत्तरपदलोपो समासः । अथवा नास्तिकं वृत्तिः
 जीवनं येषास्त एवमुच्यन्ते । मनुग्रहणं प्रतिषेधादर्थः । जटिलो ब्रह्म-
 चारीति मेधातिथिः । स चामधौयानोऽप्रारम्भाध्ययनोऽत्र निषिध्यते ।
 प्रारम्भाध्ययनस्य तु ब्रह्मचारिणो विहितत्वात् । न च सर्व्याध्य-

(१) पालकायश्चेति ख० ।

(२) भेदकश्चेति क० ।

(३) प्रेतनिर्हारायश्चेति ग० ।

यनमन्मन्थस्य प्राप्तिरेव नास्ति तत्कथं प्रतिषेध इति वाच्यं ।
 प्रतस्यमपि दौहित्रमित्यादिना प्राप्तिमन्भवात् । 'दुर्व्यालः' लोहितवेद्यः,
 खलतिर्व्या दुर्वल इत्यन्ये पठन्ति । 'दुर्वलः' विकोशध्वजः, भोक्तु-
 मत्तमो वा । 'पूगान्' महातान्, याजयन्ति । मानविकघणः प्रसिद्धाः ।
 'विपणन' सवणादिना प्रतिषिद्धेन पण्येन । रामस्य राज्ञो वा
 'प्रेष्यः' आज्ञाकरः । 'कुमस्वी' कुम्भितमखः । सर्वकार्येषु यो गुरोः
 प्रतिषेधेन प्रातिक्रान्ते वर्त्ततेऽसौ 'गुरोः प्रतिरोद्धा' । 'त्याक्याग्निः' चेता-
 वसन्धयोरन्यतरस्यापि परित्यक्ता । 'बन्धो' राजयन्मगहीनः । आजी-
 वनायं यः पशुन् रक्षति स 'पशुपालः' । सत्यधिकारे महायज्ञानु-
 ष्ठानरहितः 'निराकृतिः', विस्मृतवेदो वा । दुराकृतिरित्यन्वे ।
 ब्राह्मणानां वेदस्य वा हेष्टा 'ब्रह्मदिष्ट' । परिवेत्सृपरिविन्ती, पूर्व्यान्-
 लक्षणी । चारणनर्त्तकगायमादयः 'कुशीलवाः' । 'श्रवकौर्षी' विभ्रुत-
 ब्रह्मचर्यः । 'वृषन्तो' शूद्रा, तस्याः पतिः । अदूकन्वायं वाच
 मन्यन्ते, वृषन्त्या एव पतिः । 'उपपतिः' जायाजारः । स चोपेक्षमा-
 णोयस्य गृह एव वसति । इयता धनेनेदं करोमीति वचनस्यवचना
 वेततयाही 'भृतकः' भृतकस्यामावध्यापकश्च 'भृतकाध्यापकः' । इदं
 भृतकेमाध्यापितः 'भृतकाध्यापितः' । व्याकरणादिविद्यासु गृह्यक
 शिष्यः 'गृह्यशिष्यः' । 'गुरुः' शूद्रस्यैव । अत्रापमर्जनोभृतस्यापि गृह्यस्य
 मन्मन्थः । विगर्हिताचारत्वस्य सर्वशेषत्वात् गृह्यस्यैव च गुरुत्वं नर्त्तितं
 मान्यत् । वाचा दुष्टः 'वाग्दुष्टः' पद्वानृतभावो अभिभ्रमो वा ।
 कुषुडगोम्लकाबुक्कलक्षणी । गुरुवाचार्थः । अस्मिन् ब्रह्महत्यादिदोष-
 परित्यागकारणे यो मानवं पितरमाचार्यं च परित्यजति । परि-

त्यागश्च इन्द्रशूषाद्यकरणं । 'गृहत्यागः' तस्मिन्प्रध्यापनसमर्थेऽध्यापयति
 तस्यागेनान्यथाध्ययनं । ब्राह्मीः याजनाध्यापनादिभिः, 'यौनैः कन्या-
 दानादिभिः सम्बन्धैः, यः पतितैः सह संसर्गं गतः, संवत्सरेण पतति
 पतितेन सहाचरन्निति । पतितपदेनैव लब्धेऽपि संसर्गिणि वत्सराद-
 र्थागपि प्रतिषेधार्थमिदं । 'आगारदाहौ' गृहदादिदाहकः । ह्यचिमा-
 ह्यचिमविषप्रदाता 'गरदः' । कुण्डगोलकयोरन्नमन्नाति सः 'कुण्डाशौ' ।
 'कुण्ड' आढकः, तत्परिमाणान्नभोक्ता वा 'कुण्डाशौ' । 'सोमं' लता-
 विशेषं यागार्थमौषधार्थं वा योविक्रीणाति सः 'सोमविक्रयी'
 सोमसाधनकयागविक्रेता वा । समुद्रं उदधिं याति प्रवहणादि-
 भिरुद्वेषति 'समुद्रयायी' । 'वन्दौ' स्तुतिपाठकः । तिलादीनां पेषा
 'नैसकः' । घालित्वेऽनृतवादी 'कूटकारकः', 'कूटानां' नाणकादीनां
 कर्ता वा । पित्रा सह भागादिनिमित्तं पूर्वोत्तरपक्षभङ्गा योविवदते
 विद्वद्द्वेषते । 'कितवः' कलितप्रेक्षी अर्धद्वन्द्वदृष्टिः । कातर इत्यन्ये
 षठन्ति । ष इव इन्द्रकपक्षमदृशतारकः । 'मद्यपः' सुराव्यतिरिक्तस्यारिष्टस्य ।
 'पापरोमी' कुडी । 'अभिग्रस्तः' पातकोपपातकयोः । 'दासिकः'
 शोके प्रविष्टः । अस्त्यपि तत्कारितानिस्त्ये । 'रसविक्रयी' विषस्य विक्रे-
 तेति मेधातिथिः । मधुरादिरमाधिष्ठानानां गुडलवणचौद्रतक्रप्रभृतीनां
 विक्रेतेति शङ्खधरः । 'रसः' पारद इत्यपरे । अग्नेदिधिषूपतिरित्यत्र
 दिधिषूपत्त्वात् कपोपदेन पतिपदेन च पृथक्सम्बन्धः । ततोऽग्नेदिधिषू-
 रेकः दिधिषूपतिरसः । समासान्तर्गतस्याप्येकशब्दस्य द्वाभ्यां भिन्नप्र-
 क्षानाभ्यामभिध्वन्यः स्यतिशास्त्रत्वादुपपद्यत इति समाहितं मेधाति-
 थिना । कृतञ्च भ्रातृभार्यायां धर्मणं नियुक्तायामपि योऽनुरागवन्ना-

दासिङ्गनचुम्बनादीनि कुर्यादसहृद् वा प्रवर्तते स 'दिधिषूपतिः' ।
 जीवतस्तावत् भ्रातृभार्यायामनुरक्तः 'अयेदिधिषूः' । अथवा विवाहा-
 र्हायां ज्येष्ठायामनूढायां या कनीयसी परिणीयते सा 'अयेदिधिषूः',
 तस्याः पतिः 'अयेदिधिषूपतिः' । मित्रान् द्रुह्यतीति 'मित्रभुक्', मित्र-
 कार्यापघातक इत्यर्थः । द्यूतं वृत्तिर्जीविका यस्य सः 'शूतवृत्तिः' । यो
 द्यूतकारास्त्रियोज्य तेभ्योऽङ्गं सभते सोऽप्याभिधीयत इति स्वयन्देविजात्
 कितवेन सहापौनरुत्तयं । पुत्रः 'आचार्यः' अध्यापको यस्य सः
 'पुत्राचार्यः' । मूर्खस्याचार्यत्वस्य पुत्रे सम्भवात् । 'भामरी' अपस्मारी ।
 'गण्डमाली' प्रसिद्धः । परमर्मप्रकाशकः 'पिण्डुनः' । वातादिदोषेण
 पिशाचादिगृहीतत्वेन वा अनवस्थितचित्तः 'उन्मत्तः' । हस्त्यादीनां
 दमनः गतिशक्तयिता 'हस्तिगोमोहदमनः' । मत्तचग्रहणं ज्योतिः-
 शास्त्रोपलक्षणार्थं । 'पत्तिणां' ज्येनादीनां, आखेटकार्यं पोषयिता ।
 धनुर्वेदोपदेष्टा 'युद्धाचार्यः' । यो ब्रौह्मादिसेवनार्थं श्रोतांसि
 भिनत्ति अनेकधा नयति । यश्चिररुद्धप्रवृद्धानां श्रोतमाङ्गतिबन्धार्थं
 सेतुबन्धेनावरणं करोति । 'गृहसंवेशकः' वास्तुविद्यापञ्जीवी स्वप-
 तिसूत्रधारादिः । यः मन्त्रिविग्रहादिषु प्रेष्यते सः 'दूतः' । यो
 मून्धेन वृत्तान् रोपयति स 'वृत्तारोपकः' । शभिः गणुकैः क्रीडति
 'शक्नीडी' । ज्येनानां क्रयेण जीवति 'ज्येनजीवी' । यः सता असता
 वा दोषेण कन्यामिन्दति सः 'कन्यादूषकः', यो मिथुनसम्प्रयोगेण
 कन्यामकन्यां करोति सोऽपि कन्यादूषकः । 'हिंस्रः' स्वभावत
 एव प्राणिघातनिरतः^(१) । वृषलेभ्यः गूढेभ्यः सेवादिना वृत्ति-

(१) प्राणिघातनिरत इति अ० ।

जीवनं यस्याऽसौ 'दृषल्लसन्निः' । गणानां देवताविशेषाणां याजकः ।
 गणयागाः प्रसिद्धा इति मेधातिथिः । आचारः गृहाभ्यागतानां
 पूजासत्कारादिः, तेन वर्जितः 'आचारहीनः' । कर्त्तव्येषु भग्नोत्साहः
 'क्षौबः' । सदैव याचनया लोकानुद्देजयति सः 'नित्ययाचनकः ।
 निन्दादिभ्यः स्वार्थे कप् । 'ऋषिजीवी' यः प्रतिभिद्धया ह्यथा
 जीवति, सा चानापदि प्रतिषिद्धा आषद्यपि स्वयं क्रियमाणा
 अन्यतः कार्यमाणापि यथोक्तविधिविग्रहिता प्रतिषिद्धा । ऋषि-
 धिम्तु "राज्ञो दत्त्वा च षड्भागं देवतानाञ्च विंशकं । त्रिषड्भागञ्च
 विप्राणां ऋषिं ऋष्या न दोषभाक्" इत्यादिः स्मृतिकारैः प्रतिपादितः ।
 दोषवशात् सूक्तैकपादः 'श्रीपदी' । यस्य प्रत्यक्षेण दोषो न लक्ष्यते
 सद्भिश्च निन्द्यमानो वृश्यतेऽसौ 'सद्भिर्निन्दितः' । उरभ्राः मेघाः
 पण्यं यस्य स 'औरभ्रिकः' । एवं माहिषिकः । ७. नरः पूर्वो जायाः
 सा 'परपूर्वा' स्वैरिण्णादिः, तस्याः पतिः 'परपूर्वापतिः' । यो मूल्नेन
 प्रेतान्निर्व्यापयति वहति स 'प्रेतनिर्व्यापकः' । 'विगर्हिताचाराः'
 निन्दिताचाराः । 'अपाङ्ग्याः' पङ्कजनर्हाः । 'उभयत्र' द्वेवे पितृश्च स
 कर्मणि ।

अथाह समन्तः ।

तस्कर-कितवाजपाल-गण-गणिका-गूढ-प्रेयागस्यागमि-परिवेत्तु-
 परिवृत्ति-पर्याहित-पर्याधात-पौनर्भवान्त्र-वधिर-चारण-क्षौभाव-
 कीर्तिवार्द्धुषिक-गरदायि-कूटसालि-नास्तिक-रघुलोपत्य-पङ्कता-दोस्तु-
 ह्यग्नि-सोमविभक्त्यविक्रयविकेय-पौस्तिक-कथक-कुण्डाशि-कुण्डगो-
 ककयन्त्रकार-काण्डपृष्ठ-दुश्चर्म-चण्ड-विद्वृशि-देवलक-षण्डाकूटप-

तित-प्रायोत्थित-रुनखि-किनाग्नि-श्यावदन्त-वणिक-शिल्पवादिभृ-
 त्यगीततालोपजौवि-मूढ्यभावंसुरिक-महापथिकाग्नकुट्टक-हीनातिरि-
 काङ्गा विरागवाममश्वापाङ्केयाः । 'तष्करः' सौरः । आजीवनार्थमजाः
 पालयति 'अजपालः' । 'गणः' मङ्गः । 'गणिका' वेद्या । षूद्रः
 प्रमिद्धः । एतेषां 'प्रैथ्यः' । षूद्रमेवकप्रतिषेधान्महापदि वर्णास्तरसे-
 वकस्य द्वाषान्तररहितस्यानुज्ञात्तगम्यते ।
 यदाह प्रचेताः ।

महदापङ्क्तो विप्रः सत्रमेवां समाश्रयेत् ।

षूद्रमेवा न कर्त्तव्या प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

अगम्याः परस्त्रियोगच्छतौति 'अगम्यागामौ' । ज्येष्ठे भ्रातृयुक्त-
 ताग्याधाने यदि कवीयानम्याहितः स्यात्तदामौ पर्याधत्तेत्युच्यते
 ज्येष्ठस्य पर्याहित इति । एतच्च प्राग्विस्तरेण निर्णतं । चारणो-
 ऽत्र नग्राचार्यः इतस्ततः कीर्त्तिप्रचारणात् । मर्त्तकविशेषस्य तु
 चारणस्य नृत्योपजौविशब्देन वक्ष्यमाणत्वात् । कृतमलोकं मात्स्य-
 कुरोतीति 'टमाचौ' । पञ्चयज्ञानविधाय यो भुङ्क्ते मः 'उपज्ञतादः' ।
 'उत्सृष्टाग्निः' परित्यक्ताग्निः । अतिक्रये तिलयवाः विक्रीणाति
 'अतिक्रयविक्रता' । पुस्तकलेखनकर्मणा जीवति इति 'पौश्तिकः',
 पुस्तकविक्रता वा मूच्येन पुस्तकलेखको वा । विटप्रवरञ्चनाय दृष्ट-
 कथादिकथानां कथयिता 'कथकः' । आसेटनाय दुर्गादिषु मङ्गा-
 मार्ये वा यन्त्रनिर्माता 'यन्त्रकारः' । अस्त्वोपजौवी 'काण्डप्रष्ठः' ।
 काण्डप्रष्ठः शस्त्रजीवितनामानुशामनस्मरणान् । अन्ये तु काण्डस्पृष्ट
 इति पठन्ति । तस्य स्रवणमुक्तं प्राक् । 'दुयय्या' दुयिक्रियत्वयोगी ।

‘चण्डः’ द्विस्रमेहनचर्षा, चण्डि वस्त्रापनयन इति चौरादिकोधातुः, चण्डयतीति चण्डः । विद्वग्निम्नोद्गविडेषु प्रसिद्धः । तत्र हि मित्रवृषणाधःशिरार्यां द्विद्रं विधाय विटाः सुवर्णघटिकाघटितं मुक्ताफलादि विरचयन्ति । चिदण्डादिघ्नतमारुह्य तस्मात् परिभ्रष्टः ‘आरूढपतितः’ । मन्यासपूर्व्यकं मरणान्तिकमनश्नं ‘प्रायः’ । “मन्यासवत्यनश्ने पुमान् प्रायः” इति त्रिकाण्डश्ररणात् । प्रायं परित्यज्योत्यतः । ‘किलाशी’ सिध्दरोगी । ‘वादिचं’ आतोद्यं । ‘नृत्तं’ नर्तनं । ‘गौतं’ गानं । ‘तालः’ चञ्चत्पुटादिः, एतद्विद्याप्रावौण्येन यो जीवति । धनलिप्सया नञ्त्राद्यादेशकः ‘मून्यसांवत्सरिकः’ । उक्तञ्च मनुना । “तिथिं परस्य न ब्रूयान्नञ्त्राणि न निर्दिशेत्” इति । ‘महापथिकः’ समुद्रपथचारी नित्याध्वगो वा । ‘अश्वकुट्टकः’ प्रामादादिनिर्माणाय पाषाणतलकः । ‘हीनाङ्गाः’ स्वप्नादयः । ‘अधिकाङ्गाः’ षडङ्गुलिप्रभृतयः । विविधमाञ्जिष्ठादिरागयुक्तामसः ‘विरागवाससः’, चिदण्डग्रहणं विना लोकवञ्चनार्थं गैरिकादिरक्तवाससो वा ।

आह च यमः ।

अपाङ्किया द्विजास्थान्ये ताम्ने निगदतः शृणु ।
 येभ्यो दत्तं न देवानां न पितृणाञ्च कर्महतम् ॥
 काणाः कुळास्य षण्डास्य कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।
 ब्रह्मघ्नास्य सुरापास्य स्तेना गोघ्नास्यकित्सकाः ॥
 राइकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणस्य ये ।
 घामकूटास्तुलाकूटाः त्रिष्पिनो घामथाचकाः ॥
 वृषक्षौभिः प्रपौताश्च श्रेष्ठीराजन्ययाजकाः ।

राजभृत्याभ्वधिरभूकखल्वाटपङ्कवः ॥
 कलोपजीविनस्यैव ब्रह्मविक्रयिणस्य ये ।
 दण्डध्वजास्य ये विप्रा यामकृत्यकरास्य ये ॥
 आगारदाहिनस्यैव गरदा वनदाहकाः ।
 कुण्डाग्निनो देवलकाः परदाराभिर्मर्षकाः ॥
 श्वावदन्ताः कुनखिनः शिन्पिनः कुष्ठिनस्य ये ।
 वणिजो मधुहन्तारो हस्त्यश्वदमका द्विजाः ॥
 कन्यानां दूषकास्यैव ब्राह्मणानाञ्च दूषकाः ।
 सूचकाः पोषकास्यैव कितवास्य कुशौलवाः ॥
 समयानाञ्च भेत्तारः प्रदाने यं च वारकाः ।
 आज्ञाविका माह्विषिकाः सर्वविक्रयिणस्य ये ॥
 वैष्णवीषु च ये मक्ताः शलाकादाहिनस्य ये ।
 धनुःकर्त्ता धूतवृत्तिर्मिचभ्रूक् शठ एव च ॥
 इषुकर्त्ता तथा वर्ज्या यस्याद्येदिधिषूपतिः ।
 पाषडुरोगी गण्डमाली यन्त्री च भ्रामरी तथा ॥
 पिशुनः कूटभाची च दीर्घरोगी वृथाश्रमी ।
 प्रमज्जीपनिवृत्तस्य वृथाप्रमज्जितस्य यः ॥
 यस्तु प्रमज्जिताज्जानः प्रमज्जावमितस्य यः ।
 तावुभौ ब्रह्मचमडालावाह वैवस्वतो यमः ॥
 राज्ञः प्रेष्यकरो यस्य यामस्य नगरस्य च ।
 समुद्रयाथी वार्त्ताशौ केन्नविक्रयिणस्य ये ॥
 अत्रकौर्णी च वीरज्ञो गुरुनः पिष्टदूषकः ।

गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानाञ्चैव याजकः ॥
 मद्यपश्च कदर्थ्यश्च मद्य पित्रा विवादकृत् ।
 दाण्डिको बन्धुकीभर्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
 मद्भिश्च निन्दिताचारः^(१) स्वकर्म्मपरिवर्जितः ।
 परिवृत्तिः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः ॥
 शूद्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यश्च नास्तिकः ।
 दुष्टस्तु दारकाचार्यो मानकृत्तैलिकस्तथा ॥
 चौरा वाङ्मूषिका दुष्टाः परस्वानाञ्च नाशकाः ।
 चतुराश्रमवाह्याश्च य चान्ये पङ्क्तिदूषकाः ।
 इत्यतैर्लक्ष्यैर्युक्तांस्तान् द्विजान् न नियोजयेत् ॥

'गुरुत्पुत्रः' गुरुभार्यागामी । पौरोहित्यार्थं यज्ञार्थं वा राष्ट्रं
 वशीकर्तुं कामयते सः 'राष्ट्रकामः' । ग्रामं कृटयति क्लनयतीति
 'ग्रामकृटकः' । बद्धभरन्लोकयवहारैर्ग्रामद्रव्यं भक्षयतीत्यर्थः । अलीक-
 तुम्भाव्यवहारेण वञ्चयिता 'तुलाकृटः' । रथन्या प्रपौतोऽसहस्रमुन्मितः
 'रथलोप्रपौतः' । 'अण्यः' सुवर्णकाराद्याः प्रकृतयः, तामां याजकः 'अणौ-
 याजकः' । कलया सुवर्णरुद्ध्या जीवतीति 'कलोपजीवी' । चतुःषष्टि-
 कलोपजीवी वा । ब्रह्मणो वेदस्य पुत्रस्य वा विक्रता 'ब्रह्मविक्रयी' ।
 जीविकार्थं ब्रह्मविद्योपदेष्टा वा । यो महापराधी राजा च पदाद्यहनेन
 कृतदण्डः सः 'दण्डध्वजः' उच्यते । मधुग्रहणाय मधुमक्षिकोपघाती
 'मधुहन्ता' । 'सूचकः' परदोषज्ञानोपायप्रयोक्ता । अन्येन प्रकाशितं
 परदोषं पुष्पाति सम्बद्धवचनेन वृढयति । राजादिकृता व्यवस्थाः

(१) निन्दितश्चौर इति ख० ।

‘समयाः’ । अजाविकेन जीवन्तीति ‘आजाविकाः’ । एवं माहिषिकाः ।
 व्यभिचारिणीपुत्रा वा । ‘वैष्णवीषु’ इन्द्रजालादिमायासु, ‘मक्ताः’
 निषण्णमतयः । ‘शलाका’ शस्त्रं, ‘दाहः’ अग्निकर्म, ताभ्यां च भैषज्यमा-
 चरन्ति ते ‘शलाकादाहिनः’ । अपकारशौलः ‘शठः’ । ‘दृषुकर्त्ता’ शरणां
 कर्त्ता । यः शास्त्राविहितेष्वामेषु वर्त्तते स ‘व्याश्रमो’ । प्रव्रज्यां
 विधास्यामीति सङ्कल्प्य प्रव्रज्यां न कुरुते स ‘प्रव्रज्योपनिवृत्तः’ । यस्तु
 वैराग्यादिकमन्तरेणैव प्रव्रजति सः ‘व्याप्रव्रजितः’ । प्रव्रजितेनात्यादितः
 ‘प्रव्रजिताज्जातः’ । विधिवत्प्रव्रज्यां स्वीकृत्य ततः परिभ्रष्ट. ‘प्रव्रज्याव-
 सितः’ । वार्त्तया ऋषिवाणिज्यादिरूपया वैश्वरुत्या यो जीवति सः
 ‘वार्त्ताशी’ । यो वा निगूढप्रचारेण सकललोकवृत्तान्तमधिगम्य राज्ञे
 निवेदयति सोऽपि वार्त्ताजीवनाद्वार्त्ताशी पुरुष इति लोके प्रसिद्धः ।
 वान्ताशीति वा पाठः । तन्नक्षत्रमुक्तं मञ्जाप्रकरणे । ‘केशविक्रयो’ चाम-
 रादिविक्रता । ‘वीरघ्नः’ बालरुन्ता । अशोरामिव मामयमित्यस्याः श्रुते-
 रबालामिव मामयमिति नैरुक्तिव्याख्यानात् । ‘पृगयाजकः’ समानजा-
 तीयानामपि समानव्यवसायानां समूहः पृगस्तस्य याजयिता ‘पृगया-
 जकः’ । कदर्यलक्षणमुक्तं । अपराधप्रयोज्यदण्डाधिकृतः ‘दारण्डकः’ ।
 ‘बन्धुकीभर्त्ता’ पुंस्रलोपतिः । ‘त्यक्तात्मा’ कृतात्मघातोद्यमः । सुखसु-
 खादिना पुरुषान्तरभयोजनेन वा कुलस्त्रीणां दृषयिता ‘दरिद्रृषकः’ ।
 वनितान्नरानुरक्तया पूर्वदाराणां मिथ्याभयोक्ता वा ‘दारद्रृषकः’ ।
 भृतकाध्यापको भृतकाध्यापितो वा ‘भृत्याचार्यः’ । एवं शूद्राचार्यः ।
 शिशूनामलक्षरपाठको ‘दारकाचार्यः’ । धान्यभृत्यादिमानयवसायेन यो
 जीवति स ‘मानकृत्’ । एषु किञ्चिद्वाप्यातं किञ्चित्कुबाध ।

ब्रह्मलिखितौ ।

अनृक् तत्करो राजभृत्यो वृत्तारोपकवृत्तिर्गर्दोऽग्निदः श्वागणिकः
 षूद्रोपाध्यायो वन्दी घाण्टिको देवलः पुरोहितो नक्षत्रादेश्चटसि-
 र्ब्रह्मपुरषो मद्यपो ब्रह्मविक्रयौ कितवः कूटकारको मानुषपशुविक्र-
 यिणस्येत्यपाङ्केयाः ।

अनधीतवेदः 'अनृक्' । श्वगणैः चरतीति 'श्वागणिकः' । यः क्षुद्र-
 घण्टिकादिनिबन्धनपुरःसरेण नृत्यगीतादिना जीवति स 'घाण्टिकः' ।
 यो वा महतौ घण्टां वादयन्नेव प्रतिगृहं भिचते सोऽपि 'घाण्टिकः' ।
 गूर्जरदेशे घण्टाल इति प्रसिद्धः । यो जीवन्मुक्तवेषेण लोकं प्रता-
 रयन् द्रव्यमर्जयति स 'ब्रह्मपुरषः' ।

पैठीनसिः ।

कुनखि-किलाशि-श्यावदन्ताः पित्रा विवदमानस्य यश्च स्त्रीजितः
 कुष्ठी क्रीवः कितवोदुर्वारो दुश्कर्मा सुरागर्भा विद्वप्रजननः पतितः
 पिगुनः सोमविक्रयौ यज्ञवेदविक्रयौ वाणिजको यामयाजौ मि-
 थ्याभिशासो वृषन्धामभिजातः परिवित्तिः परिविन्दानो दिधिषू-
 पतिः पुनर्भूपत्रः गोलककुण्डाजाविकाश्रौरः काण्डपृष्ठः सेवकस्येत्य-
 पाङ्केयाः । आद्रे चैतान्न भोजयेन्न यज्ञकर्मणि ।

यस्य गृहे प्राधान्येन भार्यैव सर्वव्यवहारां विधत्ते स च भीतः
 सन् तत्पारतन्त्र्येण वर्त्तते स 'स्त्रीजितः' ।

उरुञ्ज यमेन ।

नाश्रन्ति पितरो दैवे नाश्रन्त्यनृतवादिनि ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्गृह इति ॥

सुरापस्त्रीगर्भसम्भूतः 'सुरागर्भः' कृतप्रायश्चित्तेन सुरापेण जनितो वा । तीर्थयात्राद्यर्चितधर्मविक्रान्ता 'तीर्थविक्रथी' ।

ज्ञातातपः ।

अग्निष्ठोमादिभिर्यज्ञैर्ये यजनयन्पदलिणैः ।

तेषामस्रं न भोक्तव्यमपाङ्गियाः प्रकीर्णिताः ॥

देवसः ।

देवकोशोपजीवी च नास्ति देवसको भवेत् ।

अपाङ्गियः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा ॥

मनुः ।

अप्रतैर्यत् द्विजैर्भुक्तं परिवेषादिभिस्तथा ।

अपाङ्गियैर्यदन्वैस तदै रक्षासि भुञ्जते ॥

यमः ।

अपाङ्गियो ददृश्याशु यावत्समनुपश्यति ।

भ्रश्यते तत्फलं तेभ्यो दानञ्चापि विनश्यति ॥

भ्रश्यते तत्फलमिति काम्यस्य भ्रंशः । दानञ्चापि विनश्यतीति नित्यकर्मभ्रंशः ।

इत्यपाङ्गियाः ।

अथ पङ्क्तिदूषकाः ।

शङ्खः ।

ब्राह्मणा ये विकर्मस्था वैशालप्रतिकाः शठाः ।

हीनाङ्गा द्यधिकाङ्गाश्च विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

कुनखौ श्यावदन्तश्च दुश्चर्मा वृषस्त्रीपतिः ।

कुष्ठी च राजयक्ष्मी च ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

गुरूणां प्रतिकृलाश्च वेदाग्न्यत्सादिनश्च ये ।

गुरूणां त्यागिनश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

अनध्यायेष्वधीयानाः शौचाचारविवर्जिताः ।

शूद्रान्तरमपुष्टाङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

अविहितप्रतिषिद्धकर्मानुष्ठातारो 'विकर्मभ्याः' । विस्मृतवेदा-
स्त्यक्ताग्रयण्य 'वेदाग्न्यत्सादिनः' शूद्रदत्तस्यान्वस्य भोक्तारः 'शूद्रान्-
तरमपुष्टाङ्गाः' ।

हार्योतः ।

चिकित्सक-वृषलप्रेष्य-कारुक-कितव-शक्रीडक-शकुनिजीव-मीन-
घातकावेष्टिक--पौश्ल-वाङ्मूषिकाहितुण्डक-प्रत्यवमित--भृतकाधा-
पकाधापित-तैलिक-सूचक-नियामक-कुशीलवादीन् दैवे पित्र्ये च
विवर्जयेत् । नास्तिक-क्रौव-कदर्याक्रीडिनोऽनृतवादिना जपहोम-
मन्ध्याशौचविवर्जिताः मौव-यौन-मौवमङ्कर-सङ्कोणापुष्टाब्राह्मण-
वृत्तिप्रवबन्धोपजीव-वृषलीपति-शूद्र-ग्रामयाचक-तस्करागारदाहि-
गरद-मोमत्रिकयि-गायन-नर्त्तक-धनुःशरयोजका-अण्डगोद्वौ नराशंम-
प्रघाण्टक-नक्षत्रजीवि-महाभ्रिगामि-दीर्घरोगि-महापथिकाः पति-
ताः पतितपुरोहिताश्चानिवर्त्तमानाः पङ्क्तिदूषकाः । 'कारुकः' शिन्धो,
शकुनिभिः श्येनादिभिर्जीवतीति 'शकुनिजीव.' । मरणफलकङ्क्रीवा-
वेष्टनं 'आवेष्टः' । आवेष्टेन पशुसंज्ञपनार्थं यो यज्ञं परिकीर्यते स
'आवेष्टिकः' । सङ्क्रीडितपुंश्लोऽगुल्केन यो जीवति स 'पौश्लः' ।
अहितुण्डेन दीव्यतीति 'आहितुण्डकः' सर्पक्रीडीत्यर्थः । आश्रमा-

त्परिच्युतः 'प्रत्यवसितः' । तैलविक्रयादिना जीवति सः 'तैलिकः' ।
पोतवाहकः 'नियामकः' । प्रपणस्य नेतेति यावत् । मृगयाशीलः
'आक्रीड़ी' । ह्यं धनं स्वस्यायं 'सौवः' सचासौ सङ्करस्य 'सौवसङ्करः'
वृत्तिसङ्कर इत्यर्थः । नृशंस एव 'नराशंसः' यो नरानाशंसति स्तौति
सोऽपि 'नराशंसः' । 'महाश्विगामी' द्वीपान्तरगन्ता । भुमूर्धुतया
प्रस्थितः 'महापथिकः' । महापथात् दूरदेशान्तरादागतो ह्य स
चाज्ञातकुलशीलत्वात्प्रतिषिध्यते । 'अनिवर्त्तमानाः' प्रायश्चित्तमकु-
र्वाणाः ।

विष्णुरपि ।

हीनाधिकाङ्गान् विवर्जयेदिकर्मस्थांस्य वैडालप्रतिकान् दद्या-
ल्लिङ्गिनो नक्षत्रजीविनो देवलकांश्चिकित्सकांश्चानूठपुत्रान् बह्यया-
जिनो ग्रामशाजिनः शूद्रयाजिनो ब्राह्म्यांस्तद्याजिनः पर्वकारान् सूच-
कान् भृतकाध्यापकान् भृतकाध्यापितान् शूद्राक्षपुष्टान् पतितमंयु-
क्त्वा ननधौयानान् मन्ध्योपासनध्वष्टान् राजसेवकानुग्राम् पित्रा विवद-
मानान् पितृगुर्वग्निस्वाध्यायत्वाग्निश्चेति आहुते वर्जयेत् ।

ब्राह्मणाय सदा ह्येते कथिताः पङ्क्तदूषकाः ।

एतान् विवर्जयेद्यदात् आहु कर्मणि पण्डितः ॥

'ब्राह्म्याः' पतितषाविचीकाः । 'पर्वकाराः' काण्डकाराः । उग्रस्यण्डो-
ऽतिकोपनः इति यावत् ।

आपस्तम्बः ।

श्विची शिपिविष्टः परतस्यगाम्युपपन्नः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मणश्चा-

मिति ।

धो विशुद्धजातीयायामपि ब्राह्मण्यां शूद्राच्छूद्रसमानात् ब्राह्म-
णादुत्पन्नः । शूद्रसमस्य लक्षणमुक्तं संज्ञाप्रकरणे ।

देवस्यः ।

गोभर्तृविश्वस्ताम्रद-प्रव्रजितबन्धुमित्रघातकाः । मातृपितृपुत्रदा-
राग्निहोत्रत्यागिनो यज्ञापहन्ता वृषलौपतिः सोमविक्रयी ब्राह्मो
निःक्रियस्येति पतिताः जारोपपतिः कुण्डगोलभर्ता दिधिषूपतिः ।
मूढभृतकाध्यापकायाज्ययाजकब्रह्मधर्मदुष्टद्रव्यविक्रयि-कदर्शवर्षमभेद-
कानार्यभ्रष्टशौचाधन्यदेवस्यकवाहुषिकगोत्रमित्यरिविन्ति-परिवेत्त-
कृष्णपृष्ठ-काण्डपृष्ठ-निराकृत्यवकीर्णि-स्त्रेष्वावरेटकरणागारदाहिनः
षड्विधाः क्लीबास्येत्युपपत्त्यनपत्यकूटोपमात्ति-पुष्टोपघाति-स्त्रीजित-
चेतुभेदक-तालावचरण-खड्गोपजौविधर्मपाठका नित्ययाचक-प्राय-
स्यित्तवृत्ति-धूमंसाधनिकमृगयुक्तितव-नास्तिक-पिशुन-श्वरवणिम्ब-
न्दि-पौनर्भवात्मभरि-शुष्कि-समुद्रयायि-कृत्याभिचारशौल-तैलिक-
शास्त्रिक-वैशभृतक-कन्यादूषक-भूणप्र-क्रूर-कुहक-मित्रभुक्-दत्ताप-
ययि-समयभेदक-वाग्दण्डपरुषाशक्त्यशिन्यिक-हस्त्यारोहास्य बन्धका-
स्येति पातनीयकाः अष्टाभिः पापरोगैरभिभूता विकलेन्द्रिया
शौनाङ्गा अधिकाङ्गास्येति पङ्क्तिदूषकाः । उन्मादस्त्वग्दोषो राज-
चक्ष्मा श्वासमधुमेहोभगन्दरमम्मरीत्यष्टौ महारोगाः । जडान्ध-काण-
वधिर-कुणिः इति विकलेन्द्रियः । उभयभागक्लेदा दुष्टव्रणाः पापिष्ठ-
तमास्येति ।

एते पञ्चविधाः प्रोक्ता वर्जनीया मराधमाः ।

स्नसंज्ञालक्षणास्ते स्युर्विशेषस्याच दृश्यते ॥

तथा ।

एते दुर्ब्राह्मणाः सर्वे क्रमज्ञः समुदाहृताः ।
 कर्मणा योजितस्यैव देहदोषैश्च कुम्भिताः ॥
 एतेषां कर्मदोषेण पतिता ये नराधमाः ।
 यान्ति ते निरयान् घोरान् त्याक्ताः सङ्घिरिहैव च ॥
 योजिदोषेण ये दृष्टा ये च दोषैः प्ररीरजैः ।
 इहैव वर्त्मनं तेषां भवेदमपराधिनां ॥
 कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिकः कुषकः शठः ।
 मित्रभृक् चेति सर्वेषां विशेषास्त्रिखास्रयाः ॥
 सर्वे पुनरभोज्याः स्युरदानार्हाश्च कर्मसु ।
 ब्रह्मभावास्त्रिस्तास्य पापदोषवशानुगाः ॥

घातकशब्दौ गवादिभिः सप्तभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । माया-
 दिभिस्य पञ्चभिस्त्यागिशब्दः । तच्च मातापितरौ बद्धौ पुत्रः शिशुः
 दाराः साधव इति ज्ञेयम् ॥

‘यज्ञापहन्ता’ यज्ञविघ्नकारी, नित्यनैमित्तिकयोरकर्त्ता ‘निक्रियः’ ।
 ‘गोस्य’ वैधवेयस्य, ‘भर्त्ता’ पुत्रत्वेन स्त्रीकर्त्ता, ‘गोस्रभर्त्ता’ । मूढवर्ष-
 सम्भेदकस्तु ‘अन्यगोचरिभत्’ । कृष्णपृष्ठमुष्कावरेटकरणानां लक्षणानि
 संज्ञाप्रकरणे दृष्टव्यानि । ब्रह्मैव धर्मोऽयस्य स ‘ब्रह्मधर्मा’ ब्रह्मविष्णु-
 व्याजेन सकलधर्मत्यागौत्थर्यः । ‘श्रमार्थः’ श्रमिष्टः । ‘निकृतः’ कृष्ण-
 प्रयोगपरः । पृष्ठोपघातौ ‘पृष्ठघातकः’, परोले घातोपायप्रयोक्तैर्यः,
 चमरीपुच्छकृत्ता वा बलीवर्दपुच्छोत्पाटनेन बाणिज्यादिकर्त्ता वा ।
 ‘तालावचरणः’ तालवादकः, चरतेभंक्षणाद्यन्त्यात्तालास्रस्य तालनि-

र्यासस्य भलघिता वा । अतिस्वल्पविहितानां धर्माणामथेता 'धर्म-
पाठकः' । प्रायस्त्रिंशोपदेशलक्षेण प्रायस्त्रिंशत्प्रत्याख्यायभूतेन वा
परप्रायस्त्रिंशत्पाषण्डलक्षेण वा द्रव्येण वृत्तिर्जीवनं यस्यासौ 'प्रायस्त्रि-
ंशत्वृत्तिः' । 'धूर्तः' वञ्चकः । तुरगादिसाधनेष्वधिहृतः 'साधनिकः' ।
'मृगयुः' पापद्विव्यसनौ । देवपितृदिभ्योऽप्रदाय मिजोदरभरणमा-
चपरायणः 'आत्मभरिः' । 'भ्रूणघ्नः' गर्भघाती । 'कुहकः' दाम्भिकः ।
'दत्तापव्ययौ' परैर्दत्तस्य धनस्यासद्भयकर्त्ता ।

यमः ।

अपङ्क्तिपावनः पङ्क्त्या यावत्समनुपश्यति ।

भ्रूयते तत्फलं तस्माद्दर्शनात्तस्य दुर्मतेः ॥

तथा ।

यावतो ब्राह्मणान् पङ्क्त्या वीक्षते शूद्रयाजकः ।

निरर्थकम्नु तत्सर्वं दातुर्दानं न संशयः ॥

मनुः ।

यावतः संस्पृशेदङ्गैः ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः ।

तावता न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम् ॥

अङ्गस्पर्शोऽत्राविवक्षितः वीक्षत इति यमेनाभिधानात् । पूर्त्ते
भवं 'पौर्त्तिकं' वद्विर्वेदिदानोद्भवं फलं ।

तथा ।

अपाङ्क्त्या यावतः पङ्क्त्यो भुञ्जानामनुपश्यति ।

तावता न फलं तेषां दाता प्राप्नोति बालिभः ॥

'बालिभः' मूर्खः ।

वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्विची शतस्य तु ।

पापरोगी महस्यस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥

अन्धस्य दर्शनाभावात्तत्सन्निधानमनेन लक्ष्यते । अतो यावान्
देशस्यक्षुप्ततो दृष्टिगोचरस्तावतो देशादगावृतादन्धो नोपासनीय
इत्यर्थः । तत्र 'पापरोगी' कुष्टी ।

यमः ।

षष्टिं काणः शतं षष्टः श्विची यदनुपश्यति ।

शतस्य पाण्डुरोगी च महसं पतितस्तथा ॥

दूषयतीति शेषः । सङ्ख्याभेदो दोषतारतम्येन प्रायश्चित्तभेदार्थः ।
महाभारते ।

पङ्क्तिदूष्यास्तु ये राजन् कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ।

कितवोभ्रूणहा यक्ष्मी परिवेत्ता निराकृतिः ॥

यामप्रेथो वार्द्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ।

आगारदाहो गरदः कुण्डाहो सोमविक्रयी ॥

सामुद्रिको राजभृतस्तैलिकः कूटकारकः ।

पिचा विवदमानस्य यस्य सोपपतिर्दृष्टे ॥

अभिग्रस्तस्तथा स्तेनः शिन्व्यं यस्योपजीवति ।

पर्वकारस्य सूची च मित्रभुक् पारदारिकः ॥

अन्नतानामुपाधायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ।

परिवित्तस्य योऽपि स्यात् दुसृष्मा गुरुतल्पगः ॥

कुञ्जीस्रवो देवस्रको मरुत्रैर्यस्य जीवति ।

एतानि च विजानीयात् ब्राह्मणान् पङ्क्तिदूषकान् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मित्रधुक् कुमखी क्लीवः क्षयी श्वित्री वणिकपथः ।
 श्वावदन्तोऽथ खल्वाटः काणोऽन्धो बधिरोजडः ॥
 मूकः पङ्गुः कुणिः षण्डोदस्र्मा व्यङ्ग-कैकरौ ।
 कुष्ठी रणेक्षणः कुडोवामनोविकटोऽलसः ॥
 मित्रशत्रुदुर्ध्वलीनः पशुपालो निराकृतिः ।
 परिवृत्तिः परिवेत्ता परिवेदनिकासृतः ॥
 वृषलीपतितत्पुत्रः^(१) आद्यश्राद्धस्य भुगद्विजः ।
 वृषलीपुत्रसंस्कर्त्ता अगृधोदिधिषूपतिः ॥
 भृतकाध्यापकोयस्य भृतकाध्यापितस्य यः ।
 शूनीसुतेमपोष्ट्य च मृगयुः सोमविक्रयी ॥
 अभिभ्रस्तस्तथा स्तेनः पतितोत्तार्दुषिः शठ ।
 पिशुनोवेदमन्थागी दाराभित्यागनिष्ठुरः ॥
 राज्ञः पुरोहितोभृत्यो विद्याहीनोऽथ मत्स्र्गौ ।
 दिधिषुः किङ्करः क्रूरो मूढोदेवशक्तस्था ॥
 नक्षत्रसूचकस्यैव पर्वकारस्य गर्हितः ।
 अथाश्रयाजकः षण्डोर्गर्हितोऽन्ये च येऽधमाः ;
 न ते श्राद्धे निष्कोक्या दुष्टं स्यात्पङ्गुदूषकाः ॥

कूर्मपुराणे ।

दुस्र्मा कुमखी कुष्ठी श्वित्री च श्वावदन्तकः ।
 मद्यपो वृषलीमक्रो भूणहा दिधिषूपतिः ॥

(१) वृषलीपतितत्पुत्रिति ख० ।

आगारदाही कुण्डाग्री सोमविक्रयिणो दिजाः ।
 परिवेक्षा हिंस्रस्यैव परिविम्बिर्निराकृतिः ॥
 पौनर्भवः कुसीदस्य तथा मन्त्रसूचकः ।
 गीतवादित्रशूरस्य व्याधितः काण एव च ॥
 हीनाङ्गस्यातिरिक्ताङ्गा ह्यवकीर्णो तथैव च ।
 अस्रदूषी कुण्डगोलावभिग्रस्तस्य देवलः ॥
 मित्रभुक् पिशुनस्यैव निम्बं भार्यानुवर्जितः ।
 मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी दारत्यागी तथैव च ॥
 गोत्रभुक् भ्रष्टशौचस्य काण्डप्रुष्टस्यैव च ।
 अनपत्यः कूटषासी याचकोरङ्गजीवकः ॥
 समुद्रयायी कृतहा तथा समयभेदकः ।
 वेदनिन्दारतस्यैव विशेषात्पङ्क्तिदूषकाः ॥
 सर्वं पुनरभाज्यान्नास्तथानर्हास्य कर्मसु ।
 ब्रह्माचाराभिग्रस्तास्य वर्जनीयाः प्रथमतः ॥
 शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः मन्थोपामनवर्जितः ।
 महायज्ञविहीनस्य ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥
 अधीननाशनस्यैव^(१) स्नानमौनविवर्जितः ।
 तामसा राजसस्यैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूषकाः ॥

इति पङ्क्तिदूषकाः

अथ प्रकीर्णकाः ।

तथ गीतमः ।

(१) अधीतनाशनस्यैवेति ख० ।

न भोजयेत् स्नेह-क्लीव-पतित-तदृत्ति-नास्तिक-वीरहायेदिधिषू-
 दिधिषूपति-स्त्रीयामयाजकाजपालोत्सृष्टाग्नि-मद्यपकुचर-कूटसाचि-
 प्रातिहा-कानुपपतिर्यस्य^(१) स-स-कुण्डाग्निषोमविक्रय्यगारदाहि-गरदा-
 वकीर्णि-गणप्रेष्यागम्यागामि-हंस-परिविन्ति-परिवेत्-पर्याहित-पर्या-
 धाष्ट-त्यक्तात्मादुर्बलि-कुमखि-श्यावदन्त-पौनर्भव-कितवाजाप-राजप्रेष्य
 प्राति-रूपिक-द्रुद्रापति-निराकृति-विलासि-कुसीदि-बणिक-शिल्प-
 जीवि-ज्याशील-वादित्र तालनृत्यगीतशीलान् पित्रा चाकामेन विभक्तां-
 श्चिह्न्यां सैकसगोत्रांश्च ।

तेभ्यः पतितेभ्यो वृत्तिर्यस्य सः 'तदृत्तिः' । 'वीरहा' राज-
 हन्ता । स्त्रीणां यामस्य याजकः 'स्त्रीयामयाजकः' । प्रतिहार एव
 'प्रातिहारिकः' ऐन्द्रजालिको वा । 'उपपतिर्यस्य' इति । यस्य भार्या
 नित्यं व्यभिचारिणीत्यर्थः । 'त्यक्तात्मा' प्राणत्यागे कृतप्रयत्नः ।
 'अजापः' गायत्र्यादिजपरहितः । 'प्रातिरूपिकः' द्रव्याणां कूटप्रति-
 कृतिकर्ता । 'ज्याशीलः' आयुधाभ्यासरतः । ये चानिच्छन्तोऽपि पितु-
 र्गृह्णाद्भागं गृह्णीतवन्तः ।

याज्ञवल्क्यः ।

रोगी क्षीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

मृतकाध्यापकः क्लीवः कन्यादूष्यभिश्चस्तकः ॥

मित्रभुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ।

मातापित्रोः गुरोस्त्वागी कुण्डाग्नी वषलात्मजः ।

परपूर्वापतिस्नेहः कर्मदुष्टाश्च जिन्दिताः ॥

(१) समुपपतिर्यस्येति पाठान्तरं ।

कश्चपः ।

दारिद्र्यमूत्रमूत्रहृत्सु व्यङ्गाश्रवणसूचकान् ।

वर्जयेद्ब्राह्मणानेतान् सर्वकर्मसु यत्नतः ॥

नागरखण्डे ।

अमर्हा ये च निर्दिष्टास्तानेतान् शृणु वस्मि ते ।

हीनाङ्गानधिकाङ्गांसु सर्वभवात्रिराहीतीन् ॥

श्यावदन्तान् वृथावेदान् वेदविक्रयकारकान् ।

वेदविप्लावकान् वापि वेदशास्त्रविवर्जितान् ॥

कुलखान् रोगमयुक्तान् द्विर्गन्तान् परहिंसकान् ।

जनापवादमयुक्तान् नान्तिकामनृतानपि ॥

वार्द्धुषिकान् विकर्मम्यान् शौचाचारविवर्जितान् ।

अतिदीर्घान् कृशान् वापि मूलानप्यतिलोमशान् ॥

निर्लोमान् वर्जयेच्छ्राद्धे य इच्छेत् पितृतर्पणं ।

परदाररतस्यैव तथा यो वृषलीपतिः ॥

शठामलिमुचोलेभिः^(१) राजभृच्छून्यवृत्तयः ।

सगोत्राद्यासु सभूतस्तथैकप्रवरासु च ।

कनिष्ठः प्राकृताधानः कृतोदाहस्वपङ्कथः ॥

तथा ।

प्राग्दीक्षितोयः कनिष्ठः सन्यश्यापजमयुञ्जं ।

मातापित्रपरित्यागी तथा च गुरुतप्यगः ॥

निर्दोषा यस्त्वज्रेत्यङ्गी कृतोदाहस्य कर्षकः ।

शिल्पजीवी प्रमादी च पण्यजीवी धृतायुधः ।
एतान् विषर्जयेच्छास्त्रे येषां न ज्ञायते कुलं ॥

वायुपुराणे ।

वर्जनीयान्स्व वक्ष्यामि गदतो मे निबोधत ।
कितवे मद्यपो यस्मी पशुपालो निराकृतिः ॥
यामप्रेक्ष्यो वद्विषिको गायनो वणिजस्तथा ।
आगारदाही गरदः कुण्डाग्नी सोमविक्रयी ॥
समुद्रयायी दुश्कर्मा तैलिकः कूटकारकः ।
पित्रा विवदमानश्च यस्य सोपपतिर्गृहे ॥
अभिज्ञस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यद्योपजीवति ।
सूचकः पापकारी च यस्य मित्रेषु द्रुह्यति ॥
गणयासनकसैव नास्तिको वेदवर्जितः ।
उन्मत्तः पाषण्डशठो भूण्हा गुरुतल्पगः ॥
भिषक्जीवी प्रेषणिकः परस्त्रीं यस्तु गच्छति ।
विक्रीणाति च यो ब्रह्म व्रतानि च तपांसि च ॥
नष्टं स्यान्नास्तिके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
निक्षेपहारिणे चैव कितवे वेदनिन्दके ॥
तथा बाणिके चैव कारुके धर्मवर्जिते ।
भस्मनीव ज्ञतं द्रव्यं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ॥

मत्स्यपुराणे ।

एते भोज्याः प्रयत्नेन वर्जनीयास्त्रिवोध मे ।
पतिताभिज्ञसा-क्लीवान्ध-पिशुन-स्यङ्ग-रोगिणः ॥

कुनखी श्यावदन्तः शिचि-कुण्ड-गोल-जटाधरान् ।

परिवित्तिर्विमुक्तात्मा मत्तोत्तवकप्रताः ॥

विडालवन-वत्तिघ्न-दम्भि-देवलकादयः ।

उतप्रा नास्तिकासद्वनम्प्रेच्छदेशनिवासिनः ॥

त्रिशङ्ककरवीरान्धाः शीनद्रविडकुङ्कणाः ।

एतांस्तु वर्जयेत् सर्वान् आङ्ककालेषु धर्मवित् ॥

सौरपुराणे ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च मौराद्यान् गूर्जरांस्तथा ।

अभीरान् कौङ्कणांश्चैव द्राविडान् दक्षिणापथात् ।

आवक्यान् मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत् ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

अथ ब्राह्मणानां हानोपादानहेतुभूतदोषगुणपरिज्ञानार्थं परी-
क्षाच्यते तत्र महाभारते ।

आङ्केषु च महाराज परीक्षेद् ब्राह्मणान् बुधः ।

कुलशीलवयोरूपैर्विद्यया विलयनं च ॥

कुलादिग्रहणं आङ्गभोजनयोग्यतामात्रापलक्षणाय ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

तस्मात् परीक्षिते देयं पात्रभूते द्विप्रश्नात् ।

कष्टः आङ्गविधिर्नित्यं जायतेऽसौ बह्वृच्छला ॥

यतोऽयं आङ्गविधिः 'बह्वृच्छला' केनाप्यन्यतमेनापि दोषेण
पराङ्मुखी भवितुमिच्छति, अतः षण्डपायाद्वार्दुषिकदेशमवैडाल-
प्रतिकत्वादिदोषनिराकरण-पूर्वकं वेदविद्याप्रतष्ठीत्यादिमन्त्रेण पात्र-

तथा परीक्षिते द्विजन्तानि आद्धन्देयं । तथायं विधिर्देशकालक्रिया-
द्रव्यकर्तृभोक्तृगतमन्यमपि दोषमवाप्य नश्यति । तथा क्लृप्ताहि-
आद्धविप्रकर्तृरक्षःसञ्चारद्वारभृतदर्निवारानेकसृक्ष्मच्छिद्रवान् । अतः
कष्टानुष्ठानः । अतः स पङ्क्तिपावनैस्त्रिणाचिकेतादिविशेषणयुक्तैर्यागनि-
ष्टैश्च निष्किद्रः क्रियते ।

तदुक्तं ।

षष्ठच्छिद्रः पुरा प्रोक्तः पैत्रो यज्ञो महर्षिभिः ।

निष्प्रत्यूहस्य निष्किद्रो जायते योगिन्दुयेति ॥

अतः पङ्क्तिपावनार्थं ब्राह्मणं परीक्षेत ।

अथ परीक्षायां मनुशातातपाभ्याङ्गुणोपदेशः क्रियते ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगं ।

तीर्थन्तद्भयकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥

परीक्षेत दूरादिति आद्धकालात् पूर्वं दूरतरे काले परीक्षेत,
तत्काले हि परीक्षा क्रियमाणा ब्राह्मणस्य खेदं जनयेत् । अथवा न
स्वयं साक्षात्परीक्षां कुर्वीत । किन्तु पुरुषान्तरेण कारयेत् । यथा
मामयमस्मै कार्याय परीक्षत इत्येवं ब्राह्मणो नोपलक्षयेत् । अथवा
दूरान्माहतः पितृतस्य दशपुरुषं त्रिपुरुषं वा वेदपारगत्वं परीक्षेत ।
अथ पितृवंशे मातृवंशे च दश त्रयो वा पुरुषा वेदपारगत्वेन विख्याताः
स्वयं च वेदपारग इत्येवंविधा परीक्षा आद्धेऽवश्यं विधेयत्यर्थः ।
अतएव दशोभयतः श्रोत्रिया इति हारीतव्यासाभ्यामुक्तं ।

मातापिचोर्यस्य वंशाः श्रोत्रिया दश पुरुषाः ।

ब्रह्मकायाभिगामी च धर्मपत्नीषु चः सदा ॥

शङ्खलिखितावप्यारुतुः ।

यस्य दशपुरुषाः मातृपितृवंशाः श्रोत्रिया ज्ञायन्ते विद्वांसः स्नात-
काश्चेति पङ्क्तिपावना भवन्तीति ।

दशपुरुषानवगतौ पुरुषत्रयपरीक्षापि ष्हागमेयेनाका ।

सर्वस्वक्षणसंयुक्तं त्रिद्याशीलं गुणान्वितं ।

पुरुषत्रयविख्यातं सर्वं आद्रे प्रकल्पयेदिति ॥ ५

वेदविहितकर्म्मवेदनं 'वेदः', तस्य पारः समाप्तिप्तं गच्छति
स 'वेदपारगः' इति मेधातिथिः । अतो मन्त्रसंहिताब्राह्मणमात्रा-
ध्यायी श्रोत्रियशब्दवाच्यो वेदपारगः । वेदपारगग्रहणं पङ्क्तिपावना-
गुणानामुपलक्षणार्थं । तीर्थं तद्व्यक्यातामिति 'तीर्थं' तीर्थमिव ।
यथा तीर्थेनावतरणमार्गणोदकार्शिनोगच्छन्त उदकं लभन्ते, एवं
तादृग्विधब्राह्मणगतानि ह्यकथानि पितृन् प्राप्तुवन्तीत्यर्थः ।
प्रदाने मोऽतिथिर्गति प्रमङ्गादिदमुच्यते । स एवंविधाब्राह्मणोन्य-
स्मिन्नधिप्रकृष्टे गोभूमितिलहिरण्म्यादिदानेऽतिथिर्भवति । यथातिथये
स्वयमुपस्थिताय निर्व्विकित्सतथा दत्तमन्नं महाफलमेवमोक्षशाय
ब्राह्मणाय ह्यकथ्ये निर्व्विकल्पे दत्ते महाफले भवत इत्यर्थः ।
ब्रह्माण्डपुराणे ।

दृरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

इष्टान् वा यदि वानिष्टान्तास्त तस्कालमानयेत् ॥

'इष्टान्' मित्राणि, 'अनिष्टान्' शत्रून् । पूर्वमेव दूरतरकाले
परीक्षितानां तेषामानयनं तस्काले कर्म्मकाले कर्म्मव्यम् ।
यमस्यतौ ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणांस्वरितव्रतान् ।
स्त्रविरान् तपस्विनो दान्तानिष्टान्वा यदि वेतरान् ॥

तथा ।

पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
शरीरप्रभवैर्देवैर्विशुद्धांस्वरितव्रतान् ॥

‘पूर्व’ आद्भूदिनात् प्रागेव । ‘शरीरदोषाः’ काण्त्वकुणित्वादयः ।
‘व्रतानि’ ब्रह्मचर्यादीनि ।

यदाह देवलः ।

ब्रह्मचर्यं सत्यवचनं मधुमांसविवर्जनम् मौनमयाचनमृतुकालाभि-
गमनमेवमादीनि व्रतानीति ।

आह उग्रनाः ।

तच्चादित एवं पाचपरीक्षा कार्या पाचमिति शोभनस्यास्या
भवति ।

ननु ब्राह्मणपरीक्षानिवेधपराण्यपि वचनानि दृश्यन्ते भविष्यत्पुराणे ।

आदित्य उवाच ।

एवमेव न सन्देहो यथा वदसि खेचर ।
ममाप्येतन्नतं वीर ब्राह्मणं न परीक्षयेत् ॥
सर्वदेवमयं विप्रं सर्वलोकमयं तथा ।
तस्मात् संपूजयेद्देव न गुणं तस्य चिन्तयेत् ॥
केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान् विनतात्मज ।

आह विश्वामिचः ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत कदाचिदपि बुद्धिमान् ।
 दाहन् परीक्ष्य दत्तानि नयन्ति नरकं भुवं ॥
 परीक्षामनुमम्येत यः प्रतिघहसिष्यया ।
 निरये कर्माचष्टालः पथ्यतेऽसौ दिजाधमः ॥

यो दाहभिः क्रियमाणामात्मनः परीक्षां प्रतिघहीतानुजानीते,
 परीक्ष्वं मां गुणवानस्मि चेत्ततो यदभिरुचितं तत् प्रदीयतामिति ।
 असौ कर्माचष्टालो नरके पथ्यते भुवं । तदेवं परीक्षाकर्त्तुमन्वो-
 र्दाहप्रतिघहीतोः प्रत्यवायश्रवणं परीक्षाविधेर्विबुद्धमिति । नैव दोषः ।
 निषेधवाक्यानां साक्षात्परीक्षणविषयत्वात् । कस्मिन् द्वेषे जातोऽसि
 कीदृशस्ते कुलं किमधीषे किं शुकुवान् असीत्येवं प्रप्रतिवच-
 नाम्नां यत्परीक्षणं तदेभिः प्रतिषिध्यते ।
 तदाह गोभिलः ।

कीदृशस्त्वमिति ब्रूयात् किं वेत्सीत्यपि योदिजः ।
 संवत्सरायुतं सास्त्रमन्धे तमसि मज्जति ॥

आह गौतमः ।

दाता तु यो दिजं पृच्छेदधीतश्च श्रुतं कुलं ।
 यद्य तस्मै प्रतिश्रूते तावुभावपि नारको ॥

बृहस्पतिः ।

अधीतेस्मिन्नदं दास्ये इत्युक्ते यस्तु दुर्मतिः ।
 पठेत् सास्त्राणि वेद वा स प्रेत्य स्याभिजायते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

नानुयोगोऽस्ति वेदानां योनयुक्ते स पापकृत् ।

भोक्ता वेदफलाङ्गस्येद्दाता दानफलान्तथा ॥
भविष्यत्पुराणे ।

अनुयोगेन थोदद्याद्ब्राह्मणाय प्रतिग्रहं ।

स पूर्व्वं नरकं याति ब्राह्मणसदानन्तरं ॥

अध्ययनादिविषयः प्रश्नः 'अनुयोगः' ।

वेदान्तराणि यावन्ति नियुञ्ज्यादर्थकारणात् ।

तावतीर्भ्रूणहत्या वै वेदविक्रयमाप्नुयात् ॥

साक्षात्परीक्षणमन्तरेण प्रकारान्तरेण तु परीक्षायां न कश्चि-
द्दोषः । गुणवते दानविधानात् । गुणवत्तायाश्च परीक्षया विना
दुर्ज्ञेयत्वात् ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे ।

अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रावेक्षणमपि ।

अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन वै द्विज ॥

सदोषेऽपि तु निर्दोषं सगुणेऽतिगुणावहं ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु ।

पिच्यं कर्मणि तु प्राज्ञः परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

एतत्तु आद्वयतिरिक्तान्नदानविषयं । आद्वे परीक्षाया विहित-
त्वात् ।

तदाह मनुः ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

पिच्ये कर्मणि तु प्राज्ञः परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

शङ्खः ।

ब्राह्मणाश्च परीक्षेत दैवे कर्मण्यतन्द्रितः ।

पित्र्ये कर्मणि संप्राप्ते युक्तमाहुः परीक्षणं ॥

अत्र ब्राह्मणपरीक्षायां शङ्खलिखिता ।

आहुः परीक्षा न दैवे ।

विष्णुः । दैवे कर्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत यद्वात् परीक्षेत पित्र्ये ।

अत्र ब्राह्मणपरीक्षायां गौतमः ।

हविःषु चैवं दुर्वालादीन् आहु एवैके ।

‘हविःषु’ दैवकर्मसु । षड्वचनं व्याप्यर्थे । केवलं पित्र्याङ्गभूते
दैवेऽन्येष्वपि दैवेषु ओत्रिया भोजनीयाः समादयो वर्ज्याः । दुर्वा-
लादारभ्य येऽनुक्रान्तास्ते तु आहु एव वर्ज्याः न दैव इत्येकेषां मतं ।
वायुपुराणे ।

न ब्राह्मणान् परीक्षेत मदा दैवे तु मानवः ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये तु श्रूयते वै परीक्षणं ॥

महाभारते ।

ब्राह्मणाश्च परीक्षेत तत्रियो दानधर्मवित् ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्षणं ।

देवताः पूजयन्तीह दैवेमेवैह तेजसा ॥

दैवेन तेजसा संरक्ष्यमाणाः सन्तः पूजयितारो देवताः पूजयन्ति ।
न तत्तत्कर्मप्रत्यूहनिवारणाय पङ्क्तिपावनादीन् गोघृतमिवापेक्षन्ते ।
अतोदेवताभ्य उपहृत्य परिकल्प्य सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । न
तच्चात्यन्तगुणदोषपरीक्षां कुर्वतित्यर्थः । अत्रेदमनुयुज्यते केन पुनः-
प्राप्ता सती दैवेऽन्नशाने परीक्षा निषिध्यते । गुणवदधिदाषवत्प्रति-

षेधाभ्यां प्राप्ता सतीति ब्रूमः । तथा हि तस्य परीक्ष्यमाणो ब्राह्मणो गुणवत्त्वेन दोषवत्त्वेन वा ज्ञायते । नचाज्ञात एवोपादातुं हातुं वा ब्रूयते । तथाच गुणदोषवद्विधिप्रतिषेधावतारार्थकौ स्याताम् । अत-
स्त्वाभ्यामेवार्थात् परीक्षा प्रापितेति । कथं तर्हि परीक्षानिषेधापादितं गुणदोषवत्त्वविधिप्रतिषेधानर्थक्यं परिहर्त्तव्यं । अथ गुणदोषवद्-
ब्राह्मणविधिप्रतिषेधयोः पितृकास्त्रदानकविषयत्वं ज्ञापयितुमयम् परीक्षाया नित्यानुवादो न प्रतिषेधः । निषेधे वा सामान्यशास्त्ररूप-
योर्विधिप्रतिषेधयोः पित्र्य एवास्त्रदाने उपसंहारायेति मतं । तन्न । विशेषत एव दैवेऽस्त्रदाने गुणदोषवद्ब्राह्मणविधिप्रतिषेधयोर्दर्शनात् ।
तथा हि ।

श्रीचियायैव देयानि कव्यानि च हवींषि च इति ।

तथा ।

ये स्तेनाः पतिताः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

ताम् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरन्नवीत् ॥

तत्र हव्यशब्देन देवमुक्तां अतस्यायुक्तौ दैवेऽस्त्रदाने परीक्षानिषेधः ।

अत्र तावत् शङ्खधरानुमतं समाधानं ब्रूमः । मुख्यकल्पिकानु-
कल्पिकेषु ब्राह्मणेषु मिलितेषु ये मुख्यास्ते प्रधानभूते पित्र्ये नियो-
क्तव्याः । येऽन्ये दोषरहिता नातीव गुणवत्तरास्ते वैश्वदैविक इत्येवं-
विधा न परीक्षेति दैवे कर्मणीत्यस्याशय इति । स्वाभिमतं पुनरिदं ।
श्रीचियायैवेत्यादिना योऽयं गुणवस्त्रियमः, ये स्तेनेत्यादिना यश्च
दोषवत्प्रतिषेधस्तयो आद्भुसम्बन्धिन्येव हव्ये प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वा-
च्छाङ्गाङ्गभूतवैश्वदैविकव्यतिरिक्तानि देवतोद्देश्यव्यमानहविर्भाज-

नीयब्राह्मणकान्यन्यानि दैवानि कर्माणि दैवे कर्माणि न परीक्षेत्यस्य
विषय इति ।

यत्तु स्कन्दपुराणे ।

सौरस्थेन आद्धे भोजनीयस्यापरीक्षणीयत्वमुक्तं परीक्ष्य आद्धं
दातव्यमित्येवं वैदिकी श्रुतिः ।

परीक्षणाच्च रभोद् आर्जवङ्गुणवत्तरं ।

अपरीक्ष्य तु योदद्याच्छ्राद्धमार्जवमास्थितः ।

तस्य तुष्यन्ति पितरो देवतासु न संशय इति ॥

तदप्यनयैव व्यवस्यया ममाधेयं । अथवा तत्तीर्थश्राद्धविषय-
मतिथिविषयञ्च व्याख्येयम् ।

तथा च पद्मपुराणे ।

तीर्थेषु ब्राह्मणान्नैव परीक्षेत कथञ्चन ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोजयेन्मगुशासनादिति ॥

अतिथिपरीक्षानिषेधस्तु ब्रह्मवैवर्त्ते ।

अविज्ञानं द्विजं आद्धेस्वतिथित्वे नियोजयेत् ॥

अतिथिव्यतिरिक्तस्य च ब्राह्मणस्य परीक्षाकर्त्तव्येति ।

परीक्षाप्रकारस्तु बृह्ममनुस्मृति-मत्स्यपुराणयोर्दर्शितः ।

शीलं संवमनात् श्रेयं शौचं संश्ववहारतः ।

प्रज्ञा संकथनात् श्रेया चिभिः पात्रं परीक्षते ॥

शिरकालमतिमस्त्रिहितदेशे वासः 'संवमनं' । तत्त्वार्थनिर्द्धा-
रणार्थं सुहृद्भावे शास्त्रवर्त्ता 'सङ्कथनं' । 'प्रज्ञा' मेधा प्रकृतं
ज्ञानं वा ।

परीक्ष्यगुणवत्त्वेन निर्द्धारितानां ब्राह्मणानां श्राद्धे स्त्रीकारमाह
जातृकर्णः ।

तस्मात्परीक्ष्य युञ्जीत श्राद्धे वेदार्थवित्तमान् ।

आमन्थं स्वल्पमप्येति प्रदत्तं सुपरीक्षिते ॥

दोषवत्त्वेन निर्द्धारितत्यागस्तु ब्रह्मवैवर्त्त उक्तः ।

यस्मिन् देवाः प्रदृश्येयुः सङ्घिर्वा वर्जितस्तु यः ।

जानीथाद्वापि संवासाद्दर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥

आह देवलः ।

ब्राह्मणेष्वप्यपाङ्क्त्यान् सर्वान् काम्येषु वर्जयेत् ।

परीक्ष्य ब्रह्मधा त्रिप्रानाहरेत् पङ्क्तिपावनान् ॥

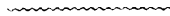
इति ब्राह्मणपरीक्षा ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसकलश्रीकरणाधिपति-

पण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे

श्राद्धकल्पे ब्राह्मणनिरूपणं नाम षष्ठा-

ऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

अपासनीयनिरूपणप्रकरणम् ।

पुष्पानां परमाकरेण करूणाकण्ठोलिनीभृष्टता
तत्त्वातत्त्वविचारसाहनिधिना प्रज्ञाप्रभाभास्वता ।
गर्मात्तापसुधार्षवेन सुधिया हेमाद्रिणा वर्णते
आङ्कासन्नभुवोपनेयमधुना दुष्प्राणिजातन्विह ॥

अथ वर्जनैयब्राह्मणप्रसङ्गादन्यान्यपि आङ्कादपासनीयान्युच्यन्ते ।
तत्र देवलः ।

हीनाङ्गः पतितः कुष्ठो ब्रणो पुक्कम-नास्तिकौ ।
कृक्कटः शूकरः श्वानो वर्ज्याः आङ्गेषु दूरतः ॥
वीभत्सुमशुचिं नग्नं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलां ।
नीलकाषायवमनं क्षिन्नकर्णञ्च वर्जयेत् ॥
श्लं कालायमं मीमं मलिनाम्बरवाममं ।
अन्नं पर्युषितञ्चापि आङ्गेषु परिवर्जयेत् ॥

‘पुक्कमः’ स्वेच्छविशेषः । ‘नास्तिकः’ परलोकत्रामशून्यः । ‘शूकरः’
विड्वराहः । ‘वीभत्सुः’ जगुष्पितः । ‘अशुचिः’ शुचिरहितः । ‘नग्नः’
संज्ञाप्रकरणोक्तलक्षणः । ‘क्षिन्नकर्णः’ मन्धितकर्णः । इतरस्य हीनाङ्गत्वेन-
बोक्तत्वात् । ‘श्लं’ खड्गक्षुरिकादि । ‘कालायमं’ लोहं । ‘मीमं’
नागास्थोधातुः । मलिने अम्बरवाममी अन्तरीयोत्तरीये यस्यामी
‘मलिनाम्बरवासाः’ । काष्णयसादिवत् पर्युषितमन्नमपि आङ्काद्देवा-
सन्नित्तं कार्यम् ।

विष्णुः ।

न हीनाधिकान्नाः आर्द्धं पश्येयुर्न शूद्रा न पतिता न महा-
रोगिणः ।

आपस्तम्बः ।

अभिरपपात्रैश्च आर्द्धस्य दर्शनं परिरक्षेत् ।

‘अपपात्रैः’ अपभ्रष्टपात्रगुणैः । ‘परिरक्षेत्’ निवारयेत् ।

उग्रनाः ।

विह्वराह-मार्जार-कुक्कुट-नकुल-शूद्र-रजस्वला-शूद्रीभर्त्ताश्च दू-
रमपनेतव्याः ।

आर्द्धप्रदेशादिति शेषः । ‘शूद्रीभर्त्ता’ अविद्यमानसजातीयभार्या
ब्राह्मणादिरित्यर्थः ।

मनुः ।

चाण्डालस्य वराहस्य कुक्कुटः स्या तथैव च ।

रजस्वला च षण्डस्य नेत्रेभ्यश्चतुर्तो द्विजान् ॥

ईक्षणेन मन्त्रिधिरत्र लक्ष्यते ।

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिवीक्षितं ।

दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथं ॥

‘होमे’ अग्निहोत्रादौ शान्त्यादिहोमे वा । ‘प्रदाने’ गो-भू-
क्षिरण्यादि-विषयेऽभ्युदयार्थे । ‘भोज्ये’ अदृष्टार्थे ब्राह्मणभोजने ।
‘दैवे हविषि’ दर्शनपूर्णमासादौ । ‘पित्र्ये’ आर्द्धे । ‘एभिः’ चाण्डालादि-
भिर्यद्वीक्षितं तदयथातथं गच्छतीति, यदर्थं क्रियते तद्विपरीतमेव
साधयतीत्यर्थः । यद्यपि आर्द्धप्रकरणं तथापि वाक्यादन्वयव्यापि

होमादावयं प्रतिषेधः । अन्ये तु आङ्गसम्बन्धिवेव होमादिष्वयं प्रतिषेध इत्याहुः । ते चैवं व्याचक्षते । 'होमे' अग्नौकरणहोमदेशे । 'प्रदाने' पिण्डप्रदानाद्यन्नत्यागदेशे । 'भोज्ये' भोज्योपकल्पनदेशे महा-
नमादौ । अशब्दादन्यस्मिन्नपि स्थाने यदस्त्रादिकं चाण्डालादिभि-
रभिवीक्षितं तदयथातथं गच्छति तेन आङ्गदेशादेते दूरतोपनेया
इत्यभिप्रायः ।

घ्राणेन शूकरो हन्ति पक्ष्वातेन कुक्कुटः ।

श्वा तु वृष्टिनिपातेन स्पर्शमावरवर्षजः ॥

'अवरवर्षजः' शूद्रः । तस्य च द्विजातिआङ्गे आङ्गोपकरणस्पर्श-
निषेधेऽयं नात्मीये ।

खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत् ।

हीनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयन्ततः ॥

'प्रेष्यः' परिचारकः । अपिशब्दादन्योऽपि यदृच्छासन्निहितो
बान्धवादिरपनेयः ।

यमः ।

कुक्कुटोविड्वराहस्य काकस्यापि विड्मालकः ।

वृषलीपतिश्च वृषलः षण्डानागी रजस्वला ।

एतानि आङ्गकाले तु परिवर्ज्यानि नित्यशः ॥

कुक्कुटः पक्ष्वातेन हन्ति आङ्गमसंभृतं ।

घ्राणेन विड्वराहस्य वायमस्य रुतेन तु ॥

श्वा तु वृष्टिनिपातेन मार्जारः अवणेन तु ।

वृषलीपतिश्च दानेन चक्षुर्भ्यां वृषलस्तथा ।

हायया हन्ति वै षण्डः स्पर्शेन तु रजस्वला ॥

खम्भः काणः कुणिः खित्री दातुः प्रेष्यकरो भवेत् ।

ऊनाङ्गोवातिरिक्ताङ्गस्माग्नु निनयेत्ततः ॥

‘विङ्गलः’ मार्जारः । ‘वृषलः’ संज्ञाप्रकरणोक्तः, शूद्रोवा । ‘असंरत’
अनादृतप्रदेशं । ‘अवणेन’ शब्दअवणेन । ‘दानेन’ पात्रीकृतः सन्निव्यर्थः ।
क्षारीतः ।

द्वे वा यदि वा पित्र्ये सुराष्यायतनं स्पृशेत् ।

रजस्वला पुंशुली च निवापे समुपस्थिते ॥

‘निवापः’ पितृकर्म । समुपस्थितशब्दात् पाकोपक्रमात् प्रभृतीतिविज्ञेयं ।
तदाह व्याघ्रपात् ।

मद्यपः खैरिणी या च परपूर्वापतिस्तथा ।

नैव श्राद्धे भिवीचेरन्नावापात् प्रभृति क्रमात् ॥

‘आवापः’ पाकं कर्तुं तण्डुलादीनां पिठरादौ प्रक्षेपः, तत्प्रभृति-
भोजननिष्पत्तिपर्यन्तं, क्वचित् पाकस्थाने भोजनस्थानेऽन्यत्र वा स्थि-
तान् भोज्यपदार्थान् भुञ्जानांश्च विप्रांश्चाद्धकर्मणि यथा मद्यपा-
दयोनाभिवीचेरन् तथा दूरत एवापासनीया इत्यर्थः । मद्यपादि-
घृहणमप्रशस्तानामुपलक्षणार्थं ।

आह गौतमः ।

श्व-चण्डाल-पतितावेक्षणे दुष्टं तस्मात् परितृते दद्यात्सिलैर्वावकिरेत्
पङ्क्तिपावने वा शमयेत् ।

आदीनामवेक्षणे ‘दुष्टं’ दोषवद्भवति । अतः कारणात् ‘परितृते’
प्रशस्ते, श्राद्धं कुर्यात् । तथा न हतं चेत्तर्हि समन्तात् तिलानव-

किरेत् । पङ्क्तिपावनो वा पङ्क्तिमूर्द्धनि निवेशितस्तं सर्वमपि दोषं
शमयेत् ।

बृहस्पतिरप्याह ।

श्रपाकषण्डपतितश्चानग्रहृकरकुक्कुटात् ।

रजस्वलायाश्चण्डालात् आङ्गे कुर्याच्च रक्षणं ॥

परिश्रितेषु दद्याद्वा तिलैर्वा विकिरेन्मर्हो ।

निनयेद्वोपविष्टस्तं तं दोषं पङ्क्तिपावनः ॥

‘श्रपाकः’ निषादः । ‘षण्डः’ नपुंसकः । ‘रक्षणं कुर्यात्’ इति यथा-
श्रपाकदृष्ट्युपघातो न स्यात् तथा कुर्यादित्यर्थः । ‘परिश्रितेषु’ परिश्र-
तेषु । महीमित्युपलक्षणं, यावन्तः पदार्थाः श्रपाकादिभिर्दृष्ट्यान्नावन्तः
कृष्णतिलैरवकीर्णाः । पङ्क्तिपावनोवा दोषं ‘निनयेत्’ अपहरेत् ।

दूरस्थानपि निषिद्धदर्शनान् आङ्गकर्त्ता यथा न पश्येत् तथा
आङ्गदेशः परिवृतोविधेय इत्याह विष्णुः ।

संवृते च आङ्गं कुर्यान्न रजस्वलां पश्यन्न शानं न विद्मराहं न
यामकुक्कुटं प्रयत्नात् आङ्गमजस्य दर्शयेत् ।

‘आङ्गं’ आङ्गार्थान् पदार्थान् । ‘अजः’ कृष्णच्छायाः । तद्दर्शनेन
हि दुष्टदृष्टिदूषिताः पदार्थाः पूता भवन्तीति कृत्वा तस्य प्रय-
त्नं दर्शयेत् ।

ब्रह्माण्डपरान् ।

नग्नादयो न पश्येयुः आङ्गमेतत् कदाचन ।

गच्छन्त्येतेषु दृष्टानि न पितृन् पितामहान् ॥

एतैर्दृष्टानि ह्यतीषीतिशेषः । ‘नग्नाः’ वेदपरित्यागिनः ।

आदिशब्देन तत्प्रकारा वैदिककर्मानुष्ठानत्यागिनो गृह्णन्ते ।
तथा च तत्रैवोक्तम् ।

सर्वेषामेव भृतानां त्रयी संवरणं यतः ।

ये वै त्यजन्ति तां मोहात् ते वै नग्ना इति स्मृताः ॥

‘त्रयी’ वेदः, ‘संवरणं’ प्रावरणं यथा प्रवरणं शीतवातादिभ्यः
पुरुषां स्त्रायते एवं त्रय्यपि स्वधर्माननुष्ठापयन्ती दुःखेभ्यः चायत
इति प्रावरणसादृश्यं ।

बौद्ध-श्रावक-निर्गन्ध-श्राक्त-जीवक-कापिलान् ।

ये धर्मानगुवर्त्तन्ते ते वै नग्नादयो जनाः ॥

‘बौद्धाः’ सौगताः । ‘श्रावकाः’ श्वेतपटाः । ‘निर्गन्धाः’ जैनाः ।

‘श्राक्ताः’ कौलाः । ‘जीवकाः’ वार्हस्पत्याः चार्वाका इति यावत् ।

‘कपिलः’ लोकायतिकदेशीयः, तेन प्रणीताः ‘कापिलाः’ ।

वासुपुत्राणे ।

वृथाजटी वृथामुण्डी वृथामग्नश्च धो नरः ।

महापातकिनो ये च ते वै नग्नादयो नराः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

ब्रह्मसुवाच ।

नग्नादीन् भगवन् सम्यक् ममाद्य परिपृच्छतः ।

आचक्ष्व सर्वथा सर्वान् विस्तरेण यथातथं ॥

एवमुक्त्वा महातेजा बृहस्पतिस्वाच तं ।

पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितेष्वसुरेष्वथ ।

पाषण्डाधिहताः सर्वे ह्येते सृष्टाः स्वयम्भुवा ॥

तपश्चरत्सु सर्वेषु असुरेषु च पार्थिव ॥

विष्णुः ।

सुदुस्तरां महामायामाम्नाय सुरनेदितः ।

मोहयामास योगात्मा ततो विघ्नाय तान् विभुः ॥

स मूढान् बुद्धरूपेण तानुवाच महामनाः ।

शक्या जेतुं सुराः सर्वे युष्माभिरिति दर्शनैः ॥

बौद्धं धर्मं समाध्याय ब्राह्म्यास्तेन बभूवुरे ।

तानुवाचार्हतेमन्ते यूयं भूत्वा च तदिधाः ।

ज्ञानेन सहितं धर्मं तेनार्हन्त इति स्मृताः ॥

बुद्ध-श्रावक-निर्घन्थाः मिदुपचास्तथैव च ।

एते च सर्वे चार्हन्ता विज्ञेया दृष्टचारिणः ॥

चर्यौक्यं समुत्सृज्य जीवतेत्यब्रवीन्, यान् ।

जीवका नाम ते जाताः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥

यान् भूत्वा दिव्यतद्गोचि धर्मान् वै प्रत्यपादयत् ।

कपिलास्तेऽपि संप्रोक्ताः कपिलो हि दिवाकरः ॥

चरध्वन्तानुवाचेदं मच्छामनमतिश्रुति ।

चरकास्तेऽपि विज्ञेया अधर्मचरणाः ब्रूताः ॥

दीर्घं चिरमिति प्रोक्तं सुखं वा धर्मरूपकम् ।

धर्मस्रग्धमिदुक्त्वा यस्मान्ने दीर्घचक्षुषः ।

चीराणि चैव नीलानि विभ्राणः शीरकास्ततः ॥

एष चोचति संबुद्धो धर्मसं अयतेतियत् ।

उवाच माधया विष्णुस्तेहि धौचाः प्रकीर्णिताः ॥

स त्वं सर्वेषु भूतेषु भगवानिति चाब्रवीत् ।
 सालतास्तेऽपि विज्ञेया उक्ता भागवताश्च ये ॥
 विद्भ्रंशाश्चैव ये केचित् कपालकृतभूषणाः ।
 द्वैवाः पाशुपतास्थान्ये पाद्मराचास्तथापरे ॥
 तथान्ये च दुरात्मानः सर्वेऽप्यासुरदैवताः ।
 ब्रह्मेन च त्रयीधर्मपालनाज्जगतां स्मृताः ॥
 तं वण्डयन्ति यस्मान्ते पावण्डास्तेन हेतुना ।
 ततस्ते कर्मणा बद्धा इह सम्यग्यवस्थिताः ॥
 असुरेभ्यः पुनर्जाता भावितास्तेन कर्मणा ।
 निरयं प्राप्य तैरेव कर्मभिर्भाविताः पुनः ॥
 बौद्ध-त्राविक-निर्घन्थाः शाक्या जीवकपालिकाः ।
 शरकाक्षीरकाक्षैषाः सिद्धपुत्राः समावृताः ॥
 नैरात्म्यवादिनश्चैव अथज्ञा नास्तिवादिनः ।
 वर्तमानाः स्वधर्मेषु जायन्ते च पुनः पुनः ॥
 बृथाजटी वृथामुण्डी वृथानग्राश्च ये नराः ।
 एतेऽन्ये च त्रयीवाह्याः सर्वे नग्रादयो जनाः ॥

वायुपुराणे ।

वैदिकेऽपि ये मन्त्रैर्दोषिता विधिवद्विजाः ।
 यज्ञेष्वधिष्ठता नित्यमात्रमास्ते न संग्रयः ॥
 अमन्त्रसंज्ञता ये तु यज्ञेभ्यश्च बहिष्कृताः ।
 पावण्डांसांसदा ब्रह्मा उवाचाधखरांसाथा ॥
 कुलधृमा निस्त्रासाश्च व्याधा मुष्टिकलङ्गनाः ।

कुकर्षसंस्कृता ये च कुपथाः परिकीर्त्तिताः ॥
 पूजयिष्यन्ति वः सर्व्यां ह्येच्छा दुर्मतयस्य ये ।
 एतस्मात् कारणादेते निन्द्या मृगादयः स्मृताः ॥
 एभिः संसृष्टं दृष्टं वै आहुं गच्छति दानवान् ।
 मद्गन्नांस्य कृतगन्नांस्य नास्तिकान् गुह्यतल्पगान् ॥
 दक्षास्यैव नृत्तसांस्य दर्शनेन विवर्जयेत् ।
 ये चान्ये पापकर्माद्यः सर्व्यास्तानपि वर्जयेत् ॥
 देवतानामृषीणाञ्च पापवादरतास्य ये ।
 असुरान् खातुधानांस्य दृष्टमेभिर्मन्त्रयथः ॥
 अपमानपविद्भ्यश्च कुक्कुटो यामभूकरः ।
 स्या चैव हन्ति आहुानि दर्शनादेव सर्व्वशः ॥
 नष्टं जूतकिभिवृष्टं दौर्घरोगिभिरेश च ।
 पतितैर्मस्त्रिणैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ॥

मागरखण्डे ।

ब्रह्मटोन्मुखोत्थे च यच्च ब्रह्मे व्यवस्थितम् ।
 पूर्णस्य वा विशेषेष तच्छ्राद्धं ध्ययन्तां व्रजेत् ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-सकलश्रीकरणाधिपति-
 पण्डित-श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आहुकल्पे अपासनीयनिरूपणं नाम

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

प्रक्षेप्यदत्तनिरूपणप्रकरणम् ।

यन्मूर्त्तिमालोक्य तमः प्रश्नस्तं
जहाति लोकः सह शोकवेगैः ।
योग्यान्ययोग्यानि च सोऽभिधत्ते
द्रव्याणि हेमाद्रिरिहाखिलानि ॥

अथ आद्राय इविःप्रक्षेपाधिकरणेषु निरूपितेषु प्रक्षेपजिज्ञासायां द्रव्याणि निरूप्यन्ते । तानि च स्वभूतानि पितृपितामहाद्युद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षेपाणि । स्वभावस्य तेषां लोकसिद्धेरवोपायैः । ते चोपाया धर्मोपायार्जितस्य द्रव्यस्य विधिरूच्यते ।

तथा च आपस्तम्बः प्रश्नस्तानि द्रव्याणि अनुक्रम्याह ।

एतैस्तीव्रतरा पितृणां प्रीतिस्तृप्तिर्द्राघीयांसश्च कालं तथा धर्मानुहतेन द्रव्येण तीर्थप्रतिपन्नेन ।

‘प्रीतिः’ परितोषातिशयः । ‘दत्तिः’ आर्त्तिनिवृत्तिः । ‘द्राघीयांसं’ दीर्घतरं । ‘धर्मानुहतेन’ धर्मोपायार्जितेन । ‘तीर्थप्रतिपन्नेन’ सत्यान्नप्रतिपादितेन ।

शङ्खलिखितावपि ।

धर्मण वित्तमादाय पितृभ्यो दद्यात् ।

अथ पञ्चमहायज्ञानुद्दिश्य सुमन्तुः ।

अनुतिष्ठेन्न्यायागतेन द्रव्येणेत्याह बुधः । न्यायागतेन द्रव्येण कर्माणि कुर्यादिति ।

अतो धर्मैरेवोपायैरर्जितानि धान्य-शाक-फल-मूल-पत्र-प्रभृ-
तीनि आहुते देयानि । धर्म्यासु द्रव्यार्जोपायाः स्मृतिषु दर्शिताः
तत्राह मनुः ।

सप्त विन्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगस्य सत्प्रतियह एव च ॥

‘विन्तागमाः’ द्रव्यार्जोपायाः । ‘धर्म्याः’ पुरुषार्थत्वपक्षे प्रत्युपा-
यानुत्पादकाः, वक्ष्यमाणप्रकारेण क्रत्वर्थत्वे तु क्रियमाणाय धर्माय
हितः साद्रुष्यहेतवः । तत्र स्वामिमन्वन्धेनैव निमित्तेन यदन्यदीयं
द्रव्यमन्यस्य स्वभावति सः ‘दायः’ । अत्र स्वामिमन्वन्ध एवोपायत्वनेोक्तः ।
अनन्यपरिग्रहीतस्य जलक्षणकाष्ठादेर्निध्यादेर्वाधिगमः ‘लाभः’ । द्रव्य-
विनिमयः ‘क्रयः’ । शत्रुपराभवः ‘जयः’ । वृद्ध्यर्थं परस्य द्रव्यममर्षणं
‘प्रयोगः’ । कर्मणा आर्त्तिज्याध्यापन-पौराहित्यादिना शिन्त्येन
गुश्रूषया वा मन्वन्धः ‘कर्मयोगः’ । दीयमानद्रव्यस्वीकारः ‘प्रति-
यहः’ । सन् साधुरनिषिद्धः प्रतियहः ‘सत्प्रतियहः’ । अप्र दायादिष्वपि
सत्त्वमनुमन्धेयं । एतेषु च दाय-लाभ-क्रयाः साधारणाः । जयः
क्षत्रियस्यैव, स च दण्डाकरकरादीनामुपलक्षणं । प्रयोगो वैश्यास्यैव,
स च कृषिबाणिज्यादेरुपलक्षणं । आर्त्तिज्याध्यापनपौराहित्यलक्षणः
कर्मयोगः प्रतियहस्य ब्राह्मणस्यैव । शिन्त्यलक्षणः कर्मयोगः कारुका-
णामेव । गुश्रूषालक्षणस्तु श्रूद्रादेरेवेति ।

तथा च गौतमः ।

स्वामी रिक्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं
क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति ।

यद्ग्रहणं स्वामिजीवनेन प्रतिसम्बन्धेन क्रियते स दायः
 'रिक्त्यम्' । यथा पुत्राणां पौत्राणां च पित्रधनं पैतामहं च
 धनं । स्वामिजीवनप्रतिबद्धग्रहणको दायः 'संविभागः', यथा भ्रात्रा-
 दीनां विभक्तभ्रात्रादिद्रव्यं । अनन्यप्रतिगृहीतस्य जलदणकाष्ठादेः
 स्वीकारः 'परिग्रहः' । निध्यादेः प्राप्तिः 'अधिगमः' । एतेषु
 निमित्तेषु सत्यु 'स्वामी' भवति । 'अधिकम्' असाधारणं । 'लब्धं'
 प्रतिग्रहाध्यापनयाजनेः प्राप्तं । 'विजितं' विजयदण्डादिलब्धं, क्षत्रिय-
 स्याधिकं । वैश्वशुद्धयोर्निर्विष्टमधिकं । तत्र वैश्वस्य कृषिगोरचादिलब्धं
 'निर्विष्टम्' । शुद्धस्य द्विजशुभ्रुषादौ भृतिरूपेण लब्धं 'निर्विष्टम्' ।
 एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वस्वहेतुषु यद्य-
 दसाधारणमुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनो-
 च्यते । सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् । निर्विष्टो भृतिभोगयोरित्यभिधान-
 कोशानुशासनात् ।

अभार्जनीयत्वेन धनं प्रकृत्याह नारदः ।

तत्पुनस्त्रिविधं कृत्यं शुक्तं श्वलमेव च ।

दृष्ट्वास्तु तस्य त्रिज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

एकैकस्य शुक्लादेः सप्त सप्त भेदा भवन्तीत्यर्थः ।

श्रुतशौर्यतपःकन्यायाञ्छ्रियाऽन्वयागतं ।

धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोऽप्यस्य तद्विधः ॥

आगतशब्दः श्रुतादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । श्रुतेन विद्यया नि-
 मिक्तेन यः प्रतिग्रहस्तेन यत् प्राप्तम्, शौर्येण निमित्तेन यद्विजितं
 भृतिरूपेण वा लब्धं । तपसा निमित्तेन प्रतिग्रहेण यत्लब्धं । अथ

प्रतिपद्यस्य शुक्लत्वे दाहप्रतिपाद्यशुद्धिरपि कारकत्वेनानुसन्धेया ।
 'कन्यागतं' कन्याप्रतिपद्यकाले शशुरादिभ्यो यज्ञन्वम् । 'त्रिव्यागतं'
 त्रिव्यादध्याप्यादध्यापनेन निमित्तेन यत् प्राप्तं गुरुदक्षिणादि । 'अन्व-
 व्यागतं' दासप्राप्तं । अथ यथाधिकारं शुक्लत्वमनुसन्धेयं । 'उदयोऽपि
 तद्विधः' इति तद्गुणविक्रितकर्मणं फलमपि शुक्लं । 'शुक्लं' दुःखार्थनि-
 श्चमित्यर्थः ।

कुम्भीद-हवित्राणिञ्-त्रिन्यशुक्लानुवृत्तितः ।

ऋतोपकारादाप्तञ्च ब्रह्मणं समुदाहृतं ॥

न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः 'कुम्भीदं' । 'हविः' साङ्गसकर्म ।
 क्रयविक्रयव्यवहारेण धनवर्द्धनं 'त्राणिञ्' । अथ कुम्भीदादीनि वैश्व-
 व्यतिरिक्तेनापदि क्रियमाणानि द्रव्यस्य ब्रह्मत्वकारणानि । अनापदि
 तु ह्यणत्वकारणान्येव । वैश्वस्य तु सदा शुक्लान्येव । 'ब्रह्म' कावकर्म ।
 तदप्यन्यदीयमन्येनानुष्ठितं ब्रह्मत्वहेतुः । 'शुक्लं' बणिजादेः यः करः ।
 तच्च राजव्यतिरिक्तानां ब्रह्मणं । 'अनुवृत्तिः' द्विजातिशुश्रूषा, तदर्जितं
 धनं शुद्रव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणं । ऋतोपकाररूपेण यद्व्यर्जितं तत् सर्वेषां
 ब्रह्मणं । ब्रह्मत्वञ्च किञ्चित्प्रत्यवायकरत्वं । एतद्गुणविक्रितस्य कर्मणः
 फलमपि 'ब्रह्मणं' दुःखानुविद्धं ।

पार्थिकश्रुतचौर्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहचरैः ।

व्याजेनेपार्त्तितं यत् तत् सर्वेषां ह्यणमुच्यते ॥

योऽपि राजादिपार्थिवं वर्त्तमानः कस्यापि स्तनः सम्भावितमुपकारं
 कथञ्चिदुपलभ्य तं प्रतिब्रूते तवेमञ्चेदुपकारं कारयामि तदा त्वघेदं
 मम देयमित्येवं धनमर्जयति च 'पार्थिकः' । एवं विपत्प्रसन्नमप्रदर्श-
 35

नेनापि धनार्जयिता 'पार्श्विकः' । यस्मान्नमवर्णादिनामादाय प्रत्यर्पणा-
निष्कृत्वात् पुरतो नावतिष्ठते सोऽपि 'पार्श्विकः' । तेनैवं यदुपार्जितं
धनं तत्कृष्णम् । 'द्यूतं' अन्नदेवनादि । तदर्जितं धनं क्षत्रियव्यतिरिक्तानां
कृष्णम् । 'सौर्यं' प्रच्छन्नापहारः । 'आर्त्तिः' परपौड़ा । 'प्रतिरूपकं'
परवक्ष्यमाणं मणिसुवर्णादेः प्रतिहतिकरणं । 'साहसं' स्वप्राणव्यया-
ङ्गीकारेण पश्यतोहरत्वं । 'व्याजः' दक्षेण तपःप्रभृति । एतैरुपार्जितं
धनं सर्वेषां 'कृष्णं' दुःखप्रायफलं ।

तेन क्रयां विक्रयस्य दानं गृहणमेव च ।

विविधास्य प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति तत्फलं प्रेत्य चेह च ॥

'यथाविधेन' शुक्लेन शबलेन कृष्णेन च द्रव्येण, 'यत्किञ्चित्'
पारलौकिकं दानादिकमैहिकञ्च शान्तिकपौष्टिकादि 'कुरुते', तस्य
फलं तथाविधं भवति । शुक्लेन शुक्लं दुःखरहितं । शबलेन शबलं
मिश्रं सुखदुःखं । कृष्णेन कृष्णं बहुदुःखहेतुस्वल्पसुखम् ।
पद्मपुराणे ।

शुक्लेन विन्नेन कृतं पुण्यं बहुफलं भवेत् ।

शबलं मध्यमफलं कृष्णं हीनफलं धनं ॥

ब्रह्मप्रोक्ते ।

शुक्लविन्नेन यो धर्मं प्रकुर्यात्कुरुयान्वितः ।

तदर्थं पापमासाद्य देवत्वेन तदश्रुते ॥

राजसेन च भावेन विन्नेन शबलेन च ।

प्रदद्याद्दानमर्थिभ्यो मानुषत्वे तदश्रुते ॥
 तस्योत्तस्तु यो दद्यात् कृष्णं विन्नं तु मामवः ।
 तिर्यक्ते तत् फलं प्रेत्य समन्नाति मराधमः ॥

नारदः ।

तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतं ॥

तदेवं शूद्रादिभेदेन त्रिविधं धनं प्रत्येकवर्णेषु तुष्टयाऽश्रयादा-
 श्रयभेदेन द्वादशविधं भवति ।

तस्यैव प्रकारान्तरेण द्वादशभेदानाह ।

साधारणं स्यात् त्रिविधम् ।

असाधारणं तु त्रिषु वर्णेषु प्रतिवर्णं वैविध्याश्रयविधमित्युभयं
 मिलित्वा द्वादशविधं शूद्राश्रितस्यासाधारणधनभेदस्य पृथग्वक्ष्यमा-
 णत्वात् ।

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तस्तु सद्यः भार्यथा ।

अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनं ॥

‘प्रीतिदायः’ प्रीतिदानेन लब्धम् ।

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणं ।

प्रतिग्रहेण यत्कञ्चं याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥

त्रिविधं तत्रियस्यापि प्राङ्गैर्वैशेषिकं धनं ।

युद्धोपलभ्यं काराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥

‘कारात्’ करग्रहणात् । ‘व्यवहारतः’ न्यायेन ।

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं त्रियस्यापि त्रिलक्षणं ।

कृषिगोरक्षबाणेश्चैः शूद्रस्यैभ्यस्तनुकथम् ॥

शूद्रस्य पुनः 'एभ्यः' द्विजातिभ्यः, 'अनुग्रहात्' शूद्रश्रूषाजनितम-
नःप्रसादात्, यत्कथं तदसाधारणम् ।

सर्वेषामेव वर्णानामेवं धर्म्या धनागमः ।

विपर्ययादधर्म्यः स्यान्नचेदापद्रुगीयसी ॥

तदेवं स्त्रीपुंसंधारविशेषेण धर्म्या द्रव्यार्जनेपाया उक्ताः ।

अथ स्त्रीनामेवोच्यन्ते ।

अध्यम्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि ।

भ्रातृ-मातृ-पितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतं ॥

अध्यम्यादिधनस्वरूपं तु कात्यायनेनाभिहितं ।

विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निमन्निधौ ।

तदध्यग्निहृतं षट्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितं ॥

यत्पुनर्लभते नारी दीयमाना पितुर्गृह्यात् ।

अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतं ॥

प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् स्रग्ना वा सशुरेण वा ।

पादवन्दनिकं सैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ।

भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लभ्यं सौदायिकं स्मृतं ॥

किञ्च,—

बन्धुदत्तं तथाशुक्लमन्वाधेयकमेव च ।

कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च दत्तं 'बन्धुदत्तं' । यद्वा
परिणीयते तच्छुक्लं । परिणयनादनुपस्यद्यद्दीयते तत् 'अन्वाधेयकं' ।

उक्तञ्च कात्यायनेन,—

विवाहात्परतो यच्च लभं भ्रातृकुलात् स्त्रिया ।

अन्वाधेयम् तद्व्यं लभं भर्तृकुलात्तथा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पितृ-मातृ-पति-भ्रातृ-दत्तमध्यम्युपागतं ।

आधिभेदमिकाद्यस्य स्त्रीधनं परिकीर्तितं ॥

पितृदिभिर्भूतं यच्च विवाहकालेऽग्निसमनं मातृत्वादिभिर्दत्तं, ।
 'आधिभेदनिकं' अधिभेदननिमित्तं । "अधिविभ्रस्त्रियै दद्यादाधिभेद-
 निकं समम्" इत्यादिवक्ष्यमाणं पत्नीदुहितरद्येत्यादिना प्राप्तं ।

भगिन्यस्य निजादंशाहर्वाङ्गन्तु तुरीयकमिति ।

भगिनीगुल्कं सोदर्याणामूर्द्धं मातुरिति ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयादिति ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्भूमिति ।

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्माहकं विव्यं भगिन्यस्य मनाभयः ॥

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्थतः ।

मातामह्या धनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति ॥

मातुस्त यौतकं यस्यात् कुमारीभाग एव स इति ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रज्ञानामप्रतिष्ठितानां चेति पत्नी हि
 पारिण्यस्येष्ट इत्यादिभिः प्राप्तं स्त्रीधनं स्त्रीणां धर्म्यं । तदेवं धर्म्यो-
 पायार्जितस्य द्रव्यस्य आह्लादौ विधिर्दार्ढ्यतः ।

इति धर्म्योपायार्जितद्रव्यविधिः ।

अथाधर्म्योपायार्जितस्य प्रतिषेधः प्रदर्शयते ।

आह द्रव्यज्ञातातपः ।

द्रव्येणान्यायसन्धेन यः करोत्यूर्द्धदैहिकं ।

न स तत् फलमाप्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात् ॥

‘ऊर्द्धदैहिकं’ आह्लादि ।

देवसोऽप्याह ।

अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।

अह्लावर्जमपाचय न काञ्चिद्भूतिमाप्नुयात् ॥

‘भूतिः’ फलं ।

वक्त्रिपुराणे ।

अन्यायोपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः ।

धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमप्नुते ॥

धर्मवैतण्डिकी यस्तु पापात्मा पुरुषस्यथा ।

ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्रामकारणं ॥

पापेन कर्मणा विप्रो धर्मलुब्धो निरंशकः ।

रागमोहाशन्वितः शान्तः क्लृपां योनिमाप्नुयात् ॥

एवं सन्ध्या धनं लोभाद्यजते यो ददाति च ।

स पापकर्मणा तेन न सिद्ध्यति दुरागमात् ॥

एतैरन्यैश्च बह्वभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः ।

आरभ्यन्ते क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र दैवतं ॥

आह ज्ञातातपः ।

वेदविक्रयजं नेष्टं क्लिया यच्चार्जितं धनं ।

न देयं पिहदेवेभ्यो यच्च क्लीवादुपार्जितं ॥

‘वेदविक्रयजं’ वेदविक्रयलभं । वेदविक्रयस्य षड्विधः, स षोडशो भविष्यत्पुराणे ।

प्रस्थापनस्य व्याख्यानं प्रश्नपूर्वकः प्रतिग्रहः ।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रय इति ॥

ईदृशोऽहं वेदवेदाङ्गेष्वधीतीति धनार्थं तत्र तत्राध्ययनप्रकाशनं ‘प्रस्थापनं’ । अर्थलिप्तया वेदार्थविवरणं ‘व्याख्यानं’ । ख्यातिलाभपूजार्थं ओच्चियपराजयपर्यवसानो वेदतदर्थसम्बन्धौ विवादः ‘वादः’ । स्त्रीत्या-पारोपजीवनेनार्जितं स्त्रीवर्जितं स्त्रीविक्रयार्जितं वा । ‘स्त्रीवः’ षष्ठः । व्यासः ।

वेदविक्रयजं नेष्टं स्त्रिया यच्चार्षितं धनं ।

न देयं पिहदेवेभ्यो यच्च स्त्रीवाद्रुपार्जितं ॥

स्त्रिया स्वातन्त्र्येण कुसीदसेवाद्युपायैर्धर्जितं तत्पत्या नादेयं ।
मार्कण्डेयपुराणे ।

यस्योक्तोचादिना प्राप्तं पतिताद्यद्रुपार्जितं ।

अन्यायकन्याशुष्कोत्यं द्रव्यं चात्र विगर्हितं ॥

पित्रर्धं मे प्रयच्छस्त्रेत्युक्त्वा यथाप्युपार्जितं ।

वर्जनीयं मदा मङ्गिसात्तद्वै आहुकर्मणि ॥

कार्यप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमापत्प्रतीकारार्थं वा राजाधिकृतेभ्यो यद्दीयते स ‘उत्कोचः’ तेन रूपेण यत्प्राप्तम् । गोमिथुनाधिक-कन्याशुष्कसम्भूतं ‘अन्यायकन्याशुष्कोत्यं’ । तथा आहुक्रियाप्रयोज-नत्वेनाभिधाय यद्दयाचितं तत्सर्वप्रकारं द्रव्यं आहुकर्मणि वर्जयेदिति । रेवासुष्ठे ।

देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च ।

त्रिविधं पतनं दृष्टं दानलङ्घनभक्षणात् ॥

मत्स्यपुराणे ।

हस्त्यसौ गामनद्वाहं मणिमुक्तादिकाञ्चनं ।

परोक्षं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति ॥

न ते गच्छन्ति वै स्वर्गं दातारो यत्र भोगिनः ।

अनेन कर्मणा युक्ताः पश्यन्ते नरकेऽधमाः ॥

अपहृत्य परस्वार्थं दानं यस्तु प्रयच्छति ।

स दाता नरकं याति यस्वार्थस्तस्य तत्फलं ॥

तथा ।

परिभुक्तमविज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतं ।

यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्गन्मन्यवतिष्ठते ॥

‘परिभुक्तं’ परिगृहीतोपयोगं वस्त्रादि, ‘अपर्याप्तं’ स्वकार्यान्तमं
जरङ्गवादि ।

इत्यधर्मोपार्जितद्रव्यप्रतिषेधः ।

तदेवं धर्मरूपाद्यैरर्जितेन श्राद्धादीनि कर्तव्यानि । न तु यत्-
किञ्चिदुपायार्जितेनेति । ननु लिप्तासूत्रेऽर्जननियमानां पुरुषार्थ-
तोक्ता । एतेस्तु पुरुषदर्शितैर्वचनैः सा समुद्भियते । नान्याद्येनार्जन-
नियमानां पुरुषार्थतोक्ता वचनैस्तु नियमार्जितस्य धनस्य क्लृप्त्यतो-
ऽप्यते । इति धनार्जनाधिकरणस्य वचनानाञ्च विषयभेदाद्विरोधा-
भावे कथं वचनैरर्जननियमानां पुरुषार्थता समुद्भियते । निषमा-
र्जितस्य क्लृप्त्यत्वं प्रतिपादयद्भिर्वचनैरर्थान्वियमानामपि क्लृप्त्यता-

पादिता तथा धनार्जनाधिकरणोक्तेन न्यायेन नियमानां पुरुषार्थत्वं कुर्वता तैरर्जितस्य धनस्यापि पुरुषार्थत्वमापादितमिति न्यायस्य वचनानां चैकविषयत्वमेवेति चेत् । तन्न । पुरुषार्थैरेव नियमैरर्जितस्य धनस्य क्लृप्त्यविरोधात् । नन्वर्जमानस्य पुरुषार्थतामनापाद्य कथं नियमाः पुरुषार्था भवेयुः । अत्र ब्रूमः । अदृष्टमपि पुरुषोपकारं निवर्त्तयन्तो नियमाः पुरुषार्था भवन्ति । कथं पुनः पुरुषोपयोगिनो धनस्त्वत्वे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना । उच्यते । पुरुषोपकारिणो धनस्त्वत्त्वस्य नियममन्तरेणोपायमात्रादेव मिद्वेर्नियमस्यादृष्टमात्रैकफलत्वात् । तस्माद् दृष्टद्वारा पुरुषार्था भवद्भिः प्रतिग्रहादिनियमैरर्जमानं धनं पुरुषक्रतुभयार्थतोदाभौनेन रूपेण पुरुषसम्बन्धं लभते । पुरुषोपेक्षितलौकिकवैदिकक्रियामात्रार्थतारूपेण वा । तत्रोदाभौनेन रूपेण पुरुषसम्बन्धं प्राप्तस्य क्रतुपयोगयोग्यता वचनेनोच्यते । यदा तु क्रियामात्रार्थतारूपेण तदा नियमानियमप्रकारार्जितस्यापि क्रतुपयोगयोग्यत्वे प्रसक्ते नियमान्यप्रकारार्जितस्य क्रतुपयोगयोग्यत्वाभावो वचनेनोच्यत इति न कश्चिद्विरोधः ।

अस्तु वा धनस्य पुरुषार्थैकरूपता, तथापि पुरुषार्थस्यैव मताऽर्थात् क्रतुप्रकारकतास्तु । उपकारकत्वे योग्यतामात्रं तु वचनेनोच्यते । न क्लृप्त्येति न विरोधः । अमत्प्रतिग्रहाद्यर्जितस्य योग्यताभावस्तन्निषेधवचनैरिति । अथवा लिप्तासृचे प्रतिग्रहादिनियमवाक्यं सामर्थ्यापनीयमाना पुरुषार्थतोक्ता न पुनर्वचनान्तरोपकल्प्यमाना क्लृप्त्यर्थता निराकृता ।

नन्वेवं सति नियमार्जितेनैव क्रतवः कर्त्तव्याः, तथाविधेनैव च

स्वार्थः साधनीयः, ततश्चार्जननियमानां महता प्रबन्धेन पुरुषार्थताप्रतिपादनं किमर्थं । न्यायव्युत्पत्तिमात्रार्थमिति ब्रूमः । अथवा नियमातिक्रमे प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । अथवा धनान्तरालाभे नियमातिक्रमार्जितेनापि धनेन नित्यनैमित्तिककृतुसिद्धिः सम्भवतीति प्रतिपादनार्थमित्यनवद्यम् ।

इति धनार्जनाधिकरणविरोधपरिहारः ।

अथ ब्रीह्यादिद्रव्योत्पत्तिः ।

मार्कण्डेयपुराणे भूरियं पुरा कदाचिदोषधीरभ्रमतेति प्रतिपाद्योक्तं ।

यस्तासु च पुनस्तासु विभ्रान्तास्ताः पुनः प्रजाः ।

ब्रह्माणं शरणं जग्मुः लुधार्त्ताः परमेष्ठिनं ॥

स चापि तत्त्वतो ज्ञात्वा तदा यस्तां वसुन्धरां ।

वत्सं कृत्वा सुमेरुन्तु दुदोह भगवान् विभुः ॥

दुग्धेयं गौक्षदा तेन सस्थानि पृथिवीतले ।

अञ्जिरे तानि बीजानि याम्यारण्यास्तु ताः पुरा ॥

ओषधः फलपाकान्ताः गणाः सप्तदश स्मृताः ।

ब्रीहयस्य यवाश्चैव गोधूमाद्याणवस्तिलाः ॥

प्रियङ्गुबोह्युदारासु कोरदूषाः सचौनकाः ।

माषा मुद्गा मसुरासु निष्पावाः सकुलत्यकाः ॥

आढक्यसृणकाश्चैव गणाः सप्तदश स्मृताः ।

इत्येता अभवन् याम्यास्तथारण्यासु अञ्जिरे^(१) ॥

(१) इत्येता ओषधीनाम्तु याम्याणां जातयः पुरा इति ग० ।

ओषधो यज्ञियासैव याम्यारण्यासतुर्दम् ।
 ब्रीहयस्य यवासैव गोधूमास्याणवसिलाः ॥
 प्रियङ्गुमहिता ह्येते सप्तमासु कुलत्यकाः ।
 श्यामाकास्तथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः ॥
 कुहविन्दा मर्कटकास्तथा वेणुयवास्तथे ।
 याम्यारण्याः स्वता ह्येता ओषधस्य चतुर्दम् ॥

फलपाकेन अन्नो नाशो यामान्ताः 'फलपाकान्ताः' । 'ब्रीहयः'
 षष्टिकाः । मितगौरमहाब्रीहि-हृष्णब्रीहि-जठमुख-कुर्कुण्डक-सावक-
 परापतक-सूकर-कोहास-कोजास-चीनशार-वर्दुर-गन्धन-कुहविन्द-
 पाटलादयः । 'अणवः' वरयिकाः । 'प्रियङ्गुः' कङ्गुः, उदारचीनः । 'कुह-
 विन्दाः' ब्रीहिविशेषाः । 'कोरदूषकः' कोद्रवः । 'नीवाराः' अरण्य-
 ब्रीहयः । 'जर्त्तिलाः' हृष्णतिलाः । 'गवेधुकाः' कुमुम्भवीजमदृशाः ।
 'मर्कटकः' दणधान्यविशेषः । 'वेणुयवाः' वंशबीजानि, 'यज्ञियाः'
 यज्ञार्हाः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

त्वद्वा वै यजमानेन वार्यमाणा महात्मना ।
 पपौ ब्रचीपतिः सोमं पृथिव्यां विप्रुषोऽपतम् ॥
 श्यामाकासु ततो जाताः पित्र्यमपि पूजिताः ।
 गोधूमास्य यवासैव समुद्रा रक्षत्रालयः ॥
 एते सोमात् समुद्रुताः पितृणामन्तं ततः ।
 तस्मान् प्रयत्नतो देया एते आद्वेषु वंशजेः ॥

वायुपुराणे ।

लङ्गा वै वार्यमाणस्य शचीत्रस्य महात्मनः ।
 ब्रह्म पिवतः सोमः पृथिव्यामपतत्पुरा ॥
 श्यामाकाशत उत्पन्नाः पिबर्धमभिपूजिताः ।
 विप्रुषसास्य कतिचित् पृथिव्यामपतन् पुरा ॥
 लिप्सिताः श्रौतज्ञा इद्या मधुरास्तत इक्षवः ।
 श्यामाकैरिक्षुभिश्चैव पितृषां शर्वकामिकं ।
 कुर्यादापयणं यस्तु स श्रौघं सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 श्यामाका इक्षिनामानो विद्धि तान् यज्ञनिश्चिताम् ।
 यस्मान्ने देवसृष्टास्त तस्मान्ने यज्ञियाः स्मृताः ॥

मत्स्यपुराणे ।

अमृतं पिवतो वङ्गात् सूर्यस्यामृतविन्दवः ।
 निपेतुर्ये तपुष्पादिशालिसुद्वेषवः स्मृताः ॥
 ब्रह्मरापरतस्तस्मादिक्षुमारोऽमृतात्मवान् ।
 इष्टा रवेरतः पुण्या ब्रह्मरा इत्य-कव्ययोः ॥

'शालयः' रक्तशालि-महाशालि-कलम-तृणक-शकुनाङ्ग-सारासुख-
 दीर्घप्रहूक-रोध्रशूक-सुगन्ध-पतङ्ग-तपनीयादयः । 'सुद्राः' त्रिभिधान्य-
 विशेषः । 'इक्षवः' पौष्टक-वाञ्छिक-कर्मार-नेपालघात-घातपर्वकादयः ।
 'ब्रह्मरा' इक्षुविकारविशेषः । मत्स्यण्डिका-खण्डसितादयो यज्ञेदः ।
 नागरखण्डे ।

सृष्टिं प्रकुर्वता पूर्वं पञ्चवो खोक्तकारिणा ।
 खड्ग-वाभीष-ब्राह्मणाः पूर्वं सृष्टास्ततोऽपरे ॥
 यो यथा प्रथमं सृष्टः स तथा मेधनी गतः ।

यथैते प्रथमं सृष्टाः पद्मवोऽथ मराधिप ॥
 ब्रह्म्यानि सृजता तद्वन्निष्ठाः पूर्वं विनिर्मिताः ।
 ततो यवा त्रीहयस्य ततस्यैव प्रियङ्गवः ॥
 गोधूमास्य मसुरास्य माषा सुद्रासायाणवः ।
 नीवारास्यापि श्यामाका एवं सृष्टा यथाक्रमं ॥
 यदा पुष्पलताः सृष्टास्तदा प्राक् ज्ञतपत्तिका ।
 सृष्टा तेन च पुष्पा सा आङ्गकर्मणि सर्वदा ॥
 श्वाकानि सृजता पूर्वं कालश्राकः स्वयम्भुवा ।
 असृज्यत ततः आङ्गे स ष्यादक्षयकारकः ॥
 धातंस्य सृजता पूर्वं रूप्यं सृष्टं स्वयम्भुवा ।
 तेन तद्विहितं आङ्गे दक्षिणार्थं द्विजोत्तमाः ॥
 राजतानि च पाचाणि पितृणां प्रीतये ततः ।
 रसांस्य सृजता पूर्वं मधु सृष्टं स्वयम्भुवा ॥
 तेन तच्छस्यते आङ्गे पितृणां तुष्टिदायकम् ।
 यच्छ्राद्धं मधुना हीनं तद्रूषैः सकक्षीरपि ॥
 मिष्टाक्षीरपि संयुक्तं पितृणाञ्चैव तत्प्रथे ।
 षण्णुमाचमपि आङ्गे यदि न स्यात्त मासिकं ॥
 नामापि कीर्त्तनीयं स्यात् पितृणां प्रीतये ततः ।
 वीरधः सृजता तेन दर्भाः सृष्टाः पुरा नृप ॥
 तेन ते मेधर्ता प्राप्ता विज्ञेयात् आङ्गकर्मणि ।
 पाचाणि सृजता तेन त्रिधिना नृपसत्तम ॥
 योगिनः प्रथमं सृष्टाः आङ्गादीशोऽन ते स्यताः ।

पशून् वै सृजता तेन पूर्वं गावो विनिर्मिताः ॥
 तेन तामां पयः शस्तं आद्धे सर्पिर्विशेषतः ।
 प्रजा वै सृजता तेन पूर्वं सृष्टा द्विजोत्तमाः ।
 तेन तैस्तर्पितैः आद्धे पितृदत्तिः प्रजायते ॥
 देवांस्र सृजता तेन विश्वेदेवाः पुरा कृताः ।
 तेन ते प्रथमं पूज्याः प्रवृत्ते आद्भुक्तमणि ॥
 एतैर्मुंख्यतमैः सृष्टैः पुरा आद्भुं विनिर्मितं ।
 स्वयं पितामहेनैव ततो देवा विनिर्मिताः ॥
 तेन ते पूर्वलोकेषु गताः स्थातिं परां नृप ।
 एतत् आद्भुस्य सर्वस्वं मया ते परिकीर्त्तितं ॥
 पितृणां परमं गुह्यं दत्तस्याच्यकारकं ।
 यश्चैतत्कीर्त्तयेत् आद्धे क्रियमाणे नृपोत्तम ।
 विप्राणां भोक्तुकामानां तच्छ्राद्धं चाचयं भवेत् ॥
 यश्चैतच्छृणुयाद्राजन् सम्यक्श्रद्धाममन्वितः ।
 विहितस्य भवेत्पुण्यं आद्भुस्य तदवाप्नुयात् ॥

इति श्रीह्यादिद्रव्योत्पत्तिः ।

अथ याद्वाणि धान्यानि निरूप्यन्ते ।

मनुः ।

इविर्यश्चिररात्राय यश्चानग्धाय कल्पते ।

पितृभ्यो विधिवद्भुत्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

चिररात्रशब्दो दीर्घकालवचनः । यश्चानग्धाय केनचिद्भुविषा

दीर्घकाला दृतिर्जायते, केनचिदनन्तैव तद्भयं ब्रवीमीति प्रणिधा-
मार्थमुच्यते । कल्पते प्रीतय इत्यध्याहार्यम् ।

तिलैर्ग्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन च ।

दन्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणां ॥

तिलादियेषु नेतरधान्यपरिमञ्जानार्थम् । किन्तु पाचानां
फलविशेषप्रदर्शनार्थम् ।

कालशाकं महाशक्ताः खड्गलोहामिषं मधु ।

आनन्यायैव कल्पन्ते मुन्यस्त्रानि च सर्वशः ॥

‘कालशाकं’ कालिकाशाकं । ‘महाशक्ताः’ शक्त्या उच्यन्ते ।
अन्ये तु मत्स्यान् शक्तानाङ्गः । ‘खड्गः’ गण्डकः । ‘लोहः’ लष्णाङ्गाः
सर्वरक्तो वा । ‘लष्णाङ्गास्तथा रक्त आनन्यायैव कल्प्यते’ इति स्मर-
णात् । लोहशब्दो वर्णलक्षणतया तद्गुणयुक्ते ङागे वर्त्तते । ‘लष्णायसे
च तासे च लोहशब्दः प्रयुज्यते’ इत्यभिधानात् । यद्यपि चैष वर्णा
मेषादिष्वपि सम्भवति तथापि स्मृत्यन्तरप्रसिद्धः ङाग एव गृह्यत
इति । अन्ये तु शकुनिर्लोहपृष्ठनामा देवदत्तो दत्त इतिवदुच्यते
इत्याङ्गः । ‘मधु’ माक्षिकं । ‘मुनयः’ वानप्रस्थाः, तेषां ‘अस्त्रानि’
नीवारादीनि ।

तथा ।

मुन्यस्त्रानि पयः सोमो मांसं यक्षानुपकृतं ।

अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

‘पयः’ क्षीरं, अत्रास्य विकारा अपि दध्यादयो गृह्यन्ते । स्मृति-
सद्विचारानुसारात् । ‘सोमः’ आसधीविशेषः । ‘अनुपकृतं’ अविहृतं ।

अप्रमत्तविकाररहितं, अप्रतिषिद्धञ्च । 'अक्षारखण्डं' शारद्वृत्तिका-
कृतखण्डादन्यखण्डं । शारद खण्डञ्चेति इन्द्रगर्भे हि मधुसमाधे
वृत्तिद्वयमाश्रयणीयं प्रतिपदञ्च मधुसम्बन्ध ईत्येतद्गौरवं स्यात् ।
'प्रहात्या हविः' इत्येत् अनाम्नितविशेषासु हविष्येष वर्णते, हविषा
प्रातराद्यं भुङ्क्ते इत्याद्यासु सामान्यसोदनासु विशेष्यं ।
आह प्रचेताः ।

कृष्णमाषाक्षिलास्यैव श्रेष्ठाः स्यु र्ववन्नालयः ।

महायवा ब्रीहियवास्तथैव च मधुस्रिकाः ।

कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च पाद्माः स्युः आहूकर्षणि ॥

'श्वेताः' श्विरशुकाः, महायवा ब्रीहियवाश्च यवविशेषाः । 'मधु-
स्रिकाः' यावनाखण्डविशेषः । अस्यैव विशेषणं कृष्णाः श्वेताश्च लोहा-
श्चेति । 'लोहाः' लोहिताः । प्रालिखितेषो वा 'मधुस्रिकाः' ।
अचिरपि ।

अगोधूमश्च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

यवैर्ब्रीहितिलैर्मर्षिर्गोधूमैस्सणकैस्तथा

सन्नर्पयेत् पितृन् सुद्वैः श्यामाकैः सर्षपद्वैः ।

नीवारैश्च तथा माषैः प्रियङ्गुभिरथार्चयेत् ॥

'सणकः' हरिमन्थकः, महाराष्ट्रदेशेऽस्याहारत्वेन प्रसिद्धः । 'सर्षपाः'

गौरसर्षपाः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

राजश्यामाकश्यामाकौ तद्वस्यैव प्रजान्तिका ।

नीवाराः पौष्कराश्चैव षण्मासं पितृप्रथये ॥
 यवमाषौ मगोधूमौ तिलमुद्गाः समर्षपाः ।
 प्रियङ्गवः कोविदारा निष्प्यावास्या च शोभनाः ॥

‘प्रशान्तिका’ मध्यदेशे प्रसिद्धाधान्यविशेषः । ‘पौष्कराः’ पद्मवै-
 जानि । ‘निष्प्यावाः’ वसाः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

प्रशान्तिका प्रियङ्गुश्च याद्वा स्याच्छ्राद्धकर्मणि ।
 एतान्यपि समानानि श्यामाकानाङ्गुलीस्तु तैः ॥

कूर्मपुराणे ।

श्रौहिभिस्य यवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 श्यामाकैश्चणकैः शकैर्नारैश्च प्रियङ्गुभिः ।
 गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मासम्प्रौणयते पितृन् ॥

व्यासः ।

हवींषि आङ्गकाले तु यानि आङ्गविदो विदुः ।
 तानि मे शृणु काम्यानि फलश्रेयां युधिष्ठिर ॥
 बर्द्धमानतिलं आङ्गमचयं मनुरप्रवीत् ।
 सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥

‘बर्द्धमानतिलं’ तिलवज्रलं ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

गोधूमैरित्तुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि ।
 आङ्गेषु दत्तैः प्रीयन्ते माममेकं पितामहाः ॥

‘सतीनाः’ कलायाः ।

कलायस्तु सतीनक इत्यभिधानात् ।

इति याज्ञाणि धान्यानि ।

अथ वर्ज्यानि धान्यानि ।

तत्र वायुपुराणे ।

अकृताद्ययणं धान्यजातं वै परिपाटलाः ।

राजमाषानणूंश्चैव मसुरांश्च विवर्जयेत् ॥

नवान्ननिष्यक्तावाहिताग्नेरिष्टिविशेषः 'आद्ययणं' । अनाहिताग्नेस्तु नवान्नेन 'आद्ययणं' ।

तदुक्तं वायुपुराणे ।

श्यामाकैरिक्तुभिश्चैव पितृणां सार्वकामिकं ।

कुर्यादाद्ययणं यस्तु स शीघ्रं सिद्धिमाप्नुयादिति ॥

'धान्यजातं' विहितं धान्यमात्रं । 'परिपाटलाः' प्रादेशमात्राः । श्विम्बिसम्बन्धि-नीलसान्द्रापरनामधेयाः 'राजमाषाः' । 'अणवाः' व्याख्याताः । 'मसुरः' मङ्गल्यकास्थास्यपिटाकृतिः श्विम्बिधान्यविशेषः ।

षट्त्रिंशन्मते ।

कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छाट्टकर्मणि ।

न वर्जयेत्तिलांश्चैव मुद्गान् माषांस्तथैव च ॥

अथ तिलमुद्गमाषालामवर्जनमुच्यमानं न तज्जातिमात्रेण सम्भ-
ध्यते, किन्तु कृष्णवर्णवर्तैव । प्रसक्ते हि वर्जने तस्मिन्निषेधो वक्तव्यः । वर्जन-
प्रवृत्तिस्य कृष्णानामेव । कृष्णधान्यवर्जनेन सर्वैकवाक्यतापन्नत्वाच्चार्यस्य
प्रतिप्रसवस्तु कृष्णैकविषयत्वं । कृष्णोतराणाम् तिलमुद्गमाषाणां न

विधिर्न निषेधः । यस्तु स्मृतिचन्द्रिकाकारेण भरद्वाजवचने सुद्रमाषयोः सामान्यतेनिषेधोदर्शितः, 'सुद्राडकीमाषवर्जं विदलानि दद्यात्' इति । स तु गजभाव-भ्रान्तिमूलकः । अन्यथा सर्वस्मृतिपुराणनिषिद्धानां कुलन्यमसुरादीनां याज्ञत्वमापद्येत । दृश्यते च महार्णवादिषु गन्धुक एव पाठः, "सुद्राडकीमाषवर्जं विदलानि न दद्यात्" इति ।

'आडकी' तृवरीशब्दवाच्यः शिम्विधान्यविशेषः । 'सुद्राडकी' प्रसिद्धौ । भ्रमत्याषाणयन्त्रगर्भभृत्तानि धान्यानि प्रायशो द्विधा-भिद्यन्ते, तानि विदलानि मसुरप्रभृतीनि । अस्मिंश्च याज्ञवल्क्यान्ध-प्रकरणे यज्ञकाडकीनिष्पावादीनां विधिर्दृश्यते स कृष्णैतरविषयः । यश्च निषेधः स कृष्णविषय इति पूर्वप्रदर्शितकृष्णधान्यवर्जनवचन-वशाद्भवस्यापनीयं । विहितप्रतिषिद्धन्यायादिकन्पो वा वक्तव्यः ।
आह सुमन्तुः ।

"बीजपूरकमाषश्च न आद्धे दद्यात्" इति । 'बीजपूरकं' मातुलुङ्गं । महार्णवे हारितवचनपाठः ।

"पालङ्गा-नालिका-पोतीक-शिशु-समुक-वार्त्ताक-भृत्सृण-माष-मसुर-कृतलवणानि च आद्धे न दद्यात्" ।

शङ्खधरे पाठान्तरं । "पालङ्गा-पोतका-नालिका-समुक-निष्पा-व-मसुर-चणकादि आद्धे न दद्यात्" इति ।

पालङ्गादीनां व्याख्यानं शाकप्रकरणे करिष्यते । 'कृतलवणं' क्षारमृत्तिकया कृतं लवणं । अत्र माषाः कृष्णमाषेतरे राज-माषशब्दवाच्याः । ते हि "वर्षा मर्कटकाः आद्धे राजमाषास्तथैव च" इत्यादिवचनैर्निषिद्धाः ।

ननु ये राजमाषशब्दाच्चास्ती कथं केवलमाषशब्देन प्रत्येतव्याः,
न हि द्विजराजशब्दाभिधेयं केवलेन द्विजशब्देन प्रत्याययितुं
शक्यते । विशेषेषु सामान्यस्य विद्यमानत्वात् सामान्यशब्देन तत्-
प्रत्ययो न विरुध्यते । यथा शालिशब्देन लोहितशालि-महाशालि-
प्रत्ययः । यत्र तु तद्विशेषावच्छेद्यसामान्यवाचकत्वाभावो न तत्र
तेन पथा प्रत्ययः । अपि च वाचकशब्दैकदेशा अपि वाचकः
दृश्यन्ते । यथा मातुलुङ्गोलुङ्ग इति ।

चतुर्विंशतिमते ।

कोद्रवा राजमाषाश्च कुलत्या वरकास्तथा ।

निष्पावाश्च विशेषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ।

यावनास्तानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः ॥

‘कुलत्याः’ मुद्रवत्स्रपव्यूषाद्यनकोपकारकारित्वेन शिम्बिधान्य-
विशेषरूपाः प्रसिद्धाः । ते च श्वेताः कृष्णाश्च द्विविधा अपि वर्ज-
नीयाः । कृष्णमुद्रादिवत् प्रतिप्रसवाभावात् । ‘वरकाः’ वनमुद्राः ।
‘यावनास्ताः’ ज्ञोन्यस्ताः । ते च मधूलिकाख्यज्ञोन्यलव्यतिरिक्ता एव
वर्ज्याः । मधूलिकाशब्दं शालिभेदवचनं वा वर्णयन्ति । तन्मते सर्व
एव यावनास्ताः वर्जनीयाः ।

आह निगमः ।

यावनास्तानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः ।

तैलमप्यापदि प्राज्ञाः संप्रयच्छन्ति याज्ञिकाः ॥

तैलमपि विपश्चितो वर्जयन्तीत्यन्वयः । आपदि तृभयोरप्यभ्य-
मुञ्जानार्थमाह । “आपदि प्राज्ञाः संप्रयच्छन्ति याज्ञिकाः” । इति तस्मा-

दन्यवस्त्वभावे आभ्यामपि आद्रं कर्त्तव्यमेवेत्यत्र तात्पर्यं । न
प्राप्तस्य विलोपोऽस्ति पैटकस्य विशेषत इति वचनात् ।

षट्त्रिंशन्मते ।

वर्जा मर्कटकाः आद्रे राजमाषास्तथैव च ।

विप्रुषीका मसुराश्च आद्रकर्मणि गर्हिताः ॥

‘मर्कटकाः’ लङ्काः । ‘विप्रुषीकाः’ शालिर्भटाः ।

कात्यायनः ।

आद्रे न देयाः पालङ्गा निष्यावाः सहकोद्रवाः ।

मसुर-त्तार-वार्त्ताक-कुलत्या-शण-शियवः ॥

‘त्तारः’ यवत्तारादिः । ‘वार्त्ताकं’ कण्टकारिकाफलात् किञ्चिदधि-
कपरिमाणं तदाकृतिचुद्रवार्त्ताकीभञ्जकवृत्तौफलं । ‘शणः’ धान्य-
विशेषः । ‘अस्य’ स्वयंजातस्य सर्वदा प्रतिषिद्धत्वाच्च प्राण्यमभावेऽपि
कृष्यादिजातस्य प्राण्यमभावात् । शिंशारपि रूपाप्यस्य सर्वदा निषि-
द्धत्वेनात्र प्राण्यभावेऽपि श्वेतपुष्पस्य पत्रशाकत्वेन प्राण्यमस्तीति प्रति-
षेधाऽर्थवान् । अथवा पुरुषार्थं प्रतिषेधं कृतेऽपि आद्रुर्वैगुण्यपरि-
हारार्थं पुनःप्रतिषेधः ।

आह मरौचिः ।

कुलत्याशुणकाः आद्रे न देयाश्चैव कोद्रवाः ।

कटुकानि च मर्वाणि विरमानि तथैव च ॥

‘कटुकानि’ पिप्पल्यादीनि ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुस्मृतिः ।

राजमाष-मसुर-पर्शुषितकृतत्वणानि च ।

‘पर्युषितम्’ मोदकादिवर्जम् ।

शङ्खः ।

राजमाषाम्मसुरांसु कोद्रवाग् कोरदूषकाम् ।

खोहितान् वृक्षनिर्यासान् आद्रुकर्मणि वर्जयेत् ॥

अथ ‘कोरदूषकः’ वगकोद्रवः ।

महाभारते ।

अत्राद्भेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

‘कोद्रवाः’ कोरदूषकाः । ‘पुलकाः’ कोद्रवाद्यपेक्षया सूक्ष्माणि धान्यानि । स्यात् पुलकाः सूक्ष्मधान्य इत्यनुशासनात् । मध्याक्षरदी-
र्घाभावः पुराणे छान्दसः ।

पद्मपुराणे ।

दादृणासु प्रवक्ष्यामि आद्भे वर्ज्यानि निर्यज्ञम् ।

मसुर-शण-निष्पाव-राजमाष-कुसुमित्यकाः ॥

कोद्रवोद्दाल-वरक-कुसुम्भ-मधुकातमी ।

एतानि नैव देयानि पितृणां प्रियमिच्छता ॥

‘मधुकं’ ज्येष्ठीमधु । तच्छाकत्वेन शाकसंस्कारकद्रव्यत्वेन वा प्रसूयमानं निषिध्यते । ‘अतमी’ उमासंज्ञिका तैलप्रकृतिभूताना-
मतिमसूक्ष्मानीं चिपिटाकृतीनां बीजानामुत्पादिका ओषधिः । सा शाकत्वेन तैलप्रकृतित्वेन वा प्रसक्ता मतीं निषिध्यते ।

अथपुराणे ।

देव्यामि संप्रवक्ष्यामि आद्भे वर्ज्यानि यानि च ।

मसुर-शण-निष्पाव-राजमाष-कुसुम्भिकाः ।

कोद्रवोद्वास-वरक-कपित्य-मधुकातसौ ॥

‘कपित्यं’ दधित्यं फलं ।

विष्णुपुराणे ।

आद्वे न देयाः पालङ्गास्तथा निष्याव-कोद्रवाः ।

मसूर-चार-वाष्पक-कुलत्य-घण-घ्नयवः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सर्व्व्याद्वेऽस्त्रं पुष्यं कुसुम्भं राजसर्षपाः ।

तोवरी राजमाषश्च कोद्रवं कोरदूषकं ।

वर्ज्यापक्रियं सर्व्वं निशि यत्त्वाहृतं जलं ॥

‘अस्त्रं’ पुष्यं’ अस्त्रमद्रुमकुमुमं । ‘तोवरी’ त्वरी । ‘अपक्रियं’
अपगतस्वाचितक्रियं । अपक्रियं चास्त्रं यथोचितक्रियाराहित्येन विनष्ट-
प्रशस्तरसगन्धवर्णमिति यावत् ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्ज्यास्ताभिषवा नित्यं घृतपुष्यं गवेषुकं ।

‘अभिषवाः’ सन्धानानि । ‘घृतपुष्यं’ निशिः ।

ब्रह्मपुराणे ।

राजमाषाणूसैव मसूरान् कोरदूषकान् ।

विप्रुषान् मर्कटाश्चौरान् कोद्रवांश्चापि वर्जयेत् ॥

‘चोरः’ चोरकः ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्ज्या मर्कटकाः आद्वे राजमाषास्तथाणवः ।

विप्रुषिका मसूराश्च आडुकर्षणि गर्हिताः ॥

कर्मपुराणे ।

आढकीं कोविदारंश्च पालङ्गां मरिचं तथा ।

वर्जयत् सर्वयत्नेन आढकाले द्विजोत्तमः ॥

‘कोविदारः’ काञ्चनपुष्पं । मरिचान्यार्द्राणि स्वतन्त्रशाकतया
प्राप्तानि प्रतिषिध्यन्ते न तु शाकसंस्कारकद्रव्यत्वेन गुष्काणि ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

राजमाषास्तथैवान्ये वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नतः ।

मसूराः शनपुष्पाश्च कुसुम्भं श्रीनिकेतनं ।

वर्ज्याश्चातिथवा नित्यं तथा दुरालभा यवा ॥

‘अतिथवाः’ शालिभेदाः । ‘श्रीनिकेतनं’ रक्तविल्वं ।

देवस्यः ।

न वीजान्युपयुञ्जीत रोगापत्तिमृते बुधः ।

फलान्येषामनन्तानि वीजानां हि विनाशयेत् ॥

‘रोगापत्तिमृते’ रोगाद्यापदं विना ‘नोपयुञ्जीत’ न नियुञ्जीत् ।

उपयुञ्जानो हि तज्जन्यां भृशमीं शय्यममृद्भिं नाशयेत् ।

इति वर्ज्यानि धान्यानि ।

अथ ग्राह्यानि फलमूलानि ।

तत्र आह शङ्खः ।

आस्रान् पालेवतानिल्लून्मृदीका-भय-दाडिमान् ।

विदार्यास्य भरुण्डांस्य आढकाले प्रदापयेत् ।

दद्यात् आढ्ये प्रयत्नेन शृङ्गाट-विष-केवुकान् ॥

‘आस्राः’ शूतफनानि । ‘पालेवतं’ जम्बौराकारं फलं काश्मीरेषु

प्रमिद्धं । 'मृदीका' द्राक्षा । 'भयं' कर्मरङ्गं । 'विदार्यान्' भृकुष्मा-
ण्डौकन्दान् । कृष्णकृष्णण्डाः फलानि वा । 'भरुण्डाः' काश्मीरदेशे
प्रमिद्धाः । 'शृङ्गाटकं' जलजं विकटं । "शृङ्गाटोजलकन्दः स्यात्
त्रिकोणस्त्रिकटकः" इति मदननिर्घण्टः । 'विमं' पश्चिमीमूलं ।
'केवुकं' आर्द्रकमदृशः कन्दः मद्याराष्ट्रदेशे प्रमिद्धः । केवुकस्य विष-
धस्वारण्यककेवुकविषयो वर्णनीयः ।

सङ्घपुराणे ।

आम्रमायातकं विल्वं दाडिमं बीजपूरकं ।
चीणाकं लकुचं जम्बु भयं भृतं तथारुकं ॥
प्राचीनामलकं चीरं नारिकेलं परुषकं ।
नारङ्गञ्च मखर्जूरं द्राना नीलकपित्थकं ॥
पटोलञ्च प्रियालञ्च कर्कन्धुवदराणि च ।
वैकङ्कतं वक्सञ्च एवास्वीरुकानि च ।
एतानि फलजातीनि आहुं देयानि यद्यतः ॥

'आम्रातकं' कपोतस्य फलं । 'विल्वं' बालश्रीफलं । 'चीणाकं'
अतिदीर्घाकारमेवाहकमदृशं । 'लकुचं' लिङ्गस्य फलं एम्पाननेषु
प्रमिद्धं । 'जम्बु' राजजम्बूफलं । 'भृतं' बहिःकेशराहतं फलं कर्णा-
टदेशे प्रमिद्धं । 'आरुकं' आरण्यस्वीरुकं । 'प्राचीनामलकं'
पानीयामलकं । 'चीरं' राजादनफलं । 'नारिकेलं' प्रमिद्धं । 'परु-
षकं' कङ्कणे प्रमिद्धं । नारङ्गादीनि प्रमिद्धानि । 'नीलकपित्थकं'
हरितवर्णं दधित्यस्य फलं । 'पटोलं' स्वादुपटोलीफलं । 'प्रियालं'
चारवृत्तस्य फलं । 'कर्कन्धुः' आरण्यवदरीफलं । 'वैकङ्कतं' स्रुवद्रुमस्य

फलं । 'वास्तकं' कृत्त्रस्य फलं । 'एवाहः' खादुर्कटी । 'वास्तकानि'
वास्तकौफलानि । 'फलजातौनि' फलत्वजातियुक्तानौत्यर्थः । यन्नत
इति वचनमेवामन्येभ्योविशिष्टमां गमयन्ति न त्वन्यनिवृत्त्यर्थं । अत
एवामन्नाभेऽपि भोज्यवैचित्र्यार्थमन्येषामपि फलाणां नित्यनिषेधवचनै-
रनिषिद्धानां आह्वे देयत्वमभ्यनुज्ञातं भवति ।

तथा ।

कालशाकं तन्दुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा ।

शाकमारण्यकश्चैव दद्यात् पुष्याण्डमूनि च ॥

'तन्दुलीयः' अल्पमारिषः । 'वास्तुकं' कष्टवास्तुकं । मूलकशब्देन
दीर्घमूलकं ग्राह्यं । पिण्डमूलकस्य निषिद्धत्वात् । 'आरण्यकशाकानि'
फल्गोपुष्पप्रभृतौनि । अमूनीति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण ।

तथा ।

दाडिमं मागधी चैव नागरार्द्रकतिलिङ्गीः ।

आघातकं जौरकञ्च कुम्बरञ्च नियोजयेत्^(१) ॥

'मागधी' पिप्पली । 'नागरं' गुण्ठी । 'आर्द्रकं' शृङ्गवेरं ।

'तिलिङ्गी' चिञ्चा । 'जौरकं' गौरजौरकं । 'कुम्बरं' कुम्भरं ।

कूर्मपराणे ।

त्रिन्वाभलकमृद्धीकम्पनघाघातदाडिमं ।

भयं पारावताचोटस्त्रुरासफलानि च ॥

असुरः कोविदारश्च तालकन्दस्तथा विषं ।

अतकन्दश्च मध्वालुः शीतकन्दलौ ॥

(१) कुम्भरं प्रतिबोजयेदिति ग० ।

कालेयं कालाञ्जाकञ्च मुनिषणः सुवर्चला ।
 मांसं शाकं दधि क्षीरं चुम्बुर्त्राङ्गुरम्लया ॥
 कटफलं कौङ्कणी द्राक्षा लक्षुषमोचमेव च ।
 उद्गयीवं कशोरस्य तिन्दुकं मधुमाङ्गयं ॥
 वैकङ्कतं गारिकेलं गृह्णाटकपर्णकं ।
 पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलं ॥
 सुगन्धगन्धि मिञ्चन्ती कलायाः सर्व एव च ।
 एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
 नागरञ्चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥

‘आमलकं’ धात्रीफलं । ‘पलमं’ कण्टकफलस्य फलं । ‘पारावतं’
 पालेवतं । ‘आखोटं’ द्वीपान्तरीयपौलुफलं ‘आखरोटइति प्रसिद्धं ।
 ‘कसेरुः’ पल्लवेषु रोमशः कन्दः सेरुनाम्ना प्रसिद्धः । ‘कौविदारं’
 काञ्चनारस्य तत्सदृशस्य वा वृत्तविशेषस्य कोमलावस्थं फलं पुष्यं वा ।
 कौविदारस्य निषेधाऽपि वक्ष्यते, अतो विकल्पः । ‘तालकन्दः’
 भृशन्नादिहिततालफलप्रभवमारुखफलकारं पाण्डुरेशादौ प्रसिद्धं
 मूलं । तालमूलीकन्दो वा ‘तालकन्दः’ । ‘तमालं’ तापिञ्जं ।
 ‘शतकन्दं’ शतावरी । ‘मध्वालुः’ दीर्घरोमा मधुरैकरमः कन्दविशेषः
 मोहलुगिति प्रसिद्धः । ‘शीतकन्दली’ शीतकन्दः, शालुकमिति
 यावत् । ‘कालेयं’ करालास्थं शाकमिति गोविन्दराजः । ‘मुनिषणः’
 चाङ्गुरिमदृशो जलप्रभवः शाकविशेषः । सुणसृणिति प्रसिद्धः ।
 ‘सुवर्चला’ आदित्यभक्ता । ‘चुम्बुः’ चुम्बुगिति प्रसिद्धः । ‘कटफलं’ कटफ-
 लाख्यस्य वृत्तस्य फलं । ‘कौङ्कणी द्राक्षा’ कुङ्कणदेशप्रभवा । उपलक्षण-

क्षीतत् स्वादुरमाया द्राक्षायाः । 'मोचं' कदलीफलं । 'उद्ग्रहीव' उद्ग्र-
 थीवाहतिफलमुत्तरापथे प्रसिद्धं । 'निन्दुकं' मोतिसारकस्य फलं ।
 'मधुमाङ्गयं' जेष्ठोमधु । 'बहतीफलं' कण्टकारिकाफलं । 'सुगन्ध-
 गन्धि' कर्पूरकचोरकः । पिण्डालुकमदृशः चोरितपर्णः सोधीति
 लाटदेशे प्रसिद्धः । कन्दविशेष इत्यपरे । 'मिञ्जली' रुदन्ती ।
 'दीर्घमूलकं' पिण्डिकादन्यमूलकं ।
 वायुपुराणे ।

विन्वामलकमृद्वीकमित्यादिक्रमपुराणमदृशं पठित्वैतावान् विशेष-
 षोदर्शितः ।

अगस्त्यस्य शिखास्ताम्राः कषायाः सर्व एव च ।

सुगन्धि मत्स्यं मांसञ्च कलायाः सर्व एव च ॥

'अगस्त्यः' मुनिद्रुमः, तस्य 'शिखाः' किशलयानि । 'ताम्राः' लोहि-
 ताः । 'कषायाः' कषायरसाः । अन्याः अपि चूतादिवृक्षाणां शिखाः ।
 प्रभामखण्डे ।

विन्वामलकमृद्वीकं द्राक्षा चाघ्रातदाङ्गिमं ।

भयं पारेवतक्षैव खर्जूरगण्डफलानि च ॥

कसेरुका वदर्यश्च तालकन्दस्तथा त्रिमं ।

तमालं शतकन्दञ्च मध्वानुः शीतकन्दलौ ॥

कालियं कालशाकञ्च मुद्गान्नञ्च सुवर्चलं ।

मांसं शाकं दधि क्षीरं चोरं वेत्राङ्गरास्तथा ॥

कटफलं कतकं द्राक्षा लकुचं भोचमेव च ।

प्रियालामलसुकीकासिन्दुकं मधुमाङ्गयं ॥

विकङ्कतं नारिकेलं शृङ्गाटकपर्षकं ।

पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलं ॥

श्यामस्य तु भौमन्ताः कलायाः सर्व एव तु ।

एवमादौनि चान्यानि शलानि श्राद्धकर्मणि ॥

'कतकं जलप्रसादनं । 'चुक्रोका' चाङ्गुरौ चिन्ता वा । 'श्यामस्य'
उद्यानस्य 'भौमन्ताः' नवपञ्चवानि ।

इति याह्याणि फलमूलादौनि ।

अथ वर्ज्यानि फलमूलादौनि ।

वायुपराणि ।

वर्जनोयानि वक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि नित्यशः ।

लगुनं शृङ्गनञ्चैव पलाण्डं पिण्डमूलकं ॥

कलम्बा यानि चान्यानि हीनानि रमगन्धतः ।

श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि कारणञ्चात्र वक्ष्यते ॥

पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितस्य बन्धः सुरैः ।

ब्राह्मणस्यो विम्बुरन्तः पतितास्तायविन्दवः ॥

तत एतानि ज्ञातानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ।

पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलं ॥

वांशं करारं सुरममर्जकं भृष्टणानि च ।

अवेदोक्ताश्च निर्यामा लवणान्द्रुपराणि च ॥

श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि यासु नार्थ्या रजस्वलाः ।

'लगुन-शृङ्गन-पलाण्डवः' पलाण्डभेदाः । एतच्च भेदत्रय मर्त्या
मपि पलाण्डभेदानामुपलक्षणार्थं । ते च भेदाः सृज्यन्ते दर्शिताः ।

लगुनं दीर्घपचस्य पिच्छगन्धा महोषधं ।

करणस्य पलाण्डुस्य सतार्कस्य परारिका ।

गुञ्जनो यत्रमेष्टस्य पलाण्डोर्द्वयं जातय इति ।

पलाण्डुशब्दस्यैतद्विशेषदशकव्यापके सामान्ये वर्त्तते । विशेषे
शैकस्मिन् उभयत्र प्रयोगात् । तत्र हरिद्रकवर्णः 'गुञ्जनः' । श्वेतकन्दः
'पलाण्डुः' । लगुनादीनां तु भेदका धर्मा वैद्यकादौ द्रष्टव्याः ।
पिण्डाकृतिमूलं 'पिण्डमूलकं' । 'कलम्बा' वेणुपचाकृतिपत्रोजलजः
शाकभेदः कटुफला तुम्बी वा । पिप्पल्यः आर्द्राः स्वतन्त्रशाकतया
प्रतिषिध्यन्ते । शुष्काणां तु संस्कारकत्वेनाभिमतत्वात् । पटोलं
आरण्यपटोलस्य फलं न सता । सतायां हि पटोलसिद्धकः कटुरिति
पटोलशब्दस्य लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गतया प्रयोगात् । 'वृहतीफलं'
शुद्रवार्त्ताकीफलं । 'वांशः करीरः' वंशाङ्कुरः । 'सुरभं' निर्गुण्डीपत्रं ।
'अर्जकं' श्वेतकुठेरकपत्रं । 'भूढणः' भूतीकमञ्जकः शाकविशेषः ।
स च काश्मीरेषु प्रसिद्ध इत्येके । कलम्बीकेत्यपरे । स्मृतिचन्द्रिका-
कारेण त्वेवमुपलक्षितः । यस्य माले यन्विस्थाने परिमण्डला-
वयत्रा भवन्ति स भूढण इति । अस्य च मालाढणकभृन्मृणौ
इत्यभिधानकोशे वक्ष्यमाणानु च स्मृतिषु सुडागमसहितस्यैव प्रयोगो
दृश्यते । अनस्तद्रहितस्यात्र प्रयोगः छान्दसः ।

'अवेदोक्तासु निर्यासा' इति । वेदे भक्ष्यत्वेनाभ्यनुज्ञातिभ्यान्वे
वृचनिर्यासा लोहितवर्णा ब्रह्मनप्रभवासु निर्यासा इति यावत् ।

अथो खलु य एव लोहितो यो वा ब्रह्मनाञ्जिर्वधति तस्य
मायं काममन्यस्येति तैत्तिरीयश्रुतेः । 'ब्रह्मनं' छेदः । तस्मान्नलोहित-

वर्षादन्योऽपि वृक्षादीनां रसेनिर्धाति, योवा प्रसूनमन्तरेण लोहितवर्षो निर्धाति तस्य रसस्यैकदेशोऽपि न भक्षणीयः । अन्यस्य तु कामं यद्येष्टं भक्षणीयः । लवणानि चारमृत्तिकाकृतानि कृष्णानि विटसंज्ञकानि प्रत्यक्षानि चात्र निषिध्यन्ते । स्मृत्यन्तरेख्येतेषामेव निषिद्धत्वात् । तत्र प्रत्यक्षाणां निषेधं विष्णुराह ।

न प्रत्यक्षं लवणं दद्यादिति ।

कृष्णकृचिमविटानां तु निषेधः पुरस्ताद्दर्शयिष्यते । अतो न मामुद्रादीनामप्रत्यक्षाणां निषेधः । तथाच देयमित्यनुवक्तौ ब्रह्मपुराणं ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवं ।

सैन्धवं लवणञ्चैव तथा मानसमम्भवं ।

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यञ्च इति ॥

‘सैन्धवं’ सागरोत्थं । सैन्धवमानसमम्भवयोस्तु प्रत्यक्षयोरप्यनिषेधः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

शाकसंस्कारमरिचपिप्पलीवर्जं शुण्ठीवर्जञ्च कटुरमानि द्रव्याणि ।
लवणान्यौषराणि चेत्यस्मिंस्तु पाके ऊषरमृत्तिकया कृतानि लवणानीति ॥

‘रजस्वलाः’ चिरात्राद्यनन्तरमप्यनिवृत्तरजस्वाः इति ।

आह विष्णुः ।

भृष्टण-शिशु-सर्षप-कूष्माण्डालाबु-वार्त्ताक-पालङ्गा-तन्दुलीयक-कुसुम्भ-महिषीजीराणि वर्जयेदिति ।

‘शिशुः’ सोभाञ्जनकः । तस्य रक्तपुष्पस्य सर्वदा निषिद्धत्वंनात्र प्राप्ताभावेऽपि श्रेतपुष्पस्य पत्रशाकत्वेन प्राप्तिरस्तीति प्रतिषेधोर्ध्वान् ।

सर्षपश्च राजसर्षपो विवक्षितो न तु सर्षपमात्रं, कुसुमं राजसर्षप इति स्यत्यन्तरे विशेषप्रतिषेधात् । तस्य च शेषाभ्यनुज्ञार्थत्वात् । अतः सामान्यवचनं सर्षपविशेषे सङ्कोच्यं । सामान्यानि हि विशेषं प्रति साकाङ्क्षाणि विशेषमनुरून्धन्ति । न तूपलक्षणीभूय विशेषः सामान्यानुसारी भवति । सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलीयस्त्वात् । अन्यथैकस्मिन्नपि वाक्ये सामान्यशब्दोविशेषमुपलक्षणीकृत्य शब्दविशेषव्यवहारं हन्यात् । को ह्येकवाक्यगतस्य वाक्यान्तरगतस्य वा विशेषशब्दस्यास्ति विशेषः । यदि तु स्याद्विशेषः तर्हि चतुर्द्धाकरणं नाग्नयपुरोडाश उपसंह्रियेत । अतः सर्षपोऽत्रराजसर्षप एव । अतश्च गौरसर्षपो ग्राह्य एव । 'कृष्णाण्डं' कर्कारु । 'अलावु' तुम्बिनीफलं । तच्च वर्तुलमेव वर्ज्यं । अलावु वर्तुलञ्चेति वचनान्तरे विशेषदर्शनात् । 'वार्त्ताकं' लुद्रवार्त्ताकीफलं । पालङ्गा' मुकुन्दाग्यो गन्धद्रव्यविशेषः । 'कुसुमं' प्रसिद्धं । कुसुमस्य चाकाण्डकिनेा नित्यनिषिद्धत्वात् कण्टकिनेाऽपि केामलावयस्य शाकत्वसम्भवान्निवृत्त्यर्थः प्रतिषेधः । विष्णुवचने पाठान्तरं ।

पिप्पली-सृसुक-भृष्टणामुरी-सर्षप-सुरम-कृष्णाण्डालावु-वार्त्ताक-पालङ्गा-तन्दुलीयक-कुसुम-पिण्डमूल-मर्द्धिषोत्तौराणि वर्जयेदिति ।

'सृसुक' खदिरशाकं । 'आसुरी' राजसर्षपः । आसुरी चासौ सर्षप-स्यति वा त्रियहः । तथा च गौरसर्षपो न वर्ज्यः ।

हारीतोऽप्याह ।

पालङ्गा नालिका-पौतौक-शिशु-सृसुक-वार्त्ताक-भृष्टृण कफेष-माष-मसूर-कृतलवणानि च श्राद्धे न दद्यादिति ।

मालिका नाम दीर्घनासा शिरोभागावस्थितस्त्रन्पपल्वा जलाश-
योङ्गवा शाकत्वेन प्रसिद्धनालदस्लावलिः । 'पौतीक' पौतिक आपाद-
केतिपर्यायाभिधेयं शाकं । 'कफेजः' 'आरण्यविशेषः' काश्मीरेषु प्रसिद्ध
इति शरीतस्त्रतिभाष्यकारः । 'कृतस्त्रवणानि' कृत्रिमस्त्रवणानि ।
आह शङ्खः ।

भ्रूसृणं सुरसं शिशुः पालङ्गा ससुकं तथा ।
कृष्णण्डालासु-वार्त्साक-कोविदारंश्च वर्जयेत् ॥
पिप्यसं मरिचश्चैव तथा वै पिण्डमूलकं ।
कृतस्त्र सत्रणं सर्वं वंशाद्यस्य विवर्जयेत् ॥

'वंशाद्यं' वंशाङ्कुरः, न त्वयमात्रं ।

शान्ध्यायनोऽप्याह ।

मारिषं मालिका चैव रक्ता या च कलम्बिका ।
असुरान्नामिदं सर्वं पितृणां नोपतिष्ठति ॥

'मारिषः' जीवशाकसंज्ञकस्तन्दुलीयकसदृशस्तदपेतया मूलतरः
शाकविशेषः । 'कलम्बिका' वेणुपत्राकृतिपल्वा अलजैव, रक्तेतिविशे-
षणात् श्रेता न प्रनिषिध्यते ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्द्धास्याभिषवा नित्यं शतपुष्पा गवेषुका ।
जम्बीरजं फलवर्ध्नीं कोविदारश्च नित्यशः ॥

सर्षप-स्त्रवणादिद्रुमेषु अल-तक्र-काञ्चिका द्रुवेषु निलिप्य त्रिपुत्र-
सप्राहादिकालेनाम्बुसारादिरसान्तरमप्युक्तं । अतो विकल्पः प्रशस्त-
जम्बूफलविषयो वा निषेधो वर्णनीयः । यस्य फलमूलास्रादेरुपरि

केनचित् क्षुतं हृतं तदवलुनमित्युच्यते, यस्योपरि केनचिद्द्रोदनं हृतं तदवहदितं । उपलक्षणञ्चैतदपवित्रस्त्रेष्वादिभंसर्गापादकानां निष्ठीवना-
दिक्रियाप्रसङ्गानां ।

उभना अपि ।

नालिका-शण-ह्रत्राक-कुसुमालावु-विड्भवान् ।
कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥
वर्जयेद्गृह्यनं श्राद्धे काञ्चिकं पिण्डमूक्तं ।
करञ्चं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटास्तथा ॥

‘ह्रत्राकं’ शतपुष्या, वर्षाकाले भूमौ वृक्षेषु वा समुद्भूतं ह्रत्रमि-
त्यपरे ।

“भूमिजं वृक्षजं वापि ह्रत्राकं भवत्यन्ति ये । ब्रह्मप्रांस्तान्विजा-
नीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान्” इति । यमस्मरणात् ।

‘विड्भवान्’ विष्टाभंसर्गदूषितभृप्रदेशोद्भवान् । उपलक्षणञ्चैतद-
पवित्रभृप्रदेशसम्भवानां । ‘कुम्भी’ श्रीपर्णीका । ‘कम्बुकं’ वृत्ताकारमला-
वुफलं । अलावुशब्दस्तु पत्रादेः शाकत्वप्रतिषेधार्थोऽस्ति । कम्बुकमित्य-
चाम्बुकमिति पाठान्तरं । ‘वृन्ताकं’ श्वेतवृन्ताकं । ‘गृह्यनं’ गाजर-
इति प्रसिद्धम् । ‘काञ्चिकं’ ख्यातं । करञ्चं, मन्मालफलं । एवमन्येऽपि
ये ‘रसगन्धोत्कटाः’ श्राद्धयोः रसगन्धयुक्ताः तेऽपि वर्जनौघाः ।
भारद्वाजः ।

मक्रोद्भूतान् यत्तोयं पल्पलाम्बु तथैव च ।

स्वल्पान् कृष्णाण्डफलं वञ्चकन्दस्य पिप्पली ॥

तन्दुलीयकशाकञ्च माहिषञ्च पयो रधि ।

शैम्बिकानि करीराणि कोविदारं गवेधुकं ॥

कुलत्य-शण-जीराणि करभाणि तथैव च ।

अज्ञादन्यद्रूप्यं शिशुः सारस्तथैव च ॥

नीरसान्यपि सर्वाणि भोक्ष्य-भोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आइकर्मणीति ॥

‘नक्तोद्धृतं’ रात्रौ जलाशयात् उद्धृतं पृथक्कृतं । ‘पल्लसाम्बु’ घामे वा अरण्ये वा स्वल्पतरुनिष्ठावटट्टीणादिममृतं जलं । पल्लसाम्बुनो विशेषणं स्वल्पमिति एकस्या अपि गोस्तप्रेरपर्याप्तं । ‘वञ्चकन्दः’ आर-
ण्यसूरणः । माहिषमिति पक्षोदधिविशेषणाग्नाहिषमात्रं पयोदधि
वर्ज्यमिति गम्यते । मसूरं, कृष्णाङ्गी, कृष्णनिष्यावं, कृष्णचणकं,
कृष्णोत्तरमाष-कृष्णोत्तरमुद्गादीनि शैम्बिकान्यानि शैम्बिकानीत्युच्यन्ते ।
‘करीरः’ पत्रशून्योवदराकृतिफलो जाङ्गलोद्भवोवृक्षविशेषः । ‘जीरकं’
कृष्णाजीरकं, सत्यन्तरे विशेषितत्वात् । ‘करभाणि’ दधिमन्त्राः सक्तवः ।
अज्ञानदोषजलजातपुष्पजातिविशेषवचनः । ‘सारः’ सर्जिकायवसारादिः ।
‘नीरमानि’ मन्दरमानि निकृष्टरमानि वा । ‘भोक्ष्याणि’ दन्तैरवखण्ड्याव
गीर्याणि, अवखण्डनमन्तरेणाभ्यवहारयोग्यानि ‘भोज्यानि’ । सर्वस्मि-
न्निति नित्यश्राद्धादन्यत्र सर्वस्मिन् । प्रतिदिनं हि कुशाष्टादिद्रव्य-
वर्जनपूर्वकमन्ननिष्यादनस्याश्नक्यत्वात् । अतएव नित्यश्राद्धं विषयी-
कृत्य रामायणादावुच्यते ।

इन्द्रदेवदरैर्बिन्दैरामस्तपयते पितृम् ।

यदन्नं पुरुषो भुङ्क्ते तदन्नास्तस्य देवता इति ॥

आइ सुमन्तः ।

बीजपूरकमाघाणि आद्धे न दद्यात् ।

मध्मपुराणे ।

तालं करुणकाकोले बद्धपुत्रार्जुनीफलं ।
जम्बीरं रक्तविम्बञ्च शालस्यापि फलं त्यजेत् ॥
अलाबु तिक्रपर्णी च कुष्माण्डी कटुपर्त्रिका ।
वार्त्ताकं शिम्विजातिञ्च लोमशानि जटीनि च ॥
कालिङ्गं रक्तचारञ्च चीणाकं धृतचारकं ।
आद्धकर्मणि वर्ज्यानि गन्धचिर्भट्टकं तथा ॥
कपालं काकमाचीञ्च करम्भं पिण्डमूलकं ।
मृश्मनं चुक्रिकां रुक्मं गाजरं पोतिकां तथा ॥
जीवकं शतपुष्पाञ्च नालिकां घाम्यशूकरं ।
हलं नृत्यं सर्वपञ्च पलाण्डु लशुनं त्यजेत् ॥
माणकन्दं तन्दुलीयं विषकन्दं गतास्थिगं ।
पुरुषालं सपिण्डालुं आद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥
नोगन्धञ्च दातव्यं कोविदारकश्चिपुको ।
अत्यक्षं पिच्छिलं हृत्तमन्यञ्च मुनिमत्तम ॥
न वै देयं गतरसं मद्यगन्धञ्च यद्भवेत् ।
द्विभ्रूगन्धापमसं भृत्तमन्मिराजिके ।
कुस्तुम्बरं कलिङ्गात्वं वर्जयेदभ्युषेतसं ॥

तथा ।

कुसुम्भशाकं जम्बीरं शिपुकं कोविदारकं ।
पिण्याकं शिपुषाञ्चैव मसूरं मृश्मनं श्रृणं ॥

कोद्रवं कोकिलात्तच्च चुक्रं कम्बु च पद्मकं ।
 चकोरश्चेनमामञ्च वर्तुलालावुनालिनीं ॥
 फलं तालतरुणाञ्च भुक्त्वा नरकमृच्छति ।
 दत्त्वा पितृभ्यस्तैः सार्द्धं व्रजेत् पूयवहं नरः ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नाहरेत् विचक्षणः ।
 निषिद्धानि वगाहेण स्वयं पितृर्थमादरात् ॥

‘करुणं’ करुणस्य फलं गूर्जरदेशे प्रसिद्धं । ‘काकोलं’ काकोली-
 फलं उत्तरापथे प्रसिद्धं । ‘बहुपुत्रा’ शतावरी तस्या मूलं किम-
 लयञ्च । ‘अर्जुनीफलं’ ककुभलताफलं । ‘शालः’ सर्जः । ‘तिरुपणी’
 कटुकरोहिणी । ‘कटुपत्रिका’ राजिका । ‘शिम्विजातिः’ कुलत्प्यममूरा-
 दिशिम्विधान्यानि । ‘रोमशानि’ कपिजम्बूफलानि । ‘रक्तचारं’
 लोहितचारफलं । ‘धृतचारकं’ चिरमंगट्टोत्तचारबीजं । ‘कपालं’
 नालिकेरं । गडमधुकाञ्चिकमम्बादिद्रवद्रव्य धान्याद्युष्णिष्यश्चमप्रा-
 चादिकालमवस्थाप्यातिगृह्णतां नीत ‘चुक्रं’ इत्युच्यते । ‘गाजरं’ गाजर
 इति लोके प्रसिद्धं । ‘जावकः’ काकोल्यादिजावनीयादिके पठिते
 जावकमज्जयेत्तरापथे प्रसिद्धः । ‘हलं’ लाङ्गली । ‘मृत्यु’ मटी ।
 ‘उद्यमञ्चा’ वचा । ‘भृन्निम्बः’ किराततिरुकः । ‘पिण्डार्कं’ यक्षम-
 माहृष्टैलानां तिलानां कम्कः । ‘कोकिलातः’ ईलुरः, कोलिमा
 इति लोके प्रसिद्धः । ‘पद्मकः’ स्वनास्त्रैव प्रसिद्धः । ‘चकोरश्चेनौ’,
 पक्षिविशेषौ ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

लगुनं गृह्णन्सर्वे पलाण्डुं पिण्डमुत्सुकः ।

करम्भं यानि चान्यानि हीनानि रसवर्णनः ॥

गन्धारिकामलावूनि लवणान्यौषराणि च ।

वर्जयेत्तानि वै आद्धे यच्च वाचा न शस्यते ॥

‘गन्धारिका’ गंजाधिका सङ्गीत्यर्थः । यच्च वाचेति । दाचा प्रदानकाले सत्कारार्थं वाचा यत्र स्तूयते तदपि आद्धसाद्गुण्याय न भवतीत्यर्थः ।

तथा ।

पूति पर्युषितश्चैव वार्त्ताकाभिषवास्तथा ।

वर्जनीयानि वै आद्धे तथा वसु च लोहितं ॥

‘पूति’ दुर्गन्धं, ‘लोहितं’ वसुकाख्यं शकं । यदा लोहितवर्णं वसु इत्थं करवीरपुष्पादि । अन्ये तु तथा वस्तुश्च लोहितमिति पठन्ति । कूर्मपुराणे ।

पिप्पलीं हृषकश्चैव तथा चैव मसूरकं ।

कुम्भाण्डालावुवार्त्ताकभृस्तृणं सुरभं तथा ॥

कुमुभं पिण्डमूलञ्च तन्दुलीयकमेव च ।

राजमाषांस्तथा चीरं माहिषाख्यं विवर्जयेत् ॥

आङ्गकीं कोविदारञ्च पालङ्गा मरिचं तथा ।

वर्जयेत् सर्वयत्नेन आद्धकाले दिजोन्नमः ॥

‘हृषकं’ शैवर्चलं ।

मद्य-मत्स्यपुराणयोः ।

मद्य-विन्धक-धुस्तूरपारिभद्राङ्गुष्काः ।

न देयाः पितृकार्येषु पयसाजाविकं तथा ॥

‘पारिभद्रः’ निम्बः । ‘आह्वकल्पः’ सिंहास्यः ।

महाभारते ।

द्विङ्गुद्रव्येषु शाकेषु मालानं लग्नुमं तथा ।
पलाण्डुमौभाञ्जनकौ तथा गृञ्जनकादयः ॥
किष्किण्डजान्यलाबूनि कृष्णं लवणमेव च ।
गाम्यं वराहमांसञ्च यक्षैवाप्रोषितं भवेत् ॥
कृष्णाजाजी विटश्चैव शीतपाकी तथैव च ।
अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या गृहगृह्णाटकानि च ॥
वर्जयेन्नवणं सर्वं तथा अम्बुफलानि च ।
अवचुतावरुदितं तथा आह्वेषु वर्जयेत् ॥

किष्किण्डजान्यलाबूनीत्यत्र कुकुण्डकान्यलाबूनीत्यपि पठन्ति ।
याचलते च ‘कुकुण्डकानि’ कृत्राकममानप्रकृतिद्रव्याणि पिपडोप-
मानि । ‘कृष्णं लवणं’ मौवर्चलं । शाकादिमंस्कारद्रव्येषु मध्यं द्विङ्गु-
वर्जनीयं । यत्तु द्विङ्गुनो गाम्बलमुक्तं आदित्यपुराणे ।

मधुकं रामठश्चैव कर्पूरं मरिचं गुडं ।

आह्वकर्मणि शस्तानि मैन्धवं त्रिपुमन्तयेति ॥

तद्विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पेनेति मन्तव्यं । अन्यं तु तच्छक्रेतद्विङ्गु-
विषयं वर्णयन्ति । लोहितान् वृत्तनिर्यामान् वर्जयेदिति स्मृत्यन्तरे-
दर्शनात् । अन्ये च शाकमंस्कारद्रव्यान्तरालाभेऽनुकल्पत्वेन द्विङ्गु-
पादेयमित्याहुः । अपरे च शाकरूपादि द्विङ्गुविषयं वदन्ति ।
द्विङ्गुलवणमरिचानाममिश्रत्वेन प्रत्यक्षाणां निषेधादिति । एतन्तु
द्विङ्गुनः पृथक्भूतस्थानुपयोऽव्यालावणस्यैव च प्रत्यक्षस्य निषेधादयुक्तं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सुगन्धं पञ्चशिम्वञ्च कलायाः सर्व एव च ।

वांशं करीरं सुरममर्जकं भ्रूस्तृणानि च ।

भक्ष्यत्वेन निषिद्धञ्च न देयं आद्रुकर्म्मणि ॥

‘सुगन्धं’ गन्धनाकुल्याः पत्रादि । निष्याव-मसूर-राजमाष-मठ-कुलत्याख्यानि पञ्चशिम्विधान्यानि ‘पञ्चशिम्वं’ । यच्च धर्मशास्त्रेषु भक्षणीयत्वेन प्रतिषिद्धं तदपि न देयं ।

किं पुनस्तदित्यपेक्षायां पैठौनसिराह ।

वन्ताक-नालिका-पौती रु-कुसुम्भाग्मन्तकास्तेति शाका न भक्ष्याः इति ।

‘वन्ताकं’ श्वेतवन्ताकं ।

तथा च देवलः ।

कण्डूरं श्वेतवन्ताकं कुम्भाण्डञ्च विवर्जयेत् ।

‘कण्डूरं’ कण्डूरायाः प्रावृषेऽण्णापरनामधेयायाः फलं । तथा-त्यन्तकण्डूतिजनकबद्धरोमयुक्तं भवति । ‘कुम्भाण्डं’ कुम्भवद्वर्तुलमदौ-र्घालावुसदृशं फलं । ‘कुसुम्भं’ कण्टकरहितं । स्मृत्यन्तरे विशेषित-त्वादिति देवस्वामी ।

कुसुम्भादेर्नां भक्षणे दोषमाहेशनाः ।

कुसुम्भं नालिकाशाकं वन्ताकं पौतिकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सद्रुनं गृह्णन्स्रैव पलाण्डुं कवकानि च ।
 वार्त्ताकं नालिकास्रावु ह्यवेयाञ्जातिदूषितं ॥
 एतञ्जात्यैव दूषितं 'अवेयात्' जानीयात् ।

हारीतः ।

न वट-प्रसोदम्बर-दधित्य-नीप-मातुलिङ्गानि भक्षयेत् ।
 'दधित्यं' कपित्थफलं । 'नीपं' कदम्बपत्रं ।

आह मनुः ।

लोहितान् बर्जनीयान् ब्रश्मनप्रभवांस्तथा ।
 शैलु गव्यञ्च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 'शैलुः' कृष्णातकः । प्रसृताया दशाहं पयः 'पीयूषं' ।
 इति वर्ज्यानि फलमूलादीनि ।
 अथ ग्रान्नाणि वर्ज्यानि च क्षीरादीनि ।

कूर्मपुराणे ।

क्षीरं क्षीरविकारश्च पायसं शर्करा मधु ।
 देरं श्राद्धेषु यत्नेन सर्वदा पितृप्रये ॥

पद्मपुराणे ।

अस्रश्च सदधिक्षीरं गोघृतं शर्कराश्वितं ।
 मांसं प्रोणाति वै सर्वान् पितृनिव्यवबोदजः ॥
 पितरस्त्वयन्ति इत्यनुवृत्तौ मनु-देवम्-कात्यायनाः ।
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।

मनुः ।

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौद्भमैकमफं तथा ।

आविकं मन्धिनीचीरं विवत्सायाश्च गोः पथः ॥

आरण्णानाञ्च सर्वेषां मृगानां माहिषं घिना ।

स्त्रीचीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्रानि चैव हि ॥

इह अनिर्दशाहञ्च गोः चीरमिति पाठे अनिर्दशाहञ्चानुवृत्तौ
 उद्गादीनामपि दाशाहिकः प्रतिषेध आशङ्क्येत। तत्रात्यन्तिकतत्प्रतिषे-
 धार्थं समाचार आश्रयणीयः। अनिर्दशाया इति स्त्रीलिङ्गपाठे आश-
 ङ्क्यं नास्ति। न हि तद्धितान्तरैश्चमित्यादिभिरनिर्दशाया इत्यन्वेति।
 यस्याः प्रसूताया दशदिनान्यनपक्रान्तानि मा गौरनिर्दशा। उद्गाः
 करभ्या इदम् 'श्रीद्वं'। एकशफादीनाम् वड्वाप्रसूतीनां इदं 'एकशफं'।
 अविकानामिदम् 'आविकं'। उत्तरत्र पुनः चीराग्रहणसमाचारात् औद्वे-
 कशफाविकानिर्दशगवादिचीराणि भविकाराणि प्रतिषिध्यन्ते। मन्धिन्या
 अवत्सायाश्च गोः चीरमेव। वृषभेण क्रान्ता 'मन्धिनी'। मेधातिथि-
 स्त्वाह। या उभयोः कालयोः प्राप्तदोहा कथञ्चिदन्यतरत्र दुह्यते, साय-
 मदुग्धा प्रातर्दुग्धा प्रातरदुग्धा सायं वा दुग्धा सा 'मन्धिनी'। अन्या
 तु खल्पदुग्धत्वान्नित्यमेकस्मिन्नेव काले दुह्यमाना अपि दोहशब्दस्य
 सन्धानात् मन्त्रिकर्षात् मन्धिनीशब्दप्रवृत्तौ सन्धाशब्दात् मन्धिशब्दाद्वा
 प्रीह्यादिपाठादिनिः। कश्चिदाह या मृतवत्सा वत्सान्तरमन्धानेन दुह्यते
 सऽ मन्धिनीति। मन्धिनीशब्दस्यावस्याविशेषवचनत्वान्तदवस्याया एव
 चीरं वर्ज्यं। मोत्तरकालमपि विवत्सायाः। मृतवत्सायास्तु गोर्वत्सवि-
 रहजनितश्लोकशान्तिपर्यन्तं पयोवर्ज्यं। या तु जीवद्वत्सापि वत्समन्त-
 रेणैव तुष-शूक्र-पिण्याकादिना दुह्येत तस्या अपि विवत्सायाः पथो
 वर्ज्यं। पथोग्रहणञ्च समासार्कगतस्य चीरपदस्योत्तरत्रान्वयात्। आर-

एषानां मृगाणामित्यत्र पुलिङ्गस्य पयः प्रकृतिभावेनान्वयासम्भवाज्जा-
तिमाधविवक्षायां सामर्थ्याच्चमरीप्रभृतौनां पयोवर्ज्यमिति लभ्यते ।
'माहिषं विना' आरण्यमहिषीचीरमन्तरेण । 'स्त्रीचीरं' मानुषीचीरं ।
तदपि नित्यं वर्ज्यं । सर्वाणि शुक्रान्यपि वर्ज्यानि ।

षमः ।

अनिर्दशाया गोः चीरं आजं माहिषमेव च ।
आविकं मन्थिनीचीरं औद्दमैकशफश्च यत् ।
वर्जयेद्गोरवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्सायाः ॥
आरण्यानान्तु सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषं ।
आविकादीनि वर्ज्यानि सदा स्वायम्भुवोऽप्रवीत ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मन्थिन्यनिर्दशावत्सागोः पयः परिवर्जयेत् ।
औद्दमैकशफं ऐषं आरण्यकमथाविकं ॥

वशिष्ठः ।

अग्रामपाश्वत्रिपयः मन्थिनीचीरं गोमहिषजानामनिर्दशाहानां ।

गौतमः ।

गोस्य चीरमनिर्दशायाः सूतके अग्रामहिष्यास्य नित्यमाविकम-
पेयमौद्दमैकशफश्च स्यन्दिनी-यमसू-मन्थिनीनाञ्च यास्य वक्तृथपेताः ।
'स्यन्दिनी' स्वयमेव चीरं प्रस्यन्दमाना प्रस्यन्दमानयानिर्वा । 'यमसूः'
प्रसृतयमला ।

बौधायनः ।

अनिर्दशाहामन्थिनीचीरमपेयं विवत्सायाश्चाविकमैकशफश्चापेयं ।

प्रापस्वः ।

अपेयं तथैणकं पय उश्रीनीरं मृगीनारं सन्धिनीलीरं यमसृचीरं
गोश्यानिर्दशायाः ।

हारीतः ।

स्यन्दिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबेत् । न ऋतुमद्भवति ।
न हतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् । न दुग्धाया विना वसात् ।
यथा ह्यश्रत आच्छिद्यात्मनाश्रीयादेवं तत् । न नवसूतायाः मरजस्क-
त्वात् । सप्ररात्रादित्येके दशरात्रादित्यपरे मासेनापि पूयं भवतीति
धर्मविदः ।

एवं द्वाहः ।

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दूरेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनञ्चैव यथान्याय्यं यथाबलं ॥

वृषेण मैथुनमिच्छती 'वृषस्यन्ती' तदौयं पयः । 'ऋतुमद्भवति'
ऋतुमत्याः सम्बन्धि भवतीत्यर्थः । अनेन निरुक्तमैथुनेतरायाः पयो
न निषिद्धमिति गम्यते । 'हतवत्सा' मृतवत्सा । शोकाभिभूतत्वादिति
हेतुः । तेन विस्मृतवत्सशोकायाः पयमि न प्रतिषेधः । अस्य हेतुव-
न्निगदार्थवादता सृतिचन्द्रिकारेणैव निराकृतेति तन्न प्रपञ्चते ।
वत्साद्विनेति लीरलोभात् । जीवन्तमेव वत्सं अन्यतोनिधाय दुग्धायाः
पयो न पिबेत् । वृष्टान्तेन निषिद्धं द्रवयति । यथा 'अश्रतः' भुञ्जानात्,
'अश्र' 'आच्छिद्य' हटात् गृहीत्वा, 'आत्मना' स्वयं, अश्रीयात् । एवं
तदिति । नवसूतायाः पयो न पिबेदिति सम्बन्धः । रजस्कत्वादिति हेतुः ।
सप्ररात्रादुपरि पूयं भवतीत्येके । दशरात्रादुपरीत्यपरे । मासादुप-

गीति धर्मविदः मन्वन् इति शेषः । एतेषु सप्रराचादिपक्षेषु यथा
रजोनिवृत्तियवस्था द्रष्टव्या । धर्मविदग्रहणं सामान्ते रजोनिवृत्ति-
संशयोऽपि नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन यदा सप्रराचादावपि रजोनि-
वृत्तिनिश्चयः तदा पयःपानेऽपि न धर्महानिः ।

शङ्खलिखितौ ।

माहिषं गव्यमाजश्च भक्ष्यं चौरन्तु निर्दशं ।

शङ्खः ।

सर्वासां दिग्भक्षीनां चौरसभोज्यं अजावर्जमिति ।

आपस्तम्बस्य ब्राह्मणव्यतिरिक्तेन कापिलं पयो न पेयमित्याह ।

लचियस्यैव वृत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिबेत् कापिलं चौरं ततोऽन्योनास्त्यपुण्यकृत् ॥

तेन ब्राह्मणव्यतिरिक्तः कपिलाया गोः चौरं आहुतादिकर्माप-
युक्तशेषमपि प्रयत्नेन वर्जयेदित्यर्थः । ब्राह्मणस्य हृतशेषव्यतिरिक्ता-
पिलचौरपाने दोषोभविष्यत्पुराणं दर्शितः ।

कापिलं यः पिबेत् शूद्रो मरुके च विपच्यते ।

हृतशेषं पिबेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति ॥

हृतशेषे पीते विप्रस्य जन्मान्तरेऽपि विप्रत्वं भवति ।

तथा ।

हृतशेषव्यतिरिक्तापिलचौरे पीते विप्रस्य जन्मान्तरे पशुत्वं
भवतीत्यर्थः । चौरवर्जनविधानादेव चौरविकारस्यापि कृत्स्िकादे-
र्व्यात्वं सिद्धं । कृत्स्िकादिविकारेऽपि चौरस्य सङ्गावात् । अतएव
चौरे वर्जयित्वा तद्रभवतः पायसादेरपि वर्जनं कार्यमिति मौमांसायां

प्रतिपादितं । अतएव निषिद्धचीरविकाराणां भक्षणे निषिद्धातिक्र-
मस्य कृतत्वात् प्रायश्चित्तमाह शङ्खः ।

चीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराग्ने बुधः ।

सप्ररात्रघ्नं कुर्यात् प्रयत्नेन समाहित इति ॥

आद्धेषु महिषीचीरस्य निषेधेऽपि वचनान्तरेण प्राशस्त्यप्रति-
पादनात् महिषीघृतं गान्धमेव ।

भविष्यत्-पुराणे ।

आद्धेषु महिषीचीरमजाचीरञ्च वर्जयेत् ।

गवाञ्चानिर्दशाहानां सन्धिनीनां पयस्यजेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

न च गोव्यतिरिक्तानां पयः आद्धेषु शस्यते ।

सविकारं गवामेव पितृणां तृप्तये पयः ॥

सुमन्तुः ।

पयोदधि घृतञ्चैव गवां आद्धेषु पावनं ।

महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः क्वचित् ॥

देवलः ।

अजावि-महिषीणान्तु पयः आद्धेषु वर्जयेत् ।

विकारान् पयसश्चैव माहिषं तु घृतं हितं ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

मार्गमाविकमौद्गञ्च सर्वमैकशफञ्च यत् ।

माहिषञ्चामरञ्चैव धेन्वा गोस्याप्यनिर्दशं ॥

पिचयं मे प्रयच्छस्वेत्याका यद्याप्युपाहृतं ।

वर्जनीयं सदा सङ्गः तत्पयः आइकस्येण ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माहिषश्चामरं मार्गमाविकैकशफोद्धवं ।

ऐणमौष्टं याचितश्च दधिनीरं त्यजेत् घृतं ॥

घृतात्फेनं घृतात्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

सगुडं मरिचाकृन्तु तथा पर्युषितं दधि ।

दीर्णं तक्रमपेयश्च नष्टास्वादश्च फेनवत् ॥

अयमर्थः । 'घृतात् फेनं' घृताद्दुद्धृत्य फेनं, अपेयं । 'घृतात्मण्डं' घृताद्दुद्धृता सन्नानिका । तथा 'आर्द्रगोः पीयूषं' यावत् प्रसृतागोर्गर्ह्योनिस्तावत् क्षीरमपेयं । तथा पयोदधिगुडमरिचमिश्रितं यत् पर्युषितं तदपेयं । तथा यत्कं 'दीर्णं' दूर्वाधट्टन-शून्याग्नितापादिना स्वतोवा स्फुटितं । यच्च 'नष्टास्वादं' शुक्लं नष्टमं । यच्च बह्वदिनास्थित्या सञ्जातफेनं तदपेयम् ।

इति याज्ञाणि वर्ज्यानि च क्षीरादीनि ।

अथ याज्ञाणि मांसानि ।

तत्र तावत् सामान्यतः आइकं मांसदानविधिः ।

मनुः ।

सुन्यन्नानि पयामोमा-मांसं यच्चानुपकृतं ।

अन्नारसवणश्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

पूर्वं व्याख्यातः श्लोकः ।

पितृणां मामिकं आइकं अन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

तदासिषेण कर्त्तव्यं प्रशक्तेन प्रयत्नतः ॥

तदेतत्प्रतिमासममावास्यायां विहितं आहुं तत्पितृणामन्वा-
हार्थमिति मुनयोमन्यन्ते । तदेतदामिषेण मांसेन कर्त्तव्यं । प्रशस्तेना-
प्रतिषिद्धेन द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेत्यादिविशेषविहितेन वा । अयञ्च
मुख्यः कल्पः । तदभावे दधिघृतसृपादि विधायिष्यते । मांसञ्च
व्यञ्जनं भक्षादेर्भोज्यस्य न पुनरेतदेव केवलं भोज्यं । येन वक्ष्यति ।
गुणांश्च सृपशकाद्यानामिति । तथा यावन्तस्यैव यैश्चान्त्रानि इति
स्मृत्यन्तरे ।

विना मांसेन यत् आहुं कृतमप्यकृतं भवेत् ।

कव्यादाः पितरो यस्मादभावे ^{१)} पायसादयः ॥

पुराणे ।

मांसं शाकं दधि क्षीरं मधु चान्यत्तथैव च ^{२)} ।

इति सामान्यतः आहुं मांसदानविधिः ।

अथ मांसभक्षणे विधिरुच्यते ।

मनुः ।

यत्प्रोक्षितं भवेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तञ्च प्राणानामेव चात्यये ॥

पशुं प्रोक्षतौत्यादि विहितप्रोक्षणादिमंस्कारयुक्ताग्रौषोमीवादि-
पशुप्रकृतिकं मांसं प्रोक्षितमित्युच्यते । 'ब्राह्मणकाम्यया' ब्राह्मणे-
च्छया । काम्यशब्दः क्खान्दशः ।

(१) यस्मादभावे इति क० ।

(२) मुन्यन्नमेव चेति ग० ।

यदा ब्राह्मणाः प्रार्थयन्ति तदा प्रोक्षणाहंप्रकृतिकमण्यप्रोक्षितं
 कृताभक्षणमङ्गुल्योऽपि भक्षयत । 'यथाविधि' यथाशास्त्रं, मधुपर्कयज्ञ-
 आह्नेषु 'नियुक्तः' नियोगमङ्गीकारितः मांसं भक्षयत । अतः आह्ने
 भोक्ष्य इत्युपेत्य इदमश्रामादं नाश्रामाति नार्हति वक्तुः । यतिब्रह्म-
 चारिभ्यां तु नियुक्ताभ्यामपि मांसं न भक्षणीयमिति प्रतिपादितं
 प्राक्त । 'प्राणानामत्यये' अश्रान्तराभावात् भाविप्राणापसुमनिश्चये
 देवपितृकार्यापयुक्तशेषादन्नादपि निषिद्धमपि पौनःपुन्यापि ब्रह्मर्ष्यै-
 ऽपि मांसं भक्षयेत् । मर्त आत्मानं गोपायदिति वचनादात्मघात-
 पातकपरिहारस्यार्थकार्यत्वाच्च ।
 यमोऽपि ।

भक्षयन्प्रोक्षितं मांसं मरुत् ब्राह्मणकाम्यया ।

देवे नियुक्तः आह्ने वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

अनियमे पृथ्वीपादवयोक्तनियमाभावे मांसं विवर्जयेत् ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ ।

प्राणात्यये तथा आह्ने प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितृन् समन्यर्च्य खादन्मांसं न दुष्यति ॥

देवलः ।

भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोज्या न लिप्यते ।

श्रावधार्थमश्रमो वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥

बृहस्पतिः ।

रोगी नियुक्तो विधिनाहितं विप्रव्रतस्तथा ।

मांसमद्यासतुर्द्वेषा परिषङ्गा प्रकीर्त्तिता ॥

'रोगी' मांसभक्षणैकपरिहार्यरोगवान् । नियुक्तः श्राद्धादौ ।
विधिनाहितं कृतशेषं । 'विप्रवृतः' विप्राम्भयितः । 'चतुर्द्धा परिमञ्ज्या',
चतुर्द्धा चतुःप्रकारेण नियम इत्यर्थः ।

शरीतः ।

वृथामांसं भक्षयन्तु पुष्यकृच्छ्ररुद्धुधः ।

काम्यया वाङ्मणानान्तु यथाकामं समश्रयात् ॥

'यथाकामं' यावदिच्छं ।

विष्णुः ।

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् शाश्वतं विधिमास्थितः ॥

'शाश्वतं' नित्यं वैदिकमित्यर्थः ।

यजुषा संस्कृतं मांसं भक्षयौत यथाविधि ।

न भक्षयेद्वृथामांसं वृथामांसं विवर्जयेत् ॥

श्राद्धे मांसं समश्रयात् यदातिथ्यं निवेदयेत्^(१) ।

इति मांसभक्षणविधिः ।

अथ नियुक्तस्य मांसभक्षणे प्रत्यवाय उच्यते ।

पैठीनमिः ।

निमन्त्रितो योनाश्राति श्राद्धे मांसं द्विजोत्तमः ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

यावन्ति हतस्य पशोः रोमाणि तावत् सञ्ज्ञानि च वर्षाणि नरके
वसन्तीत्यर्थः ।

(१) यदातिथ्यनिवेदितमिति ग० ।

मनुः ।

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांमं नास्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुर्ता याति सम्भवानेकविंशतिं ॥

‘सम्भवान्’ जन्मानि ।

वशिष्ठः ।

नियुक्तस्तु यदि आद्रे देवे मांमं ममुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥ ६

यमः ।

आमन्वितस्तु यः आद्रे देवे मांमं ममुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

इति नियुक्तस्य मांमाभक्षणं प्रत्यवायनिरूपणं ।

अथ प्रशस्तमांसप्रकृतयः ।

प्रशस्तेनामिषेण आद्रं कुर्यादिति मनुवचनं पूर्वमुक्त्वात् ।

तत्राह शङ्खः ।

तिक्षिरञ्च मयूरञ्च लावकञ्च कपिञ्जलं ।

वाभ्र्राणमं वर्त्तकञ्च भक्ष्यानाह यमः मदा ॥

‘तिक्षिरः’ शिच्रपक्षः । ‘मयूरः’ शिखण्डो । ‘लावकः’ प्रसिद्धः ।

‘कपिञ्जलः’ शरुर्बभ्रुवर्णः पक्षो । ‘वाभ्र्राणमः’ कृष्णशोव, इत्यादिना

द्वादशवार्षिकवृषी वक्ष्यमाणमक्षणः । ‘वर्त्तकः’ वृत्ताकृतिशिच्रविन्दु-

लाञ्छितः तुल्यपुच्छः पक्षिविगणः ।

मनुः ।

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्ययकथयो ।

राजीवान् मिहत्तुण्डांश्च मशन्कांश्चैव मर्वशः ॥

'पाठीनः' बज्रदंष्ट्रोमक्यः, महम्मदंष्ट्रः पाठीन इत्यभिधानात् ।
'रोहितः' रक्तवर्णोमक्यः । एतावुभौ ह्यव्यक्यनियोगेन श्राद्धार्थो
भक्षणीयौ । 'राजीवः' पद्मवर्णो मक्या इति केचित्, राजीभिः
रेखाभिर्युक्ता इत्यपरे । 'मिहत्तुण्डाः' मिहमुखाकृतिमुखाः । 'मशन्काः'
पृष्ठप्रतिष्ठितगण्डकाकारशकलाः, राजीवाद्याः मर्वशोऽनियुक्तेनापि भक्ष्याः ।
तथा ।

श्याविदं शन्यकां गोधां खड्गं कुर्मं शशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखानाङ्गरनुद्रांश्चैकतोदतः ॥

'श्याविदः' श्यभक्तकोव्याघ्रविशेषः । 'शन्यकः' शन्यलोमंजतनृकरः
श्यापदविशेषः । 'गोधा' दीर्घाकृतिविलेशयः प्राणिविशेषः । 'खड्गः'
गण्डकः । 'कुर्मः' कच्छपः प्रसिद्धः । शशः पञ्चनखानां मध्ये श्यावित्प्र-
भृतीन् भक्ष्यानाङ्गः । स्यत्यन्तरे तु खड्गं विकल्पः ।
तथाच विशिष्टः ।

खड्गे तु विवदन्त इति ।

उद्धवर्जितानेकविभागस्थितदन्तपङ्क्तीन् गोजाविमृशान् भक्ष्या-
नाङ्गः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बोधायनः ।

मक्ष्याः महम्मदंष्ट्रा गोजाविमृशा वृहत्किरमः तित्तिरिरोहितरा-
जीवाः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

मक्ष्याश्चाविकृताः ।

वशिष्टः ।

यात्रि च्छल्यकशशकच्छपगोधाः पञ्चनखानां भक्ष्याः अनुष्टाः पशूनां
अदन्तस्य ।

देवलः ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधाकृष्णशशाः यात्रित शल्यकश्चेति ते स्मृताः ॥

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बोधायनः ।

पञ्चिणः तित्तिरि-कपोत-कपिञ्जल-सात्र-टणमथुर-वारणाचार-
णा,वर्जा पञ्च विष्किराः ।

'कपोत' प्रसिद्धः । विष्किराणां मध्ये एते पञ्च भक्ष्याः । 'वार-
णाचारणौ' कपोतभेदौ ॥

शङ्खनिमित्तौ ।

मादिषञ्चात्रमौरभं मार्गं गौरवमेव च ।

भक्ष्यमांसं ममुद्दिष्टं यच्च वै पार्यतं स्मृतं ।

वराहाय तथा भक्ष्या महारण्यनिवाभिनः ॥

महिषस्येदं 'मादिष' । उरभस्य मेघस्य मांसं 'मौरभम्' ।
मृगस्य ताम्रहरिणस्य 'मार्ग' । कुरोः कृष्णमारुहस्य बहगुहस्य वा
मृगस्य मांसं 'गौरवे' । पृषतस्य विन्दुवता मृगस्य 'पार्यतं' । 'वराहाः'
शृकराः ।

हारोतः ।

याम्यारण्यानां पशूनामृच्छन्ति यथात्रमेघ-हरिण-ख-ग-कृ-
पृषत-च्छय-वभु-महारण्यवाभिनस्य वराहासाया शक-शक्य-मेधा-

गोधा-कूर्म-वर्नक-तित्तिर-मयूर-वार्धीणम-लावक-कुरुर-कपिञ्जलान्
मशकांश्च मत्स्याद्यायोपपन्नान् भक्षयेत् ।

इति प्रशस्तमांसप्रकृतयः ।

अथ मांसभक्षणप्रतिषेधः ।

मनुः ।

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्यादिप्रः कदाचनः^(१) ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याद्वैदिकं^(२) विधिमाभ्यतः ॥

प्रोक्षणादिर्मन्त्रमन्तरेण ये निक्षिप्तास्तान्नाद्यात् । ये तु वैदि-
कैर्मन्त्रैः संस्कृतास्तानेव भक्षयेत् ।

पुनस्त्योऽपि ।

वर्जयेद्दूरतः श्राद्धे यदप्रोक्षितमाभिषं ।

राज्ञानुत्पादितं यच्च व्याधिनाभिहतञ्च यत् ॥

‘अप्रोक्षितं’ प्रोक्षणादिर्गृहितं मांसं, श्राद्धे ब्राह्मणादिर्दाता वर्ज-
येत् । राज्ञा तु मृगय्येन स्वयं यदनुत्पादितं । व्याधिनाभिहतात्
पशोर्धङ्गुहौतं तत्सर्वं वर्ज्यं । अयमप्रोक्षितप्रतिषेधां ग्राम्यपशुविषयः ।
आरण्यास्तु प्रोक्षणमन्तरेणापि प्रशस्ता एव ।

ब्रह्मपुराणे ।

आरण्यानाञ्च सर्वेषां प्रोक्षणं ब्रह्मणा कृतं ।

अतएव तु ते भक्ष्या ब्राह्मणचत्रियादिभिः ॥

व्यासोऽपि ।

(१) कथञ्चन इति ग० ।

(२) शास्त्र-मिति ख० ।

प्रजातां हितकामेन अगस्त्येन महात्मना ।

आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशोभृगाः ।

तस्मादप्रोक्षिता एव प्रयोज्यास्ते मदा बुधैः ॥

आरण्यानां पशूनां अगस्त्येन ब्रह्मणा च सर्वार्थतया प्रागेव प्रोक्षणस्य कृतवादन्यैर्न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह । असंस्कृतान् पशून्प्राद्यादित्यर्थं फलविशेषकामस्य पर्युदासवचनो^(१) न प्रतिषेधः । अतः फलार्थित्वाभावेऽसंस्कृतमपि मांसं भक्षणौचमेवेति । तत्र । यतः प्रतिषेधत्वे सम्भवति पर्युदासत्वं फलकल्पना चेति न न्याय्यं । “न मांसभक्षणे दोषो न मद्यं न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा जन्तूनां^(२) निवृत्तिस्तु महाफला” इत्यादिवचनोक्त्यायादिति चेत् । न । अस्य वचनस्य मन्त्ररहितशूद्रादिविषयत्वेनैवोपपत्तेः । अतो विधोमन्त्रसंस्कृतमेव मांसमद्यान्नायत् । यं हि मांसेन देवाश्च पितरश्चार्चन्तं तन्मन्त्रसंस्कृतमेव भवति । देवपित्रर्चनसम्बद्धस्यैव ब्राह्मणभोज्यत्वेन विहितत्वात् ।

तदुक्तं मनुना ।

देवान् पितॄन् ममभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभागिति ।

विधिपूर्वकभक्षणे गुणमभिधायाविधिपूर्वकभक्षणे दोषमाह स एव ।

यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पित्राश्चनत् ।

स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीयते ॥

तथा

(१) मांसविशेषवर्जनवृत्तोपदेशः इति ग० ।

(२) भूतानामिति ब० ।

यज्ञाय जगधिर्मांसस्येत्येष दैवोविधिः स्मृतः ।

ततोऽन्यथा प्राकृतस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥

‘जग्धिः’ भक्षणं ।

विष्णुः ।

नाद्यद्द्विविधना मांसं विधिज्ञानापदि द्विजः ।

जगध्ना तु विधिना मांसं प्रेत्य तैरर्च्यते तु सः ॥

तैः पशुभिरर्च्यते ।

द्वारोत-शातातपो ।

विषकृद्गृहते मांसं व्याधिभिर्जग्धितञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति तै आर्द्धे यच्च मन्वावर्जिते ॥

‘विषण्ण’, ‘कृद्गृहते’ कृतयन्त्वादिप्रकारेण, हतस्य तथा व्याधिभिः
मिंह्यान्नगतिरिक्त्यापदेश्य हतस्य पशोर्यन्मांसं यच्च मन्वावर्जितं
तच्छ्राद्धादी न प्रशंसन्ति अर्धे न मन्वन्ति ।

आपस्तम्बः ।

हिंमार्यनामिना च्छिन्नं तदभोजं विदुर्ब्रूयाः ।

इति मांसभक्षणप्रतिषेधः ।

अथ निषिद्धमांसप्रकृतयः ।

तत्राह मनुः ।

कथ्यादः शकुनान्^(१) सर्वान् तथा यामनिर्नामिनः ।

अनिर्दिष्टांशैकशफान् टिट्टिभांश्च विवर्जयत ॥

(१) कथ्यादान् शकुनानिति ख० ।

कलविङ्गं भवं हंसं चक्राङ्गं ॥ यामकुक्कुटं ।
 मारमं रञ्जुवालञ्च दाह्युहं गुकमारिके ॥
 प्रतुदानं जालपादांश्च कौयधिनखविष्किरात् ।
 निमज्जतश्च मक्यादानं मौनं वभूरमेव च ।
 बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जगोटकं ।
 मक्यादानं विदवराहांश्च मक्यानेव च भवणः ॥

कथं मांसमदन्तीति 'क्रयादाः' केवलमांसभक्षकाः काकर्यादायः ।
 'यामनि' 'मिनः' अक्रयादा अपि पारगतादयः । 'एकशफा' अथाश-
 तागृहमादयः । 'अनिर्दिष्टाः' अतौ भक्ष्यत्वेन नोक्ताः । 'यहकामे'
 तत्र भव्या । यथा "नाश्च तापमालभेत गौरं वा गर्दभं प्रजाकामस्य
 च मांसमश्नाथात्" इति । 'टिडिभाः' अनुसूततरशदोपललिताः ।
 कदतकाणनामानः पक्षिविशेषाः । 'टिडिभाः' । 'कलविङ्ग'
 गामचटका निगमं दृष्टं । तस्य यामवामित्वेन प्रमिद्धो मक्यामपि
 पुनिसूत्रशब्देन पुनस्तत्प्रतिषेधः तत्प्रतिषेधायामनुज्ञानार्थम् । अतः तु
 कलविङ्गः शब्दश्च चटकजातिमात्रवचनत्वं मन्यमानाः आरण्यनिसृत्पर्यं
 तत्प्रतिषेधं वर्णयन्ति । 'प्रवः' जलकुक्कुटः । 'हंसः' भवणः । 'चक्राङ्ग'
 चक्रवाकः । प्रवहमचक्रवाकानां वर्ज्यमानजालपादप्रतिषेधात् सिद्धं
 प्रतिषेधं निवर्त्यैव वचनं । अतथापादानां निरुत्थनं भक्ष्यं तस्यैव ।
 यामगृहणादारण्यकुक्कुटोभक्ष्यः । 'मारमः' पुष्कराण्यः । म च दोष-
 गलजहोनीलाङ्गः पक्षी । 'रञ्जुवालः' बहुमदशदोषकेशः पक्षी ।

(१) चक्राङ्गमिति क० ।

(२) कदतकाणनामा पक्षिविशेषा इति ग० ।

रज्जुदाल इति तु पाठे वृत्तकुक्कुटकोज्जियः । 'दात्यूहः' कालकण्ठः ।
 'शुकः' कौरः । 'मारिका' 'मारिका' एवं नामप्रसिद्धा । प्रतुद्य
 प्रहत्य चञ्जा ये भक्तयन्ताति 'प्रदाः' । जीव-जीवक-भृङ्गाङ्ग-
 लदार-कोकिल-हारित-कपोत-शतपत्रादयः । 'जालपादाः' जालम-
 दृशपादाः । चापादयः । 'कोयष्टिः' आरण्यपत्तिविशेषः । नखैर्विकीर्य
 भक्तयन्ति ये ते 'नखविष्कराः' वातीकवतीरिक्तवर्त्मककुभोपच-
 काङ्गचकोरकुरगाङ्गककचकरणानर्द्धगिरिवर्त्तकशारपट्टेद्राभवाडादयः ।
 निमज्ज्य ये मत्स्यान् भक्तयन्ति जलवायमप्रभृतयः तेऽपि वर्जाः ।
 यत्र मांभविकयार्थं पशवो हन्यन्ते मा मृना । आपणोमांभस्येत्येके ।
 सुनायां भवं 'मौनं' । 'वल्गूर' मंगोथ्य स्यापितं कागादिमांभं ।
 वरुः प्रसिद्धः । 'वलाका' विकण्टका' । 'काकोलः' कृष्णकाकः ।
 'खच्चरगेटः' खच्चरः । या वर्षासु शिखोद्गमेनाहृष्यो भवति । बकव-
 लाकाकाकोलानां निमज्जन्मत्सार्दः मह पौनरुक्त्यं परिहर्तुं ये कदा-
 चिदुन्मज्ज्य न भक्तयन्ति ये च केवलान् मत्स्यान्नेवादान्ति तत्र मक-
 रादयो मत्स्याद्गच्छन् गच्छन्ति । विद्वराहप्रतिषेधादारण्यस्थाभ्यनुजा ।
 पूर्वसूत्रस्थितस्य ग्रामनिवाभिगच्छस्य प्रकरणात् पत्तिविशेषणत्वं सिद्धे
 विद्वराहविषयात्वाभावादपौनरुक्त्यम । 'मत्स्याः' मौनाः । 'सर्वशः'
 सर्वदा । उत्सर्गाऽय ।

यमः ।

मत्स्यानश्लकान् वै सर्वान् वेदाध्यायीं विवर्जयेदिति ।

'अश्लकान्' पृष्ठभागे श्लकरहितान् । 'वेदाध्यायी' वैवर्णिकः ।

देवलः ।

बलाकोहंस-टाकूर-सङ्गरा 'वक-चित्रकाः ।

उलूक-कुरर-श्वेन-शुभ्र-कुक्कुट-वायमाः ॥

चकोरः कोकिलोरज्ज्वालकयाप-मङ्गुकी ।

पारावत कपोतौ च न भक्त्याः पतिणः स्मृताः ।

'सङ्गराजः' तैत्वे नाम्ना प्रसिद्धः । 'चित्रकः' मयूरः । 'उलूकः' कोशिकः घृकृश्व । 'कुररः' कोशिकः । 'चकोरः' चन्द्रिकारो लोहितचञ्चुचरणचतुः पत्नी । 'कोकिलः' कुहकण्ठः । 'चापः' किकादिभिः । 'मङ्गुः' जलत्रायमः ।

देवलः ।

अभक्त्याः पशुजातीनां गो खरोशाय कुञ्जराः ।

मिह-शाघर्ष-शरभ-सर्पाजगरकाम्नायाः ॥

आरवु-सूकर-माज्जार-नकुल-शाम्यसकराः ।

श्व-सृगाल-कपि-दोषि गोलाङ्गुलक-सर्कटा इति ॥

'खरः' गर्दभः । 'शरभः' भयः । 'शरभः' अष्टचरण मिश्रश्वः । 'आरवुः' सृलोन्दुरः । 'नकुलः' वधुः । 'सृगालः' जम्बुकः । 'कपिः' प्रवङ्गः । 'दोषी' महाथाघः । 'गोलाङ्गुल' गोपुच्छमदृशपुच्छो जलरतिशयः । 'सर्कटः' लोहितमुखः शाखावृगः । 'अत्रोक्ताः' पञ्चनखा श्रावित्प्रभृतिपञ्चनखव्यतिरिक्तपञ्चनखोपलक्षणार्थाः । अतएव न भनयंदिद्यनुवृत्ता आह मनः ।

सर्वान् पञ्चनखांस्तथेति ।

इति निषिद्धमांसप्रकृतयः ।

अथ कालविशेषावच्छेदेन तृप्तिकराणि द्रव्याण्युच्यन्ते ।

तत्राह मनः ।

तिलैर्त्रीरुहिवैर्भाषैरङ्गुलीफलैश्च वा ।

दत्तं न मामं प्रीथन्ते विधिवत् पितरो नृणां ॥

द्वौ मामौ मन्व्यमांसेन त्रीन्मामान् हारिणेन तु

आनभ्रणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ॥

षण्णामान् क्वागमांसेन पाथतेनाथ सप्त तु ।

अष्टावैणेन मांसेन रौरवेण नवैत्र तु ॥

दश मामांसु तृणान्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकृष्णयोस्तु मांसेन मामानेकादशैव तु ॥

संयमारन्तु गन्धेन पथमा पाथसेन वा ।

वाथार्णमस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्धिकी ॥

कालशाकं महाशक्कः खड्गलोहामिषं मधु ।

आनन्यायैव कल्पन्तं मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

श्राद्धविधिमाश्रित्य दत्ततिलादिद्रव्यैर्लोककारं माममेक पितर-
स्तृण्यनृक्ष्या प्रीथन्ते । अत्र द्विजातिकर्तृकस्य मुख्यस्य श्राद्धस्य
ब्राह्मणभोजनादकत्वादन्नाकाङ्क्षायां तत्प्राप्तियोग्यानां तिलत्रीरुहा-
दीनां तृप्तिमाधनत्वेन विधायमानानां दृष्टदारेण माधनत्वोपपत्तये
स्वविकारभूतान्नदारेणैव तृप्तिमाधनत्वं तेषां च तत्रयमं समुच्चिता-
नामेव भोजनस्य लोकरतः समुच्चितनानाविधान्नफलमूलादिमाध्यत्वा-
वगमात् । अनाभं तु तृप्तिकरत्वयोग्यान्नप्रकृतिभृतस्यैकस्यापि श्राद्धो-
द्यभोजनसाधनत्वं । लौकिकोपायसाधनकं हि भोजनं समुच्चितालाभे

एकेनापि दृश्यते । एवं चामश्राद्धेऽपि समुत्थयाममुत्थयो वेदितव्यौ,
तत्रापि तेषां भोज्यान्नप्रकृतिभासानुपमत्वात्तन्नेवोप कल्पितत्वात् । उक्त-
न्यायादन्नदार्शेयां साधनत्वमामश्राद्धे च वचनादपेक्षित इति नैष
दोषः ।

अन्नदार्शेयेषां श्राद्धसाधनत्वमुक्तं प्रचेतम् ।

हरित-सुद्ध-कृष्णमाष-श्यामाक-प्रियङ्गु-गोधूमसुविचारंश्च दद्या-
दिति । विधायन्ते चापूपपायमादौल्यन्नानि श्राद्धे । तानि च प्रकृति-
द्रव्यमाकाङ्क्षाणि । अतोत्रोद्दिष्टगोत्रामथोरित तिलत्रीणादीनां स्वानां
प्रकृतिविकारभावेनात्यभिद्धिः । न विकल्पो दोषवाङ्म्यात ।

कात्यायनवचने चान्नाभूतानमेतेषां रश्मिमाधनं स्पृष्टं भवि-
ष्यति । मद्यपि समुत्थे अद्भिर्मूलफलैश्च वेति विकल्पान्नं ब्राह्मण-
तृप्तिपर्याप्तान्नसाधनोभतत्रोद्याद्यन्नाभेदकल्पकपपलान्नाभिप्रार्थनानि
कात्यायनस्याख्यानं च दर्शयिष्यते ।

सामद्विप्रकराणि तु मूलफलानि मार्कण्डेयेन प्रपञ्चितानि ।

तिदार्यस्तु परुषेस्तु पिमेः प्रुद्गाटवे माया ।

कस्युकेथ तथा कन्दैः कर्कभुवदरेरपि ॥

पालवतेरारुकेथ अत्रोटेः पनमेमाथा ।

काकोन्धा नीरकाकोन्धा तथा पिण्डालकेः शमी ॥

लाजाभिश्च मधानाभिः त्रपुमेयाश्चिभयेः ।

सर्वपाराजगाकात्याः सङ्गदेराजजम्बुभिः ॥

प्रियालामलकैर्मुष्यैः फल्गुभिश्च तिलस्यकैः ।

वंगाङ्गुर्लालकन्दैः कुकिकावीरिकाध्वैः ॥

वोचैः ममोर्चलकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।

मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यभोज्यैस्तु संस्कृतैः ॥

रागपादवचोर्थैश्च विजातकममन्वितैः ।

दत्तैस्तु मामं प्रीयन्तं श्राद्धेषु पितरो नृणां ॥

‘कन्दः’ सूरणः । अर्शाणः सूरणः कन्द इत्यभिधानात् ।
 ‘वदरं’ वदरीफलं । ‘काकोली-वीरकाकोन्धौ’ गौडदेशे प्रसिद्धौ ।
 मर्षपेति स्त्रीलिङ्गतया निर्देशः क्वान्दमः । ‘राजशाकं’ राजवृत्ताख्यं
 शाकं । ‘दङ्गदी’ तापमतरुः । ‘राजजम्बुः’ जम्बुविशेषः । ‘मुख्यान्या-
 मलकानि’ स्यूलामलकानि । ‘फलगूनि’ जुद्रामलकानि । ‘विलम्ब-
 कानि’ पटोलानि । ‘वंशाङ्कुरः’ प्रसिद्धः । ‘लीरिका’ फलाध्यन्तं ।
 राचादनः फलाध्यन्ते लीरिकायामिव्यमरभिन्नेनाभिधानात् । ‘मोचं’
 कदलं । ‘लकुचः’ लिकुचः । म च जम्बोरफलतुल्यसर्वफलवान्
 गन्धविशेषः । ‘बीजपूरः’ मातुलिङ्गः । ‘मुञ्जात’ गौडदेशं प्रसिद्धं
 फलं । ‘पद्मफलं’ पद्मबीजकोशकणिकेति यावत् । मुद्गाडक्या-
 दानि मांभानि वा मूलफलादीनि निष्काव्य गृहीता रभा. शर्करा-
 मन्थादिद्रव्यमङ्गनमधुरीकृताः ‘रागाः’ । अस्मद्रव्यमयोगनास्वीकृतान्तु
 ‘पाशवाः’ उच्यन्ते । ‘चोख्याणि’ वक्ष्यमाणान्वनानि । ‘विजातकं’
 लवङ्गलापवकाणां समाहारः । एतेर्द्रव्यैर्माममकं पितरः प्रीयन्तः ।
 एवमनिषिद्धं मन्थ्यमांसेन दौ मामो । ‘हरिणः’ ताम्रसृग्ः तस्य
 मांसं ‘हारिणः’ । उरभ्रोसेष. तस्य मांसं ‘श्रौरभं’ । शकुनिः पक्षी ।
 म चाचारणकुक्कुटनिर्त्तिगादिगनिषिद्ध एव विवर्तितः । तस्य मांसं
 ‘शाकुनं’ ‘कागः’ वस्तः । पृषतः चित्रसृग्ः तस्यर्द्रं ‘पार्षतं’ । एणः

रूपामृगः । तस्येदमैर्ण । एणः रूपामृगो ज्ञेयत्वात्प्रोहरिण उच्यते इत्यभिधानात् । येत्त्वष्टावैण्यमांसेनेति पठन्ति तत्र हरिणामांसेनेत्युच्यते । 'रुरुः' बहुशृङ्गोमृगः । तस्य मांसं 'गोरवः' । 'वराहः' अरण्यसूकरः । यामसूकरस्य निषिद्धत्वात् । 'महिषः' लुलापः । 'आमिष' मांसं । अत्र माहिषाणि च मांसानि श्राद्धेषु परिवर्ज्यादिति विष्णुपुराणदर्शनात् । माहिषमांसस्य विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पो वेदितव्यः । स च तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तान् प्रयत्नत इति विना मांसेन यत् श्राद्धं कृतमण्यकृतं भवेदित्यादिवचनावगतावश्यकानुभासस्य मांसान्तरस्थाभावे महिषस्य ग्रहणं कर्त्तव्यमन्यदा नैत्येकरूप इति केचित् । तद्विचारणीयं । अप्रशस्तस्य श्राद्धगन्तव्येन मंत्रेणा प्रतिषेधे गृह्यमाणस्य प्रशस्तहरिणोरभ्रकृगादिमांसस्योधिक माहिषस्युच्यमानं विरुद्धं स्यात् । 'शशः' प्रसिद्धः । 'कूर्मः' कच्छपः । अतमन्वन्वन्ती-यस्त्वान्माहिषेण पयसेति मन्वन्त्या न मांसेनेति ।

शङ्खधरस्त्वाह ।

गव्यं प्रकरणान्मांसमेव ।

अनएव त्यामः ।

गवयस्य तु मांसेन हविर्मांसं मदेव तु ।

मामानेकादश प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु ।

गव्यं तु दत्तं श्राद्धेषु मंत्रस्मरमिहोच्यत इति ॥

तत्र कश्चिद् गवान्मस्य निषिद्धत्वात् लाकविदिष्टत्वात् । पयसा हिमद्वसोदनं 'पयसं' पयाविकारो दध्यादि च । 'वाप्राणमः' कागविशेषः पतिविशेषो वा ।

तथा च निगमत्रिणधर्मोत्तरयोः ।

त्रिःपिवन्विन्द्रियक्षीणं श्रेतं वृद्धमजापतिं ।

वार्ध्राणमन्तु तं प्राङ्ग्याञ्जिकाः श्राद्धकर्मणि ॥

यस्य पिवतोऽजलं कर्णा स्पृशतः स किल कर्णाभ्यां मुखेन पिव-
तीति 'त्रिःपिव.' । 'क्षीणेन्द्रियः' मंभोगाक्षमः । 'अजापतिः' अज
इत्यर्थः । पाठान्तरे ।

त्रिःपिवन्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रचरं तथा ।

रक्तं वर्णन राजेन्द्र अजं वार्ध्राणमं विदुः ॥

तथा निगम एव ।

कृष्णगोत्रोरकृष्णिगः श्रेतपत्नो विहङ्गमः ।

स वै वार्ध्राणमः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

कालशाकादीनि धान्यप्रकरणे व्याख्यातानि । इह सर्वत्र प्रौढ्य-
तिशयो विवक्षितः । न तु यथाश्रुत एव कालः । तथा सति द्वादश-
वर्षपर्यन्तं पितृणां तपत्वात् श्राद्धाकरणे प्राप्तं सति न "प्रतिवर्षं
यत्रात् कार्यं" इत्येतदचनं विरुद्धत इति हरिहरादयः ।

आह कात्यायनः ।

अथ तर्पणस्याभिरोषधीभिर्मांसं तर्पणारण्याभिर्वा तदन्वाभे
मूलफलैर्द्विधा महान्नोत्तरास्तर्पयन्ति । कागोस्र-मेषा आलक्ष्य्याः
शंपाणि क्रीत्वा लक्ष्या वा स्वयं सृतानां वाहृत्य पचेन्नामदयं माक्यैः,
त्रोन्नामान् हरिणसृगमांसिन, चतुरः शाकुनेन, पञ्च गौरवेण, षट्
कागेन, सप्त कौर्मणि, अष्टौ वाराहेण, नव मेषमांसिन, दश मार्हिषेण,
एकादश पार्षतेन, संवत्सरं गव्येन पायसेन पथसा वा, वार्ध्राणमस्य

मांसेन च दादश्वर्षाणि अशया तप्तिः । खड्गकालशाकलोहकागोम-
हाशक्त्वोवर्षासु मघासु च आहुं हस्तिष्वायायाञ्च ।

'याम्याभिः' शालियवगोधूम-मुद्गाद्याभिः, 'ओषधीभिः' सहदृक्षा-
भिर्मांसं तप्तिर्भवति । 'आरण्याभिः' अरण्यौषधीभिः मासमेव तप्तिः ।
यत्नारण्यानामेव स्यत्यन्तरे तप्तिमाधनत्वमुक्तं, तद्दानप्रस्वादिकर्षक-
आहुविषयं । 'तदस्त्राभे' याम्यारण्यानामोषधीनामस्त्राभे, मूलफलैर-
ङ्घ्रिस्य मासमेव तप्तिः । मूलादीनां केवलानां तप्तिमाधनत्वमर्थनिराकर्तु-
माह महाश्वेनेति । 'उत्तराः' मूलफलादयः । ओषधीनामुपरिष्ठाश्रि-
र्दिष्टत्वादन्तराः अश्वेन सहैव दत्ताः सत्यक्षर्पयन्ति न केवलाः, तद-
श्रापमर्जनौभूता एव तप्तिकारित्वेन लोके प्रसिद्धाः ।

नम्योषधीनामस्त्राभे मूलादीनां प्रदेयत्वमस्त्रसाहित्यञ्चेति विप्र-
तिषिद्धम् । मैत्रं । इह हि सम्पूर्णतप्तिमाधनौभूताश्रमस्यादनपर्याप्ताना-
मोषधीनामस्त्राभे स्त्रस्याश्रमहितानां मूलादीनां तप्तिमाधनत्वमुच्यत
इत्यविरोधात् ।

अथ चोत्तराः सत्यश्वे महाश्वेन, असति तु तस्मिन् केवला
इत्यनुसन्धेयं ।

अथ चैत्र व्याख्या । याम्यौषधिसिद्धास्त्रास्त्राभे मूलफलैरङ्घ्रिस्य-
सहिताः 'उत्तराः' आरण्या ओषधयः, 'अश्वेन' अश्वद्वारा, मासं तर्पयन्ति ।
यद्यपि याम्यौषधिसिद्धाश्रमसाहित्यं शाकत्वेन मूलादीनामस्त्रैव तथा-
प्यारण्यानां मन्दरमत्वात् शाकसाहित्यमपेक्षिततरमिति प्राधान्येन
तत्रोक्तमिति मन्तव्यं । अस्त्रादिभिर्मांसं तप्तिमुक्त्वा मांसैर्दिमासादित्यपि
प्रतिपादयिष्यंस्तदुपादानविधिं तावदाह । कागोमसंघा आश्वभ्या

इत्यादि । 'उसः' अन्नज्ञान् । प्रोक्षणादिसंस्कारपूर्वकं संज्ञपनं 'आलम्भः' ।
एतत्पशुत्रयव्यतिरिक्तानां तु पशूनां प्रोक्षणादिसंस्कारमन्तरेणापि
स्वयं परेण वा इतानां क्रयाद्युपायसम्पादितं मांसं आद्धादावुप-
योजनीयं ।

तथा चाह तुः हारीतश्चातातपौ ।

अत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितं ।

आद्धकाले प्रशंसन्ति सिंह्यान्नहतञ्च यत् ॥

मनुः ।

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।

देवान् पिष्ट्वंश्चार्चयत्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

गौतमः ।

व्यालहतावृष्टदोषवाक्प्रशस्तान्यभ्युक्ष्योपयुञ्जीतेति ।

आश्विगनाः ।

तत्र ब्रौह्मिवैर्माषैरर्चिता मांसं पितरस्तृप्ता भवन्ति, मामद्वयं
मात्स्येन मांसेन, अयं हरिणमृगमांसेन, चतुरोमासान् कृष्णमारङ्गेन,
पञ्च शाकुनेन, षट् ज्वागेन, सप्त पार्शतेन, अष्टौ वराहेण, नव रुद्धेण,
दशैरेण, एकादश कूर्मेण, पात्रसेन पयसा गव्येन संवत्सरं, वार्षी-
णसस्य मांसेन द्वात्रिंशद्दशवार्षिकी । खड्गमांसेनानन्यमपि सोदा-
हरन्ति ।

खड्गस्य कालशकस्य लोहहागस्तथैव च ।

महाशस्त्रस्य मन्त्रं पिथ्येनन्याथ कल्प्यते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरं ।
 मास्य-हारिण-कौरभ्र-शाकुन-ह्याग-पार्षतेः ॥
 षिण-रौरव-वाराह-श्राशैर्मैर्यथाक्रमं ।
 मामहृद्याभित्प्यन्ति दक्षैरिह पितामहाः ॥
 खड्गामिषं महाशक्तं मधु मुन्यन्नमेव च ।
 लोहामिषं कालशकं मांसं वार्ध्निणस्य च ।
 यद्ददाति गयास्वस्य सर्वमानन्यमश्रुते ॥

‘हविष्यं’ हविष्याग्यं तिलव्रीह्यादि, तत्प्रकृतिकेनान्नेन सहदन्नेन मासपर्यन्तं पितृणां हृत्प्रिर्भवति । तत ऊर्द्धं तु यथाक्रममेकैकमास-हृद्या मास्यादारभ्य श्राशपर्यन्तैर्मैसैर्हृत्प्रिर्भवति । मस्या अग्निषड्वा रोहितादथः । ‘श्राशं’ श्राशमांसं । ‘मुन्यन्नं’ नीवारादि ।
 यमः ।

अङ्गिर्मूलफलैः शकैः पुष्पैर्निहित्यवैस्त्रिषैः ।
 प्रीणाति मासं दन्तेन आह्वेनेह पितामहान् ॥
 मत्स्यैः प्रीणाति मासौ द्वौ चीन्मामान् हारिणं तु ।
 शन्यकस्तुरो मासान् हृक्ः प्रीणाति पञ्च च ॥
 शशः प्रीणाति षण्मासान् कूर्मः प्रीणाति सप्त तु ।
 अष्टौ मासान् वराहस्तु मेषः प्रीणयते नव ॥
 माहिषं दशमासांस्तु गावयं रुद्रसन्धितान् ।
 गव्यं द्वादशमासांस्तु पयः पायसमेव वा ॥
 वार्ध्निणस्य मांसे तु द्वात्रिंशद्दशवार्धकौ ।
 आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृवयं ।

पितृक्षयो गया ज्ञेया^(१) तत्र दत्तं महाफलं ॥
 कालशाकञ्च खड्गस्य लोहकागस्तथैव च ।
 महाशक्त्वाश्च मत्स्याश्च पित्र्येऽनन्याय कल्पिताः ॥
 यत्किञ्चिन्मधुसंयुक्तं तदानन्याय कल्पयेत् ।
 उपाकृतम् विधिना मन्त्रेणाद्यं तथाकृतं ॥

गवयोनामारण्यो गवा सहायन्तसदृशः पशुस्तस्य मांसं 'गावयं' ।
 'बद्धमक्षितान्' एकादशेति यावत् । 'पितृक्षये' पितृणां क्षयो यत्, तत्र
 गयासंज्ञकं तीर्थं । 'उपाकरणं' वैदिकसंस्कारविशेषः ।
 देवलः ।

अङ्गुर्मूलफलैः शकैर्ब्रीहिसाधयवैरपि ।
 मांसं तप्यन्ति पितरः आद्वेष्विह निवेदितैः ॥
 तुष्यन्ति मत्स्यैर्द्वा मासौ चीन्मासान् रुहभिर्द्वैर्गैः ।
 शाकुनेश्चतुरो मासान् पञ्च तप्यन्ति पार्षतैः ॥
 शशैः षाण्मासिकी दग्निः कूर्मैः स्यात्सप्तमासिकी ।
 अष्टौ मासान् वराहेन नव तप्यन्त्यजेन च ॥
 दश माहिसमासेन तप्यन्त्येकादश्याविकैः ।
 संवत्सरम् गव्येन पथसा पायसेन वा ॥
 वाभ्रिणिसस्य मासे तु दग्निर्द्वादशवार्षिकी ।
 आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ॥
 महाशकलिनो मत्स्याम्हागो वा सर्वलोहितः ।
 कालशाककमित्येतदानन्याय प्रकीर्तितं ॥

(१) पितृक्षयाच्चे सा तच्चेति- ख० ।

आह विष्णुः ।

तिलैर्ब्रीहियैर्माषैरङ्गुर्मुलफलेः शकैः प्रियङ्गुनीवारैः सुद्धैः गो-
धूमैश्च मासं प्रीयन्ते । द्वौ मासौ मत्स्यमासेन, चीन्मासान् हारिणेन
तु, चतुरस्रौरभ्रेष, पञ्च ब्राकुनेन, षट् ह्यग्नेन, सप्त रौरवेण, अष्टौ
पार्वतेन, नव गावयेन, दश मासिषेणैकादश तृपरेणाजिन, सन्वत्सरन्तु
गव्येन पयसा पायसेन च तद्विकारैर्वा । कालत्राकं महाश्रुत्वा वा
वार्ध्नीणसमांसं खड्गमांसमवस्थाय ।

अथ पितृगीता गाथा भवन्ति ।

कालत्राकं महाश्रुत्वा मांसं वार्ध्नीणसस्य च ।

विषाणवर्ष्णा ये खड्गा आसुर्यं तान् सभेमहि ॥

‘गाथाः’ श्लोकविशेषाः । ‘आसुर्यं’ यावच्चन्द्रसूर्यादिपदार्थाना-
मवस्थानं, तावत्कासं तान् वयं सभेमहीति पितरः प्रार्थयन्ते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

खड्गा विषाणैः परिवर्जिता ये तेषां हि मासेन भवत्यनन्तम् ।

आह पैठीनसिः ।

घृतेन मांसं प्रीणाति । कालत्राकेन द्विमासं, धवार्थ्यपूपस्रज्जरेण
त्रिमासं, मत्स्यैश्चतुरो मासान्, आजेण मासेन पञ्च, पायसेन षष्ठा-
षान्, ब्राकुनेन सप्त मासान्, अष्टौ मासार्धेणोद्येन, नव मासान् पार्वतेन,
दश मासान् गव्येन, एकादशमासान् मासिषेण, द्वादशमासान् ह्यग्नेन,
खड्गेन त्रयोदशमासान्, सर्वलोहह्यग्नेनानन्त्यमिति ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मांसं दग्निः पितृणाम् इविद्याश्रेण जायते ।

मासद्वयं मत्स्यमासैकृप्तिं यान्ति पितामहाः ॥
 चीन्मासान् हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृहृत्प्रये ।
 प्रीणाति चतुरोमासान् शशीयैः पिशितैः पितृन् ॥
 शाकुनं पञ्च वै मासान् षण्मासान् शूकरामिषं ।
 द्वागलं सप्त वै मासान् षष्ठैवाष्टमासिकीं ॥
 करोति द्वाप्तिं नव वै रुद्रमांसं न संशयः ।
 गवयस्य मांसं द्वाप्तिं करोति दशमासिकीं ॥
 तथैकादश मासांस्तु औरभ्रं पितृहृत्प्रिदं ।
 संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव च ॥
 वार्धिणसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु ।
 दुहित्रामिषमस्रश्च दत्तान्यात्मकुलोद्भवैः ॥
 अनन्तां वै प्रयच्छन्ति द्वाप्तिं गौरीसुतस्तथा ।
 पितृणां नाच सन्देहो गयाश्राद्धश्च भो द्विजाः ॥

‘दुहित्रामिषं’ खड्गमांसं ।

कूर्मपुराणे ।

व्रीहिभिस्स यवैर्माषैरिन्द्रमूलफलेन वा ।
 श्यामाकैस्त्रणकैः शकैः नौवारैश्च प्रियङ्गुभिः ।
 गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मांसं प्रीणयते पितृन् ॥
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन चीन्मासान् हारिणेन तु ।
 चैारक्षेणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ॥
 षण्मासान् मृगमासेन पार्धतेनेह सप्त वै ।
 अष्टावेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तु ॥

दशमासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।
 शशकृष्णपयोर्मासं मासानेकादशैव तु ॥
 संवत्सरस्तु गव्येन पयसा पायसेन तु ।
 वार्ध्रिणसस्य मासेन द्वात्रिंशद्दशवार्षिकी ॥
 कालशाकं महाशक्ताः खड्गलोहामिषं मधु ।
 आनक्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्त्रानि च सर्व्वज्ञः ॥ ६

प्रभामखण्डे ।

गुणैश्च सूपशाकाद्यैर्नानाभक्षैस्तथैव च ।
 अन्नन्तु सुदधिलीरगोधृतं शर्करान्वितं ॥
 मामं प्रीणाति वै सर्वान् पितृनित्याह बाह्वजः ।
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन चैन्मामान् हारिणेन तु ॥
 शैरभ्रेणाय चतुरः शाकुनेनाय पञ्च वै ।
 सप्त लोहस्य मासेन तथाष्टावणजेन तु ॥
 पृषतस्य तु मासेन द्वात्रिंशद्दशवार्षिकी ॥
 दश मासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ॥
 शशकृष्णस्य मासेन मासानेकादशैव तु ।
 संवत्सरस्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ॥
 वार्ध्रिणसस्य मासेन द्वात्रिंशद्दशवार्षिकी ।
 कालशाकेन चानक्त्यं खड्गमासेन चैव हि ॥
 यत्किञ्चिन्मधुमंसिमिश्रं गोलौरघृतपायसं ।
 दक्षमन्त्रयमित्याहुः पितरः पृथ्वीदेवताः ॥

वायुपुराणे ।

तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलैश्च वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते आङ्गेन तु पितामहाः ॥
 मत्स्यैस्तृष्यन्ति द्वौ मासौ चीन्मासान् हारिणेन तु ।
 शशम् चतुरो मासान् पञ्च प्रीणाति शाकुनं ॥
 वराहे च तु षण्मासान् क्वागलं सप्तमासिकं ।
 अष्टमासिकमित्युक्तं यच्च वै पार्श्वतं भवेत् ॥
 रौरवेण तु प्रीयन्ते नव मासान् पितामहाः ।
 गव्यस्य तु मासेन दृप्तिः स्याद्दशमासिकी ॥
 कूर्मस्यैव तु मासेन मासानेकादशैव तु ।
 आङ्गमेव विजानीयात् गव्यं संवत्सरं भवेत् ॥
 तथा गव्यसमायुक्तं पायसं मधुमर्षिषा ।
 वार्धिणसस्य मासेन दृप्तिर्द्वादशवार्धिकी ॥
 आनन्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पिष्टक्षये ।
 गयायामक्षयं आङ्गं जपोहोमस्तथैव च ॥
 पिष्टक्षये हि सा प्रोक्ता तस्मान्तचाक्षयं स्मृतं ।
 ह्यष्टाङ्गागस्तथा लोह आनन्यायैव कल्प्यते ॥

महाभारते ।

तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलैश्च वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते आङ्गेन पितरो नृप ॥
 द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मात्स्यैः पिष्टक्षयैः सह ।
 चीन्मासानात्रिकेनाङ्गस्तुर्मासान् शशेन तु ॥
 आजेन मासान् प्रीयन्ते पञ्च वै पितरो नृप ।

वाराहेण तु षण्मासान् सप्त वै ब्राह्मणेन च ॥
 मामानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नवैव तु ।
 गवयस्य तु मासेन तृप्तिर्मासान् दशैव तु ॥
 मासानेकादश प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु ।
 गच्छेन दत्ते आद्धे तु संवत्सरमिष्टोच्यते ॥
 यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
 वार्ध्नीणसस्य मासेन तृप्तिर्दादश्वार्धिकी ॥
 आनक्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
 कालशाकस्य श्लोहस्राप्यनक्तं कागमुच्यते ॥
 गाद्यास्त्रायत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।
 अपि नः स कुले जातो यो नो दद्यात् त्रयोदशो ॥
 आपोमूलफलं मांसमन्नस्रापि पितृक्षये ।
 यत्किञ्चिन्मधुमिश्रं तदानक्याय कल्प्यते ॥

नागवपुः ।

अग्नौ खड्गमांसस्य तथा वार्ध्नीणसस्य च ।
 मधुना सह दातव्यं पायसं पितृक्षये ॥
 तेनापि वार्धिकी तृप्तिः पितृणाञ्चोपजायते ।
 अभावे चापि तस्यापि शिशुमारममुद्गवं ॥
 मांसन्तु तृप्त्ये प्रोक्तं वत्सरं मासवर्जितं ।
 तदभावे वराहोत्थं दशमासप्रतुष्टिदं ॥
 आरण्यामाहिषोत्थेन तृप्तिः स्यान्नवमासिकी ।
 सरोष्ट्रैवाष्टमासान् वै एणस्य सप्तमासिकी ॥

द्वागस्य मामघटकञ्च शशकस्य च पञ्च वै ।
 चतुरः शन्यकस्योक्तास्तयो विष्करिकस्य च ॥
 मामद्वयञ्च मत्स्यस्य मांसं कपिञ्जलस्य च ।
 नान्येषां योजयेन्मांसं पितृकार्यं कथञ्चन ।
 एतेषामपि चाभावात् पायसञ्च नराधिप ॥

योजयेदिति शेषः ।

इति कालविशेषावच्छेदेन तृप्तिकरणानि द्रव्याणि ।

अथान्नानि ।

तत्र धान्यफलमूलादीनां साक्षादभ्यवहार्यभक्षभोज्यलेह्यपेयचोद्य-
 रूप-स्वविकारप्रकृतिभावेन आद्भुसम्बन्धात् धान्यादीनां याद्भुत्ववर्ज्य-
 त्वप्रतिपादनं तद्विकारयाद्भुत्ववर्ज्यत्वपर्यन्तमिति याद्भुद्रव्यमाध्यस्यान्वस्य
 याद्भुत्वं वर्ज्यमाध्यस्य च वर्ज्यत्वमिति सिद्धमेव । अतो यद्गाद्भुद्रव्यवि-
 काराणां सामान्यतो याद्भुत्वं वचनैः प्रतिपाद्यते तत् स्पष्टत्वायं । यच्च
 विशेषतो विकारविशेषाणामपूपपायसादीनां तदन्येभ्यो विकारेभ्यो-
 ऽपि प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्थमिति विवेक्यं ।

तत्र याद्भुत्वाण्युच्यन्ते ।

आह प्रचेताः ।

पायस-तिलहृशर-ब्रह्मसुवर्चला-हरित-मुद्ग-हृष्णमाष-श्यामाक-
 प्रियङ्गु-यव-गोधूमेनुविकारांश्च दद्यात् । तिलतण्डुलसिद्धोदनः 'हृशरः'
 'ब्रह्मसुवर्चलाः' आदित्यभक्ताः । विकारशब्दः प्रत्येकं प्रकृतिभिः सम्ब-
 ध्यते । विहितद्रव्यप्रकृतिकाभ्यवहार्याशेषविकारोपलक्षणार्थमिति ।

देवलः ।

ततोन्नं बह्वसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।

चोष्यपेयसमृद्धस्य यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥

‘बह्वसंस्कारं’ स्रुपकारशास्त्रोपदिष्टैः समृद्धतरगृहजनप्रतिमिद्वैर्षि-
ङ्गुमरिचैलाकर्पूरादियुक्तिजन्यैरभिश्चरमनीयैरतिशयविशेषैर्युक्तं । ‘नैक-
व्यञ्जनभक्ष्यवत्’ व्यञ्जतेनेनान्नस्य रस इति ‘व्यञ्जनं’ स्रुपशाकादिकं ।
दक्षैरवखण्ड्य यद्भुज्यते तद् ‘भक्ष्यम्’ । यस्य श्रेष्ठदशनरमुनादिभि-
र्निषीदितस्य सफूत्कारेण मुखमाहतेम रमोनिःस्पृश्यते तत् ‘चोष्यं’
यथेनुखण्डादिकं । ‘पेयं’ द्रवैकस्वभावं पानकादि । उपलक्षणं चैत-
द्भोज्यलेह्ययोः । यत्नतिकाठिन्यादतिप्रयत्नवत्खण्डनानपेक्षं चर्ष्ययि-
त्तैव निगोर्ष्यते तत् ‘भोज्यं’ । यत्तु सान्द्रद्रवस्वभावतया दशनानपेक्षेण
रसनाद्यापारेणाग्नये तत् ‘लेह्यं’ । ‘यथाशक्ति’ शक्तिमनतिक्रम्य ।
‘उपकल्पयेत्’ सम्पादयेत् ।

ब्रह्मपुराणं ।

गुड-शर्कर-मत्स्यण्डो देयं फाणित-सुसुरं ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवं ॥

पाकादघनौभृतो गोलाकारेणोपनिबद्धेक्षुरसः ‘गुडः’ । इक्षुरस-
पाकप्रभव एव श्वेतवर्णचूर्णात्मकोविकारः ‘शर्करा’ । उल्लष्टः शर्करा-
भेदः ‘मत्स्यण्डो’ । ईषत्कथितस्येक्षुरसस्य द्रव एव विकारः ‘फाणितं’ ।
गुडमरिचैनामिश्रो गोधूमम्यूलचूर्णविकारः ‘सुसुरः’ । तैलमित्यादि,
तिलसम्भवंमेव तैलं देयं नान्यत् । अथञ्च आह्वार्यप्रदीपप्रवर्तकस्य
आह्वीयशाकपाकार्यस्याभ्यङ्गादर्शनार्थस्य च तैलस्य नियमायापदेशा-
ऽनुसन्धेयः ।

तथा ।

पायसं शालिसुद्गाक्षं मोदकादींश्च भक्तितः ।

पूरिकाञ्च रमालाञ्च गोक्षीरञ्च नियोजयेत् ॥

यानि चाभ्यवहार्याणि स्वादुस्त्रिग्धानि भो द्विजाः ।

ईषदुष्णाकटून्येव देयानि आद्भुक्तर्म्हणि ॥

‘मोदकः’ सङ्गुक्तः । ‘पूरिका’ अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धः अपूपवि-
शेषः । शर्करात्वगेलानागकेसरमधुमरिचमिश्रमनुद्धृतस्त्रिभागं वस्त्रे
संघृत्य गालितं गोदधि ‘रमाला’ ।

तदुक्तमायुर्वेदे ।

सिताचतुर्जातमधुषणाक्षं

दधि प्रघृष्टं सरसं रमालेति ।

तथा ।

मृष्टस्त्रिग्धानि यानि स्युरीषत्कट्वस्त्रकानि च ।

स्वादूनि देवभोज्यानि तानि आद्धे नियोजयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

लाजान् मधुयुतान् दद्यात् सकृन् शर्करया सह ।

दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन श्टङ्गाटविसमेषुकान् ॥

किञ्चिदाद्रीकृत्य भृष्टाः शालयः ‘लाजाः’ । शर्करायुतानि मृष्ट-
यवपिष्टानि ‘सक्तवः’ ।

वायुपुराणे ।

भक्ष्यान् वक्ष्ये करम्भञ्च इष्टका घृतपूरकाः ।

कृशरं मधु सर्पिञ्च पयः पायसमेव च ।

स्निग्धमुष्णञ्च यो दद्यादग्निष्टोमफलं सभेत् ॥

करभस्य विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । इष्टकाकृतिः स्वण्डेष्ट-
काख्यो भक्ष्यविशेषः 'इष्टका' । घृताकदुग्धालोडितैः शालिगोधूम-
पिष्टसारैर्विहिताप्पविशेषाः^(१) 'घृतपूराः' । 'सर्पिः' आञ्चं, तच्च गधं
माहिषं वा । 'पयः' क्षीरं, तच्च गव्यमेव । 'स्निग्धं' क्षेपद्रव्यसंस्कृतं ।
'उष्णं' ईषदुष्णं । 'अग्निष्टोमः' ज्योतिष्टोमस्याद्या संन्या ।

उष्णं दद्यादित्यस्यापवादः सौरपुराणे ।

विविधं पायमं दद्याद्भक्ष्याणि विविधानि च ।

लेह्यं चोद्यं यथाकाममुष्णमेव फलं विना ।

विविधान्यपि मांसानि पितृणां पितृपर्षकं ॥

अत्राग्निपक्वात् फलादन्यत् फलं विनेति बोद्धव्यं । पक्षस्य कदुष्ण-
स्यैव स्वादुत्वात् तथाविधस्यैव दानं युक्तं । उपलक्षणं चैतदपक्वभ-
क्ष्याणां कन्दमूलादीनां ।

अतएव कूर्मपुराणे ।

उष्णमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं अथ इच्छता ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ॥

'पानकानि' गुडमरिचशर्करैर्लाकपूरादिमंस्कृतापक्वद्राक्षाकदला-
दिफलद्रवाः ।

भविष्योत्तरे ।

उष्णमन्नन्तु विप्रेभ्यः अद्भुया विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानप्यादिकांस्तथा ॥

(१) पूराविशेषा इति ख० ।

वायुपुराणे ।

दधि गव्यमसंस्पृष्टं भक्षान्नानाविधानपि ।

दत्त्वा न श्लोचति श्राद्धे वर्षासु च मघासु च ॥

‘असंस्पृष्टं’ असंपृक्तं । महिव्यादिचौरविकारैः अपविचद्रूप्यान्तरेण वा भक्षवटकमण्डकमोदकादयो लोकसिद्धप्रकारका एव विप्रिष्टतर-
श्राद्धाचरणसम्पत्पादितपरिपुष्ट-पारलौकिक-सुखोत्पादक-सुकृतराशि-
त्वादकृतान्यवज्जपुण्योऽपि स्वर्गसुखाभावनिमित्तकं श्लोकं न करोति ।
तथा ।

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ।

शर्कराचौरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ॥

स्युश्च संवत्सरं प्रीता वर्करैर्मेषकैणकैः ।

सरूलाजांस्तथा पूपान् कुल्माषान् व्यञ्जनैः सह ॥

सर्पिःस्त्रिगधानि सर्वाणि दध्ना संस्कृत्य भोजयेत् ।

श्राद्धस्वेतानि यो दद्यात् पितरः प्रीणयन्ति तं ॥

घृतं भूमौ समुत्सृजेदित्यस्य घृतवाङ्मये तात्पर्यं । तथा घृतं
परिवेश्यं यथा पात्रमापूर्य भूमावप्युपसर्पति । अङ्गारभृष्टकणिशगलिता
धान्यरूपाः ‘पृथुकाः’ । ‘वर्करैः’ तरुणैः । ‘मेषैः’ उरभैः । ‘पूपाः’
पूपलिकादिबज्जभेदाः । अर्द्धस्त्रिन्नानि धान्यानि ‘कुल्माषाः’ ।
कूर्मपुराणे ।

अथ पिण्डावशिष्टान्नं विधिवद्भोजयेद्विजान् ।

मांसान्यपूपान् विविधान् दद्यात् कृसरपाचसं ॥

पूपशकफलानोत्तून् पयोदधि घृतं मधु ।

अन्नं चैव यथाकामं विविधं भोज्यपेयकं ॥
 यद्यदिष्टं द्विजेन्द्राणां तत्तत्सर्वं निवेदयेत् ।
 धानास्तिस्रांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ॥
 अथेत्यग्नौकरणकालीनपिण्डप्रदानानन्तरं ।

कालिकापुराणे ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां खण्डेन च विमिश्रितं ।
 आदौ पिण्डान् समुद्दिश्य द्विजेभ्यस्तदनन्तरं ॥

दद्यादिति शेषः ।

देवलेन तु प्रदेयस्यान्नस्य तिलादिमाहित्यमुक्तम् ।

अथ पिण्डावशिष्टान्नं भोजयेत्प्रयतोद्विजान् ।

भोजनैः सतिसैः स्त्रैर्भक्ष्यपूपविमिश्रितैः ॥

मित्राद्यणीयसूत्रे तु परिवेषणीयस्य मध्वादिमाहित्यमप्युक्तम् ।

तिनवन्मधुमन्नान्नं सामिषञ्च दद्यादिति ।

प्रदेयस्यान्नस्य प्रभृतत्वं तु पिप्पसादसूत्रे प्रतिपादितं ।

मांसैः शाकैर्माषैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभृतमन्नमिष्टं
 दद्यात् ।

शङ्खलिखितौ ।

ततस्तिस्रैर्माषैः शाकैः पूपैः क्षुधरपायसापूपैर्लाजैर्भक्ष्यैः पानैर्मधुना घृतेन
 दध्ना पयसा च प्रभृतमिष्टमन्नं दद्यात् ।

तत इत्यग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्युत्तरकालं । यच्च जीवतः पित्रादेर्भक्ष्य-
 भोज्यादिकं प्रियमासीत् तत्पितृताङ्गताय तस्मै श्राद्धे दयम् ।

तदाह कार्ष्णाजिनिः ।

यदिष्टं जीवतश्चामीत्तद्दद्यात्तस्य यत्नतः ।
 सुदप्तौ दुस्तरं मार्गं ततोयाति न संशयः ॥
 पायभाद्यन्नविशेषदाने फलविशेषाः ।

तत्र ब्रह्मवैवर्ते ।

सदान्नं पायसं सर्पिर्मधुमूलफलानि च ।
 भक्षांश्च विविधाग् दत्त्वा परचेह च मोदते ॥
 नवशस्यानि योदद्याच्छ्राद्धं मत्स्यं यत्नतः ।
 सर्वान् भोगानवाप्नोति पूज्यते च दिवङ्गतः ॥
 भक्ष्यभोज्यानि चान्यानि प्रलेह्यान्यपराणि च ।
 सर्वश्रेष्ठानि योदद्यात् सर्वश्रेष्ठोभवेन्नरः ।
 वैश्वदेव्यञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं वरं हविः ॥

प्रभासखण्डे ।

तिलानिचून्तया भोज्यं श्राद्धे मत्स्यं दापयेत् ।
 मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु सौभाग्यमेव च ॥

भगवतीपुराणे ।

सर्वेषामेव चास्त्रानां परमान्नञ्च पायसं ।
 सर्वान्नदः स तु प्रोक्ता येन दत्तन्तु पायसं ॥
 पायसेन पितृन् प्रीणन् प्रीणाति सुधया नरः ॥
 कपिलापायसं गव्यं पयः सर्पिस्तथाऽमिषं ।
 मधु वेत्यन्यां तृप्तिं पितृणां साधयन्ति हि ॥

मत्स्यपुराणे ।

यस्क्विक्षिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः ।

इत्तमन्त्रमित्याहुः पितर पूर्वदेवताः ॥

यत्किञ्चिद्भक्ष्यभोज्यं मधुमिश्रितं गोक्षीरघृतपायमैः सहितमन्त्र-
मित्यर्थः ।

पयसा प्राप्नुयात्सैव गोक्षीरं गोसवे फलं ।

सर्पिषा तु शुभं वसुः षोडशाहफलं लभेत् ।

मधुना तु चिरात्तस्य फलञ्च समवाप्नुयात् ॥

अन्नं नरः प्राप्नुयाच्छूद्रधानः सर्वैः कामैर्भाजयेद्यस्तु विप्रान् ।

सर्वार्थदः सर्वविप्राभिवन्द्यः फलं भुङ्क्ते सर्वमेधस्य नित्यम् ॥

इति शास्त्राण्यन्नानि ।

अथ वर्ज्यान्नानि ।

तत्राह शाखायनिः ।

वर्ज्यन्नं त्रिधा प्रोक्तमाद्यमाश्रयगर्हितं ।

जातितो गर्हितं यच्च यच्च भावादिदृष्टितं ॥

अभोज्यान्नं त्रिजानौयादन्नमाश्रयगर्हितं ।

लग्नादिकमन्नं यत् ज्ञयं जातिविगर्हितं ।

दृष्टं भावक्रियावस्थाममर्गस्तु ततोयकं ॥

अभोज्यान्नमिति तच्च परिभाषाप्रकरणं वक्ष्यते । तत्र कारण-
गतजातिदृष्टतया वर्ज्यानि वर्ज्यान्त्याभिधानेनैवाभिहितानि भावक्रि-
याममर्गावस्थ्यादृष्टतया वर्ज्यानि तृच्यन्ते ।

विश्वामित्रः ।

जातिक्रियादृष्टमममर्गदृष्टं मङ्गलं न भक्षयत् ।

आह गोभिलः ।

अतिशुक्रोत्सवणं विरसं भावदूषितं
राजसं तामसञ्चैव ह्यव्यकथेषु वर्जयेत् ॥

‘अतिशुक्रं’ यत् स्वयमनन्तं द्रव्यान्तरेण संप्रुष्टं वा कालवशाद्-
त्यन्नातिकृत्स्नतरसं । ‘उत्सवणं’ लवणाधिक्येन मुखोद्देगकरं । ‘विरसं’
स्वभावतोऽतिमन्दरसं, कालादपगतस्वाभाविकरसं वा । ‘भावदूषितं’
कार्पण्यकुत्साकुत्सितसाहच्यारोपादिभिरन्तःकरणविकारैर्दूषितं । ‘रा-
जसं’ रजोगुणस्य कार्यं कारणं वा । एवं तामसं ।
तप्तोभयमुक्तं भगवद्गीतासु ।

कद्रुमूलवणात्युष्णतीन्त्रणरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्त्रेष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥

यातयामङ्गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेधं भोजनं तामसप्रियं ॥

अतः सात्त्विकमेवास्त्रं प्रशस्तं । तदपि तत्रैव दर्शितं ।

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः ।

रसाः श्विग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रिया इति ॥

‘ह्यव्यकथेषु’ ह्यव्यकथमाथेषु कर्मासु ।

मध्नाण्डपुराणे ।

आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।

अमेध्यादागतैः सृष्टं शुक्रं पर्युषितञ्च यत् ॥

डिःस्त्रिभ्रं परिदग्धञ्च तथैवाद्यावलेहितं ।

कर्कराकौटपाषाणैः केशैर्यक्षाद्युपद्रुतं ॥

पिष्ट्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।

मिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः^(१) प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥

वाग्भावदृष्टाश्च तथा^(२) दुष्टैश्चोपहता अपि ।

वामसा चोपधूतानि त्र्यज्यानि आहुकर्मणि ॥

‘आसनाहृदं’ मात्तादामनस्योपरिस्थापितं, भ्रुव्यतिरिक्ताधिकरण-
स्थापितपात्रस्थितं वा । ‘अन्नाद्यं’ अदनाहंमन्त्रं । ‘पादोपहतं’ बाह्यम्
भाजनद्वारा वा पादस्पर्शदूषितं । ‘अमेधादागतैः’ अपविचस्पृष्टदूषितै-
स्तननाचंतनैः, स्पृष्टम् । ‘ग्रुक्तं’ पूर्वमुक्तं । ‘पर्युषितं’ राक्ष्यकरितं ।
‘द्विःस्त्रिः’ वारद्वयं पक्तम् । यदन्नमवअयच्छान्नं पश्चिन्नियया सिद्धं
मन्मार्दवाद्य पुनरुदकं निनीयावस्त्वावरणान्तमेव पच्यते तत् द्विःस्त्रिः ।
न तु यत्सिद्धमेव पुनरौष्णनिर्वाहार्थमग्निमस्त्रिधा स्थाप्यते । “अत्युष्णं
मर्ममन्त्रं स्यात्” इति वचनात् । अतएव पुनर्विलोप्यमानमाज्यमपि
न द्विःस्त्रिः । यस्य तु सुरणादेरधिअयणद्वयेनैव सिद्धिः प्रसिद्धा
तस्य तावदेवयव एक एवामौ पाक इति तत्रापि न द्विःपकता ।
‘परिदग्धं’ द्रव्यंशंशोषणात् भाण्डाग्निना परिमुष्टं । ‘अघ्रात्रलेहितं’
अग्रे उपरिभागे मार्जारादिभिरवलीढं, पूर्वमन्येनास्त्रादितैकदेशं वा ।
‘शर्कराः’ श्वेताग्निजातिविशेषः । ‘कौटाः’ पिपीलिकादयः । ‘पाषाणः’
दृषत् । ‘केशः’ कचः । एतैर्दूषितं अन्नःप्रविश्याभक्ष्यतां नीतं ।
‘मद्यितम्’ आलोडितं दधि । ‘अतिलवणम्’ अतिमात्रलवणयुक्तं ।
‘मिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः’ येषु तैलपक्वगोधूमचूर्णमयवर्त्मशोषित-
फल-फाणि-पर्यटकादिरूपेषु भक्ष्येषु चिरकालस्त्रितेष्वपि पर्युषित-

(१) भक्ष्या इति ग० ।

(२) वासावदृष्टाश्च तथा इति ग० ।

यवहारो नास्ति ते भक्ष्याः सिद्धाः कृता इत्युच्यन्ते । 'प्रत्यक्षलवणो-
कृताः' भोक्तारि पश्यति लवणेन संयोजिताः । 'वाग्दुष्टाः' निन्दा-
दिरूपया वाचा दूषिताः । 'दृष्टैशोपहृताः' श्व-शूकर-काक-कुक्कुटा-
दिभिर्नग्न-पतित-पाषण्डादिभिश्च दर्शन-स्पर्शनादिगोचरीकृताश्च ये
भक्ष्याः । 'वाममा चोपधूतानि' येषामुपरि मत्सिकापगमार्थमौष्ण्य-
मिष्टान्तये वा प्रसङ्गान्तरेण वा वस्त्रमवधूयते तान्यन्नानि तथोच्यन्ते ।
मनुः ।

केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ।

भ्रूणप्रावेक्षितश्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्या ॥

पतत्रिणावलीहञ्च श्रुना संस्पृष्टमेव च ।

गवा चास्त्रमुपघ्रातं घृष्टान्नञ्च विशेषतः ॥

श्रुकं पर्युषितश्चैव प्रूद्रस्योच्छिष्टमेव च ।

वृथाहशरसंयावपायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसञ्च देवास्त्रानि हवींषि च ॥

केशकीटावपन्नं संस्पृष्टं 'केशकीटावपन्नं' । केशग्रहणं नखरेखां
दूषिकादिमलानाञ्च प्रदर्शनार्थं । कीटग्रहणं सुद्रजन्तूनां कृमि-पत-
ङ्गानां । कीटेषु च मत्सिकादयो मृता एव दूषयन्ति न जीवन्तः, अन्ते
तु जीवन्तोऽपि । 'कामतः' बुद्धिपूर्व, कामकारेण यत्पादस्पृष्टं, अतः
प्रमादस्पृष्टे न दोषः । 'भ्रूणहा' ब्रह्महा, तेनावेक्षितं निपुणमवलो-
कितं । प्रदर्शनार्थं चैतदन्येषां महापातकिनां । स्पृष्टस्य तु प्रतिषेधः स्नान-
विधानादेव सिद्धः । 'उदक्या' रजस्वला, तथा स्पृष्टस्यैव प्रतिषेधोना-
वेक्षितस्य । उदक्यास्पृष्टस्यापि स्नानविधानादेव प्रतिषेधसिद्धौ प्रचा-

लितमपि तदन्नं भोज्यमित्येतदर्थं स्पृष्टघृहणं । 'पतन्नी' पत्नी स च
समाचारात् क्रव्यादो गृध्र-वायमादिः, न तु शुक-हंसादिः । 'घृष्टान्नं'
भुज्यतामत्र ये केचिदर्धिन इति यदुद्घुष्य दीयते । यदान्यस्मी प्रति-
श्रुत्यान्यस्मी दीयते । प्रतिज्ञाने ह्ययं धातुः पच्यते । 'शूद्रस्य' शूद्रस्वा-
मिकं यदन्नं । 'उच्छिष्टं' भुक्तावशिष्टं । तिलैः सह सिद्धौदनः 'शकरः' ।
'मंथावः' तिलमर्पिर्गुडादिसहित-गोधूमग्रकलनिर्मिता भक्ष्यविशेषः
सुदेषु प्रसिद्धः । पयसि सिद्धौदनः 'पायसः' । 'अपूपः' अस्त्रेह-
पक्वो गोधूमविकारः । वृथाशब्दः सर्वत्रानुषज्यते । यदात्मार्थं कियते
दंवान् पितृनतथीन् वानुद्दिश्य तदृथा । 'अनुपालतम्' अप्रोलितं
मांसं । 'देवान्नानि' देवस्त्रीभूतान्यन्नानि । 'हवीषि' देवतार्थमुप-
कल्पितानि ।

याज्ञवल्क्यः ।

अनर्चितं वृथामांसं केचिकीटसमन्वितं ।

शूक्तं पर्युषितोच्छिष्टं^(१) श्वस्पृष्टं पतितेजितं ॥

उदक्यास्पृष्ट-मंघुष्ट-पर्यायाश्वस्य वर्जयत् ।

गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टस्य कामतः ॥

तथा ।

वृथाश्वस्यमंथावपायसापूपश्वसुलोः ।

'अनर्चितं' अर्पार्हाय यदवज्ञया दीयते । 'वृथामांसं' देवस्यार्थ-
नशिष्टं न भवति, आत्मार्थमेव यस्माद्धितं, तच्च प्राणात्याद्यादिव्यति-
रेकेण वर्जयत् । 'श्वस्पृष्टं' शूना स्पृष्टं । अन्वस्यन्वन्वयपदंशेन यद्दी-

(१) पर्युषितं शिष्टमिति ख० ।

यते तत् 'पर्यायान्नम्' । पर्याचान्तमिति पाठे परिगतमाचान्तं
गण्डूषयहणं यस्मिन् भुज्यमाने तत् 'पर्याचान्तं' । पार्श्वान्तमिति
पाठे एकस्यां पङ्क्तौ पार्श्वे आचान्ते न भोक्तव्यं, भस्मोदकादिवि-
च्छेदो न कृतश्चेत् । 'शकुनः' क्रव्यादपत्नी । स्नेहपक्वागोधूमविकारः
'शष्कुली' ।

यमः ।

उदक्यथा च संस्पृष्टं गवाघ्रातश्च यद्भवेत् ।
काक-कुङ्कुटसंस्पृष्टं शुक्रश्च कृमिसंयुतं ।
अभोज्यश्च द्विजातीनां धर्मराजवचो यथा ॥
यवागूं कृशरश्चैव पायसापूपशष्कुलीः ।
अजीषपक्वामसश्च मन्थानयनपाकृतान् ॥
वर्जयेत्सर्वशुक्रानि देवान्नानि हवींषि च ।
स्नेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत् ॥

तथा ।

अवधूतमवज्ञातं मरोषं त्रिम्भयात्स्वितं ।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्जितं ॥
अवघुष्टं यदुच्छिष्टं वाग्दुष्टमपि यद्भवेत् ।
अशुद्धया जतं दत्तमभोज्यश्च द्विजातिभिः ॥

तथा ।

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिमक्षुकान् ।
दिवा दधित्यधानाषु रात्रौ च दधिमक्षुषु ।
कृष्णातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृत्वा लया ॥

यवागूप्रभृतीन्यात्मोद्देशेन साधितान्यभक्ष्याणि । अनवश्रावितो-
विरलद्रव ओदनः 'यवागूः' । 'अज्जीषं' पिष्टपचनभाण्डं । अनग्निक
उष्मा 'अज्जीषं' तेन धान्यराश्यादिगतोष्णपक्वमिति स्मृतिषट्त्रिकायां ।
'अवधूतं' वाससा । 'दधित्यं' कपित्यं । 'धानाः' भृष्टयवाः ।
देवसः ।

अभोज्यं प्राङ्गराहारं शुकं पर्युषितञ्च यत् ।
अन्यत्र मधु-सक्तुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गृडात् ॥
नाश्रीयात् पयसा नक्तं भुक्तं चेन्न स्वपेन्निशि ।
न चीरमुत्सृजेत् प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्मृतम् ॥

गौतमः ।

उद्धृतस्त्रेहविलयन-पिण्याक-मथितप्रभृतीनि चास्रवीर्याणि ना-
श्रीयात् ।

'विलयनं' भक्तमण्डः ।

आपस्तम्बः ।

विलयनं मथितं पिण्याकं मधुमांसं वर्जयेत् । लक्ष्णाधान्यञ्च
शूद्रास्रं ये चान्ये नास्य सम्मताः । अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधः
स्मृतिमिच्छन् यत्रोमेधां स्वर्गं बुद्धिं ह्यदश्नैतानि वर्जयेत् ।
तथा ।

अप्रयतोपहतमन्त्रमप्रयतमभोज्यं । अप्रयतेन शूद्रोपहतमभोज्यं ।
यस्मिंश्चास्रे केचनः स्यादन्यदा मेधममेधैरवस्पृष्टं कौटो वाऽमेधः । मदा
मूलकलिङ्गं वा पदा चापहतं शिवया शुकना वाय्यपाचणं वा वृष्टं
शुषा वोपहतं भुञ्जानं या शूद्रो वा उपस्पृष्टेदनर्हन्निवा समानपक्वौ

भुञ्जानेषु वा यत्रानुत्यायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेदा कुम्भयित्वा वा
यत्रान्नं दद्युः गोभिरवघ्नतमन्यैर्वाऽमेधैः ।

तथा ।

नापणीयमन्नमश्रीयात्तथा रसानां मांसं मधुलवणानि परि-
हाय तैल-सर्पिषी तृपयोजयेत् । उदके बधाय कृतान्नं पर्युषितमप्यद्यात्
तत्रानाद्यं शुक्रं चेत्यपराणि च पृथुकतण्डुलकरम्भतरुजसक्रुशाकमांस-
पिष्टनीरवृन्निषधिवनस्पतिमूलफलवर्जं शुक्रञ्चापरियोगं ।

शङ्खलिखितौ ।

तत्रापेयान्यभक्ष्याणि वर्जयेदमेधपतितचण्डालपुङ्गवरजस्वलाकु-
णपकुष्ठिसंस्पृष्टानि ।

तथा ।

नापणीयमन्नश्रीयात् द्विःपक्वं न शुक्रं न पर्युषितमन्यत्र रागसु-
कसाडवदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः ।

अश्रीयादित्यगृह्णौ हारीतः ।

न रजस्वलादन्नं न पुंस्रत्या न क्रुद्धया न मखवदाससा नापरया
द्वारापन्नं न द्विःपक्वं न शुक्रं न पर्युषितमन्यत्र गुडपिष्टमक्रुत्वेहगो-
रसतैलादिषु पक्वान्नतैलदध्यन्नपानं नावक्तुत्तान्नं न जुगुप्सितं ।

गौतमः ।

नित्यमभोज्यं केक्रीटावपन्नं रजस्वलाहृण्यन्नकुनिपदोपहतं भूष-
न्नावेक्षितं गवाघ्नतं भावदुष्टं शुक्रं केवलमदधि पुनःसिद्धं पर्युषिता-
न्वन्नाकभक्ष्येणैर्मांसमधूनि ।

अभोज्यमित्यगृह्णौ वसिष्ठः ।

अन्नं पर्युषितं भावदृष्टं सकृन्नेखं पुनःसिद्धमाममृजौषपक्षञ्च कामं
तु दन्ना धृतेन वाभिघारितमुपभुञ्जीत ।

तथा ।

उच्छिष्टमगुरोर्न भोज्यं समुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च यदमनकेषु-
कीटोपहतञ्च ।

वृहस्पतिः ।

नाद्याच्छास्त्रनिषिद्धम् भक्ष्यभोज्यादिकं द्विजः ।

मांसं विगर्हितञ्चैव शुक्रं बज्रविधं तथा ।

अत्यम्बं शुक्रमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ॥

यमः ।

घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नस्युतं ।

यमस्तदशुचि प्राञ्च तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

हस्तदन्ताश्च ये स्नेहा व्यञ्जनं सवणानि च ।

दातारं नेोपतिष्ठन्ति भुक्त्वा भुञ्जीत किस्त्रिषं ॥

एकेन पाणिना दन्तं शूद्रदन्तञ्च यद्भवेत् ।

धृतं तैलञ्च सवणं पाणीयं पायमं तथा ॥

वर्धमितिशेषः । दर्शयन्तन्द्वाय सात्वाद्भस्तेनैव यद्दन्तं तद्भस्तदन्तं ।

तथा हस्तेन दन्तं शौद्रं यदपि किमानीयतां तदपि शौद्रं

शूद्रैः परिविष्टं भवति । अथवा शौद्रं शूद्रोचितं आह्वारोग्यमिति

यावत् । यदप्योदनाद्यन्नं किं तन्नदर्शयन्तानीयतामिति पृष्ट्वा आनीतं

तदपि शौद्रम् ।

भविष्यत्पुराणे ।

सुरालशुनसंसृष्टं पीयूषादिसमन्वितं ।
संसर्गात् दृश्यते तद्धि शूद्रेच्छिष्टवदाचरेत् ॥
इति वर्ज्यान्तानि ।

अथैतेषु वर्ज्यत्वेनोक्तेष्वन्त्रेषु केषाञ्चित्प्रतिप्रसवः क्रियते ।

तत्राह मनुः ।

दधि भक्ष्यञ्च शुक्रेषु सर्वञ्च दधिसम्भवं ।
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्यमूलफलैः शुभैः ॥

तथा ।

यत्किञ्चित्त्रेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितं ।
तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च सर्वशः ॥
चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्त्रेहाक्तं द्विजातिभिः ।
यत्रगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥

‘दधिसम्भवं’ उदश्चिन्मधुकिलाटकृर्चकादि । शुक्रानुष्यन्ते । यानि मधुररसान्यपि कालात्ययेन द्रव्यान्तरसंसर्गेण वात्यस्त्रीभावमापद्यन्ते, यथासद्रावादीनि, यानि तु स्वभावतोऽग्नानि दाडिमा मलकजम्बीरादीनि तानि नैव शुक्रानि यानि चाप्राप्तपाकान्यासादीनि । न ह्ययमस्यपर्यायः शुक्रशब्दः । तेषु च केवलानि कालतः शुक्रानि प्रतिषिध्य द्रव्यान्तरैर्मूलादिभिः मिश्रितान्यनुज्ञायन्ते । तथा च गौतमेनाक्तम् केवलमदधीति ।

उदकेन संसृज्य परिवासनं ‘अभिषवः’, पुष्यादिभिः सह चान्यभिषूयन्ते । ‘भक्ष्यं’ धानाशक्नुन्यानि । खरविशदभोज्यमोदनादि । अगर्हितमनपेतगन्धवर्णरसं तस्त्रेहसंयुक्तं सत्पर्युषितं तदा भक्षणीयं ।

अभिघारणस्नेहसंयुक्तस्यापि हविःशेषस्य पृथक्ग्रहणमादरार्थं । 'चिर-
स्थितं' द्वित्रिराद्यन्तरितं । 'यवगोधूमजं' अपूप-सक्तादि, अग्नेहाक्तमपि
भोज्यं । 'पयसः', 'विक्रियाः' विकाराः दधि-मथितादयः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरमस्थितं ।

अस्नेहा अपि गोधूम-यव-गोरमविक्रियाः ॥

बृहस्पतिः ।

दधि भक्ष्यं शुक्लमपि यच्चैव दधिमम्भवं ।

अचोषपकं भक्ष्यं स्यात् समर्पिष्कमिति श्रुतिः ॥

तथा ।

यवगोधूमजं सर्वं विकाराः पयमश्च ये ।

राग-खाडवचुक्राद्यं भक्ष्यं पर्युषितं भवेत् ॥

अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटक-सक्ताः ।

शाकमांसानि पूषञ्च सृषं कृशश्चैव च ॥

यवागूं पायमञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसंयुतं ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्लञ्च परिवर्जयेत् ॥

वशिष्ठः ।

अपूप-धाना-करम्भ-सक्-वटक-तेल-पायम-शाकानि , विना
शुक्लानि वर्जयेत् । अन्यांश्च क्षौरयवपिष्टविकारान् ।

पैठौनसिः ।

कामं दध्ना घृतेनाभिघारितं पर्युषितान्नं भुञ्जीत ये ह्यत्र शुक्ल-
पर्युषितादीनां प्रतिप्रमवाग्नेषां पुरुषार्थैकरूपत्वाच्च आह्वानप्रतिघ-

यत्नं । न उष्णं न स्निग्धं दद्यात् न द्विःपक्वं दद्यात् । प्रातःपाकं
समारभेदिति श्राद्धदिन एव पाकारम्भविधानाच्छुद्धपर्युषितादिप्रस-
क्त्यभावाच्च ।

यश्च नापणीयमन्नमश्रीयादित्यस्य यमेनापवाद उक्तः ।

अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत्पृथ्वेषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद्भवेदिति ।

षोडशमपूप-सक्तु-धानाव्यतिरिक्तेषु सम्भवत्प्रसङ्गेषु तक्रादिष्ववतिष्ठते ।

इति वर्ज्यान्नप्रतिप्रसवाः ।

अथ घाह्याण्युदकानि ।

आह मनुः ।

आपः शुद्धा भूमिगता विट्पणा यत्र गौर्भवेत् ।

अथ्याप्रास्येदमेधेन गन्धवर्णरसाश्विताः ॥

विष्णुः ।

भूमिम्यमुदकं शुद्धं विट्पणा यत्र गौर्भवेत् ।

अथ्याप्तं चदमेधेन तद्देव शिलागतं ॥

भूमिष्ठमुदकं शुद्धेच्छुचितोयं शिलागतं ।

गन्धवर्णरमेर्दुर्दुर्बर्जितं यदि तद्भवेत् ॥

ब्रह्मनाः ।

आपः शुद्धा भूमिगता विट्पणा यत्र गौर्भवेत् ।

अथ्याप्रास्येदमेधेन गन्धवर्णरसाश्विताः ॥

देवकाः ।

अकिमन्था रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः ।

अक्षीणास्यैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्यताः ॥
 उद्धृता वा प्रशस्यन्ते शुद्धैः पार्श्वैश्चाविधि ।
 एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदापः समुद्धृताः ॥
 अलुद्राणामपी नास्ति प्रभृतानाञ्च दूषणं ।
 स्तोकानामुद्धृतानाञ्च कश्मलैर्दूषणं भवेत् ॥
 तत्र क्षुद्रतडागानि नद्यो वाथ मरुमि च ।
 कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

शुचिगोतृप्तिरुक्तोयं प्रकृतिस्यं महीगतं ।

अदुष्टानभिधाय वशिष्ठः ।

लितिस्यास्यैव या आपो गर्वां तृप्तिकराश्च याः ।

परिसङ्ख्याय ताः मत्वा शुचीनाश्च प्रजापतिः ॥

शुचिरङ्गिरिति चानुक्तौ वशिष्ठः ।

प्रदरादपि^(१) या गोस्पर्शणाय स्युर्न वर्णरमदुष्टास्ताभिर्यास्य न
 स्युरशुभागमाः ।

शङ्खलिखितौ ।

आपो रूप-रस-गन्धवत्यः परिशुद्धा जीवचर्मकराङ्गैरनभ्युद्धृताः^(२)
 भूमिगता मेघ्या यत्र गौर्विदषा भवेत् ।

पैठीनसिः ।

(१) प्रदरोगतं इति पारिजाते ।

(२) कुरखैरक्षिता इति ग० ।

गन्ध-वर्णशुद्धा आपो भूमिगताः त्रितृष्णा यत्र गौर्भवेत् ।
विपर्यस्तं महोदकमपि वज्ये ।

यमः ।

प्रपामरणे च घटञ्च कृपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथापः ।

कृतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहारापद्रुतो भूमिगतं पिबेत् ॥

हारीतः ।

भूमिष्ठाः पुण्या आपोऽग्न्यभ्वर्जमयापि ब्राह्मणं देवानां वागेषा
मक्यापः प्राविशंस्ते देवा अद्भ्यो वाचमैच्छंस्तानापोऽब्रुवन् यदस्माकं
प्रजाभ्यो यदन्तेभ्योऽग्न्यभं तत् पावयध्वं ततो वाचं दास्याम इति तथेति
देवाः प्रत्याहस्ता अग्निं प्राविशंस्ताः अग्निपूता अभवंस्तस्मादेता यत्र
तिष्ठन्ति तदहन्ति ताः वायुं प्राविशंस्ता वायुपूता अभवंस्तस्मादेता
यतो यन्ति ततो दारयन्ति ताः सोमं प्राविशंस्ताः सोमपूता अभवंस्त-
स्मादेता खिग्धाः शैत्यरभवत्यः कल्पन्ति । अमावादित्यो ब्रह्मा यज्ञः
मर्वा देवतास्ता अन्वहं देव-गवादिभौरग्निभिरपाययंस्तस्मादेता अहनि
शुद्धाः पूताः शुद्धौ कल्पन्ति । तस्माद्यद्यन्मोर्मांसं स्यात् तत्तदग्निः
संस्पर्शेच्छुद्भिर्भवति । रात्रात्रेताश्चापो वरुणं प्राविशंस्तस्मान्न रात्रौ
गृह्णीयाद्वाघ्नो धाम्न इत्यग्निमुपरिशाद्धारयन् गृह्णीयात् ।

कात्यायनः ।

अपो निशि न गृह्णीयाद्गृह्णन्नपि कदाचन ।

विष्टत्याग्निमुपर्यामां धाम्नो धाम्न इतोरयन् ॥

अस्तमित आदित्यमुदकं गृह्णीयादापदि रात्रौ यदि गृह्णीया-
दग्निमुपरि धारयन् धाम्नो धाम्नोराजन्निति यजुर्जपन् गृह्णीयात् ।

वैधायनः ।

अस्मितआदित्य उदकं गृह्णीयान्न गृह्णीयादिति मौर्मांमन्नेन
गृह्णीयादित्येके आङ्गवृह्णनादिना गृह्णीयादित्येतदपरे यावद्दकं
गृह्णीयात्तावत् प्राणमायच्छंद्दग्निर्ह वा उदकं गृह्णाति ।

उशनाः ।

नद्यः कृप-तडागानि सर्गमि मरितसाया ।

असंवृतान्यदोषाणि मनः स्वायम्भुवोऽत्रवोत् ॥

पराशरः ।

अन्यैरपि कृतान् दोषान् कृपमेतुपयपु च ।

तेषु वेगेषु यत्तायं मम्यक जत्रपयेषु च ।

प्रतिघात्याश्च पेयाश्च न दृष्टान् मनुरत्रवोत् ॥

इति ब्राह्मणुदकानि ।

अथ वर्ज्यणुदकानि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

दुर्गन्धि फेनिलं वज्जं तथा वै पल्लोदकं ।

न लभत् यत्र गौस्तृप्तिं नक्त यश्चैव गृह्णाते ॥

यन्न सर्वाय चोत्सृष्टं यखाभोजं निपानजं ।

तद्वज्जं मलिलं तात मदेव पिबकर्मणि ॥

‘यत’ कृपादिकं, तत्कर्त्तृभिः सर्वप्राणुपजावनार्थं ‘नोत्सृष्टं’ न
परित्यक्तं, तस्मिन्निल (पिबकर्मणि) वज्जे । कृपममुद्भूतं पश्चादिपेयोदकधार-
णार्थं जलाशयः ‘निपानं’ ‘तज्जे’ नत्र स्थितमपि, मलिलं वज्जेनोच्य ।
योगयाज्ञवल्क्यः ।

अथाह्यास्त्वग्निमा आपो नद्याः प्रथमवेगगाः ।

प्रचोभितासु केनापि यासु तीर्थाच्चयोद्धृताः^(१) ॥

‘अग्निमाः’ प्रथमवृष्टिमभूताः, ता नद्याः कलुषतरैकद्वित्र्यादिदिन-
स्यायिवेगगता एव न याह्याः । निवर्त्तमाने तु प्रथमवेगे प्रसादवत्यो-
याह्याः । द्वितौयादिवेगे च वेगानिवृत्तावपि याह्याः । नदीव्यतिरि-
क्ताशयसंभृतास्त्वग्निमाः दशरात्रमयाह्याः ।

तथा च वचनं ।

अजा गावो महिष्यसु ब्राह्मण्यसु प्रसृतिकाः ।

दशरात्रेण शुभ्यन्ति भूमौषु च नवोदकं ॥

यासु केनचित् सङ्गोभ्य कलुषीकृताः यासु तीर्थाञ्जलावतरण-
मार्गादुद्धृतास्ता अपि न याह्याः ।

ध्यामः ।

नद्या यच्च परिभ्रष्टं नद्या यच्च विवर्जितं ।

गतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

घोषाद्यूमसंगुष्यञ्जलान्नदीप्रवाहात् पृथग्भूय पल्लले स्थिरीभृतं
‘नद्याः परिभ्रष्टं’ । यच्च स्वल्पनिर्झररूपेण पृथक्भूय पुनर्महाप्रवाहेण
सहसंसर्गं न लभते तत् ‘नद्या विवर्जितं’ । सलदसलदा स्वतो वा का-
रणान्तरेण वा यत्प्रतिलोमं स्यन्दते तत् ‘गतप्रत्यागतं’, तत्परिवर्जयेत् ।
मरौषिः ।

मभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु च्चानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणं ॥

(१) तीर्थेषु विद्यता इति ख० ।

तर्पणशब्दः आद्राद्युपलक्षणार्थं । नभास्य नभस्यस्य नभोनभस्यौ
 श्रावण-भाद्रपदौ तयोर्मध्ये तयोरन्तरं तावत्कालमिति यावत् ।
 रजस्वलाशब्दो गौष्ठा वृत्या पवित्रत्वविपर्ययं वदन् तज्जलस्य कर्माहर्ता
 वारयति ।

मार्कण्डेयः ।

आदित्यदुहिता गङ्गा प्रक्षजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिमूयन्ते ये चान्धे नदमंशकाः ॥ ७

‘आदित्यदुहिता’ यमुना । ‘गङ्गा’ भागीरथी । ‘प्रक्षजाता
 सरस्वती’ कुरुक्षेत्रे स्थिता सती ।

स्मृत्यन्तरे ।

कालिन्दी नर्मदा गङ्गा प्रक्षजाता सरस्वती ।

एतास्तु पुष्पाः सरितः सङ्कोभपरिवर्जनात् ।

वैमन्यगुणसंयोगाद्भ्रजोनाभिभवत्युत ॥

गङ्गा धर्मद्रवः पुष्पा यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगात् सर्वाहेष्वपि चामलाः ॥

निगमः ।

प्रतिस्रोतो रजोयोगो रथ्याजलनिवेशनं ।

गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति स हि धर्मद्रवः स्वयं ॥ ८

इति वर्ज्याष्टुदकानि ।

अथाभ्युक्ष्यपाहरणं ।

तत्र ब्राह्मार्थिनः ।

ततः सूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयं ।

अभ्युक्षणं समादाय सञ्चितात्मा गृहं व्रजेत् ॥

आचम्येत्यत्र द्विरितिशेषः ।

तथा च वृद्धशातातपः ।

तपःसिद्धे द्विगचम्याभ्युक्षणार्थमथाहरेत् ।

न विनाभ्युक्षणं जातु विधिञ्चः किञ्चिदाचरेत् ॥

आह्वरणेतिकर्त्तव्यतामाह शाव्यायनिः ।

सोपानत्कः सदर्भः सदशोत्तरीयः समाहर्त्ता ।

‘सोपानत्कः’ उपानद्युगलारूढः । ‘सदर्भः’ दर्भपवित्रयुक्तपाणिः ।

‘सदशोत्तरीयः’ दशायुक्तोत्तरीयवस्तावृतः, ‘समाहर्त्ता’ पात्रम्यमभ्युक्षणार्थं जलमाहरेदित्यर्थः ।

प्रक्षेताः ।

अनुगृप्ता अपो गृह्य प्रक्षारार्थं गृहं व्रजेत् ।

मवने प्रोक्षणं कुर्याद्गृहौतेन सदा शुचिः ॥

‘अनुगृप्ता’ अन्येनादृष्टाः । ‘अपः’ जलं । ‘गृह्य’ गृहीत्वा । ‘प्रक्षारार्थं’ गृहनिर्वर्त्यकर्मानुष्ठानार्थं । ‘मवने’ प्रातरादिकाले । गृहं गच्छेत् ।

गत्वा च तेन जलेन कर्मार्थद्रव्यदेशानां शुचिर्भूत्वा प्रोक्षणं कुर्यात् ।

उश्रनाः ।

स्वन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानत्को ह्यमंसृशन् ।

आगतः सोदपात्रस्तु यत्रेन शुचिरेव सः ॥

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानिचित् ॥

शातातपः ।

बहिर्नद्यादिष्व्याचान्तः सोदकः कश्चिदस्पृश्यत् ।

रथ्यागतेऽपि यत्नेन शुचिरेव हि मानवः ॥

गर्गस्तु जलाहरणे नियमान्तरमाह ।

त्रिसन्ध्यं वाग्यतोवारि गुप्तमाहृत्य बोधयेत् ।

आहृत्य वारा द्रव्याणि देशञ्च प्रोक्ष्य बोधयेदिति ॥

‘वाग्यतः’ मौनी ।

गोभिलः ।

पुरा प्रादुक्करणवेलायाः सायंप्रातरनुगुप्ता अपो हरेत् परिषर-
णीया वा इति ।

अग्निविहरणं ‘प्रादुक्करणं’, तस्य ‘वेला’ कालः तस्मात्, ‘पुरा’ पूर्वकालं ।

अत्र मुख्यामुख्यानि जलाहरणपात्राणि ।

आह योगियाज्ञवल्क्यः ।

सौवर्णं राजतं तासं मुख्यं पात्रं प्रकीर्तितं ।

तदलाभे स्तनं पात्रं स्रवते यत्र धारितं ॥

शाश्यायनिः ।

अयं हिरण्यमयं रौप्यं दारवं मृन्मयं दृढं ।

तासं पत्रपुटं पुण्यं पात्रमभ्युत्थणाय वै ॥

‘पत्रपुटं’ प्रशस्तपत्रनिर्मितं जलाहरणयोग्यं पात्रमित्यर्थः । एतच्च
पात्रान्तरालाभे वेदितव्यं ।

तदाह आपस्तम्बः ।

सर्वालाभे तु पात्राणां पर्णपात्रं विधीयते ।

पात्रं तदपि विज्ञेयं स्रवते यत्र धारितं ॥

वर्धपाचाण्यप्याह आपस्तम्बः ।

सैवाल-वालुका-दूर्वा-तण-पर्णायसैरपि ।

अभ्युत्थं न गृह्णीयादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

पर्णनिषेधोऽत्र पात्रान्तरसङ्गावविषयः । अनापादितपुटाकृति-
विषयो वानुसन्धेयः ।

नलिकाभिन्नपात्रेण कांस्यपात्रेण चैव हि ।

प्राण्यङ्ग-फलजेनापि कुर्यान्नाभ्युत्थं द्विजः ॥

‘नलिकया’ त्रेण्वादिमय्या ‘भिन्नेन स्फुटितेन, ‘कांस्यपात्रेण’
घोषपात्रेण, घोषमिति निघण्टौ कांस्यनाम । ‘प्राण्यङ्गेन’ शङ्ख-शुक्र्या-
दिरूपेण । ‘फलजेन’ नालिकेर-विल्वादिमयेन ।

दृढशतातपः ।

सैवाल-तण-पर्णायैरसंस्काराम्भुभाजनैः ।

सिकतावस्त्रलेपैश्च न कुर्यात्प्रोत्थं बुधः ॥

आदिशब्देन नलिका-प्राण्यङ्गादि गृह्यते ।

द्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्तसंमार्जनादि संस्काररहितैः ‘अम्भुभाजनैः’ जल-
पात्रैः, सिकताभिर्वस्त्रेण वा संगृहीतानि ‘सिकता-वस्त्रलेपानि’ ।

यमोऽपि ।

पात्रादिरहितं तोयं उद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोत्थं कुर्यादस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

‘पात्रादिरहितं’ शैवलाद्याहृतं । ‘सव्यपाणिना’ वामेन पाणिना ।
अनेन दक्षिणपाणिना समा हृतं तोयं प्रोत्थं चर्मित्यभ्यनुज्ञातं । पात्र-
स्त्रितं सव्यपाणिनाया हृतमभ्यनुज्ञा । ।

ज्ञातातपः ।

यत्पात्ररहितं तोयं धृतं सव्येन पाणिना ।
न तेन प्रोक्षयेद्व्यं वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥
नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्धार्थमप आहरेत् ।
अथानीते तु सव्येन प्रोक्षयेद्वक्षिणेन तु ॥

शाश्वायनिः ।

नाहरेदेकजातिस्तु नाहृतो न च जन्यकः ।
न पाणिना न वस्त्रेण जलमभ्युक्षणाय वै ॥

‘एकजातिः’ शुद्धः । ‘ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यान्त्योवर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थे एकजातिस्तु शुद्धो नान्यस्तु पञ्चमः’ इति मनुस्मरणात् ।
‘जन्यकः’ अमौनी ।

अभ्युक्षणाहरणानन्तरकृत्यमाह प्रचेताः ।

संगृह्याभ्युक्षणं पायात्सोपानत्को गृहं प्रति ।
तदनुक्तो गृहं प्राप्य सर्वानुष्ठानमाचरेत् ॥
अभ्युक्षणोदपाचन्तु न तावत् स्थाप्यते कश्चित् ।
यावन्नाचमनं दत्तं प्रोक्षिता न गलन्तिका ॥

अनेनाहृत्याभ्युक्षणं कश्चिदनिधायैव केनचिद्वस्त्रेण जलान्तरेणा-
स्य संगृह्याभ्युक्षणपात्रं निदध्यादित्युक्तं भवति ।

शाश्वायनिरपि ।

आदाय प्रोक्षणं पात्रं न निदध्याद्गृहं गतः ।

अहत्वाचमनं भूमावाचान्तः प्रयतो भवेत् ॥

आचमनमहत्वा प्रोक्षणं भूमावस्यापयवाचान्तः प्रयतो भवतीत्यर्थः ।

आचमनानन्तरं पुनस्त्यः ।

तेन द्रव्याण्यशेषाणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत सत्क्रियास्य द्विजोक्तमाः ॥

अत्र गृहे पुनराचम्य तेन द्रव्याणि प्रोक्ष्येत्यन्वयः ।

प्रोक्षणीयानि द्रव्याण्यहर्गर्गः ।

त्रिमन्ध्यं वाग्यतोवारि गुप्त्रमाहृत्य शोधयेत् ।

होमोपहारभोगे ह द्रव्यात्मपरिचारकान् ॥

यमोऽपि ।

अभ्युत्तेज्जु प्रयत्नेन प्रचाराभ्युषितं गृहं ।

मध्याह्ने चैव सन्ध्यायां न चानभ्युत्तिते यः ॥

गर्गः ।

गोचर्भ्रमात्रमम्बिन्दु गां शोधयति पातितः ।

समूढामशुचीनान्तु यत्र लेपो न विद्यते ॥

अपां बिन्दुः 'अम्बिन्दुः', 'गां' भूमिं, 'समूढां' कृतपरिसमूहनां

अपसारितावक्रगामिति यावत् ।

उक्ताभ्युत्तणाममर्थं प्रत्याह

ब्राह्म्यायनिः ।

नद्यादौ सन्यगाचान्तः संयतो गृहमागतः ।

उद्धृत्य मणिकान्तोयं तथाभ्युत्तणमाचरेत् ॥

गृहे वा समुपस्पृश्य कृत्वा स्वर्णकुशोदकं ।

कृत्वाचमनमाचान्तः पुनः प्रोत्तणमाचरेत् ॥

सन्यग्द्विराचम्य संयतो नद्यादेः स्वयं शिष्यादिभिर्वा प्रोत्तणमाह-

रेदित्येकः पक्षः । तथैव समुपसृष्ट्य गृहे स्मितात् मणिकादभ्युक्षण-
तायमाहरेदित्यपरः पक्षः । पूर्ववदाचमनं कृत्वा गृह एव यत्र कुञ्च-
चित् स्मितमुदकमादाय निचिप्तसुवर्णकुण्डं कृत्वा पुनराचारुक्षु-
क्षणार्थमुपकल्पयेदित्यन्यः ।

तथा—

आग्नेयं प्रथमं प्रोक्तं विप्रहस्ताद्वितीयकं ।

तृतीयमुदकस्यानाक्षतुर्थं मणिकात् स्मृतं ॥

नद्यादेः स्वयमाहृतं प्रथमं, अन्येन शुचिना ब्राह्मणेन तत एवा-
नीतं द्वितीयं, गृहस्थितादेव कृपादेर्जलस्यानात् गृहीत तृतीयं,
मणिकादुपात्तं चतुर्थं । वृक्षजलमत्रयं भाण्डं मणिकः ।

प्रचेताः ।

वैश्वानरेण यन्विश्वित् कुरुते प्राञ्चणं दिजः ।

गङ्गातोयममं सर्व्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥

‘वैश्वानरम्’ आग्नेयं ।

इत्यभ्युक्षणाहरणं ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवोय-सकलश्रीकरणाधिपति-

पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आङ्गकल्पे प्रतोष्यद्रव्यनिरूपणं नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥०॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

आद्धोपकरणानि ।

शैलान् कौलासयन्ती भुवि बलिमदने शेषयन्ती भुजङ्गा-
नाकाश्चे भानुमन्तं शिशिरकरतुलां प्रापयन्ती सितिम्ना ।
यत्कीर्त्तिः कौतुकेन चिभुवनमटनि स्पष्टपुण्यः स एषः
श्रीहेमाद्रिः पुरस्तादुपकरणगणं आद्धयुक्तं ब्रवीति ॥

अथान्यान्यपि आद्धोपकरणान्युच्यन्ते ।

तत्र कुशास्तावत् । तत्राप्युत्पत्तिपूर्व्वं यस्तेषां महिमा तत्र श्रतपथश्रुतिः ।

या वै वृत्राद्धीभत्समाना आपो धन्व दृभन्व उदायंस्ते दर्भा
अभवन् यदृभन्व उदायंस्तस्माद्दर्भास्ता हैताः शुद्धा मेधा आपो
वृत्राभिप्रचरिता यद्दर्भा इति^(१) । 'वृत्रात्' लृष्टृपत्रात्, 'वीभत्समा-
नाः' विभ्यत्यः, 'आपः' उदकानि, 'धन्व' मरुत्स्यलं, 'दृभन्वः' संदृ-
भ्यमानाः, 'उदायन्' उदपतन्, 'शुद्धाः' निर्दोषाः । 'मेधाः' यज्ञि-
याः । 'अवृत्राभिप्रचरिताः' वृत्रेण कालुष्यमप्रापिताः ।

आह-गोभिलः ।

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये तु केशवः ।

कुशाये शङ्करं विद्यात् सर्वे देवाः समन्ततः ॥

दर्भान् प्रहृत्य श्रतपथश्रुतिः ।

अयमिव वै देवानां मध्यमिव मनुष्याणां । मूलमिव पितृणामिति ।
हारितोऽपि ।

(१) का० ७, अध्या० २, प्र २ सू २ ।

कुशहस्तेन यज्जत्रं दानश्चैव कुशैः सह ।
 कुशहस्तस्य यद्गुह्यं तस्य मञ्ज्या न विद्यते ॥
 कुशपूतं भवेत्त्रानं कुशेनोपस्पृशेद्विजः ।
 कुशेन चोद्भूतं तोयं सोमपानेन मन्थितं ॥
 कुशमालान्तु यः कण्ठे समावहति सर्वदा ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाश्रमा ॥
 करे कण्ठे शिखायाञ्च कर्णयोरुभयोरपि ।
 पवित्रधारको यस्य न स पापेन लिप्यते ॥

कौशिकः ।

कुशामनं सदा पूतं यतीनान्तु विशेषतः ।
 कुशामनोपविष्टस्य मिथ्यते योग उत्तमः ॥
 यथा पुष्करपर्णेषु अपां लोपा न दृश्यते ।
 एवं पवित्रहस्तस्य न लोपो विद्यते क्वचित् ॥

हारीतः ।

जपहोमहरा क्ष्यते असुरा व्यक्रुपिणः ।
 पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दश ॥

गोभिलः ।

वज्रो यथा सुरेन्द्रस्य शूलं हस्ते हरस्य च ।
 शक्रायुधं यथा विष्णोरेवं विप्रकरं कुश दति ॥
 अथ कुशविधिः ।

आह कौशिकः ।

शुचौ देवे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वान्नरामुखः ।

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः सृष्ट्या द्विजोन्नमैः ॥

उत्पाटनमन्त्रस्तत्रैव ।

विरञ्चना सहोत्पन्नः परमेष्ठीति सर्गजः ।

मुद पापानि सर्वाणि मम खस्तिकरो भव ॥

स्तव्यन्तरेऽपि तमेव मन्त्रमभिधाय ।

एवं मन्त्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः ।

ॐ फट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छ्रित्वा समुद्धरेत् ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

भुवन्तु शिथिलीकृत्य खनित्रेण विचक्षणः ।

आदद्यात् पितृतीर्थेन ॐ फट् ॐ फट् सकृत् सकृत् ॥

अत्र कालनियममाह हारीतः ।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भाच्चयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोक्तव्याः पुनः पुनः ।

नार्द्रान् लुनीयाद्रात्रौ तु लुनीयाद्वापि मन्ध्ययोः ॥

‘नभः’ श्रावणः । ‘यातयामं’ अनेकत्र प्रयोगानर्हं । ‘अयातयामाः’ उपयुक्ताः अथानेकशः क्रियान्तरोपयोगयोग्या इति भावः । अतथैते उपयुक्ताः । अयापवादास्यानं विहाय क्रियान्तरेऽपि पुनः पुनरूप-
योज्याः । कालान्तरे गृह्येतास्तु सकृदप्युपयुक्त्या तथा मतया क्रिया-
न्तरानर्हाः ।

शालङ्कायनः ।

नभोमामस्य दर्भे तु शुचिर्दर्भान् समाहरेत् ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥

यदपि साङ्ख्यवचनम् ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

यच्च गृह्यपरिशिष्टे ।

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यामि पुनः पुनरिति ॥५॥

तदपि पूर्ववचनानुसारेण नभोऽमावास्यागृह्यौतर्ध्वविषयमेव
मन्तव्यम् ।

मार्कण्डेयोऽप्यमौषां सापवादामयातयामतामाह ।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां ।

नोच्छिष्टं तत् पवित्रम् भुक्तोच्छिष्टम् वर्जयेत् ॥

येन पवित्रेण महाचमनं कृतं तदुच्छिष्टं न भवति, येन तु मह

भोजनं कृतं तदुच्छिष्टतया त्याज्यं । एतच्च यन्धिरहितपवित्रविषयं ।

यन्धिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेदिति हारीमस्मरणात् ।

एतदपि ब्रह्मयन्धिरमत्यवित्रविषयं ।

न ब्रह्मयन्धिनाचामेभ्र च काशादिभिः कचिदित्यादि-प्रस्मरणात् ।

हारीतः ।

आचामेभ्रयतो नित्यं पवित्रेण द्विजोत्तमः ।

नोच्छिष्टञ्च भवेत्तच्च भुक्तशेषम् वर्जयेत् ॥

‘पवित्रेण’ मह पवित्रयुक्तपाणिगित्यर्थः । ‘तत्’ पवित्रं, ‘उच्छिष्टं’ न
भवति, कस्मानहे न भवतीत्यर्थः । ‘भुक्तशेषं’ भोजनाङ्गतां नीतं,
‘वर्जयेत्’ त्यजेत् । एतच्च गृह्येराचामतोवेदित्वं ‘प्रयतः’, इति

वचनात् । अन्ये तु कर्माङ्गाचमनविषयमेतदित्याहुः ।

तथा च कात्यायनः ।

सपवित्रः सदर्भा वा कर्माङ्गे पितृकर्मणि ।

अशून्यं तु करं कृत्वा सर्वत्राचमनञ्चरेत् ।

नोष्कियान्तसदर्भस्य भुक्तोष्कियन्तु वर्जयेत् ॥

अत्र पवित्रशब्देन गन्थिमत्पवित्रमित्येके ।

आह शातातपः ।

जपे हेमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

जपे हेमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ बुधः ॥

कश्यपः ।

ज्ञाने हेमे जपे दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

सपवित्रौ सदर्भा वा करौ कुर्वीत नान्यथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कुशपाणिः सदा तिष्ठेद्वाङ्मणो दम्भवर्जितः ।

स नित्यं हन्ति पापानि त्वस्तराग्निमिवानलः^(१) ॥

पुराणेऽपि ।

कौशेयं विभ्रयाश्लित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।

भुञ्जानस्तु विशेषेण गृहीताश्च च शोधनं ॥

(१) त्वस्तराग्निमिवानल इति ग० ।

‘कौशेयं पवित्रं’ कुशपवित्रं ।

अचिरपि ।

उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रके ।

धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मयन्त्रिसमन्विते ॥

ब्रह्मयन्त्रे जपे चैव ब्रह्मयन्त्रिविधीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न शीयते ॥

द्विगुणीकृतानां दर्भशिखानां पाशः प्रदक्षिणमर्द्धवेष्टनं विधाय
पश्चाद्भागेन यदा प्रवेक्ष्यते तदा वर्तुलयन्त्रिः । यदा स एव प्रादक्षिण्येन
समयवेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेक्ष्यते तदा ब्रह्मयन्त्रिः ।

दर्भधारणायाङ्गुलिनियमः स्कन्दपुराणे दर्शितः ।

अनामिकाष्टतो दर्भो ज्येष्ठानामिकयापि वा ।

उभाभ्यामनामिकाभ्यां धार्ये दर्भपवित्रके ॥

स्यत्यन्तरे ।

अनामिकाभ्यामेवैते पवित्रे ग्रन्थिसंयुते ।

धारयेद्दक्षिणेनैव पाणिना वा कुशग्रहः ॥

‘अनामिका’ उपकनिष्ठिका ।

पवित्रसंज्ञणमाह कात्यायनः ।

अनन्तर्गभितं मागं कौशं द्विदक्षमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुञ्चित् ॥

पवित्रकरणप्रकारमाह योगयाज्ञवल्क्यः ।

पवित्रे स्येति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

नान्तर्गर्भे कुञ्चित्कृत्वा कौशे प्रादेशमश्निते ॥

‘नान्तर्गर्भे’ गर्भे शिखारहिते । ‘कुशच्छिन्ने’ कुशेनावेष्येच्छिन्ने ।
‘कौशे’ कुशमये । “पवित्रेस्यो वैष्णव्यौ” इति छेदनमन्त्रः ।

अत्र विशेष उक्तो देवीपुराणे ।

पवित्रेस्य इति छिन्नं मूलदेशे कुशद्वयं ।

कुशत्रयेण प्रादेशमात्रे ते स्तः पवित्रके ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

समौ सायौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे कुरुते । पवित्रेस्यो वैष्णवी
वा पुनर्मनसा पुनात्विति द्रुष्यं काष्ठं वाक्नद्धौ यच्छिन्नन्ति न नखेनेति ।
यज्ञपाशौऽपि ।

या ओषधीमन्त्रेण कृत्वाङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणि ।

क्षिन्त्यात्प्रादेशमात्रेण पवित्रं विष्णुदैवतं ॥

न नखेन न काष्ठेन न लोहेन न मृण्मयैः ।

नखेन तु भवेद्वाधिः काष्ठेनार्यो न सिद्ध्यति ॥

आयसेन भवेन्मृत्युः मृण्मयैः कलशोभुवं ।

वृत्तग्रन्थिमत्पवित्रलक्षणमुक्तं गार्हप्यपुराणे ।

अर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखां पाशं प्रवेशयेत् ।

वैष्णवैर्नैव मार्गेण वृत्तग्रन्थौ पवित्रके ॥

‘वैष्णवोमार्गः’ पश्चाद्भागः ।

ब्रह्मग्रन्थिमत्पवित्रलक्षणमपि तन्त्रैर्वीक्ष्यं ।

सन्त्यज्य वैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिःसृतं ।

सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ।

तद्ब्रह्मग्रन्थिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवादिभिः ॥

पवित्रकर्तुरभिमुखः प्रदेशः 'ब्रह्ममार्गः' ।

पवित्रदर्भशिखामञ्ज्यापि तत्रैवोक्ता ।

सप्तभिर्दर्भपिञ्जलैः कुर्याद्ब्राह्मं पवित्रकं ।

पञ्चभिः क्षत्रियस्यैव चतुर्भिस्तु तथा विशः ।

दाभ्यां शूद्रस्य विहितमन्तराणां तथैव च ॥

मार्कण्डेयस्तु ।

चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकं ।

एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमं ॥

सर्वेषां वा भवेद्दाभ्यां पवित्रं यन्नितं न वा ।

त्रिभिस्तु शान्तिके कार्यं पौष्टिके पञ्चभिस्तथा ।

चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकं ॥

दर्भलक्षणमाह कौशिकः ।

सप्तपत्राः शुभा दर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः ।

ते प्रसृता द्विजातीनां देवे पित्र्यं च कर्माणि ॥

अप्रसृताः सृता दर्भाः प्रसृतास्तु कुशाः सृताः ।

ममूलाः कुतपाः प्रोक्ताश्चिन्नायास्तृणमंजिताः ॥

'अप्रसृताः' असञ्जातप्रसवाः अपुष्पिता इत्यर्थः ।

शारीतोऽपि ।

दर्भायं दैवमित्युक्तं ममूलायं तु पैत्रकं ।

तत्र मूलं विना ये तु ते कुशाः कुतपाः सृताः ॥

अच्छिन्नायान् सपत्रांश्च ममूलान् कोमलान् शुभान् ।

पित्रदेवत्रपार्थस्य समादद्यात् कुशान् द्विजः ॥

एतत्प्रस्तरादिव्यतिरिक्तविषयं ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे ।

हरिता वै मपिञ्जलाः स्निग्धाः पृष्टाः समन्विताः ।

रत्निमात्रप्रमाणेन पित्ततीर्थेन संस्कृताः ॥

क्लिन्नमूला यहीतव्याः प्रस्तरार्थं कुशोत्तमाः ।

अग्नि कार्यं च यागे च समूलान् परिवर्जयेत् ॥

‘मपिञ्जलाः’ अथ्यककृतदलाः । बद्धमुष्टिकारपरिमाणं रत्निः,

तथा संस्कृताः पित्ततीर्थेऽहणेनोत्पादितातिशयाः ।

सुमन्तुः ।

अच्छिन्नायाः शुभा दर्भाः पित्र्ये तु हरिताः शुभाः ।

अमूला देवकार्येषु प्रयोज्याश्च जपादिषु ।

सप्तपत्राः कुशाः शस्ता देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

आह कात्यायनः ।

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पञ्चयज्ञिकाः ।

समूलाः पित्तदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ।

ह्रस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च बर्हिकाः ॥

‘पञ्चयज्ञियाः’ पञ्चयज्ञार्हाः । ‘प्रचरणं’ अनुष्ठानं, तदर्हाः ‘प्रचर-
णीयाः’, ‘पित्तदेवत्याः’ पित्र्याः ।

तथाच यमः ;

समूलस्तु भवेद्दर्भः पितृणां आद्रुकर्मणि ।

वह्निर्लूनाः सल्लूनाः सर्वत्र पित्तकर्मणि ॥

‘वह्निर्लूनाः’ उपमूललूनाः ।

एवञ्च यदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

उपमूले तथा लूनाः आङ्गार्थं तु कुशाः स्यताः ।

तथा श्यामाकनीवारौ दूर्वा च समुदाहृतेति ॥

यदपि गोभिलेनोपमूललूनाः पितृकार्येष्विति तदेकोद्दिष्टेतर-
आङ्गविषयमित्यवगन्तव्यम् ।

अत्र पुराणे ।

सपिण्डीकरणं यावदृजुभिश्च कुशैः क्रियाः ।

समूलेष्वपि कर्त्तव्याः सार्यैः श्चिममाहितैः ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं दिगुणैर्ष्विधिवद्भवेत् ।

तिलचेचोद्भवैर्दर्भैः प्रयत्नाद्दिगुणीकृतैः ॥

पितृणां तर्पणं कार्यं देवतानां यदृच्छया ।

पैत्र्यं मूलेन मध्येन नारं दानं प्रयत्नतः ।

दैवं कर्म्म कुशायेण कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥

‘यदृच्छया’ अनियमेनेत्यर्थः ।

नाग्दीपपुराणे ।

तर्पणादीनि कार्यानि पितृणां यानि कानिचित् ।

तानि स्युः दिगुणैर्दर्भैः सप्तपत्रैर्ष्विधेषतः ॥

अत्र वर्ज्यानाह हारीतः ।

चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

प्रस्तरामन-पिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयत् ॥

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भाः ये दर्भाः पितृतर्पणे ।

धृता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

अपूता गर्भिता दर्भा ये च दर्भा मच्छेक्षया ।

कथितानग्निदर्भास्य कुशान् यज्ञेन वर्जयेत् ॥

‘गर्भिताः’ गर्भदस्युक्ताः । ‘कथिताः’ ऋटिताः ।

पुराणेऽपि ।

पिण्डार्थं ये कृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणं ।

मूत्रोच्छिष्टधृता ये च तेषां त्यागो विधीयते ॥

शाक्यायनिः ।

यैः कृतः पिण्डनिर्वापः आर्द्धं वा पितृतर्पणं ।

भोजने च मलोत्सर्गं ये धृतास्तान् परित्यजेत् ॥

कात्यायनः ।

पिण्डार्थं ये कृता दर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।

धृतैः कृते तु विण्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥

त्यागपत्रादमाह हारीतः ।

नीवीमध्ये तु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रास्तान् विजानीयाद्यथाकायस्तथैव ते ॥

गौतमोऽप्याह ।

नीवीमध्ये स्थिता ये च यज्ञसूत्रे स्थितास्तथा ।

उच्छिष्टमूत्राद्युत्सर्गं न तेषूपहतिर्भवेत् ॥

वामहस्ते स्थिते दर्भे न पिवेद्दक्षिणेन तु ।

वक्त्रादिनोपग्रहणे न दोषः पिवतो भवेत् ॥

हारीतः ।

समित्पुष्यकुशादीनि श्रोत्रियः स्नयमाहरेत् ।

शूद्राङ्गतैः कुशैर्विप्रैः कर्म कुर्वन् प्रजत्यधः ॥
 कुशपुष्पाणि समिधं श्रौषधं तु विशेषतः ।
 निषेधेऽपि च गृह्णीयादमावास्याहनि द्विजः ॥

कुशालाभे प्रतिनिधिमाह शङ्खः ।

कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत यत्नतः ।

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमाः स्मृताः ॥

अथ शतपथश्रुतिः ।

यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो भूत्वापराडाववर्त्त तस्य देवा
 अनहाय बालानभिपेदस्तानानुपुस्तानालुप्य सार्द्धं सन्यासुस्तत
 एता श्रौषधयः समभवत् पदस्य बाला इति ।

प्रभामखण्डे ब्रह्मवेवर्त्तपुगणेषु ।

पूर्वं कीर्त्तितानां श्रेष्ठो बभूवामौ प्रजापतिः ।

तस्य बाला निपतिता भूमौ काशत्वमागताः ॥

तस्मान्नेष्ट्याः सदा काशाः आडुकर्मणि पूजिताः ।

पिण्डनिर्वपणं तेषु कर्त्तव्यं भृतिमिच्छता ॥

प्रजापुष्टियुतिप्रज्ञाकीर्त्तिकान्तिममस्विताः ।

भवन्ति रुचिरा नित्यं विषाम्नानो विवर्जिताः ॥

पिण्डप्रदानं काशेषु ये कुर्वन्ति यथाविधि ।

विष्णुः ।

कुशाभावे कुशम्याने काशं दूर्वां वा दद्यात् ।

यज्ञपार्थः ।

कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः ।

काशाभावे पक्षीतस्या अन्वे दर्भा यथाक्रमं ॥

‘अन्वे दर्भाः’ दर्भकार्यकराः । ते चात्रिणा प्रोक्ता दशदर्भेषु ।

कुशाः काशा यवा दूर्वा उग्रौरास्य सकुन्दुराः ।

गोधूमा ग्रीहयो मुञ्जा दशदर्भाः सवल्जजाः ॥

‘उग्रौरः’ बालकः । ‘कुन्दुरः’ कुन्द इति नाम्ना प्रसिद्धः

दृष्यविशेषः । ‘वल्जजः’ काशसदृशसृणविशेषः यस्य रज्जुभिः पामरैः
खट्वा वितन्यते ।

बर्हिः प्रत्याह यमः ।

कुशाः काशास्यैवा दूर्वा यत्र ग्रीहय एव च ।

वल्जजाः पुण्डरीकाणि सप्रधा बर्हिरुच्यते ॥

उग्रनाः ।

पिण्डबर्हिः कुशाः काशा दूर्वा मुञ्जास्य वल्जजाः ।

मुञ्जेकुग्रीहिगोधूमयवकुन्दुरबालकाः ॥

एकादश्यां त्रयोदश्यां मषाकृत्तिकयोरपि ।

पिण्डदानं न कर्त्तव्यं दूर्वासु श्रियमिच्छता ॥

पिण्डबर्हिषि तु वल्जजनिषेधमाह गोभिलः ।

बर्हिरूप मूलखूनं पितृभ्यस्तेषामलाभे शूकदणशरबल्जजवर्जं सर्व-
दणानि ।

‘शूकदणं’ शूकवत्पुणं ।

अथ।पक्ष्मसूत्रम् ।

समूलं सक्तदाच्छिन्नं बर्हिराहरन्ति । सक्तदाच्छिन्नानि वा दणा-
न्युपमूलं दितानीति । ‘उपमूलं’ मूलसमीपे, ‘दितानि’ क्षिन्नानि ।

निपिद्धानि दृष्टान्युक्तानि वायुपुराणे ।

सदा आह्वे तुपास्यैव वल्बजास्तरवस्तथा ।

वीरणास्य स्रवास्यैव वर्जा वर्षास्य नित्यम् ।

एवमादीन्यथान्यानि दृष्टाणि परिवर्जयेत् ॥

इति कुशनिरूपणम् ।

अथ तिलाः ।

तत्र तेषामुत्पत्तिस्तावन्निरूप्यते वाराहपुराणे ।

धरण्युवाच ।

कथं तिलाः समुत्पन्नाः केन चोत्पादिताः प्रभो ।

पितृणां बल्लभाः कस्मादिति मे वक्तुमर्हसि ॥

श्रीवराह उवाच ।

ब्रह्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।

आदित्या वसवः साध्याः भास्करा महतोश्चिगौ ॥

विश्वेदेवाश्च उषिता रुद्राश्चेन्द्रो रुद्रस्यतिः ।

आरेभिरे महायज्ञं गोसवं संसितव्रताः ॥

आह्वतास्तत्र वै देवाः सर्वज्ञो वरवर्णिनि ।

अथयस्य जितात्मानो नानादेशनिवासिनः ॥

अध्वर्युज्ञाद्-होतारस्तत्र ब्राह्मणपुङ्गवाः ।

स्वाहाकारवषट्कारैरध्वरं तं वितेजिरे ॥

आज्याह्वतिभिरघ्याभिर्मन्त्रपुताभिरेव च ।

सामिधेनीसमिद्धेषु दीयमानेषु^(१) वज्रिषु ।

(१) दीप्यमानेष्विति क० ।

विचित्राणां तथान्नानां प्रदानैरनिवारितैः ॥
 यथाकामाभिसम्पन्नैस्त्वर्यमाणेषु भोक्तृषु ।
 गो-भू-हिरण्य-वासोभिर्दीयमानैर्यदृच्छ्या ॥
 अनार्त्तिभूमिदेवेषु नीयमानेषु हृत्क्षत्रशः ।
 दक्षिणाभिरनन्ताभिः प्रीतेश्वृत्विजु चैव हि ॥
 समागतेषु देवेषु तत्र सर्वेषु केवलं ।
 राज्ञा सोमेन सहिता आजग्मुः पितरस्तदा ॥
 यज्ञसम्भारसम्भ्रान्तेर्नाहतास्ते पुरामरैः ।
 अथ ते पितरः श्रुत्वा तायमानं^(१) तु गोसवं ॥
 सोमेन राज्ञा सहिताः समाजग्मुस्त्वरात्विताः ।
 तान् दृष्ट्वा मवनम्याने विलला भीतमानमाः ॥
 प्रोचुः प्राञ्जलयः सर्वे गम्यतां गम्यतामिति ।
 ततः ससोमाः पितरः क्रोधमंरुक्लोचना ॥
 प्रत्यूचुर्वेपमानाङ्गाः किमस्माभिरिहागतैः ।
 पूर्वमस्मानवज्ञाय युष्माभिर्विततः क्रतुः ॥
 वाङ्मात्रेणापि वै देवाः किं न सम्भाविता वयं ।
 शश्यामहे ततः सर्वान् यजमानान् मच्छत्विजः ॥
 अथ ते विवुधा भीता रक्षेत्यूचुः पितामहं ।
 उवाचाथ विरिञ्चोऽपि कश्यपं तैर्भ्रुवं तदा ॥
 ससोमकान् पितृगणान् सान्वय त्वं महामुने ।
 कश्यपोऽपि महाभागो निदेशात्पुत्रमेष्टिनः ॥

(१) नीयमानमिति क० ।

प्रणम्य सोमं राजानं भक्त्या पितृगणानपि ।
 तुष्टाव विविधैः स्तोत्रैर्चर्ग्यजुःसामसम्भवीः ॥
 तमूचुः पितरः सर्वे तुष्टास्तव महासुने ।
 न च शापप्रदानस्य विघ्नः कार्यस्त्वयाधुना ॥
 अकृत्वा दण्डमेतेषामवलेपवतां सुने ।
 नास्माकं मतमः शान्तिरतोऽस्मात्मा निवारय ॥
 अत्रवौत्कश्यपोऽथैतान् क्षमन् यो गवित्तमाः ।
 यज्ञभागादपि श्रेष्ठं भवद्भ्योऽस्त्रं ददाम्यहं ॥
 इत्यूचिवान् मुनिः स्वभ्यो गात्रेभ्याष्यसृजत्तदा ।
 तिलान् कृष्णानतिश्लक्ष्णान् सुमृष्टानमृतादपि ॥
 सृष्टवानथ रोमभ्यस्तिलान् श्रेतान् मुनीश्वरः ।
 तेषामधिपतिं सोमं राजानं ममकल्पयत ॥
 प्रकल्प्य तिलरामोन् वै पितृन् प्रोवाच कश्यपः ।
 इदमन्नं मया दत्तं पितरः प्रतिगृह्यतां ॥
 आकल्प्य तन्नये वोऽस्तु त्यज्यतां शापसम्भ्रमः ।
 अथातः पितरः सर्वे प्रीताः सोमपुरागमाः ॥
 तिलानां दर्शनेनैव परमां तृप्तिमागताः ।
 ऊचुः प्रमन्नमनसस्ताताः स्मा मुनिपुङ्गव ।
 किं कार्यं यज्ञभागेन तिला एव भवन्तु नः ॥
 वयं शापास्त्रिदत्ताः स्मस्त्रिदशाः मन्तु निर्भयाः ।
 अतः परं तिला एव देया नः अद्भ्यस्त्वित्तैः ॥
 नामृतेनापि नः कृत्यं तिलान् यदि लभामहे ।

यस्तर्पणञ्च आहूतं च तिस्रपूतं करिष्यति ॥
 भक्ष्यांस्तिस्रमयांश्चापि भक्त्वा नः सम्प्रदास्यति ।
 देयद्रव्याणि चान्यानि प्रदास्यन्ति तिस्रोदकैः ॥
 तस्य प्रजां धनं स्वर्गं प्रीता दास्यामहे वयं ।
 इत्युक्त्वात्तर्द्धुस्ते वै पितरो दिव्ययोगिनः ॥
 हिरण्यगर्भप्रसुखा ययुर्देवा यथागतं ।
 इत्येवं सोमदेवत्या गोसवे देवनिर्मिताः ।
 तिलाः कृष्णाश्च शुक्लाश्च किमन्यच्छ्रोतुमर्हसि ॥

मत्स्यपुराणे ।

विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुम्भाः कृष्णतिलास्तथा ।
 धर्मस्य रक्षणायास्तमेतन्प्राङ्गिर्वैकसः ॥

प्रभासखण्डे ।

विष्णोः स्नेदान्निला जाताः कुम्भा रोमभ्य एव च ।
 आद्रस्य रक्षणाद्याय इति प्राङ्गर्महर्षयः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

तिला विष्णोः समुद्भूतास्तस्मै परमं हविः ।
 तिस्रैः आहूतञ्च होमाच्च स्यात् जगत्प्रीतिर्भागव ॥
 अथ तिलानां महिमविधिदृश्यते ।

आदित्यपुराणे ।

दुर्वासा उवाच ।

कथं तिलाः समुत्पन्नाः कथञ्चैवावतारिताः ।
 एवं मे संशयं देव केतुमर्हस्यशेषतः ॥

भानुस्वाच ।

शृणुस्वावहितो विप्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ।
 पुरा हतयुगे ब्रह्मदनादृष्याम्निसत्त्वये ॥
 क्षुत्क्षामकण्ठासृषिताः पितरः सर्वे आगताः ।
 तपश्चेत्स्य विपुलं तिसार्धं नात्र संग्रयः ॥
 दिव्यवर्षसहस्रान्मु निराहारास्तपस्विनः ।
 परितृप्तः सर्वगणैः सर्वदेवैर्विशेषतः ॥
 गन्धर्वैश्चारणैर्यक्षैः सिद्धैः किन्नरपक्ष्मणैः ।
 प्रजापतिः पितृपतिः साक्षाद्देवपितामहः ॥
 परितुष्टोऽस्मि वो दधि मूत यक्षेप्पितं हि वः ।

पितर ऊचुः ।

तिलान् देहि महाभाग काङ्क्षितान् वै न संग्रयः ।
 तिलैर्विना न जीवामो नातिलस्तिष्ठते हृदि ॥

ब्रह्मा उवाच ।

गच्छध्वं वै तिला दत्ताः सर्वेषां वो दिजोत्तमाः ।
 परितुष्टाश्च पितरः तिलानादाय निर्ययुः ॥
 ततः पितृणामाहारः सर्वस्तिष्ठमयोऽभवत् ।
 तिलामृतेन सन्तुष्टाः पितरो निर्बन्ति ययुः ॥
 तिलान् यन्तु प्रयच्छन्त पितृणां तृप्तिकाम्यया ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 वैशाखां पौर्णमास्याञ्च तिलान् चौद्रेण संयुतान् ।
 यः प्रयच्छेद्द्विजाय्येभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कृषिभागी च धनवान् जायते नात्र संशयः ।
 यः अद्धानः आद्धेषु गुडेन तिलमोदकान् ॥
 मितया वापि मत्स्यण्डा कृत्वा भक्त्या प्रयच्छति ।
 तस्य तृप्ताः पितृगणाः प्रयान्ति परमां गतिं ।
 तस्यैवायुः प्रयच्छन्ति स्वर्गमारोग्यमेव च ।
 तिस्रस्तु कृशरान् कृत्वा दद्याच्च तिलशङ्कुलीः ॥
 ददाति यः पितृणां वै तस्य लोकोऽन्नयो मतः ।
 यश्चान्यवनीयायां तिलपात्राणि यच्छति ॥
 अयने चोत्तरे चैत्र तस्य पुण्यमनन्तकं ।
 यो धर्मराजाय तिलान् ददाति अद्भुता नरः ॥
 महर्षेः कश्यपस्यैव गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
 ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभा ॥

महाभारते ।

तिलाच्छ्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमं ।
 तिला नित्यं प्रदातव्या यथाशक्त्या द्विजर्षभ ॥

अत्राह मत्स्यव्रतः ।

जर्त्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनोद्भवाः ।
 जर्त्तिलास्यैव ते ज्ञेया अकृष्टोत्पादिताश्च ये ॥

आपस्तम्बोऽपि ।

अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।

ते वै आद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिलाः ॥

येऽटव्यामुत्पन्ना अकृष्टायां च भूमौ फलितास्ते जर्त्तिलास्तिलाः

आङ्गकर्मणि प्रश्नस्ततमाः । ये तु याम्याः कृष्टेक्षेत्रे फलिताः प्रसिद्धास्ति-
लास्ते न तिलाः । नायं तेषां तिलरूपस्य निषेधः । अशक्यत्वात् ।
नापि तिलकार्यकारित्वनिषेधः । लौकिकतत्कार्यकारित्वनिषेधस्य
प्रत्यक्षादिबाधितत्वात् । नापि वैदिककार्यकारित्वस्य निषेधः । वचन-
विरोधात् ।

तथा च ब्रह्माण्डपुराणे ।

यतिस्त्रिदण्डी करणं राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रः कुतपः कालः क्वागः कृष्णाजिनं तथा ॥

गौराः कृष्णास्तघारण्यास्तथैव विविधास्तिलाः ।

पितृणां तृप्रथे सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयमिति ॥

अत्र त्रिदण्डीति यतेर्विशेषणं । राजतमिति पात्रस्य । कुतप इति
कालस्य । गौरास्तिलाः कृष्णास्तिलाः आरण्यास्तिला इति विशेषण-
भेदान् चयः पदार्थाः । एतं च दशमङ्का घटते । अस्मिंस्तु वचने मर्गका-
राणां तिलानां वैदिककार्यकारित्वाभिधानात् प्रसिद्धानां तिलानां
तत्कारित्वनिषेधो षट्ते । अतः “न तिलास्तिलाः” इति “अपशवो वा
अन्ये गोऽश्वेभ्यः” इतिवद्विधीयमानजर्त्तिलप्रशंसार्थं निन्दासात्रमिति ।

इति तिलनिरूपणम् ।

अथ यथाः ।

तत्र तेषामुत्पत्तिः शतपथश्रुतौ ।

पुरुषं च वै देवाः । अग्रे पशुमालेभिरे तस्यान्धस्य मेधाऽपचक्राम
शोऽश्वं प्रविवेक्ष तेऽश्वमालभन्त तस्यान्धस्य मेधाऽपचक्राम स गां
प्रविवेक्ष ते गामालभन्त तस्यान्धस्य मेधाऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेक्ष

तेऽविमालभन्त तस्यालभ्यस्य मेघोऽपचक्राम संऽजं प्रविवेच्य तेऽजमा-
लभन्त तस्यालभ्यस्य मेघोऽपचक्राम । स इमां पृथिवीं प्रविवेच्य । तं
खनन्त इवास्वीपुस्तमन्वविन्दंस्ताविमौ ब्रीहि-यवौ तस्मादप्येतावेतर्हि
खनन्त इवैवानुविन्दन्ति स यावदीर्यवद्भू वाऽअभैते सर्व्वे पशवः
आलभ्याः स्युस्ताद्वीर्यवद्भास्य हविरेव भवति य एवमेतद्वेदेति^(१) ।

एतान् सर्वान् पशूनालभ्य यजमानस्य यावत् फलं तावद्ब्रीहि-
भिर्यवैर्वो यजमानस्य फलं स्यादिति वचनार्थः ।
चमन्कारखण्डे ।

प्रजाकामः पुरा त्वष्टा तुष्टाव परमेष्ठिनं ।

ततो गोचभिदः शत्रुं हृत्तं पुचमजीजनत ॥

जातमानः स लोकानां महाकायो महाबलः ।

भयं सञ्जनयामास भुवनयासलालसः ॥

अधस्तादूर्द्धतस्तिर्यगिषुमाचं हि सर्व्वज्ञः ।

प्रत्यहं वर्द्धते तस्य शरीरममितौजसः ॥

स विश्वं व्यानशे वीरः खल्पकेनाप्यनेहसा ।

जिघत्सुर्युगपद्विश्वं स हि पित्रा निवारितः ॥

पूर्वाङ्गे बुभुजे देवैर्दीयमानं बलिं बली ।

मध्यन्दिने च मनुजैरपराद्धे पितृभ्रजैः ॥

एवं स सर्वमन्नाद्यमेकाकी घसते तदा ।

एक एव पपौ सोममेक एवाहरद्भुविः ॥

ततो हृत्स्यतिर्देवैः संभृतो यज्ञसक्तिभिः ।

(१) का० १, प्र २, अ० २, सू ६, ७ ।

चित्तेप क्षेपणायास्य ज्वलन्तमशनिं शनैः ॥
 स दम्भोऽलिप्रहारेण दुर्द्धरेण धरातले ।
 वृत्रः पपात पातालकुहराणि प्रदारयन् ॥
 ततः प्रस्कन्नमन्नाद्यरसं सर्वं वसुधरा ।
 दधार जगदाधारा धाराभिरभिपातितं ॥
 अथ तस्मान्महौषधो जज्ञिरे यज्ञमाधनं ।
 मिश्राश्रमजातत्वाद्धीयमाना यवाख्यया ॥
 ततो वृत्रासुरबधात् परितुष्टा दिवोकुमः ।
 यवानालोक्य परमं परितोषमुपाययुः ॥
 ऊचुः सर्वे प्रमुदिताः सुधाहाराः परस्परं ।
 आरक्षानामोषधीनां याम्याणामप्ययं रसः ॥
 राज्ञः सोमस्य सारोऽयमाविर्भूतो यवात्मना ।
 वृत्रासुरस्य वीर्येण परमेणोपसंहिताः ॥
 एते पवित्रमस्माकमेत एव परं हविः ।
 एते पीयूषमधुराः सर्वदा प्रीणयन्तु नः ॥
 हविर्यज्ञाः प्रवर्त्तन्मानेतैरमृतभोजिनां ।
 कर्माच्छेते नियुञ्जन्तां शान्तिंके पौष्टिकेऽपि च ॥
 यत्किञ्चिद्देवदेवत्वं अद्भुतवद्भिः प्रदीयते ।
 तदेतन्मिश्रितैरेव सलिलैः संप्रदीयतां ॥
 आहुषु वैश्वदेवानि यानि कर्माणि कानिचित् ।
 एतैरेव विधीयन्तां तानि श्रोत्रियपुत्रवैः ॥
 यवैरथा यवैदानं यवैरचा यवा हविः ।

वैश्वदेवे तु यत्र स्थान्तृप्तिस्तत्रास्तु शान्त्वती ॥
 इत्युक्त्वा विबुधाः प्रीताः स्थानि धामानि भेजिरे ।
 पूर्व्ववद्भुवनान्यासन् पाकशासनशासने ॥
 अथ यवानां महिमा ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

देवास्त वा असुरास्त । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवेभ्यः सर्वा एवौषधय ईयुर्यवा ह्वेभ्यो नेयुः । तर्द्धै देवा असृण्वत । त एतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीरयुवत यदयुवत तस्माद्यवा नाम । ते होषुः । इन्त यः सर्वासामोषधीनां रसस्तं यवेषु दधामेति स यः सर्वासामोषधीनां रस आमीचं यवेष्वदधुस्तस्माद्यत्रान्या ओषधयो ज्ञायन्ति तदेते मोदमाना वर्द्धन्त एवं ह्येषु रसमदधुस्तथोऽ एवैष एतैः सर्वाः सपत्नानामोषधीर्युते^(१) इति ।

पुरा देवासुरविग्रहे प्रयत्तिबलिभिरसुरैर्देवेभ्यः सर्वा एवौषधयोऽपहृत्य नीताः । केवलं रचोन्नशक्तिविशेषवद्भ्यो यवेभ्यो विभ्यङ्गिरसुरैस्त एव नेतुं माशक्यन्त । ततो देवा देवानामेव महिम्ना सर्वा-मप्यसुरान् विद्राव्य सर्वा अप्योषधीरात्मना सह दधुरतः सर्वतस्त यवा इति वाक्यार्थः ।

अथ कृष्णाजिनम् ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

सद्यः स यज्ञस्तत्कृष्णाजिनमिति ।

तथा ।

(१) का० ३, प ४, अ० ६, सू. ८, ९ ।

श्रेयांसं वा एष उपाधिरोहति यो यज्ञं यज्ञो हि लक्षणाजिनमिति ।
त्रैलोक्यात्मकत्वेनापि लक्षणाजिनस्य स्तुतिस्तत्रैव ।

यद्यु एकं भवति तदर्षां लोकानां रूपं तदेतमेषु लोकेष्वधिदीक्षयति
यानि शुक्रानि तानि दिवो रूपं यानि लक्षणानि तान्यस्यै यद्वेतरथा
यान्येव लक्षणानि तानि दिवोरूपं यानि शुक्रानि तान्यस्यै यान्येव वभू-
नीव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेतमेषु लोकेष्वधिदीक्षयतीति ।

शुक्रानीत्यादिषु रोमाणीतिशेषः । 'अस्यै' पृथिव्याः । 'वभूषि'
कडारानि, 'हरीणि' हरिणवर्णानि ।

नागरखण्डे ।

भर्तृयज्ञ उवाच ।

ततः शक्त्या पुरा सृष्टः सृष्टिकामेन वेधसा ।
आसीत्कतुक्रियादक्षो दक्षो नाम प्रजापतिः ॥
शतमेकोत्तरं कन्याः स प्राप्तुत महातपाः ।
तासु धर्म्येण विधिना सुरेभ्यः प्रत्यपादयत् ॥
ददौ स दत्तं धर्माय कथ्यपाय चयोदत्त ।
पीयूषभानवे धैव प्रीतात्मा सप्रविशति ॥
अन्येभ्यो मतिमानन्यास्ताः कन्याः स च दत्तवान् ।
सुता दाक्षायणी नाम सर्वाभ्योऽपि यवीयसी ॥ ।
तेन त्रिभुवनेशाय प्रदत्ता हस्तिवाससे ।
स कदाचित् कर्तुं कर्तुमारभे धर्मकर्मठः ॥
संभ्रताशेषसम्भारः पुरुहूतपुरोगमान् ।
सुराणाकारयामास तेन तत्र महोत्सवे ॥

जामातरस्तु सक्त्या कृत्स्निवाससमन्तरा ।
 आहृतास्तेन सर्वेऽपि गौर्वाणगणवन्दिना ॥
 अभवनृत्विजस्तत्र मरीच्याद्या महर्षयः ।
 ततः प्रवितते तस्मिन्ध्वरे बद्धदक्षिणे ॥
 यत्नान् सुपर्वणः सर्वान् गन्धर्वानुरगामृषीन् ।
 पश्यन्ती दीव्यतोऽशेषान् वसन्ती भवने पितुः ॥
 दयितं स्ममनालोक्य परिस्नानमुखाम्बुजा ।
 दाक्षायणी क्षणात् क्षोणीं विलिखन्ती यदा तदा ॥
 उपेत्य पितरं साध्वौ साध्वसाकुललोचना ।
 आलम्बमाना मन्दाक्षं मन्दाक्षरमुवाच सा ॥
 तात मातः परः कस्मिदुत्सवो भविता ततः ।
 कस्मादस्माकमीशोऽसावेतस्मिन्नपि विस्मृतः ॥
 अद्यापि अगतां कर्त्ता मङ्गर्त्नाह्वयतामिह ।
 तं विना यज्ञपुरुषं यज्ञोऽपि तत्र कीदृशः ॥
 इत्युक्तो बालया दक्षः कोपविस्फुरिताधरः ।
 उवाच वत्से बीभत्सदर्शनोऽसौ निराकृतिः ॥
 कापालिकः कथंकारं प्रवेश्यो यज्ञभूमिषु ।
 इह तेन वयं पुत्रि जामात्राऽपत्रपामहे ॥
 पतिव्रतानामेतासां पश्यन्तीनां पुरः कथं ।
 असावमङ्गलाचारः समानेयो दिगम्बरः ॥
 इति रोषेण पुरुषं दक्षेऽजस्रं प्रअक्षति ।
 पिधाय कर्त्ता तन्वङ्गी स्मरन्ती स्मरवैरिणं ।

विसर्जं तदा प्राणान् न वाचं श्लोकसंयुता^(१) ॥
 ततो जगत्यशेषेऽपि हाहाकारो महानभूत् ।
 आकर्ण्य तमपर्णाया वृत्तान्तं त्रिपुरात्मकः ।
 शूचाः संपीड्यमानोऽपि क्रोधस्त्रैवाभवद्बभूव ॥
 अथ क्षणेन संनद्धां क्रुद्धां गणपताकिनीं ।
 पुरस्कृत्य पुरां भेत्ता प्रतस्थे दुःस्वयं जगत् ॥
 ततः प्रवसते युद्धं साद्धं विबुधसैनिकैः ।
 दक्षस्य पक्षपातेन प्राप्तिर्नारायणादिभिः ॥
 अथ रुद्रगणैः रुद्धां समरेऽमरवाहिनीं ।
 वर्षाधिकसम्नद्धाः शरासरीर्निरन्तरं ॥
 घोरैः शस्त्रास्त्रसम्पातैः प्रहरन् पृतनाद्वयं ।
 सस्मार योगशक्तिं स्नामनादिनिधनः शिवः ॥
 ततः क्षणात्पराभूताः प्रभुता दिविषद्गटाः ।
 कां दिशं कां दिशं जग्मुराक्रान्तस्ते समन्ततः ॥
 असहन्त न हन्तारं नाकिनस्ते पिनाकिनं ।
 तेनाविन्दन्त गोविन्दप्रमुखा न तु धीरतां ॥
 अथ यज्ञपतिं चक्षुं कृष्णसारवपुर्धरं ।
 पलायमानमद्राक्षीत् भगवान् भगनेचक्षा ॥
 विव्याध त्रिपुरव्याधस्तं शरेण त्रिपर्वणा ।
 चिच्छेद च शिरो व्याधि तदेनमृगशीर्षकं ॥
 अद्यापि दृश्यते लोके लोकेऽस्य यज्ञोद्भवं ।

(१) श्लोकसंयुतेति म० ।

भृमौ मन्त्रपुरङ्गास्य कबन्धं निपपात यत् ॥
 तं वास्तुपुरुषं प्राञ्जर्वास्तुश्चास्त्रविशारदाः ।
 अङ्गाङ्गाधरस्तस्य हस्तिमुत्कृत्य कृत्स्नशः ॥
 ससर्ज धूर्जटिः पुण्यं कृष्णाजिनमनुत्तमं ।
 अत्रवीच विरूपाक्षो दीक्षासाधनमुत्तमं ॥
 इदमस्तु समस्तानां दानानामपि चाधिकं ।
 सन्निधापयिता यस्य आङ्गे कृष्णाजिनं नरः ॥
 प्राप्स्यन्ति पितरस्तस्य तप्तमाकल्पकालिकीं ।
 इत्युक्त्वा वामदेवस्तु देवदारुवनं ययौ ॥
 इत्येवमिदमुत्पन्नं मेधं कृष्णाजिनं पुरा ।
 एतच्छ्राद्धे प्रयत्नेन सन्निधायं मनौषिभिः ॥
 एतस्य सन्निधानेन पित्राणामक्षया गतिः ।
 आस्तीर्य दक्षिणधीवमेतदुत्तरलोमकं ।
 सर्वान् आङ्गस्य सन्भारान् तस्योपरि निवेशयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव च ।
 रत्नोन्नं ब्रह्मवर्चस्यं पशून् पुत्राश्च तारयेत् ॥

नागरखण्डे ।

संस्पर्शनात् कृष्णाङ्गाजिनस्य
 सर्वे पदार्थाः शुचयो भवन्ति ।
 तस्मात् प्रयत्नेन निवेशनीयं
 आङ्गप्रदेशेऽप्यिदमागमञ्जैः ॥

इति कृष्णाजिननिरूपणं ।

अथ रजतं ।

तत्र तावदुत्पत्तिर्नन्दिपुराणे ।

अथ देवो त्रिरूपाक्षः प्रत्यालीढं समाश्रितः ।

स्थानकं शरमादाय सर्वदेवमयं तदा ॥

आहूय मन्दरं चापं वासुकिं व्यावनामितं ।

त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्षलोचनैः ॥

ततोऽश्रुकण एकस्मादपतत्तस्य लोचनात् ।

तस्माद्रूपं समभवत्सशाखं पिटपोक्खलं ॥

द्वितीयादपतन्नेत्रादश्रुविन्दुस्तु वामकात् ।

तस्माद्रजतमुत्पन्नं पितृकर्मसु शमितं ॥

अत्र पितृकर्मस्त्रितिविषेष्टणाद्वैवकर्मसु रजतस्य निषेधा गम्यते ।

अतएव मत्स्यपुराणे रजतं प्रकृत्योक्तं ।

शिवनेत्रेद्भवं यस्मान्नस्मात् तत्पिष्टवक्त्रभं ।

अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्ये विवर्जितं^(१) ।

रजतं दक्षिणामाहुः पितृकार्येषु सर्वदेति ॥

तैत्तिरीयशाखायां ।

देवासुराः संयता आसंस्ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु
संयदधक्मे दमु नो भविष्यति यदि नोजेयन्मोति तदग्निर्न्यकामयत
तेनापाक्रामन्ते देवा विजित्यावहत्समाना अन्वायंसादंस्त्र महमादि-
त्सन्त सोऽरोदीत् सदरोदीत्तद्रुद्रस्य हृद्रात्रं । घदश्रुशीर्यत् तद्रजतं

(१) देवकार्ये च वर्जितमिति ख० ।

हिरण्यमभवत् तस्माद्रजतं हिरण्यमदक्षिणमश्रुजं यो बर्हिषि ददाति
पुरास्य संवत्सराद् गृहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयमिति ।

अस्यार्थः ।

‘देवाश्चासुराश्चान्योन्याः, ‘संयताः’ संगामोद्यताः, पुरा बभूवुस्तत्र
विजयकामाः सन्तो देवाः संगामभूमिं प्रतिष्ठमानाः ‘वामं’ रमणीयतमं,
‘वसु’ धनं, स्वकीयं, रक्षणायाग्निहस्ते न्यदधुर्यदि नामासुरैर्जिता वयं
भवेम तदैतत् धनमस्माकं निर्वासाय भविष्यतीत्यनुसन्धाय, तदिदं
धनमग्निरतिलुभ्यतया ममैवेदमस्त्विति नितर मकामयत, स तत्रो-
पायं विचार्य तस्माद्देशात् ‘अपाक्रामत्’ अपलायत । अथासुरान्
विजित्य देवा स्तद्भूमं ‘अवरुहूत्समानाः’ अवरोद्भुमवाप्नुमिच्छन्तः,
अग्निं ‘अस्वायन्’ अगच्छन् ‘तदस्य’ अग्नेः, सकाशात् ‘सहसा’ बलेन,
‘आदित्सन्त’ आदातुमैच्छन्, तदासावग्निररोदीक्षतोऽभौ रुद्रनामा-
भवत् । तदस्य रुद्रतः ‘यदश्रु’ लोचनजलं, ‘अश्रौर्यत’ भूमावपतत्,
तद्रजतमभवत् । तस्मात् ‘वर्हिषि’ देवदेवत्ये कर्ष्मणि, रजतं न देयमिति ।

अथ रजतमहिमा ।

नन्दिपुराणे ।

रजतेन समायुक्तं यद्यच्छ्राद्धेषु किञ्चन ।

तत्तदक्षयमित्युक्तं रहस्यं पितृभिः स्वयं ॥

अथात्र रजताभावे वरं रजतसंश्रयं ।

कृत्वा श्राद्धेषु प्रीणाति पितृमब्दानि षोडश ॥

स्कन्दपुराणे ।

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं चातिनिर्मलं ।

स विधूयाशु पापानि स्वर्गलोके महीयते ।

रूपकः सुभगः श्रीमानिह लोके च जायते ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।

अनन्तमलयं स्वर्ग्यं राजतं दानमेव च ।

पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥

नागरखण्डे ।

धातुंस्तु सृजता पूर्वं रौप्यं सृष्टं स्वयम्भुवा ।

तेन तद्विहिता आद्रे दक्षिणा पितृदत्तये ॥

अन्नाभे सति रूप्यस्य नामानि परिकीर्त्तयेत् ।

तुष्यन्ति पितरो राजन् कौर्त्तनाद्रजतस्य च ॥

न हि रूप्यात्परं किञ्चित् पितृणां विद्यते प्रियं ।

रूप्यं दृष्ट्वैव पितरो यान्ति प्रीतिमनुत्तमां ॥

नारदीयपुराणे ।

य इच्छेत्परमां तृप्तिं पितृणां चालयां गतिं ।

तेन आद्रेषु यत्नेन रूप्यं देयं दिजोत्तम ॥

रूप्यं हस्तेन दातव्यं यत्किञ्चित् पितृदैवतं ।

तेन स्युः पितरस्तृप्ता यावदाभूतसंभ्रवं ॥

रजतं दक्षिणां दद्याच्छ्राद्धकर्मणि यो नरः ।

पितृनेतेन तेन स्युर्गिष्ठाः पितृपितामहाः ॥

वाराहपुराणे ।

तर्ज्या रजतं धृत्वा पितृभ्यो यत्प्रदीयते ।

अन्तोऽस्ति परमाणुनां तस्यान्तो नैव विद्यते ॥
 राजतान्यर्घ्यपात्राणि कारयेत् पितृकर्मणि ।
 तथा भोजनपात्राणि कुर्याद्रूप्यमयानि तु ॥
 परिवेषणपात्राणि पिण्डपात्राणि चैव हि ।
 ह्येषैव प्रकुर्वीत पितृभक्तिपरो नरः ॥
 एवं कृतं तु यच्छ्राद्धं यत्र कुत्र स्थितेन हि ।
 तद्गयाश्राद्धमेव स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥
 रजतं दक्षिणां दत्त्वा श्राद्धेषु प्रयतो नरः ।
 आत्मानश्च पितृंश्चैव नयति ब्रह्म श्राप्तं ॥

प्रभासखण्डे ।

रूप्यं पितृणामतिवक्त्रं तत्
 दत्त्वा नरो वक्त्रभतामुपैति ।
 सोमस्य लोके लभते स तावद्
 ध्रुवे निबद्धा षष्ठयो हि यावत् ॥

'ध्रुवे निबद्धा षष्ठयः' सर्वाधिभंशका षष्ठयः । रजतदानमत्र
 दक्षिणादिरूपेण श्राद्धब्राह्मणेभ्यो वेदितव्यं । रजतभाजनप्रशंसा तु भा-
 जनप्रकरणे वक्ष्यते ।

इति रजतनिरूपणं ।

अत्र हिरण्यं ।

तत्र व्रतपथश्रुतिः ।

अथस्य वा आलम्बस्य रेत उदक्कामत्तत् सुवर्णं हिरण्यमभवदिति ।

तथा ।

अग्निर्ह वा आपोऽभिदधौ मिथुन्याभिः स्नामिति ताः संवभृव
तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्विरण्यमभवत् तस्मादेतदग्निसंकाशमग्नेर्हि रेत-
स्सस्मादप्सु दिन्दन्यसु हि प्रासिञ्चत्तस्मादेनेन न धावयति न किञ्चन
करोत्यपयशो देवरेतसं हि तद्यशसैवेनमेतत्समर्द्धयति ।

स्कान्दे-काशीखण्डे भगवानुवाच ।

महेश्वरस्य यद्रेतः पवित्रं शुक्रमुत्तमं ।

समाकृष्टं पुरा गौर्या दुराधर्षतमात् पतेः ॥

देवतानां हितार्थाय तदग्नौ प्राचिपत्युरा ।

मुखेनैवापिवद्रेतः शुक्रं चैव पिनाकिनः ॥

ततो ज्वलति वै वज्रः काष्ठमध्यस्थितो यथा ।

तदौष्णेन पगीतोऽसौ गङ्गायां प्राचिपत्युनः ॥

काथित्वा च पुनर्गङ्गा सममुद्रमग्निना ।

भृश्यां निखनिता साथ पर्वतरभ्यपातयत् ॥

तन्नायःपिण्डवद्भूमिः सदीपकुलपर्वता ।

ततस्तदैश्वरं रेतः स्वरसेन सपावकं ॥

दग्ध्वा समस्तं भुवनं यातं शरवनं प्रति ।

ततः स्कन्दः समभवत् स्कन्दमस्यर्कि यज्जलं ॥

तत्स्वच्छं स्वर्णमभवद्विप्रुषो याः समुत्थिताः ।

स्वेदकाश्चापतन्नेरावामीदाद्यन्तमंयुतः ॥

वृक्षगुल्मलतायुक्तो मेरुः परमकाञ्चनं ।

दधित्यः समभूत्प्रान्ते जम्बूपक्षकशिदिरेः ॥

तस्य मूलेन संयुक्तो व्यवर्द्धत महातरुः ।

तस्य पर्वतमात्राणि फलानि लघुजीवनः ॥
 महास्वादूनि न्यपतन् सर्वतुष्यविशेषतः ।
 तेषां रसौघान्महतः सरिदामीत्समुद्रगा ॥
 जाम्बूनदीति विख्याता पुराणे तरलोर्धिका ।
 जाञ्चन्व्यमाना सततं वङ्गिज्वालासमौष्णतः ॥
 द्रष्टुं न शक्यते कैश्चिद्दृशयोजनमायता ।
 तौरमृत्तद्रसं प्राप्ता हेमत्वमभिगच्छति ॥
 तत्संस्कृतसंस्कृता तद्रसाञ्जुषितापि वा ।
 मृत्तिका गृह्यते लोके वरिहं स्वर्णमिच्छति ॥
 तत्संस्कृतं यदप्यन्यत् काञ्चनं परिकीर्त्यते ।
 एतत्पवित्रं हेमाभूत् पुरा धर्म्यममुत्तमं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

हिमवदुचिता पूर्वमुमानाघेति विश्रुता ।
 पूर्वजन्मनि सा चासीद्दक्षस्य तनया सती ॥
 दक्षकोपात् तत्याज सती चात्मकलेवरं ।
 हिमवदुचिता जज्ञे लोके गौरीति विश्रुता ॥
 दक्षा तेनापि सा तस्मै प्रणिपत्य पिनाकिने ।
 विवाहं कारयामास विधिवदुहितुस्तदा ॥
 वैवाहिकेन विधिना जुहावाग्निं पितामहः ।
 होमश्च कुर्वतस्तस्य विकारो मान्मथोऽभवत् ॥
 रूपं दृष्ट्वा तदा देव्या रेतस्कृत्तं महात्मनः ।
 पद्माद्य मृदितं तेन बद्ध्वा समपद्यत ॥

तत्रोत्पन्नामहात्मानो बालखिल्या मरीचिपाः ।
 अग्नौ च शेषमपतत् तच्चाभ्रञ्चलनप्रभं ॥
 जाञ्चल्यमानदीप्या च अग्निमध्यगतं तथा ।
 शशांसिरे ततोदेवा दृष्ट्वा पुत्रं विभावषोः ॥
 जगत्तः शिरसा चैव पुण्यत्वान्ते मुदान्विताः ।
 विभ्रूषणञ्च देवाश्च चक्रुस्तत्तमतेजसः ॥
 अथ हिरण्यमहिमा ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

देवरूपममृतं हिरण्यमिति ।

स्कान्दे-काशिश्रुण्डे ।

देशितुर्हृदयाज्जातं भोक्तृणाञ्च प्रियं धनं ।
 समुद्रस्य तथा मरोर्जम्बूनद्यान्तस्य च ॥
 तस्माद्देवमनुष्याणां पवित्रं प्रियमुत्तमं ।
 यत्पवित्रं पवित्राणां तद्द्विरण्यमुदाहृतं ॥
 शिरसा धार्यते देवैर्गौश्वरेणापि किं परमैः ।
 धारणात् स्पर्शनादानाद्दर्शनात्कीर्त्तनादपि ॥
 लिङ्गाद्यर्चनं समं पुण्यं मयापि ध्रियते यतः ।
 हरणान्नाशनाद्द्वेषादवमानादयं ततः ॥
 महत्प्रजायते हेम शिरो नष्टं हि पुष्कलं ।
 तस्मादेव श्मभ्रदण्डं प्रथमन्वादिमर्गिकं ॥
 अतो हेममयं कुर्यादङ्गुलीयकमञ्जकं ।
 पवित्रं परमं ह्येतदनामाङ्गुलिसंज्ञकं ॥

अन्यानि च पवित्राणि कुश्रूवात्मकानि वै ।
हेमात्मरूपविचस्य ह्येकां नार्हन्ति वै कलां ॥

विष्णुधर्माक्षरे ।

जाम्बूनदं तद्देवानामिन्द्रगोपकमन्त्रिभं ।
पितृणां चन्द्रगन्धमाभं दैत्यानां शबलोपमं ॥
नागानां तत्प्रुकाभं स्यान्मारीणां पीतमुच्यते ।

वङ्गिपुराणे सुवर्णं प्रकृत्य रामा उवाच ।

एतत्पवित्रमतुलं मन्भूतमिह विश्रुतं ।
शम्भोर्वीजं परं ह्येतदपत्यं जातवेदसः ॥
सहजं कार्त्तिकेयस्य रुद्रगुरुममुद्भवं ।
पवित्रत्वात्पुरैः सर्वैर्धार्यते सुकुटादिषु ॥
अग्निस्तु देवताः सर्वाः सुवर्णञ्च तदात्मकं ।
तस्मात् सुवर्णं ददतां प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥
दशपूर्वान् परांश्चैव नरकान्नागयन्ति ते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति प्रोवाचेदं ब्रह्मपतिः ॥
सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनं ।
मरीचिर्भगवान् पूर्वं पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥
यः सुवर्णं नरो जित्य ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स चिरं विरजा विद्वान् देववह्निवि मोदते ॥
सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलं ।
हाटकन्त्विति गौरीणां सप्तजन्मानुगं फलं ॥
कृत्वापि सुमहत्पापं जातरूपं ददाति यः ।

स मद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र संशयः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

पवित्राणां पवित्रं च दानानां नात्र संशयः ॥

पवित्रं परमं लोके सुवर्णं समं क्वचित् ।

न विद्यते द्रव्यजातं दानं वा भूषणं तथा ॥

गृहस्यतिः ।

गृहादिके पुण्यफलं भवेन्मूल्यानुसारतः ।

तस्मात् सर्वप्रदानानां हिरण्यमधिकं स्युतं ॥

तथा मन्तानिकादीनां हेर्षा मम्यथते क्रिया ।

तथा न गृहदानेन हिरण्यमधिकं ततः ॥

षेदव्यासः ।

सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये यच्छन्ति काश्चन ।

एवं हि भगवानचिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥

पवित्रमथ वा पुण्यं पित्राणामनुब्रुवत ॥

सुवर्णं मनुष्येभ्य मनुना संप्रकीर्तितं ॥

मनुः ।

भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

शम्भुः ।

हिरण्यदो महाहृद्दिं दीर्घमायुश्च विन्दति ।

विष्णुः ।

सुवर्णदानेनाग्निबाह्योऽप्यमाप्नोति ।

विश्वाभिचः ।

यत्रास्ते लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संश्रुतिः ।

रत्नोभूतपिशाचास्तं न पश्यन्ति तु पार्थिव ॥

देवीपुराणे ।

ज्ञात्वा मानं सुवर्णादेः पात्रेषु प्रतिपादयेत् ।

कामानिष्टानवाप्नोति विधिश्चद्वासमन्वितः ॥

वशिष्ठः ।

तस्मादग्निमुखाः सर्वदेवता इति श्रुश्रुम ।

ब्रह्मणो हि प्रसूतोऽग्निरग्रेरपि च काञ्चनं ॥

तस्मादेव प्रयच्छन्ति हिरण्यं सर्वदेवतं ।

तस्य वै वैधसा लोका गच्छतः परमाङ्गतिं ।

स्वर्गलोके च राज्येन सोऽभिषिच्येत भार्गव ॥

सुवर्णमित्यनुवृत्तौ कालिकापुराणे ।

पूतमेतत्परं पुण्यं सुरकार्येषु नित्यशः ।

धारयन्ति यतः सर्वे त्वमलार्थं मलोद्भिन्नं ॥

अतः सर्वाणि पापानि पात्रेभ्यो विधिपूर्वकं ।

दत्तं पुनाति काले च देशे च हरसन्निधौ ॥

महामारते भीष्मं प्रति पितृवाक्यम् ।

षेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मसु दक्षिणं ।

सर्वकृतषु चोद्दिष्टा भूमिगावोऽथ काञ्चनं ॥

ततः श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।

तदिदं सम्ममारब्धं तयाद्य भरतर्षभ ॥

किन्तु भूमेर्गवां चार्थं सुवर्णं दीयतामिति ।
 एवं वयस्य धर्माज्ञाः सर्वे चास्मत्पितामहाः ।
 तारिता वै तरिष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥
 दश पूर्वान् दशैवान्यास्तथा सन्तारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं ते पितरोऽनुवन् ।

रामं प्रति वसिष्ठवाक्यानि ।

सर्वरत्नानि निर्मथ्य तेजोराशिममन्वितं ।
 सुवर्णमेभ्यो विप्रेन्द्र रत्नं परममुत्तमं ॥
 एतस्मात् कारणाद्देवा गन्धर्वारगराक्षसाः ।
 मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयत्नाद् धारयन्ति तत् ॥
 सुकुटीरङ्गदयुतैरग्लङ्कारैः पृथग्विधैः ।
 सुवर्णरचितैरत्र विराजन्ते रघूत्तम ॥
 तस्मात् सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतं ।
 पृथिवीं गां च दत्त्वेह तथान्यदपि किञ्चन ॥
 विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो ।
 अक्षयं पावनञ्चैव सुवर्णमिह कथ्यते ॥
 प्रयच्छे द्विजसुस्येभ्यः पावनं श्रुतदत्तमं ।
 सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भवन्मृतः ॥

मन्दिपुराणे ।

हृषालाः पञ्च माघन्तु मार्षः षोडशभिः स्मृतं ।
 सुवर्णमेकं यद्दानात् स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

तथा ।

सुवर्णं परमं दामं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 एतत् पवित्रं परममेतत् स्वस्त्ययनं महत् ॥
 दशपूर्वान् परान् वंशानात्पामञ्च विश्राम्यते ।
 अपि पापघ्नं कृत्वा दत्त्वा विप्रेषु तारयेत् ॥
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नराः गुह्येन चेतसा ।
 देवतास्ते न मन्देहः समक्षा इति नः श्रुतं ॥
 अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णञ्च ऊताशनः ।
 तस्मात् सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाश्च देवताः ॥
 अन्यभावे च कुर्वन्ति वक्रिष्यन्तेषु काञ्चनं ।
 सर्ववेदप्रमाणज्ञाः श्रुतिशास्त्रनिदर्शनात् ॥
 ये त्वेनं चालयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।
 दद्युर्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वकामानवाप्नुयुः ॥

‘व्रतमुद्दिश्य’ व्रतमनुमन्वायेत्यर्थः ।

सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्रुते ।
 विरजोऽम्बरसंवितः परियाति यतस्ततः ॥
 विमानेनार्कवर्णेन भास्वरेण विराजितः ।
 अप्सरोगणकौर्णेन भास्वता स्वेन तेजसा ॥
 हंसवर्हिणयुक्तेन कामगेन नरोत्तमः ।
 दिव्यगन्धवद्दः स्वर्गं परिगच्छन्नितस्ततः ॥

बृहस्पतिः ।

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं
भूर्वेष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।
लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दक्षाः
यः काश्चनं गाञ्च महौञ्च दद्यात् ॥

स्कान्दे-प्रभामखण्डे ।

द्रव्यं पृथिव्यां परमं सुवर्णं
हृष्यन्ति देवा यदि दीयते तत् ।
सूर्योऽपि तस्मै सचिरं विमानं
ददाति तावद्भ्रमतेऽत्र यावत् ॥

इति हिरण्यनिरूपणं ।

अथ पात्राणि ।

तत्रार्थाद्यर्थपात्राणि हार्यैतः ।

कास्यपार्ण-राजत-ताम्रपात्राण्यर्थादकधारणानि सर्वाण्युपकल्प्यानि

'सर्वाणि' ह्रस्वानि ।

वैजवापः ।

खादिरोदुम्बराण्यर्थपात्राणि आङ्गकर्माणि ।

अप्यग्ममृगमयानि स्युरपि पर्णपुटान्तथेति ॥

'खादिरो' बालपत्रतरुदाहृत्यं । 'ओदुम्बरं' जन्तुफलवृत्तनिर्मितं,
ताम्रमयं वा । 'पर्णपुटाः' यज्ञायवृत्तपर्णनिर्मिताश्चमसालतयः पात्र-
विशेषाः ।

कात्यायनः ।

शैवर्ण-राजतौदम्बर-खड्ग-मणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु मृण्म-
यवर्जं यानि वा विद्यन्ते पलाशपत्रपुटेषु वा ।

‘खड्गमयं’ गण्डकशूद्रनिर्मितं । अत्र मृण्मयवर्जनं सति सम्भवे ।
असम्भवे तु तदण्डपादेयं तेजसाग्ममयमृण्मयेष्वित्याश्रयायनवचनात् ।
अयाग्ममृण्मयानि स्युरिति वैजवापवचनात् शाखाभेदेन व्यवस्थिते
वा मृण्मयवर्जनोपादानेऽवगन्तव्ये ।

खड्गशातातपः ।

दौहित्रं खड्गशूद्रान्तु ललाटे यत्तु दृश्यते ।

तस्य शूद्रस्य यत्पात्रं दौहित्रमिति कीर्त्तितं ॥

मत्स्यपुराणे ।

पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः ।

जलजं वापि कुर्वीत तथा सागरसम्भवं ।

शैवर्णं राजतं तास्रं पितृणां पात्रमुत्तमं ॥

पुष्पं चाना ये फलन्ति ते वनस्पतयः तद्गृहमयं ‘वनस्पतिमयं’ ।

पर्णमयन्ति च न पर्णान्यपि वनस्पतीनामेव । ‘जलजं’ कमलिनौपचं ।

‘सागरमयं’ शङ्ख-शुक्लादि ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ।

राजतैर्भाजनैर्देयमपि वा रजताम्बितैः ॥

वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षय्यायैव कल्पते ।

यद्यार्घ्यपिण्डभोज्येऽपि पितृणां रजतं मतं ॥

शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत् पितृवक्त्रभं ।

अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितं ।

एवं पात्राणि सङ्कल्प्य यथालाभं विमसरः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

पलाशे ब्रह्मवर्चस्यमश्रुत्ये राज्यभागिता ।

सर्वभृताधिपत्यञ्च प्रत्ने नित्यमुदाहृतं ॥

‘स्रचः’ जटी ।

पुष्टिः प्रशास्त्र न्योधे बुद्धिः प्रज्ञा धृतिः स्मृतिः ।

‘न्योधः’ वटः ।

रत्नोन्नञ्च यशस्यञ्च काश्र्याः पात्रमुच्यते ।

‘काश्ररी’ श्रीपर्णी ।

सौभाग्यमुत्तमं लोके मधूके मसुदाहृतं ।

‘मधूकः’ गुडपुष्पः ।

फलगुपात्रेण कुर्वाणः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।

‘फलगुः’ काकोरुस्त्रिका ।

परां श्रुतिमयार्कं च प्राकाम्यञ्च विशेषतः ।

‘श्रकः’ रूपिका ।

बिन्वे लक्ष्मीस्तपो मेधा नित्यमायुष्यमेव च ।

चेत्वाराम-तद्भागेषु सर्वमग्रेषु चैव हि ॥

वर्षत्यजस्रं तत्रैव पर्जन्यो वेणुपात्रतः ।

एतेषां सभते पुण्यं सौवर्णं राजतं तथा ॥

पलाश-फलगु-न्योध-प्रलाश्रुत्य-विकङ्कताः ।

उरुस्त्रस्तथा बिन्वशुन्दना यज्ञियाश्च ये ॥

सरलोदवदारुश्च शालाश्च स्रदिरस्तथा ।

एते ह्यर्थादिपात्राणां थोनयः स्युरशेषतः ।

यस्तेर्दद्यात् स यज्ञानां सर्वेषां फलमाप्नुयात् ॥

‘विकङ्कतः’ सुवटचः, ‘सरलः’ पीतद्रुः, ‘शासः’ सर्जकः । अर्था-
दीत्यादिशब्देनावनेजनादिपात्राणि तिलकुशादिश्राद्धोपकरणधारणा-
र्थानि पात्राणि च गृह्यन्ते ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

राजतं रजताङ्गं वा पिह्णं पात्रमुच्यते ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ॥

अनन्तमलयं स्वर्ग्यं राजतं दानमेव च ।

पिह्णनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥

राजते हि सुधां दुग्ध्वा पात्रेऽस्मिन् पृथिवी पुरा ।

सुधाक्षयार्थिभिस्तात तस्मिन् दत्तं ततोऽक्षयं ॥

अथ भोजनपात्राणि ।

वायुपुराणे ।

पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोज्ञं श्राद्धभोजने ।

पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥

‘तैजसं’ सुवर्णं-रजत-कांस्य-ताम्रमयं ।

राजतं काञ्चनस्यैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।

दत्त्वा स लभते दाता प्राकाम्यं धनमेव च ॥

राजतैर्भाजनैरेषामपि वा रजतान्वितैः ।

वार्यपि श्राद्ध्या दत्तमक्षय्यायोपकल्प्यते ॥

तत्र यद्यप्यविशेषेण राजतानि सौवर्णानि च पात्राणि श्राद्धे

विहितानि तथापि वैश्वदेविके सौवर्णानि पित्रे राजतानीति गुण-
प्रकर्षार्थं व्यवस्थामाहात्रिः ।

भोजने हेमरूप्याणि देवे पित्र्ये ययाक्रमं ।

विष्णुः ।

तैजसानि च पात्राणि दद्याद्विशेषतो राजतानि ।

अत्र हेमपात्राभावे हारीतः ।

राजत-कांस्य-पर्ण-ताम्रपात्राणि ब्राह्मणभोजनार्थानि महानि
कार्याणि भोजनार्थोपकल्पितमंत्राधारणपर्याप्तं महत्त्वमात्रमत्रानुस-
न्धेयं । कांस्यपात्रं तु द्विपञ्चाशत्पलपरिमितकांस्यनिर्मितमेव याद्यं
तदमन्त्रे ययोपपन्नं ।

तथाच अत्रिः ।

पञ्चाशत्पलिकं कांस्यं ह्यधिकं भोजनाय वै ।

गृहस्थैस्तु सदा कार्यमभावे हेमरूप्ययोः ॥

'गृहस्थैरिति' गृहस्थाश्रमिभिरित्यर्थः । पर्णमयं चात्र भोजनपात्रं
पलाशपत्रमेव याद्यं । तद्भूतिरिक्तस्य पत्रपात्रस्यात्रिणा प्रतिमिदृशत्वात् ।
तद्यथा ।

पालाशेभ्यो विना न स्युर्न्यपत्राणि भोजने ।

इति विशेषितत्वाद्वादिषु तु न प्रतिषेधः । पर्णपात्रपलेऽपि
घृतादिद्रव्यधारणार्थं, मति मन्त्रे तैजसानि मय्याद्यानि । घृतादिदाने
तैजसानि पात्राणीति विष्णुस्मरणात् । तेषामन्त्राभे पलाशपत्रनि-
र्मिताः पुटकाः घृतादिद्रव्यधारणार्थं विनियोज्याः ।

वाराहपुराणे ।

सौवर्णानीह पात्राणि मय्याद्यानि प्रयत्नतः ।
 तदभावे तु रूपाणि कांस्यानि तदसम्भवे ॥
 पलाशपण्जानि स्युः श्राद्धेषु द्विजभोजने ।
 अन्यान्यपि हि पात्राणि दारुजान्यपि जानता ॥
 यथोपपन्नं कार्याणि मृण्मयानि न तु कश्चित् ।
 मायमान्यपि कुर्वीत पैत्तलानि न चैव हि ।
 न च सीसमयानीह शस्यन्ते चपुजान्यपि ॥

बहुश्रुतातपः ।

पात्रे तु मृण्मये यस्तु श्राद्धे भोजयते पितृन् ।
 तत्र दाता पुरोधस्य भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

पात्रे तु मृण्मये यो वै श्राद्धे भोजयते पितृन् ।
 स याति नरकं घोरं भोक्ता च सपुरोहितः ॥ इति ।

अङ्गिराः ।

न जातीकुसुमानि दद्यात् कदलीपत्रमिति ॥
 अथ परिवेषणपात्राणि ।

क्षारीतः ।

क्लासनेन तु पात्रेण राजतौदम्बरेण वा ।
 दत्तमक्षयतां याति खड्गपात्रेण चैव हि ॥

विष्णुः ।

घृतादिदाने तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि फल्गुपात्राणि वा
 प्रशस्तानि ।

अत्र च गाथा भवति ।

सौवर्णराजाताभ्यां खड्गेनौदम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति फल्गुपात्रेण वाप्यथ ॥

अथ विशेषमाह पैठौनसिः ।

दैवे सौवर्णानि श्रेष्ठानि पित्र्ये तु राजतानि परिवेषणपात्राणीति ।

मनुः ।

राजतेर्भाजनैरेषामपि वा रजतास्वितैः ।

वार्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते ॥

अवश्यं चेदं परिवेषणं दद्याद्विना पात्रेणैव विधेयं साक्षाद्भस्मेन
परिवेषणस्य निषेधश्रवणात् ।

कृष्णपुराणे ।

न दद्याद्रिक्रहस्तेन प्रत्यक्षं स्वर्णं तथा ।

न चायमेन पात्रेण न चैवाश्रद्धयास्वितैः^{१)} ॥

काश्चनेन तु पात्रेण राजतोदम्बरेण च ।

दत्तमक्षयतां याति खड्गेन च विशेषतः ॥

बिष्णुः ।

प्रत्यक्षस्वर्णं न दद्याद् हस्तेन न घृतव्यञ्जनादि दद्यात् ।

पात्राद्यभावे ढणेन पर्णेन वा हस्तमन्तर्द्धाय प्रदेयमित्याह सृष्टशातातपः ।

हस्तदत्ताय ये स्त्रिया स्वर्णं व्यञ्जनानि च ।

दातारश्चोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किम्बिषं ॥

तस्मादन्तरितं देयं पर्णेणैव ढणेन वा ।

प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायमेन कदाचन ॥

दृढुष्णातातप-लघुहारीत-वमिष्ठाः ।

आयमेन तु पात्रेण यदन्नं संप्रदीयते ।

भोक्ता विष्ठाशनं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

पैठीनसिः ।

सौमकायसपात्राणि रीतिशेषाणि पात्राणि चेत्ययञ्जियानि ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

नापवित्रेण हस्तेन न मैकेन विना कुशं ।

नाद्यमे नायमेनैव आङ्गे तु परिवेषयेत् ॥

‘अपवित्रेण’ दुर्लपसंसर्गादिना अपूतेन । ‘आयसे-’ अयोमयदर्था-
दिना । ‘आयसे’ अयोमयपात्रेऽपि न परिवेषयेत् ।

अथ पचनभाण्डानि ।

चमत्कारखण्डे ।

स्वर्णभाण्डेषु कुर्वीत पितृणां पाकमुत्तमं ।

तेनासौ भाग्यमायुष्यं लभते चानृषां त्रियं ॥

राजतेषु तु भाण्डेषु कुर्वन् पाकन्तु पैतृकं ।

पितृणां कुरुते तस्मिन् यावदाभूतसंप्रभं ॥

पचमानस्तु भाण्डेषु भक्त्या तास्रमयेषु तु ।

समुद्भरति वै घोरात् पितृन् दुःखमहार्णवात् ॥

तैजसानामभावे तु पिठरे मृण्मये तु यः ।

नभे शुष्णौ प्रकुर्वीत पाकं पित्र्यमादरात् ।

तस्य तुष्यन्ति पितरः प्रीता यश्चन्ति वाञ्छितं ॥

मागरखण्डे ।

शुचीनि पितृपाकार्यं पितृराणि प्रकल्पयेत् ।
 सौवर्णान्यथ रौप्याणि ताम्रकांस्योद्भवानि च ॥
 मार्त्तिकान्यपि भव्यानि नूतनानि दृढानि च ।
 न कदाचित् पचेदन्नमयःस्थालीषु पैठकं ॥
 अथसो दर्शनादेव पितरो विद्रवन्ति हि ।
 अथश्रियममङ्गल्यं सोऽहमाहुर्मनीषिणः ॥
 दैवेषु चैव पित्र्येषु गर्हितं सर्वकर्म्मसु ।
 कालायसं विशेषेण निन्दितं पितृकर्म्मणि ॥
 फलानाञ्चैव ब्राह्मणां ह्येदमार्यानि यानि तु ।
 महानसेऽपि ब्रह्मणां तेषामेव हि सन्निधिः ॥
 इत्यते नेतरस्याच ब्रह्ममाचस्य दर्शनं ।
 आहुदशे तु विदुषां पितृणां प्रीतिमिच्छतः ॥
 महानसेऽप्यक्रान्ता अपि कार्यं निदर्शनं ।
 अथःबहुमद्यं पीठं प्रदेयं नोपवेद्भनं ॥

आदित्यपुराणे ।

पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयं ।
 स्वर्णादिधातुजातेषु मृण्मयेष्वपि वा बुधः ॥
 अशुद्धेषु विलेपेषु तथाऽनुपहतेषु च ।
 नायसेषु न भिक्षेषु दूषितेष्वपि कर्त्तव्यं चित् ॥
 पूज्यं ह्यतोपयोगेषु मृण्मयेषु तु न क्वचित् ।
 पक्वान्नापनार्थम् ब्रह्मणे दासुजान्बपि ॥

दर्श्यादीन्यपि कार्याणि यज्ञियैरेव दारुभिः ।

इति पात्रनिरूपणं ।

अथ गन्धाः ।

गरुडपुराणे ।

यस्तु गन्धान् पितृणां वै दद्यादाभोदितो मृप ।

गन्धर्वाप्सरसां लोकान् स प्राप्य दिवि मोदते ॥

गन्धा यथोपचारेषु पितृणामतिवञ्जभाः ।

न तथा विद्यते ह्यन्यदतो देयाः प्रयत्नतः ॥

विशेषामपि देवानामत्यन्तं प्रीतिहेतवः ।

गन्धास्तस्मात् प्रयत्नेन गन्धैस्तानपि पूजयेत् ॥

वागाहपुराणे ।

यः आद्धेषु प्रदद्याद्दे गन्धान्तिमनोहरान् ।

स्वर्गं वराङ्गरागास्तमालिङ्गन्ति सुराङ्गनाः ॥

योऽनुलिम्पति गात्राणि आद्धं कुर्वन् द्विजम्पता ।

देवाश्च पितरश्चैव तस्य तुष्यन्ति सर्वदा ॥

भगवतीपुराणे ।

यद्यन्दनेन गुड्ढेन सुस्रवणेन सुगन्धिना ।

अनुलिम्पति वै विप्रान् स कदाचिन्न तप्यते ॥

तेनैवागुरुमिश्रेण परं सौभाग्यमद्भुते ।

अगुरोस्तु विलेपेन^(१) भुङ्क्ते भोगानमानुषान् ॥

यः श्रीखण्डं सकपूरं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

(१) युक्तेनेति।ग० ।

यशः प्राप्नोति विपुलं स पृथिव्यां महामतिः ॥

यः कुङ्कुममोपेतं ददाति मलयोद्भवं ।

केवलं कुङ्कुमं वापि रूपवान् स प्रजायते ॥

दद्यान्मलयजं दिव्यं यस्तु कस्तुरिकान्वितं ।

कस्तुरीं केवलां वापि स प्राप्नोति महाश्रियं ।

योयत्तर्कदमं दत्ते आद्धेपु अद्भुत्यान्वितः ।

स भूपतित्वमासाद्य महेन्द्र इव मोदते ॥

यस्तु आद्धे ददेद्भ्रान्नानाकुसुमवामितान् ।

स सर्वकाममम्यन्नः स्वर्गं वैमानिको भवेत् ॥

यत्तर्कदमलक्षणं “कर्पूरागुरुकक्कोन्दर्पकुङ्कुमचन्दनैः । यत्तर्कदम
इत्युक्तो गन्धः स्वर्गोऽपि दुर्लभः” इति विष्णुधर्मात्तरोक्तमनुमन्वेद्यं ।
विष्णुः ।

चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरागुरु-पद्मकान्यनुलेपनाय ।

मार्कण्डेयः ।

चन्दनागुरु-कर्पूर-कुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।

अश्वसेधमवाप्नोति पितृणामनुलेपनात् ॥

मरीचिः ।

कर्पूर-कुङ्कुमोपेतं सुगन्धिमितचन्दनं ।

दैविके त्वय वा पित्र्ये गन्धदानं प्रशस्यते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

श्वेतचन्दन-कर्पूर-कुङ्कुमानि शुभानि च ।

विलेपनाद्यं दद्यात् यच्चान्यत् पितृशुभं ॥

कुष्ठं मांभी बालकञ्च लक्ष्मिणीं जातिपत्रकं ।
 नालिकोशीरमुस्तञ्च ग्रन्थिपर्णञ्च दम्बरं ।
 मृगा चेत्येवमादीनि गन्धयोग्यानि पैतके ॥
 अथ वर्ज्या गन्धाः ।

विष्णुपुराणे ।

आद्धे न देया पालङ्गा तथा निष्पावकोद्भवाः ।

‘पालङ्गा’ सुकुन्दाख्यं गन्धद्रव्यं । बालकश्चाथ पालङ्गा सुकुन्दः
 कुन्दकुन्दुरू इति त्रिकाण्डौस्मरणात् ।

मृसिंहपुराणे ।

आद्धेषु विनियोक्तव्या न गन्धा जीर्णदारुजाः ।
 शुक्लीभावं समासाद्य न च पर्युषिताः क्वचित् ।
 न विगन्धाश्च दातव्या भुक्तशेषा विज्ञेषतः ॥

भारदीयपुराणे ।

जीर्णं विहृतगन्धञ्च गन्धं आद्धे न योजयेत् ।
 पितृकर्मणि तज्ज्ञेन प्रदेयं न च वर्वरं ॥

ब्रह्मपुराणे ।

पूतीकं मृगनाभिश्च रोचनां रक्तचन्दनं ।
 कालीयकं जोङ्गकञ्च तुरुष्कञ्चापि वर्जयेत् ॥

‘पूतीकं’ मृगन्धिल्लणविशेषः, पूतिकं करञ्जकाष्ठं वा प्रकीर्यः पूति-
 करञ्जः पूतिकः कलिकारक इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । ‘मृगनाभिः’
 कस्तुरी, तस्याश्च विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । ‘रोचना’ गोरोचना ।
 ‘रक्तचन्दनं’ प्रसिद्धं । ‘कालीयक-जोङ्गके’ गन्धद्रव्यविशेषौ । कालीयकञ्च

कालानुसार्यस्याथ समानार्थकं, “वंशकागुरुगार्हलोहं कृमिजत्रोङ्गक-
मिति सुगन्धद्रव्यप्रकरणे अमरसिंहेनाभिधानात् । ‘तुरुष्कः’ मित्रकः ।

इति गन्धनिरूपणं ।

अथ पुष्पाणि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

पितृभ्योयः सुमनसः सुगन्धस्तत्पराखणः ।

सदा दद्याद्द्विजातिभ्यः सोऽपि याति दिवाकरं ॥ ६

वायुपुराणे ।

पितृभ्योयस्तु मान्यानि सुगन्धीनि च दापयेत् ।

सदा दद्यात् श्रिया युक्तः सोऽपि याति दिवाकरं ॥

भविष्यत्पुराणे ।

यस्तु आह्वे द्विजाय्याणां पुष्पाणि प्रतिपादयेत् ।

सुगन्धीनि मनोज्ञानि तद्यथा स्यात्पुष्पमख्यं ॥

सुगन्धिपुष्पगन्धेन प्रीतिं यान्ति पितामहाः ।

प्रीयमाणस्य यच्छन्ति दातुः कामान् यथेषितान् ॥

अतः पुष्पैश्च पत्रैश्च मञ्चरीभिरथापि वा ।

सुकुमारैः किञ्चलसैर्यवदृवाङ्कुरैरपि ।

संपूजनीयाः पितरः श्रेयःकामेन सर्वदा ॥

स्कन्दपुराणे ।

गन्धमान्यप्रिया नित्यं पितरः आहूदेवताः ।

अतो गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयेत्तान् सुगन्धिभिः ॥

श्रेष्ठानि सर्वभोगेषु पुष्पाणीह परत्र च ।

अतोभक्त्या प्रदेयानि पिहृणां कुसुमानि वै ॥
 विपरीतफलं लोके यदसक्त्य दायते ।
 अतः सक्त्य संपूज्य दानमिच्छन्ति स्वरयः ॥
 न प्रसूनैर्विना पूजा कृता पुण्यतमा भवेत् ।
 अतः आङ्कपरोविद्वान् आङ्केन प्रीणयेत् पिहृन् ॥
 संपूजयित प्रथमं पुष्यैः सर्वोत्तमैः सदा ।
 अर्पयिषितरूपैश्च तयामुपहृतरपि ।
 हामिकीटाद्यविद्वैश्च शुचिभिः प्रोक्षितैरपि ॥

पद्मपुराणे ।

यव-नीवार-सुङ्गाश्च शुक्लाः सुमनसस्तथा ।
 वक्त्रभानि प्रशस्तानि पिहृणामिह सर्वदा ॥

मन्दिपुराणे ।

पुष्यजातिर्यदा सृष्टा तदा प्राक् शतपत्रिका ।
 सृष्टा तेन च मुख्या सा आङ्ककर्म्मणि सर्वदा ॥

वायु-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।
 गन्धवर्णोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥
 अत्र पद्मोत्पलानि शुक्लेतराण्यपि देयानि ।

अत्र विष्णुः ।

जलजानि रक्तान्यपि दद्यात् ।

प्रभामखण्ड-मार्कण्डेयपुराणयोः ।

जात्यस्य सर्वा दातव्या मल्लिका श्वेतयूथिका ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकं ॥

‘जात्यः’ मालत्यः । ‘मल्लिका’ मुद्गराख्यानि पुष्पाणि । ‘श्वेत-
यूथिका’ हेमकुसुमानि ।

धान्यफलशकान्यभिधाय

ब्रह्मपुराणे ।

शाकमारण्यकश्चैव दद्यात् पुष्पाण्यमूनि च ।

जाती-चम्पक-रोध्राञ्च मल्लिका-बाण-बर्बरीः ॥

शूताशोकाटरूषश्च तुलसीं तिलकं तथा ।

पारम्लीं शतपत्रञ्च गन्धनेपालिकामपि ॥

कुञ्जकं तगरश्चैव मृगमारञ्च केतकीं ।

यूथिकामतिमुक्ताञ्च आद्रुयोग्यानि मेा द्विजाः ॥

कमलं कुमुदं पद्मं पुण्डरीकञ्च यन्नतः ।

इन्दौवरं कोकनदं कल्हारञ्च नियाजयेत् ॥

‘चम्पकः’ चाम्पयः । ‘रोध्रः’ गालवः । ‘बाणः’ आर्त्तगलः । ‘बर्बरी’
कर्बरी । ‘शूतः’ आसः । ‘अशोकः’ वञ्जुलः । ‘आटरूषः’ मिहास्यः ।
‘तुलसी’ सुरमा । अस्याश्च आद्रु वर्जनीयत्वमुक्तं स्वत्यर्थमारकारेण ।
तन्नु ब्रह्मसूतीतिहासपुराणेष्वदृष्टत्वात्त्रिमूलमिति जानीमः । ‘तिलकः’
तुरकः । ‘पारम्ली’ शफालिकामदृशपुष्पं । ‘शतपत्रं’ प्रसिद्धं । ‘नेपा-
लिका’ नवमालिका । ‘कुञ्जकं’ कुञ्जकं । ‘तगरं’ गन्धतगरं ।
‘मृगमारं’ श्रावणिकापुष्पं । ‘अतिमुक्तं’ माधवीलतापुष्पं । कम-
लादयः पद्मजभेदाः प्रसिद्धाः ।

अथ वर्ज्यानि पुष्पाणि ।

तत्र वायु-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

जपादि सुमना भण्डो रूपिका च कुरण्टकः ।
 पुष्याणि वर्जनीयानि आद्भकर्मणि नित्यशः ॥
 यानि गन्धादपेतानि उद्यगन्धानि यानि च ।
 वर्जनीयानि पुष्याणि आद्भकर्मणि नित्यशः ॥
 यानि गन्धादपेतानि उद्यगन्धानि यानि च ।
 वर्जनीयानि पुष्याणि भूमिमन्विच्छता सदा ॥

‘जपा’ रुद्रपुष्यम् । आदिशब्दः प्रकारवचनः, तेन जपाकुसुम-
 सहृशानां कर्षवौरादिकुसुमानां वर्ज्यत्वं । ‘सुमना’ जातिः । सुमना
 मालतीजातिरिति स्मरणात् । ‘भण्डो’ मञ्जिष्ठा । ‘रूपिका’ अर्कः ।
 ‘कुरण्टकः’ पौतपुष्यमहाभद्रा । जातीकुसुमनिषेधोऽत्र न नित्यः नित्य-
 निषेधे “जात्यस्य सर्वा दातव्याः” इति पूर्वोक्तवचनस्य निर्विषयत्वमापद्यते ।
 भागरखण्डे ।

जातीपुष्यसमायुक्तं तच्छ्राद्धं धर्यतां व्रजेत् ॥

आह अङ्गिराः ।

न जातीकुसुमानि दद्यान्न कदलीपत्रमिति ।

कदलीपत्रमत्र भोजनपात्रतया प्राप्तं निषिध्यते ॥

कतुराह ।

असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमात्रेण निराग्नाः पितरोगताः ॥

‘पूर्वपरिग्रहे’ पूर्वजन्मनि देहपरिग्रहावसरे, यद्यपि चीणि च वै यज्ञ-
 स्योदराणि अत्र ह्येवावयन्ति अतएवोदयतीति वर्णमानापदेशतयार्थ-

वादस्वरूपे वाक्ये अर्थवादनिर्वाहार्थं गायत्र्यादिस्वावापोद्वापविधि-
कल्पमवदत्त निन्दार्थवादरूपे वाक्ये निषेधविधिः कल्प्यते तथापि
पात्रिक एवायमपि प्रतिषेध इति न मार्कण्डेयवचनं निर्विषयं किन्त्व-
निषिद्धपुष्यान्तरालाभविषयं । प्रतिषेधद्वयं तु तस्माभविषयमिति
मन्तव्यम् ।

आह शङ्खः ।

उद्यगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्याणि वर्जनौयानि रक्तवर्णानि यानि च ।

वनोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः ॥

‘उद्यगन्धानि’ अद्भ्यगन्धानि । ‘चैत्यवृक्षः’ अग्निमानवृक्षः ।

सौरपुराणे ।

अस्त्रादन्यद्रक्तपुष्यं शिशुमारं तथैव च ।

नौरमान्यपि सर्वाणि भक्ष-भोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्त्रिन् आहुकर्मणि ॥

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

उद्यगन्धानि कष्टकिजातानि रक्तानि च पुष्याणि ।

तथा ।

मितानि सुगन्धानि कष्टकिजातानि अपि ।

पद्म-मत्स्यपुराणयोः ।

पद्म-बिल्वार्क-धुस्तुर-पारिभद्राट्कषकाः ।

न देयाः पितृकार्येषु पयस्याजाविकं तथा ॥

पद्मपत्रं स्वल्पं प्रतिषिध्यते । जलजस्य विहितत्वात् । ‘विन्दः’

श्रीफलः । 'धुस्त्ररः' उन्मत्तः । 'पारिभद्रः' रक्तस्तवकयुक्तो मन्दारः ।
'आढरूपः' सिंहास्यः ।

इति पुष्पनिरूपणं ।

अथ धूपाः ।

वायुपुराणे ।

धूपं गन्धगुणोपेतं ददत्पितृपरायणः ।
लभते स्त्रीष्वपत्यानि इह चासुत्र जन्मनि ॥
गुग्गुलादींस्तथा धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
संयुज्य मधुमर्षिभ्यां सोऽग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

अग्निपुराणे ।

गन्धपुष्पैरलंकृत्य ब्राह्मणान् आद्भुर्कर्षणि ।
तदामोदेन सन्तुष्टाः पितरो भुञ्जते हविः ॥

आदित्यपुराणे ।

धूपैर्मनोरमैर्दिव्यैस्ततः सम्प्रीणयेत् पितृन् ।
प्रौतास्ते ह्यखिलैः कामैर्दातारं प्रीणयन्त्युत ॥
गन्धमाघ्राय धूपस्य मनःप्रह्लादनं परं ।
पितृणामत्रया प्रीतिर्जायते नात्र संशयः ॥
नास्ति धूपममं किञ्चित् पितृणां प्रीतिकारकं ।
अतः आद्धे प्रदातव्यो धूपः पुण्यमभीष्टुभिः ॥

कूर्मपुराणे ।

आमोदिना तु धूपेन ततः मधूपयेद्विजान् ।
प्रयान्ति तृप्तिमच्छयां तेन सर्वे पितामहाः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

चन्द्रमागुहणी सोमे तमालोशीरपत्रकं ।

धूपञ्च गुग्गुलुश्रेष्ठं तुह्यङ्कं धूपमेव च ॥

धूपाश्चात्र घृतमधुसंयुक्ता देयाः । “मधु-घृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्या-
दिति विष्णुस्मरणात् ।

ब्रह्मोऽप्याह ।

धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधुत्कटं ।

चन्दनञ्च तथा दद्यात् कर्पूरं कुङ्कुमं शृङ्गं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

गुग्गुलादींस्तथा धूपान् पितृभ्यो यः प्रदधति ।

संयुक्तान्मधुसर्पिर्भ्यां सोऽग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चन्द्रमागुहणी सोमे तथैवोशीरपत्रकं ।

तुह्यङ्कं गुग्गुलुञ्चैव घृतात्कं युगपद्देत् ॥

तथा ।

गुग्गुलुं चन्दनञ्चैव श्रीवासमगुह तथा ।

धूपानि पितृयोग्यानि ऋषे गुग्गुलुञ्चैव च ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

धूपोऽगुग्गुलुजोदेयस्तथा चन्दनधारकः ।

अगदश्च स कर्पूरस्तुह्यङ्कश्च तथैव च ॥

धूपभेदास्तु भविष्यतपुराणोक्ता पाश्चाः ।

तद्यथा ।

अगुरु चन्दनं सुप्ता सिद्धकं वृषणं तथा ।
 समभागान् कर्णयं धूपोऽयममृताङ्गयः ॥
 श्रीखण्डं यन्त्रिसहितमगुरुं सिद्धकं तथा ।
 सुप्तामिन्दुश्च भृतेषु शर्कराश्च दहेद्विष्ट ॥
 इत्येषोऽनन्तधूपश्च कथितो देवसन्तम ।
 कृष्णागुरुं सिद्धकञ्च बालकं वृषणं तथा ॥
 चन्दनं तगरं सुप्ता प्रबोधः शर्करान्वितः ।
 कर्पूरं चन्दनं कुष्ठमुष्ठीरं सिद्धकं तथा ॥
 यन्त्रिकं वृषणं भीमं कुङ्कुमं यञ्जनं तथा ।
 हरीतकी तथोष्ठीरं यरुधूप उदाहृतः ॥
 वृषणं सिद्धकं विप्र श्रीखण्डमगुरुं तथा ।
 कर्पूरश्च तथा सुप्ता शर्करां सत्वचं द्विज ॥
 इत्येष विषयो धूपः स्वयं देवेन निर्मितः ।
 कर्पूरं चन्दनं मांसौ शकपत्रैश्चैव सवङ्गकं ॥
 अगुरु सिद्धकं धूपं प्राजापत्यं प्रचलते ।
 श्रीखण्डममरं कुष्ठं कर्पूरं सिद्धकं तथा ॥
 यञ्जनं शर्करा कृष्णं महाङ्गं सिद्धकं तथा ।
 महाङ्गोऽयं स्वतो धूपः प्रियो देवस्य सर्वदा ॥

देवीपुराणे ।

बाह्याराजसमायुक्तः तथा कुन्दुवसंयुतः ।
 श्रीवेष्टगुगुलकतो धूपः पञ्चरसोमतः ॥

वायोत्तरे ।

कपूरदारुगुडभी रक्तचन्दनसंयुतैः ।

धूपः समुद्रको नामे संस्यैवतवसभः ॥

एते चाष्टतादयो धूपाः प्राण्यङ्गद्वयपरिहारेणोपकल्प्य आहुते
नियोज्याः । “अत्रैव सर्वं न धूपार्थं तैले घृते च दद्यात्” इति
विष्णुस्मरणात् ।

देवलोऽप्याह ।

ये हि प्राण्यङ्गजा धूपा इक्षवाताहताश्च ये ।

न ते आहुते नियोक्तव्या ये च के चोपगन्धयः ।

घृतं न केवलं दद्यात् दुष्टं वा दण्डगुग्गुलं ॥

इति धूपनिरूपणं ।

अथ दीपाः ।

वायुपुराणे ।

दीपं पितृभ्यः प्रयतः सदा यस्तु प्रयच्छति ।

गतिमप्रतिमश्नुस्तस्मात् स लभते श्रुभं ॥

तेजसा यज्ञसा चैव आयुषा च बलेन च ।

भुवि प्रकाशो भवति भ्राजते च चिचिष्टपे ।

अप्सरोभिः परिहृते विमानाये स मोदते ॥

मन्त्रपुराणे ।

आहुद्वीपप्रदानेन तेजस्वी जायते नरः ।

रूपवान् धनवान् भोगी सुखमैश्वर्यमश्नुते ॥

तस्माद्दीपः सदा देवो यजमानेन वै पितृन् ।

दीपहीनं ददच्छाहुमन्त्रे तमसि मञ्जति ॥

प्रतिभोकृद्दिजं दीपाः स्थापनीयाः प्रथमतः ।
पितृयाणेषु मार्गेषु स ह्यालोकः प्रकाशते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

अङ्गुष्ठा आददेशेषु दीपदस्य लुत्तमं ।
सभते माच सन्देहः कान्तिमास्य प्रजायते ॥
दीपः प्रकाशः परमः प्रकाशो ज्ञानसुत्तमं ।
अतः आङ्गे ददहीपं ज्ञानवानभिजायते ॥
य दृच्छेद्विमलं ज्ञानं तमोनिर्मूलनं परं ।
स भक्त्या पितृदेवेभ्यो दीपमेव प्रथच्छतु ॥
यः स्वेन तेजसा विश्वं प्रदाता येन कृत्स्नः ।
वाञ्छति व्याप्यमानं वै आङ्गे दीपप्रदोऽस्तु सः ॥
यथा निहन्ति ध्वान्तानि दीपः प्रज्वलितोऽभितः ।
तथैव सर्वपापानि आङ्गे दप्तो निहन्ति सः ॥

स्कन्दपुराणे ।

स्थायाः प्रतिदिजं दीपाः श्वेतसूत्रजवर्चयः ।
गन्धेन माद्विवेषापि घृतेन श्वेतभाजनाः ॥
अथवा तिलकतैलेन पूरिता विमलार्चिषः ।
पितृनुद्दिश्य दातव्याः प्रत्येकं ते यथाविधि ॥
तेनाल्लोकेन पितरो दीव्यन्ते दिवि सर्वतः ।
दातुरिष्टान् प्रथञ्जन्ति कामान् कामावसाधिनः ॥

पद्मपुराणे ।

श्वेतप्रज्वलितं दीपं पितृभ्यो यः प्रथञ्जति ।

स बिराजेषु लोकेषु चरन् न प्रतिहन्यते ॥
 गवां घृतेन तत्रापि यो दीपयति दीपकं ।
 गवामेव स लोकेषु लोकेष्टैः सप्त मोदते ॥
 घृताभावे तु यो दीपं तिलतैलप्रवर्जितं ।
 प्रयच्छति पितृणां वै सालोक्यं तस्य भानुना ॥
 अलाभे तिलतैलस्य खेहेः प्राण्यङ्गवर्जितैः ।
 यः आद्धे दीपदः सोऽपि तमस्तरति दुस्तरं ॥

कालिकापुराणे ।

श्वेतवर्जितान् दीपान् गव्यमर्षिःप्रपूरितान् ।
 दीपिकां धातुसम्भूतां सारदारुमयीमपि ॥
 अलाभे मृन्मयीं वापि मनोश्चामधिमंस्थितां ।
 यो ददाति पितृभ्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 तेजसा यशसा कान्त्या प्रज्ञया परया श्रिया ।
 भ्राजमानः स हि स्वर्गे विमानवरमास्थितः ॥
 रमते भुवने दिव्ये रत्नालोकममाकुले ।
 अभ्यर्च्य यः पितृणां वै कुर्यादाराचिकं नरः ॥
 स हि नीराज्यते नाके दिव्यैरप्सरसाङ्गणैः ।
 धात्वादिनिर्मितां रम्यां दीपिकां आद्रुकर्मणि ॥
 पितृनुद्दिश्य यो दद्यात् स भवेद्भ्राजन् शिष्यः ।
 यो धूपदहनं पात्रं पात्रमाराचिकस्य च ।
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतस्तस्य स्वर्गेऽक्षया गतिः ॥

विष्णुः ।

दीपार्थं खेहद्रव्येषूपकण्णनीयम् ।

मरीचिः ।

घृतादा तिलतैलादा नान्यद्रव्याणु दीपकमिति ।

‘अन्यद्रव्यं’ वसामेदोऽक्षयं विवक्षितं । न पुनरतसौकुसुम्भादि-
वीजसम्भवं खेहद्रव्यं ।

यत आह ब्रह्मः ।

घृतेन दीपो दातव्यस्त्वद्यवायोऽधौरमैः ।

वसामेदोऽङ्गं दीपं प्रथम्येन विवर्जयेत् ॥

‘वसा’ पाकात्समुद्भूतो मांसस्त्रैः । मेदस्तु हृदयकमसाच्छादको
मांसविशेषः । पाकात्समुद्भूतस्तदीयस्त्रैश्चो मेदश्चन्द्रेण सञ्च्यते । मेदः-
श्चोऽकारान्कोऽप्यस्ति । मेदिनीत्यादिषु दर्शनात् ।

अथाच्छादनं ।

पद्मपुराणे ।

मंपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्दद्यादाच्छादनं ततः ।

५. धीतं सद्गं नूनं त्रिम्बिन्द्रममलीमसं ॥

तस्याभावे तु देयं स्यात् सर्वैः ज्ञासितन्तु यत् ।

प्रदेयं पितृकार्येषु कारुधीतं न जातुषित् ॥

भगवतीपुराणे ।

अधरीयोत्तरीयार्थमुद्दिश्यैकैकमादरात् ।

वासोयुगं प्रदातव्यं पितृकृत्ये विपश्चिता ।

निष्कृत्यो वा यथाशक्ति वस्त्रास्ताभे प्रदीयते ॥

स्कन्दपुराणे ।

महाधनानि वासांसि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 धनधान्यसमृद्धोऽसौ सुवेषस्य प्रजायते ॥
 रूपवान् सुभगः श्रीमान् वनितानाञ्च वल्लभः ।
 आयुरारोग्यसम्पन्नः कीर्त्तिं विन्दति वामर्षा ॥
 चन्द्रिकाजालशुभ्राणि यः शौमाणि प्रयच्छति ।
 स चान्द्रमसमासाद्य लोकं दीव्यति देववत् ॥
 दत्त्वा शौमाणि रत्नानि सूर्य्यलोकं समश्नुते ।
 पीतानि तानि दत्त्वा वै याति लोकं मधुरिषः ।
 चिन्वाणि दत्त्वा माहेन्द्रे लोके नित्यं महीक्षते ॥
 पृथुसूचमये दत्त्वा वामशी पितृतत्परः ।
 रूपसौभाग्यसम्पन्नो राजराजो भवेद्विह ॥
 कौसुभान्यपि वासांसि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 स नाकपृष्ठे रमते दिव्यैर्भोगैः समावृतं ॥
 कार्पाससूत्रजं वामः सुसूक्ष्मञ्चति शोभनं ।
 यो ददाति पितृषां वै सोऽनन्तं सुखमाप्नुयात् ॥
 मञ्जिष्ठाद्यैः शुभैरागैरञ्जितं वा मनोरमं ।
 प्रदाय पितृदेवेभ्यः परमासृद्धिमृच्छति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

ब्रह्मसूक्तानि वासांसि शौमादीनि महामतिः ।
 आह्वे वित्राण्यथेद्यस्तु तस्य विष्णुः प्रभौदति ॥
 यः कश्चुकं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 दम्बोद्भवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥

ददाति यः प्रसस्नात्मा पटान् कञ्चुकबन्धनान् ।
 विसृक्तः पापबन्धेभ्यः सोऽप्य्यां विन्दति सम्पदं ॥
 स्त्रीणां आङ्घ्रेषु मिन्दूरं दद्युश्चण्डातकानि च ।
 निमन्त्रिताभ्यस्त्रीभ्यो ये ते स्युः सौभाग्यसंयुताः ॥

‘चण्डातकानि’ स्त्रीपरिधानोचितान्यंशुकानि ।

वस्त्रस्यापनभाण्डानि सत्रस्ताणि प्रयच्छति ।
 यः पितृभ्यः स सम्पद्भिः सर्वाभिरभिपूर्यते ॥
 शीतवातसमुद्भूतां पीडां वारयितुं क्षमान् ।
 यः प्रावारानतिघनान् विशालान् सुदृढान्भवान् ॥
 दद्यात् पितृभ्यस्तस्येह द्रुहदुःखं न विद्यते ।
 ऊर्णायुलोमरचितान् सुविशालान् महापटान् ॥
 विचित्रान् विविधैरागैर्वातप्रावरणोचितान् ।
 प्रयच्छति पितृणां यः स सदारोग्यवान् भवेत् ॥

वायुपुराणे ।

कौशेयं क्षौमकार्पासं दकृत्समहृतं तथा ।
 आङ्घ्रे श्वेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोति पुष्कलान् ॥

तथा ।

बाषो हि सर्वदेवत्यं सर्वदेवैरभियुतं ।
 वस्त्राभावे क्रिया न स्याद्यज्ञदानादिका क्वचित् ॥
 तस्माद्वस्त्राणि देयानि आङ्घ्रकाले विशेषतः ।
 ददन्नेतान्यवाप्नोति यज्ञदानतर्पांसि च ॥

प्रभाषणखण्डे ।

आष्वादनस्य यो दद्यादहतं आहुकर्मणि ।

आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपस्य लभते तु सः ॥

अहतसज्जणमाह प्रचेताः ।

ईषद्धौतं नवं चैव मद्दशं यन्न धारितं ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनं ॥

‘ईषद्धौतं’ अकारुधौतं ।

अतएव टद्धमनुः ।

स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्मा विपश्चिता ।

न तु नेजकधौतेन नोपभूकेन वा क्वचित् ॥

‘नेजकः’ रजकः । स्वयंयहणादेव नेजकनिवृत्तौ पुनर्नेजकप्रतिषे-
धोऽन्येनापि सर्वर्णेन धौतस्य क्रियार्हत्वज्ञापनार्थः ।

आहुमधिकृत्य ब्रह्मवैवर्त्ते ।

क्षौमकौशेयपत्राणिस्तथा प्रावरकं बलात् ।

अजिनं रौरवं यत् स्यादौर्णिकं ऋग्लोमकं ॥

दत्त्वा ह्येतानि विप्रेभ्यो भोजयित्वा यथाविधि ।

प्राप्नोति अदृधानस्तु वाजपेयस्य यत्फलं ॥

ब्रह्मोनायः सुरूपास्य पुत्रा भृत्यासु किङ्कराः ।

वग्ने तिष्ठन्ति भृतानि वपुर्विन्दत्यनामयं ॥

असन्ध्नीं नाशयत्यागु तमः सूर्योदये यथा ।

भाजते च विमानाग्रे मन्त्रेष्विव चन्द्रमाः ॥

नित्यआहुषु यो दद्यादस्त्रं पितृपरायणः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति राज्यं स्वर्गं तथैव च ॥

आदित्यपुराणे ।

न कृष्णवर्णं दातव्यं वासः कार्पाससम्भवं ।
पितृभ्यो नापि मस्त्रिनं नेपभुक्तं कदाचन ।
न च्छिट्त्रितं नापदशं न धौतं कारुणापि च ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कार्पासं नैव दातव्यं पितृभ्यः कृष्णमंशुकं ।
कृष्णं वापि प्रदातव्यमन्यत्कार्पाससम्भवात् ॥
नामापि न पक्षीतव्यं नीलौरकस्य वाससः ।
दर्शनात् कौर्त्सनाम्नीत्या निराशाः पितरो गताः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावे विजानता ।
पितृणां वस्त्रदानस्य फलं तेनाप्नुतेऽखिलं^(१) ॥

ज्ञातातपः ।

युवा सुवामा इति वस्त्रं दद्यात् । अभावे यज्ञोपवीतमिति ।
अथेदं यज्ञोपवीतं शूद्रेण स्वपितृभ्योदेयं न वेति विचार्यते । तच्च
तावद्देयमित्युच्यते । सामान्येन आह्वे देयत्वाभिधानात् । न च शूद्रस्य
यज्ञोपवीताभावादशक्नोरदानमिति वाच्यं । क्रयसम्पादितस्य दानसम्भ-
वात् । न च क्रीतस्याहवनीयत्वाभाववत् क्रयोत्पादितस्य ब्रह्मसूत्रस्य
क्रीतारं प्रति यज्ञोपवीतत्वाभाव इति वाच्यं । आदधीतेति कर्तृगामि-
क्रियाफलप्रतिपादकात्मनेपदसामर्थ्यावगताधात्पुरुषैकसम्भवादाहव-
नीयत्वोत्पत्त्यनुरोधान् । क्रीतस्याहवनीयत्वाभावोवर्ष्यते । ननु यज्ञो-

(१) तेनाप्नुतेऽखिलमिति ग० ।

पवीतविधावात्मनेपदमस्ति । विद्यमानमप्यविवक्षितं भविष्यति यज्ञोपवीतदानविधिदर्शनात् । न च शूद्राद्देवतादातव्यं यज्ञोपवीतमित्यपवादो दृश्यते । ननु येन पितरः प्रीयन्ते तत्पितृभ्यो देयं । आह्वीयस्य दानस्य पितृप्रौढ्यर्थत्वात् । न च यज्ञोपवीतं शूद्रपितृन् प्रीणयति । न तावद्भूषणत्वेन हारकेयूरादिवत् वर्जनिभूषणप्रत्यय-वेद्यत्वाभावेनाभूषणत्वात् । यस्तु परिचयविशेषप्रसृतवाधनो भूतोऽस्य भूषणभावः सोऽपि चैवर्णिकान् प्रत्येवेति न शूद्रपितृत्वस्ये प्रभवति । मैवं । यद्विहितमप्रतिषिद्धं वा आह्वे दीयमानं ब्राह्मणान् प्रीणयति तदेतदधिष्ठानतयोद्देशान् पितृन् । न तु यज्ञोपवीतं प्रीणयति तदेव पितृत्वं गतमपीति नियमोऽस्ति । को जानीते जन्मान्तरे कां योनिं गतोऽस्माविति । अतएव स्त्रीशूद्रे स्त्रीभूषणानि न दीयन्ते, यज्ञोपवीतानि दीयन्ते । न च परित्राजकशूद्रे यज्ञोपवीतं न दीयते, अस्त्रावुपचादि वा दीयते । न च यतिब्रह्मचारिशूद्रे मधुर्मांसं न दीयते, येन जीवता यत्पायमादिकं वर्जितमाभौत् तन्नदीयशूद्रे न दीयते । नश्चनौचित्यादनुपयोगात्तदपि न देयमेवेति क्तं । शिष्टाचारे तथानुपलम्भात् । किञ्चैदमाह्लादनस्थाने यज्ञोपवीतं विधीयते । आह्लादनं च शूद्राणामप्युपयोगोऽस्त्येव । अतः शूद्राद्देवतादातव्यं यज्ञोपवीतं देयम् । आह्लादनप्रतिनिधित्व-व्यतिरेकेण गन्धादिवत् वक्ष्यमाणप्रकारेण यद्विहितं तदपि व्यमेव । अपवादाभावात् ।

इत्याह्लादननिष्पन्नम् ।

अथ यज्ञोपवीतं ।

आदित्यपुराणे ।

पितृन् सत्कृत्य वासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकं ।
यज्ञोपवीतदानेन विना आर्द्धं तु निष्फलं ।
तस्माद्यज्ञोपवीतस्य दानमावश्यकं स्मृतं ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दद्याद्यज्ञोपवीतानि पितॄणां प्रीतये सदा ।
अर्द्धवान् धार्मिकस्तेन जायते ब्रह्मवर्षसि ॥

कूर्मपुराणे ।

यो ब्राह्मणेन शुचिना ब्रह्मसूत्रं विनिर्मितं ।
पितॄभ्यो यच्छक्ति प्राञ्जः स भवेद्देवपारगः ॥

वायुपुराणे ।

उपवीतं तु यो दद्याच्छ्राद्धकर्मणि धर्मवित् ।
पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य तत्फलं ॥

समत्कारखण्डे ।

मितसूक्ष्मेण सूत्रेण रचितं मन्त्रपूर्वकम् ।
उपवीतं ददच्छ्राद्धे मेधावानपि जायते ॥
सामीकरमयं दिव्यं पितॄणामुपवीतकं ।
दत्त्वा सामीकरमयैर्विमानैर्दिवि दीष्यति ॥
राजतान्युपवीतानि पितॄणां ददतः सदा ।
आयुः प्रजा च तेजश्च यश्चैवाभिवर्द्धते ॥

पूर्वं वस्तासाभे तत्प्रतिनिधित्वेन यज्ञोपवीतदानमुक्तं । अथ तु
सत्यपि वस्त्रे गन्धपुष्पादिवन्मुस्यतथैव यज्ञोपवीतं देयत्वेन विधीयत

इति गम्यते । पितृन् सत्कृत्य वासोभिरित्यादिषु समुच्चयदर्शनात् ।
तथा च न्युक्तपात्रं कृत्वाह वैजवापः ।

तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्याद्देवपूर्वकं ।

गन्धपुष्पाणि धूपश्च दीपं वस्त्रोपवीतकम् ॥

इत्युपोपवीतस्य देयत्वेन विधानात् गन्धपुष्पादिवन्मुख्यतयैव
यज्ञोपवीतं देयत्वेन विधीयत इति गम्यते ।

इति यज्ञोपवीतनिरूपणम् ।

अथ दण्ड-योगपट्टौ ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

दण्डान् आहुषु यो दद्यात् पितृप्रीत्यै महात्मवान् ।

कदाचित्तं न बाधन्ते ध्यापदः सापदेऽङ्गवाः ॥

दण्डांश्च योगपट्टांश्च योगिभ्यो यः प्रयच्छति ।

कामैक्षमभिवर्द्धन्ते पितरो योगविन्तमाः ॥

पालाञ्चान् वैणवान्वापि यस्तु दण्डान् यथोचितं ।

व्रतिभ्योऽथ मृगस्येभ्यो यतिभ्यः पितृतुष्टये ॥

ददाति योगपट्टांश्च पङ्कजादिनिर्मितान् ।

स योगिनां कुले भूत्वा योगिराजः प्रजायते ॥

आदित्यपुराणे ।

वैणवान् सुदृढान् दण्डान् हृद्यान् सञ्जतपर्वणः ।

पितृप्रीतिरुक्ते दत्त्वा न भयं ज्ञातुं विन्दति ॥

आयसेन खनिषेण मूलदेवे परिष्कृतान् ।

मृत्कुशानां यथाकालं^(१) खननेषु समान भृशं ॥

केवलान्वाद्य दण्डान् वा यः आद्धे प्रतिपादयेत् ।
 तस्य अद्धाच्च मेधाञ्च शौचमास्तिक्यमेव च ।
 इह जन्मनि चान्यत्र प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

स्कन्दपुराणे ।

योगपट्टान् मृदून् भव्याम्^(१) यो वै पितृपरायणः ।
 विश्राणयति विप्रेभ्यः स योगं विन्दते ध्रुवम् ॥
 योगिनामुपयुक्तानि वस्तुन्यन्यानि यानि च ।
 तानि दत्त्वा पितृन् प्रीणन् सद्यस्तरति दुष्कृतं ॥
 पदार्थान् यस्तु दण्डादीन् योगिनामुपयोगिनः ।
 ददाति अद्धया युक्तः स सुखीह परत्र च ॥

आह जातुकर्षः ।

दण्डं दत्त्वा द्विजाध्याणां पित्र्ये कर्मणि भक्तिमान् ।
 अदण्डनीयो भवति यमस्यापि न संशयः ॥

आह शालङ्कायनः ।

प्रदाय वैष्णवीं यष्टिं नूतनां सुदृढां मृदुं ।
 सन्नप्तमनुष्वणयन्त्रिं द्विजाय आद्धभोजिने ॥
 विजयी जायते नित्यं न पश्यति पराजयं ।
 सा चेद्भवति कल्पाधौ सर्वन्तरति कल्पाद्यं ॥
 इति दण्डयोगपट्टौ ।

अथ कमण्डलादिजलपात्राणि ।

भविष्यत्पुराणे ।

आइेषु भक्तिसंयुक्तो जलपूर्णं कमण्डलु ।
 दद्यादभिनवं रम्यं द्विजेभ्यः पितृदत्तये ॥
 पितरो दादशाब्दानि तेन स्युरभितर्पिताः ।
 दाता च सुखलक्ष्मणं सर्वतोऽप्यभिविन्दति ॥

अग्निपुराणे ।

सर्वेषु पितृदेवेषु प्रधानं दयमेव हि ।
 अन्नञ्च मल्लिलञ्चेति परं तृप्तिकरे ह्युभे ॥
 अन्नादपि वरं नूनं जलमेव न संशयः ।
 न बाधते दुधा तादृक् यथा पीडयते तृषा ॥
 विनाप्यन्नं कदाचिन्नु प्राणिनः प्राणितुं क्षमाः ।
 क्षणार्द्धमपि जीवन्ति तृषान्ता नैव देहिनः ॥
 मूर्च्छामुपागतास्यैव संमिताः शिशिरैर्जलैः ।
 लभन्ते चेतनां मद्यस्तस्मात् मञ्जीवनं हि तत् ॥
 अतोऽर्थं मल्लिलं देयं प्रमीतानां विवशतः ।
 परां निर्दतिमायान्ति मल्लिलाप्यायनेन ते ॥
 परतन्नाः परे लोके प्राणिनः पीडितास्तृषा ।
 मल्लिलान्यभवाच्छन्ति दीयमानानि वंशजैः ॥
 अतोऽर्थं तर्पणं कार्यं पितृणां मल्लिलैः गुभैः ।
 जलपूर्णानि पात्राणि प्रदेयानि च पर्वसु ॥
 यीमे धर्मघटा देया ब्राह्मणेभ्योऽनुवासरं ।
 तथास्यतृतीयायां पूर्णान् कुम्भान् प्रदापयेत् ॥
 अमृत्यसेचनं कार्यं पितृणां तृप्तयेष्वहं ।

आङ्गे कमण्डलून् दद्यात् पूरितान् हिमवारिणा ॥
 एवं नामाप्रकारं यः पितृणां यच्छते जलं ।
 सर्व्यकामैः समं तप्तस्त्रिरं स्वर्गेऽभिमोदते ॥

नागरखण्डे ।

कमण्डलुं जलापूर्णं दत्त्वा आङ्गे समाहितः ।
 पूर्णकामैरग्रेष्वैश्व सोऽक्षर्यां लभते गतिं ॥

प्रभासखण्डे ।

कमण्डलुश्च यो दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारणे ।
 मधुक्षीरस्रवा धेनुर्दातारमनगच्छति ॥
 सक्रबद्धम्नो यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमण्डलुं ।
 काञ्चनेन विमानेन किङ्किणौजाश्चमासिना ।
 रमते चिररात्राय सुदृप्तो मेरुमूर्धनि ॥

वायुपुराणे ।

यः काञ्चनमयं दिव्यं प्रयच्छति कमण्डलुं ।
 धेनुं च लभते दिव्यां घटप्रसूतिदोषिणां ॥

नरसिंहपुराणे ।

दद्यात् पितृणामापूर्णं यः कमण्डलुमश्रसा ।
 घृतकुक्ष्यामध्यगतं मधुकुक्ष्यानुयाति तं ॥
 स्वर्णादिधातुघटितं यः प्रदद्यात् कमण्डलुम् ।
 पितृभ्यः स चिरं भोगैर्मोदते काञ्चनाचले ॥
 यो ददाति पितृणां चि राजतं वै कमण्डलुम् ।
 सम्यग्ः सकक्षैरङ्गैः स राजा धार्मिको भवेत् ॥

कमण्डलुं ताम्रमयं आह्वेषु प्रददाति यः ।
 स महत्याग्निषा युक्तः कुले महति जायते ॥
 काष्ठेन निर्मितं यस्तु नास्तिकेरमथापि वा ।
 दद्यात् कमण्डलुं आह्वे स श्रीमानभिजायते ॥
 चर्मणा निर्मितं वारिपाचं नानाविधम् यः ।
 प्रतिपादयति आह्वे स सुखी जायते चिरं ॥
 धो मृत्तिकाविरचितान् आह्वेषु करकाश्रवान् ।
 प्रयच्छति महामेधाः स दुःखं नैव विन्दति ॥

स्कन्दपुराणे ।

यस्तङ्गागास्तथा वापीरपि कृपान् प्रपास्तथा ।
 उत्सृजेत् पितृदण्ड्यं ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥
 मणिकान्धसा पूर्णान् प्रदद्याद्वा गल्लनिका ।
 प्रदद्यात्करकाश्चापि यदि वा करपत्रिकाः ।
 आह्वकाले यद्यात्रक्ति सोऽस्यं विन्दते सुखं ॥

वायुपुराणे ।

दत्त्वा पवित्रं योगिभ्यो जन्तुवारणमश्वसः ।
 आह्वे निष्कसङ्गस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 इति कमण्डलुवादिजल्पवाचाणि ।

अथ ह्यम् ।

वायुपुराणे ।

श्रेष्ठं ह्यस्य यो दद्यात् पुष्यमालादिशोभितं ।
 प्राषादो ह्युत्तमो भूत्वा गच्छन्मनुगच्छति ॥

दृष्टदिष्णपुराणे ।

कृत्रं विश्वं यो दद्यात् पितृणां श्रेयमाश्रितः ।

स विन्दति न मन्देहः सन्नापं कुत्रचिन्न हि ॥

पद्मपुराणे ।

यो वै प्रयच्छति कृत्रममुकस्येदमस्त्विति ।

तेन सन्नारितस्त्रापात् स भवेदायुगक्षयात् ॥

भगवतीपुराणे ।

वर्षातपत्राण्योग्यमातपत्रं प्रयच्छता ।

समुद्धृताः स्युः पितरो दुस्तरात् दुःखवारिधिः ॥

नारदीयपुराणे ।

दद्यात् पितृणां यः कृत्रं वृश्चातपनिवारणं ।

महाभूतमसुद्धृतां नैव पीडां स पश्यति ॥

मण्डवैवर्त्ते ।

कृत्रं नरपतेर्याग्यं नानाशोभाममन्वितं ।

कृत्रवाहाय रत्तिस्र परिकल्प्य यथाचितं ॥

प्रदद्यादिप्रमुखाय पितृनुद्दिश्य यः स्वकान् ।

स प्रशास्ति नरः कृत्रमेकच्छत्रं महीतलं ॥

कृत्रं शतशलाकं यः मितवस्त्रोपशोभितं ।

पितृणां प्रयतो दद्यात् सोऽपि राजा भवेदिह ॥

मयूरपिच्छैर्वज्रभिर्निर्मितं वृत्तिराकृति ।

कृत्रं ददाति यस्तस्य निहारो नन्दने वने ॥

यः प्रदद्यात्कृत्रं रम्यमातपवारणं ।

आडुकाले स मनुजे न कचित्परितयते ।
 यो दृष्टिवारणं क्वचं वर्षाकाले प्रयच्छति ॥
 स्वपितृणां हितार्थाय स दुःखैर्नाभिभूयते ।
 इति क्वचनिरूपणम् ।
 अथोपानत्पादुके ।

वायुपुराणे ।

आडुषूपानहौ दद्याद्द्राघ्नाभ्यो विशेषतः ।
 दिव्यं स लभते चतुर्वाजियुक्तान् रथांस्तथा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपानदयगलं यस्म आडुकर्मणि धर्मवित् ।
 एकैकस्मै द्विजाय्याय पित्र्ये मंप्रयच्छति ॥
 पितृणां तत्परे लोके विमानमुपनिष्ठते ।
 दातापि स्वर्गमाप्नोति सुयुक्तैर्वाङ्गवार्यैः ॥

देवोपुराणे ।

उपानहौ प्रयच्छन्ति ये पितृभ्य समाहिताः ।
 अथदानं कृतं तैस्त्व नात्र कार्या विचारणा ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रतप्रबालुकाः केचित् केचिदङ्गारमङ्गलाः ।
 लोहकण्टकमङ्गलाः केचिद्व्यालममाकुलाः ॥
 यमलोकस्य पन्थानः प्रसीतानां सुदुस्तराः ।
 उपानदानमवैकं तेषु तारयितुं क्षमं ॥
 उपानहौ स्वयं दत्त्वा द्विजेभ्यो वै यथाविधि ।

येभ्योवा धंज्जेर्दत्ते पन्थानं ते तरन्ति तं ॥
 एतस्मात् कारणाश्रित्यं आद्धे दानमुपानर्शं ।
 पुराणज्ञाः प्रशंसन्ति दानमन्यसमं न तत् ॥

सौरपुराणे ।

निर्घ्राय सुदृढे दद्याद्दुर्गन्धेन चर्मणा ।
 न न्यूनं नातिरिक्ते च पादयोः सुखदे मृदू ॥
 उपानर्शौ ब्राह्मणेभ्यः पितृणां मुखहेतवे ।
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीता यच्छन्ति वाञ्छितं ॥

वायुपुराणे ।

अज्जु पूर्णे तु धो दद्यात् पादुके आङ्गकर्मणि ।
 शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमेव च ॥

नन्दिपुराणे ।

यः पादुके प्रदद्यात् पितृदृष्ट्यर्थादरात् ।
 तस्य पुण्येषु लोकेषु भवेदप्रतिष्ठा गतिः ॥

समन्वत्कारखण्डे ।

धात्वादिनिर्मितं दद्यात् पितृभ्यः पादुकायुगं ।
 यस्तस्य देवलोकेषु गतिर्वैमानिकी भवेत् ॥
 गजदन्तकृते यस्तु पादुके संप्रयच्छति ।
 स वै चिन्नाणि धानानि लभते प्रेत्य चेह चेति ॥
 यः पादुके प्रयच्छेत्तु सारदात्मये शुभे ।
 पितृभ्यः सोऽपि मेधावी सुखमद्यन्तमश्नुते ॥

इत्युपानत्पादुकानिरूपणम् ।

अयामनानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

आमनानि च रम्याणि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

स आस्ते सुविरं कालं त्रिदशैरभिपूजितः ॥

देवीपुराणे ।

पीठान्यतिमनोज्ञानि पितृणां प्रददाति यः ।

तस्य पीठेश्वरी नित्यं वरान् यच्छति वाञ्छितान् ॥

आदित्यपुराणे ।

सुवृत्तानि विशालानि प्रददात्यामनानि यः ।

आद्भ्यु तस्य भवने मदास्ते पद्ममन्त्रा ॥

गारुडपुराणे ।

प्रयच्छत्यामनं यस्तु पितृभ्यः सुमहामतिः ।

स्वीरं वैरविनिर्मुक्तस्त्रिभ्रमास्ते त्रिविष्टपे ॥

चमत्कारखण्डे ।

सामीकरमर्थ आद्भेष्वामनं यस्तु दाषयेत् ।

तस्यामनं मेरुप्रष्ठे समीपे परमेष्ठिनः ॥

यः पितृणां सुघटितं दद्याद्राजतमामनं ।

स स्वर्गे सुखमामो नः क्राडते कालमनर्थं ॥

येन ताम्रमयं दत्तमामनं पितृकर्माणि ।

स वै दिव्यामनाकृष्टो न हि प्रच्यवते चिरं ॥

प्रदद्यादात्मनं चक्षु निर्झितं करदाक्षिः ।

तस्य नत्कनतस्रोचैः कल्पते भव्यमात्मनं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

यस्तु भद्रासनं चारुं पितृणां प्रतिपादयेत् ।
 स वै सिंहासनामीनश्च व्रते न चिरादपि ॥
 यस्त्वासनं वस्त्रमयं हंसपिच्छैः सुसम्भृतं ।
 प्रयच्छति महीपालात्मामामीनमुपासते ॥
 तूर्णैः पूर्णादरं वास्त्रमामनं यो निवेदयेत् ।
 पितृणामादरादनं प्रत्यामीदन्ति मम्यदः ॥
 यः पट्टगदिकाः श्राद्धे गदिकाश्च मनोहराः ।
 ददाति तस्य हि स्वर्गं कल्पयते दिव्यमामनं ।
 पितृनुद्दिश्य योगिभ्यो दत्त्वा कुशमयोर्वशीः ।
 सर्वसङ्गविनिर्मुक्तो विशुद्धात्मा स जायते ॥
 चैत्रासनानि चित्राणि पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 नीरोगः सुभगः श्रीमान् पुरुषः सम्प्रजायते ॥
 यस्त्वासनोपयोगार्थं प्रदद्यात् कम्बलान् नवान् ।
 अष्टाङ्गयोगमंसिद्धिस्तस्य पुंशोऽभिजायते ॥
 यस्तृणैर्मृदुभिः सत्तणं निर्माय शुभमामनं ॥
 दद्याच्छ्राद्धेषु तस्याऽऽस्यिराः स्युः सर्वतः श्रियः ।
 इत्यासननिरूपणम् ।

अथ शय्यास्तरणप्रच्छादनपटापधानानि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शय्यामास्तरणोपेतामुत्तरच्छदसंयुतां ।
 उपधानेन संयुक्तां पित्रुद्देशेन यो ददेत् ॥

मोदन्ते पितरस्तस्य सुखिनः शाश्वतीः समाः ।
दातापि स्वर्गमाभाद्य विमानं दिव्यमास्थितः ।
सेव्यते सुरनारीभिर्गीयमानश्च किन्नरैः ॥

ब्रह्मवैवर्ते ।

यो मञ्जुकञ्च दद्यादै चारु तूलिकयान्वितं ।
विशुद्धाच्छादनपटं रमणीयोपधानकम् ॥
पितृभ्यः श्रद्धया युक्तः श्राद्धकाल उपस्थिते ।
स त्रिविष्टपमाभाद्य दिव्यभागममन्वितं ॥
सहस्रैः सुरनारीणां रमते परिवारितः ।
कालक्षयादिहागत्य नारीणां वक्षभोभवेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

शय्यां मतूलिकां दद्यात् पितृकर्मणि यो नरः ।
रमयन्त्यनुरक्तास्तं स्वर्गे सारङ्गलोचनाः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

मञ्जुकं तूलिकायुक्तं निर्मितं दारुभिः शुभैः ।
भक्त्या विप्राय प्रयतो द्विजेभ्यः पितृकर्मणि ।
अथैरुपरमां तृन्दैरश्रान्तं परिचर्यते ॥
आन्दोलकं मास्तरणं सोपधानं प्रसुन्दरं ।
धातुजाभिः सुरम्याभिः शृङ्खलाभिश्च मयुतं ॥
मन्मवारणशोभाढ्यं यद्यत्तं मृदुभिः पटैः ।
द्दाति पितृकार्येषु योहि श्रद्धापरायणः ॥
गन्धर्वाप्सरसां लोके गीयमानो निरन्तरं ।

स भुङ्क्ते विविधान् भोगांस्त्रिदशैरपि दुर्लभान् ॥
 पट्टान् काष्ठमयान् यत्र शयनेषूपयोगिनः ।
 दत्त्वा स्वास्तरणोपेतान् मत्तवारणलाञ्छितान् ।
 वर्षायुतञ्च रमते लोके वै विश्वकर्माणः ॥

चमत्कारखण्डे ।

दारुभिर्घटितान्तस्थैः स्वर्णपत्रैरलङ्कृतान् ।
 शय्यां ददाति यत्तस्य वासः शक्रय वेग्ननि ॥
 भूषितां पित्तलमयैः पत्रच्छेदैर्यथोचितां ।
 आद्धे शय्यां प्रयच्छेद् यः सूर्यलोके स राजते ॥
 गजदन्तमयं दिव्यं आद्धे दत्त्वा तु मञ्जकं ।
 गत्वा चान्द्रममं लोकं शरदामयुतं वसेत् ॥
 पट्टमूत्रमयैः पट्टैर्घृथिताञ्च ददाति यः ।
 शय्यां पितृभ्योमेधावै देवलोकं स गच्छति ॥
 कार्पासमूत्रजैः पट्टैः सुदृढां यः प्रयच्छति ।
 चन्द्रस्य भवने साऽपि कामाम् भुङ्क्ते यथेष्टितान् ॥
 कृतां शनमयैः पट्टैः सृत्रैश्चो वल्बजैरपि ।
 दत्त्वा जन्मान्तरे जातः स्त्रियो विन्दति सुन्दरौः ॥
 हंसपिच्छमयीं तूलीं पितृभ्यः प्रददाति यः ।
 गन्धर्वाप्सरसां लोके मोदतेऽसौ ययामुखं ॥
 कार्पासजिर्मितां तूलीं दत्त्वा मृद्धीं सुशोभनां ।
 उपधानेन मंथुक्रां लक्ष्मीवान् जायते नरः ॥
 हंसपिच्छमयं रम्यं उपधानं ददाति यः ।

कीर्त्तिमान् जायते नित्यं सुखानामपि भाजनं ॥
 सौमं वा पट्टसूत्रं वा यो दद्यादुत्तरच्छदं ।
 स्लावण्येन समायुक्तो जायतेऽसौ जनप्रियः ॥
 यः प्रयच्छेदुत्तरपटं सूत्रमकार्षामसूत्रजं ।
 तस्यायुर्विपुलं लोके प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
 मृदुचर्ममयीं दद्यात् यो नरः पट्टगदिकां ।
 सोऽपि श्रिया समायुक्तो नौरागाजायते भुवि ॥
 विचित्रैश्चर्मभिर्युक्तं रचितं मृदुभिसृणैः ।
 प्रदायास्तरणं श्राद्धे न दुःखं पश्यति क्वचित् ॥
 दद्यादास्तरणं यस्तु निर्मितं मृदुभिसृणैः ।
 श्राद्धकाले तु योगिभ्यः स दुःखैर्नाभिभूयते ॥
 इति श्रियास्तरणप्रच्छादनपट्टोपधानानि ।
 अथ चामरव्यजनदर्पणकेशप्रसाधनानि ।

वृहद्दिग्गुणपुराणे ।

चामरव्यजनञ्चैव भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।
 स वै दिवस्यतेर्लोकैः बह्वकालं महोयते ॥
 राजोपकरणं ह्येतत् पितृणामपि वल्लभं ।
 अतो विद्वान् प्रयत्नेन तेभ्यो दद्यादतन्द्रितः ॥
 प्रदाय दर्पणं तेभ्यश्चक्षुःशानभिजायते ।
 केशप्रसाधनं दत्त्वा तथा कृत्वा प्रसाधनं ॥
 सुपुष्टां रूपमामयीं लभते सोऽन्यजन्मनि ।

बौरपुराणे ।

चामरं तालवृन्तञ्च शतच्छत्रञ्च दर्पणं ।
दत्त्वा पितृणामेतानि भूमिपालो भवेद्दिह ॥

प्रभामखण्डे ।

केशप्रमाधनीं रम्यां दद्यात् कङ्कतिकान्तु यः ।
आदर्शं निर्मलञ्चैव पूर्णचन्द्रममाकृतिं ।
आद्भुतकालं प्रमन्नात्मा तस्य स्वर्गोत्तया गतिः ॥

गजदन्तनिर्मितं केशसंस्कारमाधनं 'कङ्कतिका' ।

वाराहपुराणे ।

चामरोधेनुलाङ्गूलश्वेतबालममुद्गवं ।
चामौकरविचित्रेण तथा दण्डेन निर्मितं ॥
पितृभ्यश्चामरं दत्त्वा स्वर्गं स्वीभिस्तु वीज्यते ।
तदेव कृष्णवर्णन्तु दत्त्वा भूमिपतिर्भवेत् ॥
मयूरपिच्छनिर्माणं हेमदण्डन्तु चामरं ।
प्रतिपाद्य पितृभ्यस्तु राजराजोऽभिजायते ॥
बालैर्दीर्घैरतिश्रैतैरश्वबालधिमम्भ्रैः ।
निर्मितं चामरं श्राद्धे दत्त्वा माण्डलिको भवेत् ॥
कृष्णाश्वबालरचितं चामरं यस्तु यच्छति ।
सोऽपि पुण्येन तेनेह धनी भवति धर्मभाक् ॥

कूर्मपुराणे ।

द्विजेभ्यश्चामरं दद्यात् स्यापयेद्दामरालये ।
पितृभ्योद्दिश्य यस्तस्य पितरः सर्वकामदाः ॥

वायुपुराणे ।

व्यजनं तालवृन्तञ्च दत्त्वा विप्राय संस्कृतं ।

प्राप्नुयात् स्पर्शयुक्तानि सुगन्धोनि मृदृनि च ॥

'तालवृन्तं' वस्त्रव्यजनं ।

चमस्कारखण्डे ।

नानाकषायधीतेन निर्मितं मृदुचर्मणा ।

चित्ररागैरनेकैश्च स्वर्णदण्डेन शोभितम् ॥

दन्तिदन्तमयनापि दण्डेन सुविराजितं ।

व्यजनं ये प्रयच्छन्ति ते वै गत्वामरावतौ ।

नारीभिरभर्षो ज्यन्ते नित्यं मत्कङ्कणैः करैः ॥

मयूरपिच्छघटितं व्यजनं यः प्रयच्छति ।

पितृभ्यः शोऽपि देहान्तं स्कन्दलोके महीयते ॥

रचितं बालकेनाथ यद्वोशारेण निर्मितं ।

प्रदाय व्यजनं श्राद्धे मनसाप न विन्दति ॥

वेचपट्टेन रचितं वस्त्रैरन्यैरथापि वा ।

प्रयच्छेत्तालवृन्तं यः स भूपालो न मंशयः ।

तास्त्रीदन्तैर्विरचितं कृतं भूर्जत्वचाय वा ।

प्रदाय व्यजनं श्राद्धे महदारोग्यमश्नुते ॥

कृतञ्च विदलच्छेदेः सुसूक्ष्मैस्त्वेव गुम्फितं ।

दत्त्वा पितृभ्यो व्यजनमनन्त सुखमश्नुते ॥

गारुडपुराणे ।

समर्थं दर्पणं भक्त्या पितृभ्यः पितृकर्मणि ।

भुवि प्रकाशा भवति यद्वोभिरभिपूजितः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दर्पणं कलघातेन निर्मलेन सुनिर्मितं ।
 प्रतिपाद्य पितृभ्यो वै लोकं चान्द्रमसं व्रजेत् ॥
 विमलेनापि कांक्षेन पञ्चाशत्पलिकेन तु ।
 कल्पितं दर्पणं दत्त्वा तेजस्वी जायते ध्रुवम् ॥
 त्रिंशत्पलेन कांक्षेन ह्यतमादर्शमण्डलं ।
 पञ्चविंशतिजं वापि दत्त्वा वै कान्तिमान् भवेत् ॥
 यो दर्पणं विरचितं कांक्षस्य दशभिः पलैः ।
 प्रतिपादयते सोऽपि सभते चतुरस्रमं ॥

स्कन्दपुराणे ।

केशप्रसाधनं दत्त्वा करिदन्तविनिर्मितं ।
 पित्रकर्मणि धर्मात्मा सोऽश्विनोर्लोकमश्रुते ॥
 तालस्य नालिकेरस्य वेणोर्वेचस्य वा पुनः ।
 शलाकाभिर्विरचितं दत्त्वा केशप्रसाधनं ।
 सुभगश्च सुवेशश्च निश्चितं जायते नरः ॥
 दारुणा निर्मितं दत्त्वा केशसंस्कारसाधनं ।
 प्राप्नोति सुन्दरान् केशान् दौर्घमायुश्च विन्दति ॥
 वराहरोमरचितां श्मश्रुवैशद्यकारिणीं ।
 पितृभ्यः कूर्चिकां दत्त्वा सुरूपः सुभगोभवेत् ॥

इति चामरव्यजन-दर्पण-केशप्रसाधननिरूपणम् ।

अन्नास-अधु-फल-पात्र-पात्राधार-पत्ररूप-ताम्बूल-तत्पात्राणि ।

आहुमधिलय ब्रह्मवैवर्ते ।

तरुणादित्यसङ्घातं विमानं मार्त्तकामिकं ।
 अन्नदो लभते तिस्रः कन्याकोत्यस्तथैव च ॥
 अन्नदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
 जीवदानात्परं दानं न किञ्चिदिह विद्यते ।
 अन्नाज्जीवति वैलोक्यं तेन तत्परमं भवेत् ॥
 अन्नालोकाः प्रतिष्ठन्ते लोकदानस्य तत्फलं ।
 अन्नं प्रजापतिः सालात्तेन सर्वमिदं ततं ।
 तस्मादन्नममं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

बह्वप्रकाराण्यन्नानि मृष्टानि च मृदूनि च ।
 फलानि चैव स्वादूनि यथाकालोद्भवानि च ॥
 निवेदयेत्पितृभ्यो यः मधृत्य स्वयमादरात् ।
 स पितॄणां प्रसादेन अन्नमायुज्यमश्नुते ॥

नारदीयपुराणे ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेयञ्चैव तथैव च ।
 पञ्चप्रकारं ह्यन्नं द्रव्यगन्धरसान्वितं ॥
 द्राक्षाकदम्बनारङ्गमहकारादिकानि च ।
 वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शसम्यन्नानि फलान्यपि ।
 समर्पयेच्छ्राद्धकाले मन्त्रजिह्वेषु यत्नतः ॥
 तेन तृप्तिं परां यान्ति पितरः सपितामहाः ।
 कामानस्मै प्रयच्छन्ति दुर्लभानन्यकर्मणा ॥

यस्तु भोजनपात्राणि पितृभ्यः प्रतिपादयेत् !
 मौवर्ण-राजतादौनि तथा कांस्यमयान्पि ।
 स पुमान् पाचतामेति सर्वसामपि सम्यदाम् ॥
 धात्वादिनिर्मिता भुक्तिपात्राधारास्त्रिपादिकाः ।
 उक्तस्य स्वपितृप्रौढ्यै प्रापयद्ब्राह्मणालयं ।
 स ज्ञातीनामशेषाणामाधारत्वं प्रपद्यते ॥
 पतद्ग्रहं धातुमयं छीवनाचमनादिषु ।
 उपयुक्तं श्राद्धकाले पितृभ्यः परिकल्प्य तु ।
 द्विजस्य भवने स्थाप्य श्रियमाप्नोति पुष्कलां ॥

बलिपुराणे ।

अन्नं ब्रह्म समुद्दिष्टमखिलैः श्रुतिपारमैः ।
 तच्च भृशगुणोपेतं देवलोकेऽपि दुर्लभं ॥
 तत्पितृणामतिप्रौढ्या यः प्रयच्छति भृशः ।
 अशेषकेशनिर्मुक्तः स याति ब्रह्म शाश्वतं ॥
 ताम्बूल यो ददातीह शुचिकर्पूरमयुतं ।
 ऐश्वर्यं भोजितविपुलं परत्रेह च विन्दति ॥
 यश्चूर्णपर्णपूगादिस्थापनार्थानि कृत्स्नशः ।
 दद्यात्ताम्बूलपात्राणि पूगाद्यैः पूरितानि च ॥
 तथा कर्पूरभाण्डस्र कर्पूरेणाभिपूरितं ।
 दिशं वर्षमहस्रं हि भुङ्क्ते भोगान् भुवि स्यतः ॥

पद्मपुराणे ।

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः अन्नमेवावृतं दिवि ।

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तो ह्यन्नदोऽमृतदस्तथा ॥
 तस्मात्पुत्रेण कर्त्तव्यं पित्रर्थं भरिभोजनं ।
 भूर्यन्नदाता पुरुषो न मन्त्रथो हि मानुषः ।
 तस्य निर्दग्धपापस्य निवामो वैष्णवं पुरे ॥
 फलानि च सुगन्धीनि पक्वानि मधुराणि च ।
 मृद्वीकादौनि यो दद्यात् पितृभ्यः प्रणयान्वितः ॥
 स स्वर्गं नन्दनोद्यानफलपीयूषभागभवेत् ॥
 उक्त्यैः क्रमुकैश्चैव नागवकीटैर्नरपि ।
 कल्पितं घनमारादिमृगान्द्रव्यमंयुतं ।
 दत्त्वा पितृभ्यस्तामृलमनन्तां लभते त्रियं ॥
 नान्नात् परतरं किञ्चित् प्राणिनां विद्यते प्रियं ।
 ताम्बूलाश्च परं नास्ति भोगेषु प्रवरं यतः ॥
 तेनैतद्भयं देयं पितॄणां तृप्तिमिच्छता ।
 आरोग्यमन्नदो याति भोगो तामृलदो भान् ॥

प्रभामखण्डे ।

जास्वनदमयं दिव्यं विमानं सुशोभनिभं ।
 दिव्यास्सरोभिः मङ्गलमन्नदो लभतेऽन्नयं ॥

भगवतीपुराणे ॥

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः सुप्रसिद्धमिदं वचः ।
 तस्मादन्नप्रदो यस्तु प्राणनेव ददाति सः ॥
 तस्मादन्नं प्रदातव्यं पितॄणामपि भृशिनः ।
 आरोग्यमन्नदो याति दौर्घमायुश्च चिन्दति ॥

सद्भाद्रिखण्डे ।

ओषधीनां हि सर्वासां परमो वै रसो मधु ।
 सर्वान्नानामयं सारो विश्रुतो मधुसंज्ञया ॥
 देवानाञ्च पितॄणाञ्च तदेतदतिवृत्तम् ।
 अतः आर्द्धं न कर्त्तव्यं यत्किञ्चिन्मधुना विना ॥
 मधुना रक्षिते आर्द्धे निराशाः पितरो गताः ।
 देवाश्च पितरश्चैव मधुना तर्पिता भुवम् ॥
 सुधारसेन दृष्यन्ति यावदाभूतसंज्ञवम् ।
 कथञ्चिद्यदि विप्रेभ्यः प्रदत्तं भोजने मधु ।
 पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥
 भुतेन मधुमर्पिभ्यो यैर्दत्ताः पायसेन वै ।
 पिण्डाः पितॄभ्यस्ते पैत्रात् समुत्तीर्णा ऋणार्णवात् ॥
 यैर्वा मघात्रयोदृश्यां मधुना पायसेन च ।
 विहितः पिण्डनिर्वापः कृतकृत्यास्तु ते नराः ॥
 अन्नाद्यैर्मधुसंपृक्तैः सक्तुभिर्वा मधुभृतेः ।
 यैर्निरूप्रा नरैः पिण्डा गद्याशीर्षे महात्मभिः ॥
 कल्पकोटिशतं सायं मानाभोगसमन्विताः ।
 ते स्त्रीयैः पूर्वजैः सार्द्धं ब्रह्मलोके निवासिनः ॥
 मधु मध्विति वै आर्द्धे त्रिःसमुच्चरितं वषः ।
 आवणान्मधुनामसैः पितरः स्युः सुतर्पिताः ॥
 अतोऽद्यै मधु शंसन्ति धर्मज्ञाः आर्द्धकर्मणि ।
 सौवर्णं राजतं वापि कांक्षेनाप्यथ निर्मितं ॥

ब्रह्मा भोजनपात्रं विद्यालक्ष्मिनिर्झलं ।
 घृतादिपात्रैर्लघुभिर्युतं स्वर्णादिसम्भैः ॥
 हेमादिधातुसंभूते स्थितमाधारयन्त्रके ।
 पतद्गुहाभिधानेन मलपात्रेण चान्वितम् ॥
 यो ददाति द्विजायेभ्यः पितृणामिदमस्त्विति ।
 सुचिरं च दिवि स्त्रित्वा सदाऽभवति भृतले ॥

वायुपुराणे ।

पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोऽन्नं आहुभोजिनां ।
 पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥
 राजतं काञ्चनस्यैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।
 दत्त्वा स लभते दानात् प्राकाम्यं धनमेव च ॥
 रौप्यं रजतयुक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते ।
 पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥
 लवणेन तु पूर्णानि आहुं पात्राणि दापयेत् ।
 रसाः समुपतिष्ठन्ति भक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
 तिलपूर्णाणि यो दद्यात्पात्राणीह द्विजाननां ।
 तिले तिले निष्कृन्तं स ददाति न संशयः ॥

महावैवर्ते ।

सुगन्धिद्रव्यतैलैस्तु गन्धवद्भिस्तथैव च ।
 पूर्यन्त्वा तु पात्राणि आहुं सक्त्या दापयेत् ॥
 गन्धवद्वा महानद्यः सुखानि विविधानि च ।
 दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च पतिव्रताः ॥

नरसिंहपुराणे ।

फलानि कदलादीनि पितृणां यः प्रयच्छति ।

पितृभक्तस्य लोकेऽस्मिन् सफलं तस्य जीवितम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

वृक्षैर्मनोहरफलैर्लताभिश्च समाकुलान् ।

आरामान् ये प्रयच्छन्ति पितृभ्यो जलपूर्वकं ।

ते चक्रवर्त्तिनो भूत्वा प्रशामन्ति वसन्धरां ॥

यं पुष्पवाटिकां वापि वृक्षैः कतिपयैर्युतां ।

प्रयच्छन्ति पितृभ्यस्ते भूमिपाला न संशयः ॥

येऽयं फलितं वृक्षं लतामण्डपमेव वा ।

प्रयच्छन्ति पितृप्रौढ्ये ब्राह्मणानां महात्मनां ।

बहुपुत्रा बहुधनास्ते दृश्यन्ते महौतले ॥

ये तु क्रीलाय लब्धा वा फलान्यादाय भक्तिः ।

पितृणां सम्प्रयच्छन्ति धनिनस्तेऽपि निश्चितम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

ये तु पूगद्रुमान् भवान् ताम्बूलौमण्डपानपि ।

पितृभ्यो ददते तेषामप्सरोभिः सह स्थितिः ॥

पूर्णं क्रमुकपालौभिः क्रमुकावापभाजनं ।

पूगविच्छेदनिर्यन्तैर्युतं कासायसोद्भवैः ॥

पर्णस्थापनपात्रञ्च पूर्णं पर्णैः समुज्ज्वलैः ।

तथा कर्पूरपात्रं चेत्येवमादीनि कत्तन्नः ।

समाहृत्य द्विजायेभ्यः श्राद्धेषु प्रतिपादयेत् ॥

ताम्बूलगृहणार्थञ्च द्रव्यं भवत्सरोचितं ।

पूर्णे भवत्सरे भयः सर्वमेव प्रदापयेत् ॥

एवं यः कुरुते तस्य पितरः प्रीतमानसाः ।

आयुः प्रजां धनं तस्मै प्रयच्छन्ते सुखानि च ॥

इत्यन्न-मधु-फल-पात्र-पात्राधार-पतद्गृह-ताम्बूल-तत्पात्रनिरूपणं ।

अथ हिरण्यालङ्कार-यानानि ।

नन्दिपुराणे ।

सर्वेषामपि दानानां हिरण्यमधिकं स्मृतं ।

प्रभवन्ति हि सर्वेऽपि पदार्थास्तु हिरण्यतः ॥

अतो हिरण्यं दातव्यं पितृणाम्नु विशेषतः ।

अतः संपूज्य गन्धार्थैर्वस्त्रार्थैरभिपूज्य च ॥

हिरण्यं सम्प्रदातव्यमिदमस्मै स्वधति हि ।

दक्षिणादौ तु रजतं पित्रे कर्मणि शस्यते ॥

अलङ्काराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्यमथाः ।

केयूर-हार-कटक-मुद्रिका-कुण्डलादयः ॥

स्त्रीश्राद्धेषु प्रदेयाः स्युर्मलङ्कारास्तु योषिता ।

मञ्जारमेखलादामकर्णिकाकरुणादयः ॥

हारमाणिक्यवैदूर्यमुक्तागारुत्पतादिभिः ।

रत्नैर्विचिताः स्वच्छैरलङ्कारा मनोहराः ।

पितृभ्यः सम्प्रदातव्या निजवित्तानुरूपतः ॥

यानानि शिविका-गन्धर्वी-तुरङ्गादीनि यज्ञतः ।

श्राद्धे देयानि विदुषा स्वसामर्थ्यानुसारतः ॥

अस्त्रानि च विचित्राणि स्त्राङ्गानि खलिलानि च ।
 दातव्यानि यथाकार्मं पितृभ्योदयता सदा ॥
 एवं यः कुरुते आद्वे अद्वया धार्मिकोत्तमः ।
 प्रसीणाशेषपापस्य तस्य संग्रहचतस्रः ।
 विश्विन्न-क्षेत्रजातस्य^(१) मुक्तिरेवामलं फलं ॥

आदित्यपुराणे ।

द्विरण्यममृतं सालाद्देवरूपमिति श्रुतिः ।
 द्विरण्यदाता आद्वे स्यात् पितृणाममृतप्रदः ॥
 अतो द्विरण्यं दातव्यं पितृणां प्रीतये सदा ।
 रजतं वा यथाशक्ति तेषां तदतिवृत्तभं ॥
 पितृन् संग्रह्य चाच्छाद्य द्विरण्यं प्रददाति यः ।
 तुष्ठादानसमं पुण्यं लभते नात्र संग्रहः ॥
 रजतस्य प्रदानेन गोमहस्यफलं लभेत ।
 दक्षिणार्थं पृथग्देयं स्वर्णं रूप्यमथापि वा ।
 तेनास्य बद्धंते लक्ष्मीरायुर्दीर्घञ्च विन्दति ॥

वायुपुराणे ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ।
 विश्लेषादलयं स्वर्गं राजतं दानमुच्यते ॥

भविष्यपुराणे ।

यो ददाति सुवर्णं वै रूप्यं वा पितृपूजकः ।

(१) विश्विन्न-क्षेत्रजातस्येति ख० ।

तस्य दिव्यायुतं पूर्णं निवासः काञ्चनाचले^(१) ॥
 ददाति रजतं वापि यः पितृणां महामतिः ।
 तस्यापि बद्धंते वंशः पितृणां हि प्रसादतः ॥
 अलङ्कारांस्तयानर्घान् पितृणां भक्तिपूर्वकं ।
 यो ददाति महाभागः सुरस्त्रीणां सुवक्त्रभः ॥
 जाम्बूनदेन शुद्धेन यः कृत्वा भूषणानि वै ।
 प्रयच्छति द्विजाय्येभ्यः श्राद्धकाले विशुद्धधौ
 यशोभागी बद्धधनः स नरो जायते भृशं ॥
 अलङ्कारान् कृतान् दद्याद्यस्तु रत्नैर्महाधमैः ।
 स भूमिपालो भवति सर्वसामन्तवन्दितः ।
 ततः काले बद्धतरं विष्णोः सालोक्यमाप्नुयात् ॥

गारुडपुराणे ।

अलङ्कारं महामुन्यं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 तस्य पुण्यवतः पुण्यं गण्यते केन मन्त्रम ॥
 यस्तु यानानि रम्याणि सुखहेतुनि वाचने ।
 दद्यात् पितृभ्यस्तस्य स्याद्विमानेश्वर्यमद्भुतं ॥

स्कन्दपुराणे ।

मूर्द्धालङ्करणं दत्त्वा श्राद्धे बद्धधनोचितं ।
 मूर्द्धाभिषिक्तो भवति पृथिव्यां नात्र मंग्रयः ॥
 कर्णभूषणदानेन निश्चितं स्याद्भक्तश्रुतः ।
 कण्ठालङ्कृतिदाता तु वाग्मी स्यान्मधुरस्वरः ॥

मेधावी जायते विद्वान् दत्तैर्हृदयभूषणैः ।
 जायते बाह्यभूषाभिः प्रदत्ताभिर्महाधनः ॥
 हस्तासङ्करणं दत्त्वा दाता भवति विश्रुतः ।
 स विश्ववन्द्यो भवति यो दद्यात् पादभूषणं ॥
 स्वर्गेषुतानामेतानि फलान्युक्तानि सूरिभिः ।
 पित्रभूषणदानस्य स्वर्गो मुख्यतमं फलं ।
 रत्नैर्भूषणैर्दत्तैर्न मुक्तिरपि दुर्लभा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

अक्षद्विष्टं विप्रिष्टञ्च तन्तद्देयं पितृन् प्रति ।
 तथाचक्ष्णं जलं वस्त्रं भूषणानि विशेषतः ।
 यानान्वपि प्रदेयानि पितृष्ठां परितुष्टये ॥

मत्स्यपुराणे ।

आहू वासांसि देयानि शशानान्यासनानि च ।
 हातस्थानौह विदुषा यानानि तु विशेषतः ॥

कस्यपुराणे ।

सुदुर्गमाः प्रमीतानां पन्थानः पारलौकिकाः ।
 धानदानाद्भूते ते वै न प्रक्यन्ते विलङ्घितुं ।
 अतो यानानि देयानि पितृभ्यो वंशजन्मभिः ॥

विष्णुधर्म्याप्तरे ।

श्रिक्रिां चः प्रपञ्क्तेः सुर्वापकरणैर्युतां ।
 होवावाहनकर्षभ्या वृत्तिं संवत्सरोक्षितां ॥
 वर्षपर्याप्तमशनं कुटुम्बार्यं द्विजस्य तु ।

कृत्रप्रदानमप्येवं कर्त्तव्यं पितृकर्माणि ॥
 भूयोऽपि सर्वे दातव्यं वर्षान्ते पितृतुष्टये ।
 प्रतिवर्षं सल्लहापि य एवं कुरुते नरः ।
 वैमानिकत्वं प्राप्तस्य तस्यावृत्तिर्न विद्यते ॥
 यस्तु चित्रगतिं दद्यात् तुरगं लक्षणाश्रितं ।
 आद्वेषु तस्य देहान्ते सूर्यालोकेऽक्षया स्थितिः ॥ ५

अमत्कारखण्डे ।

दद्यान्मत्तङ्गजं यस्तु युवानं चारुलक्षणं ।
 स लोके लोकपालानामकैकमयुतं वसेत् ॥
 तेजस्विनं चारुगतिं लक्ष्णं यस्तुरङ्गमं ।
 दद्यात् पितृभ्यो विजयः तस्याप्रतिहतो भुवि ॥
 रथं ददाति यो रथं युग्मेर्युक्तं तुरङ्गमैः ।
 उतभिर्वा महाकायेस्तरुणैः सर्वलक्षणैः ।
 माहाह्वेषु कुचापि न तस्य स्यात्पराजयः ॥
 गन्त्रीं वा शकटं वापि लौहचक्रात्तुरगं ।
 दत्त्वा पितृणां प्राप्नोति धनार्द्धमतिभूयसीं ॥

अद्भवेवर्त्त ।

आद्वे समोदते दत्तैः स्यन्दनेस्तु सुखावर्हः ।
 राजभिः पूज्यते वापि धनधान्यैश्च वर्द्धते ॥
 इति हिरण्मालहार-याननिरूपणम् ।
 अथ नो-अहिषी-बलीवर्द्धादयः ।

मत्स्यपुराणे ।

आङ्गे गावो महिव्यस्य बलीवर्दास्तथैव च ।
प्रदातव्या महोद्रास्य यक्षान्यदस्तु गोभनं ॥

पद्मपुराणे ।

गो-महिष्यादयो देयाः पदार्थाः आङ्गकर्मणि ।
प्रीतिः आङ्गेषु कर्त्तव्या पितृणां मार्त्तकामिकी ॥
नानापदार्थैर्यैः आङ्गं पितृंस्तु पश्चिन्तोषयेत् ।
पदार्थान्तस्य सर्वेऽपि नित्यं गृहसुपासते ॥

वृहद्दिष्णपुराणे ।

तरुणीं सुखमन्दोद्भ्यां जीववत्सां पयस्विनीं ।
ददाति धेनुं त्रिप्रभ्यः तुष्टिसुष्टिभ्य पैतृकीं ।
यस्तस्य सा दिविष्ठस्य सर्वकामदुघा भवेत् ॥
सुशीलां लक्षणवतीं सवत्सां बह्वदोहनां ।
दत्त्वा पितृभ्यः कपिलां घण्टाचामरभृषितां ॥
मुञ्चवत्काद् यशोधोका पृथग्भवति निर्मला ।
एवं स मन्वपापेभ्यः पृथग्भवति निर्मला ॥
अयतानां शतं सागं ब्रह्मलोके भक्षीयते ।
ददाति यः सुमहिषोमव्यङ्गाङ्गाभकोपनां ।
भृश्रिचौरां गणवतीं सापत्यां बह्वर्षिपां ॥
लौरस्य सर्षिषो दध्नः परिपूर्णा दिवि हृदाः ।
पितृणामुपतिष्ठन्ते यावदाभृतमंश्रवम् ।
दातापि स्वर्गमाप्नोति वर्षाणामद्युतानि षट् ॥
यस्तु धुर्यान् बलीवर्दान् पृष्ठीभारवहानपि ।

अविदूनासिकान् दद्यादक्षुषवृषणांस्तथा ॥
 वृषरूपः स्वयं धर्मस्तस्य साक्षात्प्रसोदति ।
 प्रसन्ने भगवत्यस्मिन् किं किं नाम न लभ्यते ॥
 क्रमेलकान् भारवहान् बह्वयोजनगामिनः ।
 यैः लङ्घ्य प्रयच्छन्ति राजानस्तं न मंशयः ॥
 अजासैवावयसैव महिषा भारवाहिनः ।
 पितृभ्यः सम्प्रदातव्याः सर्वपापक्षयार्थिना ॥

नारदीयपुराणे ।

दत्त्वा पितृभ्यः श्रेतां गां श्रेतद्वीपं महोयते ।
 प्रदाय धेनुं कृष्णाङ्गीं यमलोकं न पश्यति ॥
 पोतवर्णान्तु गां दत्त्वा न शोषति कृताकृतं ।
 प्रदाय रोहिणीं धेनुं मर्त्यं तरति दुष्कृतं ।
 नीलां तु सुरभीं दत्त्वा वंशच्छेदं न विन्दति ॥
 अन्येन येन केनापि धेनुं वर्णनं लब्धिषां ।
 दत्त्वा पितृभ्यो जयति नाके सुखमनुत्तमं ॥
 प्रमोवर्दान् बलवतो यो ददाति धुरन्धराय
 ममयं भूमिदानस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
 प्रष्टुं वहन्ति ये भारमुत्तमो वहनक्षमाः ।
 तान् प्रयच्छन् पितृणां तु धनाच्छो जायते मृशं ॥

देवीपुराणे ।

महिषीं पुष्कलक्ष्मीं पितृभ्यः शस्तलक्षणां ।
 यः प्रयच्छति नाकेऽस्य सुधाधारा प्रवर्त्तते ॥

महिषं भारवोढारं यः पितृणां निवेदयेत् ।

तस्य पुंसां भगवती महिषघ्नी प्रसौदति ॥

स्कन्दपुराणे ।

उद्धौर्वेगवहा यस्तु दद्याद्द्वानयापि वा ।

तस्य स्वर्गं प्रयातस्य गतिर्नैव विहन्यते ॥

पगूनजाविकादींश्च यस्तु आद्धे प्रयच्छति ।

प्रजया पशुभिश्चैव गृहं सुपरिपूर्वते ॥

इति गो-महिषी-बलौवर्दीक्षादिनिरूपणं ।

अथ भू-गृह-पुस्तकाभयानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

यथाशक्त्या प्रदातव्या भूमिः आद्धे विपश्चिता ।

पितृणां सम्पदे सा हि सर्व्वकामं प्रसूयते^(१) ॥

भूमिप्रदं हि पुरुषं प्राक्तः सर्व्वप्रदं जनाः ।

सर्व्वप्रदः परे खोके सर्व्वान् कामान् समश्नुते ॥

कूर्मपुराणे ।

भूमिप्रदानेन समं दानमन्यत्^(१) न विद्यते ।

अतः पितृणां दातव्या भूमिर्भूतिमभौषता ॥

भूमिदानेन पितरः सर्व्वान् कामानवाप्य वै ।

मोदन्ते ब्रह्मणा सार्द्धं यावदाभूतसंप्रव्वं ॥

भगवतीपुराणे ।

(१) पितृणां सम्पदेयानि भूमिदानानि यत्नत इति ग० ।

(२) दानं सर्व्वं न विद्यत इति ग० ।

भूमेर्भवन्ति धान्यानि भूमेर्वस्त्राणि चैव हि ।
 भूमेर्गावो महिष्यश्च वराश्वो वरवारणाः ॥
 उद्यानानि च रम्याणि नद्यः कृपाः सरांसि च ।
 श्रातपत्राणि यानानि शयनान्यासनानि च ॥
 अन्नपानानि हृद्यानि गन्धमान्यानि चैव हि ।
 रूप्यञ्च कनकञ्चैव रत्नानि त्रिविधानि च ॥
 अलङ्कारा मनोज्ञाश्च यज्ञान्गन्धुममाधनं ।
 प्रभवस्तस्य सर्वस्य भूमिरेव न मंशयः ॥
 अतोऽर्थं पितृभक्तेन भूमिर्देया प्रयत्नतः ।
 पितृणामक्षयां हृत्प्रिमिच्छता मार्खकामिकीं ॥
 भूमिप्रदस्य पितरो वैरिञ्चं लोकमास्थिताः ।
 विचरन्ति विमानार्थैर्यथाकामप्रसार्गिभिः ॥
 भूमेर्दाता च पुरुषः प्रध्वस्ताशेषकल्पवः ।
 प्रयाति ब्रह्ममाप्तोक्तं यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥

गारुडपुराणे ।

य इच्छेदखिलैर्भोगैः पितृस्तर्पयितुं नरः ।
 भूमिस्तेन प्रदातव्या पितृनुद्दिश्य धीमता ॥
 भूमिदानान्नरः स्वर्गे क्रौडते शश्वताः ममाः ।
 कालक्षयादिहागत्य भूपतिः स्यात् प्रतापवान् ॥
 गृह्याणि च त्रिविधानि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
 जाम्बूनदमयं दिव्यं यथाकामगमं गृभं ।
 सर्वमप्यत्समोपेतं विमानं सोऽधिरोहति ॥

पुस्तकान्यपि यः श्राद्धे पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

अर्हणां लभते सोऽपि सभायां परमेष्ठिनः ॥

ब्रह्माण्डपुराण ।

पितृन् भक्त्वा समभ्यर्च्य भूमिं दद्यात् समाहितः ।

भूमिदानेन मंत्रप्रा विदन्त्यात्तिं न ते कश्चित् ॥

ग्रामं वा स्वर्गं वापि पितृभ्यः प्रददाति यः ।

शक्य भवनं गत्वा यावदिन्द्रं स मोदते ॥

श्राद्धं ददाति यः चित्रं दशलाङ्गलमस्मितं ।

पद्मलाङ्गलिकं वापि यदा गोचर्भ्रमात्रकं ॥

अलाभं दिहलं वापि हलमात्रमथापि वा ।

लाङ्गलैः सवलावेदर्याङ्क-तोत्रादिमंयुतैः ॥

अन्यैश्चैवोपकरणैरङ्गुफालादिभिर्युतं ।

वाज्रपयसा यज्ञस्य स फलं प्राप्नुते नरः^१ ।

काले स्वर्गात् परिभ्रष्टा भूपतिर्द्रुर्मिको भवेत् ॥

जालानामयत्रं चतुर्णां यत्र-गोधूमयोरपि ।

भाप-सुद्र तिलानाञ्च क्षेत्रमुत्पत्तिहेतु यत् ।

पितृणां तन्नरोदन्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥

पुनर्मानुष्यमायातो धनधान्यममन्वितः ।

तेजसा यशसा युक्तो विद्वान् वाग्मी च जायते ॥

मृहं पक्कैकचितं सधाभिर्धवलौकतं ।

सन्नवारणशोभाकां गवाञ्चद्वारभित्तिम् ॥

(१) फलं सम्पाद्यते नर इति ख० ।

अनेकभूमिसंयुक्तमेकभूमिकमेव वा ।
 पितृभ्यो यो ददातीह स याति ब्रह्मविष्टपं ॥
 प्रामादा यत्र सौवर्णा नानामणिविभूषिताः ।
 तत्रासौ रमते नित्यं नृत्यवादित्रगायनैः ।
 दिव्यं वर्षायुतशतं तत्रैव परिवर्त्तते ॥
 इत्या गृहं पितृभ्यस्तु तृणच्छत्रमथापि वा ।
 लभतेऽथ्याणि वस्त्रानि स्वौमन्ति धनवन्ति च ॥
 प्रामादान् केशवादीनां निर्माय समनोऽहगन् ।
 पित्रोः पितामहादिभ्यो यस्तु श्रेयः समर्पयेत् ॥
 वैकुण्ठादिषु लोकेषु स्वकौशैः पितृभिः सह ।
 मोदतेऽसौ महाभागो यावद्विन्द्राश्चतुर्दश ॥
 पुस्तकानि सुवाच्यानि मच्छास्त्राणां ददाति यः ।
 ब्राह्मणानां कुले यश्चा जायतेऽसौ बह्वश्रुतः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

आह्नकाले गुणवतां विप्राणां समुपस्थिते ।
 दद्याच्छास्त्राणि धर्म्याणि स्मृतिं मेधासु विन्दति ॥

समत्कारखण्डे ।

यः पुस्तकानि विप्राणां पितृभ्यो विनिवेदयंत ।
 स विद्वान् जायते वाग्मी मेधावी च बह्वश्रुतः ॥
 पुस्तकानि पितृभ्यस्तु वेदास्त्रानां ददाति यः ।
 स ओत्रियाश्च^(१) भूत्वा जायते वेदवित्तमः ॥
 इत्या व्याकरणां तु स्याच्छ्रुत ब्रह्मविष्टां वरः ।

(१) स ओत्रियाणां कुले इति क० ।

मीमांसायाः प्रदानेन सोमयाज्ञी भवेन्नरः ॥
 प्रदाय न्यायशास्त्राणि भवेद्विद्वत्तमः पुमान् ।
 पुराणदाता भक्तः स्यात्पुराणपुरुषे हरौ ॥
 मन्वादिधर्मशास्त्राणां दानाद्भवति^(१) धार्मिकः ।
 कनाशास्त्रप्रदानेन कलामु कुशलो भवेत् ॥
 यः श्राद्धदिवसे विद्वान् प्राणिनामभयं ददेत् ।
 भयं न तस्य किञ्चिद्व्यादिह लोके परत्र च ॥

शौरपुराणे ।

यद्यस्य भयमुत्पन्नं स्वतो वा परतोऽपि वा ।
 श्राद्धकर्मणि सम्प्राप्ते तत्तस्यापनयेत् सुधौः ॥
 राजतशौरतो वापि व्यालाच्च आपदादपि ।
 मन्नातान्तु हरेद्भौतिं पितृकर्मणि शक्तिः ॥
 एकतः क्रतवः सर्वे सर्वस्ववरदक्षिणाः ।
 एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणं ॥
 अतोऽर्थं सर्वकालेषु दद्यादभयदक्षिणां ।
 श्राद्धकाले विष्णोर्णमसि हि धर्मः परो मतः ॥
 यथा ह्यभयदानेन तुष्यन्ति प्रपितामहाः ।
 न तथा वस्त्र-पानान्न-रत्नालङ्कारकाञ्चनैः ॥
 एतस्मादभयं दयं श्राद्धकाले विजानता ।
 अभयस्य प्रदातारो भयं विन्दन्ति न कश्चित् ॥
 जन्म-मृत्युभयाभावादभयं मोक्ष उच्यते ।

(१) दाता भवतीति ग० ।

मोक्षमेव नरो याति प्राणिनामभयप्रदः ॥

श्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मवैवर्ते ।

जौवितस्य प्रदानाद्भि नान्यहानं विशिष्यते ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयं प्राणाभिरक्षणं ॥

अहिंसा सर्वदेवत्यं पवित्रं सर्वपावनं ।

दानं हि प्राणिनामाज्जर्दानानां परमं बुधाः ॥

प्रभामखण्डे ।

यः श्राद्धे ह्यभयं दद्यात् प्राणिनां जौवितेऽपिणां ।

अश्रदानमहस्मिण रथदानशतेन च ।

दन्तिनाञ्च महस्मिण अभयं वै विशिष्यते ॥

यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।

क्षिप्रं प्राप्नोति तत् सर्वं श्राद्धकालेऽभयं ददत् ॥

बन्धुमोक्षन्तः^(१) यः कुर्यात् श्राद्धकाले तु मानवः ।

न तस्य गदितुं शक्यं सुकृतं साधुर्कर्मणः ॥

वामनपुराणे ।

बन्दीकृतास्तु ये केचित् स्वयं वा यदि वा परैः ।

येन केनाणुपायेन यस्मान्मोक्षयते नरः ।

पितरस्तस्य गच्छन्ति शायतं पदमभयं ॥

बन्दिनो भोक्षयन्तस्मात् पितृकार्येषु यो नरः ।

स याति विष्णुमायुजं निर्मुक्तः कर्मबन्धनात् ॥

इति भूमि-गृह-पुस्तकाभयनिष्करणं ।

(१) बन्दिमोक्षन्तिवर्ति ग० ।

अथाञ्जनाभ्यञ्जन-सूत्राणि ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

सूत्रञ्चाभिनवं सूत्रं पिण्डानामुपरि न्यसेत् ॥

तत्र त्रैककुदं ब्रह्ममञ्जनं पितृकर्षाणि ।

तिलतैलोल्लावाद्दीपात् कण्डलं वापि यद्भृतं ॥

‘त्रिककुत्’ नीलपर्वतः, तत्र भवं ‘त्रैककुदं’ स्रोतोऽञ्जनाख्य-
नीलपर्वतगिलाचूर्णमिति अर्थः ।

तिलतैलेन दातव्यं तथैवाभ्यञ्जनं बुधैः ।

शौमं कार्पासजं वापि पितृणां सूत्रमिष्यते ॥

अमावङ्ख तयाभ्यङ्खेत्यञ्जनादीनि दापयेत् ।

अमावेतत्त इत्येवं सूत्रञ्चापि निवेदयेत्^(१) ॥

इत्येवमञ्जनं दत्त्वा शक्तान् जायते नरः ।

अभ्यञ्जनप्रदानेन लभते रूपमुत्तमं ।

लभेद्वस्त्राण्यनन्तानि पिण्डसूत्रप्रदानतः ॥

वायुपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डनिर्वपणे तथा ।

अश्वमेधफलेनैव मन्त्रितं मन्त्रपूर्वकं ।

क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥

प्रभामखण्ड-वायुपुराणयोः ।

श्रेष्ठमाङ्गस्त्रिककुदमञ्जनं नित्यमेव च ।

(१) नियोजयेदिति ख० ।

दीपात् छण्णतिलोद्भूततैलजाद्यश्च धारितं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अपमव्यं पितृभ्यस्तु दद्यादङ्गनमुत्तमं ।

नामान्युच्चार्य सर्वेषां वस्त्रार्थं सूत्रमेव च ॥

पेषयित्वाङ्गनं सम्यक् वेशा उत्तरतो बुधः ।

गृह्य तद्दर्भपिञ्जलैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ॥

तथा ।

एकं पवित्रं हस्ते स्थात्पितृणान्तु मरुत्सकृत् ।

तैलं पात्रेण दातव्यं पिण्डेभ्योऽभ्यङ्गनं हि तत् ॥

तथा ।

क्षौमं सूत्रं नवं दद्याच्छण्णकार्पासजं तथा ।

पत्रोष्णं पट्टसूत्रञ्च कौशेयञ्च विवर्जयेत् ॥

‘पत्रोष्णं’ घृतकौशेयं ।

वर्जयेत्तु दशाः प्राज्ञो यद्येता हतवस्त्रजाः ।

न प्रौणन्ति तथैतान् हि दातुश्चाप्यफलं भवेत् ॥

आपस्तम्बसूत्रे तु वस्त्रदशा अपि दातव्या इत्युक्तम् ।

एतानि वः पितरो वामास्यतो नान्यत् पितरो मयोद्येति नाम-
सोदशां क्त्वा निदधात्पूर्णासुकां वा पूर्वं वयस्युत्तरायुषि स्त्रं लोमेति
‘जर्णासुकाः’ मेघलोमदशाः । ‘उत्तरे वयमि’ पञ्चाशद्वर्षेभ्य ऊर्द्धं ।
स्त्रं लोम उरःसम्भवमिति शेषः । “पञ्चाशत ऊर्द्धमुरोलोम यत्र-
मानस्य” इति श्राव्यायनिवचनात् ।

कात्यायनसूत्रे ।

एतद् इत्यपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णादशा वा वयस्युत्तरे
यजमानलोमानि वेति ।

ब्रह्मपुराणे ।

दद्यात्क्रमेण वामांसि दशा वा श्वेतवस्त्रजाः ।
ततो वयसि वृद्धे च स्नानि लोमान्यथापि वा ॥
क्षौमं सूत्रं नवं दद्याच्छ्राणं कार्पासमेव वा ।
पत्रोर्णनीलरक्ताक्तकौशेयानि विवर्जयेत् ॥

नागरखण्डे ।

सूत्रञ्च प्रतिपिण्डस्तु दद्यात्तेषु पृथक् पृथक् ।
अन्यत्तु सर्वपिण्डेषु मततं विनियोजयेत् ॥
न त्रुयति यथा तस्मस्तथा तन्नितिपेच्छनैः ।
विरोधमाचरेत्तेषां चोटमाच्च परस्परं ॥
तच्च रक्तं प्रदातव्यं रागैर्वा कुङ्कुमेन वा ।
रक्तसूत्रविहीनं क्षतान्ते श्राद्धं भवेदिति ॥
ब्रह्मणीवं वरो दत्तः कथमन्नाय रक्षसे ।
एवं ददाति यः सूत्रं सोऽन्वयां लभते श्रियं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जने गन्धं सूत्रप्रणयनं तथा ।
कुशैः पुनर्भवेः कुर्वन् अश्वमेधफलं लभेत् ॥
इत्यञ्जनाभ्यञ्जन-सूत्रनिरूपणं ।

अथ प्रकौर्णकम् ।

प्रभाषखण्डे ।

लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनस्य प्रियं सदा ।

तत्तत् पितृणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैस्तथाहुतिभिरेव च ।

फलमूलनमस्कारैः पितृणां प्रथतः शशुषिः ।

पूजां कृत्वा द्विजान् पश्चात् तर्पयेदन्नसम्पदा ॥

आहुकालेषु नियतं वायुभृताः पितामहाः ।

आविशन्ति द्विजान् श्रेष्ठान् तस्मादेतद्भवौमि ते ॥

कुर्मपुराणे ।

प्रदद्याद्गन्धमाल्यादि धूपादीनि च शक्तिः ।

तत्रैव पुराणे विश्वान् देवान् प्रति पितृवाक्यं ।

पुष्पैर्गन्धैस्तथान्नेन युष्मानपेक्षयिष्यति ।

अथे दत्त्वा तु युष्माकमस्माकं दास्यते पुनः ।

एवं कृते कृतं मम्यक् सर्वमेव भविष्यति ॥

वायुपुराणे ।

वस्त्रैरन्नप्रदानैश्च भक्ष्यपेयैस्तथैव च ।

गोभिरश्वैस्तथा यामैः पूजयेद्द्विजमत्तमान्^(१) ॥

भवन्ति पितरः प्रीताः पूजितेषु द्विजातिषु ।

तस्मादनेन विधिना पूजयंत द्विजान् सदा ॥

वाराहपुराणे ।

(१) सम्पूजयेद्द्विजेत्तमानिति ख० ।

गन्धाः पुष्याणि ताम्बूलधूपदीपाक्षतानि च ।
 पितृहृद्ये प्रहस्तानि स्वादन्नं मलिलं हिमं ॥
 एतानि श्रद्धयोपेतः पितृभ्यो यो निवेदयेत् ।
 स एव धर्मबीजो मे प्रियकारौ वसुन्धरे ॥

तथा ।

उपवेश्यासने प्रुभ्रं क्वचं तत्र प्रकल्पयेत् ।
 आवरणार्थञ्च तत् क्वचं ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।
 ततो वस्त्राणि रम्याणि सर्वाण्यभरणानि च ॥

विष्णुपुराणे पितृवाक्यं ।

रत्नवस्त्रमहायानं सर्वभोगादिकं वसु ।
 विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ।
 स भुक्त्वा निखिलान् भौगान्क्वे स्वर्गं गमिष्यति ।

नरसिंहपुराणे ।

उपानच्छ्ववस्त्राणि भुक्तिपात्रं कमण्डलुं ।
 शयनासनयानानि दर्पणव्यजनानि च ॥
 अन्नं सुसंस्कृतं गन्धं ताम्बूलं दीपबामरं ।
 पितृभ्यो यः प्रयच्छेत्तु श्रद्धधानो विमत्सरः ।
 स श्लोकमोक्षौ तरति प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं ॥

नन्दिपुराणे ।

अस्रोदके धूपदीपवस्त्रमाभ्यामुत्पेनं ।
 गोमहिष्यस्य करभबलीवर्दादिकं तथा ॥
 आदर्शव्यजनकचशयनासनपादुकाः ।

शिविका रथगन्त्रीका मुखवामास्य शोभनाः ॥
 मनोज्ञाः पटवासास्य सुगन्धासूर्णसुष्टयः ।
 अङ्गारधानिकाः श्रौते योगपट्टास्य यष्टयः ॥
 कटिसूत्राणि शिफ्यानि मेखलास्यैव कम्बलाः ।
 यज्ञोपवीतं पौठानि कौपीनं कुण्डिकास्तथा ॥
 वस्त्रान्येतान्यथान्यानि पितृणां प्रीतय बर्धः ।
 यथोपयोगं देयानि ब्राह्मणभ्यो यथात्रिधि ॥
 एतं ददाति यो भक्त्या यथालाभं यथाधनं ।
 सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अलङ्कारान् षष्ठविधान् काष्ठनेन विनिर्मितान् ।
 रत्नैर्विरेचितांसापि क्षौमादीन्यङ्गुकान्यपि ॥
 कर्पूरगुरुकस्तुरीकुङ्कुमादीनि यान्यपि ।
 गन्धद्रव्याणि रम्याणि श्रीसप्तदशकम्बान्यपि ॥
 कर्पूरगदेश्च भाण्डानि ताम्बूलावपनं तथा ।
 दीपपात्रं धूपपात्रं तथा भोजनभाजनं ।
 भाजनाधारबन्ध्याणि पतङ्ग्यास्तस्यैव च ॥
 आन्दोलकान्मसृकांस्य मृदुला हंसतल्लिका ।
 कटाहास्तास्रधातुन्यास्तास्रजाः कम्बजान्तथा ॥
 चरुका दर्विका लोह्यी भाण्डानि विविधानि च ।
 तासादिधातुसम्भूताः गङ्गुकाः करकास्तथा ॥
 भद्रपौठानि पौठानि बहिकासामनानि च ।

वस्त्रपूर्णाश्च मञ्जूषा मनोञ्चाश्च विहङ्गिकाः ॥
 भीमांसादेश्च शास्त्रस्य पुस्तकानि नवानि च ।
 ह्यौधानि कमनीयानि वापीकूपादिकं तथा ॥
 घामान् चेचाणि केदारान् उद्यानान्यथ वाटिकाः ।
 वृक्षान् स्रतावितानानि पूगादिद्रुमवाटिकाः ॥
 शकटान् सोपकरणान् स्नाङ्गलानि च भूरिशः ।
 मुसलोत्प्लवङ्गं दाचं शिला मन्यानमण्डकं ॥
 तथाञ्जनशलाकाश्च केशानाञ्च प्रसाधनं ।
 एतान् पदार्थानन्याश्च चतुराश्रमकाङ्क्षितान् ॥
 आत्मनश्च प्रियान् दद्यात् पितृणां युक्तमात्रः ।
 विभवस्थानुसारेण देशकालानुरूपतः ॥
 एतान् दद्यात्तु यः सम्यक् पदार्थान् भोगनाधनान् ।
 न तस्य दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥

रामायणे ।

समतीते दद्याद्दे तु कृतश्रीषो विधानतः ।
 शक्रे द्वादशकं श्राद्धं त्रयोदशकमेव च ॥
 ततस्त्रोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं ।
 महार्हाणि च रत्नानि गास्य वाहनमेव च ॥

अथ भरत इति शेषः ।

ब्रह्मवैवर्ते ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि दानानि सफलानि च ।
 तारणानि पितृणां वै स्वर्गाण्यात्सुखानि च ॥

लोके श्रेष्ठतमं यच्च आत्मनश्चापि यत्प्रियं ।
 सर्वं पितृणां दातव्यं तेषामेवाग्निषोर्धिना ॥
 वापीसंकौडनं दत्त्वा महामन्त्रफलं लभेत् ।
 वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा गोमेधमश्रुते ॥

तथा ।

दद्याद्दयः शिशिरे वज्रिं बज्रकाष्ठं प्रयत्नतः ।
 कायाग्निदीप्तिप्राकाशं रूपं मौभग्यमेति सः ॥
 इन्धनानि तु यो दद्याद्द्विजेभ्यः शिशिरागमे ।
 नित्यं जयति संग्रामे श्रिया युक्तश्च दीप्यते ॥

तथा ।

शरणं सर्वमसूणीं मशय्यामनभोजनं ।
 आहुते दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्ठे महीयते ॥

‘शरणम्’ आवाप्तः ।

सुक्तावैदूर्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
 वाहनानि च दिव्यानि जायन्ते तस्य कोटिशः ॥
 गन्धर्वाप्सरसस्तश्च गायन्ते वादयन्ति च ।
 सुमहच्चलनप्रस्थं सर्वकामसमन्वितं ॥
 सूर्यसङ्घप्रभन्दिव्यं विभानं लभतेऽस्ययं ।
 अप्सरोभिः परित्तं कामगन्तु मनोजवं ॥
 वसते स विमानाद्ये स्तूयमानः समन्ततः ।
 दिव्यैः पुष्पैः प्रसिञ्चन्ति चूर्णमुष्ठिभिरिव च ॥
 कन्यायुवत्यस्तासाञ्च हास्यभरणनिस्सनेः ।

सुखिमसो विषुध्यन्ति सततं हि मनोरमैः ।
 अश्वदानमहस्त्रेण रथदानश्रतेन च ।
 दन्तिदानमहस्त्राच्च योगिष्वावसथो वरः ॥
 अश्वमेधमहस्त्रेण राजसूयश्रतेन च ।
 पुण्डरीकमहस्त्रेण योगिष्वावसथो वरः ॥

तथा ।

भोजनायासनं दत्त्वा अतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।
 सर्वयज्ञकृतनाञ्च फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥
 क्षिप्रमत्युष्णमक्लिष्टं स्वाद् दत्तम्बुभुक्षिते ।
 मव्यञ्जनं सदा स्निग्धं मत्कृत्य च प्रयत्नतः ॥
 प्रतिश्रयं सदा दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।
 देवावाप्तं प्रतिष्ठन्ति दिव्यातिथैः सहस्रशः ॥
 सर्वाण्येतानि यो दद्यात् पृथिव्यामेकराड्भवेत् ।
 क्षिभिर्द्वाभ्यामथैकेन दानेन तु सुखी भवेत् ॥
 दानानि परमो धर्मः सद्भिः मत्कृत्य पूजितः ।
 वैलौक्यस्याधिपत्यं हि दानादेव भुवं स्थितिः ॥
 राज्यभ्रष्टस्तु राजा स्यादधनः स्वोत्तमं धनं ।
 क्षीणायुर्लभते वायुः पितृभक्तः सदा नरः ॥
 यान् कामान्मनसा चेच्छेत्तांस्तस्य पितरो ददुः ।
 यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।
 क्षिप्रमाप्नोति तत्सर्वं पितृभक्तस्तु मानवः ॥

महाभारते ।

अन्नपामाश्वगोवस्त्रकृत्रशय्यासनानि च ।
 प्रेतलोके प्रश्नस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥
 दामौदामानलङ्कारान् भोगोपकरणानि च ।
 दत्त्वा पितृभ्यः प्राप्नोति साक्षाज्यं नेह संशयः ॥

तथा ।

इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु वामुदेवस्य धीमतः ।
 मातुलस्य च बद्धस्य रामादौनां तथैव च ।
 आङ्गान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥
 ददौ रत्नानि त्रामांभि रामानश्चावथानपि ।
 स्त्रीस्यैव द्विजमुख्यभ्यस्तथा शतमहम्भशः ॥
 अलङ्कारांस्तथाश्चांश्च गाश्च काम्या वरस्त्रियः ।
 आदिग्यादिभ्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपमत्तम ॥
 द्रोणं सात्यक्ष भीष्मश्च सोमदत्तश्च वाहिकं ।
 दुर्योधनश्च राजानं पुत्रांस्यैव पृथक् पृथक् ॥
 जयद्रथपुरोगांश्च सुहृदस्यैव सर्वशः ।
 आदिग्यादिभ्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपमत्तम ॥
 तथा स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा ।
 गान्धारस्य महतातजाः प्रददौ चोर्द्धुदहिक्के ॥

आङ्गमेवोपक्रम्य विष्णुधर्माक्षरे पितृगाथाः ।

अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषमत्तमः ।
 दद्यात्कृष्णाग्निं यो नः स्वर्णशृङ्गं विधानतः ॥
 अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषमत्तमः ।

प्रसूयमानां यो धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुङ्गवे ॥
 अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसन्तमः ।
 कूपारामतडागानां वापीनां यस्य कारकः ॥

आह बौधायनः ।

वापीकूपतडागानि वृत्तानाराममेव च ।
 शालीकुत्तेचकेदाराः समृद्धाः पुष्यवाटिकाः ॥
 आर्द्धेषु दत्त्वा प्रयतः पितृनात्मानमेव च ।
 उद्धरत्येनसो दुःखाद्यावदाभूतसंज्ञवं ॥

तदेवमेतेष्वभिहितेषु प्रदेयेषु यानि प्रदेयानि आद्रप्रयोगान्त-
 र्गतार्चनाङ्गभूतानि तानि तत्तत्पितृनामगोचमङ्गीर्त्सनपूर्वकं पितृभ्य
 एव देयानि । यानि पुनरन्यानि गोभृहिरण्यकृष्णाजिनप्रभृतीनि
 आद्रकाले स्वपितृणां श्रेयःसिद्धयर्थं दानखण्डोक्तप्रकारेण ब्राह्मणेभ्यः
 प्रदेयानि । तच्च निमित्तान्तरापेक्षा न कर्त्तव्या आद्रमेवाधिकृत्य
 तेषां विधानात् । तानि सैवं प्रदत्तानि पितृणामात्मनश्च विशिष्ट-
 स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थं भवन्तीति ।

इति प्रकीर्णकं ।

अथ दक्षिणाद्रव्याणि ।

ब्रह्मपुराणे ।

यद्यदिष्टतमं लोके यथास्य दयितं गृहे ।
 दक्षिणार्थन्तु तद्देयं तस्य तस्याच्चयार्थिना ॥

मत्स्यपुराणे ।

सतिसं नामगोचेषु दद्यात्क्षत्रियाय दक्षिणां ।

गो-भू-हिरण्य-वामांसि यानानि शयनानि च ॥

दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव वा ।

वित्तश्रायेण रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन् ॥

'नामगोत्रेण' सम्प्रदानस्यात्मनस्य नामगोत्रोच्चारणेन ।

नामगोत्रे समुच्चार्थं सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्तयम् ॥ ५

इति व्यासस्मरणान्त ।

'श्रद्धया' स्वशक्त्यनुसारेण, 'पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्' पितृणां कर्मणा पितृन् प्रीणयन् ।

आह जमदग्निः ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छ्रद्धया दक्षिणां ।

हिरण्य-धन-वामांसि धर्म्याणि शयनानि च ॥

वह्निपुत्राणं ।

भक्त्याय दक्षिणा देया आहुकर्मणि शक्तिः ।

यानान् क्षेत्राण्यथारामान् विशिवाः पुष्यवाटिकाः ॥

वज्रभौमानि रम्याणि शयनानि गृहाणि च ।

सुवर्ण-रत्न-वामांसि रजतं भूषणानि च ॥

अनडुहो महिष्यश्च विधिधान्यामनानि च ।

पादुका दामदामोश्च कृत्र-व्यजन-सामरं ।

स्वाङ्गलान् शकटान् गन्धौष्ठोपकरणानि च ॥

येन येनोपयोगोऽस्ति विप्राणामात्मनस्तथा ।

तत्सम्प्रदेयं आहुषु दक्षिणार्थं हितैषिणा ॥

यथा यथा हि गुणवद्द्रव्यं भूरि यथा यथा ।
जायते फलभूयस्त्वं आद्रुकर्तुस्तथा तथा ॥

वायुपुराणे ।

धेनुं आद्धेषु यो दद्यात् गृष्टिं कुम्भोपदोहनां ।
गात्रक्षमुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिञ्च जायते ॥
शयनासनानि तथा भूमयो वाहनानि च ।
आद्धेष्वेतानि यो दद्यादश्वमेधफलं लभेत् ॥
सर्पिःपूर्णानि पात्राणि आद्धे सत्कृत्य दापयेत् ।
कुम्भादिदोहधेनूनां षड्ङ्गीनां फलमश्रुते ।
यद्येष्टां दक्षिणां दद्यात् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥

‘पुण्डरीकः’ ऋतुविशेषः ।

रम्यमावमथं दत्त्वा राजसूयफलं लभेत् ।
कृपाराम-तडागानि क्षेत्रघोषगृहाणि च ।
गां दत्त्वा मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकं ॥
स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा आद्धे रत्नविभूषितं ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति स्वर्गे चानन्यमश्रुते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।
हस्त्यश्व-रथ-यानानि षट्शुभानि गृहाणि च ।
उपानत्पादुकाञ्च चामराष्ट्राजिनानि च ॥
अश्वेषु दक्षिणा पुण्या वेति वदन्ति नयेत्तदा ।
दरिद्रोऽपि अथाशक्तिं दद्याद्विप्रेषु दक्षिणां ॥

सैवेयमिति बुद्धिः कार्येत्यर्थः ।

सौरपुराणे ।

वङ्गीभिर्दक्षिणाभिर्यः आद्धे प्रीणयति द्विजान् ।

स पितृणां प्रसादेन याति स्वर्गमनन्तकं ॥

अशक्तस्तु यथाशक्त्या आद्धे दद्यात्तु दक्षिणां ।

अदक्षिणस्तु यच्छ्राद्धं ह्रियते तद्धि राक्षसेः ॥

यज्ञोपवीतमथवा क्वतिदारिद्र्यौदितः ।

प्रदद्याद्दक्षिणार्थं वै तेन स्यात् कर्म सद्गुणं ॥

इति दक्षिणाद्रव्यनिरूपणम् ।

इति श्रीमहाराजाधिगज-श्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधिपति-

परिषद्-श्रीशेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-

खण्डे आद्भकल्पे आद्भोपकरणं नाम

नवमोऽध्यायः ॥९॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

गणकगणसहस्रैरप्यशक्यो यदीयः
कर्त्तव्यतुमखिलानां राशिरुच्चैर्गुणानां ।
कृतमकृतस्मृद्धिः सोऽथ हेमाद्रिसुरिः
कथयति परिभाषां श्राद्धकर्मण्यशंघाम् ॥
अथ परिभाषा ।

तत्र मर्षशास्त्रोपसंहारः तदर्थमिदं चिन्त्यते । किंस्वित् शाखा-
कल्पसूत्रग्रह्येषु यावद्धर्मकं श्राद्धमुक्तं तावन्मात्रमेव कर्त्तव्यम् उत
मन्वादिस्मृतिविहितमर्षधर्मोपसंहारेणति । तत्र यदि तावन्मात्रधर्मकं
क्रियते तदा शाखाकल्पसूत्रग्रह्येषु तावन्मात्रोपदेशार्थवानन्ययानर्थकः
स्यात् । ननु यदि स्मृतिविहितधर्मोपसंहारः क्रियते तदा स्मृतयेऽर्थवत्यः
अन्ययानर्थिकाः स्युरिति समानन्यायतया स्मार्त्तधर्मकलापोपसंहारो-
ऽपि निरवद्यमासीदिति । न च प्रातिस्विकशाखाकल्पसूत्रग्रह्यशून्यान्
पुरुषान् प्रति स्मृतयोर्यथेत्यो भविष्यन्तीति वाच्यं । प्रातिस्विक-
शाखादिशून्यानां वैवर्णिकानामभावात् । न च शूद्रान् प्रत्यर्थवत्यो
भविष्यन्तीति वाच्यं । वैवर्णिकाधिकारिकोपनयनाध्ययनाग्निहोत्रा-
दिकर्मापदेशप्रधानत्वात् स्मृतीनां वैवर्णिकान् प्रत्यपि तामामर्थवत्त्वेन
भाव्यम् । मैवं । कर्मविशेषे शूद्रान् प्रत्येवार्थवत्त्वं वक्ष्यताम् । अथवा

त्रैवर्णिकान् प्रत्यपि ब्रह्मधर्मकश्राद्धान्तरे।पदेशेनोपयोगित्वं वर्णतां ।
अतः स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्योक्तश्राद्धप्रयोगस्त्वावातेव कर्त्तव्यो न स्मार्त्त-
पदार्थप्रवेशेनातिरेच्यः । अतिरेच्यमानो हि प्रयोगविध्यभिमतौ
क्रमकालौ हित्वान्यावापादयेत् । अतएव स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्यो-
क्तश्राद्धप्रयोगः परशाखाद्युक्तपदार्थप्रवेशेन न ब्रह्मणीयः ।

किञ्च । कल्पसूत्रगृह्याणामध्येहविशेषमस्मिन्विनियुत्मानिङ्गलि-
ङ्गिनोद्यैकाश्रयत्वात् कर्त्तव्यविशेषाश्रितेन कल्पसूत्रेण लिङ्गेन तदाश्रितैव
लिङ्गिनी श्रुतिः कल्प्यते । अतः स्वस्वकल्पसूत्रगृह्योक्तानां श्राद्धकर्मणां
व्यवस्यैव ।

किञ्च । शाखान्तरगृह्यान्तरादौ विधीयमानस्य पौनरुक्त्यादिदो-
षपरिहारस्याशक्यत्वाच्चर्मान्तरत्वे तदन्वितस्य धर्मजातस्यातिदेशमन्त-
रेण शाखान्तरीयकर्ममन्वन्धानुपपत्तौ सर्वोपमंहारो निष्प्रमाणकः ।
न चोपपदामन्वयेन व्यवस्थानुपपत्तिः । तत्तच्छाखागृह्याद्येदत्वन्त-
रेण तत्तच्छाखायताभिमानित्वरूपस्य चापपदस्य कर्त्तव्यविशेषकस्य
मन्वत्वात् । न च प्रतिविधित्वाक्यमुपपदकल्पने गुर्वा कल्पयन्ति वाच्यं ।
सर्वानपि विधीनिदमादिना केनचित् सर्वनाम्ना परासूत्रस्य सूत्रपद-
पदान्वयस्य कल्प्यमानत्वात् ।

मैवं । परम्परागतस्वशाखापरित्यागेन शाखान्तराश्रयनकर्त्तापि हि
स्वकुलपरम्परागतशाखागृह्याक्तधर्मानेतानुतिष्ठति । द्वित्रिवेदाध्यायो
च वेदान्तरान्तर्गतं स्वशाखान्तरमधीयानोऽपि स्वशाखागृह्याकानेव
धर्मानाचरति । अनधीतवेदोऽपि श्राद्धादिकं कर्म कुर्वन् शाखावि-
शेषगृह्यविशेषोपदिष्टामेव भरणमाश्रयत इति न तत्तच्छाखागृह्य-

ध्येतल्लक्षणमुपपदं यावदाचारमनुवर्तते तच्छाखीयत्वाभिमानोऽपि तच्छाखाध्येतलभ्रम एव वाच्यः । न चासौ स्वशाखामधीतवतोऽनधीतवतो वा सम्भवति । प्रथमे तच्छाखाध्येतलज्ञानस्य सत्यत्वात्, द्वितीये तादृशस्य ज्ञानस्यैवासम्भवात् । अतस्तयोः शाखागृह्याचारविशेषानुसरणं नोपपद्येत । अन्यशाखाध्येतुरपि च वातादिदोषवशापजातशाखान्तराध्येतलभ्रमस्य तच्छाखागृह्यानुसरणं प्रसज्येत । दोषमन्तरेण समुत्पन्नभ्रमस्यायं नियम इति चेत् । न । कारणमन्तरेण भ्रमस्यासम्भवात् । अथाचार्यारोपरूपभ्रमस्य दोषमन्तरेणापि सम्भव इत्युच्यते । तर्हि तस्य सर्वत्र सम्भवादव्यवस्यैव प्राप्नोति । गौणे च शाखान्तरीयत्वव्यपदेशे तस्य विद्यमानत्वात् परशाखागृह्याक्तविधियक्षणप्रसङ्गः । अतः कर्तृविशेषणीभूतोपपदासम्भवात् सर्वशाखाकल्पसूत्रगृह्यस्यत्याचारप्राप्तानां श्राद्धकर्मणां सर्वान् प्रति साधारण्यमेव न पुनर्व्यवस्येति । नैतदेवं । शाखाविशेषाध्येतसन्ततिजलानपायान्तच्छाखीयत्वमस्यैव । अतः स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्याक्तधर्मसाचयुक्तमेव श्राद्धं कर्त्तव्यं नाधिकस्मार्त्तपदार्थप्रवेशेन परशाखाकल्पसूत्रगृह्याक्तपदार्थप्रवेशेन वातिरेच्यमिति स्थितं ।

अत्रोच्यते । अनन्ययामिद्धप्रत्यभिज्ञाबलादशेषशाखाप्रत्ययमेकमेवाग्निहोत्रादिकर्मति शाखान्तराधिकरणे स्थापितं “एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्” । सर्वास्वपि शाखासु व्योतिष्टोमादिकर्मणः संयोगरूपचोदनाख्यानामविशेषात् प्रत्यभिज्ञायमानस्यैकत्वं निश्चीयते । संयोगोऽत्र प्राधान्यात् फलसम्बन्धो विवक्षितः । रूपस्यान्तरङ्गत्वात्कर्मस्वरूपनिरूपकत्वाच्च द्रव्यदेवता । चोदना च धात्वर्थ-

महितभावनाविषयोविधिः । आख्या तु ज्योतिष्टोमादिनामधेयं । एतदेव सूत्रं व्याचक्षणाः प्राङ्गराचार्याः । “सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् संज्ञारूपगुणादिभिः । एककर्मत्वविज्ञानं न शाखास्वपगच्छति” इति । न चात्र किञ्चिद्विदकं कारणमस्ति । शाखान्तराक्तस्य भेदप्रयोजकत्वानवधारणात् । प्रकरणान्तरं इव परस्परामन्निधानं भेदकमिति चेत् । न । एकस्याध्येतुः शाखान्तराध्ययनाभावात् तत्प्रतिपाद्यमानज्योतिष्टोमादिकर्मानुपलम्भे भेदावभासाम्भवात् । कुतः पुनरकस्य शाखान्तराध्ययनाभावः । इत्थं यथैवाकृतिरकस्यां व्यक्तौ समाप्यते तथा स्वाध्यायत्वमेकैकस्यां शाखायान्ततश्च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्राधीतेन स्वाध्यायेन कर्मावबोधं भावयदित्युक्तं स्वाध्यायस्य कर्मावबोधनं प्रत्युपादीयमानत्वादिवर्षितैकसंख्यैका शाखाध्यतव्येति गम्यते । कुतस्तर्हि वेदान्तराध्ययनमपि वेदानधीत्य वेदौ वेत्यादिवचनेरिति ब्रूमः ।

किञ्च । वेदान्तरे कर्मणः शाखाङ्गत्वान्कर्मावबोधं प्रति वेदानां समुच्चये मत्वेकस्य नैकवेदान्तराध्ययनं । एकवेदान्तगते तु शाखान्तरेपि परिपूर्णधर्मकं शाखान्तरनिर्पेक्षमेव ज्योतिष्टोमादिकर्मावगम्यते । अतस्तन्व्यकार्यत्वादेकवेदान्तगतैकशाखाध्ययननियमे शाखानां विकल्प इति ।

तदाङ्गराचार्याः । “स्वाध्यायग्रहणं नैका शाखा हि परिगृह्यते । एकार्थानां विकल्पस्य कर्मैकत्वं भविष्यति” इति । ननु यद्येकस्यैकवेदान्तगतानेकशाखाध्ययनाभावाच्चास्वान्तरोपयोगकर्माप्रतीतिस्तर्हि कुतः प्रत्यभिज्ञापि भवत । अथ स्वयमनधीयमानेऽपि परंपरीयमाने शाखान्तरे समाकर्ष्यमाने तत्प्रतिपाद्यमानकर्मावगतिर्भवतीति प्रत्यभिज्ञापपद्यत इत्युच्यते तर्हि तथैव भेदावगतिरपि भविष्यति ।

उच्यते । कर्मस्वरूपगतविशेषाभावात् प्रत्यक्षभेदप्रतीत्यभावे नाम-
रूपाद्यविशेषनिबन्धनापरान्तप्रत्यभिज्ञोत्पत्तौ परस्परामन्निधानप्रयुक्ता-
नुमानजन्यभेदप्रतीतेरुत्पत्तिप्रतिबन्धात् । अन्त वा भेदबुद्ध्यभावम-
हकृतास्वरूपप्रतीतिरेवाभेदप्रमात्मकप्रत्यभिज्ञाकार्यकरत्वात्प्रत्यभिज्ञैव
सती गौणैः प्रत्यभिज्ञा । गुणान्तरं तर्हि भेदकमस्तु । न । तस्यै-
कस्मिन्नैव कर्मणि विकल्पेनान्वयोपपत्तः । ननुत्पत्तिवाक्यशिष्टे गुणे
सति गुणान्तरानवकाशाद्वाजिन इव गुणान्तरे कर्मभेद एव । मैत्रं ।
दयोरुत्पत्तिवाक्यशिष्टयोस्तुल्यबलत्वे सत्येकस्मिन् कर्मणि विकल्प-
सम्भवात् ।

ननु यदि सर्वान् शाखास्विकसेव कर्म प्रतिपाद्यते तदा पुनरुक्त-
ताप्रसङ्गः । अतस्तत्परिहारार्थमभ्यामन्यायेन शाखान्तरे कर्मभेदो
वाच्यः । मैत्रं । यत्र तावन्मात्रार्थत्वेन पुनः श्रुतिः प्रयोजनगृह्या
भवेत् तत्र भेदमापादयति । शाखान्तरे तु गुणान्तरार्थत्वेन प्रशंसा-
र्थत्वेन वा प्रयोजनवती सती न भेदं करोति । न चेयं पुनः श्रुतिः ।
एत आह ।

एकशाखानिवद्धानां जायते हि पुनः श्रुतिः ।

कण्ठादिचरणानाम् प्रतिशाखं मरुच्छ्रुतिः ॥

अत्रैकशाखाध्ययननियमाद्येनैकशाखागतमग्निहोत्रादि श्रुतं नामौ
शाखान्तरगतं गृणोति । कदाचित् परैरधीयमानं शाखान्तरगतं
श्रुत्वापि च परप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदित्यध्यवस्यति । अतः पुरुषा-
न्तरप्रतिपत्यर्थत्वाच्चाखान्तरस्य न पुनः श्रुतित्वं । अपि च शाखानां
युगपद्वृत्तेर्न पुनः श्रुतिकल्पना तर्हि तत्रैकशाखावत्कमेणाध्ययन-

स्थितिः । क्रमेणाध्ययने हि काचित्पुनः श्रुतिस्वमापद्यमाना कर्म-
भेदं करोति । अत्र तु युगपच्छ्रुतेः का पुनः श्रुतिर्भवेत् । अतो-
यथैकशाखागतं कर्म देशान्तरपुरुषान्तरादिषु पुनः श्रूयमाणमपि प्रति-
पाद्यभेदान्न पुनरुक्तमेवमेव शाखान्तरेष्विति । यत्केचयेव शाखया सर्व्वे
प्रतिपाद्यन्तामनर्थकं शाखान्तरमिति । तच्छाखान्तराणामकृत्रिमत्वात्
प्रतिशाखं चाध्येतनियमस्यानादिवादानुपानम्भ एवेति । अतएवै-
तदपि न वाच्यं । यथा कृतस्य करणमभवत्तथा विहितस्य विधाना-
मभवोऽपौत्येकस्यां शाखायां विहितस्य शाखान्तरं तावद्विधानाम-
भवः । शाखायां युगपदुपस्थानाच्चानुवादासम्भवोऽपौत्यतो भेद एवेति ।
यतस्तत्तच्छाखाध्यायिनः प्रवर्त्यान् प्रतिपाद्यांश्च पुरुषान् प्रति प्रवृत्ति-
भेदेन प्रतिपत्तिभेदेन च विहितस्यापि विधानं न विरुध्यते । तदत्र
कर्मकत्वे स्थिते यत्र कश्चनोपदिष्टैर्धर्मैः सम्बन्धमानमग्निहोत्रादिकं
शाखान्तराध्येतभिरप्यनुष्ठायमानं नर्त्तकं प्रतिश्रियत इति न्यायात्
तद्धर्मयुक्तमनुष्ठेयमिति सर्वशाखोपमंहारे स्थिते सर्वशाखागृह्य-
कल्पसूत्र-स्मृति-पुराणेतिहासाचारावगतधर्ममात्रयुक्तमेव सर्वः आह्वं
कर्त्तव्यमिति स्थितम् ।

अतएवैकां कामपि शाखां पुरस्कृत्य कल्पसूत्राणि रक्षयन्तो-
मुनयः स्वशाखोरुधर्ममात्रोपनिबन्धनेनापरितुष्यन्तः शाखान्तरीय-
धर्मसंग्रहं कर्त्वाणा दृश्यन्त ।

ननु सर्वशाखागृह्यादिषु कर्मकत्वेऽपि तत्तच्छाखागृह्याध्येतपुरुष-
भेदव्यवस्थया तत्तच्छाखाधिष्ठाकृतिकर्त्तव्यताभेदेनस्योपपत्तेः न
सर्वशाखोपमंहारः ।

मैवं । ईदृश्विधार्थां व्यवस्थार्थां श्रुतिलिङ्गादिरूपमानाभावात् ।
न च श्रुत्यादिवत् केनचिच्छाखान्तरं व्यवस्थामानत्वेनाभ्युपगतं ।

नन्वस्ति तावत्स्वाध्यायोध्येतव्य इति वचनादाचारपरम्परागत-
पुरुषविशेषाणां शास्त्राविशेषाध्ययनव्यवस्था । अतो व्यवस्थितप्रमाणो-
पनीयमानं प्रमेयमपि तदद्भावस्वातुमर्हति । तथा हि । यथा दृष्टे
सम्भवति नादृष्टकल्पना न्यायेति स्वाध्यायाध्ययनविधेः कर्मावबोधा-
र्थत्वेन दृष्टार्थत्वमिच्छते । एवमेव शाखाविशेषाध्ययनव्यवस्थाया अपि
दृष्टार्थत्वाय कर्तव्यविशेषव्यवस्थितकर्मावबोधार्थत्वमेष्टव्यम् ।

उच्यते । प्रज्ञाविशेषशालिनां स्ववेदवत् परवेदाध्ययनस्याप्यनुज्ञा-
तत्वात् परवेदान्तगतशाखायां च व्यवस्थाभावादव्यवस्थैकशाखाध्ययनं
कर्तव्यं । तदपि कर्मावबोधार्थं बोधोऽप्यनुष्ठानार्थ इति शाखान्तरीय-
कर्मानुष्ठाने कुतो व्यवस्था । नन्वादृष्टार्थं द्वितीयवेदाध्ययनम्,
अध्ययनविधिवैषम्यापत्तेः ।

अन्येभ्यस्तद्वर्गोपदेशार्थमन्यशाखाध्ययनं दृष्टार्थमेवास्तु । न ।
अधीतेन वेदेन कर्मावबोधं कुर्यादिति विधर्थो निर्णीतः । न तु
कर्मावबोधं कारयेदिति ।

यस्तु स्वशाखागताधिकार्यन्तरकर्तव्यकर्मविधायकवेदप्रदेशाध्ययनं
क्रियते तत् कर्मावबोधार्थं समग्रशाखाध्ययने विहिते सति गान्तरी-
यकत्वेनेति न दोषः ।

अथ पराध्यापनार्थमध्यापनविधिना द्वितीयवेदाध्ययनं प्रयो-
जितं नाध्ययनविधिनेति न वैषम्यं । न चादृष्टार्थत्वमिति चेत् । तन्न ।
एकशाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम् अन्यशाध्ययनविधिप्रयुक्तमिति वैषम्यं

प्रमज्जेत । न च सर्वत्राध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति वाच्यम् ।
अध्ययनविधानार्थक्यप्रसङ्गात् ।

किञ्च । अध्ययनविधिप्रयुक्ते परवेदाध्ययने प्रज्ञाविज्ञेयशास्त्रिनोः
चत्रियवैश्वयेर्वेदान्तराध्ययनं न प्राप्नोति तयोस्तन्मध्यापकत्वात् । अतो
न ज्ञासाग्दृष्ट्यादिव्यवस्थया कर्मणां व्यवन्या ।

यत्तूक्तं । सर्वशाखोपसंहारे क्रमकालौ विरुध्येते इति । तत्र ।
प्रयोगविधिर्हि श्रुतिस्मृत्याचारादिप्रमाणप्रापित-सर्वपदार्थप्रतीक्षा कृत्वा
प्रयोगं विधत्ते । न पुनः स्वमन्त्रिधिसमास्तातपदार्थमात्रप्राप्ति-
परितुष्टः सहमेवेति । अतएव वेदवेद्याद्यन्तरा प्रविशतः स्मार्त्त-
चमनादिपदार्थस्यापि वा कारणग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्वित्यत्र
प्रयोगविधिपरिग्रहे वर्णितः । किञ्च पदार्थानां धर्मः क्रमा न
हीनप्रमाणप्रापितमपि पदार्थं बाधितुं शक्यते ।

अपि च कस्यासिञ्चाखायां सामान्यमेवोपरिष्ठं न विज्ञेयः ।
तच्चानुष्ठानकालेऽवगम्यं स्वबुद्ध्याध्यवस्य कस्यदिज्ञेयो गृहीतव्यः । न च
गृह्यमाणः कदाचिञ्चाखान्तरोपविष्टो गृह्यते । तत्र यदि ज्ञाखान्त-
रानुसारेण न एव गृह्यते तदा किञ्चामाममञ्जमं कृतं स्यात् । योऽपि
तस्मान्मान्यनन्तर्गतो भिन्नद्वारतया समुच्चयेर्मेकप्रयोगनिवेशं स्वभ्रमः
स्वशाखोक्तपदार्थाविरोधी ज्ञाखान्तरोपः पदार्थः सोऽप्यपूर्वस्थानिर्ज्ञा-
तोपायपरिमाणत्वादिरुद्धप्रमाणान्तरानिवाहितप्रवेशो गृह्यमाणो न
किञ्चिद्दूषयेत् । यस्तु स्वशाखोक्तविरुद्धः ज्ञाखान्तरोपः सोऽपि
प्रमाणस्थापनप्राप्तिनादेकद्वारकत्वे इति तुल्यकल्पत्वादिकल्पनात्वेव
गृह्यमाणो नातीवानौचित्येन नैद्याधिकानां समस्तः ।

अतः सर्वशाखाकल्पसूत्रगृह्यसूतिपुराणेतिहासाचारावगतान्
पदार्थानुपमं हृत्य प्रयोगोऽनुष्ठेय इति सिद्धम् ।

अचार्थं लिङ्गदर्शनम् ब्रह्मपुराणे ।

रामेण भोजिता विप्रा मुन्युक्तेन यथाविधि ।

वेदिनी च कृता सर्वा क्रिया या मानवी स्यता ।

पुराणोक्तो विधिसंवेदंश्चदेविकपूर्वकः ॥

‘मुन्युक्तेन’ मुनिभिः प्रेरितेन । ‘वेदिको’ वेदविहितपिण्डपितृ-
यज्ञसम्बन्धिनौ, पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पितृ इत्यतिदेशेन आहुते
प्रापिता । ‘मानवी’ मनुप्रणीतशास्त्रविहिता, ‘स्यता’ अन्यैरपि हारी-
गौतमप्रभृतिभिर्धर्मशास्त्रकारैर्वेदार्थमनुसृत्योपदिष्टा । मर्गपतिर्गादि
पञ्चलक्षणवन्ति ब्राह्म्यादीनि ‘पुराणानि’ तेषु ‘उक्तः’ प्रतिपादितः ।
‘विधिः’ अनुष्ठानप्रकारः । एवं सर्वशास्त्राणुपमं हृत्य रामेण आहुते
कृतमित्यर्थः ।

अत्राह कार्ष्णाजिनिः ।

आत्मतन्त्रेषु यन्नाक्तं न कुर्यात्पारतन्त्रिकं ।

विशेषाः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिः ॥

‘आत्मतन्त्रे’ शाखागृह्यादिरूपे स्वकीये शास्त्रे, यदनुष्ठेयपदार्थ-
स्वरूपं नेनाक्तं तत्परकीयतन्त्रोक्तमपि कुर्यात् । यतो वेदोक्ताः सर्वे
विशेषाः सर्वेषामनुष्ठातृणां सामान्याः साधारणा इति वेदवादिभि-
र्निर्णीतम् ।

यत्पुनरेतद्विद्वद् वैजवापायनस्य वचनम् । “बह्वन्तं वा स्वगृहोक्तं यस्य
कर्म प्रचोदितं । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वकृतो भवेत्” इति ।

तत्तावत् केचिदेवं व्याचक्षते यद्गर्भाधानचौडोपनयनविवाहादिकं कर्म गृह्येषु मस्यगुक्तं मन्वादिस्मृतियन्त्रेषु चामस्यगुक्तं तत्र स्मृत्यपेक्षा न कर्त्तव्या । यत्तु आद्राष्टकादिकं स्मृतिषु मस्यगृह्येषु चामस्यगुक्तं तत्र स्मृत्यपेक्षा कर्त्तव्येति । अतः स्वगृह्योक्तस्य स्मृत्यपेक्षा निवार्यते ।

न तु परगृह्याद्यपेक्षापीति सर्वोपसंहारन्यायस्य वचनस्य च प्रतल्ल च विषयव्यनस्येति ।

नखमस्यगुक्तत्वं नाम स्वल्पधर्मकस्याभिधानं तत्राप्यल्पं धर्मभिधानात् स्मृत्यपेक्षा वार्यते एवंति कृतमयाविधिं तदपलोका । नतदेवं अमस्यक्तं नामात्र कर्मस्वरूपनिष्पादकेन मन्त्रिपातिना दृष्टार्थेन धर्मेषु विनाभिधानं । मस्यक्तञ्च स्वरूपनिष्पादकधर्माभिधानेन मस्युक्तम् । अल्पत्वे तदभिधानममाप्रावन्त्यत्रोक्तादृष्टैकाधर्मानभिधानम् । अतोऽमस्यगभिधाने युक्ता स्मृत्यपेक्षेति ।

तदिदं व्याख्यानमयुक्तं गृह्योक्तस्य स्मृतिमात्रापेक्षानिषेधवचने स्वशब्दानर्थक्यप्रसङ्गः ।

अस्तु तर्हि वम् । यत्स्वगृह्ये मस्यगुक्तं तत्र परगृह्यस्मृत्याद्यपेक्षा न कर्त्तव्या । यत्तु मस्यगुक्तं तत्र कर्त्तव्या । अतएवैकवेदान्तगतानां शास्त्रानां कर्मावबोधे विकल्पोद्गोहृतः वेदानाञ्च ममुष्य इति ।

तदपि न युक्तं । शाखान्तरोक्तधर्मापसंहारन्यायस्यामस्यगुक्तकर्मविषयत्वे वेदान्तरवदमस्यगभिधायकशाखाया अपि शाखात्तराधिकरणेऽनुदाहरणत्वमेव प्रमज्येत । न संकवेदान्तगता काचिदस्ति तादृशी शास्त्रेत्याधिकरणवैयर्थ्यं चापद्यते । अत एव व्याख्येय, स्वशास्त्रागृह्योक्ते स्वषपधर्मके कर्मणि परशास्त्रोक्ताधिकधर्मापसंहारं क्लृप्तं तावन्-

प्रयोगोऽनुष्ठेयः । यदि कदाचिद्द्वैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात् परशाखा-
गृह्योक्ताधिककर्मापसंहारो न शक्यते कर्तुं तदा स्वशाखागृह्यमा-
त्रोक्तस्वल्पधर्मयुक्तमपि कर्त्तव्यं । तावति च हते सर्वशाखागृह्योप-
संहारेण यत्समग्रशास्त्रार्थरूपं क्रियते तद्देव तदपि समग्रशास्त्रार्थ-
रूपमेव तेन हतं भवतीत्यनुकन्योऽयमिति ।

अन्ये तु पुनः स्वगृह्योक्तधर्मविरुद्धपरगृह्यधर्मानुष्ठाननिषेधपरमिदं
वचनं वर्णयन्ति । तत्र । न्यूनाधिकधर्मविषयत्वस्य वचने प्रत्यक्षोप-
सम्भात् विरुद्धधर्माणां वैकल्पिकत्वादेकोपादानेऽन्यद्द्वानात् प्रयोग-
परिमाणसाम्ये मति बह्वन्यं वेत्यनुपयोगात् ।

यश्च विरुद्धशाखान्तरीयधर्मापसंहारनिषेधकमिदं लौगाक्षि-
वचनं 'ऊनो वाप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितोविधिः । तेन मन्तनु-
पाद्यज्ञं न कुर्यात् पारतन्त्रिकमिति' तदप्यनुकल्पत्वेन स्वशाखामात्रोक्त-
ग्रहणे क्रियमाणे यदर्थात् परशाखीयाग्रहणं प्राप्तमन्तदनुवादपूर्वकमनु-
करूपविधिपरमेव । न तु शाखान्तरीयधर्मापसंहारनिषेधपरमित्येवं
व्याख्येयम् ।

यत्परं लौगाक्षिवाक्यं । "यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समा-
चरेत् । अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्वे तमसि मञ्जति" इति ।
तच्छाखान्तराध्ययननिषेधकमस्तु ।

अथ प्रकरणादिपर्यालोचनया यदि शाखाग्रहस्तदुक्तकर्मपर-
स्वदेवं व्याख्येयं । स्वशाखोक्तपरित्यागेन शाखान्तरीयग्रहणे दोषोऽयं न
युः स्वशाखोक्तेन सह समुचितपरशाखीयग्रहणे, परित्यज्यति वच-
नात् । अथवा परशाखोक्तस्यापि ग्रहणे क्रियमाणे तद्विरुद्धस्वशा-

श्लोकाधर्मपरित्यागस्याप्रसक्तत्वात् स्वशाखीयविरुद्धपरशाखीयघण-
निषेधपरमिदं वचनं निश्चीयते । अत्र स्वग्रह्यमूलभृतवेदो ग्रह्यकारो
वा व्यवस्थितआचारे वा दर्शनादृषिरुच्यते, तं 'अप्रमाणं कृत्वा'
अप्रमाणत्वेन परिकल्प्य 'अन्धे तममि' कृमि-कीट-पतङ्ग-पिपीलि-
काम्यावरादियानिवेशेषिके तमोगुणेऽविद्यायां पाप्मनि निरयविशेषं वा,
निमज्जतीत्यर्थः । अविरुद्धानि तु परशाखान्नातानि सर्वपुण्यङ्गानु-
पमं हृत्य कर्मानुष्ठेयम् ।

तदुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकं यथेति ॥

इति सर्वशास्त्रोपमंशरनिर्णयः ।

अथानुसमयस्य निर्णयः ।

स चायं द्विविधः । पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयश्चेति । द्विविध-
मपि चैतमाद्रियस्ते याज्ञिकाः कर्षणि । तथाह्याग्नेयाग्नीषोमीययोः
पुरोडाशयोः कपालोपधानाधिअयणोद्दामनादीनां पदार्थानामंवा-
नुसमयमिच्छन्ति । असप्रतियच्छेष्टावपि स्वल्पमङ्गुलैषु पुरोडाशंस्वमेत-
शतसहस्रादिमङ्गुलैषु तु तेषु काण्डानुसमयमङ्गुलैः कुर्वते । तथा
पशुगणे उपाकरणादीनां पशुधर्माणां पदार्थानुसमयमाश्रयन्ते ।
यूपगणे चाञ्चनादीनां यूपधर्माणां काण्डानुसमयः । अतः सन्देहः
क पदार्थानुसमयः क काण्डानुसमय इति । किञ्च पदार्थानु-
समयेऽपि चिकीर्षिते कियानेकः पदार्थ इत्येवं पदार्थपरिमाणं कश्चिन्
संज्ञेरते । अथा मुष्टिकपासावदानाजनवपनपावनेषु, अथा चावसाते

कृष्णाजिनास्तरणोलूखलाधिवर्तनादिषु फलीकरणान्तेषु कर्मसु, किञ्च कश्चित् क्रियात्मा कश्चित् पदार्थावयवीभूतोऽप्यन्यत्र पदार्थतामश्रुवानो दृश्यते । यथा चरुपुरोडाशमान्नाख्यादिषु प्रदानं तस्य चतुरवत्तस्य पदार्थावयवीभूतं चतुरवत्तमात्रं मान्नाय्यविकृतिभूतेष्वग्नीषोमीये पशौ स्वतन्त्रैकराग्यतां प्राप्तम् अग्नीषोमीयविकृतिभूते सम्प्रतिपन्न-देवताके पद्मगणेष्वेव । विप्रतिपन्नदेवताके तु प्रदानान्तचतुरवत्त-पदार्थावयवतामेवागतम् । अत इह आद्वेषिपि निमन्त्रणादिविभर्ज-नान्तेषु आद्भोक्तृद्विजमस्वद्ध्वेस्ववनेजनादिप्रतिपत्त्यन्तेषु पिण्डसम्-द्ध्वामनादिन्युज्जीकरणान्तेस्वर्धपात्रसम्द्धेषु प्रलालनस्यापनपरियन्त्र-कादिषु भोजनपात्रसम्द्धेषु कुश-यव-तिल-गन्ध-पुष्पादिप्रक्षेपेषु म-ण्डलसम्द्धेषु क पदार्थानुममयः क काण्डानुममय इति विचार्य निर्णतयम् ।

तत्र तावदयमुत्सर्गो यत्पदार्थानुममयेनानुष्ठानम् । अतो ब्राह्मणादिषु प्रत्येकं मन्त्रिपत्योपकारकं पदार्थमावर्त्य तेनैव न्यायनान्यमावर्त्तयन् न तु प्रत्येकं पदार्थकाण्डमिति ।

ननु पितृहृत्प्रिकामः पुत्रादिकामो वा ब्राह्मणान् भोजयेत् पिण्डान् प्रदद्यादित्यत्र तावत्कर्मविभक्तिनिर्दिष्टा अपि ब्राह्मणाः पिण्डाश्च भूतभायुपयोगान्तररहितत्वाद्भोमदानाभ्यामिव मरुगात्रौ भोजनेन प्रदानेन वा न चिकीर्ष्येते । अतो यैस्तु द्रव्यं न चिकी-र्ष्यत इति न्यायान्तयोः प्रधानकर्मताफलवत्सन्निध्यान्नातफलरहित-कर्मभ्योऽन्यानि च प्रधानकर्माण्यधिकारवाक्ये करणत्वेनोपादीयन्ते । अतश्च ब्राह्मणभोजनेन पिण्डप्रदानेन वा पितृहृत्प्रिं पुत्रपशुस्वर्गादि

वा भावयेदिति वचनव्यक्तिर्जायते । तत्र न किञ्चिदपीतिकर्त्तव्यता-
 गूढं करणं भवतीति कृत्वा करणाभिधायिना पदेन महेत्याभितोति-
 कर्त्तव्यताभिधायकमपि पदं सम्बध्यते । अतः फलकरणेतिकर्त्तव्यता-
 नामेककालत्वं प्रयोगविधिनावगम्यते । शब्दवृत्तं तावदेवं यदत उच्य-
 णामेककालत्वं वस्त्वयमेव । तथा हि । यदि तावन्नकाल भाव्यं
 भविष्यत्काले करणतिकर्त्तयते ततः करणतिकर्त्तयता मया न
 स्यात् । न हि पश्चाद्भाविकरणमितिकर्त्तव्यत्वं वा भवति । तथा
 भविष्यति भाव्यं भूतयोश्च करणतिकर्त्तव्यतयोरभावित्वादाय । न हि
 विनष्टस्य करणत्वमितिकर्त्तव्यत्वं वा सम्भवति । करणतिकर्त्तव्यतयो-
 र्भित्तो भिन्नकालत्वेऽप्ययमेव दोषः । न हि विनष्टमनागतानुगाह-
 कसन्नुगाहं वा भवितुमर्हति । तदेवं प्रयोगविधिना प्रधानकालत्वम-
 ज्ञानां बोधितं ।

नन्वेवमगच्छार्यापदेऽप्रमङ्गः । नद्येकेन कर्त्ता युगपदेनैकानुष्ठानं
 कर्त्तुं शक्यं । अतः । किन्त्वत्र यावन् विप्रकर्षमन्तरणानुष्ठानमगच्छ-
 न्तावान् विप्रकर्षाऽभ्युपगम्यते । क तर्हि प्रयोगविधिने तामेकका-
 लत्वं सैव । यतः प्रयोगवचनं यानतः पदार्थानुष्ठानेति तावद्वि-
 स्वर्त्तनीयतया यावान् कालो व्यापते तावानेकः कालः । अथैव
 भवेत्षां साहित्यं विधीयते न त्वेकस्मिन् उणे । अत्राचार्याभिधान-
 ज्ञात् । अतः प्रत्यामर्त्तरंषां साहित्यं । मा त् श्रुत्यर्थादिभिः यस्य
 यावतो प्रमिता तस्य तावतो क्रियते । अतो नानवर्त्तमानतास्याः
 व्यर्थता वा श्रुत्यर्थादेः । तदेवं महाप्रयोगवचनः भवेत्षां प्रधाना-
 नामङ्गसाहित्यं बोधयन्नेकस्मिन् प्रधानेऽवान्तरप्रयोगवचनान् परि-

कल्पयन् स्वयं वा तदवस्थतामाविष्कृत्यैकैकस्य प्रधानस्य स्वस्वाङ्गमा-
हित्यं ब्रूते । एवमवान्तरावान्तरप्रयोगवचनत्वमभ्युपेत्याङ्गानामपि
प्रत्येकं स्वस्वाङ्गवर्गमाहित्यं प्रतिपादयति । तथा चैकैकस्य ब्राह्मणस्य
पिण्डस्य पात्रस्य वा परधर्मानुष्ठानव्यवधानरहितस्वाङ्गवर्गमहितस्या-
नुष्ठाने प्राग् काण्डानुसमय एव न्यायः न पदार्थानुसमय इति ।
अत्राभिधीयते । ब्राह्मणान् भोजयेत् पिण्डान् प्रदद्यात् पात्राण्या-
मादयेदित्यादौ द्वन्द्वमामार्थकशेषवशात् प्राजापत्येश्वरन्तोतिवत्
ब्राह्मणादीनां परस्परमहितानामेवानुष्ठानं गम्यते । तच्च तदङ्गभूत-
पदार्थानुष्ठानद्वारकमेव न स्वरूपतः । तत्र यद्येकस्मिन् ब्राह्मणादौ
समग्रमप्यङ्गकाण्डमनुष्ठायपरस्मिन्नप्यनुष्ठीयेत तदैकस्यानुष्ठानेऽपवृक्ते
सत्यपरस्परम्भात् साहित्यामिद्धिः । यदि पुनरेकं पदार्थमेकस्मिन्
कृतानन्तर एव क्षणे तमेवान्यस्मिन्नपि कुर्यात् तदा ब्राह्मणा-
दीनामन्योन्यसाहित्यमापादितं भवति ।

ननु प्रयोगवचनानुगहाय परस्परसाहित्यवचनं सर्वार्थतया तन्त्रा-
नुष्ठीयमानारादुपकारकाङ्गमात्रविषयमस्ति ।

मैवं । कान्यनिकं हि प्रयोगवचननिबन्धनं साहित्यं, न तद्वलात्
श्रुतप्रत्यक्षसाहित्यबाधः सङ्कोचो वापि कर्तुं न्यायः ।

तस्मात् पदार्थानुसमय एवौत्सर्गिक इति स्थितं ।

निमन्त्रणादीनां काण्डानुसमये च बह्वबाध इत्यपरो दोषः ।
तथाहि पूर्वशुभेकस्य निमन्त्रणं कृत्वा यदि तस्यैवान्येदुःखान्तर-
पर्यन्तं पदार्थकाण्डं कृत्वा तं तस्यैवावस्थाप्यान्यस्य निमन्त्रणादिति कर्तुं
प्रवर्तते तदा पूर्वशुभब्राह्मणाभिमन्त्रयेदिति सर्वनिमन्त्रणस्य पूर्वदिन-

सम्बन्धावगतिः, यावत्प्रयोगं प्रयोगदेशे कर्तव्यमितिः, शौचं, कुतपापरा-
ह्यादिकालः, पाकोष्णता, मज्जसर्वसम्बन्धयोग्यानां प्रैषादीनां तन्त्रता,
श्रावत्यादिप्रसङ्गात् प्रयोगप्राग्भावः, समाचारसत्येतसु बाधेत ।
तत्र तावन्निमन्त्रणीयसमीपोपगमनस्य निमन्त्रणात्तिप्रस्य पृथक्पदार्थ-
त्वविरहादनर्थकारुत्तिप्रसङ्गेनवस्थानान्निमन्त्रणामिदंनिमन्त्रणान्तस्या-
नुममयः । निमन्त्रणस्यापि नियमश्रावणान्तस्य केवलस्यानुममये
निमन्त्रणीयद्विजानामन्योन्यं दूरेऽवस्थानादुपगमनद्वये प्रयोगविध्य-
पेक्षितप्राग्भावभङ्गप्रसङ्गः ।

किञ्च ।

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्रय नियमान् श्रावयेत् पैलकान् बुध ॥

इत्यत्रैकवचनोपात्तैकैकनिमन्त्रणस्य क्ताश्रुत्या पूर्वकालतासुक्ता नि-
यमश्रावणस्याव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तितोच्यते मापि बाध्यत ।

न चैतदकव्यम् । “अक्रोधनैः शौचपरैः मततं ब्रह्मचारिभिः
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आङ्गकर्मणि” ॥ इति देवलोपदिष्ट निय-
मश्रावणवाक्ये बह्ववचनात् सम्मन्त्रितानां युगपश्चियमश्रावणेन सह
सम्बन्धोऽवगम्यमानः केवलस्य निमन्त्रणस्य नियमश्रावणान्तस्य वानु-
समयेन युज्यत इति । बह्ववचनस्य पृथार्थत्वोपपत्तेः । आङ्गदि-
नपूर्वाह्णे प्रावृत्तिकक्रमानुरोधाय निमन्त्रणक्रमेण विप्रभ्यः पदार्था-
नुममयेन दन्तकाष्ठं प्रदाय तैलोदूर्जनपानौयादिस्त्राणीयद्रव्यप्रदा-
नानि काण्डानुसमये इव समुदितान्कैकस्मिन् ब्राह्मणे कुर्यात् ।
तथा हि लक्षणाजिनास्तरणादिफलोकरणान्तानि कर्माणि तच्छुभ-

निव्यक्तिकलकावघातभावनाक्षिप्रत्वेन तदवयवौभ्रयैकपदार्थताङ्गतानि
मन्ति नानावैजेष्टौ मन्तानादावेकैकस्मिन्वैजे काण्डानुममय इव
रमुदितान्येव क्रियन्ते । तथा तैलादिप्रदानान्यपि स्नानभावना-
क्षिप्रत्वेनैकपदार्थाभूतत्वात् समुदितान्येवैकैकस्मिन्-ब्राह्मण इति ।

आकारणमपि निमन्त्रणक्रमेण पदार्थानुममयेनैव स्वागतप्रश्नस्य
तन्त्वानुष्ठानभ्रमं निराकृतुं पदार्थानुममयमुपदिशति मार्कण्डेयः ।

“स्नातः स्नातान् ममाहृतान् स्वागतं नार्चयेत् पृथक्” इति ।

यवगन्धाद्यर्चनद्रव्यप्रक्षेपास्त्वैकैकस्मिन्काण्डे लाघवात्तन्त्रेणैव तावत्
कर्त्तव्याः । पृथगनुष्ठानपक्षेर्चनभावनाक्षिप्रत्वेनैकपदार्थाभावादेकैक-
स्मिन्काण्डे काण्डानुममय इव समुदायवन्तोऽनुष्ठेयाः । चरणप्रक्षाल-
नाचमनप्रदानामनोपवेशनानि पदार्थानुममयेन । आमनलणावाह-
नाचे-गन्ध-पुष्प-धूप-दीपाच्छादनानां पदार्थानां कृत्स्नं काण्डं वैश्व-
दैविकेषु द्विजेष्वपवर्ज्यं पितृकेष्वारम्भणीयं । याज्ञवल्क्य-मन्थपुराण-
योस्तथा वचनात् ।

वचनान्तु परिव्याणान्तमञ्जनादीत्यत्र जमिनिनापि पूगगणे
वचनात् काण्डानुममये वर्णितः सोऽत्रापि वचनाद्भवितुमर्हति ।

तथा च याज्ञवल्क्यः ।

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशामपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वं देवाम इत्युवा ॥

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तैष्यर्षं विनिःक्षिपेत् ।

दत्त्वोदकं गन्धमान्यं धूपदानं मदीपकं ॥

अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणं ।

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्यशन्तस्त्वैतृषा पितृम् ॥

आवाह्यं तदनुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः ।

यवार्थम् तिलैः कार्यः कुर्यादर्थार्थं पृथिवत् ॥ इति ।

इह वैश्वदेविकेषु द्विजेस्वामनाद्याच्छादनान्तपदार्थकाण्डस्य परि-
समाप्तिमुक्त्वा पैतृकेषु तदारम्भः प्रतिपादितः ।

मत्स्यपुराणेऽपि ।

विश्वान् देवान् यवैः पृथैरभ्यर्च्यामन्नपृथक्कं ।

पूरयेत्पात्रयुग्मन्तु म्याप्य दभंपवित्रके ॥

शन्नो देवात्यपः कुर्याद्ययामाति यवांस्रया ।

गन्धपुष्पैश्च मंपूज्य वैश्वदेवं प्रति न्यसेत ॥

विश्वेदेवाम इत्याभ्यामावाह्यं निकिरेद्यवान् ।

गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्यैत्यर्थमुक्त्वृजेत् ।

अभ्यर्च्य तैरनुज्ञातः पितृकार्ये समारभेत् ॥ इति ।

तदेवमामनाद्याच्छादनान्ताः पदार्था वैश्वदेविके पैतृके च
वचनात् काण्डानुममयेनानुष्ठेयमानाः । अर्थैकैः कत्रगान्तर्गतेषु ब्राह्मणेषु
पदार्थानुममयेनेत्र निर्वर्त्तनीयाः । परियन्त्यापकल्पनपात्रावस्यापनति-
लात्रकिरणोपस्तरणपरिवेषणानि सर्वेष्वपि द्विजेषु पदाथानुममयेनेत्र
कार्याणि । परिविष्टान्नाप्राक्षणाभिमन्त्रणाङ्गुष्ठनिवेशनानि देवतादृश-
हविस्त्यागाश्च प्रदानान्तावदानवदेकपदार्थाभूताः समुदिता एकै-
कस्मिन् ब्राह्मणे काण्डानुममयवदनुष्ठेयाः । एकैकशास्त्रे प्रतिपात्रं
सोमवत् प्रधानावृत्तिः । सहस्रयागयोग्यानां तन्वतेति ब्राह्मणेषु ।
अवनेजनादीन्कैकशः । अञ्जनाभ्यञ्जनवामांसि त्रिग्विरैकैकस्मिन्

निर्वापमुष्टिपुरोडाशकपालाग्नेयाद्यवदानदीक्षिताभ्यञ्जनादिवत् पि-
पडाञ्जनादीनामपि सङ्ख्याविशेषविशिष्टानामेव विहितत्वादिति
पिण्डेषु ।

अथानेकाम्नौकरणानुष्ठानपक्षेऽन्वोद्धरणत् प्रभृत्यवदानात् प्राक्
सञ्चं पदार्थानुसमयेन कृत्वा प्रदानान्तेनैव चतुर्वर्त्तेनानुसमेतव्यं ।
देवतान्यवदाय न तावत्येव हेतव्यं भौविष्टकृतान्यवद्यतीत्यग्नीषो-
मौयपशावतिदेशागतं चतुर्वत्तस्य प्रदानान्तत्वं यथा वचनादपोद्यते
तथात्र कुतश्चिदपवादाभावादित्यग्नी करणे । अथ पात्रेषु सर्व-
मेकैकश इति ।

इत्यनुसमयनिर्णयः ।

अथ भोज्याभोज्यान्नाः निमन्वणप्रकरणे वक्ष्यन्ते । अनिन्द्यानाम-
न्वितो नापक्रामेदिति । तत्रानिन्द्या भोज्यान्नाः निन्द्या अभोज्यान्नाः ।
अतस्तद्विवेकः क्रियते । तत्र गौतमः ।

प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत ।

यमः ।

ओत्रियाणां सदाश्रीयाद्दोषस्तेषां न विद्यते ।

विकल्पोपहतानाञ्च नाश्रीयान्नैव दापयेत् ॥

परत्र परलोकशास्त्रार्थेषु सदर्थेषु सदसद्विकल्पैर्नित्यमव्यवस्यित-
चित्तवृत्तयो विकल्पोपहताः ।

यम-हारीत-जमदग्नि-पैठीनमयः ।

ब्राह्मणस्य सदाश्रीयात् त्रियस्य च पर्वसु ।

प्रकृतेषु च वैश्वस्य ऋद्रस्य न कदाचन ॥

अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतं ।

वैश्यस्य तन्नमेवास्त्रं शूद्रास्त्रं रुधिरं स्मृतं ॥

ब्राह्मणास्त्रं क्षत्रियास्त्रं वैश्यास्त्रं शौद्रमेव च ।

तां तां योनिं ब्रजेद् विप्रो भुक्त्वास्त्रं यस्य वै मृतः ॥

‘सदा’ कालनियममन्तरेण । ‘पूर्वेषु’ प्रश्नसदिवशेषु, अद्भुत्या
आद्भुताद्यर्थं निमन्त्रितः क्षत्रियस्य गृहेऽश्रीयात् ‘प्रकृतेषु’ प्रकरणेषु
विवाहाद्युत्सवेष्विति यावत् । ‘अमृततित्यादिः पूर्वस्यार्थवादः । ‘तां
तां योनिं ब्रजेदित्यनेनानिन्दयोरपि क्षत्रियवैश्यायोरन्नमसकृन्न भोक्त-
व्यमिति गम्यते ।

पैठीनमिः ।

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विभ्रां यस्यान्ने जठरस्थे क्षियते तामेव योनिं
ब्रजतीति ।

आपस्तम्बः ।

त्रयाणां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन भोक्तव्यं प्रकृत्या ब्राह्मणस्य
भोक्तव्यं कारणादभोज्यं यदप्रायश्चित्तं कर्मासत्ते प्रायश्चित्तवति
कर्मणि चरितनिर्वेशस्य भोक्तव्यं सर्ववर्णानां स्वधर्मं वर्त्तमानानां
भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ।

‘प्रकृत्या’ उत्सर्गतः । ‘कारणात्’ निमित्तात् । “अप्रायश्चित्तं
कर्म” प्रायश्चित्तानर्हमभ्यस्तं महापातकादि । ‘आसत्ते’ सम्बध्यते ।
‘प्रायश्चित्तवति’ प्रायश्चित्तयोग्ये, तु कर्मणि । ‘चरितनिर्वेशस्य’ कृत-
प्रायश्चित्तस्य ।

वसिष्ठः ।

अद्धानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

न त्वेव बह्वयाज्यस्य यज्ञोपनयते बह्वन् ॥

चौरस्यापीति अद्वाप्रशंसार्थं ।

तथा च मनः ।

ओत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ।

मीमांसित्वोभयन्देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिराह स माहृद्धं विषमं समं ।

अद्वापूतं वदान्यस्य हतमअद्भयेतरत् ॥

यो धनवानप्यतिलोभादात्मानं धर्मकृत्यं पोष्यवर्गञ्च न पुष्पाति
स 'कदर्यः' । 'वदान्यः' बह्वप्रदानशौलः । निषिद्धवृत्त्युपजीवी 'वार्द्धु-
षिकः' । 'मीमांसित्वा' विचार्य । एकः ओत्रियोऽपि मन् कदर्यः ।
इतरश्च वार्द्धुषिरपि मन् वदान्यः । अनयोरन्नं तुल्यत्वेन कल्पयतो
देवासिन्वार्यं वदान्यस्यैव अद्वापूतत्वेन श्रेष्ठ्यं प्रजापतिः समर्थितवा-
नित्यर्थः ।

बौधायनः ।

शुचिरअद्धानस्य अद्धानस्य चाशुचेः ।

मीमांसित्वोभयन्देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह माहृद्धं विषमं समं ।

हतमअद्धानस्य अद्वापूतं विशिष्यते ॥

षमः ।

अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्दृप्तस्य च दुर्मतेः ।

अन्नमअद्धानस्य योभुङ्क्ते स तु भूणहा ॥

अगुरान्नन्तु योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलं ।

नृणामाहुर्मलञ्चास्रं सर्वमन्त्रे प्रतिष्ठितं ॥

दष्कृतं हि मनुष्यस्य अन्नमाश्रित्य तिष्ठति ।

यो यस्यान्नं समन्नाति स तस्यान्नाति किल्बिषं ॥

‘श्वलितः’ गर्वितः । ‘सूर्खः’ अनधीतवेदः । ‘दृष्टकः’ दुराचारः ।

‘दर्मतिः’ कृपाशयः । अगुरान्नमिति सर्वदा अगुरुगुणभोजनस्यैव प्रतिषेधः ।

अन्येषामपि भोज्यान्नानां गृहे नित्यं न भोक्तव्यमित्याह

याज्ञवल्क्यः ।

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्दामन्वणादृते ।

‘परपाकरुचिः’ । परपाकाभिन्नापुः ।

मनुरप्याह ।

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमगुद्वयः ।

तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्यन्नाद्यदायिनी ॥

अत्रानापदीति शेषः ।

तदाह यमः ।

स्वपाके वर्त्तमाने यः परपाकं निषेवते ।

सोऽप्यत्वं शूकरत्वञ्च गर्दभत्वञ्च गच्छति ॥

परपाकेन पुष्टस्य द्विजस्य गृहमंघिनः ।

इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥

यस्यान्नं तु भुङ्क्ते भार्या समधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्भूतः प्रवर्त्तते ॥

शरीत-जमदग्नी ।

ब्राह्मणास्त्रेण दारिद्र्यं चत्रियास्त्रेण प्रेष्यताम् ।
वैश्यास्त्रेण तु शूद्रत्वं शूद्रास्त्रैर्नरकं व्रजेत् ॥

पैठौमसिः ।

गृहमेधी नान्यस्यास्त्रं काङ्क्षेदित्युदाहरन्ति ।

परपाकमुपास्त्रन्ति चे द्विजा गृहमेधिनः ।

श्रमाम-रामभानान्ते योनिं गच्छन्ति दुर्द्धियः ॥

उप समीपं गत्वा येऽस्त्रन्ति अनिमन्त्रिता एव स्वयं याचिन्वास्त्रन्तीत्यर्थः ।

भोज्यास्त्रयोरपि ब्राह्मणशूद्रयोः कदाचिदभोज्यास्त्रतामाह्वयम-
शातातप-क्लागलेयाः ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यास्त्रं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यास्त्रं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

ब्राह्मणास्त्रं ददच्छूद्रः शूद्रास्त्रं ब्राह्मणोददत् ।

उभावेतावभोज्यास्त्रौ भुक्त्वा चास्त्रायणञ्चरेत् ॥

‘निमन्त्रितं’ निमन्त्रितभोक्तृकं, भुक्त्वा तदस्त्रमिति शेषः ।

अन्यानप्यभोज्यास्त्रानाह मनुः ।

नाश्रोत्रियतते यज्ञे गामयाज्जते तथा ।

स्त्रिया क्लीवेन च ज्ञते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥

‘अश्रोत्रियः’ अनधीयानः, तेन ‘तते’ प्रारब्धे, यज्ञे । अल्विग्भि-
र्वाऽश्रोत्रियैस्ततेन भुञ्जीत ब्राह्मणः । ‘गामयाजः’ बह्वयाजकः, तेन,
स्त्री-क्लीवाभ्याश्च यत्र ह्यते, यत्र यज्ञे भर्त्ता दारिद्र्योपहतः स्त्री च
सौदायिकेन धनेन ज्ञातिबलेन वा दर्पिता सती प्रधानं भवति
स स्त्रिया ज्ञत इति मेधातिथिः ।

मन्त-क्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।

गणान्नं गणिकाश्च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥

यावन्मदादिद्योग एतेषां तावदभोज्यान्नाः । अन्ये तु बाहुल्यं मन्यन्ते । बाहुल्येन यः क्लौवो भवति तदन्नं न भोज्यम् । एवं क्रोधप्रधानस्वभावस्य । 'आतुरः' दीर्घरोगी, 'गण.' मङ्गातः, तस्यान्नं गणान्नं । भ्रातृणां स्वविभक्तानां न गणव्यपदेशः । "भ्रातृणामविभक्तानामेकोधर्मः प्रवर्त्तते" इति वचनात् ।

एकस्य धर्मक्षेषामातिथ्यादिक्रियैवेति तद्धर्मे वर्णितं । 'गणिका' वेष्ट्या । यद्बद्धमपि विदुषा 'जुगुप्सितं' निन्दितं ।

स्तेन-गायनयोश्चास्रं तत्तणोर्बाहुषिकस्य च ।

दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥

'गायना' अत्र गीतोपजीवी । अन्यस्य त्वपरान्तकादिगानं विहितमेव । 'तत्रा' बद्धिकिः । 'दीक्षितः' दीक्षणीयेष्व्यादिजनितदीक्षाख्य-संस्कारवान् । दीक्षाख्यसंस्कारवक्तात्रावभृद्यष्टैः प्रागेव, अवभृद्येष्व्या तत्संस्कारापगमात् । एवञ्च दीक्षणीयं कानुष्ठानप्रभृत्यवभृद्येष्वनुष्ठानपर्यन्ते दीक्षितस्याभोज्यान्नत्वमनया स्मृत्याकृमिति यद्यपि प्रतिभाति तथापि संन्यतेऽग्नीषोमीयं यजमानस्य गृहेऽग्निव्यमित्यादि श्रुत्या मत्पि दीक्षाख्यसंस्कारेऽग्नीषोमीयपशुयागसमाप्तः प्रागेव भोज्यान्नत्वात्तगमात् तद्विरोधाय तत्पर्यन्तमेवाभोज्यान्नत्वमनया स्मृत्याकृमिति मन्तव्यं ।

आपस्तम्बस्तु पूर्वमण्योमीयवपाहोमाद् यज्ञार्थं द्रव्यं प्रथककृतं यदवशिष्टं तदेव दीक्षितस्यापि भोज्यमित्युक्तवान् । न दीक्षितस्य

वसनं परिदधीत नास्य पापं कीर्त्तयेत् नास्त्रमश्रीयात् यज्ञार्थं वा
निर्दिष्टे शेषाङ्गुलीरन् मंस्यते वाग्नीषोमीये ज्ञतायां वा वपायामिति ।
शतपथे तु दीक्षितस्याङ्गुलीविमर्जनात् पूर्वमभोज्यान्नत्वं तदुत्तर-
काले च भोज्यत्वं सार्थवादमुक्तं । तस्मादस्मान्नाश्रन्ति मानुषो हि
भवति तस्मादस्यात्र नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुत्र
नाश्रन्ति यथा हविषो ज्ञतस्य नाश्रीयादेवं तत्तस्माद्दीक्षितस्य नाश्री-
यादयान्नाङ्गुलीर्विसृजत इति । 'निगडः' निगडितः । बद्धनिगडयोरि-
यान् विशेषः । एकोवाङ्मात्रेणात्ररुद्धः, अपरेरञ्च्वादिना नियमितः ।

अभिगमस्य षण्डस्य पुंशुल्या दाम्भिकस्य च ।

चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।

उयास्रं सूतिकास्रश्च पर्याचान्तमनिर्दशं ॥

'अभिगमः' पतनीयकर्मकारित्वेनाभियुक्तः । 'षण्डः' नपुंसकः ।
'पुंशुली' व्यभिचारिणी । 'दाम्भिकः' ख्यातिसाभादिप्रयोजनाभिस-
म्भानेनैव धर्मानुष्ठाता । 'चिकित्सकः' चिकित्सावृत्तिः, असम्यक्चि-
कित्सक इतरोऽपि । 'मृगयुः' मृगव्याधः, य आखेटकार्यं मांसविक्रयार्थं
वा प्रायोमृगान् हन्ति । 'क्रूरः' अनृजुप्रकृतिर्दुःप्रसाद इति यावत् ।
'उच्छिष्टभोजी' परशुक्तोष्कितान्नभोजनशीलः । 'उयः' जातिविशेषः,
शूद्राञ्चिययोरुप इत्यमरमिहेनाभिधानात् । परुषभावणादिना
दुःसहसन्निधिर्वा । 'सूतिकास्रं' सूतिकासुदिश्य यज्ञतं तत्कुलीनैरपि
तन्न भोज्यम् । 'अनिर्दशं' दशाहं यावदशौचिनामस्रं न भोक्तव्यं ।
तेन यद्यपि क्षत्रियादीनां दशाशादूर्ध्वमप्यशौचं तथापि दशैवाहानि
न भोज्यं । सूतकास्रमिति पाठान्तरे सूतकश्चन्द्रेण तदन्तः पुरुषा

उच्यन्ते, ते च दशाहमभोज्यान्नाः । अनिर्दशग्रहणमशौचानि-
वृत्त्युपसङ्गणार्थं तेन यस्य यावानशौचकालः स तावत्कालमभोज्यान्नाः ।
प्रथमपाठे व्याख्यानान्तरम् । सूतिकायाः प्रसूताया गवादेरन्नमद-
नीयं दुग्धादि अनिर्दशमनतिक्रान्तदशाहं न भोज्यं । 'परि' मध्ये
'आचान्तं' आचमनं यस्य तत्पर्याचान्तमाचनव्यपेतमित्यर्थः । अर्द्धभुक्तः
केनचित् कारणेन यदाचामति तदा भुक्तोच्छिष्टं पुनर्नाश्नितव्यं ।

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ।

द्विषदन्नं नगर्थन्नं पतितान्नमवृत्तं ॥

अर्चनीयेभ्यो यदवज्ञया दीयते तदनर्चितं, न तु सुहृदादेः ।
'वृथामांसं' देवानर्चनशिष्टं यन्मांसं न भवति आत्मार्यं यत्साधितम् ।
अवीरा स्त्री यस्या न भर्ता नापि पुत्रः । 'द्विषन्' शत्रुः । 'नगरी'
राज्यातिरिक्तो नगरस्वामी । 'अवृत्तं' यस्योपरि सवयुः कृतः ।

पिशुनानृतिनोश्चात्रं क्रतुविक्रयिकस्य च ।

शैलूषतन्नुवायान्नं कृतम्रस्यान्नमेव च ॥

'पिशुनः' यो विश्रम्भमर्थं कथितं भिन्नस्ति । परोक्षं परस्मिन्वादी
वा । 'अनृती' कृतकोटसाक्ष्यः । 'क्रतुविक्रयिकः' क्रतुर्यज्ञः तं
कृत्वा विक्रीणीते क्रतुफलं मदीयं तवास्मिन्ति मूष्येन तद्ददाति ।
यद्यपि परमार्थतः क्रतोर्विक्रयोनास्ति तथापि यस्मैवविधभ्रान्त्या
विप्रसम्भेन वा प्रवृत्तिस्तदन्नं प्रतिषेधः । 'शैलूषः' गटभार्यः,
'तन्नुवायः' सूचीश्लेषोपजीवी । 'कृतम्रः' कृतमुपकारं विनाशोप-
कर्तुरपकारे वर्त्तते' अन्नं तन्न न प्रत्युपकरोति ।

कर्मारण्य निषादश्च रङ्गावतरकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्वेनस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥

'कर्मारः' लोहकारवृत्तिजीवी । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः 'नि-
'शब्दः' । 'रङ्गावतरकः' नटगायनकेभ्योऽन्योमन्नादिः । यो वा कुट्ट-
'खलेन प्रतिरङ्गमुपतिष्ठते । 'वेनः' वादिचजीवनः । 'शस्त्रविक्रयी'
हृतस्य खड्गादेरकृतस्य वा अयमोविक्रेता ।

श्रवतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णैजकस्य च ।

रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

आखेटकाद्यर्थं ये शूनोभिभ्रति ते 'श्रवन्तः' । 'शौण्डिकाः'
मद्ययमनिनः, तत्पण्यजीविनो वा । 'चैलं वस्त्रं निर्णैजकैति 'चैलनि-
'र्णैजकः' वस्त्रधावक इत्यर्थः । 'रजकः' वामसां नीलादिरागकरः ।
'नृशंसः' मृन् मनुष्यान् शंसति स्तौति यो लोके वन्दति प्रमिद्धः,
अथवा निर्दयाश्रयो नृशंसः । 'उपपतिः' आरः, यस्य भार्याया गृहे
आरोपि वर्त्तते ।

पुष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्वशः^(१) ।

दशाहिकञ्च प्रेताश्रमंतुष्टिकरमेव च ॥

पूर्वश्लोके भर्त्रा अविदितेभार्याजारोगृहे वसतीत्युक्तम् । अत्र
तु गृहादन्यत्रापि वसन्तं भार्याआरं विदित्वापि यः क्षमते, न भार्याया
नियन्त्रं करोति, नापि आरस्य, तदन्नस्य प्रतिषेधः । अतो येषांमवि-
दिता गृहान्तरवासिनस्य भार्याआरास्ते भोज्यान्नाः । 'स्त्रीजिताः'
येषां गृहेषु भार्यैव कर्त्री हर्त्री च, स्वयं परिजनस्य धनस्य वा

नेशते । दशाहिकं प्रतिषेधति, तदेव प्रेतान्नं, प्रेतमुद्दिश्य यदन्नं कृतं ।
यस्याशौचं नास्ति सुहृदान्भवादः तस्यापि कारुण्याच्चतुर्योश्चाद्वादि-
प्रवृत्तस्य यदन्नं तन्न भोक्तव्यं । “दशाहिकं नात्रमिकं चतुर्थीश्चाद्”
इत्यादिना रामायणे वर्णितम् । वर्णितमन्यैरपि गृह्यकारः । ‘अतु-
ष्टिकरं’ यस्मिन् भुज्यमाने चित्ततुष्टिर्न भवति ।

आह याज्ञवल्क्यः ।

अदत्तान्यग्निहीनस्य नाश्रमद्यादनापदि ।
कदर्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ॥
वैणाभिगस्तवाद्गुण्य-गणिकागम्भीक्षिणां ।
चिकित्सकातुरकुट्टु-पुंश्चामीमक्तविदिषां ॥
क्रूरोयपतितप्रात्य-दाग्निक्लोष्णभोजिनाम् ।
अवीरास्वीस्वर्णकार-स्वीजितघामयाजिनां ॥
शस्त्रविक्रयिकर्भार-तन्तवायश्चरत्तिनां ।
नुशंमराजरजककृतघ्न-बधजीविनाम् ॥
वैलभावमुराजीव-महोपपतिवेगमनां ।
पिण्डुनानृतिनोऽशैव तथा चाक्रिकवन्दिनां ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ॥

अदत्तानीति पूर्ववाक्यावयवः, श्रौतस्मार्त्ताभ्याधिकाररहितस्य शू-
द्रस्य प्रतिशोभनस्य च तथा मत्पुत्र्यधिकारेऽग्निप्रियहमकुर्वाणस्यात्म-
ष्टाग्नेश्चाश्रमनापदि न भुञ्जीतेत्यर्थः । अननार्थादाद्याग्निहीनस्याश्र-
मद्यादित्युक्तं भवति । ‘चौरः’ ब्रह्मस्वव्यतिरिक्तपद्रव्यापहृत्ता, ‘वैणः’
वीणावादनजीवी । ‘वाद्गुण्यं’ निषिद्धवृत्त्युपजीवनं, तेन च तदान्

लक्ष्यते । 'दीक्षी' दीक्षितः । 'विद्विट्' शत्रुः । 'पतितः' ब्रह्म-
त्यादिमहापातककर्त्ता । 'ब्राह्म्यः' पतितमावित्रीकः । 'श्ववृत्ती'
श्ववृत्तवान् सेवक इति यावत् । यदा शूनां वृत्तमस्ति यस्मिन्
स श्ववृत्ती शूनकवान् । 'राजा' जनपदपुरपरिपालकः । यः
प्राणिबधेन जिवति स 'बधजीवी' । 'सैलधावः' वस्त्रप्रचालकः ।
'सुराजीवी' सुराविक्रयी । 'महेपपतिवेश्या' निजभार्याजारम-
हितगृहः । 'सोमविक्रयौ' सोमलताविक्रेता । 'चाक्रिकः' तैलिकः ।
'बन्दी' परस्तुतिपाठकः । एषां कर्दर्यत्वादिदोषदुष्टानां त्रैवर्णि-
काणामन्नं कर्दर्यत्वादिदोषदुष्टस्वामिमन्वन्वात् परम्परया द्रष्टुं न
भोक्तव्यमित्यर्थः । यद्यपि दीक्षितान्नस्याश्रयदोषाभावान्न कृतदुष्ट-
त्वभावस्तथापि तस्य वचनबलादेवाभोज्यत्वम् ।

यमः ।

नटनर्त्तकतज्ञाणशर्मकारः सुवर्णकृत् ।

स्यायुकाः षण्डगणिका श्रभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥

गान्धर्वलोहकारश्च मौचीकस्तन्तुवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तम्करस्तथा ॥

ध्वजी मानोपजीवी च शूद्राध्यापकजीवकौ ।

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्द्धुषी चर्माविक्रयी ॥

'नटः' स्वयं नृत्यकर्त्ता । 'नर्त्तकः' नृत्यक्रियोपदेष्टा ।

'स्यायुकाः' यामाधिकृताः, स्यायुकोऽधिकृतोऽयम इत्यमरमिहेना-
भिधानात् । 'गान्धर्वः' गायनः । 'मौचीकः' सूचीत्रिन्योपजीवी ।

'तन्तुवायः' कुबिन्दः । 'चक्रोपजीवी' चाक्रिकः । 'कितवः' घृत-

कारः । 'ध्वजी' मद्यविक्रयी । 'मानोपजीवो' धान्यादिमानकर्माणा
यो जीवति । 'दारोपजीवोति क्वचित् पाठः' । तत्र दाराजितेनार्थेन
यो जीवति स तथा ।

सुमप्तुः ।

अभिशाप्त-पतित-पौनर्भव-भ्रूणह-पुञ्ज्यगुचि-शस्त्रकार-तैलिक-
चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-पण्डक-बन्धकी-गण-गणिकास्त्राणि
चाभोज्यानि । मौकरिक-व्याध-निथ्यन्द-रजक-वृकड-चर्मकारा अभो-
ज्यान्ना अप्रतिशान्नाः ।

'चाक्रिकः' वैतालिकः । "वैतालिका बाधकराश्चाक्रिका घाण्ट-
कार्यकाः" इत्यमरमिहेनाभिधानात् । 'लेखकः' विचक्रः । 'पण्डकः'
पण्डः । 'बन्धकी' पुञ्जली । 'मौकरिकः' यः सुकरैश्चरति । 'व्याधः'
मृगबधजीवी । 'वृकडः' गूर्ध्रपिष्टकादिवंशपात्रकक्षा ।

वसिष्ठः । चिकित्सक-मृगयु-पुञ्जली-दाण्डिक-स्तेनाभिशाप्त-शठ-प-
तितानामस्रममाद्यं तथा कदर्य-दीनित-बद्धातुष-सोमविक्रयि-तलक-
रजक-शौण्डि-मौनिक-वार्द्ध-षिक-चर्मावकृतानां । गृहदस्य चास्वभृतस्य
उपपतेर्यश्चापपतिं मन्यते यश्च गृहहान् दहेत् यश्च षडार्हामुपह-
न्यात् । को भोक्तव्य इति चावकृष्टं गणान्नं गणिकान्नं वेति ।

अथाप्युदाहरन्ति । .

नाश्रन्ति श्रवतो देवा नाश्रन्ति रघलीपतेः ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चापपतिर्गृहे ॥

'दाण्डिकः' यो दण्डं गृहीत्वा राजादीनामघतश्चरन् मनुष्यानु-
त्सारयति स 'दाण्डिक' । 'शठः' अमृजुहृदयः । 'तलकः' वर्तुकः ।

‘अस्मभूतस्य’ यं प्रति स्वस्वामिमन्वन्धो नास्ति । यः स्वभार्याया उपपति
‘मन्यते’ अन्मन्यते । श्वानो विद्यन्ते यस्यासौ श्ववान् तस्य ‘श्ववतः’

गौतमः । उत्सृष्ट-पुंश्चन्यभिग्रस्तानपदेश-दाण्डिक-तलक-कदर्थ-
बन्धनिक-चिकित्सक-मृगयु-त्रिषचार्युच्छिष्टभोजि-गण-विदिषाणा-
नामपङ्क्त्यानां पाग्दुर्बलादादन्नं नाद्यात् । वृथान्नाचमनोत्यानव्यपेतानि
समासमाभ्यां विषम-समे पूजितानर्चितश्च ।

‘उत्सृष्टः’ स्वजातिवह्निष्कृतः । ‘अनपदेशः’ अविज्ञातकुलश्रीस-
देशादिः । ‘बन्धनिकः’ बागुरादिबन्धनैः प्राणहन्ता । ‘विषचारी’
योविषविद्यया जीवति । ‘विदिषाणः’ श्वः । अपङ्क्त्यप्रकरणे
दुर्बलात् पूर्वं यावन्तः कथिताः एतेषामन्नं नाद्यात् । ‘आचमन-
व्यपेतं’ अनाचान्तेन दत्तं । ‘उत्यानव्यपेतं’ अभ्युत्यानादिमन्कारशून्यं ।
तथा समेन विषमं, विषमेण समं, पूजार्हेण चानर्चितं नाशितव्यं ।

आपस्तम्बः । सद्दानमभोज्यं परिकुष्टञ्च सर्वेषां च शिष्यजीवानां
ये च शत्रुणो जीवन्ति ये चान्निभिर्भिषग्वार्धुषिको दीक्षितोऽक्रौत-
राजकोऽग्नीषोमीयसंस्थायामेव ज्ञतायां वा वपार्या दीक्षितस्य
भोक्तव्यं । यज्जार्थं वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं क्लीवो
राजप्रेषकरो हविर्याजी चाविधिना प्रव्रजितो यस्याग्नीनपास्केत् यस्य
सर्वान् वर्जयेत् सर्वान्नीनो ओचिये निराकृतिर्दृष्टलीपतिर्मन उन्मत्तो
बद्धो बणिकप्रत्युपविष्टो यस्य प्रत्युपविष्टयते तावन्तं कालं । के अस्मान्नो
य ईप्सेदिति काण्वः । पुष्ट इति कौत्सः । यः कसिद्दद्यादिति वार्था-
यणिः । यदि हिरजः स्वावरं पुरुषेण भोक्तव्यमप्यपेदन्नदानेन निर्दोषो
भवति शूद्रा भिक्षा भोक्तव्यैकतः कुणिकौ कण्ठकुम्भौ तद्या पौष्कर-

सादिः । सर्वतोऽप्यन्नं वाक्यायणिः । पुण्यस्थेऽप्यतो भोक्तव्यं पुण्यस्था-
प्यनीक्यतो न भोक्तव्यं यः सर्वान् वर्जयते कस्यापि गृहे नात्राति ।

‘सर्वान्नीनः’ सर्वान्नभोजी । “सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृभुस्तु
गर्धनः” इति अमरसिद्धेनाभिधानात् ।

स्त्रोकापस्तम्भः ।

द्वावेवात्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी तथा गृहो ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिणां तथा ॥

‘मुनिः’ वानप्रस्थो यतिश्च । ‘लिङ्गिणां’ श्रुतिवाक्यान्लिङ्गधारिणां ।
शङ्खलिखितौ ।

भौत-रुदिताक्रन्दितावकुष्टावक्षुत-परिभुक्त-विस्मितोन्मत्तावधूत-
राजपुरोहितान्नानि वर्जयेत् ।

पुनः शङ्खलिखितौ ।

विद्विषाणस्य नाश्रीयात् ब्रह्मविद्यापकारिणः ।

आहुस्तुतगणान्नानि परिभूतानि यानि च ॥

देवलः ।

पत्नितान्नमभोज्यान्नमपाङ्गैर्यान्नमेव च ।

शूद्रान्नं कुम्भितान्नञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

वशिष्ठः ।

अनिर्दशाहे प्रसवे नियोगाद्भुक्तवान् द्विजः ।

कामिर्भूत्वा च देहान्ते तां विष्टां समुपाश्रुते ॥

यमः ।

यस्तु प्राणान्निमुञ्चेत्तु भुक्त्वा आहुं नवं द्विजः ।

अघाह्यासु सुघोरासु तिर्यग्योनिषु पच्यते ॥
 यस्तु प्रजायते गर्भो भुक्त्वा आद्धं नवं द्विजात् ।
 न स विश्वामवाप्नोति क्षीणायुस्सैव जायते ॥

तथा ।

भुक्तं राजभृतस्थान्नं चौरस्थान्नं तथैव च ।
 सूतके मृतके चान्नं स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥

शङ्कः ।

पराशौचे मरेो भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
 भुक्त्वा च घ्नियते यस्य तस्य जानौ प्रजायते ॥

आपस्तम्बः ।

यस्य कुले घ्नियते तत्रानिर्दशे न भोक्तव्यं । तथानुत्थितायां
 सूतिकायामन्तःशवे च ।

अङ्गिराः ।

जन्मप्रभृतिमंस्कारे बालस्यास्य भोजने ।
 अमपिपण्डैर्न भोक्तव्यं शशानान्ते विशेषतः ॥

शातातपः ।

यस्य नाश्रन्ति वै देवाः पितरश्च तथातिथिः ।
 वृथा पाकः स विश्वेयो न तस्याद्यात्कथञ्चन ॥

आपस्तम्बः ।

द्विषन् द्विषतो वा नाश्रमश्रीयाद्दोषेण वा मीमांसमानस्य
 मीमांसितस्य वा तथा पापानं हि तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ।

मनु-वसिष्ठा ।

अन्नादेर्भूषणा माष्टिं पत्नी भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यस्य याव्यस्य स्नेनोराजनि किल्बिषं ॥

शङ्खलिखितौ ।

अन्नादेर्भूषणा माष्टिं पत्नी भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यस्य याव्यस्य स्नेनो राजनि किल्बिषं ॥

अङ्गिराः ।

अप्रजानाम् नारीणां नाश्रीयाज्जातु तद्गृहे ।

मोहादा यस्तु भुञ्जीत सपूयं नरकं व्रजेत् ॥

‘नारीणां’ दृष्टिणां ।

तथा च छागलेयः ।

अप्रजायाम् कन्याया नाश्रीयाज्जातुचिद् गृहे ।

गान्धर्वं चैव राजन्यः कुर्याद्दे गमनागमं ॥

ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाश्रीयात् कदाचन ।

अथ भुञ्जीत मोहात्मा पूयं स नरकं व्रजेत् ॥

ब्राह्मादिविवाहसतुष्टयपरिणीता ‘ब्रह्मदेया’ ।

यमः ।

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विंशत्यतः ।

नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥ ,

राजान्मं हरते तेजः शूद्रान्मं ब्रह्मवर्षम् ।

वैश्यान्मं सृतिकान्मस्य लोकेभ्यः परिक्रमति ॥

हारीतः ।

राजान्मं तेज आदत्ते शूद्रान्मं ब्रह्मवर्षम् ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकानपि निरुन्तति ॥

य इच्छेच्छुद्धमात्मानं दद्यान् लोकांश्च वेदितुं ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

अथञ्च स्वधर्मव्यपेतस्य राज्ञोऽन्नभोजने प्रतिषेध इति द्रष्टव्यम् ।

“प्रजापालनहीनानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्त्तिनां । अन्नं न जातु भोक्तव्यं
भुञ्जानो रौरवं व्रजेत्” ॥ इति कागलेयस्मरणात् ।

आह मनः ।

राजान्नं तेज आदत्ते षूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकारान्नं यशस्यर्मावकर्त्तिनः ॥

कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिरुन्तति ॥

पूयं चिकित्सकस्थान्नं पुंश्चन्यास्वन्नमिन्द्रियं ।

त्रिष्टा वार्द्धुषिकस्थान्नं शस्त्रविक्रयिणो मल्लं ॥

य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषान्त्वगस्थिलोमानि वदन्यन्नं मनीषिणः ॥

‘पूयं’ पूयतुल्यं, चिकित्सकस्थान्नं भोजने । एभ्यः प्रतिपदनि-
र्दिष्टेभ्यो येऽन्ये अभोज्यान्ना अस्मिन् प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं
तत् त्वगस्थिरोमतुल्यं । यस्तदीयायां त्वचि भुक्तायां दोषः स
एवान्नेपीति ।

आह पैठीनसिः ।

गणान्नं गणिकान्नञ्च दुष्कृतं, वार्द्धुषेर्विष्टा सांवत्सरघाष्टिकग्राम-
कौटान्नं त्रिषः, बन्धकीनां रेतः, भिषक्शून्यहृताः पूयं, परिवर्त्ति-

परिविदिदान-विद्ध-प्रजनन-रषलीपति-दिधिषूपति-अघेदिधिषूपति-
पुनर्भूपुत्राणां रुधिरं पतितानां च दृक्कृतहेतुत्वाद्दृक्कृतं ।

'मांत्सरः' सुद्धर्त्तापदेशजोऽथौ, 'गामकौटः' यामेणनन्याधीनः
तत्ता । "कौटतत्तोऽनधीनकः" इत्यमरमिहेनाभिधानात् । 'गामकूटः'
इति तु पाठे यामवामिनामनेकोपद्रवैरात्मभरिः 'गामकूटः' ।
यमः ।

विष्ठा वार्द्धुषिकस्थानं रुधिरं ब्रह्मघातिनः ।
पृथं षिकसकस्थानं बन्धक्यास्वन्नमिन्द्रियं ॥
मर्लं हि रजकस्थानं चर्मकारस्य किम्बिधं ।
यन्मा तथान्नं शौण्डस्य घाण्टकस्य तथैव च ॥
इतरे ये लभोज्यान्नाक्षेषामन्नं विवर्जयेत ।
तेषान्त्वगम्यिरोमाणि वदन्यन्नं मनीषिणः ॥

'यन्मा' रोगः । 'शौण्डः' सुराविकथी ।

हारीतः ।

विष्ठा वार्द्धुषिकस्थानं भिषजाञ्चैव शोणितं ।
रेतेऽन्नं बन्धकीनान्तु गणास्त्रमिह दृक्कृतं ॥
दृक्कृतं पतिरभान्नं तास्करं पृथशोणितं ।
सृतिकान्नं रजः प्राज्ञः श्वविष्ठा गृह्ययाजके ॥

'रजः' आर्त्तवं ।

पैठीनमिः ।

गृहमेधीनगृह्यास्त्रमश्रीयादम्माद् ब्रह्मवर्चमं बलं तेजः इति
व्यपक्रामति ।

हारीतः ।

शूद्रास्त्रेण तु भुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुद्भवं शूद्रत्वं चोपगच्छति ॥

वशिष्ठः ।

शूद्रास्त्रेणोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।

स भवेत् सूकरोयाम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥

शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुह्वद्वापि जपस्वापि गतिमूर्द्धां न विन्दति ॥

शूद्रास्त्रेण च भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यास्त्रं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गाहको भवेत् ॥

यमः ।

शूद्रास्त्रेणोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्यजेत्तनम् ।

आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥

यस्याहिताग्निर्विप्रस्तु शूद्रास्त्रान्न निवर्त्तते ।

पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति ह्यात्मा ब्रह्म चयोऽग्नयः ॥

अङ्गिराः ।

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यास्त्रं विगर्हितं ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः सा चाभिजायते ॥

शूद्रस्य न कदाचनेत्यादिभिः सक्तदपि शूद्रास्त्रस्याभोज्यत्वे सिद्धे

षण्मासवचनं दोषाधिक्यप्रतिपादनार्थं ।

वशिष्ठः ।

अशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वापि भुक्तवान् ।

स गच्छेन्नरकघोरं तिर्यग्गोनौ च जायते ॥

आशौचादिवचनमपि देशातिशयार्थमेव ।

अविशेषेणोक्तस्य शूद्रान्नप्रतिषेधस्य विषयविशेषमाह मनुः ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताममेवाम्नादृत्तावैकरात्रिकं ॥

‘अश्राद्धिनः’ श्राद्धशब्देन पाकयज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहितो-
पलक्ष्यते । तेन तद्रूपमत्क्रियानुष्ठायिनः मच्छूद्रादन्यस्य यत्पकमन्नं
तन्नाद्यात् । ‘अश्राद्धिनः’ इति वा पाठः अश्राद्धानस्येत्यर्थः । ‘आमं’
अपक्वं धान्यतण्डुलादि, तच्च ‘ऐकरात्रिकं’ एकारपर्याप्तं न बद्ध ।
‘अदन्ती’ प्रकाराकारेण दृश्यभावे मति ।

न शूद्रान्नमश्रीयादित्युक्तं तत्र प्रतिप्रमवार्यमाह तुर्मनु-विष्णु ।

श्रद्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यथात्मानं निवेदयेत् ॥

‘श्रद्धिकः’ यो भूमिकर्षणादिना सस्यार्द्धभागी । ‘कुलमित्रं’ पितृ-
पितामहादिक्रमायातं । ‘गोपालः’ गवां पालनेन यो जीवति । ‘दासाः’
गर्भदासादयः । दास-गोपालौ सम्बन्धिष्वर्द्धौ । यो यस्य दासः यस्य
यस्य गाः पालयति स तस्य भोज्यान्नः । ‘नापितः’ लौरकर्मा । अहं
त्वच्छरणः त्वयि संबद्धो वक्ष्यामीत्येवं वाङ्मनःकायकर्मभिगत्मानं यो
निवेदयति । शूद्रेष्विति निर्द्धारणे मप्रमी । तेन शूद्राणां मध्ये
श्रद्धिकादयो भोज्यान्नाः नान्ये शूद्राः ।

आत्मनिवेदनमपि व्यक्तौ करोति मनुः ।

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितं ।

यथा चोपपरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ।

यन्मुलीना यच्च वेधो यच्छिल्पस्य चिकीर्षितं ॥

अनेन कार्येण त्वामहमाश्रितो धर्मेणान्येन वा राजकुलरक्षादिना
श्रीजनेन यथा सोपचरेच्छिल्पेनानेन त्वां सेवे पादमर्दनादिना गृह-
कारित्वेन वा, एवं सर्वस्मिन्निवेदिते आत्मा निवेदितो भवति ।
अन्ये तु आत्मा वै पुत्र नामासौत्यपत्यवचनमात्मशब्दं मन्यमानाः यस्य
गृहस्य कामतः प्रवृत्तौ दुहिता विवाह्यते तस्यानेन भोज्यान्नतोष्यत
इत्याहुः । तदयुक्तं । न तावदयमात्मशब्दो दुहितरि स्पष्टं प्रयुक्तः, पुत्र-
शब्दस्य पुत्रेव प्रसिद्धतरः । न च परोक्षशब्दोपदेशेन किञ्चित्प्रयोजन-
मस्ति । तथा हि मति एतावदेव वक्तुं युक्तं दद्याद्दुहितरञ्च य इति ।

अन्ये त्वर्द्धिकादिग्रहणं मन्वन्धिगृहोपसंस्कारार्थं वर्षयन्ति तेन पार-
श्रवस्यापि गृहस्य भोज्यान्नता मिद्धा भवति ।

याज्ञवल्क्यः ।

गृहेषु दास-गोपाल-कुलमिचार्द्धमीरिणः ।

भोज्यान्ना नापितस्यैव यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

‘अर्द्धमीरि’ मधुयसमुत्थापितया हलपर्यायमीरोपलत्तिनक्ष-
त्रफलभागवाही ।

वमः ।

कुलमिचं चार्द्धमीरी गोपालो दास-नापितौ ।

एते गृहेषु भोज्यान्ना यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

पैठौनसिः ।

दास-नापित-गोपाल-कुलमिचार्द्धमीरिणः ।

एते गृहेषु भोज्यान्ना यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

देवलः ।

स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकार-लघीवलौ ।

ब्राह्मणैस्सैव भोज्यान्नाः पञ्चैते शूद्रद्योगयः ॥

हागलेयः ।

गोप-नापित-कुम्भकार-कुलमिच्छार्द्धिक-निवेदितात्मानो भोज्या-
न्नाः । शूद्राधिकारे गौतमः ।

पशुपाल-क्षेत्रिक-कुलसङ्गत-कारयित्-परिचारका भोज्यान्नाः ।

‘पशुपालः’ गोपालः । ‘क्षेत्रिकः’ अर्द्धसौरौ । ‘कारयिता’ ना-
पितः । ‘परिचारकः’ दासः ।

सुमन्तुः ।

क्षत्रि-गोपाल-क्षेत्रिक-परिचारक-नापित-निवेदितात्मानस्य भोज्यान्नाः
शाश्यायनिः ।

कुलमित्रं कुलपुत्रो भक्तदः शिष्यकः सुहृत् ।

भवेद्यस्य सुखं लाभे भयं चाता च यो भवेत् ।

एते तु शूद्रा भोज्यान्ना मनो यत्र विभाव्यते ॥

‘कुलपुत्रः’ दासः । अन्ये तु कुलकर्षकः तत्पुत्रः कुलपुत्र इत्याहुः ।

‘विभाव्यते’ प्रवीदति ।

इति भोज्यान्नरूपणं ।

अथद्रव्यशूद्ररूपायाः ।

तत्राशुद्धिर्नाम द्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनर्हतापादको दोषविशेषः ।

शूद्धिस्तु संस्कारविशेषोत्पादिता तन्निवृत्तिः । शूद्धिमत एव च

सकलकर्मोपयोगयोग्यत्वं ।

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।

गुचिना माधमैः शुद्धैः सम्यक्शुद्धान्वितेन चेति ॥

अतो यथाशास्त्रं गुचिना गुचिभिरेव द्रव्यैः प्रचरणीयं । नन्वत्र किं शास्त्रेण, लोकव्यवहारेण प्रसिद्धत्वात् शुद्धशुद्धोः, व्यवहरत्येव हि लोको जुगुप्सितमूत्रपुरीषादिमंसृष्टं द्रव्यमशुद्धमिति प्रचालनाद्यपनीतगन्धलेपस्य शुद्धमिति । सत्यं । किन्त्वयं लोकव्यवहारः क्वचिदेव जुगुप्सितस्यर्थापहृत एव द्रव्ये न सर्वत्र । सामान्यतश्चाभौ व्यवहारो न द्रव्यदेश-कालावस्थादिकृतभेदशुद्धशुद्धितारतम्यविशेषेणापि । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धोः शास्त्रादेव विनिश्चयः । यस्तु चण्डालस्यर्थादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलिकाभेव सिद्धिमाश्रित्य^{१)} यागदानहोमादिषु श्रेयःमाधनत्वव्यवहारवत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्मशास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथा हि यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतत्यत्र क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गमाधनत्वान्यथानुपपत्त्या सृजतापूर्वमिद्धिः, यथा वा क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतयातनामाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दृशिता पूर्वमिद्धिः । तथा मूत्रपुरीषादिमंसृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यं प्रचालनप्रोचणादिमंस्कारवता तु तेन व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्यनुष्ठान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथवा शुद्धशुद्धिस्वतीर्णां सिद्धार्थ-

(१) शास्त्रमूलप्रसिद्धिर्भाविष्येति ग० ।

परत्वमेवास्तु । तामासन्न तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्पयते । स्मर्थ्य-
माणार्थानुसारिणी हि कल्पना । नास्ति नियमः कार्यार्थमेव वेद-
वाक्येन भाव्यमिति ।

ननु मिद्धार्थानां स्मृतौनां शब्दस्मृतिवदनित्यप्रथमदृष्टव्यवहा-
रमूलत्वमभवात् किं वेदमूलत्वकल्पनया । मैवं । व्यवहारमूलत्वे विधा-
नर्थक्यं स्यात् । कथं तर्हि “माधुभिर्भाषितयममाधुभिर्न” इति पाणि-
निस्मृतेरर्थवत्त्वं । कथं च स्वत्वविषयं “स्वांशं हरेत्” इत्यस्य विधिः ।
उच्यते । या तावत्साधुभाषणनियमस्मृतिः सा न पाणिनेः किन्तु कल्प-
सूत्रकाराणां । या च “स्वांशं हरेत्” इति स्मृतिः, न तत्र विधिर्नास्ति
यस्यानर्थक्यं स्यात् । न च लिङ्श्रुतेर्विधकल्पना, प्राप्रकालादावपि
लिङ्मसम्भवात् । न चात्र विधयमस्ति, अंशहरणस्य रागतः प्राप्तिः ।
हरेदिति च विधावहरणं प्रत्यवायः स्यात् । स्वांशमेव हरेदिति
नियमे परांशं न वा हरेदिति परिमञ्ज्यायां भ्रातृभिरभ्यनुज्ञातमपि
विभागरूपेणाधिकमंशं गृह्णन् प्रत्यवेयात् । यदि चैयं प्रतिषेधरूपा
परिमञ्जा स्यात् तदा प्रतिषेधातिक्रमकृतं प्रत्यवायमभ्युपगम्य यः
कश्चिदननुज्ञातमपि परांशं गृह्णीयात्तत्र तस्य स्वत्वं प्रमज्यते । न
हि तदा परिग्रहादन्यत्स्वत्वकारणं किञ्चित्स्यात् । तथाच चौष्णीदिना-
प्यर्ज्यत धनं । अतश्च स्वांशं गृह्णीयादित्येषा स्मृतिः स्वांश एव स्वत्वं
नान्यत्रेत्येतावन्मात्रप्रतिपादनपराश्वभोयते । अतएव गौतमः स्वत्वमे-
वाह । “स्वामी रिक्यक्यमंविभागपरिग्रहाधिगमेषु” इत्यादि । तदे-
वमन्त्रप्रथमदृष्टव्यवहारमिदं इत्यर्थं नास्ति विधिः । इह तु प्रचाञ्चि-
तेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमे विधिर्दृश्यते । अतो वेदमूलत्वकल्पना ।

ननु तर्हि व्यवहारनिश्चयोऽस्तु वेदमूलः न शुद्धिस्वरूपं । मैवं ।
 अतार्थापत्तिकल्पितेन वाक्येन स्वरूपसिद्धिमन्वात् । अतः शुद्ध्या-
 शुद्धौ उभे अपि शास्त्रावसेये । तदुक्तं । “शुद्ध्याशुद्धौ ह्यदृष्टत्वादि-
 ज्ञायते यथाश्रुति” इति । तदेवं वमाशुद्धिमित्यादिभिरशुद्धिवचनैर-
 शुद्धिर्गम्यते । जलेनैव विशुद्धतीत्यादिभिश्च शुद्धिरवधीयते ।
 अतोऽष्टकादिवदिधिमूले एव शुद्ध्याशुद्धौ । एतावांस्तु विशेषः । अष्ट-
 कादयः प्रधानविधिमूलाः शुद्ध्याशुद्धौ संस्कारविधिमूले इति ।
 शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिरवगम्यते । शुद्धिर्हि मूलाद्यपघातेनाशुद्धानां
 द्रव्याणां संस्काररूपा कर्तव्यतया विधीयते, न पुनरेवमेव प्रयुज्य-
 मानानां । न हि स्वर्णादयो भावाः स्वभावेन शुद्धाः । येन
 प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थो दृष्टप्रयोगाश्रयः संस्का-
 रो विधीयते प्राक्खतेव भोजने । तत्र । तथा रति हि शुद्धि-
 वचनं विरुध्यते । ये तु पात्राणां भोजनारम्भे समार्जन-प्रक्षालने ने
 समाचारतो न पुनरस्याः शुद्धिस्मृतेः । अतः सिद्धं शुद्ध्याशुद्ध्योः
 शास्त्रगम्यत्वमिति ।

इति शुद्ध्याशुद्ध्योः शास्त्रीयत्वनिरूपणं ।

अथाध्यात्मशुद्ध्यापायाः ।

तत्रोच्यते ।

अत ऊर्ध्वं श्रौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तत्र द्विविधं श्रौचं वाङ्मना-
 भ्यन्तरञ्च । तत्राभ्यन्तरश्रौचं नाम यदुद्बुद्धद्वारनिन्दितेभ्यो मनेना
 निवर्त्तयेत् । वाङ्ममपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽङ्गिरनिष्टरूपस्यर्गगन्धनाशे
 प्रोक्षणाभ्युक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः ।

पुनरुपशनाः ।

तत्र हृदयशौचमनुत्पानां माधुता, कर्मशौचमर्चितकर्मण्यता,
शरीरशौचं मृद्गिरङ्गिषु, वाचामप्रियानृतनैप्रूर्यवर्जनं, मनसो मिथ्या-
मङ्गल्यप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानं ।

बोधायनः ।

अथातः शौचाधिष्ठानं ।

अङ्गिः शुद्धान्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति ।

अहिंसया च भृतात्मा मनः मत्सेन शुद्ध्यति ॥

मनःशुद्धिरन्तःशौचं, बहिर्व्याख्यास्यामः ।

पुनर्बोधायनः ।

श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छ्लेष्टैः पर्युपासितं ।

वाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमम्लं शौचमहिंसनं ॥

पुनर्बोधायनः ।

कालोष्णमनसः शुद्धिरुदकान्यनुलेपनं ।

अविज्ञानञ्च भृतानां षड्विधं शौचमुच्यते ॥

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं ।

उपपन्नमवस्थाञ्च परिज्ञाय यथाविधि ॥

शौचज्ञः कुञ्चलो धर्मं धर्मेषुः शौचमाचरेत् ।

शौचमित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

पञ्चविधमाभ्यन्तरं भवति मानसपानुष घ्राणं वाच्यं स्वाद्यञ्जति ।

पुनर्हारीतः ।

अनिस्त्रानस-सोम-सूर्याशु-काञ्चन-रजत-भस्म-ताय-तापैः ।

अजमुख-बालगोमय-रजश्राद्धैः स्यर्शुगुणैरिह मेधतां नयति ॥
 कुल्ल-अन-शील-शौचशुद्धौ धनजन-वस्त-भाजनैश्च विद्वान् ।
 अतमारजाः मत्वभावपरममचलं पदमाप्नुवीतेति ॥
 शुद्धिरित्यनुवृत्तौ खड्ग-लिखितौ ।

आत्मयाजिनां शरीरस्याद्भिर्द्विभ्यः, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा
 पापानां, मन्तानजानां मातृपितृकाणां दोषाणां यम-नियम-मन्त्र-
 व्रतोपवामादिभिः ।
 वसिष्ठः ।

कालोऽग्निर्मनमस्तुष्टिरुदकान्यत्रलेखनं ।

अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधा शुद्धिरिष्यते ॥

मनु-विष्णु ।

ज्ञानं तपोऽग्निगहारे मृन्मयो वायुपाञ्चनं ।

वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनां ॥

सर्वशामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतं ।

योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृदारिशुचिः शुचिः ॥

चान्या शुद्ध्यन्ति विदांसो दानेनाकार्यकारिणः ।

प्रच्छन्नपापा जायेन तपसा वेदवित्तमाः ॥

शोधं शुद्ध्यति मृत्तौयेर्नदीवेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्न्यासेन द्विजोत्तमाः ।

अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कालोऽग्निः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी गुड्विहेतवः ॥
 अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च गुड्विहृतम् ।
 शोध्यस्य मृच्च तोयश्च मत्र्यासो वै द्विजन्तानां
 तपो वेदविदां चान्तिर्विदुषां वर्षाणो जलं
 जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥
 भृतात्मनस्तपो-विद्ये बुद्धिर्ज्ञानं विशोधनं ।
 ज्ञेयज्ञस्येश्वरज्ञानादिगुड्विः परमा मता ॥

यमः ।

मत्स्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियभंयमः ।
 सर्वभृतदया शौचं शौचमद्भिस्तु पञ्चमं ॥

तथा ।

कालाग्निमनसा गुड्विरुदकेन तथा मृदा ।
 अविज्ञानन्तु भृतानां षड्विधं गुड्विभक्षणं ॥

तथा ।

गात्राण्यद्भिर्विशुध्यन्ति नदी वेगेन शुध्यति ।
 रजसा शुध्यते नारी मत्र्यासेन द्विजोत्तमः ॥

तथा ।

गात्राण्यद्भिर्विशुध्यन्ति मनः सत्येन वाक्धिया ।
 भृतात्मा तपसा बुद्धिर्ज्ञानेन क्षमया बुधः ॥

रहस्पतिः ।

गात्रं मृदश्मसा शुध्यंश्चित्तं भृतातिग्रमनात् ।
 विशया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥

स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैव च ।
ध्यानेन क्षेपवासेन दानेनेह परित्यजः ॥

तथा ।

परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनं ।
एतच्छौचं श्रोत्र-दृशोर्जिह्वाशुद्धिरपैशुभं ॥
अप्राणिवधमस्तेयं शूचित्वं पाद-हस्तयोः ।
असंश्लेषः परस्त्रीणां शारीरं शौचमिच्छते ॥

तथा ।

सबाह्याभ्यन्तरं शौचमेतदुक्तमशेषतः ।
सर्वस्यास्याधिकं प्रोक्तमर्थशौचं स्वयम्भुवा ॥

पैठौनसिः ।

उच्छिष्टोपेतोऽभ्युक्षणाच्छुचिर्विण्मूत्रं संसृश्योन्मृज्याद्यस्य प्रयतो
भवति त्रिः प्रक्षाल्य च तं प्रदेशं ।

विष्णुः ।

प्राणिनामपि^(१) सर्वेषां मृद्गिरङ्गिस्तु कारयेत् ।
अत्यन्तोपहतानाञ्च शौचं नान्यदतन्निनः ॥

मनु-विष्णु ।

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्धार्थं मृदार्यादेयमर्थवत् ।
द्वैष्टिकानां मलानाञ्च शूद्धिषु दादन्नस्वपि ॥
वशा शूक्तमसृज्या मूत्रविट्कर्णविट्गखाः ।
क्षेत्राशुद्धिका खेदो दादन्नैते मृणां मलाः ॥

देवस्तः ।

तथा शरीरे श्रोत्रेभ्यो मलविद्यन्दविस्वः ।
 अन्नादीनां प्रदेशश्च स्यादशुचिर्विशेषतः ॥
 पतिताशुच्यमेधानां स्पर्शनाच्चाशुचिर्भवेत् ।
 स्वप्नादस्त्वविपर्यामात् क्षुतात् बुद्धिपरिश्रमात् ॥
 उक्तावाचमनं शुक्रमनृतं क्रूरमेव च ।
 ईप्साविद्गं धनुर्लक्ष्यं दृष्ट्वा वायुशुचिर्भवेत् ॥
 प्रलेप-स्नेह-गन्धानामशुचौ चापकर्षणं ।
 शौचलक्षणमित्याहुर्मूर्ध्नि-गोमयादिभिः ॥
 लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे च दूरतः ।
 पश्चादाचमनञ्चापि शौचार्यं वक्ष्यते विधिः ॥

शरीरतः ।

अत्र शरीरं दुष्टाभिगन्त-पतित-तिर्यग्गन्ध-वर्षा-पहतानां संस्पर्श-
 स्पर्शाच्चास्य स्वेद-तोय-पूय-शोणित-च्छर्दि-नाम्ना-निष्ठीवित-रेणुक-
 र्दमोच्छिष्टजलविण्मूत्र-पुरीषादिभिर्वाह्यशरीरोपघातादिभिरुपपृता-
 भिरद्भिर्द्विभ्रंशश्च भस्म-गोमयौषधिमन्त्र-मङ्गलाचारविद्वैः प्रयुक्तैर्वाह्य-
 शरीरोपघातात्तूतो भवति ।

विष्णुः ।

नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुगभिमर्दित्वापहतै-
 मृत्योयैस्तदङ्गं प्रचान्यातन्द्रितः शुभ्येत् । अन्यत्रापहतौ मृत्योयैस्त-
 दङ्गं प्रचान्य त्वानेन चतुःपूपहतस्त्रयोय त्वात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छ-
 दोपहतस्य ।

अङ्गिराः ।

ऊर्द्धं नामैः करौ मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।
तत्र खानमधस्तात्तु चालनेनैव शुध्यति ॥
इन्द्रिये तु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।
मुखेऽपि संस्पृश्य मलं तत्र खानं विशोधनं ॥

शङ्खः ।

रथ्याकर्दमतोयेन छीवनाद्येन वा तथा ।
नाभेरूर्द्धं ततः^(१) स्पृष्ट्वा सद्यः खानेन शुध्यति ॥

यमः ।

मकर्दमे तु वर्षासु प्रविश्य यामसङ्करं ।
जहाभ्यां मृत्तिकास्त्रिभुः पद्भ्याश्च द्विगुणाः स्यताः ॥

मनः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याश्च सृत्तिकां पतितं तथा ।
शत्रं तत्स्पृष्ट्वेनैव स्पृष्ट्वा खानेन शुध्यति ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदङ्गुलिदर्शने ।
सौर्यान्मन्वान् यद्योत्साहं पावमानौश्च शक्तिः ।
नारं स्पृष्ट्वापि मन्त्रेहं खात्वा विप्रो विशुध्यति ॥
आचम्यैव तु निःस्त्रेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविं ।
वान्तोविरिक्तः खात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
आचामेदेव भुक्त्वाश्च खानं मैथुननः स्यतं ॥

‘दिवाकीर्त्तिः’ षण्डाखः, ‘तत्स्पृष्टी’ षण्डालादिस्पृष्टेन यः स्पृष्टः ।

स्नानञ्चात्र मचेत् । 'वान्तोविरिक्तः' सञ्जातवमनविरिक्तः । स यदि भोजनादन्यदिवसे तर्हि स्नात्वा घृतप्राशनं, भोजनदिवसे चेदाचमनमात्रं कुर्यात् । मैथुनानन्तरमृतौ गर्भशुद्धयार्थं स्नानं । "सृतौ तु गर्भं शुद्धित्वा स्नानं मैथुनिनः सृतं । अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्" ॥ इति शातातपस्मरणात् ।

तथा ।

अजीर्णैर्भुदिते वान्ते शश्रुकर्मणि मैथुने ।
दःस्वप्ने दर्जनस्पर्शं स्नानमात्रं विधीयते ॥
गुना चैव श्वपाकेन मृतनिर्हारकेण वा ।
स्पृष्टमात्रस्तु कुर्वीत मचेत्प्रभावतं जले ॥

बृहस्पतिः ।

दःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्मणि ।
मैथुने कटधूमे च मद्यः स्नानं विधीयते ॥
उदक्या-पतितान्द्यानां स्पर्शं स्नानं विधीयते ।
वान्तोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ॥

तथा ।

पतितं सृत्तिकामन्थं शत्रुं स्पृष्ट्वा तु कामतः ।
स्नात्वा मचेत् स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विग्रुध्यति ॥
श्वस्पृशन्दिवाकोक्तिं चितिं यूपं रजस्वलां ।
स्पृष्ट्वा प्रमादतो विप्रः स्नानं कृत्वा विग्रुध्यति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्यैवस्पृष्टेत् ।

अप्लिङ्गानि अपेक्षैव गायत्रीं मनमा सहत् ॥

उपस्पृशिरत्र स्नानार्थः, उदक्यादिस्पृष्टः स्नायात् । 'तैः' उदक्या-
दिस्पृष्टैः, संस्पृष्टोऽपि स्नायादिति वचनार्थः ।

अङ्गिराः ।

शवस्पृशं तयोदक्यां सृत्तिकां पतितं तथा ।

स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यन्ति मचलेन न मंशयः ॥

वृद्धभातातपः ।

चण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवमन्धजं ।

सृत्तिकां सृत्तिकां नारीं रजसा च परिश्रुतां ॥

श्व-कुक्कुट-वराहांसु याम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

मचेलं मशिराः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥

देवलः ।

श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकं ।

अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धस्य यदि स्पृशेत् ॥

विशुध्यत्युपवासेन पुनः कृच्छ्रेण वा पुनः ।

उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः ॥

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ।

माक्षाचण्डालादिना यः स्पृष्टः स प्रथमः । चण्डालादिस्पृष्टेन स्पृष्टो
द्वितीयः तेनापि स्पृष्टस्त्रितीयः । एतेषां त्रयाणां स्नानेन शुद्धिः ।
वक्ष्यमाणगौतमवचनोस्तार्थस्य व्यक्तमेव प्रतीयमानत्वात् । तृतीयं यः

स्पृशति तस्य पाणिपादप्रक्षालनपूर्वकमाचमनमेव । यानि तु ततोय
स्याचमनविधायौनि वचनानि तान्यशकृविषयाणोति वेदितव्यं ।

तथा ।

मानुषास्य वसां विष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसौ ।
मज्जानं शोणितञ्चापि परस्य यदि मंस्पृशेत् ॥
द्वात्वा प्रमृज्य लेपादौ ताचस्य म शुचिर्भवेत् ।
तान्येव स्वानि मंस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्त्तनेत् ॥

कागलेयः ।

चण्डालं पतितं स्पृष्ट्वा मर्चलो जलमाविशेत् ।
शवं तत् स्पृष्ट्विनञ्चैव चितिं यूपं रजस्वलां ॥

पराशर-बोधायनौ ।

चेत्यवृत्तश्चित्पर्युपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा मर्चलो जलमाविशेत् ॥
दुःखप्रं यदि पश्यन्तु वान्तं च क्षुरकर्मणि ।
भैद्युने कटधूमं च स्नानमित्यभिधीयते ॥
श्र-कार्करूपलाटस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
अद्भिः प्रक्षालनं शौचमग्निना चोपचूलनम् ॥

हारीतः ।

श्वपचमूष्टिकप्रेतहारकश्चवानि मंस्पृश्य देवौराप इत्यंताभिरन्त-
र्जले स्नातः पूतोभवत्यजीर्णवान्त-श्रमश्रुकर्मायोनिपशुदिवामैशुनग-
मनेन च ।

आह्न गौतमः ।

पतित-चण्डाल-सूतिकोदक्या-श्वस्पृष्टि-तत्स्पृक्षुपस्पर्शनं तद्वा-
न्ध्रैः महाश्रुपातं कृत्वा स्वानेनाकृतेऽस्मिन्सञ्चये मचेलस्नानेन ।
विष्णुः ।

चिताधूमावसेचने सर्वे वर्णाः स्वानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्न-
वमनविरेकयोश्च श्मश्रुकर्मणि कृते च श्व स्पृष्ट्वा रजस्वलां श्वचण्डाल-
यूपांश्च भक्ष्यवर्जं पञ्चनखशवं तदस्मिन्सन्नेहञ्च सर्वस्वतेषु स्यानेषु
पूर्ववत्त्वं नाप्रक्षालितं विभ्रयात् ।

अथ ब्रह्मचर्यानुवृत्तौ पैठीनमिः ।

स्कन्दने ष्छर्दने मचेलस्नानमनुदकघृतप्राशनञ्च । काककेशमल-
स्पर्शने मचेलं स्वानमनुदकमूत्रपुरीषकरणं मचेलस्नानं महाव्याहृति-
हामश्च अस्नेहमस्य संस्पृश्य अचैलस्नानं । सन्नेहमस्य संस्पृश्य
मचेलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्च खरोद्ग-चण्डालस्पर्शने मचेलस्नानं ।
कश्यपः ।

अथ सांस्पृशिकं व्याख्यास्यामः । चण्डाल-श्वशान-मृतहार-रज-
स्वला-सूतिकासंस्पर्शने उदिताप्तमिते स्कन्दित्वात्सिम्यन्दने कर्णक्रोशने
चितारोहणे यूपसंस्पर्शने चैव प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य मचेलं
स्नात्वा पुनर्मेनाजपात् महाव्याहृतिभिः सप्ताज्याङ्गतीर्जुङ्गयात् ततः
शुद्धिर्भवति

यवनः । श्वानं श्वपाकं प्रेतधूनं देवद्रव्योपजौविनं ग्रामयाजकं यूपं
चित्तिं चितिकाष्टं समद्यभाण्डं सन्नेहं मानुषास्य श्वस्पृष्टं रजस्वलां
महापातकिञ्च श्वं स्पृष्ट्वा मचेलवासा अम्भो,वगाह्य उन्तीर्थ्याग्निमुप-
स्पृशेत् । गायत्र्यष्टशतं ऊपेत । घृतं प्राग्य पुनः स्नात्वा त्रिगचमेत ।

शतातपः ।

शुनाघातावनीदस्य नखैर्विलिखितस्य वा ।

अङ्गिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना शोपचूलकम् ॥

आपस्नम्ब-बौधायनौ ।

शुनोपहतः मत्सेलोऽवगाहेत् । प्रक्ष्यान्व्य च तं देशमग्निना मस्पृश्य
पुनः प्रक्ष्यान्व्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।

दृद्रुशातातपः ।

अग्निं मस्पृशेद्यन्तु एक एव स दृश्यति ।

तं स्पृष्ट्वान्यो न दृश्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

यस्य स्पर्शे आचमनमात्रं विहितं सोऽत्राग्निं शब्देनोच्यते इति
भाष्यकारः । यद्यप्यत्राग्निं स्पृष्ट्वस्पर्शनः सर्वथा निर्दोषत्वमुच्यते
तथापि समाचारादाचमनं विधेयम् ।

सम्बर्त्तः ।

श्व-वराह-खरानुष्टान् वृक-गोमायु-वानरान् ।

काक-कुक्कुट-गृध्रञ्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥

व्यासः ।

भाम-वानर-मार्जार-खरोद्धानां शुनां तथा ।

सुकराणामेमथं वै स्पृष्ट्वा स्नायात् सत्सकं ॥

हारीतः ।

षण्डकं कुक्कुटं काकं श्व-गृगाल-शिवा-वृकान् ।

विति यूप-ग्नश्नानानि विद्मराह-खराशुचीन् ।

अवकीर्णिमन्यञ्च स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अभोज्य-सृतिका-षण्ड-मार्जारारु-श्व-कुक्कुटान् ।
 पतितापविद्ध-चाण्डाल-मृतहारांश्च धर्मवित् ॥
 संस्पृश्य शुद्ध्यते स्वानादुदक्यामन्य-सृकरौ ।
 तद्वच्च सृतिकाशौचं दूषितौ पुरुषावपि ॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

बुद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिक-कापिलान् ।
 विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ।
 कपिलां गां तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शौचान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिक-नास्तिकान् ।
 विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासो जलमाविशेत् ॥

सम्भर्त्तः ।

शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव वा ।
 श्चिमष्यवगाह्यं सचेलं स्वानमाचरेत् ॥

हागलेयः ।

स्पृष्ट्वा देवलकश्चैव सवासो जलमाविशेत् ।

विष्णुः ।

नाभेरधः कराग्रं वा शुना यद्युपहन्यते ।
 प्रक्ष्यात्य तदवच्छात्य पुनराचम्य शुध्यति ॥
 नाभेरुर्ध्वं शुना स्पृष्टो लिप्तो मेघ्येन वा पुनः ।
 प्रमृज्य मृद्भिर्ङ्गानि^(१) सचेलं स्वानमर्हति ॥

(१) मृद्भिर्ङ्गाणाञ्छीति गं ।

ज्ञातातपः ।

रजकश्मकश्चैव व्याध-आलोपजीविनौ ।
 निर्णेजकः शौण्डिकश्च नटः शैलूषकस्तथा ॥
 मुखेभगस्तथा श्वा च वनिता मर्व्ववर्णगा ।
 चक्रौ ध्वजी वध्यघाती याम्यकुक्कुट-सुकरी ॥
 एभिर्यदङ्गं स्पृष्टं स्याच्छिरोवर्गे द्विजातिषु ।
 तोयेन चालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः ॥

जातृकर्णः ।

ऊर्द्धं नाभेः करौ मुक्ता यदङ्गं स्पृशते स्वगः ।
 खानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रचान्य शुध्यति ॥

कूर्मपुराणे

उच्छिष्टोऽङ्गिरनाचान्तश्चाण्डालं स्पृशते द्विजः ।
 प्रमादाद् अपेत्नात्वा गायत्र्यष्टमहस्मकं ॥
 चाण्डाल-पतितादींस्तु कामादयः संस्पृशं द्विजः ।
 उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्ध्यै ॥

विष्णुः ।

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टे खानं येन विधीयते ।
 तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टे प्राजापत्येन शुध्यति ॥

मत्स्यः ।

नीली-नीलिविकारांश्च मानुषास्थीन्यपि द्विजः ।
 चाण्डाल-पतितच्छायां स्पृष्ट्वा खानं ममाचरेत् ॥

स्कन्दपुराणे ।

स्यूट्वा रुद्रस्य निर्माख्यं सवामा आमुतः शुचिः ।

शाक्यायनिः ।

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनं ।

कृत्वा सचेलं ज्ञात्वा तु वारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥

अङ्गिराः ।

ज्ञानं रजस्वलायाम् चतुर्थेऽहनि निर्दिशेत् ।

कुर्याद्रजमि निवृत्ते शौचार्थन्तु ततः पुनः ।

रजस्यपरते साध्वी ज्ञानेन स्त्री रजस्वला ॥

रजोनितृत्थनन्तरं पुनः ज्ञानेन साध्वी देवादिकर्मयोग्येत्यर्थः ।

यत्पुनस्तस्मैव वचनं “शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि खाता नागी रजस्वला ।

देवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति” तद्रजोनितृत्तिकालोप-

सत्तणार्थं ।

यदाह शङ्खः ।

साध्वाचारा न तावक्यात्प्रातापि स्त्री रजस्वला ।

थावत् प्रवर्त्तमानं हि रजो नैव निवर्त्तते ॥

‘साध्वाचारा’ कर्मयोग्या । स्पर्शयोग्या तु स्नानादनन्तरं भवत्येव ।

तदाह कात्यायनः ।

रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि क्षानाष्कुद्धिमवाप्नुयात् ।

यदा तु रोगेण रजो निःसरति तदा तु न तेनाशुद्धिरित्याह

शङ्खः ।

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थन्तु प्रवर्त्तते ।

अशुष्यो नैव तास्तेन येन वैकारिकं हि तत् ॥

एवमकालेऽपि रजोदर्शने द्रष्टव्यं ।

तथा च क्वागलेयः ।

अकाले यद्भवेत् स्त्रीणां रक्तमाहर्मनीषिणः ।

काले तु यद्रजः प्रोक्तं तस्मात्तत्रैव मा शुचिः ॥

इत्यध्यात्मशुद्धिपायाः ।

अथ तैजसादिद्रव्यशुद्धिपायाः ।

तत्राह मनः ।

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।

नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयं ॥

तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याग्नमयस्य च ।

भस्मनाद्भिर्मुदा चैव शुद्धिरुक्ता मनोषिभिः ॥

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।

अञ्जमग्नमयस्यैव राजतं चानुपस्कृतं ।

ऋषेश्यापाञ्च संयोगाद्भूमरूप्यञ्च मरुभौ ॥

तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णयो गुणवत्तरः ।

तास्रायःकांस्त्र्यौष्याणां त्रपुणः भौमकस्य च ।

शौचं यथाहं कर्तव्यं क्षाराग्नीदकवारिभिः ॥

द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतं ।

प्रोक्षणं महतानाञ्च दार्वाणाञ्चैव तक्षणं ॥

मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चमसानां यहाणाञ्च शुद्धिः प्रत्नात्मनेन तु ॥

चरुणां सुक्स्तुवासाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।

स्फा-शूर्प-शकटानां च मुशलीलसूस्वल्स्य च ॥
 अङ्गिस्तु प्रातणं शौचं बहूनां धान्यवामसां ।
 प्रात्तान्नेन त्वन्यातामङ्गिरेव विधीयते ॥
 चेलवच्चर्मणां शुद्धिर्वदलानां तथैव च ।
 शक-मूल-फलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥
 कौशेयाविकयोः कृषेः कुतपानामरिष्टकैः ।
 श्रीफलैरशुपट्टानां लौमाणां गौरमर्षयेः ॥
 लौमवच्छङ्ख-शृङ्गाणां अस्मि-दन्तमयस्य च ।
 शुद्धिर्विज्ञानता^(१) कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥
 प्रातण्णात् तणकाष्ठानां पल्लवञ्च विशुध्यति ।
 मार्जनीपाञ्चनेवैश्व पुनःपाकेन सृन्मथं ॥

यमः ।

सुवर्णस्थाय कृष्यस्य यज्ञेयं चममस्य च ।
 यतौनाञ्चैव पात्राणां अङ्गिः शौचं विधीयते ॥

तथा ।

रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपणस्तथा ।
 रौत्ययः-कांस्य-भौमानां भस्मना शौचमुच्यते ॥
 मणि-मुक्ता-प्रवालानां ऋङ्खानामुपलस्य च ।
 अञ्जानाञ्चैव सर्वेषामङ्गिः शौचं विधीयते ॥
 नदी शुध्यति वेगेन दारवं तरणेन च ।
 फलमात्रस्य सर्वस्य वालरज्ज्वा प्रघर्षणं ॥

(१) शुचिर्विज्ञानतेति गं ।

अभ्युच्य लणकाष्ठानां वैणवे गोमयेन च ।
 मृकयानाञ्च सर्वेषां पुनर्दाहो विगाधनं ॥
 द्रव्याणां महतानाञ्च शुद्धिरद्भिर्ददा तथा ।
 भोमपानन्तु यत्पात्रमद्भिस्तच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
 धान्यानां प्रोक्षणाच्छुद्धिरद्भिः प्रतालनेन वा ।
 चेलवचर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ॥ ५
 शाक-मूल-फलानाञ्च प्याणामामनस्य च ।
 ऊर्णाकार्पासिकानाञ्च शुद्धिरद्भिर्ददा मरु ।
 दकूल पट्ट-कौशेयाः शुद्ध्यन्त्यद्भिः मदेव तु ॥

तथा ।

कुतपानामरिष्टैस्तु श्राफलेरंगु-पट्टयोः ।
 कृष्णाजिनानां विन्ध्य बालानां मृद्धिरम्भमा ॥
 गोमूत्रेणास्यिदन्तानां जौसाणां गौरमर्षपिः ।
 पांशुकं परिवर्त्तेन मृत्तिकाभश्च कादन ॥

वृहस्पतिः ।

अम्भमा हेमरुष्यायःकांस्यं शुद्ध्यति भस्मना ।
 अम्नाम्भमा ताम्ररैतां पुनर्दाहेन मृन्मथं ॥ ६
 शाकमूलफलानान्तु शुद्धिः प्रतालनेन तु ।
 दारुभृम्योस्तत्रणेन प्रोक्षणेन लणोदकैः ॥
 वस्त्रवैदलचर्मदिः शुद्धिः प्रतालनं मृतं ।
 अतिदृष्ट्यास्य तन्म'त्रत्यागश्चिन्त्यान्यशुद्ध्यै ।
 अभ्युत्तणेन शुद्धिः स्यात् वरुनां धान्यवामभां ॥

प्रचालयेद्यज्ञपात्राण्यम्भेषोष्णेन यत्नतः ।
 गृहस्य मार्जनं लेपः शुद्धिः प्रावो द्रवस्य तु ।
 शाकमूलफलानान्तु शुद्धिः प्रचालनेन तु ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मौवर्णराजताञ्जानामूर्द्धपात्रगृहाश्रमनां ।
 शाकरञ्जमूलफलवासेविदलचर्मणां ॥
 पात्राणां घ्नममानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।
 चरुस्फुक्स्त्रुवमस्त्रेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥
 स्फुशूर्पाजिनधान्यानां मुमलोलूखलानमां ।
 तत्तणं दारुगृह्णाश्यां गोवालैः फलमम्भुवां ॥
 मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
 मोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यात्पात्रिककौशिकं ॥
 मथ्रीफलैरंशुपट्टं मारिट्टैः कुतपं तथा ।
 मगौरमर्षपैः क्षीमं पुनःपाकान्महौमयं ॥

तथा ।

त्रपुभीमकतास्राणां चारास्त्रोदकवारिभिः ।
 भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्रावो द्रवस्य तु ॥

शङ्खः ।

अश्वोदकेन तास्यस्य भीमस्य त्रपुणस्तथा ।
 चारेण शुद्धिः कांस्यस्य लोहस्य च विनिर्दिशेत् ॥
 मुक्ताफलप्रवालानां शुद्धिः प्रचालनेन तु ।
 अञ्जानाञ्चैव भाण्डानां सर्वस्यायमयस्य च ॥

शाक-रज्जु-मूल-फल-वेदलानां तथैव च ॥
 मार्षनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
 उष्णाश्रमा तथा शुद्धिं मन्त्रहानां विनिर्दिशेत् ॥
 शयनासन-यानानां स्फ्य-शूर्प-कटकस्य च ।
 शुद्धिः संप्रोक्षणात् ज्ञेया पलालेभ्यनयोस्तथा ॥
 मसार्जितारतोयेन वामभां शुद्धिरिष्यते ।
 वह्ननां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्धान्यानाञ्च विनिर्दिशेत् ॥
 शुद्धिर्द्रवाणां विज्ञेया नित्यमुत्पत्रेण तु ।
 प्राक्षणाकंठतानाञ्च दारवाणां च तक्षणात् ॥
 मिद्धुर्थकानां कल्केन शृङ्गदन्तमयस्य च ।
 गोबालैः फलपात्राणामस्यां स्याच्छुद्धवत्तथा ॥
 निर्यासानां गुडानाञ्च लवणानां तथैव च ।
 कुसुम्भ-कुडुमानाञ्च ऊर्णा-कार्पासयोस्तथा ।
 प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः ॥

तथा ।

मृन्मयं भाजनं सर्वं पुनःपाकेन शुभ्रयति ।

देवलः ।

हेम-स्फाटिक-रौप्याणां यज्ञेषु चमसस्य च ।
 यतानां चैव पात्राणामद्भिः शौचं विधीयते ॥

तथा ।

तान्तवं मलिनं पूर्वमद्भिः चारैश्च शोधयेत् ।
 अंगुभिः शोधयित्वा वा वायुना वा ममाहरेत् ॥

ऊर्णा-पट्टागुक्-क्षौम-दकृलाविकचर्मणा ।
 अन्याशौचे भवेच्छुद्धिः कर्मभिः शोषणादिभिः ॥
 तान्येवामेध्यक्रानि निषिच्यात् चारमर्षपैः ।
 धान्यारिष्टक-कल्कैश्च रमैश्च फल-वल्कलैः ॥
 तूलिकामुपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।
 शोषयित्वातपे किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥
 पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत् ।
 तान्यप्यनिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत् ॥
 लोहानां दहनाच्छुद्धिः भस्मना गोमयेन च ।
 दहनात् अमनाद्वापि शैलानामम्भमापि वा ॥
 काष्ठानान्तर्जणाच्छुद्धिर्द्विगुणमयज्जलैरपि ।
 मृत्तयानान्तु पात्राणां दहनाच्छुद्धिरिष्यते ॥
 सर्वद्रवाणां पत्राणां लवणस्य गुडस्य च ।
 नान्यञ्चौचं परित्यागादगुद्धानामिति स्मृतिः ॥
 तोयाभावे परस्पर्शं भूमिमवेक्षणैःपि च ।
 कुण्डिकायाः परित्यागो दहनं वापदि स्मृतं ॥
 द्रव्याणामवशिष्टानां तोयाग्निभ्यां विशोधनं ।
 शोधनार्थं हि सर्वेषामुभयं ब्राह्मणैः स्मृतं ॥
 श्वपाको यत्स्पृष्टृष्यं मृत्कयं द्रवमेव वा ।
 पक्वं वा भोज्यकल्कं वा तत् सर्वं परिवर्जयेत् ॥
 उच्छिष्टाशुचिभिः स्पृष्टमद्रवं शोधयेत्क्षमा ।
 ऊनं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥

विष्णुः ।

मौवर्ण-राजताञ्ज-मणिमथानां निर्लेपानामङ्गिः गृद्धिरगमया-
नाञ्ज चममानां गहाणाञ्ज, चरुसुकसुवाणामुषोनाम्भमा यज्ञकर्मणि ।
यज्ञपात्राणां पाणिमंमार्जनेन स्पृष्टं शकट-मूशलोत्सुखानां प्रोत्तणेन
च । शयनयानामनानाञ्ज बहूनां धान्याजने रज्जु-तान्त्रवैदले सुत्र-
कार्पाभवाममाञ्ज शाक मूल फल पुष्पाणाञ्ज ह्येण काल पलानाञ्ज
एतेषां प्रत्नान्नेनान्यानामुषैः, कौश्यात्किथोरसिर्भे, कुतपानां
श्रीफलैः, अंगुपट्टानाङ्गारमर्षैः, लोमाणां गृह्णास्ये दन्तमथानाञ्ज
पद्यान्तैः, मृगलोमिकानां ताम्र राति त्रय, मोममथानां अमोदकेन,
भस्मना कांस्यलोहयोः, तन्नेन टारवाणां, गोवालैः फलमम्भानां,
प्रोत्तणेन मंहतानां, उत्पन्नेन द्रवाणां गडादीनामिन्द्रिकाणां,
प्रभृतानां गृह्णितानां मृदाद्येभिदानेन, मर्बलवणानाञ्ज पुनःपा-
केन, मृन्मथानां द्रव्यवतकृतशौवानां देवार्थानां भृश, प्रतिप्रापनेन,
अभिद्धस्यान्त्रस्य यन्मात्रमुपहतन्त्रमात्र परित्यज्य शेषस्य कण्डन-
प्रत्नान्नेन कुर्यात् ।

हारोतः ।

अथार्थशौचमङ्गिः काञ्चन-राजतानां । तत्राद्रूप वर्णं खेह वैव-
र्ण्योपहतानां यत्र-गोभूम कलाय-माम गोमयचूर्णैर्धार्जनेन शोधनमङ्गिः
प्रत्नान्नेन स्यादस्य-लवणाभ्यान्तास्राणां, भस्मना कांस्यानां, शैले तैल-
घर्षणे, कार्पायमानां, मिकतावघातेन घर्षणेः शैलानां, शैलाधर्षण
मार्जनेर्मणिमथानां, निर्लेपनेर्दारुमथानां, पुनःपाकात्कार्तिकानां
गोमूत्र-गोमय-विश्वैर्वैदलानां, गोवाल्लरज्जा मोदकया फलपात्राणां

मार्जनं कमण्डलूनां यतिपात्राणाञ्च । चारोषाभ्यां कार्षाम-शणमयानां,
पुत्रजीवकारिष्टकैः क्षौमद्रुकुलानां, पुत्रजीवकोदस्विद्धिः चौराणां,
श्रीफलैः श्रंतमर्षपैः कौशेयानां, मुदस्विदत्सौकमृदा मर्षपैरूणां,
खेह-मकु-कुन्माषोदरत्तैः गुरूणां ।

गौतमः ।

द्रव्यगुणैः परिमार्जन-प्रदाह-तत्तण-निर्णजनानि तैजस-मार्त्तिक-
दारव-तान्तवानां, तैजसवदुपल-मणि-शङ्ख-गुक्तोनां, दारुवदस्यि-
भृम्योः, आवपनं च भृमैः, चैलवद्रज्जुविदलचर्मणां । उत्सर्गा वा ।
तैजस-मार्त्तिक-दारव-तान्तवानां भस्मपरिमार्जन-प्रदाह-तत्तण-धा-
वनानि, तैजसवदुपल-मणीनां । मणिवच्छङ्खगुक्तोनां । दारुवदस्यं ।
रज्जुविदलचर्मणाञ्चैलवच्छौचं । गोवालैः फलमयानां । गौरमर्षप-
कन्केन क्षौमानां । तथा अङ्गिरेव केवलं काञ्चनं पृथक् तथा राजतं ।
शङ्ख-लिम्बितौ ।

अत ऊर्ध्वे शौचविधिः । कारुहन्तः गुत्तिः । तथा कर्म्यद्रव्याणि
च प्रोक्षितानि गुत्तौनि । आकरजातानान्वभ्यवहरणीयानां घृतेना-
भिधारितानां गुत्तिः, प्रवननं खेहानां, मंहवानां मृद्भिर्गुत्तिः, द्रवाणा
मुत्पवनं, गुप्कानामुद्भृतदोषाणां संस्कारः । परिभ्रावितानां दोषाणां
ततस्त्यागः । चैलानां मृद्भस्म-गोमूत्र-चारोदकैः । चैलवद्धान्यानां पच-
चामर-चर्म-तण-बालवेव-वन्कनजानाञ्च । सुवर्षरजतानां मृद्भिर्गुत्तिः,
भस्मना तैजमानामभ्यवहरणीयानां, पुनर्दाहो मृन्मयानां, परिलेखनं
वैणवानां, तत्तणं दारवाणां, दारुवदस्यि-दन्त-गुत्तानां, तैजसव-
दुपल-मणि-शङ्ख-गुक्तोनां ।

बोधायनः ।

तैजसानां पात्राणामसहस्रद्वयैः परिमार्जनमन्वतमेन वा ।
ताम्र-रजत-सुवर्णानामग्नैः । अमत्राणां दहन् । वैणवानां गोमयेन ।
फलमयानां गोबालरज्जा । कृष्णाजिनानां त्रिवृतपङ्क्तैः । कुतपाना-
मरिष्टैः । ऊर्णवानामादित्येन । क्षौमाणाङ्गैरमर्षपकल्केन । मृदा
चैलानां । चैलवस्त्रमर्षाणां । तैजसवद्दूषल मर्षाणां । दारुवदमर्षाणां ।
क्षौमवच्छङ्ख-गृङ्ग-गुक्ती-दन्तानां पयसा वा चतुर्घोषानुसृक्त्यादा ।
पेठानमिः ।

चमसानाञ्चाच्छिष्टगन्ध-हिरण्य-रजत-ताम्राणामलेपानामग्नि-
मलेपानां गोमयेन । भिन्नमभिन्नमिति न दोषः । कार्पाणयमानां
भिकृतामि । दाहेन मृदायानां । अग्नि-शैलानां । त्र्यम्बोमकानां
गोमयतृषैः । कांस्य-भस्मना । काष्ठमयन्ततण्णेन । क्षौरोदकाभ्यां शङ्ख-
गुक्ती । वस्त्राणां निर्णजनेन । चैलवद्दूषल मर्षाणां । कृष्णाजिनानां
गौरमर्षपैः । गवात्रिवस्ताजिनानां त्रिवृतपङ्क्तैः । कुतपानामरिष्टैः ।
उशनाः ।

काष्ठानां परिवेष्टनं । फल-मूल-पुष्प-अमि-गण-दारु-फलाल-
धान्यानां अभ्युक्षणं । रज्जु-वैणव-यज्ञ-चर्म-कार्पाणिक-क्षौम-दूषल-
चोनाङ्गु-पट्टकौश्याण्कानामग्निरेव प्रचालनं । सुवर्ण-रजत-ताम्र-
लोह-त्र्यम्बोमकानामग्निरेव भस्ममंथकाभिः । मणिसयानामग्निरेव
मृदमंथकाभिः । तैजसानाञ्चाच्छिष्टानां भस्मना वा प्रचालनं । फल-
मयानां गोबालरज्जा । वैणवानां गोमयेन । कृष्णाजिनानां त्रिव-
ृतपङ्क्तैः । कुतपानामरिष्टैः । कौश्यानां गौरमर्षपकल्केन । मृद्वि-
श्रान्देषां वामसां ।

सुमन्तुः ।

मणि-कनक-रजत-शङ्ख-शङ्खुपल-प्रवालानां प्रसार्जनं शुद्धिः ।
वस्त्र-विदल-रज्जु-चर्मणामङ्गिः प्रचालनं । भृशस्यि-काष्ठानां तक्षणं ।
मृत्पात्र-लोहानामग्निनोत्तापनं । मौम-त्रपु-कांस्य-ताम्रायमकुट्टाला-
नामुदकभस्मभ्यां त्रिःप्रसार्जनाच्छुद्धिः । गोवालरज्जा पुष्पफलानां ।
अन्यत्र ५ कृनेच्छिष्टेभ्यस्तेषामदोषः । श्रदष्टानाञ्च मांसादीनां सुक्-
सुवाणामन्येषाञ्च भाण्डाणां उष्णेन वारिणा शौचं । तैजसानाञ्च
भृजतु चर्म-चौर-वेणु-फलवल्कलानामङ्गिः प्रचालनं ।

कश्यपः ।

अथ पात्राणां शौचविधिं व्याख्यास्यामः । परिनिखनं दारुपात्राणां ।
श्लोपलानां घर्षणं । मृन्मयानां पुनर्दाहः । रौतौनां परिमार्जनं ।
भस्मना कांस्य-त्रपु-मौमक-ताम्रायमानां । मिक्ताभिर्दन्त-शृङ्ग-
शङ्ख-गुक्ति-मणानां । वस्त्र-राजत-मौवर्णानामङ्गिः शौचं । तण-
काष्ठ-रज्जु-भृजशाण-क्षौम-चौर-चर्म-वेणु-वैदलपत्रवल्कलानाञ्चैलव-
च्छौचं । अत्यन्तोपहतानां परित्यागो विधीयते ।

हार्गैतः ।

पथमा दन्तानां । क्रीतानामवहनननिख्यवर्नैः । त्रीहि-यव-गोधू-
मानां घर्षण-दलन-पेषणैः । शिविधान्यानां खण्डन-विमृशणप्रचालनैः ।
फलोक्तानां घर्षण-प्रचालन-पर्यग्निकरणैः । शाक-मूल-फलानां भृश-
ग्रहण-प्रचालनैः इक्षुकाण्डानाञ्च । विधिविधानात् यज्ञद्रव्यहविष्यस्य ।
उत्पवनमेव स्नेहानां । पुनःपाकः कृतलवणानां । पुष्कमादिभिः
स्पृष्टानां भूस्थानां तण-काष्ठानामादित्यदर्शनाच्छौचं ।

आपस्तम्बः ।

अनाप्रीते मृन्मये भोक्तव्यमाप्रीतशुद्धिदग्ध परिमृष्टं लोहं
प्रयतं विलिखितं दारुमयं ययागमं यज्ञं तापनीयमश्रीयात् ।

तथा ।

रमानाममाममधुलवणानोति परिहाय तैल-मर्षिषो षुपयो जये-
दुदके वधाय ।

शतातपः ।

गवाघातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।

दशभिर्गमभिः शुद्धिः श्व-काकोपहतेषु च ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

चममानामद्भिर्यज्ञसोमैरुगौचमध्वरेषु चममवद्यतिपात्राणां
यतिममयपात्राणां भस्मादक्रेण परिघर्षयेत् ।

बौधायनः ।

वचनात् यज्ञं चममपात्राणां न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ।
पैठोनमिः ।

यतिपात्राणामद्भिः शौचं ।

उशनाः ।

यज्ञं चममपात्राणां नोच्छिष्टं न सोमेनोच्छिष्टं भवतीति श्रुतिः ।
बौधायनः ।

आसनं शयनं यानं गवां पय्यामृणानि च ।

मारुतार्कणं गुग्गुलि पकृष्टकवितानि च ॥

आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु ॥

शङ्कः ।

स्वभार्या-शिगु-वस्त्रं स्वमुपवीतं कमण्डलुः ।

आत्मनः कथितं शुद्धं न तु शुद्धं परस्य तु ॥

दृष्टाभिश्च-पतित-तिर्यग्भवर्णोपहतानीत्यनुवृत्तौ ।

हारीतः ।

पानशयनासनानि परिहार्याण्येके मन्यन्ते । तत्र वर्णविशेषाच्छुष्क-
मल्लिनसंमर्गदर्शनात् पादोपसर्गाद्व्याधिसंक्रमणयोगाच्च । तस्मात् प्रथक्
शौचाः श्रेयान् इति । स्नानुपपत्तौ शुच्यन्तर्वासः समामनन्ति, मर्चैर्न
संस्पर्शं स्नानमेव ह्याह । आसनं शयनं पानमन्तर्ह्याय समाचरेत् ।
बोधायनः ।

अभङ्गुतानां भूमौ न्यस्तानां तृणानां प्रचालनं नरोत्तानामभ्यु-
त्थणं । एवं क्षुद्रममिधां महतां काष्ठानामुपघाते प्रत्यान्यावशेषणं,
दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टमन्वारश्चानामुत्सेखनं उच्छिष्टलेपो-
पहतानामेव तत्क्षणं । मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः मृग-
यानां, पात्राणामुच्छिष्टमन्वारश्चानामवज्वलन उच्छिष्टलेपोपहतानां
पुनर्दहनं । मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः । तदेतदन्यत्र
निर्देशात् यथैतदग्निहोत्रे च धर्मोच्छिष्टे च दधिधर्मे च कुण्डपायि-
नामयने चोत्सर्गिणामयने च दात्रायण्यञ्जे चडादौ च चतुश्चक्रे च
वृहचक्रे च ब्रह्मादनेषु च तेषु सर्वेषु दर्भैरङ्गिः प्रचालनं सर्वेषु च सोमभ-
क्ष्येष्वङ्गिरेव माज्जारलौहे प्रचालनं मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभि-
रुत्सर्गः । तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानान्तु च्चिःसप्तकत्वः परि-

मार्जनं परिमार्जनद्रव्याणि गोशकृन्मृद्गम्मानि । मूत्र-पुगैष-लोहित-
रेतःप्रमृत्पुपहतानां पुनःकरणं गोमूत्रे वा मप्ररात्रं परिशायनं ।
महानद्याञ्जैवमग्नमयानामलावु-बिम्ब-वैदलानां गोबालीः परिमार्जनं ।
नलत्रेणु-शर-कुशच्युतानां गोमयेनाङ्गिरिति प्रचालनं । प्रौक्षोणामुप-
घाते प्रचान्यावशोषणं । तण्डुलानामुत्सर्ग एव ।

पैठौनमिः ।

काष्ठं तणं चाण्डालादिस्पृष्टमादित्यदर्शनात्पूतं भवति ।

अपस्तम्बः ।

गूढः प्रस्तरे वामः स्पृशन्नन्यानप्रयतानप्रयतो मन्ते तयोः कृष्ण-
काष्ठेषु निखातेषु प्रोक्ष्य वाम उपयो जयेत् ।

वौधायनः ।

परिहितमधिरूढप्रचालितपावरणं नापक्षुलितं मन्यमंयुतं देव-
नायुञ्जते ।

अङ्गिराः ।

शौचं महस्मरोमाणां वाय्वम्यर्केन्दुरग्निभिः ।

रेतःस्पृष्टं शत्रुस्पृष्टमात्रिकं नैव शुध्यति ॥

शयनासन-यानानि रोमवद्भूतानि यानि तु ।

वस्त्राण्येतानि सर्वाणि महतानि प्रचरते ॥

चैलानामित्यनुवृत्तौ

शङ्ख-लिखितौ ।

सर्वेषामापो मृदरिष्टकेऽङ्गुद-बिम्ब-तण्डुल-मर्षप-कृष्क-लार-गोमूत्र-
गोमयादीनि शौचद्रव्याणि महतानां प्रोक्षणमित्येके ।

मनुः ।

यावन्नापैत्यमेधाक्तो गन्धो लेपस्य तल्लतः ।
तावन्मृदारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

गौतमः ।

लेपगन्धापकर्षणे शौचभमेध्यलिप्तस्याद्भिर्दंदा च ।

याज्ञवल्क्यः ।

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ।
वाक्शस्तमम्बुनिर्णिकमजातस्य मदा शुचिः ।

मनु-वसिष्ठ-बोधायनाः ।

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयत् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

पैठीनमिः ।

शुचिरित्यशुचिरिति प्रतिषेधो वाग्दुष्टानि वर्जयेत् वाक्प्रश
स्तानि च कुर्वीत ।

हारीतः ।

उपघातवशं शौचं प्रतिघातलक्षणं गन्धलेपापकर्षणं द्रव्यस्य भाव
शुद्धिः शौचं वाह्यार्थेषु ।
दृष्टशातातप-हारीतौ ।

शोधितानान्तु पात्राणां यद्येकमशुचिर्भवेत् ।

इति तैजसादिद्रव्यशुद्ध्युपायाः ।

अथात्यन्तोपहतद्रव्यशुद्ध्युपायाः ।

तच्च विष्णुः ।

शारीरैर्मलैः सुगभिर्मर्द्यैर्यद्पहतस्तदत्यन्तोपहतं । अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं गृध्येत । मणिमयमण्डपमयमखण्ड सप्त-
रात्रं महीनिखननेन । श्टङ्गदन्तास्थिमथं सन्तक्षणेन । दारवच्च मृत्प्र-
यञ्ज जह्यात् । अत्यन्तोपहतस्य प्रचालितस्य चिरवद्य तत् किञ्च्यात् ।
हारौतः ।

अत्यन्तोपहतानां सर्वतैजसानामग्निना शौचं । मृत्प्रय-चर्मणा-
न्यागः । तन्मात्रच्छेदनमित्येके वाममां । भववाममां धारणं हि
शौचमित्याचार्याः । तस्मात्सर्ववासमामाज्वनादेव शूद्रिः ।

शङ्खान्निखितौ ।

तैजसानां कुणप-रेतो-मूत्र-पुगीषोपहतानामावर्जनमुच्छेदनं भ-
स्मना चिमत्कृत्वः परिमार्जनमुच्छेदनं तन्मात्रच्छेदनं वा ।

बौधायनः ।

मूत्र-पुगीषासृक्कुणपस्पृष्टानां पात्राणां पूर्वाक्तानामन्यतमेन चि-
सप्तकृत्वः परिमार्जनमतेजसानामेवभूतानामुत्सर्गः ।

पुनर्बौधायनः ।

क्षौमानि वामांसि तेषामलाभे कार्पासिकान्यौर्णिकानि भवन्ति ।
मूत्र-पुगीष-लोहित-रत-प्रसृत्युपहतानां मृदाङ्गिरिति प्रक्षालनं, वा-
सोवत्तार्ण-वन्तानां वस्त्रलवत् कृष्णाजिनानां ।

शङ्ख-वमिष्ठ-कश्यपाः ।

मर्द्यैर्मूत्र-पुगीषैश्च येष-पृथाश्रुणाणितैः ।

संसृष्टं नैव गृध्येत पुनःपात्रेण मृत्प्रयं ॥

एतैरेव तथा स्पृष्टं तास-मौवर्ष-राजतं ।

शुध्यत्यावर्जितं पश्यादन्यथा केवलाम्भमा ॥

यमः ।

अलावु-दारुपात्राणां वैदलानां तथैष च ।
अत्यन्तोपहतानाञ्च परित्यागो विधीयते ॥

तथा ।

अत्र मूत्र-पुग्रीषाभ्यां रेतमा रुधिराण वा ।
सैलं यद्रुपहन्येत पुनः प्रचालयेत्तु तत् ॥
यद्यम्भमा न शुध्येत्तु वस्तञ्ज्ञोपहतं दृढं ।
क्वेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ।
मृत्तिकाचारपातेन अगुद्धं तत् परित्यजेत् ॥

दृष्टस्पतिः ।

वस्त-वैदल-चर्माद्ये शुद्धिः प्रचालनं स्मृतं ।
अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छिक्त्वात्मगुद्धये ॥

उशनाः ।

मूत्र-पुग्रीष-रेतो-रक्तोपहतानामत्यन्तोत्सर्गः ।

देवलः ।

दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलञ्चेति लिङ्गिनां ।
चतुर्विधममेध्यञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥
शुष्यप्यशुष्यचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
अभक्ष्य-भोज्य-पेयानि वर्जितानि हि वक्ष्यति ॥
न्यङ्गुः पतित-चण्डालौ घाम्यस्रकर-कुक्कुटौ ।
श्वा च नित्यं विषर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः ॥

स्रग्णः सुतकी सुतो मत्तोन्मत्त-रजस्वलाः ।
 मृतबन्धुरशुद्धस्य वर्ज्यान्यष्टौ स्वकालतः ॥
 स्वेदाश्रुविन्दवः फेणो निरस्तं नखरोम च ।
 आर्द्रचर्माष्टगित्येतत् दृष्टमाहृदिजातयः ॥
 मानुषास्थि कफो विष्टा रेतो मूत्रार्जवाति च ।
 कुणपं पूयमित्येतत् कश्मलञ्चैत्युदाहृतं ॥
 दूषितप्रान्तेनापि^{१)} शुद्धिस्तुका विधानतः ।
 दृष्टैर्माज्जन-संस्कारैः कश्मलैः सर्षपा भवेत् ॥
 इति श्रव्यन्तोपहतं द्रव्यं शुद्ध्यापायाः ।
 अथ भृशुद्ध्यापायाः ।

तत्राह मनः ।

मस्माज्जनेनाञ्जनेन सेकेनोन्नेखनेन च ।
 गवाञ्च परिवारेण भृमिः शुध्यति पञ्चधा ।

यमः ।

खननात् पूरणाद्वाहाम्नेपनादभिघर्षणात् ॥
 गोभिराक्रमणात् कालाङ्गुमिः शुध्यति सप्तभिः ॥

देवलः ।

पञ्चधा वा चतुर्द्धा वा भूरसेधा विशुध्यति ।
 दृष्टा द्विधा त्रिधा वापि शोध्यते मलिनैरुधा ॥
 दहनं खननं भृमंहपलेपन-वापने ।
 पर्जन्यमाज्जनञ्चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतं ॥

(१) दूषितप्रोक्षितेनापीति ख० ।

प्रसूते गर्भिणी यत्र स्रियते यत्र मानुषः ।
 चण्डालैरुषितं यत्र यत्रोपन्यस्यते शवं ॥
 विण्मूत्रे वहती यत्र कुणपं यत्र दृश्यते ।
 एवं कल्मषभृद्यिष्टा भ्रूरमेधीति लक्ष्यते ॥
 कृमि-कीट-पतङ्गाद्यैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
 द्रुषीः प्रकर्षोष्णैर्वा वान्तैर्वा दुष्टतां व्रजेत् ॥
 नख-दन्त-तनूज-त्वक्तुष-पांसु-रजोमलैः ।
 भस्म-पङ्क-दण्डैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥

बोधायनः ।

घनाया भूमेरुपघाते उपलेपनं सुषिरायाः कर्षणं, आच्छिन्नाया
 मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनं, चतुर्भिः शोध्यते भूमिं गोभिराक्रमणात्
 खननाद्दहनादभिघर्षणात्पञ्चमाक्षोपलेपनात् षष्ठात्कालात् ।

वसिष्ठः ।

भूमिस्तु संमार्जन-प्रोक्षणोपलेपनोक्तेखनैर्यथाभ्यानं दोषविशेषात्
 प्रायत्सुपैति । अथाप्युदाहरन्ति । “खननाद्दहनादर्षाद्गोभिराक्रमणा-
 दपि चतुर्भिः शोध्यते भूमिः पञ्चमादुपलेपनां” इति ।

शुद्धानुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

कर्षणमुपलेपनमद्भिरभ्युक्षणं कालो दाहय्य भूमेः ।

हारीतः ।

खननात् पूरणाद्दाहाक्षेपनादभिघर्षणात् ।

गोभिराक्रमणात् कालात् भूमिरेतैर्विशुध्यति ॥

बाह्यवक्ष्यः ।

भृशुद्धिर्भार्जनाद्दाहात् कालाद्रोकमणात्तथा ।

सेकादुष्मेखनाक्षेपात् शृङ्गं मार्जन-लेपनात् ॥

विष्णुः ।

मार्जनोपाङ्गनेर्वग्मं प्रोक्षणेन च पुस्तकं ।

मार्जनेनाङ्गनेनापि सेकेनोक्षेखनेन च ॥

दाहेन च भुवः शृद्धिर्वासेनाप्यथवा गवां ।

गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकः प्रतिष्ठितः ॥

गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसृदनाः ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ॥

घटङ्गमेतत् परमं मङ्गल्यं सर्वदा गवां ।

शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिघृदनं ॥

मनु-बोधायनौ ।

भृशेस्तु संमार्जन-प्रोक्षणेपलेपनोपस्तरणैर्यथाभ्यासं दोषविशेषात्

प्रायत्यं । यथात्राप्युदाहरन्ति ।

गोचर्ममात्रमब्विन्दुर्गोः शोधयति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥

गौतमः ।

दारुवदस्थि-भृशोर्गावपनञ्च भृशेः ।

शङ्करः ।

मार्जनाद्देग्मनां शृद्धिः क्षितौ शोधनतत्क्षणं ।

वृहस्पतिः ।

गृहस्य मार्जनं लेपः शुद्धिः प्रावो द्रवस्य तु ।

यमः ।

ब्राह्मणावमये भूमिर्देवागारे तथैव च ।

मेध्याञ्चैव मदा मन्ये गवां गोष्ठे च या भवेत् ॥

पराशरः ।

रथ्या-कर्दम-तोयानि नावः पन्यास्तृणानि च ।

स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥

वापौ-कृप-तडागेषु उद्यानोपवनेषु च ।

त्रिःसप्तमार्जनं कृत्वा एवं शौचं विधीयते ॥

याज्ञवल्क्य-विष्णु ।

रथ्या-कर्दम-तोयानि स्पृष्टान्यन्य-श्च-वायमैः ।

मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥

तथा ।

पन्यानश्च विशुद्ध्यन्ति सोम-सूर्याशु-मारुतैः ।

शातातपः ।

वल्मीकादन्कराक्षेपाज्जलाश्च पथिवृत्तयोः ।

कृतशौचावमिष्टाश्च न याह्याः सप्तसृत्तिकाः ।

शुचौ देशे च संग्राह्याः सकण्टाग्मादिवर्जिताः ॥

इति भृशुद्धुपायाः ।

अथ पक्कान्नशुद्धुपायाः ।

तच्च शातातपः ।

केश-कीटकताघातं वामसोपहतञ्च यत् ।
 क्लोवाभिगन्त-पतितैः सृतिकोदक्य-नाम्निकैः ॥
 दृष्टं वा स्याद्यदनन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।
 अभ्युच्य किञ्चिद्द्रव्यं तद्भुञ्जीता विशङ्कितः ॥
 भस्मना वापि संस्पृश्य संस्पृष्ट्वाद्भुक्तेन वा ।
 स्वर्ण-रजताभ्याञ्च भोजं घातमजेन वा ॥
 घृत मपायमं क्षीरं तथैवेत्सुरसो गुडः ।
 गृह्णन्भाण्डस्थितं तत्रं तथा मधु न दृश्यति ॥

केशादीनां वामान्नानां सृतिकोदक्ययोश्च दग्धैकवद्भावात् ।
 'उदक्या' रजस्वला । 'निष्कृतिः' गृह्णितः । यावन्मार्जिकादिभ्यश्च तत
 मन्निहितेन कियतापि महोद्गत्य तच्छ्यमाणमन्तः मन्निनेनाभ्युच्य ततो
 भस्मनोन्मुक्तेन वा संस्पृश्य ततः स्वर्णेन रजतेन वा संस्पृष्ट्वात्, अजेन
 वा घ्रापयेत् । 'पायमाः' पर्यायकाराः दध्यादयः ।

अत्राभोज्यमित्यनवृत्तौ वशिष्टः ।

यद्रसन-केशकीटोपहतञ्च कामन्तु केशकीटानुद्गत्याङ्गि प्रोच्य
 भस्मनावकीर्यं वाचा प्रशस्तमुपभुञ्जीत, निर्दापमितं पृथमितं इदानीं
 मरुत्तमिति वाचा प्रशमनीयं ।

बोधायनः ।

त्वक्-केश-कीट-रोम-नसान्यासुपुरोषाणि दृष्ट्वा तद्दृष्ट्वापिपण्डित-
 मुद्गत्याङ्गिरभ्युच्य भस्मनावकीर्याभिघार्य पुनरपि प्रोच्य वाचा प्रशस्तं
 ॐ भूर्भुवःस्वरित्युपष्टात् ध्यात्वा पुनरिवमुपभुञ्जीत ।

‘आखुपूरीष’ मूषकस्य शकृत् । तद्देशस्थितं ग्राममात्रमन्नसुद्ध-
त्यावातादिभिः संस्कर्त्यात् ।

पैठीनमिः ।

केश-कीट-गवाघातमन्नं हिरण्येन भस्मना स्पृष्टं प्रोक्षितञ्च ।

उपभुञ्जीतेतिशेषः ।

यमः ।

शुक्रानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रचालयित्वा निर्दोषाण्यापद्धर्मा यदा भवेत् ॥

मसूर-माष-संयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

तत्तु प्रचालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघातितं ॥

‘माषाः’ राजमाषाः ।

तथा ।

मल्लिका-केशमन्त्रेषु पतितं यदि दृश्यते ।

मूषकस्य पूरीषं वाचुतं यच्चावधूनितं ।

भस्मना स्पृश्य वाश्रीयादभ्युक्ष्य मल्लिलेन वा ॥

क्षुतेनाक्रान्तम् ‘आलुतं’ । ‘अवधूनितं’ तस्त्वेणेति शेषः ।

तथा ।

अवचुतं केश-पतङ्ग-कीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टं ।

अलात-भस्मानु-हिरण्य-कागैः संस्पृष्टमन्नं मन्त्राद् भोज्यं ॥

तथा ।

वाक्यशस्तानि भुञ्जीत वाग्दुष्टानि विवर्जयेत् ।

शुचौनि ह्यन्न-पानानि वाक्शस्तानि न संशयः ॥

तथा ।

मलिका मशका दंशा घृणाः सृक्ष्माः पिपीलिकाः ।

आमिषामेधसेवी च नैते कीटा विपत्तयः ॥

मनु-विष्णु ।

पक्षिजग्धङ्गवाघ्रातमवधूतमवलुते ।

दूषितं केश-कीटैश्च मृत्प्रलेपेण शुध्यति ॥

याज्ञवल्करः ।

गोघ्रातेऽन्ने तथा केश-मलिका-कीटदूषिते ।

मलिलं भस्म मृदापि प्रलेपयं विशुद्ध्ये ॥

वृहस्पतिः ।

गोघ्रातेऽवलुते चान्ने मलिका-केशदूषिते ।

मृद्भस्म मलिलं तत्र प्रलेपयं विशुद्ध्ये ॥

सुमन्तुः ।

केश-कीट-क्षत-निष्ठौवित-त्रयोऽभिरुतं अभिराघातं पक्षितं वा
दधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र शिरण्या-
दकस्पृष्टादिति ।

उशनाः ।

अजाघाणनाघ्रातानां खह-घृत-गुड-मधु-लवणानां पाकेन ।

शङ्ख-लिखितौ ।

आकरजानान्वभ्यवहरणीयानां घृतेनाभिधारितानां ऋद्धिः पुन
पश्चमेव, खशानां खहवद्रमानां संशतानामङ्घ्रिः, द्रवाणामुत्पव
शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः, परिश्रावितानां दोषाणां ततस्त्याग
आपस्तम्बः ।

परोक्षमन्त्रं संसृष्टतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रमित्याचक्षते।
ह्यारोतः ।

अनिष्टगन्धोपघाण-श्रवण-दर्शने केश-कीट-पिपीलिकाभिरन्ना-
द्योपघाते काञ्चन-रजत-वैदूर्य-प्रवाल-गोबालाजिनदभोणामैकतमे-
नाद्भिः संस्पृष्टेन मन्त्रप्रोक्षणं पर्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति ।
वह्नेनोपघाते ब्राह्मणमतात्तदन्तरपनीय अजमवघ्राण्य पूतं भवति ।
त्यागो रममयानां ।

बोधायनः ।

मिद्धृहृषिपां महतां श्रवायमप्रभृत्युपहतानां तद्देशे पिण्डमुद्धृत्य
पवमानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकंनभ्युत्तणं, मधूदके पयोविकारे च
पात्रान्तरनयनं शुद्धिः । एवं तैल-मर्षिषी । उच्छिष्टममन्वारश्चे
त्तदकेऽवधायोपयोजयत् ।

‘महतां’ भूयमां । ‘तद्देशे’ उपघातदेशे । ‘पवमानः सुवर्जन इत्या-
दिजातवेदामृजयन्त्या पुनात्वित्यन्तोऽनुवाकस्मैत्तिरीयाणां प्रमिद्धः ।
माध्यन्दिनादिभिसु “पुनन्तु मा पितरः सोम्याम इत्यादिभिः पवन-
प्रकाशकैर्यजुर्भरभ्युत्तणं विधीयं । ‘उच्छिष्टममन्वारश्चे’ उच्छिष्ट-
संस्पृष्टं, ‘श्रवधाय’ पात्रान्तरं निधाय ।

लौगातिः ।

पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरम्वितं ।

पावनोत्पवनाभ्याञ्च पर्यग्निकरणेन च ॥

‘पावनं’ वस्त्रादिगालनं । ‘उत्पवनं’ दर्भपवित्रेण “मवितुस्त्वा
प्रसव उत्पुनामोत्यनेन मन्त्रेण याज्ञिकप्रमिद्धप्रकारेण संस्करणं ।

यमः ।

आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहायु फलमश्वत्थाः ।

स्नेहभाण्डस्यैता दृष्ट्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

शुद्धः ।

घृत-दधि-पयस्तक्राणामाकरभाण्डस्यैतानामदोषः ।

तथा ।

आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रव ।

घृतं तु पायमं क्षौरं तथैवैतन्मो गतः ।

शुद्धभाण्डस्यैतं तत्रं तथा मधु न दूष्यति ॥

तथा ।

अपणं घृत-तैलानां प्रावणं गोरमस्य च ।

भाण्डानि प्रावयंदद्विः शाक-मूल-फलानि च ॥

मिद्धमन्त्रं तथा सर्पिः क्षौरञ्च दधि चास्य च ।

एतेषामवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते ॥

काक-माजीर-नकुल-सर्प-सृषक-पक्षिभिः ।

मंस्कृतन्तु यदा ह्यन्नमवलिद्यत केनचित् ॥

सुवर्णवर्णताम्रोर्लक्ष्मीर्वालिः रजतेन च ।

सृष्टमेकतरेणापि भोज्यं घातमजेन वा ॥

‘अपणं’ पाकेन, घृत-तैलयोः शुद्धिः । ‘प्रावणेन’ भाण्डस्य वधिः-
प्रदेशं मल्लिपूरणेन, गोरमानां शुद्धिः कार्या । ‘तेजसा शुद्धिः’
पर्यायप्रकरणं । सुवर्णवर्णत्व ताम्रस्य विशेषणं । इयञ्च शुद्धिः कृमि-
केशादिकं दूषकमुद्धृत्य कार्या ।

ब्रह्माण्डपुराणं ।

द्रवद्रव्याणि भृशौणि परिप्राव्यानि चान्मभा ।

सम्यानि व्रीहयश्चैव शाक-मूत्रफलानि च ।

त्यक्त्वा तु दृषितं भागं प्राव्यान्यथ जलेन वा ॥

विष्णुः ।

द्रोणादभ्यधिकं मिद्धमन्नमुपहतं न दृष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य
गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्नः क्षिपेत् । वस्तस्य च दर्शयेदग्नेश्च ।

षट्पञ्चाशदधिकं पल्लशतद्वयं 'द्रोणः' । इदञ्च द्रोणाधिकपरि-
माणकथनं काक-शुनक-विड्वराहावलेहनादिमहोपघातेष्वनुमध्येयं ।
केशकीटस्वन्योपघाते तु स्वन्यपरिमाणस्यापि यथोक्ता गुद्धिविधिया ।
पराशरः ।

गृह्यतं द्रोणाधिकस्थानं श्व-काकैरुपघातितं ।

न त्याज्यं तस्य गुह्यये ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥

कर्त्तव्यं वन्दनन्तपामन्नमंस्कारकर्मणि ।

वेदवेदाङ्गविधिप्रा धर्मशास्त्रवङ्गश्रुताः ॥

उच्चार्य धर्मशास्त्रन्तु श्वपेर्वक्त्रादिनिःसृतं ।

मुनिवक्त्रच्युतान्धर्मान् गायन्तो धर्मपाठकाः ॥

एभिर्य उक्तो धर्मा वै सेव्यः स्थान्तरस्तथा ।

द्रोणाधिकस्य गुह्यिस्तु धर्मशास्त्रेषु पथते ॥

श्वकाकैरवलौढन्तु द्रोणान्नं न विमर्जयेत् ।

याममुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाश्रितं भवेत् ॥

सुवर्णादकेनाभ्युक्ष्य ज्वलनेन तु तापयेत् ।

ऊताश्चालया स्पृष्टं सुवर्णमल्लिनेन च ।

विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यञ्च तद्भवेत् ॥

द्रोणान्नूरुनपरिमाणस्य त्वन्नस्य शुनकाद्यत्रलेह-महोपघातदृषितस्य
त्याग एव कर्त्तव्य इति स एवाह ।

श्व-वायस-गवाद्यैस्तु जग्धमन्नं गदा भवेत् ।

स्नेहो वा गोरमो वापि तत्र शुद्धिः कथम्भवेत् ॥

अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्योत्पन्नेन तु ।

अश्वत्थलतया शुद्धिर्गोरमस्य विधीयते ॥

देवलोऽपि ।

श्वलीढं श्व-मार्जार-ध्वांक्ष-कुट्ट-मूषकेः ।

भोजने नोपयुञ्जीत तदमेधं हि सर्वतः ॥

चाण्डालस्पृष्टस्य द्रोणाधिकस्यापि त्याग एव कर्त्तव्य इत्याह

एव ।

चाण्डालेन शुना वापि दृष्टमन्नमयज्ञियं ।

चाण्डालादिभिरुच्छिष्टं स्पृष्टं भूयोऽपि वर्जयत् ॥

धमः ।

देवद्रोणां विवाहेषु यज्ञेषु प्रसवेषु च ।

काकेः श्वभिश्च यत् स्पृष्टन्तदन्नं न विवर्जयत् ॥

तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।

घनानां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्द्रवाणामपि तापनात् ।

संस्पर्शनाङ्गवेष्कुद्धिरपामघ्नघृतस्य च ॥

कृाग्नं सुखसंस्पृष्टं शुचिन्वेन विनिर्दिशेत् ॥

वसिष्ठः ।

देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
 कार्कैः श्रमिश्च मंसृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् ॥
 तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शंघं मंस्कारमर्हति ।
 द्रवाणां प्लावनेनैव घृतानां प्रोक्षणैश्च ॥
 कागेन मुखमंसृष्टं शुचित्वेन हि तद्भवेत् ॥

वृहस्पतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां मंगामे देशविप्रत्वे ।
 नगरे यामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दृश्यति ॥
 गोकुले कन्दुशालायां तलचक्रेक्षुयन्त्रयोः ।
 श्रमोमांस्थानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च ॥

शातातपः ।

गोकुले कन्दुशालायां तैलचक्रेक्षुयन्त्रयोः ।
 श्रमोमांस्थानि शौचानि स्त्रीषु बालान्तरेषु च ॥

हारीतः ।

कन्दुपक्वानि तैलानि पायमं दधि सक्तवः ।
 एतानि शूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरव्रवीत् ॥

इयन्तु यथोक्ता शुद्धिरन्नान्तरमम्यादनाशक्तिरूपायामापद्येव कर्त्तव्या ।
 अनापदि दृष्टमन्नं परित्यज्यान्नान्तरमेव मम्यादनीयं ।

यच्च नग्नादीनभिधायोक्तं वायुपुराणे ।

अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्य-कव्ययोः ।

उत्सृष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः ॥

नग्नादिभिर्दृष्टमन्नं 'उत्सृष्टव्यं' परित्याज्यं । 'प्रधानार्थं' अग्नौ-

करणत्राह्णणभोजन-पिण्डप्रदानात्मक-प्रधानसम्बन्धे अन्यदस्य सम्पाद्यं ।
आपदि तु नग्नादिदृष्टमन्नं नात्सृष्ट्यं । किन्तु तस्यैव पवित्रीकरणं
कर्त्तव्यं । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

हविषां संकृतानान्त्सु पूर्वमेवापवर्जनं ।

मृत्संप्रकाभिरङ्गिष्य प्रोक्षणन्तु विशुद्धये ॥

मिद्धार्थकैः कृष्णतिनैः कार्यञ्चाप्यवकीरणं ।

दिज-सूर्याग्नि-वस्त्रानां दर्शनश्च प्रयत्नतः ॥

अस्यार्थः । 'हविषां' हव्यकव्यानां, पात्रेन संकृतानां नग्नादिदर्शने
मति 'अपवर्जनमेव' परित्याग एव, कर्त्तव्य इत्येषः मुख्यः कल्पः ।
आपदि तु दोषापगमहेतुभृतसंस्कारमिद्धये प्रशस्तमृत्तिकासंप्रका-
भिरङ्गिः प्रोक्षणं विधेयं । तथा गौरमर्षपैः कृष्णतिनैश्चावकीरणं
दृष्टव्य-कव्ययोरुपरि प्रक्षेपणं कार्यं । तथा दिज-सूर्याग्नि-क्लागानां
दर्शनं कार्यं । एवं यथा हव्य-कव्ये शुध्यतस्तथा प्रयतितव्यमिति ।
अथवा जमदग्निनोक्तामन्नशुद्धिं कुर्यात् ।

शुद्धवत्योऽथ कृष्णण्डाः पात्रमान्यस्तरत्समाः ।

पूतंन वारिणा दर्भैरन्नदोषानपानुदेत् ॥

शुद्धवत्यादिमन्त्राभिमन्वितमुदकं दर्भैरुपादाय नग्नादिवीक्षण-
दिप्रभवदोषापनादनार्थं प्रोचं कुर्यादित्यर्थः । एतेन लिङ्ग स्तवामेत्या-
द्यास्तरत्स च्चः शुद्धवत्यः । यद्देवा देवहेलनमित्याद्यास्तरत्सः कृष्ण-
ण्डो यजुर्वेदे प्रसिद्धाः । यदन्ति यच्च दूरक इत्याद्याः पात्रमान्यः ।
तरत्समन्दोधावतोत्याद्यास्तरत्समाः ।

इति पक्षाग्रशुद्धुरपायाः ।

अथोदकशुद्धिपायाः ।

तत्राह वृहस्पतिः ।

उच्छिष्टं मलिनं क्लिन्नं यच्च विष्टानुलेपितं ।
अद्भिः शुध्यति तत्सर्वमपां शुद्धिः कथं भवेत् ॥
क्षर्यन्दुरग्निपातेन मारुतस्पर्शनेन च ।
गवां मूत्रपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्थितिः ॥

विष्णुः ।

मृतपञ्चनखात् कृपादत्यन्तोपहताक्षया ।
आपः समुद्धरेत्सर्वाः शोधं शास्त्रेण शोधयेत् ॥
वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कृपे पक्वेष्टकाचिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतोयममुद्भवे ॥
जलाशयेष्वयान्पेषु स्यावरेषु महौतने ।
कृपसत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दृषणं ॥

पराशरः ।

वापी-कृपतडागभ्य आपो ग्राह्यास्तु सर्वशः ।
पश्चात्पशुदमेथ्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
अस्थि-चर्मावमिकेन श्व-मार्जारैस्तु मूषकैः ।
दूषितं तद्भवेत्तोयं तथाधस्तात्तु शोधनं ॥
अस्थि-चर्मावपतितं खर-वानर-सुकरैः ।
उद्धरेद्दुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनं ॥
वापी-कृप-तडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ।
उद्धृत्य वै कुम्भगतं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

खनि-कृप-तडागेषु मन्दिग्धेषु विशेषतः ।
 तोयं ^(१)हृत्वा घटशतं पद्मगर्व्येन शुध्यति ॥
 पादुकोपानविण्मूत्रं कृपे यदि निमज्जति ।
 षष्ठिकुम्भान् ममुद्धृत्य पद्मगर्व्येन शुध्यति ॥
 दृषितश्च मलैः क्लिन्नं यच्च विष्टानुलेपितं ।
 अद्भिः शुध्यति तत्सर्वमपां शुद्धिः कथं भवेत् ॥
 गवां मूत्रपुरीषेण मोम-सूर्याग्निरग्निभिः ।
 माहृतस्य तु वेगेन आपः शुद्धिमवाप्नुयुः ॥
 इत्युदक-शुद्धयथायाः ।
 अथाशुद्धपवादाः ।

तत्र मनु-विष्णु ।

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।

प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगयहणे शुचिः ॥

वशिष्ठात्रि-शातातप-बौधायनाः ।

वत्सः प्रस्रवने मेधः शकुनिः फलपातने ।

स्त्रियश्च रतिमसर्गं श्वा मृगयहणे शुचिः ॥

उपनिषदाः ।

रहस्ये स्त्रीमुखं शुचि । शुचयः फलपातने पक्षिणः । प्रस्रवने

वत्सः ।

मृगयहणे श्वा मेधतीत्यनुवृत्तो पैठीनसिः ।

वत्सः प्रस्रवने, श्वा मृगयहणे, शकुन्ताः फलपातने, स्त्रीमुखं रतिमङ्गमे ।

शङ्खः ।

नारीणाञ्चैव वत्सानां शकुन्तानां शुर्नां मुखं ।
रतौ प्रस्रवणे वृत्ते मृगयायां तथा शुचि ॥
आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ।
वसः प्रस्रवणे मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥

हारीतः ।

वसः प्रस्रवणे मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ।
आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने ॥

मनु-विष्णु ।

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥

शुचीत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

तथा मांसं श्व-चण्डाल-क्रव्यादादिनिपातितं ।

वमिष्ठः ।

श्वहताश्च मृगाः धन्याः पातितश्च खगैः फलं ।
बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितश्च यत् ॥
प्रसारितं च यत्पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु च ।
मशकैर्मल्लिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते ॥

धमः ।

याः स्युर्भूमिगता ज्ञापो यच्च मांसं श्वभिर्हतं ।
स्त्रीणां मुखेषु ये दोषा न दोषा मनुरब्रवीत् ॥

तथा ।

बालकैर्यत्परिक्रान्तं स्त्वौभिराचरितञ्च यत् ।
 मञ्जुकैर्मत्तिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते ।
 त्तिष्ठितस्यास्यैव या आपो गवां दम्भिकराश्च याः ॥

याङ्गवन्क्यः ।

रश्मिरश्मिरजम्बुकाया गौरश्वो वसुधानिलः ।
 त्रिप्रुषो मत्तिकाः स्वर्गं वत्सः प्रसूवने शुचिः ॥

तथा ।

कारुहस्तः शुचिः पशुं भैक्ष्यं योषिन्मुखं तथा ।

यमः ।

आत्माशय्यासनं वस्त्रं मेधं वा मलदूषितं ।
 ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेधमिति स्थितिः ॥

तथा ।

आसनं शयनं चानं स्त्वौमुखं कुतपं क्षुरं ।
 न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥
 गौरश्वो विप्रुषम्बुकाया मत्तिकाः शलभाः शुकाः ।
 अजो हस्यो रणे शस्त्रं रश्मयश्चक्षु-सूर्ययोः ॥
 भूमिरग्नीरजो वायुरगोपौ दधि घृतं पशुः । ,
 सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्वर्गं मेधानि नित्यम् ॥

तथा ।

शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये ऋषिसुराः ।
 आपश्च शुचयो नित्यं पन्थाः सत्तरणाङ्कुषिः ।

तथा ।

आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारो पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरो राजा मन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥

मनु-बोधायनौ ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।

ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यशुद्धमिति स्थिति ॥

मनु-शातातपौ ।

मलिका विप्रुषट्काया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शं मेधानि सर्वदा ॥

विष्णुः ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।

ब्राह्मणान्तरितं भैक्ष्यमाकराः सर्व एव त् ॥

मलिका विप्रुषट्काया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरग्निश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ।

सुमन्तुः ।

स्त्री-बाल-मशक-मलिका-काया-आसन-शयन-यानाम्बु-विप्रुषो-

नित्यं मेधाः । घृत-कदलागाराणामत्याज्यानामशेषः ।

हारौतः ।

मलिका विप्रुषो नार्यो भूमिस्तोयं जताशनः ।

मार्जारश्चैव दुर्वा च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

शुद्धः ।

शुद्धं नदीगतन्तोयं सर्व एव तथारूराः ।

शुद्धं प्रसारितं पण्यं शुद्धमश्वाजयोर्मुखं ।

मुग्ववर्जघ्नौः शुद्धा मार्जारश्शुभ शुचि ।
रहस्यति-पराशरौ ।

अदृष्टा मन्त्रता धारा वातोद्भूताय रेणवः ।
स्विथो वृद्धाय बान्नाय न दूषन्ति कदाचन ।
मलिका विप्रुपो नागौ भूमिगपो ज्ञताशन ।
मार्जारश्चैव दर्व्या च मारुतस्य मदा शुचि ॥

शत्रु लिखितौ ।

नान्-स्त्रीपरिगतान्यशारेषु न दूषन्ति, धूमाग्निर्जामि । जा
रितानि विप्रुष क्राया मलिका दति स्वर्गं सेव्या ।
उशना ।

कारुहन्तः शुचिर्नत्या पण्यं यच्च प्रभारित ।

आकराः सोमपानस्य वाचा यच्च प्रशस्यते ॥

बोधयित्वा ।

अदृष्टाः मन्त्रता धारा वातोद्भूताय रेणवः ।

आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुगका ॥

पैठानमिः ।

आकरा शुचयः सर्वे पण्यं यच्च प्रभारित ॥

रजभा स्त्री मनोहृत्वा नदी त्रेगेन शुचयः ॥

पुनः पैठानमिः ।

मार्जारोऽश्वरजोवायुर्मलिका वात स्वर्गं सेव्यानि ।

शातःतपः ।

रेणवः शुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः ।

अन्यत्र रामभाजावि-श्च-मसूदनवासमां ॥

उशनाः ।

गजाश्व-रथ-नागानां^(१) प्रशस्ता रेणवः मदा ।

अप्रशस्ताः समूहान्याः श्वावि-रासभ-वाससां ॥

बोधायनः ।

पुरे रेणुगुण्ठितशरीर-स्वप्रतिपूरुषनेत्रवदनश्च नगरे वसन्
नियतात्मा सिद्धिमवाप्स्यतीति नैतदस्ति ।

रथाश्व-गज-धान्यानां गवाञ्छ्वैव रजः शुभं ।

अप्रशस्तं समूहान्याः श्वाजावि-स्वरवाससां ॥

शातातपः ।

अपां नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः ।

न फलानां न चेतूणां नाकराणां न योषितां ॥

बालकैर्दत् परिक्रान्तं स्त्रीभिर्गचरितश्च यत् ।

मशकैर्मत्सिकाभिश्च मिलीनं नोपहन्यते ॥

पैठीनमिः ।

मधु-सर्पिः-फल-बाल-स्त्रीणामनुच्छिष्टं ।

देवलः ।

शुचिपूतं स्वयंशुद्धं पवित्रञ्चेति केवलं ।

मेध्यश्चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ॥

तथा ।

नवज्ञानिर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते ।

शोधितम्, यदान्येन तत्पूतमभिधीयते ॥

(१) गवाश्वरथनागानामिति ख० ।

स्वयमेव हि यद्रव्यं केवलं धन्यतां गतं ।
 स्वावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 अन्यद्रव्यैरद्रव्यं यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ।
 हव्य-कथेषु पूज्यं यत्तत्पवित्रमिति स्मृतं ॥
 अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ।
 अवर्ज्यभक्ष्य-भोज्यानि शुचीन्येतानि केवलं ॥
 वर्जिते निखिलद्रव्येऽशुचिमंजा प्रवर्तते ।
 तस्मिन्नेवेह धर्मज्ञ^(१) शुद्धता न पुनर्भवेत् ॥
 तस्माच्छुद्धं तु कर्मण्यं शुचीत्याहुर्द्विजातयः^(२) ।
 निर्मलं संकृतं द्रव्यं क्रियाहं पूतमुच्यते ॥
 वमतिस्त्रमसो यानं वाहनं माधनानि च^(३) ।
 क्षुरो नौरासनश्चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 शिशवस्य स्वयं शुद्धा योषितश्चानृतौ तथा ।
 ब्रह्महत्या हि नारीणामृतुकालेन संस्पृशत् ॥
 आकरा हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिति निर्णयः ।
 क्रीतश्च व्यवहारिभ्यः पण्यं शुद्धमिति स्मृतं ॥
 अदृष्टं वाक्प्रवृत्तौ हि स्वयं शुद्धश्च केवलं ।
 चोष्येतानि विशुद्धानि भगवान् ममुरब्रवीत् ॥
 अजाप्ता मुखतो मेध्या गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ।
 तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणास्यैव सर्वदा ॥

(१) सब्धश्च इति ग० ।

(२) मनीषिन इति ख० ।

(३) साधनाम्बु चेति ग० ।

भस्म लौहं सुवर्णञ्च सदभाः कुतपास्तिलाः ।
 अपामार्गं शिरीषार्काः पद्ममामलकं मणिः ॥
 मान्यानि सर्षपा दूर्वाः सदा भद्राः प्रियङ्गवः ।
 अचता रोचना लाजा हरिद्राश्चन्दनं यवाः ॥
 पलाश-खदिगाश्रत्य-तुलसी-धातकी-वटाः ।
 एतान्याङ्गः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्य-कव्ययोः ॥
 पौष्टिकानि मलम्लानि शोधनानि च देहिनां ।
 तथापोऽग्निः शकन्मृच्च पवित्राणि विशेषतः ।
 सर्वाशौचविशुद्ध्यर्थं सर्वेषां सर्वतः सदा ॥

तथा ।

अकण्ठलैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः ।
 सर्वधामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ॥
 द्रव्याणामग्निदग्धानां मेथ्वलमुपदिश्यते ।
 ज्वालाभिमृष्टपात्राणां शुचित्वं नियतम्भवेत् ॥
 अग्नेर्दण्डलमुक्तस्य दहणं नास्त्यनापदि ।
 सपाको वृषलो भोक्तृब्राह्मणोऽग्निरनाहितः ॥
 चण्डालाग्नेरमेधाग्नेः स्रुतिकाग्नेश्च कर्हचित् ।
 पतिताग्नेस्त्रिनाग्नेश्च न द्विष्टैर्यदहणं स्मृतं ॥
 गोरुहञ्चुद्भुदेः शस्त्रा म्मघानाद्यचिता श्रिया ।
 अयाम्या मृद्भवेच्छुद्धा स्रज्ज्वा विष्णुचवर्जिता ॥

मनु-विष्णु ।

सर्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेथ्वानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाद्यैव मलाख्यताः ॥

बौधायनः ।

माभेरधःसंस्पृष्टं कर्मयुक्तो वर्जयेत् । उद्धं वै पुरुषस्य नाभेर्मधं
आवाचीनममेधमिति श्रुतिः ।

विष्णु-याज्ञवल्क्यौ ।

अजाश्वं मुखतो मेधं न गौरं न रजा मलाः ॥

उशनाः ।

ऊर्द्धं नाभेः पुरुषः, गौरमधः पृष्ठे, पुरस्तादजाः, स्त्रियः सर्व-
तोऽहृदयमासामशुचि ।

यमः ।

मेध्या रजोगता मारी स्त्रीमुखेषु च वारुणी ।

स्पर्शने न तु दृश्यन्ति वातो गन्ध-रसाः स्त्रियः ॥

स्त्रीणां मुखरमस्यैव गन्धो निश्चाम एव च ।

मुखतो गौरमेध्या स्थान्मेधाऽजो मुखतः स्त्रतः ॥

पृष्ठतो गौरगजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा ।

नृणां मूत्रपुरीषे तु अमेधे भल एव च ॥

गोः पुरीषश्च मूत्रश्च नित्यं मेधमिति स्थितिः ॥

वृहस्पतिः ।

पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि ।

गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषितां ॥

रोमोद्भेदे शशौ भुङ्क्ते गन्धर्वः कुचदर्शने ।

अनखस्तु रजो भुङ्क्ते स्त्रियो मेध्यास्तु मानया ॥

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता ॥
 अत्यक्तदूषितापि स्त्री न परित्यागमर्हति ।
 सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणाम् विशेषतः ॥
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
 मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 सोमः शौचं ददावामां^(१) गन्धर्वाश्च शुभां गिरं^(२) ।
 पावकः सर्वभक्ष्यत्वं मेध्या वै सर्वतो^(३) ह्यतः ॥

यमः ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ।
 अजाश्रं सुखतो मेध्यं स्त्रियो मेध्यास्तु चर्ष्वतः ॥
 चीण्याङ्गः पातकान्यामां स्त्रीणां सर्वविदो जनाः ।
 भर्तुर्बधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनं ॥
 यानि कानिचिदन्यानि कुर्वन्ति भुवि योषितः ।
 सर्वाण्यासां स्वकर्माणि देवैर्दत्तवराः स्त्रियः ॥
 पूर्व्यं नार्थः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-वक्रिभिः ।
 तैश्च दत्तवरा ह्येता नैव दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
 सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः शिल्पितां गिरं ।
 ऊताशः सर्वभक्ष्यत्वं तेन निष्कममाः स्त्रियः ॥

यमात्री ।

(१) ददा स्त्रोणामिति ग० ।

(२) गन्धर्वाः शिल्पिता गिरमिति ग० ।

(३) योषितः इति क० ।

न स्त्री दुष्यति जारेण नाग्निर्दहनकर्मणा ।
 मापो मूत्रपुरीषाभ्यां न द्विजो वेदकर्मणा ॥
 गावो न दुष्यन्त्यमृतं वहत्यः
 स्त्रियो न दुष्यन्ति परोपभुक्ताः ।
 आपो न दुष्यन्ति महीतलस्त्राः
 विप्रा न दुष्यन्ति प्रतिग्रहेण ॥

वशिष्ट-बोधायनौ ।

न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ।
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रमादिता ॥
 बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।
 न त्यजेदृषितां नारीं नास्याख्यागो विधीयते ॥
 पुष्यकालमुपासीना षट्कालेन शुष्यति ।
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नेता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
 मामि मामि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
 पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-वृद्धिभिः ।
 तैश्च दत्तवरा ह्येता नैव दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
 तामां सोमो ददौ शौचं गन्धर्वः शिञ्जितां गिरं ।
 अग्निश्च सर्वभक्ष्यस्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥
 त्रीणि स्त्रियः पातकाणि लोके धर्मविदो विदुः ।
 भर्तुर्बन्धा भूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनं ॥

अत्रिः ।

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापिवा ।

शुध्येत रजसा नारी नदी वेगवती यथा ॥
 स्वयं विप्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता ।
 अत्यन्तदूषिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते ॥
 स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दूष्यन्ति कर्हिचित् ।
 मासि मासि रजो ह्यासां दूष्कृतान्यपकर्षति ॥
 पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-वक्रिभिः ।
 सोमस्तासां ददौ श्रौचं गन्धर्वः श्रित्तितां गिरं ।
 पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

सोमः श्रौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वस्य शुभां गिरं ।
 पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥
 व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भं त्यागो विधीयते ।
 भर्तृ-गर्भबधादौ च तथा महति पातके ॥

स्यधिकारे पैठीनसिः ।

त्रीणि पातकानि भर्तृबधो ब्रह्मबधः स्वगर्भपातनञ्चेति । षट्तौ
 मासि मासि शुध्यन्तीत्याह ।

मासि मासि रजस्तासां दूष्कृतान्यपकर्षति ।
 पुष्यकालमुपासित्वा षटुकालेन शुध्यति ॥
 सोमस्तासां ददौ श्रौचं गन्धर्वः श्रित्तितां गिरं ।
 अग्निश्च सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥

यमः ।

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगता च या ।

